

શ્રી મહાભારત વિષે

અનેક વિદ્વાનોના વિચાર

મૂલ્ય ૧ા, પાકુંપૂંઠું ૧ાા, પો. જુદું

श्री म[illegible]ाभ[redacted]तविषे

અનેક વિદ્વાનોના વિચાર

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी

સંપાદક અને પ્રકાશકઃ ભિક્ષુ—અખંડાનંદ

સ્થળઃ અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આસોમાસ—સંવત ૧૯૮૩, પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮, પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય ૧। પાકું પૂંઠું ૧॥, પો. જુદું

અમદાવાદ—રાયખડમાં 'સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં
ભિક્ષુ–અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત

મહાભારતના હાલ નીકળેલા સાત પૈકી પહેલા ગ્રંથમાં આમાંના સર્વ વિષયો આવી જાય છે. છતાં આ પુસ્તક જે કારણથી જૂદું બંધાવી પ્રસિદ્ધ કરાયું છે, તેનું કારણ નીચે પ્રમાણે છે:–

કેટલાક સજ્જનોએ આદિ અને સભાપર્વ તથા શાંતિપર્વના ગ્રંથો અગાઉ ખરીદેલા, તેથી તેમણે મહાભારતની હાલની આવૃત્તિમાંથી તે ગ્રંથ લીધા નથી. તેઓ પણ આવા ઉમેરાઓનો લાભ લઈ શકે એજ મુખ્ય હેતુથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરાયું છે.

स्तवन, वंदन, शरणता अने प्रार्थनात्मक

मंगलाचरण

ॐकारं बिंदुसंयुक्तं नित्यं ध्यायंति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव ॐकाराय नमो नमः ॥

બિંદુસહિત ૐકાર-(જે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સર્વથી ટૂંકું અને સર્વોપરિ નામ છે) જેનું યોગીપુરુષો નિત્ય ધ્યાન કરે છે અને જે કામ તથા મોક્ષના દાતા છે; તે પરબ્રહ્મ ૐકારને વારંવાર નમસ્કાર કરૂં છું.

सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममंगलम् ।
येषां हृदिस्थो भगवान् मंगलायतनो हरिः ॥

સર્વ મંગળોના ભંડાર (અને ઉદાર દાતા) એવા ભગવાન શ્રીહરિ, જે કોઇ મનુષ્યના હૃદયમાં (દર્શન, સ્મરણ કે કથા-કીર્તનાદિદ્વારા) વિરાજમાન હોય છે; તેનું સર્વદા અને સર્વ કાર્યોમાં અમંગળ તો થતુંજ નથી-અર્થાત્ મંગળજ થાય છે.×

नमोऽस्त्वनंताय सहस्रमूर्तये सहस्रपादाक्षिशिरोरुबाहवे ।
सहस्रनाम्ने पुरुषाय शाश्वते सहस्रकोटी युगधारिणे नमः ॥

અંતરહિત, હજારો સ્વરૂપવાળા અને હજારો ચરણ, નેત્ર, મસ્તક, સાથળ તથા બાહુવાળા એવા આપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. હજારો નામવાળા અને સહસ્ર કોટી યુગોને ધારણ કરનારા એવા આપ શાશ્વત પરમાત્માને નમસ્કાર હો.

× આમાં તલમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી; પરંતુ પરમાત્માના મહિમા અને આજ્ઞાને જાણ્યા-અનુસર્યાવિના માત્ર **श्रीकृष्ण शरणं मम** કે એકાદ સ્તોત્ર-ભજન બોલી જવાથી અથવા દેવસ્થાને જઇ આવવાથી કલ્યાણ થઇ જાય; અથવા તો સાધનચતુષ્ટયરૂપી દિવ્ય સંપત્તિ મેળવ્યાવિના માત્ર **अहं ब्रह्मास्मि** કે વિચારસાગર વાંચી જવાથી જીવનમુક્ત બની જવાય અને 'હમકો કયા લગતા હૈ' એવું નભી જાય, એવું જરાપણ સમજવાનું નથી.

यं ब्रह्मावरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायंति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थित तद्गतेन मनसा पश्यंति यं योगिनो
यस्यांतं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

બ્રહ્મા, વરુણ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને મરુત્ (વાયુ) વગેરે દેવતાઓ જેમની દિવ્ય સ્તોત્રોવડે સ્તુતિ કરે છે; સામવેદનું ગાન કરનારા મુનિઓ અંગો, પદ, ક્રમ અને ઉપનિષદોસહિત વેદોવડે જેમની સ્તુતિ ગાય છે; ધ્યાનમાં સ્થિર થયેલા યોગીઓ તેમાં ગયેલા ચિત્તવડે જેમનાં દર્શન કરે છે; અને દેવો તેમજ અસુરો જેમના પારને પામી શકતા નથી; એવા આપ પરમાત્મદેવને અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

असितगिरि समं स्यात् कज्जलं सिंधुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखिनी पत्रमुर्वी ।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश पारं न याति ॥

મહાસાગરરૂપી ખડીઓ હોય; નીલગિરિ પર્વત જેટલું કાજળ હોય; શ્રેષ્ઠ કલ્પવૃક્ષની ડાળીની કલમ હોય; પૃથ્વીરૂપી કાગળ હોય અને એને ગ્રહીને સરસ્વતી પોતે સર્વકાળ લખ્યા કરે; તોપણ હે નાથ! આપના મહાન ગુણોનો પાર આવે તેમ નથી.

सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ।
सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥

હે સત્યસંકલ્પ! હે સત્યથી પણ શ્રેષ્ઠ! હે ત્રણે કાળમાં સત્યસ્વરૂપ! હે સત્યના અખૂટ ભંડાર અને મહાન ઝરાસ્વરૂપ! હે સત્યમાં વસી રહેલા! હે સત્યના પણ સત્યસ્વરૂપ! હે ઋત અને સત્યરૂપી નેત્રોવાળા! અને હે સત્યના પણ આત્મા એવા પરમાત્મદેવ! હું આપને શરણે આવ્યો છું.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

હે દેવતાઓના પણ દેવતા! મારાં માતા પણ તમે છો ને પિતા પણ તમે છો; બંધુ પણ તમે છો ને સખા પણ તમે છો; મારે વિદ્યા પણ તમે છો ને દ્રવ્ય પણ તમે છો; વધારે શું કહું! મારે તો સર્વ કાંઈ તમેજ છો.

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।
करोमि यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामि ॥

કાયાથી, વાણીથી, મનથી, ઇંદ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી કિંવા પ્રકૃતિના સ્વભાવથી હું જે કંઇ કરૂં; તે આપ નારાયણના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરૂં છું.

यं शैवाः समुपासते शिव इति ब्रह्मेति वेदान्तिनो ।
बौद्धा बुद्ध इति प्रमाणपटवः कर्तेति नैयायिकाः ॥
अर्हन्नित्यथ जैनशासनरताः कर्मेति मीमांसकाः ।
सोऽयं नो विदधातु वांच्छित फलं त्रैलोक्यनाथो हरिः ॥

જે પરમાત્માને શિવના ઉપાસકો 'શિવ' નામથી, વેદાન્તીઓ 'બ્રહ્મ' નામથી, બૌદ્ધો 'બુદ્ધ' નામથી, પ્રમાણકુશળ નૈયાયિકો 'કર્તા' નામથી, જૈનશાસનપ્રેમીઓ 'અર્હન્' (અરિહંત) નામથી અને મીમાંસકો 'કર્મ' નામથી ઉપાસે છે; એવા તે ત્રિલોકીના નાથ શ્રીહરિ અમને મનવાંચ્છિત ફળ આપજો.*

अजातपक्षा इव मातरं खगाः स्तन्यं यथा वत्सतराः क्षुधार्ताः ।
प्रियं प्रियेवाप्युषितं विषण्णा मनोऽरविंदाक्ष दिदृक्षते त्वाम् ॥

હે કમળનેત્ર પ્રભો ! જેમ પક્ષીઓનાં પાંખો આવ્યા વિનાનાં બચ્ચાં પોતાની માતાને જોવા ઇચ્છે છે; બહુજ ક્ષુધાર્ત વત્સો જેમ સ્તનમાંથી દૂધ ઇચ્છે છે; અને જેમ વિયોગી સ્ત્રી પરદેશ ગયેલા પતિને આવેલા જોવા ઇચ્છે છે; તેવીજ આતુરતાથી મારૂં મન સદાસર્વદા આપને ઇચ્છે એવી કૃપા કરો.

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

આ જગતમાં સર્વ પ્રાણીપદાર્થ સુખી થાઓ; સર્વ કોઇ વિકારરહિત થાઓ; સર્વ કોઇ કલ્યાણને જુઓ–પામો અને કોઇને કાંઇપણ દુઃખ થાઓ નહિ.

---

* વાંચનાર ! પરમાત્માનાં આ નામોમાં મુસ્લીમોના અલ્લાહ, પારસીઓના અહુર્મઝદ અને ખ્રિસ્તીઓના ગૉડ, એ વગેરે નામો પણ ઉમેરી લેવા જેવાં છે. કેમકે એ પણ તે પરમાત્માનાંજ નામ હોવાથી એ નામોદ્વારા પણ પરમાત્માને ઉપાસીને અનેકાનેક માનવો પરમાત્મદર્શી અને કૃતકૃત્ય બન્યાં છે. જૂદા જૂદા ધર્મસંપ્રદાયવાળાઓને લડાવી મારવાવાળા તો પેલા–તે તે ધર્મ–સંપ્રદાયના બડેખાંમાં ખપતા પોથાંપંડિતોજ હોય છે; કે જેઓ ત્રિવિધ તાપને બદલે ૭ પ્રકારના તાપથી તપતા હોય છે. માટે હવે તો સૌ કોઇએ બીજાઓ ઉપરાન્ત એવાઓથી પણ ચેતી જઇને એકબીજા વચ્ચે બંધુભાવ વધે, એવુંજ કરવું જોઇએ.

वैदिक प्रार्थना

ॐ अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥

હે પ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મન્! હે અમારાં સર્વ કર્મોના જ્ઞાતા પ્રભો! અમે આપને વારંવાર નમસ્કાર કરીને પ્રાર્થીએ છીએ કે, આપ અમને સદાએ શુભ માર્ગે દોરવજો તથા અશુભ અને પાપના માર્ગથી દૂર રાખજો.

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥

હે પરમેશ્વર! એવી કૃપા કરો કે અમે આપના સાચા ભકત થઇને સદાયે કાનથી પવિત્ર શબ્દો સાંભળીએ; નેત્રોથી સુખકર દૃશ્યો જોઇએ; તથા આપની કૃપાથી બળવાન અંગોવાળા થઇને સદા આપની સ્તુતિ કરીએ અને દીર્ઘાયુ ભોગવીએ.

आ ब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायताम्, आ राष्ट्रे राजन्यः शूरइषव्योऽतिव्याधीमहारथो जायताम्, दोग्ध्रीधेनुर्वोढा नड्वा नाशुःसप्तिः पुरन्धिर्योषा, जिष्णू रथेष्ठाः, सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायताम् । निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु, फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां, योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥

હે પ્રભો! આ વિશાળ દેશમાં બ્રહ્મવર્ચસવાળા (તેજસ્વી અને બ્રહ્મવેત્તા) બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થાઓ; અસ્ત્ર ને શસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ, દુષ્ટોનું દમન કરનારા, નિર્ભય અને મહાબળવાન વીર ક્ષત્રિયો ઉત્પન્ન થાઓ; દૂધ આપનારી ગાયો, ભારવાહી બળદો, શીઘ્રગામી ઘોડાઓ, વ્યવહારકુશળ સ્ત્રીઓ અને શત્રુઓને જીતનારા મહારથી વિજયી પુરુષો ઉત્પન્ન થાઓ; યજમાનોનાં ઘર વીર પુત્રોથી ભરપૂર થાઓ; આવશ્યકતા પ્રમાણે વૃષ્ટિ થાઓ; ઉત્તમ ફળોને આપનાર વૃક્ષાદિ ઔષધિઓ પાકો; અને અમો સર્વનું યોગક્ષેમ (અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્તિનું રક્ષણ) થાઓ.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षँ शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः
शान्तिरोषधयः शान्तिः सर्वँ शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः
सामाशान्तिरेधि—ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः॥

હે 'ॐ' નામવાળા પ્રભો! આકાશ શાંત થાઓ; અંતરિક્ષ શાંત થાઓ; પૃથ્વી શાંત થાઓ; જલ શાંત થાઓ; ઔષધિઓ (વનસ્પતિઓ) શાંત થાઓ; સર્વ પ્રાણીપદાર્થ શાંત થાઓ; સર્વત્ર શાંતિ થાઓ—શાંતિ થાઓ; હે ॐ પ્રભો! શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ, શાંતિ થાઓ; હે બ્રહ્મ! શાંતિ થાઓ.

आपणने महाभारत अने रामायण जेवो अनुपम वारसो आपी जनारा

महर्षिओने स्मरणांजलि

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥

અનંત બ્રહ્માંડાધિપતિ શ્રીમન્નારાયણને, પોતાના ચારિત્રબળવડે ભગવાનના પોતાનાજ મુખથી **पांडवानां धनंजयः** અર્થાત્ 'પાંડવોમાં અર્જુન હું છું' એવું સાંભળવાને ભાગ્યશાળી થએલા ધનુર્ધારી અર્જુનને, તથા ઉત્તમ નરોમાં પણ પરમોત્તમ (અને અધર્મીઓનો નાશ, ધર્મનું સ્થાપન તથા સાધુજનોનું રક્ષણ કરનારા) એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને, અને સુવિધાનાં પ્રેરક એવાં શ્રી સરસ્વતી દેવીને નમસ્કાર કરીનેજ મહાભારતરૂપી જયગ્રંથનો આરંભ કરવો.×

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

× મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન આપણને આવી પરમ હિતાવહ સૂચના કરી ગયા છે; તેનું પરિપાલન પ્રત્યેક પાઠક અને વક્તા કરતા હશે અને કરશેજ; પરંતુ એ ઉપરાંત આપણને રામાયણ અને મહાભારતાદિ અપૂર્વ ગ્રંથો વારસામાં આપી જવાવાળા એ પ્રાતઃસ્મરણીય મહર્ષિઓનું પણ આપણે સ્તવન-સ્મરણ કરવું જોઇએ. કેમકે એથી કૃતઘ્નતાના દોષમાંથી છૂટવા ઉપરાન્ત ઉન્નતિપ્રદ શુભ સંસ્કારોને જગાડવા-વધારવામાં તથા અનેકવિધ અવદશાઓમાંથી બચવા-છૂટવામાં આપણને બહુ સારી સહાયતા મળે છે. બ્રાહ્મણસંતાનો પોતાના આવા આવા પૂર્વજોનાં નામ, કામ, સમજણ, આદેશ, ઇત્યાદિ મહાન વારસાને ભૂલી જઇ બાહ્ય વિષયોની અને વિષયી માનવોની ઉપાસના પાછળ મંડી ગયા; તેથીજ તેમને ઘણાકોને શૂદ્રો, પાખંડીઓ અને રખડતા ભીખારીઓના જેવા નિષિદ્ધ ધંધા આદરવા પડ્યા છે. હજી પણ સવળે રસ્તે વળાય તો તક છે. કેમકે જે પરમાત્મદર્શી મહર્ષિઓએ મહાભારત અને રામાયણને વારસામાં આપીને હિંદુસંતાનોને અત્યારસુધી આટલા પ્રમાણમાં પણ હિંદુપણામાં ટકાવી રાખ્યા છે; તે હિંદુજાતિ અત્યારે પણ (જો એ ભૂદેવો પોતાના પૂર્વજોની નીતિરીતિ પકડતા ચાલે તો) તેમને અન્ન-વંદનાદિવડે તો બનતા પ્રકારે વધારેજ સત્કારશે. માટે એ મહાન પૂર્વજોનાં નામકામાદિનાં સ્મરણ-વંદન અને અનુસરણ સમજુ બ્રહ્મસંતાનોએ તો અવશ્ય સાચા રૂપરંગથી ચાલુ કરી દઈ દિવસાનુદિવસ વધારતાજ ચાલવું જોઇએ. એ મહર્ષિઓનાં સ્મરણ-સ્તવનાદિ માટે જુઓ આપણને શ્લોક પણ કેવા મનોહર અને લાલિત્યપૂર્ણ મળ્યા છે, કે જેના ભાવભર્યા ઉપયોગથી આપણું હૃદય પવિત્ર અને સુસંસ્કૃત થયાવિના રહેજ નહિ!

લૌકિક સાધુ–વિદ્વાનોની વાણી (ગમે તેટલી છટાવાળી હોય તોપણ અંતરેચ્છા તો લૌકિક પદાર્થોનીજ હોય છે તેથી તે) લૌકિક પદાર્થોને (અને પદાર્થોના લૌકિક માલીકોને)જ અનુસરે છે–અર્થાત્ ઇચ્છે છે, યાચે છે, તાબે રહે છે; ત્યારે (આ તરફ વ્યાસ–વાલ્મીકાદિ તો લૌકિક વસ્તુસ્થિતિઓથી ઉપરામ રહીને પરમાત્મ-ધ્યાનમાં એકનિષ્ઠ થયા તેથીજ 'મુનિ' કહેવાયા, અને એને પરિણામે પરમાત્મ-દર્શનને પામ્યા, તેથીજ 'મહર્ષિ'પદ પામ્યા હતા; તેથી એવા)બ્રહ્મવેત્તા ઋષિઓની વાણીને તો ઉલટા લૌકિક પદાર્થો (અને પદાર્થવાળાઓ) જ અનુસરે છે–આધીન રહે છે. તાત્પર્ય કે પૂર્ણકામ બ્રહ્મવેત્તાઓ, અને લૌકિક વિષયેચ્છુ વિદ્વાનોની યોગ્યતા અને કથન–કવન વચ્ચે આસમાનજમીન જેટલો તફાવત હોય છે.

तमृषिं मनुष्यलोकप्रवेशविश्रामशाखिनं वाचाम् ।
सुरलोकादवतारप्रान्तरखेदच्छिदं वन्दे ॥

સરસ્વતીને દેવલોકમાંથી માનવલોકમાં અવતરતાં થયેલા ખેદને છેદવાવાળા, અને સરસ્વતી દેવી મનુષ્યલોકમાં આવ્યા પછી આ જગતમાં તેને વિશ્રામ આપનારા વૃક્ષરૂપ બનેલા,એવા તે (વ્યાસ–વાલ્મીકાદિ સર્વ) ઋષિજનોને હું વંદના કરૂં છું.

महर्षि व्यास भगवान प्रत्ये–

श्रवणाञ्जलिपुटपेयं विरचितवान्भारताख्यममृतं यः ।
तमहमरागमतृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे ॥

કર્ણરૂપી અંજલિવડે પીવાલાયક ભારત નામનું અમૃત જેમણે રચ્યું છે, એવા રાગરહિત અને તૃષ્ણારહિત ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને હું વંદન કરૂં છું.

नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे ।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥

જેમણે આ ભરતખંડને પોતાની અદ્‌ભુત સરસ્વતીવડે (ઉદ્ધારક વિદ્યાનાં જ્ઞાન–દાન અને ધર્મધ્યાનના આચાર–પ્રચારમાટે, અત્યંત હિતકારક અમર ગ્રંથો રચી આપી જઇને) પવિત્ર કર્યો છે; એવા તે સર્વજ્ઞ અને કવિઓના વિધાતા મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાનને અનેકાનેક નમસ્કાર કરૂં છું.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥*

---

* આ તેમજ આગળના સર્વથી પહેલા શ્લોક સિવાયના બધા શ્લોક 'સુભાષિત–રત્ન ભાંડાગાર'માંથી લેવાયા છે. ઇશ્વરેચ્છા તો એ ગ્રંથ પણ અત્ર તરફથી નીકળે ખરો.

હે વિશાળ બુદ્ધિવાળા અને ખીલેલા કમળ જેવાં પ્રફુલ્લ નેત્રવાળા વ્યાસ ભગવાન! આપકે જેમણે મહાભારતરૂપી પાત્રમાં (અનેકવિધ ચરિત્રો અને ધર્મોરૂપી) તેલ પૂરીને (અમો સામાન્ય માનવોને વ્યવહારપરમાર્થના ઉભય માર્ગો યથાવત્ સુઝાડે એવો) જે અદ્ભુત ગીતારૂપી જ્ઞાનદીપક પ્રકટાવ્યો છે; તેને માટે આપને અમારા અનેકાનેક નમસ્કાર હો.

अचतुर्वदनो ब्रह्मा द्विबाहुरपरो हरिः ।
अभाललोचनः शंभुर्भगवान्बादरायणः ॥

હે બાદરાયણ વ્યાસમુનિ! આપ ચાર મુખવાળા નથી તોપણ બીજા બ્રહ્મા છો; બે હાથવાળા છો તોપણ બીજા ચતુર્ભુજ શ્રીહરિ છો; અને કપાળ ઉપર ત્રીજું નેત્ર નથી તોપણ આપ બીજા શંકર છો.

व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वंदे ।
भूषणतयैव संज्ञां यदाङ्कितां भारती वहति ॥

આપ વ્યાસમુનિની દિવ્ય વાણીના ભંડાર તથા ઝરારૂપ અને વિશ્વમાં સર્વ વેદશાસ્ત્રાદિના સારભૂત એવા શ્રીમહાભારતને હું નમસ્કાર કરૂં છું. કારણકે તે ગ્રંથના નામ ઉપરથી અંકિત કરાયલા પોતાના 'ભારતી' એવા નામને સરસ્વતી દેવી, એક ઉત્તમ આભૂષણતરીકે ધારણ કરે છે.

आदिकवि—महर्षि वाल्मीकि प्रत्येः—

कवीन्दुं नौमि वाल्मीकिं यस्य रामायणीं कथाम् ।
चंद्रिकामिव चिन्वन्ति चकोरा इव साधवः ॥

ચકોર પક્ષીઓ જેમ ચંદ્રિકાને શોધે, તેમ સાધુપુરુષો જેની રચેલી શ્રીરામકથાને (રામાયણને) આતુરતાપૂર્વક શોધ્યા કરે છે અને જે કવિઓમાં ચંદ્રસમાન છે; એવા આદિકવિ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

सदूषणापि निर्दोषा सखरापि सुकोमला ।
नमस्तस्मै कृता येन रम्या रामायणी कथा ॥

દૂષણવાળી છતાં પણ નિર્દોષ અને ખરવાળી છતાં પણ સુકોમળ* એવી મનોહર રામાયણ કથા જેમણે રચીછે; એવા તે કવિકુલગુરુ મહર્ષિ વાલ્મીકિને હું નમસ્કાર કરૂં છું.

---

* અહીં દેખીતી રીતે તો વિરોધાભાસ અલંકાર થાય છે; પણ તેનો ઉંડો અર્થ એ છે કે, **सदूषणा** એટલે કે દૂષણ નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે, તોપણ રામાયણ નિર્દોષ છે; તથા **सखरा** એટલે ખર નામક રાક્ષસની કથા એમાં છે તોપણ રામાયણ કોમળ છે. આ અર્થ જાણ્યા પછી એ વિરોધ રહેતો નથી. "**સુભાષિતરત્નભાણ્ડાગાર**"માંથી

योगींद्रश्छन्दसां स्रष्टा रामायणमहाकविः ।
वल्मीकजन्मा जयति प्राच्यः प्राचेतसो मुनिः ॥

યોગીઓના ઇંદ્ર, છંદોના સર્વથી પહેલા સ્રજનાર, રામાયણના કર્તા મહાકવિ, પ્રાચીન એવા પ્રચેતાના પુત્ર તથા શરીરપર વલ્મીક—એટલે માટીનો રાફડો—જામી ગયો ત્યાં સુધી ધ્યાનનિષ્ઠા સેવીને મહર્ષિપદને જન્માવનારા (પ્રાપ્ત કરનારા) એવા મહામુનિ વાલ્મીકિ (તેમની રામાયણરૂપી રચનાદ્વારા હજી પણ સર્વત્ર) જય જયકાર પામે છે.

सति काकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणि रामायणेऽपि किं काव्यम् ।
रोहति कुल्या गंगापूरे किं बहुरसे वहति ॥

રાઘવકુળની ઉન્નતિને પ્રકાશિત કરવાવાળું રામાયણ કાવ્ય હયાત છતાં આ સંસારમાં અન્ય કાવ્યની શી જરૂર છે ? જ્યાં ઘણા જળવાળું ગંગાનું પૂર વહી રહ્યું હોય, ત્યાં પછી અન્ય નાની નદીને વહેવાનું શું પ્રયોજન ?×

× સમજુ સમાજસેવકો ! બીજાત્રીજા પ્રકારની લોકસેવા તમે બજાવતા હો, તેને માટે જેવી તમારી મરજી; પણ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છપાવી ખોટ ખાઇને પણ તમે પૂરા પાડી શકો એવી સગવડો ઉભી કરો; અને એથી પણ બહુ વધારે અગત્યની વાત તો એ છે કે, રામાયણ અને મહાભારતનેલગતી કથાઓ, કહાણીઓ, નિબંધમાળાઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાઓ પણ ખૂબાખૂબ જગાવો અને ફેલાવો. વળી આવા મહાપરોપકારી ઋષિમુનિઓ, અને તેમણે વર્ણવેલા મહાત્મા—વીરાત્માદિના સંબંધમાં જયંતિઓને લગતા પણ જબરજસ્ત મેળાઓ તથા અગત્યના પ્રસંગોને લગતા નાટયપ્રયોગો પણ સાર્વજનિક અને ટીકીટવગરના જલસાઓરૂપે ભરો—ભરાવો; તો તમારો પોતાનો યશ (અને તમો તેને માટે પણ પૂર્ણ નિષ્કામ હો તોપછી એથી પણવધારે મહત્ત્વનો આન્તરિક લાભ) પણ કેટલો બધો પ્રાપ્ત થાય! જે સેવાસમિતિઓ અને સેવકમંડળો મોટે ભાગે ધનિકોનાંજ છોકરાંને—અને તે પણ સરકારીયુંજ શિક્ષણ શીખવવા માટે યોજવા—ચલવવામાં આવે છે; તેમને પણ પ્રભુ એને બદલે આવાં તેવાં અનેકવિધ કામો યોજવા ચલવવાનું સૂઝાડે; અને નિરાધાર અનાથોમાંથી હલકા માનવો પાકતા હોય તેને બદલે તેમનામાંથી સમાજસેવકો અને ઉત્તમ કામદારો પકવવાની શકયતા અને યોજના તેમના મનમાં ઉપજાવે; તથા કીર્તિપ્રેમી રાજસ આગેવાનોના પંજામાંથી તેમને છોડવીને એવાં એવાં અનેકવિધ દિવ્યાતિદિવ્ય કાર્યોમાં કર્તાધર્તા કે નિમિત્તભૂત બનવાની તેમને મતિગતિ આપે; કે જેથી ભારતમૈયાની તળસ્પર્શી સેવાઓ બજાવાઇને ભારતવાસીઓનો દુઃખદારિદ્રયમાંથી વહેલો છૂટકો થાય, એજ પ્રાર્થના.

श्रीपरमेश्वरस्तोत्रम् ।

जगदीश ! सुधीश ! भवेश ! विभो ! परमेश ! परात्पर पूत ! पितः !॥ प्रणतं पतितं हततत्त्वजनं जनतारण तारय तापितकम् ॥१॥ गुणहीनसुदीनमलीनमतिं त्वयि पातरि दातरि चापरतिम् ॥ तमसा रजसावृतवृत्तमिमं ॥ जन० ॥२॥ मम जीवनमीनामिमं पतितं करुघोरभुवीह सुखीहमहो ॥ करुणाब्धिचलोर्म्मिजलानयनं ॥ जन० ॥३॥ भववारण ! कारण कर्म्मततौ भवसिंधुजले शिव मग्नमतः ॥ करुणाञ्चसमर्प्य तरिं त्वरितं ॥ जन० ॥४॥ अतिनाश्य जनुर्मम पुण्यरुचे ! दुरितौघभरैः परिपूर्णभुवः ॥ सुजघन्यमगण्यमपुण्यरुचिं ॥ जन० ॥५॥ भवकारक ! तारकहारक हे भवतारक पातकदारक हे ॥ हर शङ्कर किंकरकर्म्मचयं ॥ जन० ॥६॥ तृषिताश्रितमस्मि सुधां हितमेऽच्युत ! चिन्मय ! देहि वदान्यवर॥ अतिमोहवशेन विनष्टकृतं ॥ जनतारण तारय तापितकम् ॥७॥ प्रणमामि नमामि नमामि जनं भवजन्मकृतिप्राणिसूदनकम् ॥ गुणहीनमनन्तमितं शरणं जनतारण तारय तापितकम् ॥८॥

श्रीस्तवपंचकस्तोत्रम् ।

नमस्ते सते सर्वलोकाश्रयाय नमस्ते चिते विश्वरूपात्मकाय ॥ नमोऽद्वैततत्त्वाय मुक्तिप्रदाय नमो ब्रह्मणे व्यापिने निर्गुणाय॥१॥ त्वमेकं शरण्यं त्वमेकं वरेण्यं त्वमेकं जगत्कारणम् विश्वरूप ॥ त्वमेकं जगत्कर्त्तृपातृप्रहर्त्तृ त्वमेकं परं निश्चलं निर्विकल्पम् ॥२॥ भयानां भयं भीषणं भीषणानां गतिः प्राणिनां पावनंपावनानाम्॥ महोच्चैःपदानां नियन्तृ त्वमेकं परेषां परं रक्षणं रक्षणानाम् ॥३॥ परेश ! प्रभो ! सर्वरूपाविनाशिन्ननिर्देश्य सर्वेन्द्रियागम्य सत्य ॥ अचिन्त्याक्षर!व्यापकाव्यक्ततत्त्वाजपाभासकाधीश!पायादपायात् त्वदेकं स्मरामस्त्वदेकं भजामस्त्वदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ॥ सदेकं विधानं निरालम्बमीशं भवाम्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः॥५॥

परमेश्वस्तोत्रनो अर्थ

હે પ્રભો ! હે જગદીશ ! હે જ્ઞાનીઓના પણ ઈશ ! હે સંસારના સ્વામી ! હે સર્વવ્યાપક ! હે પરમેશ્વર ! હે પરાત્પર ! (પરથી પણ પર !) હે પવિત્ર ! હે પિતા ! હું પતિત (પાપી) અને તત્ત્વજ્ઞાનથી રહિત આપને પ્રણામ કરું છું. હે જનતારણ ! (મનુષ્યોને તારનાર !) મને તાપમાં તપી રહેલાને તારો. (૧) હું ગુણહીન, ઘણોજ દીન તથા મલિન મતિવાળો છું. આપ દાતાર અને પાલનકર્તા છો, છતાં પણ મારી મતિ આપનામાં આસક્ત રહેતી નથી. મારી વૃત્તિઓ હમેશાં તમોગુણ તથા રજોગુણથી ઘેરાયેલી રહે છે, માટે હે જગતને તારનાર પ્રભુ ! મારૂં બહુ તપી રહેલાનું રક્ષણ કરો. (૨) અહો ! મારૂં જીવન આ સંસારરૂપી મહાઘોર મરુભૂમિમાં માછલાંની પેઠે દુઃખી થઈ પડેલું છે. આપ આપના કરુણારૂપી સમુદ્રની લહરિવડે તેનાપર જળસિંચન કરી હે જનતારણ ! મને તપી રહેલાને તારો. (૩) હે ભવતારણ ! (સંસારમાં ડૂબવા ન દેનાર !) આપજ આ જગતરૂપી કર્મવિસ્તારના કારણરૂપ છો. હે કલ્યાણરૂપ ! ભવ-સાગરના જળમાં ડૂબી રહેલા એવા મારા દુઃખી જીવને નાવ આપી મારો એમાંથી ઉદ્ધાર કરો. (૪) હે જનતારણ ! હે પવિત્ર બુદ્ધિવાળા ! મારો ફરીથી જન્મ ન થાય એમ કરી પાપોના પ્રવાહરૂપી ભારથી પરિપૂર્ણ થયેલી આ પૃથ્વીમાંથી અતિ અધમ, નજીવા, પાપબુદ્ધિવાળા અને તપી રહેલા એવા મારા જીવનો ઉદ્ધાર કરો. (૫) હે સંસારના કર્તા ! હે તારક ! હે નરકનાં દુઃખોનો નાશ કરનારા ! હે સંસારમાંથી તારનારા ! હે પાપોનો નાશ કરનારા ! હે કલ્યાણ કર-નારા ! હે જનતારણ ! તપી રહેલા આ દાસના સર્વ કર્મોના સમૂહનો નાશ કરી ઉદ્ધાર કરો. (૬) હે અચ્યુત ! હે ચિન્મય ! હે વર દેનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! હું તૃષ્ણાતુર થયેલો છું, માટે મને જ્ઞાનરૂપી અમૃત આપો; અત્યંત મોહને વશ થઇને મેં મારા સર્વ કર્તવ્ય કર્મનો નાશ કરેલો છે; માટે મને તપી ગયેલાને તારો. (૭) હે જનતારણ ! હું આપને પ્રણામ કરૂં છું, હું આપને નમસ્કાર કરૂં છું, નમસ્કાર કરૂંછું; આપ સંસારના જન્મ તથા કર્મોનો નાશ કરનાર, નિર્ગુણ અને અનંત છો. હું અત્યંત સંતાપિત થઇને આપને શરણે આવેલો છું, માટે આપ મને તારો (૮).

श्रीस्तवपंचकस्तोत्रनो अर्थ

સત્યસ્વરૂપ અને સર્વે લોકોના આશ્રયભૂત હે પ્રભો ! આપને નમસ્કાર હો. જ્ઞાનસ્વરૂપ અને વિશ્વના આત્મારૂપ આપને નમસ્કાર હો. અદ્વૈતતત્ત્વસ્વરૂપ અને મોક્ષ આપનાર એવા આપને હું નમસ્કાર કરૂં છું, સર્વવ્યાપક અને નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ આપને નમસ્કાર કરૂં છું. (૧) હે પરમાત્મન્ ! તમેજ સર્વના આધારરૂપ છો, તમેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છો, તમેજ જગતનું કારણ અને વિશ્વરૂપ છો. આ જગતના ઉત્પન્ન કરનાર, પાલન કરનાર અને સંહાર કરનાર તમેજ છો; તથા તમેજ સર્વથી પર, નિશ્ચળ અને નિર્વિકલ્પ છો. (૨) હે પ્રભો ! આપ સર્વ ભયના પણ ભયરૂપ અને ભીષણના પણ ભીષણરૂપ છો. આપ પ્રાણીમાત્રના ગતિસ્વરૂપ અને પવિત્રને પણ અધિક પવિત્ર કરનાર છો. આપજ સર્વોત્તમ પદના નિયંતા, પરથી પણ પર અને રક્ષ-કોના પણ રક્ષક છો. (૩) હે પરમેશ્વર ! હે પ્રભો ! આપ સર્વ રૂપોમાં અવિનાશીરૂપ, વર્ણવી શકાય નહિ એવા, સર્વ ઇંદ્રિયોથી જાણી શકાઓ નહિ એવા અને સત્યસ્વરૂપ છો. આપ ચિંતવી શકાઓ નહિ એવા અક્ષર, સર્વવ્યાપક, અવ્યક્ત તત્ત્વરૂપ અને અજપા મંત્રનો ભાસ કરાવનાર છો. આપ સંકટમાંથી મારૂં રક્ષણ કરો. (૪) હું એક આપનુંજ સ્મરણ અને આપનુંજ ભજન કરૂં છું અને હે જગતના સાક્ષીરૂપ ! આપનેજ નમસ્કાર કરૂં છું. આપજ સત્સ્વરૂપ, આશ્રયસ્વરૂપ, અવલંબનરહિત, ઈશ્વર અને સંસારસાગરમાંથી તરવાને આશ્રય કરવા યોગ્ય નૌકાસ્વરૂપ હોવાથી હું આપનેજ શરણ થયો છું. (૫)

महाभारतमाहात्म्य×

पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थ गंधोत्कटं। नानाख्यानककेसरं हरिकथा संबोधना बोधितम्
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा। भूयाद्भारत पंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥

પરાશરના પુત્ર મહર્ષિ વ્યાસદેવના વાણીરૂપી સરોવરમાં ઉગેલું આ મહાભારતરૂપી કમળ, કે જે ગીતાર્થરૂપી ઉત્કટ (તીવ્ર) સુગંધવાળું છે; જે નાના પ્રકારનાં આખ્યાનોરૂપી કેસરવાળું છે; જે હરિકથાના ઉપદેશવડે પ્રફુલ્લ થયેલું છે; જે કળિકાળનાં પાપરૂપી મળનો વિનાશ કરવાવાળું છે; સજ્જનરૂપી ભ્રમરો આ લોકમાં જેના રસનું નિરંતર આનંદપૂર્વક પાન કર્યા કરે છે; તે (શ્રીમદ્ મહાભારત ગ્રંથ) સદાય અમારું કલ્યાણ કરનાર થાઓ.

यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः। तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिहेच्छता॥
श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषेस्तस्य महात्मनः। अष्टादश पुराणानां कर्तुर्वेदमहोदधेः॥

આ લોકમાં જે મનુષ્ય પરમપદને ઇચ્છતો હોય તેણે, જેમાં ભગવાન વિષ્ણુની દિવ્ય કથાઓ વર્ણવી છે અને જેમાં સનાતન શ્રુતિઓનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, એવું આ મહાભારત સાંભળવું યોગ્ય છે. અઢાર પુરાણોના સ્રષ્ટા અને જ્ઞાનના મહાસાગરરૂપ મહાત્મા વેદવ્યાસ ઋષિનો આ સિંહનાદ છે કે, " તમે નિત્ય મહાભારતનું શ્રવણ કરો."

धर्मशास्त्रमिदं पुण्यमर्थशास्त्रमिदं परम्। मोक्षशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनामितबुद्धिना ॥
भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ। संप्रत्याचक्षते चेदं तथा श्रोष्यन्ति चापरे ॥

અમાપ બુદ્ધિવાળા ભગવાન વ્યાસે કહેલું આ મહાભારત પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર છે; ઉત્તમ અર્થશાસ્ત્ર છે અને પરમ મોક્ષશાસ્ત્ર પણ છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત આવું ઉત્તમ હોવાથીજ સાંપ્રતમાં વિદ્વાનો તેનું વાંચન–શ્રવણ કરે છે અને હવે પછી પણ કરશે.

योधीते भारतं पुण्यं ब्राह्मणो नियतव्रतः। चतुरो वार्षिकान्मासान्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कुरूणां प्रथितं वंशं कीर्तयन्सततं शुचिः। वंशमाप्नोति विपुलं लोके पूज्यतमो भवेत् ॥

જે બ્રાહ્મણ નિયમિત વ્રતપાલન કરતો થકો ચાતુર્માસ્યમાં પવિત્ર ભારતનો પાઠ કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. જે પુરુષ પવિત્ર થઈને કુરુના પ્રસિદ્ધ વંશને નિરંતર વાંચે છે; તેનો વંશ બહોળો વિસ્તાર પામે છે અને લોકોમાં અત્યંત પૂજ્ય થાય છે.

अनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः। संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्यया ॥
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ। यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥

દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મનીજ કામનાથી આ મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ–આ ચાર પુરુષાર્થોના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેજ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; અને જે આમાં કહ્યું નથી તે બીજે ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

× આ માહાત્મ્ય મોટે ભાગે મહાભારતમાંનાજ શ્લોક અને શ્લોકાર્ધો ઉપરથી યોજાયું છે.

एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् । तत्सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારૂં છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કલ્યાણને ઇચ્છનારા માણસે આનું વાંચન—શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઇયે. કેમકે એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પાપો, સૂર્યોદયથી જેમ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે.

य इदं मानवो लोके पुण्यार्थे ब्राह्मणाञ्छुचीन् । श्रावयेत् महापुण्यं तस्य धर्मः सनातनः॥
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गां च सरस्वतीम् । ब्राह्मणान् केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥

જે મનુષ્ય મહાપુણ્યરૂપ આ ઇતિહાસ પુણ્યને માટે પવિત્ર બ્રાહ્મણોને શ્રવણ કરાવશે, તેને સનાતન ધર્મ પ્રાપ્ત થશે. મહાભારતના આખ્યાનનું, પૃથ્વીનું, ગાયનું, સરસ્વતીનું, બ્રહ્મવેત્તાઓનું તથા શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું કીર્તન કરનારો મનુષ્ય કદી નાશ પામતો નથી.

शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥
पितॄनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान् । आत्मानं ससुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥

જે પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કિંવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલુંજ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રીસહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः । यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ॥

જેમ ઐશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિતરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા—સાંભળવાથી જેવો સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥
भरतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् । नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥

જે મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન, વાણી અને કાયાવડે કરાયલાં સર્વ પાપોને ઝટ તજી દે છે. જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યારહિત થઇને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચે—સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનોજ ભય નથી; તો પછી પરલોકનો તો ભયજ ક્યાંથી?

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥
य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति । तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ॥

આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે હે રાજન્ ! જે મનુષ્ય આ ભારતનો ગ્રંથ વાંચનારને આપે છે; તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું ફળ મળે છે.

अष्टादश पुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः । वेदाः सांगास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ॥
महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

એક તરફ અઢાર પુરાણો, સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો તથા અંગોસહિત વેદો હોય, અને બીજી તરફ એકલું મહાભારત હોય; તોપણ તે તેઓની બરાબરી કરી શકે છે. કેમકે આ ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વવાળો અને રહસ્યરૂપી અસાધારણ ભાર–વજનવાળો છે તેથી પણ એ 'મહાભારત' કહેવાય છે. જે પુરુષ મહાભારતના તે રહસ્યને જાણે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता। ब्राह्मणेन च राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता ॥
स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम्। गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥

'જય' નામનો આ ઇતિહાસ, મોક્ષની ઈચ્છા રાખનારે, બ્રાહ્મણે, રાજાએ તથા ગર્ભિણી સ્ત્રીએ તો અવશ્ય સાંભળવો યોગ્ય છે. કેમકે એનું શ્રવણ કરવાથી સ્વર્ગની ઈચ્છાવાળો સ્વર્ગને, જયની ઇચ્છાવાળો જયને અને ગર્ભિણી સ્ત્રી પુત્રને કિંવા મહાભાગ્યશાળી કન્યાને પામે છે.

योगो शतं कनकशृंगमयं ददाति विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।
पुण्यां च भारतकथां सततं शृणोति तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥

વેદને જાણનારા એવા બહુશ્રુત બ્રાહ્મણને એક માણસ સુવર્ણનાં શીંગડાંવાળી સો ગાયો આપે, અને બીજો નિત્ય પવિત્ર ભારતકથા વાંચે–સાંભળે, તો તેથી તે બંનેને સમાન ફળ મળે છે.

कार्ष्णं वेदमिमं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः । ब्रह्महत्यादि पापानां कोटिस्तस्य विनश्यति ॥
पुत्राः शुश्रूषवः सन्ति प्रेष्याश्च प्रियकारिणः । भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ॥

વેદવ્યાસે રચેલા આ પાંચમા વેદરૂપ મહાભારતનું જે પુરુષ એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરે છે, તેનાં બ્રહ્મહત્યાદિ કોટી પાપ નાશ પામે છે. વળી આ ઇતિહાસને સાંભળનારા પુત્રો માતા-પિતાની સેવા કરનારા, અને સેવકો સ્વામીનું પ્રિય કરનારા થાય છે. એમાં મહાન ભરતવંશીઓનાં ચરિત્ર વર્ણવ્યાં છે તેથી પણ તે મહાભારત કહેવાય છે.

देवा राजर्षयो ह्यत्र पुण्या ब्रह्मर्षयस्तथा । कीर्त्यन्ते धूतपाप्मानः कीर्त्यते केशवस्तथा ॥
भगवांश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते ।अनेकजननो यत्र कार्तिकेयस्य संभवः ॥

આ મહાભારતમાં પાપરહિત દેવતાઓ, મહાન રાજર્ષિઓ અને પુણ્યસ્વરૂપ બ્રહ્મર્ષિઓનું વર્ણન કરેલું છે; કેશવનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે; ભગવાન મહાદેવ તથા દેવી પાર્વતીનું વર્ણન કરેલું છે; અને અનેક માતાઓથી જન્મેલા કાર્તિકેયનો પણ જન્મ વર્ણવ્યો છે.

ब्राह्मणानां गवां चैव माहात्म्यं यत्र कीर्त्यते। सर्वं श्रुतिसमूहोऽयं श्रोतव्यो धर्मबुद्धिभिः ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा । जयो नामेतिहासोयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा ॥

વળી આ ઇતિહાસમાં બ્રાહ્મણો અને ગાયોનું માહાત્મ્ય કહેલું છે; તથા આ મહાભારત સર્વ શ્રુતિઓના સમૂહરૂપ છે, માટે ધર્મબુદ્ધિવાળાઓએ પણ એ અવશ્ય વાંચવું–સાંભળવું જોઇએ. વિજયની ઇચ્છાવાળાએ આ જય નામનો ઇતિહાસ અવશ્ય સાંભળવો જોઇએ. કેમકે એથી તે–જેમ રાહુથી ચંદ્ર મુક્ત થાય તેની પેઠે–સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે.

अस्मिन्नर्थश्च कामश्च निखिलेनोपदेक्ष्यते । इतिहासे महापुण्ये बुद्धिश्च परिनैष्ठिकी ॥
भारतं शृणुयान्नित्यं भारतं परिकीर्तयेत् । भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥

આ મહાપુણ્યદાયક ઇતિહાસમાં અર્થ અને કામનો એવો સંપૂર્ણ ઉપદેશ છે કે

જેથી તેને વાંચનાર—સાંભળનારની બુદ્ધિ પરમાત્મામાં પણ નિષ્ઠાવાળી થાય છે. માટે સમજુ માણસે તો મહાભારતનું વાંચન—શ્રવણ કિંવા કથા—કીર્તન નિત્યપ્રતિ કરવું જોઇએ. જેને ઘેર મહાભારતનું કથન—શ્રવણ થાય છે, તેને જય પણ હસ્તગતજ છે.

पुण्योयमितिहासाख्यः पवित्रं चेदमुत्तमम् । कृष्णेन मुनिना विप्रानिर्मितं सत्यवादिना ॥
सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता । अतींद्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥
ऐश्वर्येवर्तता चैव सांख्ययोगवता तथा । नैकतंत्र विबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥
कीर्तिं प्रथयता लोके पांडवानां महात्मनाम् । अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्राविणतेजसाम् ॥

હે બ્રાહ્મણ! કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસમુનિ, કે જે સત્યવાદી, સર્વજ્ઞ, દૈવજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ, સત્પુરુષ, ઇંદ્રિયાતીત પદાર્થોને જોનારા, પવિત્ર, તપવડે શુદ્ધ ચિત્તવાળા, ઐશ્વર્યમાં સ્થિતિવાળા, જ્ઞાનનિષ્ઠ, યોગનિષ્ઠ, અનેક શાસ્ત્રોના ઉત્તમ જ્ઞાતા અને દિવ્ય દૃષ્ટિથી જોઇને મહાત્મા પાંડવો તથા બીજા મહાતેજસ્વી ક્ષત્રિયોની કીર્તિને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનારા છે; તેમણે આ મહાભારત નામનો પુણ્યમય પવિત્ર ઇતિહાસ રચ્યો છે, અને તેથી તે આવો ઉત્તમ થયો છે.

अष्टादशपुराणानां श्रवणाद्यत्फलं भवेत् । तत्फलं समवाप्नोति वैष्णवो नात्र संशयः ॥
स्त्रियश्च पुरुषाश्चैव वैष्णवं पदमाप्नुयुः । स्त्रीभिश्च पुत्रकामाभिः श्रोतव्यं वैष्णवं यशः ॥

અઢારે પુરાણોના શ્રવણથી જે ફળ થાય છે, તેટલુંજ ફળ મહાભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમાં સંશય નથી. સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષો ભારતના શ્રવણથી વૈષ્ણવપણાને પામે છે. પુત્રેચ્છાવાળી સ્ત્રીઓએ તો વિષ્ણુના યશરૂપ મહાભારત અવશ્ય શ્રવણ કરવું.

नरेण धर्मकामेन सर्वः श्रोतव्य इत्यपि । निखिलेनेतिहासोऽयं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
शृण्वन्श्राद्धः पुण्यशीलः श्रावयंश्चेदमद्भुतम् । नरः फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः॥

ધર્મ ઈત્યાદિની કામનાવાળા પુરુષે તો આ સમગ્ર ઇતિહાસ સાંભળવો જોઈએ. કેમકે તેથી તેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જે મનુષ્ય પુણ્યશીલ અને શ્રદ્ધાવાન થઇને આ અદ્‌ભુત ઈતિહાસ શ્રવણ કરે છે અને શ્રવણ કરાવે છે, તે બંને રાજસૂય યજ્ઞ અને અશ્વમેધ યજ્ઞનાં ફળને પ્રાપ્ત થાય છે.

त्रिभिर्वर्षैर्लब्धकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः । नित्योत्थितः शुचिः शक्तो महाभारतमादितः॥
तपो नियममास्थाय कृतमेतन्महर्षिणा । तस्मान्नियमसंयुक्तैः श्रोतव्यं ब्राह्मणैरिदम् ॥

કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિ પવિત્રતાથી આ મહાભારતને ત્રણ વર્ષના નિત્ય ઉદ્યોગવડે રચીને પૂર્ણ મનોરથવાળા થયા હતા. મહર્ષિ વ્યાસે આ મહાભારત તપ અને નિયમ ધારણ કરીને રચ્યું હતું; માટે બ્રાહ્મણોએ પણ એને નિયમયુક્ત થઈને વાંચવું—સાંભળવું જોઇએ.

महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत् । इदं पुंसवनं श्रेष्ठमिदं स्वस्त्ययनं महत् ॥
महिषीयुवराजाभ्यां श्रोतव्यं बहुशस्तथा । वीरं जनयते पुत्रं कन्यां वा राज्यभागिनीम् ॥

આ ઇતિહાસ શ્રવણ કરવાથી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરે છે અને શત્રુઓનો પરાજય કરે છે. વળી એથી શ્રેષ્ઠ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે અને મહાન કલ્યાણ થાય છે. આ ઈતિહાસ રાજમહિષીએ યુવરાજસહિત વારંવાર સાંભળવો જોઇએ; કારણ કે તેથી તેને પેટ વીર પુત્ર જન્મે છે, અને કન્યા જન્મે તો તે રાજાની રાણી થાય છે.

यश्चेदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि । धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमंततः । अक्षय्यमन्नपानं वै पितॄंस्तस्योपतिष्ठते ॥

જે વિદ્વાન પુરુષ હમેશાં પ્રત્યેક પર્વના દિવસે આનું શ્રવણ કરાવે છે, તે પાપરહિત અને સ્વર્ગને જીતનારો થઇને બ્રહ્મદશાને પ્રાપ્ત થાયછે. જે પુરુષ શ્રાદ્ધપ્રસંગે બ્રહ્મવેત્તાઓના ચરણ સમીપમાં આ સંવાદનું શ્રવણ કરાવે છે, તેના પિતૃઓ પણ અખૂટ અન્ન–પાન પામે છે.

इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् । व्यासोक्तं श्रूयते येन कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥
स नरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्येह शौनक । गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥

હે શૌનક ! જે મનુષ્ય વ્યાસે કહેલા, મહાન અર્થવાળા અને વેદતુલ્ય આ પવિત્ર ઇતિહાસનું શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મવેત્તા) પાસેથી શ્રવણ કરે છે; તે આ લોકમાં સર્વ કામનાઓને તથા કીર્તિને મેળવી અંતે ઉત્તમ સિદ્ધિને પામે છે, એમાં મને કંઇ પણ સંશય નથી.

श्रावयेत् ब्राह्मणाञ्छ्राद्धे यश्चैनं पादमन्ततः । अक्षय्यं तस्य तच्छ्राद्धमुपावर्तेत्पितॄनिह ॥
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः । भारतं सेव्यते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥

જે કોઇ શ્રાદ્ધના અંતમાં ભારતનું એક પાદ પણ બ્રાહ્મણોને સંભળાવે, તેનું શ્રાદ્ધ તેના પિતૃઓને અક્ષય થઈને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારત પરમ પુણ્યદાયક છે; કેમકે તેમાં વિવિધ પ્રકારની કથાઓ છે. વળી દેવતાઓ પણ મહાભારતનું સેવન કરે છે; કેમકે તે પરમપદને આપનાર છે.

भारतं सर्वशास्त्राणामुत्तमं भरतर्षभ । भारतात्प्राप्यते मोक्षस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि तत् ॥
एवमेतन्महाराज नात्र कार्या विचारणा । श्रद्दधानेन वैभाव्यमेवमाह गुरुर्मम ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, સર્વ શાસ્ત્રોમાં મહાભારત ઉત્તમ છે અને તેના શ્રવણમનનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે મહારાજા ! આ પ્રમાણે મેં જે કહ્યું, તે તેમજ છે. એમાં કંઇ વિચાર કરવા જેવું નથી. મારા ગુરુએ પણ મને એમજ કહ્યું છે કે, મનુષ્યે મહાભારત ઉપર અવશ્ય શ્રદ્ધાળુ થવું.

वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतर्षभ । आदौ चांते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥

હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! વેદ, રામાયણ અને પવિત્ર મહાભારત, એ સર્વમાં આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં શ્રીહરિનુંજ કીર્તન કરવામાં આવ્યું છે.

भारतश्रवणे राजन् पारणे च नृपोत्तम । सदा यत्नवता भाव्यं श्रेयस्तु परिमिच्छता ॥
आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् । श्रीश्चकीर्तिस्तथा विद्या भवंति सहिताः सदा ॥

હે ઉત્તમ રાજા ! ઉત્તમ કલ્યાણને ઇચ્છનારા પ્રત્યેક પુરુષે ભારતનું શ્રવણ કરવામાં તથા તેનું પારાયણ કરવામાં નિત્ય યત્નશીલ રહેવું. (કેમકે) 'જય' નામના આ મહાભારતનું જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય શ્રવણ કરે છે, તેને સદા વિદ્યાસહિત લક્ષ્મી અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

મહાભારતનું નિવેદન

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી કોઈકજ હિંદુ–આર્ય અજાણ્યો હશે. આ ગ્રંથ રચાયો ત્યારથી માંડીને અદ્યાપિસુધીનાં હજારો વર્ષદરમિયાન હિંદુજાતિમાં જે જે પ્રાચીન ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે; તેમાં મહાભારત ગ્રંથ પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યો છે અને રહેશે.

જનસમાજના પુણ્ય અને પરમાત્મદેવની કૃપાથી આજે તેનું આ ગુજરાતી ભાષાંતર સાત ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.* એ સાત ભાગમાંનો આ પહેલો ભાગ હોઇને એમાં આદિ અને સભાપર્વનો સમાવેશ છે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વલ્પ અંશરૂપ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા' જગતભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચકિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી એ ઉપરાંત બીજાં પણ એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિના એક અગત્યના ખંડરૂપ "શાંતિપર્વ"માં લહેરાઈ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસ્વી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી વીરત્વના પરમહિતાવહ ધર્મપંથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે વિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, ગુરુ ગોવિંદ અને શિવાજી ઇત્યાદિ મહાવીરોમાં આર્યત્વની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્ભુત પરાક્રમ પ્રેરીને તેમને અપાર બળશાળી શત્રુદળોસામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે

---

* એ સાત ભાગોમાં આવેલાં પર્વ, ચિત્ર તથા પૃષ્ઠોની વિગત નીચે મુજબ છે:–

ભાગ	પર્વોનાં નામ	ચિત્રસંખ્યા	પૃષ્ઠસંખ્યા
પહેલો ...	... આદિ અને સભાપર્વ	૧૧ ...	૯૩૬
બીજો ...	... વન અને વિરાટપર્વ	૯ ...	૭૦૪
ત્રીજો ...	... ઉદ્યોગ અને ભીષ્મપર્વ	૬ ...	૮૪૮
ચોથો ...	... દ્રોણપર્વ	૦ ...	૪૬૮
પાંચમો ...	... કર્ણ, શલ્ય, સૌપ્તિક અને સ્ત્રીપર્વ ...	૦ ...	૫૪૪
છઠ્ઠો ...	... શાન્તિપર્વ	૪ ...	૯૨૮
સાતમો ...	... અનુશાસન, આશ્વમેધિક, મૌસલ, મહાપ્રસ્થાનિક અને સ્વર્ગારોહણપર્વ ...	૦ ...	૭૭૬
	કુલ સંખ્યા	૩૦ ...	૫૨૦૪

ચિત્રો મૂળે ૨૮ છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ તથા અર્જુન વધારે મહત્ત્વનાં પાત્ર હોવાથી તેમનાં ચિત્ર મહાભારતની શરૂઆતમાં આ પહેલા ભાગમાં પણ અપાયાં છે.

મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઈને લક્ષાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગતપ્રત્યેનાં મોહ–મમતા મૂકી દઇ પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રફુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં હોમી દીધાં છે; અને દેવ–દુર્લભ એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડીને ખેડુતસુધીનાં અને રાજાથી માંડીને રંકપર્યંતનાં હિંદુ સંતાનોને, તેમના જગતભરને ધ્રૂજાવનારા આર્ય પૂર્વજોનાં સ્મરણ આપવાવાળા સ્મારકસ્તંભરૂપે ઉભો છે; કે જે મહાન સ્તંભમાં દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રરૂપી મહામણિઓ શોભી રહેલા છે; અને જે મણિઓ હજી પણ વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થના પંથને પ્રકાશવા–દર્શાવવાવાળો અપૂર્વ પ્રકાશ, તેમના અનેકવિધ પ્રોત્સાહક અનુભવો અને જ્વલંત ઉપદેશોરૂપે આપી રહ્યા છે; આવો આ આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્ર્યોથી શોભી રહેલો મહાભારત નામક મહાન ગ્રંથ, પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થાય; પ્રત્યેક આર્યહિંદુના ગૃહને સુશોભિત કરે; આબાલવૃદ્ધને ઉચ્ચાતિઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે; ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે; અને તેમ થાય તેટલા સારૂ તે સ્વલ્પ મૂલ્યે બહાર પડે, એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ?

જેનું નામજ "મહાભારત" છે; જેના રચનાર મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન છે; જેના સૂત્રધાર યોગેશ્વર કૃષ્ણ ભગવાન છે; જેમાં બાણાવળી અર્જુન, દૃઢપ્રતિજ્ઞ ભીષ્મપિતામહ, મહાનીતિજ્ઞ વિદુર, ધર્માવતાર યુધિષ્ઠિર, ગદાધારી ભીમ, યુદ્ધવિશારદ દ્રોણ, મહાન દાતા કર્ણ, મહાસતી ગાન્ધારી અને વીરાંગના દ્રૌપદી વગેરે જેવાં અસામાન્ય અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્ર છે; તેમાં અન્ય પણ એક એકથી ચઢી જાય એવા અનેકાનેક રાજા–મહારાજા, રથી–મહારથી, વીર–મહાવીર અને સતી–મહાસતીઓના અપૂર્વ શૌર્ય–પરાક્રમાદિનાં વર્ણન તથા અનેકાનેક ઋષિમુનિ અને અવતારાદિનાં ગુણગાન છે. જેમકે નર ને નારાયણ, વ્યાસ ને વાલ્મીક, યાજ્ઞવલ્કય ને ભૃગુ, સનત્સુજાત ને અષ્ટાવક્ર, વિષ્ણુ ને મહાદેવ, મૈત્રેય ને અંગિરા, સુહોત્ર ને ઉશીનર, અભિમન્યુ ને બલરામ, ગાલવ ને માંડૂક્ય, કપિલ ને વિશ્વામિત્ર, સગર ને ભગીરથ, શ્રીરામ ને હનુમાન, સત્યભામા ને સુભદ્રા, સીતા ને વિદુલા, ભરત ને પૃથુ, દિલીપ ને યયાતિ, માંડવ્ય ને પરાશર, મંદોદરી ને પાર્વતી, માન્ધાતા ને જનક, ગાર્ગી ને સુલભા, જાજલી ને તુલાધાર, મનુ ને બૃહસ્પતિ, બલિ ને પ્રહ્‌લાદ, સેનજિત ને ઇક્ષ્વાકુ, ઋષભ ને વામદેવ, પર્વત ને શુક્રાચાર્ય, દમયંતી ને સાવિત્રી, અસિત ને દેવલ, દ્રોણ ને કૃપાચાર્ય, વસિષ્ઠ ને પરશુરામ, શુકદેવ ને નારદ, દુર્વાસા ને દત્તાત્રેય, રંતિદેવ ને શિબિ, વિદુર ને સંજય, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

જે ઇતિહાસ ગ્રંથ એવા એવા અનેકાનેક રાજર્ષિ ને બ્રહ્મર્ષિ, દેવર્ષિ ને મહર્ષિ, ગૃહસ્થ ને વાનપ્રસ્થ, યોગી ને મહાયોગી, સાધક ને સિદ્ધ, દાતા ને ધર્માત્મા, જ્ઞાની ને ભક્તાત્મા, તેમજ જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓનાં મનોહર નામો અને અલૌકિક કામોથી ભરપૂર હોઇને જેમાંનાં થોડાં પણ નામો–કામોનું નિત્યપ્રતિ પ્રાતઃકાળે શ્રવણ–કીર્તન કરવામાં આવે, અથવા તો ભાવભક્તિથી સ્મરણ–ચિંતન કરવામાં આવે, તો તેથી માણસના હૃદયમાં કલ્યાણકારી સંસ્કારો અવશ્ય જાગી ઉઠે, અને ખીલી ઉઠે તેમ છે; અને તેના પરિણામે જ્ઞાનચારિત્ર (એટલે કે આચાર વિચાર ને ઉચ્ચાર, અથવા તો મન વાણી ને ક્રિયા) પણ પાત્રતા કે ગ્રહણશક્તિના પ્રમાણમાં પવિત્ર અને ઉન્નત થઇ શકે તેમ છે; તેવા મહાન ગ્રંથનું પઠન–પાઠન પ્રત્યેક હિંદુ-સંતાને નિત્યપ્રતિ કરવુંજ જોઇએ.

આ મહાભારતરૂપી મહાલયમાં એવાં એવાં અનેકાનેક ઐતિહાસિક ચરિત્રચિત્રોને એવી

સૂક્ષ્મ અને અજબ કળાથી ચીતરવામાં આવ્યાં છે, કે જાણે તે જીવતાં જાગતાં તેજસ્વી માનવો પેઠે આપણી નજર સામેજ બોલી-આચરી રહ્યાં હોય એવોજ ભાસ સ્થળે સ્થળે થઇ આવે છે. આવા મહાન ગ્રંથને માટે આ સેવકને તો કોઇ પણ એકાદ બે ટુંકી અને બંધબેસતી ઉપમાઓ જડી નહિ, કે જેનાથી સંતોષ વળે. આથી એણે તો પછી નીચે પ્રમાણે લખી દીધું છે.પણ એમાં,હ્રસ્વ-દીર્ઘ-માત્રા-ની કળા; એ જાણે સેવકની બલા!

ધર્મતણું મહાભારત ક્ષેત્ર, અધર્મનું નાશક કુરુક્ષેત્ર;
ત્રિદેવનું દેવાલય લહો, સર્વેશ્વરનું મહાલય કહો.
એમાં ઉત્તમ પાત્ર અપાર, જ્ઞાન-ચરિત્ર તણા અંબાર;
ધર્મ-નીતિમય બહુ આરસા, પૂર્વજના મોંઘા વારસા.
જ્યાં ત્યાં હરિને હરિના મિત્ર, ધર્મ-નીતિમય રસબસ ચિત્ર;
કંઇએક મહારથીનાં ચિત્ર, કંઇએક શત્રુ-મિત્ર વિચીત્ર.
મહાવીરો મહાસતી અનેક, ચરિત્ર કેવાં કેવા ટેક;
કેવા સુંદર શ્રેષ્ઠ વિચાર, વળી કેવા ઉન્નત આચાર.
વ્યાસ વર્ણવે પ્રભુના દૂત, લખતા ગણેશ સમ શિવસૂત;
લૂંટાવે રત્નોની ખાણ, લ્યો કોઇ માનવતાની લ્હાણ.
ભરીયા શાસ્ત્રતણા ભંડાર, સર્વ રસોના રસ આગાર;
સદ્‌ગુણના આપે બહુ સાર, અવગુણના ટાળે સૌ ભાર.
કંઈ આદર્શ, અનેક ઉપાય, પરામર્શ ઋષિજનથી થાય;
સર્વ કળાઓની કળ ત્યાંય, સર્વ બળોનું બળ એ માંહ્ય.
લ્યો,લ્યો,ભાઈ કોઇ દુઃખની દવા! મોક્ષધામની માણો હવા;
મૂળ કથા સાથે બહુ કથા, વર્ણી નહિ ભારતમાં વૃથા.
સાધુ સંતની ગલી જણાય, અધર્મનાં ત્યાં ગળાં કપાય;
સદ્‌ગુણનો જ્યાં ચળકે છરો, અવગુણનો ત્યાં ઝટપટ મરો.
કાર્ય કરે જ્યાં દૈવી દૂત, નહિ ત્યાં જાડ઼ પ્રપંચી તૂત;
જ્ઞાન ચરિત્ર તણા આરસા, મહર્ષિના માનો વારસા.
મહાભારત મહાસૂત્રજ ગણો, શુભ આચાર-વિચારે વણો;
શુદ્ધિ બુદ્ધિનાં પહેરો વસ્ત્ર, એ છે શત્રુવિનાશક શસ્ત્ર.
વસ્ત્ર-શસ્ત્ર એ જેને દેહ, સર્વ સ્થળે વંદાયે તેહ;
શુદ્ધ ચિતે સેવે જન જેહ, જે ધારે તે કરશે એહ.
ભારત વસ્ત્ર-શસ્ત્રનું વહાણ, પહેરો ને લૂંટાવો લ્હાણ;
ભટ્ટ બ્રાહ્મણ પકડો એ કામ, ગજવો પૂર્વજનાં ગુણનામ.
ભક્ત, શૂર કે દાતા બનો, એવાં કાર્ય, કથન, બહુ કરો;
કીર્તન કથા બધેબધ થાય, હરિહરની સૌ પામે સ્હાય.
જો એ મહા માત્રા સેવાય, જરૂર કંઇના કંઇક બનાય;
સૌ વર્ણાશ્રમ જાગી જાય, અનેક વીર ને મુનિ જણાય.
ક્ષત્રાણી પ્રસવે મહાવીર, ભટ્ટ બ્રાહ્મણ પણ પાકે ધીર;
અવળી સમજણ નાખો કુવે, શિખા-સૂત્ર હાવે બહુ રૂવે.
'વસુવિના નર પશુ' નવ કહો, મહાધન જ્ઞાન-ચરિત્રે લહો;
કલદારોના ભક્ત ન બનો, સમજો-સાધો સાચાં ધનો.

ત્યારે અંતરશત્રુ જાય, બાહ્યશત્રુ પછી આપ પળાય;
ગુરુ-ચેલા ને મુરીદ-પીર, ખોઇ બેઠા અંતરનાં હીર.
'ધર્મ' નથી બૂડવાનો કુવો, છૂત છાતને 'ધર્મ' ન રૂવો;
સુધર્મ કદી અભડાય ન મિત્ર, ગંગાપેરે કરે પવિત્ર.
ઉચ્ચ ધર્મ તો અગ્નિ ગણાય, નીચ જનો પણ પવિત્ર થાય;
સર્વ ધર્મમાં મુનિ જન વસે, પોથાં પંડિત મન વિષ વસે.
અંત્યજ ને મુસ્લીમો જેહ, રાખો ડાબે જમણે તેહ;
બાહ્ય શત્રુઓથી શું થાય, બકરી થઇને ભાગી જાય.
પછી જુઓ ધન કેવાં ધપે, બળ બુદ્ધિ કેવાં મઘમઘે;
નક્કી દુર્યોધન છે જવો, જગમાં જશ ભારતનો થવો.
નિમિત્ત જેને થાવું હોય, ભારત ગ્રંથ જરૂરજ જોય;
જેને ફેરવવું છે ભાગ્ય, જરૂર લે તે એવા લાગ.
મહાભારત રામાયણ જેહ, સર્વ ગુરુના ગુરુની દેહ;
રામાયણને રૂદિયે ધરો, મહાભારતમય બુદ્ધિ કરો.
મહાભારત પકવે મહાવીર, રામાયણ પય પાય સુધીર;
શ્રેયપ્રેયની× એ બે ખાણ, યોગક્ષેમવાહકનાં* વહાણ.
ભારતમાં પૂર્વજ ગુણગાન, ભારત ભવ્યાત્માનાં દાન;
ભારત ભવ્ય ગુણોનાં ગ્રામ, ભારત પરમ તીર્થનાં ધામ.
વેદોમાં એ પંચમ વેદ, સર્વ શાસ્ત્રના આપે ભેદ;
ચરિત્રમય મહાસાગર એહ, જ્ઞાન રત્ન-રત્નાકર તેહ.
સારામૃત ભરી દહાણી કહો, ઋષિમુનિદત્ત લહાણી લહો;
એને શી ઉપમા દેવાય, બસ એ 'મહાભારત' કહેવાય.
સૌ ઉપમા એ ગુરુ શીખવે, એને કોણ કઇ ઉપમા દિયે;
પ્રભુકૃપાની વૃષ્ટિ એહ, નમો કર્મ-મન-વાણી-દેહ.
ભારતમાં જે દેશે ધ્યાન, શ્રવણ-નમનથી દેશે માન;
જાશે અવગુણ, વૃથાભિમાન, મળશે બહુ સદ્‌ગુણ ને જ્ઞાન.
સર્વેશ્વરની થાશે સહાય, રાજ-પાટ સૌ તુચ્છ જણાય;
મહર્ષિઓના સુણો અવાજ, સાગર તરવા સેવો જહાજ.
શુભ રસ્તે જ્યાં રહે સુકાન, પશુ પણ દેવ બનેજ નિદાન;
હરિ પણ દે દે નિજપદ દાન, સર્વ સંતની એવી સાન.

પરંતુ આટલું લખીને પણ એમજ લાગ્યું કે, સાક્ષાત્ સરસ્વતી પણ કદાચ જે મહાભારત અને રામાયણનાં યથાવત્ ગુણગાન કરી શકે નહિ; ત્યાં પછી ભિક્ષુનું તો ગજુંજ કેટલું ? આથી આ સેવકે તો પાછું નીચે પ્રમાણે પણ કર્યું છે.

આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં મહાભારતના માહાત્મ્ય જેવું કેટલુંક છે; પરંતુ આગળ બીજા ભાગોમાં તો એનાથી પણ વધારે સરસ જણાયું. આથી એમ લાગ્યું કે આમ ને આમ જો

× શ્રેય એટલે અલૌકિક અથવા પારમાર્થિક હિત, અને પ્રેય એટલે લૌકિક હિત. મોક્ષ અને ભોગ, એ શબ્દોમાં પણ એજ ભાવ છે.

* યોગ એટલે ઇષ્ટ વસ્તુપદાર્થની પ્રાપ્તિ; અને ક્ષેમ એટલે પ્રાપ્તપદાર્થની રક્ષા. 'યોગક્ષેમવાહક' એટલે પોતાને શરણ થનારના યોગક્ષેમનું વહન કરનાર સર્વજ્ઞ-સર્વશક્ત-ભક્તવત્સલ શ્રીહરિ.

મહાભારતનું એકાદ અલગજ માહાત્મ્ય યોજાય તો તે હરકોઇને હરવખતે વાંચવું–સાંભળવું વધારે સુગમ થાય. આથી પછી મહાભારતમાં જ્યાં જ્યાં એ પ્રકારની સામગ્રી જણાઇ, ત્યાં ત્યાંથી તે એકત્ર કરાઈ. પછી એમાંથી જે જે શ્લોક–શ્લોકાર્ધ વધારે મહત્ત્વના જણાયા, તે તે યથામતિ ગોઠવીને **'મહાભારતમાહાત્મ્ય'** એવા મથાળા નીચે આની પૂર્વનાં પૃષ્ઠોમાં ભાવાર્થસહિત અપાયા છે. એકાદ–બે શ્લોક એમાં બહારના પણ છે. એ ઉપરાંત બીજી પણ જે જે શ્લોકાત્મક બાબતો પાઠક ભાઈબહેનોમાટે નિત્યોપયોગી લાગી, તે પણ મહાભારતમાંથી તથા અન્ય ગ્રંથોમાંથી લઇને **ભારતસાવિત્રીસ્તોત્ર, શ્રીકૃષ્ણાર્પણ, સત્યરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર** તથા **શ્રીસ્તવપંચકસ્તોત્ર**,એવાં મથાળાં નીચે (આની પહેલાંનાં પૃષ્ઠ ૩ થી ૧૬ સુધીમાં)અપાઈ છે. આશા છે કે પાઠક ભાઇબહેનોને પણ એ ગમશે, અને તેનો વારંવાર ઉપયોગ કરશે–કરાવશે.

એ પછીનાં છએક પૃષ્ઠમાં આ ગ્રંથસંબંધી હિસાબ, ખુલાસા, સૂચનાઓ, વગેરે જુદાં જુદાં મથાળાં નીચે અપાયું છે. એ તેમજ ઉપર જણાવેલી બાબતો ઉપરાંત આ નિવેદન પછી જે જે બાબતો અપાઇ છે; તે સર્વની વિગત નીચે પ્રમાણે છે.

ઉપલા પૈકી આ નિવેદન પછીની કેટલીક બાબતોવિષે કહેવાનું કેઃ–

ભિક્ષુની ભલામણ અને માગણી—આ સંસ્થા તરફથી ચાલુ સાલે બહાર પડેલી તુલસીકૃત અને વાલ્મીકિ રામાયણોનાં નિવેદનોમાં જે જે ભલામણ, ભિક્ષા વગેરે વિષે લખાયું છે; તે આમાં પણ ઉપયોગી સમજીને આ મથાળા નીચે અપાયું છે.

મહાભારતના આ પ્રકાશનનું વૃત્તાંત—અત્ર તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનિયાદ્વારા જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વલ્પ મૂલ્યે પ્રસારવા જેવા જણાવાયલા, તેમાં મહાભારતનું પણ નામ હતું; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધનસંયોગ ઉપર હતો. પછી એવિષે ક્યારે અને કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઇ; શાથી પડી મૂકાઇ; ફરી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઈ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત આ મથાળાનીચે અપાઇ છે.

સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર–મહાભારતના આ પહેલા અનુવાદક હોઇને વલસાડનિવાસી વે. શા. સં. શાસ્ત્રી મોતીરામ કલ્યાણજીના હાથે લખાયલા તેમના વૃત્તાંત ઉપરથી આ ચરિત્ર યોજાયું છે. પ્રથમ તો લોકોના સારા નશીબે એ સુયોગ્ય અને ભાવિક ભૂદેવનો યોગ થયેલો જણાયો; પણ પાછળથી એ નશીબ એવું પોલું નીકળ્યું કે મહાભારતનું અનુવાદન ત્રીજા ભાગનું (ભીષ્મપર્વસુધીનું) તેમના હાથે તૈયાર થયું; તેવામાંજ તેમને કોઈ દેવદૂત ઉપાડી ગયો! એઓ કેવા વિદ્વાન હતા; મહાભારતપ્રત્યે એમનો કેવો પ્રેમ હતો; સેવાવૃત્તિ કેવી હતી; કેવી રીતે તેમનો મેળાપ થયો; એ વગેરે હકીકત આ લેખમાં અપાઇ છે.

શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા—આ ભૂમિકા આ પછીનાં પૃષ્ઠ ૧૨૦ થી ૧૫૫ સુધીમાં અપાયલી હોઇને સદ્ગત શાસ્ત્રીજીએ તે સંવત ૧૯૭૧–૭૨ માં તૈયાર કરી હતી. એમાં એમણે જે જે મુદ્દાઓ ઉપર લખ્યું છે તેમાં–જો તેઓ હયાત હોત તો–અત્યાર સુધીમાં સાધન અને માહિતીમાં ઘણો વધારો થવાથી–તેમણે પુષ્કળ શોધન વગેરે કરીને એ લેખ હજી વધારે ઉપયોગી બનાવ્યો હોત.

મહાભારતનાં પાત્રો–આ લેખ પણ સદ્ગત કરુણાશંકરજીના હાથનો હોઇને એમાં ટીપણીરૂપે અપાયલી એજ વિષયને લગતી હકીકતો નડિયાદનિવાસી શ્રીયુત રતિપતિરામના

"સંક્ષિપ્ત મહાભારત"માંથી લેવાઇ છે.*

ઉપલી બાબતો ઉપરાન્ત અન્ય પણ જે જે વિદ્વાનોએ મહાભારતનાં ગુણગાન વગેરેથી પોતાની કલમને પુનિત કરેલી જણાઇ, તેમાંનું પણ પાઠકબંધુઓની સેવામાં જે જે રજુ કરવા જેવું લાગ્યું તે તે આ પહેલા ગ્રંથ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે. વિશેષમાં એ વિષે કહેવાનું કેઃ–

'શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા ?' એ શીર્ષક લેખ, લાંબો છતાં પણ ખાસ વાંચવા–વિચારવા જેવો છે; તેથીજ લેવાયો છે. શ્રીયુત મગનલાલ માણેકલાલ ઝવેરીએ એ લેખ કેવી લાગણી અને મહેનતથી તૈયાર કર્યો છે; એ વાત વાંચનારને તેના વાંચનથી આપોઆપ સમજાઇ જશે. એ લેખ સંવત ૧૯૭૨ માં તેમણે પુસ્તકાકારે છપાવેલો તે ઉપરથી એ લેવાયો છે. એ લેખ તૈયાર કરવામાં હેતુ તેમણે "એક પ્રાચીન હિંદુ સતીના ઉજ્જ્વલ ચારિત્ર્યપરનું લાંછન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન" લખ્યો છે; તે હેતુ અને પ્રયત્ન કેવો પ્રશંસનીય છે; અને એમાં તેઓ કેટલા સફળ થયા છે, તે વાંચનારને તરતજ સમજાઇ જશે.

શ્રીયુત ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્યના કેટલાક વિચારો–આ સમર્થ વિદ્વાન મહાભારતના ઉંડા અભ્યાસી હોઇને મરાઠીમાં એક ઉત્તમ અનુવાદ પણ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરાવી ચૂકયા છે. એ ઉપરાંત એ મહોદયે મહાભારતના દશમા ભાગતરીકે મહાભારતના ઉપસંહારવિષેનો મરાઠી ગ્રંથ તૈયાર કરીને સંવત ૧૯૭૪માં પ્રસિદ્ધ કરાવ્યો હતો. એ ભાગ પાછળ તો તેમણે ઘણોજ પરિશ્રમ કરેલો જણાય છે.× એમણે મહાભારતવિષે એક અંગ્રેજી પુસ્તક છપાવેલું;તે ઉપરથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ **'મહાભારતની સમાલોચના'** નામક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી હતી. એમાંના કેટલાક ઉતારા આ મથાળા નીચે અપાયા છે.

'મહાભારતની સમાલોચના'ને લગતો જે લાંબો વિષય પૃષ્ઠ ૧૭૯ થી ૩૧૨ સુધીમાં અપાયો છે, તેના મૂળલેખક શ્રીપાદ દામોદર સાતવળેકર છે. એમના તરફથી દોઢ–બે વર્ષ પર હિંદીમાં નીકળેલા "મહાભારતની સમાલોચના" ના બન્ને ભાગોનો એ અનુવાદ છે. તેમની એ સમાલોચનાને મહાભારતને વાંચવા–સમજવાની આંખ પણ કહી શકાય, ને પ્રાચીન સમયના ઐતિહાસિક ઉંડાણ–ઉંડાણમાં ઉડવા–ઉતરવાની પાંખ પણ કહી શકાય. એમાંથી જે ઉત્તમ આંખ અને પાંખ પ્રાપ્ત થાય છે, તેના પ્રતાપે મહાભારતમાં વર્ણવેલી અનેક ચિત્રવિચિત્ર બાબતો સમજવી સુગમ થાય તેમ છે. શ્રીમાન સાતવળેકરજીની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ એ દ્વારા મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશ નાખેલો હોવાથી એને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર અથવા તો દેવતાઇ ફાનસ પણ કહી શકાય. સાતવળેકરજીના એ બંને ભાગ અનેકવાર વાંચવા છતાં એમાંથી પડયું મૂકવા જેવું જણાયું નહિ તેથીજ એમાંનું બધું લખાણ લેવાયું છે. આશા છે કે, સમજુ વાંચનાર ભાઇબહેનો એ લાંબો લેખ પણ એકવાર પૂરેપૂરો વાંચી જશે.

એઓ એક સંસ્કૃત પંડિત અને મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન હોવા સાથે હિંદીના પણ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન છે. 'મહાભારત' ગ્રંથ એઓ અત્યારે મૂળ તથા હિંદી ભાષાન્તરસહિત માસિક પત્રરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. એ પૂરેપૂરા સચિત્ર મહાભારતનું મૂલ્ય, પ્રથમથી નાણાં ભરનાર માટે તેમણે રૂ. ૫૦) રાખ્યું છે. નવીન ભાષાંતર, નવાં ચિત્ર અને બીજા અનેક પ્રકારના ખર્ચ તરફ જોતાં એમણે એ કાર્ય કેવા શ્રમથી અને નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ઉઠાવ્યું છે, એ તો તેમણે રાખેલી

* એ ગ્રંથ એમણે શ્રમ અને કાળજીપૂર્વક તૈયાર કરેલો હોઇને તેનું કદ ૬॥।×૧૦, પૃષ્ઠ ૩૭૦, મૂલ્ય ૪॥, પ્રકાશક શ્રીયુત જીવનલાલ અમરશી મહેતા–ઠે. પીરમશારોડ, અમદાવાદ.

× એ પુસ્તકનું નામ '**श्रीमन्महाभारताचें मराठी सुरस भाषांतरचा उपसंहार**' છે; પ્રકાશક બાલકૃષ્ણ પાંડુરંગ ઠકાર, મળવાનું સ્થળ ચિપળુણકર આણિ મંડળી, બુધવાર પેંઠ, પૂના છે. એનું હિંદીમાં ભાષાન્તર રૂ. ૬) થી મળવાનું સ્થળ **ઇન્ડિયન પ્રેસ–મું. પ્રયાગ,** એ પ્રમાણે છે.

કિંમતજ કહી આપે છે. માત્ર મહાભારતજ નહિ, પરંતુ હિંદી તેમજ મરાઠી ભાષામાં મહત્ત્વના વિષયો ઉપર ઉંડા અભ્યાસ અને આયાસપૂર્વક તેઓ ઉત્તમ માસિકો પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. આવી વિદ્વત્તા, શ્રમશીલતા, વિચારણા,શોધક વૃત્તિ, સાદાઇ અને કશા પણ ડોળદમામ વગર કામ કર્યે જનારા, એમના જેવા દેવદૂતસમા વિદ્વાન આ તરફ તો પાકે ત્યારે ખરા !*

લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચારઃ–આ મથાળાવાળી બાબત તિલક મહારાજે લખેલી, 'ભારતીય યુદ્ધ' નામક મરાઠી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાંથી લીધી છે. માત્ર મહારાષ્ટ્રનાજ નહિ,પરંતુ સમગ્ર ભારતના તિલકરૂપે શોભનાર સ્વનામધન્ય તિલક મહારાજનું નામ ગુજરાતમાં કોને અજ્ઞાત હોય! મહાભારતના તો એ નિત્યના પાઠક,રસરહસ્યનું પાન કરનાર અને બને તેટલું વધારે અમલમાં મૂકી બતાવનાર રાષ્ટ્રગુરુ હતા. જે પણ વિષય હાથમાં લે, તેમાં એ બને તેટલા ઉંડા અભ્યાસી અને એકનિષ્ઠ રહેતા. જે પુરુષ એવા દેશદશાની અંગત માહિતીપૂર્વક લોકહિતના ઉંડા વિચારક અને પાયાભૂત પ્રવૃત્તિધારક હોય; જે પુરુષ, જગતભરમાં જેના જોટા નહિ એવા ગ્રંથોના રચનાર,સર્વ અગ્રેસરો કરતાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ ધરાવનાર અને ગીતાને સમયાનુસાર કર્મયોગરૂપે યોજી તેના પ્રચારમાટે પણ શ્રમ અને ધનવ્યય ઉઠાવનારા હોય; જે પુરુષ 'કેસરી' જેવા ઉપયોગી અને અત્યંત સ્વલ્પ મૂલ્યવાળા વર્તમાનપત્રના પ્રયોજક, પ્રવર્તક અને તેને નિર્ધન મહારાષ્ટ્રમાં ઘરોઘરનો પ્રીતિપાત્ર સલાહકાર બનાવનાર હોય; સરકારની વધારે વિલક્ષણ નીતિ છતાં પણ જે પુરુષ ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહી દેનાર, દેશહિતાર્થે સજા સહેનાર અને તેમ કરીને 'કેસરી' તેમજ 'તિલક' નામને શોભાવનાર તથા અન્ય પ્રકારે પણ ભારતવાસીઓમાં લોકસેવાનો નમુનો બની જાણનાર હોય; એવા ભવ્ય રાષ્ટ્રસેવક તો ભારતવર્ષમાં એકમાત્ર નરકેસરી તિલક મહારાજજ હતા. એમનું જીવન એક આ મુદ્દો પણ સ્પષ્ટ સૂચવી રહ્યું છે કે, અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવક નીવડવા ઇચ્છનારે પોતાના ઋષિમુનિઓ અને મહાત્મા–વીરાત્માઓનાં કથન–વર્તનને તો સર્વથી પ્રથમ અને સારી પેઠે શીખવાં–શીખવવાં જોઇએ. વેદ, મહાભારત, ગીતા અને રામાયણાદિ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો ઉપરાંત રાજર્ષિ શિવાજી મહારાજ, અને તેમના ગુરુદેવ રામદાસ જેવા બ્રહ્મર્ષિના આદર્શભૂત આચારવિચારો એમણે કેટલા ઉંડાણથી સમજી લીધા હશે, તે એ ઉપરથી પણ સમજાશે કે, મહારાષ્ટ્રમાં ગણપતિના તહેવારો, કસરતી અખાડા અને શિવજયંતિ વગેરે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્યોના તેઓ ઉંડા વિચારક સાથે પ્રચારક પણ બની શક્યા હતા. એમની પણ જીવતાં જીવત જન્મતિથિ દરવર્ષે ધામધૂમથી ઉજવવા–ફેલાવવા માગનારા મિત્રો, નોકરો, આશ્રિતો વગેરે મળ્યાજ હશે; પરંતુ

* એ મહોદયનું સ્થળ '**સ્વાધ્યાય મંડળ**' મુકામ **ઔંધ**, જીલ્લો **સતારા** છે. એ મંડળના આત્મા તેઓ છે. તેમના તરફથી હિંદીમાં નીકળતા માસિકનું નામ **વૈદિક ધર્મ** છે; તથા મરાઠી માસિકનું નામ **પુરુષાર્થ** છે. જેમને વેદ, યોગ, ભક્તિ, આરોગ્ય, ઇત્યાદિના સંબંધમાં મહત્ત્વના લેખો વાંચવા હોય, તેમણે એ માસિકોના જરૂર ગ્રાહક થવું જોઇયે. '**વૈદિક ધર્મ**'ની હિંદી ભાષા બહુજ સરલ અને ગુજરાતી પાઠકોથી સમજી શકાય તેવી છે. મહાભારતના મૂળ શ્લોકોમાં ઋષિમુનિઓએ જે અપાર વિદ્વત્તા અને અતિ ઉન્નત હૃદય ઠાલવ્યાં છે; તેની મઝા માણવા ઉપરાન્ત જેમને ભારતમૈયાની રાષ્ટ્રભાષા–હિંદી–નું પણ આસ્વાદન લેવું હોય, તેમણે તો આર્થિક અગવડ હોય તો અત્ર તરફનું આ મહાભારત લેવાનું બંધ રાખીને પણ એજ સ્થળનું મહાભારત ખરીદવું જોઇયે. મૂલ્ય એનું રૂ. ૫૦) રખાયું છે, તે તરતને માટે અને પ્રથમથી પૈસા ભરી દેનાર માટે છે. માટે એના ઇચ્છુકે સત્વર ગ્રાહક થવું જોઇએ. એ મહાભારતના નીકળેલા અંકો તરતજ મળી જઈ બાકીના નીકળશે તેમ તેમ મળશે. પાછળથી એની કિંમત ઘણું કરીને ૭૫) ઠરાવેલી યાદ છે. માટે ઇચ્છા હોય તેમણે તરતજ એ ઠેકાણે લખીને જોઈતી હકીકત મેળવવી.

આ નરકેસરી તેથી ફુલાઇ જાય, તથા વધારે માન લેવામાટે–ઉપર ઉપરની ના, ને અંદર હાની મા! એવું કરવાવાળા ખુબાખુબ કીર્તિપ્રેમી ન હતા. કોઈ પણ બાબતમાં અંતરના અભાવસૂચક સાચા નકાર તો જુદીજ જાતના હોઇને તેનું પાલન પણ થયા વિના રહેતુંજ નથી. તિલક મહારાજનું જીવનવૃત્તાંત ગુજરાતવાસીઓએ પણ અનેક પ્રકારે જાણવા–સમજવા જેવું છે. ×

મહાભારતવિષેના વિચારસંગ્રહમાં લોકમાન્ય ઉપરાંત કવિસમ્રાટ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, મ૦ ગાંધીજી, પંડિત રામજીલાલ શર્મા, પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડાર, લોકહિતનિરત લાલા હંસરાજજી, પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી, પ્રૉ૦ દાવર, કવિરાજ ન્હાનાલાલ, જગતવંદ્ય વિવેકાનંદજી, ઇન્ડિયન પ્રેસ પ્રયાગ, પંડિત રાજારામ, પંડિત ઇશ્વરીપ્રસાદ શર્મા, શ્રીયુત રામદેવજી અને સાધુચરિત નારાયણ હેમચંદ્ર, એમના વિચારો અપાયા છે; તે પણ વાંચવાવિચારવા જેવા છે.

ટુંકમાં એજ કહેવાનું કે, આ ઉપયોગી લખાણોવાળાં ચારસો પૃષ્ઠ વાંચ્યા–સાંભળ્યા વિનાજ મહાભારતનું વાચન–શ્રવણ આદરવું, એ હવે તો વગર આંખે હિંદના સ્વર્ગ–કાશ્મીરમાં વિચરવા જેવું જાણવું. એ લેખો માત્ર મહાભારત વાંચવા પૂર્વેજ નહિ, પરંતુ વાંચી રહ્યા પછી પણ કમમાં કમ એકવાર વાંચવા–સાંભળવા જોઇએ. વધારાનાં આ ચારસોક પૃષ્ઠ પાછળ સમય, શ્રમ અને ખર્ચ તદ્દન વધારાનો અને અણધાર્યો હોવા છતાં તે થવા દીધો છે; તે ઉપરથી પણ એ લેખોની અગત્ય પાઠક બંધુઓના ધ્યાનમાં આવી જઇને એકવાર તો એમાંનો એકે એક લેખ વાંચશેજ; તથા એમાંના જે જે વિચારો વધારે અગત્યના અને ઉપકારક લાગે તેને તેઓ બીજાઓમાં પણ પ્રચલિત કરવા ચૂકશે નહિ. અલબત્ત, જેમ બધા પાઠકો એકજ કક્ષાવાળા હોતા નથી; તેમ લેખો પણ બધા એકસરખા મહત્ત્વના હોતા નથી; અને હોય તોપણ તે સર્વ કોઇને તો તેવા લાગેજ નહિ.

ઉપલા લેખો પૈકી જે જે ગુજરાતીમાં લખાયલા હતા, તે તો લગભગ જેમના તેમ લેવાયા છે અને બાકીના લેખો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લેવાયા છે. એ સર્વ લેખોના લેખક તેમજ પ્રકાશક મહાશયોનો આ સ્થળે હૃદયપૂર્વક ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

મહાભારત ગ્રંથ સમૂળગો વાંચે–સાંભળે નહિ, તેના કરતાં તો ભલે જે કોઇ નવલકથાની પેઠે જેમ તેમ વાંચી–સાંભળી જાય તે પણ સારૂં છે; પરંતુ એ બાબતમાં વિદ્વાનોના હિતાવહ વિચાર અને સલાહસૂચનાદિ વાંચ્યા–સાંભળ્યા પછીજ જેઓ મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચે–સાંભળે, તેમને માટે તે અનેકગુણ લાભદાયક નિવડે, એ પણ સ્પષ્ટજ છે.

મહાભારતરૂપી મહાલયના આન્તરિક ભાગમાં યોજના, રચના, હેતુ, રહસ્ય, વ્યવસ્થા, ઉપકારકતા, ઉપયોગ તથા ચારિત્રચિત્રો અને આખ્યાનપ્રતિમાઓ વગેરે જે જે રહેલાં છે તે વિષે; તેમજ એ મહાલયનાં ઓસરી, આંગણાં અને બાગબગીચા વગેરે બાહ્ય ભાગોવિષે પણ પાઠક બંધુએ જો પ્રથમથીજ માહિતી મેળવી લીધી હોય; તથા મહાલયની આન્તરબાહ્ય રચનામાં વપરાયલી કળા–કુશળતા અને ઉપકારકતા વગેરે ઝીણવટથી જોવા–સમજવા સારૂ તેણે ઉપયોગી ચશ્માં પણ પહેરી લીધાં હોય; તો તો એ તમામ દશ્ય–રહસ્ય તેને એવાં સાફ દેખાય–સમજાય; અને તેના પરિણામે જ્ઞાન–ચારિત્ર, સુખ–સામર્થ્ય અને આનંદ–ઉત્સાહ પણ એટલાં બધાં જાગવા–ખીલવા પામે, કે કહેવાની વાતજ નહિ.

એકાદ ગામડીઓ વગર પૂછયેગાછયે વડોદરાના રાજમહેલના આંગણામાં ઘુસી જાય

× એમનું એ ચરિત્ર મરાઠીમાં કેટલાક ભાગોમાં નીકળેલું છે. પૂનાના 'કેસરી' કાર્યાલયમાં તે મળશે. એક ભાગ હિંદીમાં પણ નીકળ્યો છે. એનું નામ **લોકમાન્ય તિલક કા ચરિત્ર,** પૃષ્ઠ ૮૫૦, ભૂમિકા લખનાર દેશભક્ત માલવીયજી, મૂલ્ય ૪) અને મળવાનું ઠેકાણું **અરુણોદય પ્રેસ, થાણા–મુંબઈ છે.**

તો ચોકીદાર તો વળી બહુ તો (જો તે દયાળુ હોય તો) બાગબગીચામાંનાં ઝાડ-ખીડ જોવા દે; પરંતુ તે છતાં પણ તે તેને 'ગામડીઓ ગમાર' તો જરૂરજ ધારે. અસ્તુઃ એ તો થવું હોય તે થાય; પરંતુ એ ગામડીઓ તો એ બાગબગીચાનાં દશ્યથી ખુશ ખુશજ થઈ જઈને ઘડીભર એ સ્થાનને સ્વર્ગધામની પણ ઉપમા આપી દે. આ પ્રમાણે તેને સુખલાભ તો ઘડીભર મળેજ; પણ એમ નહિ કરતાં જો તે એ મહેલની બાહ્યાંતર રચના, યોજના, દશ્ય, વસવાટ, વહીવટ, દેશકાળ, રીતભાત, રાજા, રાજકુટુંબ, વહીવટદાર, નોકરચાકર ઈત્યાદિવિષે પ્રથમથીજ જરૂરી માહિતી મેળવી ચૂકયો હોય અને તે પછીજ તે સ્થળમાં પ્રવેશ્યો હોય; તો તો વળી એને ઘણું ઘણું જોવા-સમજવાનું અને મોટમોટાં માનવો સાથે હળવામળવાનું પણ મળી જાય; અને તેથી એને સારા સારા સ્થાયી લાભ પણ મળીજ જાય.

એકાદ પત્રાવળીનેજ લ્યો. ભલે એ પત્રાવળીમાં કોઈ પરમ કુશળ રસોઇઆની વાનીઓ પીરસાઇ હોય; અને તેની સાથે કોઇ કુશળ પીરસણીઆએ તેમાંની પ્રત્યેક વાનીના જૂદા જૂદા સ્વાદ, ગુણ, ખાવાના ક્રમ અને લાભાલાભ વગેરે પણ બતાવ્યા હોય; છતાં પણ જો તે ગામડીઓ તેના તરફ ધ્યાન નહિ આપતાં જે પણ હાથમાં આવે તે મોઢામાં મૂકયો જાય; તો તો પછી તેનીજ મૂર્ખતા કે બીજું કાંઇ! ન કરે નારાયણ ને મીઠામરચાનીજ ઢગલીઓ પ્રાથમિક કોળીઆરૂપે તેના મુખમાં પહોંચી જાય; તો તો તે બિચારો "બળ્યુ આ હાળુ રાજા સ્યાબ્યનું ખાવાનું! એણે તો મારીને મોઢુંજ બગાડી નાંછ્યું!" એમ કહીને નાસી જાય તોપણ નવાઇ નથી.

માટે પુનઃ પણ કહેવાનું કે, પાઠકબંધુને એવું ન થતાં મહાભારતરૂપી આ અતિઉપકારક ગ્રંથનો લાભ તેમને વધારે ઉંડાણથી, વધારે પ્રમાણમાં અને વધારે સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય; એટલાજ સારૂ ઉપરોક્ત માહાત્મ્ય અને લેખો વગેરે અપાયું છે; અને તેથી કરીને વાંચનારે પણ એમાંનો એકેએક લેખ વાંચ્યાવિના મૂકવો નહિ.

વાંચનાર બંધુ! આ પ્રમાણે જે ચારસોક પૃષ્ઠનો થોકડો આમાં આ સેવકે ઉમેરી લીધો છે, તેમાં તેનું પોતાનું તો 'મુસાભાઈનું વા ને પાણી' જેવુંજ હોઇને મુદ્દામાલ તો ભિખારીવેડાથીજ યોજાયો છે. મહાનુભાવો અને વિદ્વાનોના વિચારોમાંથી જે પણ ઠીકઠાક જેવું લાગ્યું તે પ્રથમ તો ઝોળીમાં ભરી લેવાયું; અને પછી તેમાંથી તાછી તાછીને જે જે વાનીઓ તમારે માટે કંઇપણ વધારે ઠીક લાગી તેજ આ પત્રાવળીઓમાં (પૃષ્ઠોમાં) પીરસાઇ છે.

મહાભારતનું ભાષાન્તર, તેમજ ઉપર જણાવેલા લેખોની મળીને જે હજારો પત્રાવળીઓ તૈયાર થઈ, તે દરેક પત્રાવળીને પાછી એકની અનેક બનાવી દેવા માટે છાપખાનામાં અપાઇ ગઇ; અને અપાયા પછી પ્રેસના ભૂત-ભૂતેશ્વરાદિએ પણ તેના ઉપર (સં. ૧૯૮૨ ના શિયાળાથી માંડીને આ ભાદ્રપદ સુધીનાં) પોણાબે વર્ષસુધી યંત્ર, મંત્ર, તંત્ર વગેરે એવાં તો ચાલુ કરી દીધાં કે જેથી (તેમજ વિદ્યુત્ ભવાનીની શક્તિ-ભક્તિ તો પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત હતી તેથી) એ દરેકે દરેક પત્રાવળીમાંથી એકની અનેક બની ગઇ! છાપખાનું સંસ્થાનું રહ્યું, તેથીજ આ કાર્ય આ પ્રકારે ઉકલી શકયું; અને આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકાઓ એકમાંથી અઢી હજાર જેટલી બની ગઇ! આ પ્રમાણે તૈયાર થયા પછી એ પ્રત્યેક મહાવાટિકાને પાછી સાત સાત ઉપવાટિકાઓમાં (સાત ભાગોમાં) વહેંચી નંખાઈ છે; અને તેથી એ ઉપવાડીઓની સંખ્યા તો ખાસી અઢાર હજારે પહોંચી ગઈ છે. એ પેટાવાડીઓમાં જો કે ગોઠવાઇ છે તો સરાસરી સાતસો-સાડીસાતસો પત્રાવળીઓ (પૃષ્ઠસંખ્યા); પરંતુ તે દરેક પત્રાવળીને એમાં એવી રીતે એક ઉપર એક ગુંથી લેવાઇ છે, કે જેથી એટલી બધી પત્રાવળીઓ છતાં પણ તેમાંથી જમવાનું તો એકીવેળાએ એકજ માનવથી બની શકવાનું!

હા, એક બીજો રસ્તો છે ખરો. તે એ કે, એકાદ સારા અવાજવાળો પીરસણીઓ યોજવા-

માં આવ્યો હોય; તો તે પોતાની ચક્ષુચાંચદ્વારા એક તરફથી વિવિધ પ્રકારની વાનીઓ મનરૂપી મોટા ઓચીઆમાં ઝપાટાબંધ ભરતો ચાલે; ને બીજી તરફથી ઘાંટારૂપી મજબૂત સૂંઢદ્વારા એવી તો સફાઈથી પીરસતો ચાલે; કે જેથી એકી વેળાએ સાતસો તો શું પણ સાત કે સત્તર હજાર જેટલી પણ જ્ઞાનભિક્ષુઓની જમાત જામી ગઈ હોય તો તેટલાને પણ તેમાંની દરેકે દરેક વાની, તુરતાતુરત એકની અનેકરૂપે નિવડતી ચાલી એકસાથે દશેદિશામાં પહોંચતી ચાલે ! વળી એથી કરીને આનંદાસ્વાદ પણ એમાંથી જરા સરખો ઘટવા નહિ પામતાં એ ભવ્ય ભિક્ષુઓના મનૈકયને લીધે ઉલટો વધારેજ આવ્યા કરે !! હા, એટલું ખરૂં કે, એ વિશાળ શ્રોતા-સમાજ સુખ–શાંતિથી તથા ઐકયપૂર્વક બેસવા–જમવાવાળો હોવો જોઇએ. વળી દરેક ઇચ્છુકે પોતાના કર્ણ–કટોરાઓ પણ તે જ્ઞાનામૃતના પ્રવાહ તરફ, તથા જબરદસ્ત પીરસણીઆની વાણીરૂપી સૂંઢ તરફ એવા એકાગ્ર ચિત્તે ધરી રાખવા જોઈએ, કે જેથી તે દ્વારા પીરસાતું કથામૃત અને તેની સાથે જોડાયલી બીજી પણ જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાનીઓ તે કટોરામાં જઈ પડતાંજ પાછી ત્યાંથી બૉલ–દડાપેરે નાચતી કૂદતી સીધેસીધી હૃદયમંદિરમાંજ પધારી જાય!

આ પ્રમાણે જો આ પત્રાવળીઓનો લાભ કોઇ લઇ જાણે–અર્થાત એમાંની અતિ હિતાવહ વાનીઓને જે કોઇ ખરા મનથી કર્ણપાત્રદ્વારા આરોગે, અને બીજા કાનદ્વારા કહાડી નહિ નાખતાં અંદર મનબુદ્ધિ સુધી પહોંચી જવા દે; તો તો વળી એમાં એવો જાદુઇ ચમત્કાર છે કે આ સમગ્ર સંસારને તપાવી રહેલા ત્રિવિધ તાપ તો તેના તનમનમાં ટકવાજ પામે નહિ ! એટલુંજ નહિ પણ જો તીવ્ર ઇચ્છા હોય તો તો પછી તે પ્રબળ શત્રુજી પણ સદાનેજ માટે પલાયન થઇ જાય, અને એમ થયું એટલે તો પછી આ પવિત્ર પત્રાવળીઓનો તે ભાવિક ભોક્તા પણ સદાને માટે તૃપ્તાત્મા, શાન્તાત્મા, સિદ્ધાત્મા, સર્વાત્મા અને નરનો નારાયણ સુદ્ધાં બની જાય!

વાંચનાર બંધુ ! તમારાં અને તમારા પૂર્વજોનાં કોઈ પુણ્યપ્રતાપેજ તે દયાના અમાપ સાગર શ્રીહરિએ આવા પ્રકારની ભાતભાતની પત્રાવળીઓ અને વાડી–મહાવાડીઓ . તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે. એને તૈયાર કરનારા પણ કેવા ? એ તો રહ્યા વ્યાસ અને વાલ્મીક જેવા યોગેશ્વર મહર્ષિઓ. એમણે આપ સર્વ માટે આવી જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક અને તુષ્ટિપુષ્ટિદાયક ઉત્તમોત્તમ પત્રાવળીઓ બનાવી છે; તે એવી તો કાળજીથી, યોગશક્તિથી અને કળાકૌશલ્યથી તેમણે બનાવી છે કે જેથી કરીને તે સાક્ષાત્ પ્રભુની પોતાનીજ પ્રસાદીરૂપ બની રહી છે !

આવી અનુપમ પત્રાવળીઓના એ મૂળ પ્રણેતાઓ જાદુગર પણ જબરાજ હોવા જોઇએ. કેમકે જે પણ પત્રાવળી પીરસાઈ ગઈ તે બહુજ સ્વાદિષ્ટ બનવા ઉપરાંત ખુબીદાર પણ એવી બની રહી છે, કે તેને જ્યાંસુધી ફાડી તોડીને ફેંકી દેવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વાર તથા ગમે તેટલી પેઢીઓ સુધી તેમાંનાં માલપાણી કઢાયા કરે તોપણ, ન તો તેમાંની કોઇ વાની તલમાત્ર ઓછી થાય; કે ન તો જરા સરખો સ્વાદ ઓછો થાય ! અરે ઓછું થવાની વાત તો રહી, પણ એમાંની હરકોઇ અથવા ગમે તેટલી પત્રાવળીઓને પુનઃ પણ એકની અનેક બનાવવી હોય; અને પાછી તેમાંથી પણ એકની અનેક–એમ ગમે તેટલી વાર ગમે તેટલી સંખ્યામાં બનાવવી હોય, તો તેમ પણ બન્યાજ કરે ! હા, એમાં જડેશ્વર (ધનકુબેર) એવા ગૌરદેવ(યૂરોપીયન)કૃત એકાદ વિશાળ કાયાવાળો અને ઠેઠ વિલાયતથી આવી પહોંચેલો કાળા ભૂત જેવો રાક્ષસ પણ તંત્રમંત્રથી સાધી લેવો જોઇએ; તથા તેની સાથે એકાદબે શરીરધારી ભૂતો, પાંચપંદર દૂતો અને એકાદ દૂત–ભૂતેશ્વરને પણ એવા પ્રકારના સાધી લેવા જોઇએ કે જે જંત્રમંત્ર ને તંત્રના હુન્નરમાં પ્રવીણ અને લીન તથા નિયમિત રહે એવા હોય.

વાંચનાર ભાઇબહેનો ! આ પ્રમાણે જે પણ આકાર પ્રકારથી આ સાત સાત ઉપવાટિકાઓ-

વાળી મહાભારતરૂપી અનેકાનેક મહાવાટિકાઓ શ્રીહરિએ તમારે માટે તૈયાર કરાવી છે, તેનો લાભ તમે જેટલો પણ લેવાય તેટલો ઔષધવાટિકા કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વની વાટિકા સમજીને સારીપેઠે તથા સાચા મનથી લેજો; અને બીજાઓ પણ લે તેમ કરજો; તથા પુનઃ પણ ધ્યાનમાં રાખજો કે, એમાં (મહાભારત અને રામાયણમાં) પીરસાયલી વાનીઓને પકાવનાર પાકશાસ્ત્રી (રસોઇઆ) એવા તો રસાયનશાસ્ત્રી અને રસસિદ્ધો માંહેલા હતા કે જે સિદ્ધાત્માઓના કહેવા મુજબ જે કોઈ માનવ ચાલે, તે આ ને આજ જન્મમાં મ્હોટા પદપર મ્હાલે તેમ છે. અર્થાત એમની ઉચ્ચતમ નીતિરીતિને અનુસરનારા માનવનાં સર્વ દુઃખદારિદ્રોને સદાકાળને માટે પલાયન થઈજઇ નાશજ પામવું પડે છે. એ પ્રાતઃસ્મરણીય વ્યાસ ભગવાન અને મહર્ષિ વાલ્મીકિના અપૂર્વ જ્ઞાનચારિત્રમાંથી ઉદ્ભવેલી મહાભારત ને રામાયણરૂપી પત્રાવળીઓ એવી તો પ્રયોગ-સિદ્ધ અને રાસાયનિક વાનીઓથી ભરપૂર છે કે જેવી વાનીઓ અને પત્રાવળીઓ જગતભરમાં કોઇથી પણ બનાવી શકાઈ નથી અને બનવાની પણ નથી.

હવે આ પત્રાવળીઓના રસેશ્વર પ્રણેતાઓ જેમ બ્રાહ્મણ છે; તેમ એમાંની દેવભાષામય દિવ્ય વાનીઓને હાલના જમાનાને બંધબેસતી બનાવવાવાળા—ગુર્જર ભાષામાં ફેરવી આપનારા પણ બ્રાહ્મણપુત્રોજ છે. તેમના હાથની આ ભાષાંતરરૂપી રસોઇ બ્રાહ્મણીઆ હોવા ઉપરાંત સદાને માટે તાજી તાજી ને આભડછેટથી તો પ્રથમથીજ મુક્ત છે. જેથી આશા છે કે, જ્ઞાન-ચારિત્રના ભોજનેચ્છુ પ્રત્યેક પાઠકને તે જરૂર ભાવશે. પછી તો સાચી ભુખ સાથે; સાચા સુખા-નંદના વેષે ભૂતપેરે વળગી પડેલા દુઃખાનંદ સાથે; અને અનિત્ય જડ તથા દુઃખરૂપ પદાર્થો સાથે બંધાયલી નિત્યબુદ્ધિ, ચેતનબુદ્ધિ અને સુખબુદ્ધિરૂપી કુબુદ્ધિ સાથે જેને જેવી લેણદેણી !

પાઠકબંધુ ! આ પ્રમાણે આ મહાભારતરૂપી મહાવાટિકા જે પણ રૂપરંગમાં તમારી આગળ રજુ કરાઈ છે; તેને માટે જો કાંઇ પણ થોડોઘણો ઉપકાર માનવાની વૃત્તિ તમને થઈ આવે, તો સર્વથી પ્રથમ તો તેના આદ્યપ્રણેતા એવા તે તમારા પૂર્વજ ઋષિમુનિઓનેજ માનજો. અને તેથી પણ આગળની હેડઑફિસ સુધી પહોંચી શકો તેમ હો, તો તો તે અકથ્ય મહિમાવાળા પરમાત્મદેવને પણ અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક અપાય તેટલો યશ આપજો, કે જે દેવાધિદેવના એકેક રૂંવાટામાં અનેકાનેક ઋષિમુનિઓ વસતાથકા સચ્ચિદાનંદમય મહાપદને માણી રહેલા છે.

પરંતુ એ તો ઋષિમુનિઓની પેલી તરફની વાત થઇ. જેમની દૃષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે, તેમને તો આ સેવકનાં અનેકાનેક નમન—વંદન છે. પરંતુ આ કળિકાળમાં તો કોઈ વિરલ માનવનીજ દૃષ્ટિ ત્યાંસુધી પહોંચી શકે તેવું હોઈને ઘણાખરાઓની દૃષ્ટિ તો આ દૃશ્ય પદાર્થો તરફજ હોય છે. માટે એવા સજ્જનોને પણ સૂચવવાનું કે, તે પરમ પિતાને અથવા મહાન ઋષિમુનિઓને બદલે કોઇ વર્તમાન યુગનાજ માનવોને આ મહાભારતપ્રકાશનનો યશ આપવો હોય, તો તો તે મહાભારતની આગલી ગુજરાતી આવૃત્તિના અમદાવાદનિવાસી અનુવાદક—પ્રકાશકને, તથા તે કામમાં સહાયક બનવાનું સૌભાગ્ય ધરાવનાર સદ્ગત ભાઇશંકર ન્હાનાભાઇને આપવો જોઇએ. (કેમકે તેમણે મહાભારત કહાડયા પછીજ અન્ય પ્રકાશકની વૃત્તિ તે તરફ ગઇ હતી.) એઓ પછી એ યશ સદ્ગત ઈચ્છારામ સૂર્યરામ અને તેમના અનુ-વાદકોને આપવો જોઈએ. (કેમકે એ બંને સ્થળેથી નીકળેલાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો જોવાથીજ મહાભારતનો વિશેષ ખ્યાલ આ સેવકને આવ્યો હતો.) અને તે પછી પણ આ સેવકને તો બાજુપરજ રહેવા દઇને અત્ર તરફના અનુવાદક બન્ને વિદ્વાન સજ્જનોને—સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી તથા વિદ્યમાન શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકરને* યશભાગી ગણવા જોઇએ.

* એ સિવાય આ મહાભારત છાપવામાં નીચેના સજ્જનો તરફથી કેટલેક અંશે આર્થિક સગવડ મળી છે, તે પણ અહીં યાદ કરવું જોઇએ કેઃ—

કેમકે એવી દેવભાષા મહામહેનતે ભણેલા, તથા અનુવાદકળામાં પ્રવીણ ભૂદેવો આવી મળ્યા તોજ આવા ભાષાંતરરૂપે આ ગ્રંથ નીકળી શકયો છે.

સંભવ છે કે, આમ છતાં પણ કોઇ પાઠક આ સેવકને યશભાગી બનાવવા માગે. માટે હવે આ મહાભારતપ્રકાશનમાં તેણે કાંઇ આપ્યું છે કે ઉલટું લીધું છે, તે પણ કહી દઉં છું. પેલા મુસાભાઇને તો નાત જમાડવામાં “વા ને પાણી” પણ કદાચ તેમના ઘરનાં હશે; પણ આ ભિખારી ભાઇને તો ઘરજ નહિ, ત્યાં ‘ઘરનું’ તો હોયજ શું! એનો તો ઘરબાર ઉપરાંત હવાપાણી ઉપરનો પણ બધો હક્ક ખુંચવી લેવાયો છે; અને તેમ કરીને પેલા મહાન ચોરે પોતાનું કહેવું સત્ય કરી બતાવ્યું છે કે, “જેના ઉપર હું વધારે કૃપા કરૂં છું,તેનું સર્વસ્વ બાહ્યધન લઇ લઉં છું” માટે આ સેવકથી તો હવે ‘તેરા પુણ્ય તેરે દ્વાર’ એટલુંજ કહી શકાય તેમ છે. આ કહેવું વધારે માન મેળવવા માટે નથી, પણ સાચી વાત કહીને ભ્રાંતિ ભાગવા માટે છે. કેમકે તમો તરફ આ મહાભારત પહોંચી જતાં સુધીમાં તેનાથી જો કાંઈપણ બન્યું હોય, તો તેથી કરીને તેને તો ઉલટું તમારી સેવાનિમિત્તે સમયનો સદ્‌વ્યય કરવાનું સદ્‌ભાગ્યજ મળ્યું છે. માટે એ બદલ એને તો ઉલટો તમારો, તમારા પુણ્યોદયનો અને તે વિશ્વનિયંતાનો આભારજ માનવાનો છે. હા, તમારી વધારે અગત્યની સેવા થવામાં તેને તેની એક કમનશીબી હજી પણ નડયાજ કરે છે. તે એ કે, તેને સ્વ–પર ઉભય માટે જે નીતિ–રીતિ અધિક હિતાવહ સમજાઈ–અનુભવાઇ છે; તેનીજ પાછળ મંડી પડવાને બદલે તે તેના કરતાં આ ઉતરતી અને સ્વપ્રકૃતિવિરુદ્ધની બાબતમાં બધો સમય ગાળી રહ્યો છે!

હવે ખામીઓવિષે પણ બે શબ્દો કહેવાના છે. તે એ કે, ખુદ પ્રભુસિવાયની સર્વ કોઇ કૃતિ–વ્યક્તિઓમાં ખામી તો કોઇ ને કોઈ રૂપે હોય છેજ; તેમ આ પ્રકાશનમાં પણ હોઈ શકે. પરંતુ એ બદલ જો આ સેવકનેજ અપયશ આપવાનું કોઈ પાઠકને મન થઇ જાય; તો તેમને પણ વિનતિ છે કે પ્રથમ તો તેમણે તેમના પોતાના પાલિત–પોષિત પાપાસુરનેજ એ ઇનામ આપી દેવું ઘટે છે.× અને પછી જરા વધારે ડાહ્યા બનીને એને બદલે તેમના પેલા દુબળા પાતળા બની ગયેલા પુણ્યદેવનેજ પાળી પોષીને એવો તો પ્રબળ અને રાતો માતો બનાવી દેવો, કે જેથી તે પેલા આગળ પાછળ ભરાઈ બેઠેલા બળવાન પાપાસુરોનો તો બસ ઘાણજ કાઢી નાખે! અને તેમ થયું એટલે તો પછી જોઇ લેજો કે શ્રીહરિ એવા એવા સુયોગ્ય યોગેશ્વરોને સમાજસેવામાં નિયુક્ત કરી દેશે, કે જેથી પાઠક ભાઇઓ, તેમના પૂર્વજો અને ભવિષ્યની પણ અનેક પેઢીના વંશવારસો સુદ્ધાં તમારા ઉપર ખુશ ખુશ થઇ જવાના અને તમારાં ઉપરાઉપરી ગુણગાન કર્યા કરવાના!! જો તમે આ સેવકનું આ પ્રકારનું કાંઇ પણ

કલકત્તાની જીવણલાલ કંપનીવાળા શેઠ જીવણલાલ મોતીચંદ, કે જેમના તરફથી જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે રૂા. દશહજાર સુધીની રકમ આ સંસ્થાને ઉછી દાખલ અપાતી રહે છે; તેનો આ બાબતમાં પણ ઉપયોગ થયો છે. આડસોક ગ્રાહક તરફનાં નાણાં કે જે મ્હોટેભાગે મહાભારત છપાવવા માંડયા પછી મળ્યાં છે; તોપણ તે કોઇ ને કોઇ રીતે ઉપયોગીજ થયાં છે. એમાં લાયબ્રેરીઓ વગેરેનાં ત્રણસોક ગ્રાહક વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીવાળા શ્રીયુત મોતીભાઇ નરસિંહભાઇ અમીનની પ્રેરણાથી તથા વડોદરાની ‘પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળી’ દ્વારા મળ્યાં છે.

× આ સેવક અવગુણસાગર હોવાથી અપયશપાત્ર તો અનેક રીતે છેજ. છતાં આવી બાબતમાં તે એટલા માટેજ પોતાને માથે અપયશ નથી લેવા ઇચ્છતો કે, તેના તનમનમાં પૂરતી લાયકાત નહિ છતાં સર્વેશ્વરે તેનેજ આવી મહત્ત્વની બાબતમાં નિમિત્ત તરીકે યોજ્યો, તે જો તમારાં પુણ્ય ઉત્તમ હોત તો યોજત નહિ, અને કોઇ યોગ્ય માનવનેજ તેણે પસંદ કર્યો હોત. પરંતુ હે ભાઇ! હજી પણ પુણ્યબળ ખીલવો તો તક કાંઇ ગઇ નથી. તમારે માટે ને તમારા વંશજો માટે હજી પણ અનંતકાળ બાકી છે.

કામકાજ બજાવશો તો તો આ મેલોઘેલો ભિક્ષુ તમને પોતાના મહેરબાન–કદરદાન સમજશે. માત્ર શેર અન્નથીજ કાંઈ તેને તમે રાજી રાજી કરી નાખવાના નથી, કે જેથી તમે તેની પાસે "અન્નદાતા" પણાનું મદિરાપાન એક છાંટો પણ ચાખી શકો! એવી તેવી બાહ્ય બાબતોમાં તો તે " એક રોટી લુંગા, ને દો ગાલી દુંગા " એવા અક્કલના ઓથમીરો માંહેલો એક છે.

વાંચનાર! એક બીજી વાત પણ પાછો ફરીથી કહી લઉં છું. તે એ કે, આરોગ્યનો આ નિયમ તો તમે જાણતાજ હશો કે, પ્રથમ થોડુંક આદુ–લવણ અને પછી થોડાક કોળીઆ દાળભાતના લીધા હોય, તોજ પછી પત્રાવળીમાંનાં માલમિષ્ટાન્ન વધારે રોચક પાચક નીવડે છે. માટે મહાભારત વાંચવા પહેલાં દરવખતે કૃષ્ણાર્પણ, મંગલાચરણ, વૈદિક પ્રાર્થના, મહર્ષિઓને સ્મરણાંજલિ, પરમેશ્વરસ્તોત્ર, સ્તવપંચક, મહાભારતમાહાત્મ્ય, પરમાત્મધ્યાન, ભારતસાવિત્રી, એમાંનું પણ થોડુંઘણું રોજ રોજ વાંચજો–સાંભળજોજ. કેમકે તે તમારા ચિત્તમાં સંસ્કારસંવર્ધન તથા શુચિ–રુચિ અધિકાધિક ઉપજાવશે. અને તે પછી બીજા લેખાદિમાંનું પણ થોડુંઘણું પ્રાથમિક અપૂષણ જેવું સમજીને વાંચતા–સાંભળતાજ રહેજો. હરહમેશ એવો તેવો પ્રાથમિક વિધિ કર્યા પછીજ મહાભારતરૂપી મુદ્દામ માલપાણી ઉડાવવાનું રાખજો. વળી એ સ્તોત્રસ્તવનાદિમાંનું બને તેટલું તમે કંઠસ્થ પણ કરી લઇને ભાવભક્તિપૂર્વક ગાતા સંભળાવતા રહેશો, તો તો વળી તમારા જેવું બીજું દાતા–ભોક્તા પણ કોણ! કેમકે એકવાર એવી વસ્તુ મગજમાં ભરી લેવાઈ, એટલે તો પછી તે ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વારતથા ગમે તેટલી મોટી પંગતને એકી વેળાએ જમવા–પીરસવાની તમને સાવ સુગમતા થઇ રહેવાની!

નાણું તો તમો આ સંસ્થાને આ પત્રાવળી બદલ માત્ર એકજ વાર અને તે પણ માત્ર કાગદી, છાપનાર, મકાનદાર, વ્યવસ્થા કરનાર, વેચનાર, જાહેરાત છાપનાર અને વેચનાર સાટનાર વગેરેને વહેંચી આપવા માટે આપો છો.* પરંતુ તેના બદલામાં આ આન્તરિક ભોજનનાં માલપાણીથી ભરપૂર એવી પાંચહજાર જેટલી પત્રાવળીઓ તમને એવા પ્રકારની પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાંની દરેકે દરેક તમારે માટે સદા સર્વત્ર તાજી ને તાજીજ રહેવાની! વળી એની સાથે, તે સાત પેઢીસુધી કામ આપે એવી પાકી રસોઈથી ભરપૂર હોઇને વિવિધ વાનીઓથી મહેકી રહેલી છે. આ પત્રાવળીઓ અને મહાવાટિકાઓ કાંઈ તમારે માટે માત્ર બે પાંચ વર્ષ સારૂ તૈયાર કરાઇ નથી.પણ એ તો તમારી સાત પેઢી સુધી પણ પહોંચી શકે એટલામાટે, અને જોઇએ તો રોજરોજ ને ઘડીએ ઘડીએ પણ માલપાણીના હાંડા ટોપલા કાઢી આપ્યા કરે એવી અજબ પ્રકારની જાદુઇ વસ્તુતરીકે યોજાયલી છે. માટે વધારે નહિ તો રોજ રોજ ઘડી બે

* પોતાના તનમનધન ઉપર મહેરબાની કરીને જો કોઇ સમજુ માનવો, (કોઈપણ બાબતમાં આ સેવક ઉપર ગુરુપણું ચલાવવાનું નહિ રાખતાં) માત્ર વહિવટી વ્યય અને દેખરેખ ઉપાડી લે, તો તો આ સંસ્થાના હાલના મૂલ્ય કરતાં અર્ધોઅર્ધ પણ મૂલ્ય ઘટી જાય; અને હજી ધર્મનીતિવર્ધક વાંચનનો ઘણો વધારે પ્રચાર થાય તેમ છે. વળી એ સાથે કાગળ, છપાઇ વગેરેનો બોજો પણ ઉપાડી લેનારા નીકળી આવે, તો તો વળી આવા ગ્રંથો નામમાત્રની–આની બેઆની જેટલી–કિંમતે પણ તે શામાટે લોકોને ન મળે! પણ એ તો ભાઇ પરધર્મી મીશનરીઓ હિંદુજાતિના ટાંગા ભાગવા માટે જે જે રીતે જે જે યત્ન કરી રહ્યા છે, તે તે બાબતો જોવાસમજવા જેટલી આપણા વર્તમાન રાષ્ટ્રસેવકોમાં લાગણી ને અક્કલ જ્યારે આવવાની હોય, ધનવાનોનું પુણ્યપ્રાપ્તિનું અસામાન્ય નશીબ જ્યારે ખુલવાનું હોય અને સાથે સામાન્ય વાંચકોનું પણ પાનીયું ફરવાનું હોય, ત્યારનીજ વાત છે!! અત્યારે તો આ સેવકને પણ સામાન્ય વાંચનારાઓ કરતાં અનેકગણા સેવાપાત્ર એવા અભણ–અનાથ અને ગરીબ ગામડીઆઓનીજ સેવાના વિચારો બહુ આવ્યા કરે છે. હા, અવકાશ મળે તોયે પંડે તો એવું તેવું કરવાની દાનતજ નથી. બહુ તો માત્ર ગુરુઘંટાલની પેઠે વાતોનાંજ વડાં કર્યા કરે, એવો અવગુણનો સાગર અને ગંડપણની ગાગર જેવો તે છે.

ઘડી પણ આ મહાભારત-વાટિકામાંથી ધર્મનીતિમય સુવાસ-ઉલ્લાસ તથા સાચી ઉન્નતિદાયક મીઠી તીખી વાનીઓ રોજરોજ જરાતરા પણ જમતાજ રહેજો. ભગવાન તમારૂં ભલું કરે !

પણ વળી માલની જોડે 'પાણી' શબ્દની શી જરૂર ? પાણી એટલે પેલું છાંટો-પાણી કહેવાય છે તે તો નહિ ને ? હા ભાઇ, એના જેવું પણ કંઇક ખરૂંજ. કેમકે એમાં પણ નિશો તો જરૂર રહેલો છે. હા, એ નિશો કાંઈ સ્થૂળ મદિરા પેઠે દુઃખદારિદ્રના દરિયામાં કે ધનવૈભવજન્ય મોહમદિરાના નર્કાગારમાં ડૂબાવે એવો નથી. એ તો એ દુષ્ટ સ્થળોમાંથી ઉદ્ધાર કરીને તમને સત્ય ઉન્નતિના શિખર તરફ ખેંચવાવાળો, ઇચ્છે તેને વિમાન કરતાં પણ વધુ ત્વરાવાળાં વૈરાગ્ય અને અભ્યાસરૂપી પૈડાંપર આરૂઢ કરવાવાળો, તીવ્ર મોક્ષેચ્છારૂપી જોરાવર શક્તિ-સ્પિરીટ ધરાવનારો અને કોઈ જીવતાજાગતા પરમાત્મદર્શીને શોધાવનારો કે ખેંચી લાવનારો પણ નિવડે; એવા ધર્મનીતિના અદ્ભુત નિશાવાળો છાંટોપાણી એ મહાભારતરૂપી મહાપાત્રમાં ભરેલો છે. શ્રવણમનનદ્વારા વારંવાર પીવાયા કરતી જ્ઞાનાનંદમય મદિરાની સાથે એ અનુપમ નિશો તો સદા જોડાયલોજ રહેવાનો. એ સોમરસ તમારે કદાચ આખો દહાડો પીધા કરવો હશે, તો તેમાં પણ આ મહર્ષિકૃત અડોલ-અબોલ સપ્તઋષિસમા સાતે ગ્રંથ તમારી સેવામાટે એકપગે તૈયાર સમજવા ! તમારે જ્યારે પણ, જેટલો પણ અને જેટલી પણ વાર તે છાંટોપાણી લેવો હોય, તેટલો લીધાજ કરજો. પરંતુ હા, એની પણ પહેલાં પેલાં અતિ ઉદાર રામાયણમૈયાના હૃદયપાત્રમાં ઉભરાયા કરતો પેલો જ્ઞાન-ચારિત્રનો ડબલ નિશો આપી દેનારો, અને લોભમોહાદિ પ્રબળ શત્રુઓનું જડમૂળમાંથી સત્યાનાશ કાઢી નાખવાવાળો જે અજબ જેવો છાંટોપાણી, તે પણ તમે ચાખ્યો છે ને ? ન ચાખ્યો હોય તો તે તો વળી જરૂર જરૂર તથા બને તેટલો વધારે વધારે ચાખતા-ઉડાવતા રહેજો. એમ જ્યાં રામાયણ અને મહાભારતરૂપી ગંગાયમુનાનો જોગ જામ્યો; કે પછી તો તમારા હૃદયક્ષેત્રમાં ત્રીજાં સરસ્વતી મૈયાનો-બ્રહ્મવિદ્યાનો-પણ ઉદ્ભવ આપોઆપ પણ થઈ આવવાનોજ ! અને એમ જ્યાં ત્રિપુટીનું ઐક્ય થયું, ત્યાં પછી તમારાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખદારિદ્ર અને દૈન્યરૂપી ત્રિપુટીને સદાને માટે ભાગીજ જવું પડવાનું ! ભગવાન તમારૂં ભલું કરે !

હે વાંચનાર ભાઇ-બ્હેનોના અંતર્યામી ! હે ભક્તજનોના દુશ્મનોની (દુઃખ, દારિદ્રય, દૌર્બલ્ય અને દુર્ગુણરૂપી) ચંડાળચોકડીનું મર્દન કરનારા જનાર્દન ! આપ અને આપના હરિજનોના ગુણગાનથી ભરપૂર એવા આ મહાભારતને આપેજ સર્વ સંયોગ-પ્રયોગ પ્રેરીને પ્રસિદ્ધ કરવા-કરાવવાની કૃપા કરી છે; તો તેની સાથે આપ સર્વેશ્વરને અનેકાનેક પ્રણતિપૂર્વક એ પણ પ્રાર્થના છે કે, વાંચનાર-સાંભળનાર ભાઇબહેનો વગેરે અમો સર્વના હૃદયમાં, આપના પોતાના તેમજ આપના જનોના ગુણમાહાત્મ્યનું સદાય શ્રવણ-સ્મરણ થયા કરે; આપને તથા આપના જનોને અનેકાનેક નમનવંદન થયા કરે અને ભાવભક્તિ જાગ્યા-જામ્યા કરે એવી પણ કૃપા અમો સર્વપર વર્ષાવતાજ રહેજો; તથા આપ જે અપાર કૃપા વર્ષાવી રહ્યા છો તેનું અમો સર્વને અધિકાધિક ભાન કરાવતા રહેજો; કે જેથી તેનો અધિકાધિક લાભ લેવાની અમો સર્વમાં શુદ્ધિ-બુદ્ધિ આવે. હે કરુણાનિધિ પરમપિતા ! આપ એવા સમર્થ છો કેઃ-

मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् । यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ॥

અર્થાત જેમની કૃપા મુંગાને પણ બોલતો કરે છે; અને પાંગળાને પણ પર્વતો ઓળંગાવે છે. માટે આપ સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પરમાનંદ માધવને અનેકાનેક વંદન હો. હરિ ॐ तत्सत्

શ્રીકૃષ્ણજન્માષ્ટમી } દેહભાવે મેલો, ઘેલો, ઇત્યાદિ અનેક અવગુણોનો સાગર
સંવત ૧૯૮૩ } ભિક્ષુઃ-અખંડાનંદના સર્વને જયસચ્ચિદાનંદ

ભિક્ષુની ભલામણ અને માગણી×

રામાયણુ, મહાભારત, વેદ, ઉપનિષદ્, હરિવંશ, ભાગવત, દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર અને વૈદકશાસ્ત્ર વગેરેને લગતા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો, એ અમૂલ્ય વસ્તુ હોવા છતાં પણુ શ્રીહરિએ કૃપા કરીને તે આપણેમાટે આ યંત્રયુગમાં એટલા બધા સુલભ કરી દીધા છે કે જો તેમને માટે આપણા ગૃહસ્થાશ્રમીઓમાં પાણીના જેટલું (રોજના બે ચાર પૈસા જેટલું) પણુ ખર્ચવાની ઇચ્છા પ્રગટે; અથવા અકિંચન પ્રભુપ્રેમીઓમાં વગરપૈસે પણુ મેળવવાની તીવ્રેચ્છા ઉદ્ભવીને તે ધનવાનોપ્રત્યે નહિ તો પ્રભુપ્રત્યે પણુ ઉંડા હૃદયથી પ્રાર્થના કરાવે; તો તેમને પણુ એવા સદ્ગ્રંથ શ્રીહરિ કોઇ પણુ પ્રકારે મોકલેજ મોકલે. આમ કોઇ પણુ પ્રકારે આવો ગ્રંથરૂપી સન્મિત્ર એક વાર મેળવ્યો, એટલે તો પછી તે આપણો એવો વફાદાર સાથી અને આજ્ઞાંકિત અનુચર બની રહેવાનો કે જન્મારાસુધી ન તો કાંઇ પગાર માગે કે ન તો કાંઈ અન્નપાણી માગે! તેને જ્યાં પણુ બેસાડીએ ત્યાં સમાધિનિષ્ઠ મુનિ પેરે અડગભાવે બેસી રહે; જ્યારે પણુ પૂછીએ ત્યારે આપણા પૂજ્ય પૂર્વજોની, પ્રાતઃસ્મરણીય અવતારોની અને મોટા મોટા ઋષિમુનિઓની તથા વીરવીરાંગનાઓની અત્યંત સુખકારક અને હિતાવહ એવી જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક વાતો તેને જેવી પણુ મનોરંજક અને અસરકારક વાણીમાં સોંપાયલી હોય તેવીજ આબેહુબ, મનોરંજક, અસરકારક અને અક્ષરશઃ સંભળાવવા માંડે! વળી સત્યસુખનો માર્ગ પૂછીએ ત્યારે તે પણુ જુગજૂના જોગીઓનીજ કૃતિ અને વાણીમાં કહી સંભળાવે; અને માર્ગદર્શક દિવ્ય દીપકનું કે ભોમીઆ મશાલચીનું કામ લેવું હોય ત્યારે તેને માટે પણુ ક્ષણુમાત્રનીયે ઢીલવિના તૈયાર!

આવા ઋષિમુનિકૃત ગ્રંથો એ ખરૂં જોતાં તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિનાજ સંદેશવાહક–કાસદરૂપે છે. કેમકે પરમાત્મદેવનીજ પ્રેરણાનુસાર દ્રષ્ટા મહર્ષિઓએ એ અક્ષરદેહો રચેલા છે; અને તેમ હોવાથીજ તે હિંદુજાતિનો અમૂલ્ય ખજાનો, માર્ગદર્શક ભોમીઓ અને વ્યવહારપરમાર્થ ઉભયને દર્શાવવાવાળો જ્વલંત દીપક બની રહેલો છે; તથા સૃષ્ટિ હયાત હશે ત્યાંસુધી પણુ તે તેવોજ રહેશે. હા, છતે ખજાને પણુ આપણે પાખંડી ગુરુઘંટાલો અને કીર્તિપ્રેમી, વાણિજ્યકુશળ કે એક આંખવાળા આગેવાનોનાજ ફંદામાં ફસી રહીએ; અને એ અનુપમ ખજાનો સ્વલ્પ પણુ ખર્ચ કે શ્રમથી કાઢવા–ભોગવવા ઇચ્છીએ નહિ; ત્યાંસુધી તો સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પણુ આપણા કપાળમાં લખાયેલી દુઃખદારિદ્રની બેડીઓ તોડવાને અશક્તજ રહેશે. કારણુ કે જે જ્ઞાનચારિત્રવર્ધક ગ્રંથો સાક્ષાત્ શ્રીહરિનાજ ઉપદેશરૂપ હોય; જે ગ્રંથો વાલ્મીકિ અને વ્યાસ ઇ૦ જેવા મહર્ષિઓએ પરમાત્માથીજ પ્રેરાઇને આપણુને અનુપમ વારસારૂપે રચી આપ્યા હોય; અને જે ગ્રંથો આપણી હિંદુ સંતાનોની સેવા બજાવવાને એક પગે ટાંપી રહ્યા હોય; છતાં પણુ જો આપણે તેનો લાભ લેવા ઇચ્છીએ નહિ; તો તો પછી હજી પણુ આપણે 'અકર્મીના પડિયા કાણા'ની પેઠે કર્મના ફૂટેલાજ રહેવાના! અત્યારસુધી તો થયું તે થયું, પણુ હવે તો જરૂર જાગો. નહિ તો આપણું હિંદુત્વ અને હિંદુસ્તાન, આપણા પોતાના અને આડંબરી ધર્મગુરુઓના તથા મિથ્યાભિમાની અગ્રેસરોના અધુરા જ્ઞાન–ચારિત્ર અને દુર્બળ તન–મનના પ્રતાપે હવે દુઃખ અને અધોગતિના એવા તો ઉંડા મહાસાગરમાં ગારત થઇ જશે કે પછી સદાકાળને માટે સત્યાનાશજ ગયું જાણજો!! માટે હવે તો આપણે આપણા હાલના બડેખાંઓના ગુણુગાનનાં થોથાં, પ્રેમલા–પ્રેમલીનાં પોથાં તથા રઢિયાળી રાતોના રાગડા ત્યજી દઇને આપણા તનમાં ને મનમાં મિત્રરૂપે ઘુસી બેઠેલા અજ્ઞાન અને અવગુણરૂપી શત્રુઓનેજ ઓળખવાનું તથા દૂર કરવાનું શીખો; અને એ બાબતમાં આપણુને તથા અન્ય સર્વને મોટી મદદ મળે તેટલા સારૂ રોજરોજ ઉંડા હૃદયથી પ્રભુપ્રાર્થના કરવા ઉપરાંત ઈશ્વરી પ્રકાશથી ભરપૂર ગ્રંથોના નિત્યપાઠ, સ્વાધ્યાય અને બને તેટલું અનુસરણુ પણુ કરવા કરાવવા તરફ ધ્યાન આપો. વળી કુળ, કુટુંબ, સગાંવહાલાં, નાતજાત અને સર્વ હિંદુ ભાઇબહેનોમાં તેની ભેટ–લહાણી કરવા કરાવવા

× આ લેખ અત્ર તરફની વાલ્મીકિરામાયણુના નિવેદનમાંથી જરૂરી ફેરફાર સાથે લીધો છે.

તરફ પણ અધિકાધિક ધ્યાન આપો; કે જેથી તમારૂં, તમારી સંતતિનું, તમારી હિંદુજાતિનું અને તમારા શત્રુઓનું પણ કલ્યાણજ થાય !

મહાભારત અને રામાયણનું નામ આપણા દેશમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છતાં પણ તેની અસામાન્ય મહત્તા અને ઉપકારકતાનો ખ્યાલ થોડાજ માણસોને હોય છે. વળી સ્વાર્થસાધુ ગૌરંગો તરફના ગોટપીટીઆ શિક્ષણથી રંગાયેલો વર્ગ તો એવા ગ્રંથોને ગપસપ જેવા ગણી કાઢીને મોટે ભાગે તેનાથી દૂરજ રહે છે. એટલુંજ નહિ પણ જેમ કોઈ એક એકડા ઘુંટતું છોકરૂં એકાદ સમ્રાટના ધનવૈભવની આંકણી કરવા બેસે; અથવા તો એકાદ કાચલીવડે અમાપ મહાસાગરનું પાણી માપવા બેસે; તેમ કોઇ કોઇ તો વળી એમાંનાં અતિ અસામાન્ય, મહાન, પરમ પવિત્ર અને પ્રાતઃસ્મરણીય પાત્રોને રસ્તે જનારાં સામાન્ય માનવ જેવાંજ સમજી લઇને તેમના અમાપ જ્ઞાનચારિત્ર્યને પોતાના ક્ષુલ્લક-વેંતીઆ જ્ઞાનચારિત્ર્યવડે માપવા બેસે છે અને તેમનામાં ખામીઓ પણ શોધવા-દર્શાવવા મંડી પડે છે ! માટે આ કારણથી પણ સમર્થ વિચારકો અને અભ્યાસીઓએ આ પ્રાચીન ગ્રંથોની મહત્તા અને ઉપકારકતાનાં મુક્તકંઠે ગુણગાન કર્યાં છે, તે આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જોડવામાં આવ્યાં છે.

વાંચનાર માનવબંધુ ! આવા અતિ ઉપકારક ગ્રંથો પરમાત્માએ પોતેજ મહાન ઋષિમુનિઓના હૃદયમાં રહીને લખાવેલા સમજજો અને તે બદલ એ મહાન દ્રષ્ટાઓનો અને મહાન પ્રભુનો નિત્યપ્રતિ ઉંડા હૃદયથી આભાર માનવા ઉપરાંત બે હાથ જોડીને તેમના શ્રીચરણમાં નમસ્કાર પણ કરતા રહેજો. કેમકે આવાં સ્મરણવંદનથી તમારાં હૃદય અને વર્તન અધિકાધિક ઉચ્ચગામી થતાં ચાલશે અને સચ્ચિદાનંદ શ્રીહરિની તમને કૃપા અને સહાયતા પ્રાપ્ત થશે.

હા, એટલું ખરૂં કે, તે આભાર મોઢાના શબ્દોવડે માનવા ઉપરાંત શુભ કૃતિઓથી પણ માનવો જોઈયે. કેમકે એમ કરવાથીજ પરમાત્મદેવની કૃપા મેળવી શકાય તેમ છે. આ શુભ કૃતિ કેવી સમજણ અને ઉદારતાથી થવી જોઇએ; તે વિષે પણ આપણા વંદનીય ઋષિમુનિઓનાં વચન-વર્તન કહે છે કેઃ-**યોઽયં निजपरो वेत्ति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्॥** અર્થાત્ સાંકડા મનવાળાજ 'આ મારૂં' અને 'આ પારકું' એમ સમજે છે. ઉદાર ચરિત્રવાળા તો આખા જગતને કુટુંબરૂપે માને છે. માટે હે ભાઇઓ અને બહેનો ! એટલું વિશાળ તમારૂં હૃદય નજ થયેલું હોય, તો પછી નીચેની વાત તો ધ્યાનમાં લેજોજ લેજો.

જો દયાસાગર પ્રભુ પાસે અધિકાધિક દયા પામવી હોય, તો તમારૂં હૃદયપાત્ર જેટલું પણ મોટું રાખશો, તેટલા પ્રમાણમાં તે પણ અવશ્ય પામી શકશો. માટે હે ભાઇ ! વધારે નહિ તો તમારાં કુટુંબી, પડોશી અને સગાંસંબંધીઓને પણ આપણા પ્રભુસાક્ષાત્કારને પામેલા ઋષિઓએ સર્વ કોઇના ભલા માટે રચી આપેલી પરમપાવની કથાઓ રોજ ઘડી બે ઘડી પણ નિત્યપ્રતિ વાંચવા-સંભળાવવાનો લાભ મળે તેમ કરજોજ કરજો. કેમકે એ કથાઓ આપણા મહાન પૂર્વજો, અવતારો અને પ્રાતઃસ્મરણીય વીર વીરાંગનાઓને લગતી છે; અને આપણા હૃદયને જ્ઞાન-ચારિત્રના રંગમાં રમાડીને નિર્મળ તથા પવિત્ર બનાવનારી છે. આવી ઉત્તમ કથાઓમાં વર્ણવાયલાં ઉત્તમ જ્ઞાનચારિત્રની કદર, ઇચ્છા અને પ્રાપ્તિ કરવાની જરૂર પ્રત્યેક શ્રોતા અને વક્તાને પોતાના પંડ માટે પણ થોડીઘણી જણાશેજ. કોઇપણ માનવ એવું તો નજ માની રાખે કે, અમારા જેવાંથી તે કાંઇ એ કથાઓમાં વર્ણવેલા પાત્ર જેવા થવાય ! અહીં તો એ વિષે લખવું પણ કેટલું ! ટુંકામાં એજ કે, જે પણ માનવો સાચા મનથી જેવું પણ થવા કે મેળવવા ધારે, જેવું પણ વિચારે, જેવું પણ પ્રાર્થે, તેવું તેઓ પણ જરૂરજ પામી શકે છે અને તેવાં જરૂર બની શકે છે. માટે હે પુરુષ રામ ! હે સીતામૈયાનાં વારસ સ્ત્રી-માતા ! હે ઋષિમુનિઓનાં શુભ સંતાન ! તમારા પૂર્વજોના ગુણ ગાવા-સાંભળવામાં જરા બની તો જુઓ ગુલ્તાન ! હે બહેન અને ભાઈ ! જરા સાધી તો જુઓ એ આપણા સમર્થ પૂર્વજો સાથેની સાચી સગાઇ ! આર્યત્વ અને હિંદુત્વનાં મુકુટમણિ અને ઋષિમુનિનાં પણ હૃદય હરી લેનાર એવા તેમના ગુણચારિત્રના ઉત્તમ વારસાને મેળવવા તરફ જો તમારૂં કાંઇ પણ ધ્યાન હોય; તમારા પૂર્વજોપ્રત્યે કાંઈ પણ માન હોય; પોતાને અને પોતાના ઘર, કુટુંબ ઇ૦ ને ઉન્નત કરવા-કરાવવા તરફ કાંઇ પણ તાન હોય; સાચી ઉન્નતિ અને સાચા સુખનું કાંઇ પણ ભાન હોય; તો તો જરૂર તમે આ મહાભારત અને રામાયણરૂપી રત્નખાણમાંથી તે સત્ય-સુખપ્રદ વારસાને શોધજો-સાધજો અને-માણજો-માણાવજો.

શ્રીમહાભારત અને રામાયણ વાંચી-વંચાવીને, ગાઇ-ગવરાવીને અને સાંભળી-સંભળાવીને તમારાં રોમેરોમમાં-અણુએ અણુમાં સાચું આર્યત્વ-હિંદુત્વ-જાગી ઉઠે, અને તે ઘરનાં તેમજ બહારનાં માનવોમાં રેલાય; વાણીવર્તનમાં વર્તાય તથા ગરીબમાં ગરીબ અભણોમાં પણ તે ફેલાય તેમ કરજોજ કરજો. આ મેલાઘેલા ભિક્ષુની તમારાપ્રત્યે એજ મુખ્ય ભિક્ષા છે. ભારતવાસી કહેવાયા છતાં તમે શું એક યાચક-ભિક્ષાર્થી-ને પાછો વાળશો ? ટુકડામાંથી પણ ટુકડો આપ્યા વિના એક ભિક્ષુને પાછો કાઢવાથી તો તે તમારૂં-ગૃહસ્થાશ્રમીનું-એકઠું કરી રાખેલું પુણ્ય પોતાની સાથે લેતો જાય છે, એ તો ખબરજ હશે; પણ ધીરજ રાખજો. આ ભિક્ષુ કાંઇ ગાંડા ગુરુનો ચેલો નથી કે અનંત ઐશ્વર્યના સાગર શ્રીહરિએ સર્વ કોઈ માટે તથા સદાકાળ માટે ખુલ્લું રાખી મૂકેલું દિવ્ય સંપત્તિનું સુલભ સદાવ્રત મેળવવાનું મૂકી દઇને તમારા દૂબળા પાતળા પુણ્યને લઇ જાય ! એ તો ઉપલી ભિક્ષા તમોપ્રત્યે એટલાજ માટે યાચે છે, કે જેથી તમને પોતાને પણ એ અખૂટ અને સર્વોપરિ ખજાનો જ્ઞાત થાય, મેળવવાનો યત્ન સેવાય અને પ્રાપ્ત પણ થાય. વળી એટલુંજ નહિ પણ અત્યારે તમે સુખને નામે દુઃખનેજ જે અધિકાધિક ઇચ્છી તથા સેવી રહ્યા હો; તે તમારી ભૂલ એવી તો ભાગી જાય કે જેથી સાચું સુખ શું છે અને કયાં છે, તે પણ તમને સત્વર સમજાય; અને દુઃખમાત્રની આત્યંતિકી નિવૃત્તિપૂર્વક પરમ સચ્ચિદાનંદમય અક્ષરધામની-મોક્ષપદની સદાસર્વદા માટે પ્રાપ્તિ થાય.

પણ ભિક્ષુ તો ખોબામાં માગે-ઝોળીમાં માગે-પાત્રમાં માગે ! બતાવ તે તારી પાસે છે ?

સજ્જન મિત્ર ! જરૂર જાણજો કે, તમારા પોતામાં અને સર્વ કોઇમાં જે હૃદય છે, તેજ આ ભિક્ષુની ઝોળીઓ છે-પાત્રો છે-ખોબા છે. કેમ, હવે તો તેમાં કાંઇ સારૂં સારૂં ચપટી-મૂઠી નાખવાની મહેરબાની કરશો ને ! જગદીશ્વર તમને જ્યારે રોજરોજ સાઠ સાઠ ઘડી જેટલી અમૂલ્ય બક્ષિસ આપે જાય છે; તેના નોકર સૂર્ય, ચંદ્ર, પ્રકાશ ઇ૦ તરફથી પણ તમને પ્રાણતત્ત્વની, અન્ન પકવાન્નની અને જળ, વાયુ વગેરેની અસાધારણ પ્રમાણમાં રોજ રોજ મદદ મળ્યે જાય છે; તો શું એ ૬૦ ઘડીમાંથી રૂપિયે આની-અર્ધી આની જેટલો બે-ચાર ઘડી સમય, પણ આ યાચકની તમારે ત્યાં મૂકી રાખેલી ઝોળીઓમાં જ્ઞાનચારિત્રામૃત સિંચવા ખાતે નહિ આપી શકો ! અમારા અત્યારના જાણીતા દેશસેવકો તો-ઈશ્વરે જેમને માત્ર નિમિત્તભૂતજ બનાવી રાખેલા છે એવા બાહ્યશત્રુઓ તરફ અને બાહ્યધનનીજ તરફ ભાળી રહ્યા છે. આંતરશત્રુઓ તરફ, આંતરિક વ્યાધિઓ તરફ અને તે સર્વનાં મૂળ-બીજ-રૂપ એવા અજ્ઞાન તથા વિપરીત જ્ઞાનસુધી તો તેમની બુદ્ધિ પહોંચી વળે અને આચરણમાં ઉતરે ત્યારની વાત ત્યારે ! બીજું ગમે તેમ હોય, પણ એવા આગેવાનો અને ધર્મગુરુઓના હૃદયમાંથી સ્વાર્થકુશળતા અને ઉપલક યોગ્યતાઓ તથા યોજનાઓ ધન્વાયનમઃજ થાય; અને તેને ઠેકાણે આન્તરિક શત્રુને સંહારવાવાળાં સાચે-સાચાંજ ક્ષાત્રબળ અને બ્રહ્મબળનાં તેજસ્-ઓજસ્ સત્વર જાગી ઉઠે તોજ દહાડો વળે. 'મોટાભા' પણાનાં મિથ્યાભિમાન દેશને દળાવતાં-ભમાવતાં-અટકીને હવે તો જ્ઞાન-ચારિત્રના ઊંડા મહા-સાગરમાં ડૂબી મરે તોજ સારૂં થાય. પ્રભુ હવે એવી તેવી પણ આશા-ઉમેદ આપીજ રહ્યા છે. કેમકે ઈશ્વરી કૃપાના કોમળ અંકુરસમા રામલક્ષ્મણ જેવા બાળક લાલોના અને વ્યાસ-વસિષ્ઠ-નારદ-વિશ્વામિત્ર અને શુક-જનક જેવા ભાવિ ઉપકારક ગૃહી-ત્યાગીઓના ચળકતા ચહેરાઓ હવે ઉગતા-ખીલતા હોય એવું પણ કોઇ કોઇ સ્થળે દેખાય છેજ. પ્રભુ કરે ને વર્તમાન સમાજ-સેવકો પણ પ્રથમ પોતાને પરમાત્મદર્શી બનાવે, કે જે મૂળભૂત યોગ્યતા આવે તોજ તેઓમાં દેશદશાના જડમૂળસુધી અને આબાદ ઉપાયો સુધી પહોંચી જવાનું સાચું બળ આવી શકે તેમ છે.

વાંચનારપ્રત્યે પુનઃ પણ એજ કહેવાનું કે, તમે પણ તમારી આસપાસનાં બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ, અભણ વગેરેને મહાભારત અને રામાયણ જેવા ધર્મગ્રંથ રોજ રોજ થોડે થોડે પણ બનતા પ્રકારે વાંચી સંભળાવશો, તો તેમનામાં ધર્મનીતિના ઉચ્ચ સંસ્કારો પડવા સાથે તમારૂં પોતાનું પણ ઘણું ઘણું ભલું થશે; અને કોઇવાર પવિત્ર પ્રેરણારૂપી વિજળી ઝબુકતાં નજરોનજર પણ તે પુણ્યનો ઢગલો જોઇને તમે આશ્ચર્ય પામશો.

પણ ભાઈ ! કદાચ એટલું પણ કરવું ન બને કે ન રુચે, તો આમાંનાં ચિત્રો અને તેની નીચેની થોડી થોડી લીટીઓ તો જરૂર બૈરાંછોકરાં વગેરેને બતાવજો સંભળાવજો; અને તે ઉપર-થી માણસે શું બોધ લેવો ઘટે, શું કરવું ઘટે, શું ન કરવું ઘટે, તે વગેરે પણ સમજાવવા તસ્દી

લેજો. શું આ ભિક્ષુને આવા પ્રકારની-૬૦ ઘડીમાંથી છેવટ ઘડી બે ઘડીની-પચીસમા પચાસમા ભાગની-પણ ભિક્ષા નહિ આપો ? પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરો !

હે વાંચનાર ભાઇબહેનો ! ઉપલી બાબતમાં એટલું જરાતરા તો શું, પણ જો તમે ધારી આદરી બેસો તો તો તમે એટલું બધું કરી શકો-આપી શકો-કે જેથી શ્રીહરિનું સર્વસ્વ તેના બદલામાં પામી શકો; અને સાક્ષાત્ શ્રીહરિના જમણા હાથ જેવા પરોપકારી પણ બની શકો એમાં સંશય નથી. માટે અમારાથી શું બને ? એવું જરાપણ ધારતા નહિ. જુઓ, જરા કાન દઇને સાંભળો. તે પરમપિતા અને જગદંબા મૈયા વદી રહ્યાં છે કેઃ-" હે ભારતમૈયાનાં પુત્રપુત્રીઓ ! તમારી સહાયમાટે અમે સદાકાળ તમારી પૂંઠે એકપગે ખડાં છીએ. અમોએ તમારેમાટે અને સર્વ કોઇને માટે સર્વ પ્રકારના ઐશ્વર્યનાં અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન-ચારિત્રનાં સદાવ્રત સદાને માટે ખુલ્લાં રાખ્યાં છે. દુઃખજ એ છે કે, અમો પાસે આટઆટલી અખૂટ સંપત્તિ છતાં પણ તેના ઇચ્છુક-યાચક તો હજારો-લાખોમાં માત્ર કોઇકજ હોય છે ! માટે અમારૂં માનો તો હજી પણ જાગો, ઉઠો, અને તમારાં અમો તરફનાં બારીબારણાંને-અમારી છેક નજીકમાં આવેલા તમારા હૃદયદ્વારને-તરતજ સાફ સુતરાં અને ખુલ્લાં કરી નાખો ! તમે અત્યારસુધી વગરસમજ્યે એ દ્વાર નાહકનાં વાસી રાખ્યાં છે; તે જો હવે પણ તમે કંઇક સમજુ થયા હો તો તરતજ ચારે તરફથી ખોલી નાખો; કે જેથી અમારા જ્ઞાનચારિત્ર્યરૂપી પ્રકાશને તમે સારી પેઠે પામી શકો; અંધકારને લીધે ઘૂસી ગયેલાં ચામાચીડીઆં, કીડીમંકોડી, સાપવીંછી વગેરે આપોઆપજ ભાગી જાય; આંતરિક આરોગ્યની પવિત્રતા વધતી જાય; અને અમારો સાક્ષાત્કાર સાધી સચ્ચિદાનંદમય બનાય ! ! હે બંધુ અને બહેન ! જો આ સર્વ સમજવા-આચરવા જેટલું જોર તમને તમારામાં ન દેખાતું હોય, તો પછી અંદર અંધારામાં રહીને પણ જરા અમો તરફ ચિત્ત તો ફેરવો ! અને જરા સાચા ભાવથી તો પોકારો ! એટલે એટલું કળ-બળ તો તમારાં હૃદયકપાટ બંધ છતાં પણ અમે મોકલી આપીશું, કે જેથી કરીને તમે તમારાં બારણાં ઝટ ખોલી શકો; અંધકાર વગેરેને તગડી શકો તથા પરમ સત્યનો પ્રકાશ પામી અમારાં પણ દર્શન મેળવી શકો ! માટે જરા અમો તરફ સાચા મનથી વળી જુઓ અને પછી જોઇ લ્યો કે તમારે માટે અમારી પાસે કેવું કેવું અને કેટકેટલું અખૂટ ઐશ્વર્ય ભરેલું છે ! તમે આ પણ સાંભળ્યુંજ હશેકે, ખુદા મહેરબાન તો બંદા પહેલવાન ! અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ કામ અને મોક્ષ, એમાંનું જે કાંઇ પૂર્ણ વિશ્વાસથી અને હક્કદાવાપૂર્વક તથા અનન્યભાવથી અમારી પાસે જે કોઇ યાચે છે; તે સર્વ કાંઇ અવશ્યમેવ મેળવી શકે તેમ છે. જુઓ, ગીતામાં હું દુઃખીજનોને તથા દુનિયાઇ પદાર્થના પ્રેમીઓને પણ-જો તેઓ મ્હારાજ યાચક બની રહે તો-મારા ભક્તમાંજ ગણું છું. શું તમારી પાસે તીવ્ર ઇચ્છા પણ નથી ? જો ના હોય તો તે પણ માગી લ્યો ને ! તે પણ મળશેજ ! ! માટે ભાઇ મારા ! આવું તેવું પણ સમજી જાણો, માગી જાણો અને મેળવી જાણો !"

પરંતુ સાચા જિજ્ઞાસુ-મોક્ષાર્થીને માટે મહાન ઋષિમુનિઓ નીચેની પણ એક ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત સૂચવી ગયા છે કેઃ—

अभिमानं सुरापानं गौरवं घोर रौरवं । प्रतिष्ठा सुकरी विष्ठा त्रिणीं त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

અર્થાત્ મોક્ષજિજ્ઞાસુએ તો હું આવો છું, તેવો છું, અમુક છું, તમુક છું, એવા અભિમાનને મદિરાપાનજ સમજવું; ગૌરવને ઘોર રૌરવ નરક સમજવું; અને લોકપ્રતિષ્ઠા-લોકકીર્તિને શ્વાનવિષ્ઠા સમજવી. આ પ્રમાણે એ ત્રણે લૌકિક પદાર્થોને પ્રભુના માર્ગમાં અંતરાય નાખનારા સમજીને માનવ જ્યારે એનો ત્યાગ કરે છે; ત્યારેજ તે સાચું જ્ઞાન, શ્રેષ્ઠ બળ અને અટલ-અનુપમ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. હા, આ જગતમાં એવા પરમ સત્યના પ્રેમી તથા અનાત્મ વસ્તુસ્થિતિના વિરક્ત માનવ તો હજારો લાખોમાં કોઇકજ હોય છે; અને એવું હોવાથીજ સાચા સંતોએ સામાન્ય જનવર્ગને 'દિવાની દુનિયા' કહી છે. દિવાનાપણું એનું નામ કે કંઇકનું કંઇક ભાસે, કંઇકનું કંઇક બોલે. આમ હોવાથીજ લાખો-કરોડો માનવો ગમે તેટલી સ્તુતિ કે નિંદા કરે, તોપણ ઘણે ભાગે તે સાચી માહિતી અને સમજણવિનાનું તથા મોટે ભાગે ફોનોગ્રાફની જડ થાળીઓના શબ્દો જેવુંજ હોવાથી તેને વજન આપીને તેનો ઉત્તર આપવા જેવું, કે હર્ષ-શોક કરવા જેવું હોતું નથી.

એક સંત પુરુષ ઠીકજ કહી ગયા છે કેઃ—

નારાયણ તું કર્મ કર, કહ્યા કરેંગે કૂડ; સ્તુતિ નિંદા જગત કી, દોનોં કે સીર ધૂડ.

ઋષિમુનિઓના ગ્રંથોમાં તેમનો જે સીધો અને આડકતરો ઉપદેશ સમાયલો છે; તથા અનેકાનેક ઋષિ, મુનિ, રાજર્ષિ, ભક્ત અને વીરાત્માઓનાં જે ચરિત્ર અપાયલાં છે; તેને માટે આટલું તો જરૂર વાંચનાર-સાંભળનારના ધ્યાનમાં રહે કે, એમાં લોકોને હરામના રોટલા ખાવા-વાળા ગંજેરી-ભંજેરી કે પાનતમાકુ ખાઇ પટિયાં પાડવાવાળા બાવા બનાવવાનો જરા પણ હેતુ નથી. હેતુ માત્ર એજ છે કે, ચાર વર્ણ કે ચાર આશ્રમ પૈકી જેને જે પણ માફક હોય, પ્રાપ્ત હોય, કે બનવું હોય; તે માત્ર ઉપર ઉપરથી નહિ બનતાં જેવો બહાર તેવોજ અંદર અને અંદર તેવોજ બહાર બનીને રહે. વધુ ન બને તો એકાદ પગથિયું તો તે જરૂર ચડે. અર્થાત્ પામર કોટીનો-એટલે કે ધર્મનીતિવગરનો-હોય તો વિષયી કોટીનો, એટલે કે ધર્મ અને નીતિપૂર્વક મેળવવા-ભોગવવાવાળો બને; વિષયી હોય તો વારંવાર જન્મમરણ અને સંયોગવિયોગ વગેરેનાં દુઃખ જેથી સદાને માટે દૂર થઇ જાઈ પરમ સચ્ચિદાનંદપદની પ્રાપ્તિ થાય એવા મોક્ષપદનો જિજ્ઞાસુ (મોક્ષેચ્છુ) બને; અને મોક્ષેચ્છુ હોય તો જીવન્મુક્ત, એટલે કે પ્રાણીમાત્રનો સર્વોપરિ સેવક બને.

રામાયણ અને મહાભારતની વિશેષતાજ એ છે કે, પ્રત્યેક વર્ણ, પ્રત્યેક આશ્રમ અને પ્રત્યેક કક્ષાવાળા માનવની નિષ્ઠા અને કર્મ કેવાં હોય છે તથા તેનાં કેવાં પરિણામ આવે છે; ઉન્નતિ-પરાયણ માનવો કેવા ઉત્તમ લાભ મેળવે છે અને કનિષ્ઠ કોટીના માનવો કેવી દુર્દશા પામે છે; નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું; ધર્મ એટલે શું અને અધર્મ એટલે શું; કરવા જેવું શું અને ન કરવા જેવું શું; પ્રાપ્ત કરવા જેવું શું અને તજવા જેવું શું; બંધ એટલે શું અને મોક્ષ એટલે શું; સદ્‌ગુણ એટલે શું અને દુર્ગુણ એટલે શું; એવી એવી સર્વ બાબતોનાં ચિત્ર એમાં આવે છે; અને તે પણ માત્ર ઉપદેશવાક્યોથી નહિ, પરંતુ તે તે પ્રકારના થઇ ગયેલા માનવોનાં જીવતાં જાગતાં શબ્દચિત્રોરૂપે એમાં મહર્ષિઓએ એવાં તો સરસ ચિત્રી બતાવ્યાં છે, કે જેથી શ્રોતા-વક્તાઓ ઉપર તેની આબાદ અસર થાય અને તેઓ અધોગતિના માર્ગ છોડી દઇ સત્ય ઉન્નતિ તરફ વળે.

જેમકે એક ઉત્તમોત્તમ કુટુંબ કેવું હોઇ શકે? પિતા અને માતા, પતિ અને પત્ની, ભાઇ અને ભોજાઇ, ગુરુ અને સેવક, ઈત્યાદિ પાત્રો ગૃહસ્થાશ્રમમાં કેવાં ઉત્તમ હોવાં શક્ય અને આવશ્યક છે? તે વિષે તે તે પ્રત્યેક પાત્રનાં ઉત્તમોત્તમ શબ્દચિત્ર શ્રી મહાભારત અને રામકથા-દ્વારા અપાયેલાં છે.

હે વાંચનાર બંધુ! આવા મહત્ત્વના ગ્રંથ વાંચવા-સાંભળવાની ઇચ્છા કોને ન થાય! પરંતુ દેશની દશા અત્યારે એવી થઇ પડી છે કે ઇચ્છા ગમે તેટલી હોય પણ ખર્ચની સગવડ હોય નહિ એવા પણ અનેકાનેક સજ્જનો હોય છે; અને એવું હોવાથી ઉદારાત્માઓમાટે તો એ પણ પરો-પકાર કરવાની એક ઘણીજ સરસ તક છે. માટે જે પણ સજ્જનોના હૃદયમાં આવા ઉત્તમ ધર્મ-ગ્રંથોને દાન, ભેટ કે લહાણીતરીકે આપવા અપાવવાની અને પોતાની લક્ષ્મી તેમજ બુદ્ધિને સફળ કરવાની હોંશ પ્રકટે; જે પણ સજ્જનોને ધન મેળવવામાં રહેલાં અનેક પાપ અને નર્કને ધોતા રહેવાની કાંઇપણ અક્કલ રહેલી હોય; અને જેમના મનમાં ધન, ધામ ઇ૦ જ્યાંનું ત્યાં પડયું મૂકીને માત્ર પ્રપંચનીજ પોટલીસહિત નર્કધામમાં સીધાવી જવાને બદલે દાનપુણ્યની પોટલીઓ અગાઉથીજ મોકલી આપવાની, અને પછી જ્યારે પણ શરીરમાંથી નીકળવું પડે ત્યારે સુખપૂર્વક અને સીધેસીધું સ્વર્ગધામમાંજ જઇ વસાય એવી ગોઠવણ અત્યારથીજ કરી રાખવી હોય; એવા બુદ્ધિમાનોનેજ માટે આ સલાહ-સૂચના સમજવી. જેઓ 'મુખમેં રામ બગલમેં છુરી' એના જેવા સેતાનના સરદાર હોય; જેઓ ધોળે દિવસે ધન લૂંટી રહ્યા હોય; જેઓ પરદેશી લૂંટારાઓને દલાલી, નોકરી, વેપાર, વગેરેરૂપે મદદ કરી રહ્યા હોય; તેઓ તો જ્યાંસુધી એકવાર નર્કવાસમાં પહોંચી જઇને દીર્ઘકાળસુધી ધગધગતી અગ્નિજ્વાળામાં શેકાયા કરવાનો લાભ (!) અનુભવે નહિ; ત્યાંસુધી સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું પણ સાંભળે તેમ નથી, પછી આ લખનાર જેવા અવગુણસાગરનું તો સાંભળેજ કોણ! આપણા નિર્ધન દેશમાં અત્યારે ગમે તેટલાં દુઃખદારિદ્ર વરસી રહ્યાં હોય અને પરોપકારની ગમે તેટલી ઉત્તમ તકો પડેલી હોય; છતાં પણ જેઓને તે તકોનો લાભ લેવાની વૃત્તિજ ન ઉદ્‌ભવતી હોય, તેમને માટે તો એજ કહી શકાય કે ભગવાન તેમના ઉપર દયા કરે!

પ્રિય વાંચનાર! સંભવ છે કે, તું પોતે પણ નિર્ધન હોય. પરંતુ એથી ધનદાન ન કરી

શકે તો સમયદાન તો કરી શકે ખરોને ! માટે એ રસ્તે પણ આ ગ્રંથો અભણ તેમજ ભણેલા મજુરો, ખેડુતો, અંત્યજો અને બાળકોને તથા યુવકો અને વૃદ્ધોને વાંચી સંભળાવવાનો માર્ગ તારેમાટે તો બહુજ સરસ છે. કેમકે આ પ્રકારનું કામ તો સેંકડો-હજારો ને લાખોના દાનથી પણ વધારે મહત્ત્વનું છે. વળી એથી તો તારે માટે એક પંથ ને દો કાજ જેવું થશે. એક તો એથી કરીને બીજાઓનાં હૃદયોમાં ઉત્તમ સંસ્કારો રોપવા-સીંચવાનું શ્રેય મળે છે; અને બીજું એ કે, એમ કરનારનું પોતાનું હૃદય તો વળી શ્રોતાઓ કરતાં પણ વધારે સંસ્કારી અને પવિત્ર બનતું ચાલે છે. હા, એ કામ નિષ્કામભાવથી બજાવવું જોઇએ, એટલું તો ખરૂંજ.

ધનધામનાં લોભલાલચ, માનવહૃદયને પાપપ્રપંચમાં પણ એવાં ડૂબાવી દે છે;ધર્મનીતિથી એવાં તો ભ્રષ્ટ કરી મૂકે છે; કે તેમના હૃદયમાં સાચી લાગણી, સાચી દયા, સાચી સત્યની ભૂખ, સાચું સત્ય-પાલન, સાચી સરળતા કે પોતાની ઓછપને કબૂલ કરવા જેટલું હૃદયબળ તેનામાં રહેવાજ પામતું નથી. વળી તે અવગુણોને સદ્ગુણ માનીને એવાજ મિત્રો અને નોકરો શોધી લે છે કે જેથી કરીને તે મોટરે ચઢીને કે પાપરૂપી ભારે પૈડાતળે ચગદાઇ પીસાઇને સીધેસીધો રૌરવ નરકમાંજ સીધાવી જાય ! અલબત્ત, પામરો પણ કાંઇ એટલા બધા નીચ હોતા નથી. હિંદભૂમિમાં અવતરવાને લીધે પણ મરણ અને નરકના ભાવિ ભય કોઇ કોઇવાર તેમને પણ સતાવી જાય; એટલી યોગ્યતા તો ઘણાખરા પામરોમાં પણ રહેલીજ હોય છે; અને તેથી કરીને તેમને પણ જો કોઇ છાપરે ચઢાવનાર, નામ કોતરાવનાર કે મોટાભા બનાવનાર વગેરે મળી જાય; તો તો વળી થોડુંઘણું ધન પણ આપેજ આપે ! જેઓ આવી રીતે લોકકીર્તિ માટે પણ થોડુંઘણું ખર્ચી શકે છે; તેમનું હૃદય પણ પૂરૂં નહિ તો અર્ધુંપર્ધું પણ જો વિષયી કોટીનું હોય; અને આની એઆની જેટલું પણ જિજ્ઞાસુ કોટીનું હોય; તો તો તેવાઓને પણ ઋષિમુનિઓનાં ઉત્તમોત્તમ જીવનકથન પસંદ પડયા વિના રહેતાંજ નથી. વળી કેટલાકોને તો તે એટલાં બધાં ગમી જાય છે કે જેથી કરીને તેમનું જીવન દિવસાનુદિવસ ફેરવાતું ચાલીને પરમ ઉન્નત પણ બની રહે છે !

ઉપલી સમજણથીજ આ સંસ્થાદ્વારા મુખ્યત્વે ધર્મનીતિના ગ્રંથો નીકળે છે અને ઉપર જે એ કાવ્ય-વચન ટાંકેલાં છે, તે પણ એવાજ સજ્જનોમાટે છે. માટે તે ઉપરથી કોઇએ એમ ન સમજવું કે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા-ગૌરવ-નામના-કે કીર્તિને ખાતર પણ જેઓ દાનપુણ્ય-લોકસેવા-રાષ્ટ્રસેવા ઇ૦ કરતા હોય, તેમનો વિરોધ કે હલકાઇ કરવાનો અહીં જરાપણ ઉદ્દેશ છે. ઉદ્દેશ જો કાંઇ પણ હોય તો તે એજ છે કે, તેઓ જે કાંઇ રૂડું કરતા હોય તે વધારે સમજણથી, વધારે કાળજીથી અને વધારે આવડતથી વિચારે તથા આચરે; અને જેઓ ભારતવાસીઓપર જામી ગયેલાં દુઃખનાં અનેકવિધ ઝાડ-કે જેની ઉપર પત્ર, પુષ્પ અને ફળ પણ ફાલી રહ્યાં છે; તેનેજ-ઉપર ઉપરનાં અનિષ્ટોનેજ-માત્ર ચૂંટી નાખવા પાછળ મંડી પડયા હોય; તેઓ તેજ મહેનતનો અને તેજ ઉચ્ચ વૃત્તિનો ઉપયોગ તે વૃક્ષોનાં જડમૂળનેજ ખોદી કાઢવા પાછળ કરે !

असंगशस्त्रेण दृढेन छित्वा !

કોઇ એમ કહે કે, રામાયણ અને મહાભારત ઇત્યાદિ મહાન ગ્રંથો દેશમાં વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ભારતવાસીઓની દુર્દશા કેમ શરૂ થઇ અને અત્યાર સુધી કેમ ટકી રહી છે ? ઉત્તર સ્પષ્ટજ છે કે, એવા ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા અનુભવસિદ્ધ આચારવિચાર (જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય) ઘટતાં ચાલવાનુંજ એ પરિણામ છે. ઘરમાં પુષ્કળ ખજાનો હોવા છતાં પણ તેનાથી અજ્ઞાત મનુષ્ય "અન્ન, અન્ન" કરતો મરી જાય; અથવા તો તે ખજાનાનો દુરૂપયોગ કરીને કોઇ એ કરતાં પણ ભૂંડે મોતે મરે; તો તેમાં પણ એ ખજાનાનો દોષ તો નજ કહી શકાય; એવુંજ આર્યગ્રંથોવિષે પણ સમજવું. પરંતુ તેની સાથે આ વાત પણ ભૂલવાની નથી કે, ઘટી ઘટીને પણ એ જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય જેટલા પ્રમાણમાં કાયમ રહી શકયાં છે; તે પણ એ મહાન આર્યગ્રંથોનો અને પૂર્વજોનો-જ પ્રતાપ છે. એમના પ્રતાપેજ ભારતવર્ષ ભારતવર્ષતરીકે અને હિંદુજાતિ હિંદુતરીકે અત્યાર સુધી હયાતી ધરાવી શકયાં છે; અને નહિ તો અન્ય અનેક પ્રાચીન પ્રજાઓની પેઠે હિંદુજાતિ પણ નામશૂન્ય બનીને આજે મુસલમાન કે ખ્રિસ્તીપદનેજ શોભાવતી હોત !

અફસોસની વાત છે કે, અન્ય કેટલીક ઉપકારક બાબતોની પેઠે રામાયણ, મહાભારત, ઓખાહરણ વગેરેની કથાઓ પણ અનેક પ્રકારના લલિત રાગોમાં ગવાતી સાંભળવાનું ભારતવાસી-

એમાં ઓછું થતું ચાલે છે અને તેથી તેવી કથાઓ લલકારીને ગાઇ સંભળાવનારા સુયોગ્ય ઉત્સાહી વ્યાસદેવતાઓ પણ ઘટતાજ ચાલે છે.

એજ પ્રમાણે આપણા પ્રાતઃસ્મરણીય સંતમહાત્મા અને કવિવરોનાં રચેલાં અનેક પ્રકારનાં જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આખ્યાન, ભજન, ધોળ, ગરબી, ગરબા, રેખતા વગેરેને પણ અસરકારક રીતે ગાઇ સંભળાવનારી વ્યક્તિઓ તથા ભજનમંડળીઓ દિવસાનુદિવસ ઘટતીજ ચાલે છે; અને જે જાય છે તેની જગ્યા મોટે ભાગે ખાલીજ રહે છે.

જંબુસર તાલુકાના સારોદ ગામમાં આજથી ૭૫-૧૦૦ વર્ષપર એક કદાવર અને બળવાન બાંધાવાળા ભટ્ટજી હતા. તેઓ ઓખાહરણની કથા, પગે ઘુઘરા અને કેડે નરઘાં બાંધીને તેના લલિત રાગોમાં એવી તો સરસ રીતે ગાતા, કે શ્રોતાઓ ચિત્રવત્ બની રહેતા અને તેમનાં હૃદય આનંદ તથા ઉત્સાહથી ઉછળી રહેતાં.

એજ ગામમાં વહોરા પટેલોમાં "સુલેમાન ભગત" તો હમણાંજ થઇ ગયા. આ લખનારને નાનપણથી અનેક વ્યાસોના મુખથી કથાવાર્તાઓ શ્રવણ કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યા કરેલું; પણ એજ ઓખાહરણ કે ગિરધરકૃત રામાયણ જ્યારે સુલેમાન ભગત એક હાથમાં તંબુરો અને બીજા હાથમાં મંજીરા લઇને તથા એક તરફ નરઘાં વગાડનારને અને બીજી તરફ સારંગીવાળા ભરથરી-ને સાથે બેસાડીને પોતાના પહાડી રાગથી ગાતા, ત્યારે તો હદજ વળતી! એ લેહ, એ હલક, એ જોશ અને એ અસર અજબજ હતી. ભગત પોતે પણ તે ગાતા ગાતા આમતેમ ડોલ્યા કરે અને શ્રોતાઓ પણ ડોલ્યા કરે! હિંદુઓનાં ઘર અને દેવમંદિરમાં તો એમનાં કથાકીર્તન થતાંજ; પરંતુ મુસલમાન કોમથી વસેલા મહોલ્લામાં અને એજ કોમના એક પટેલના મ્હોટા મેડા ઉપર પણ એ ભગતની ઓખાહરણ વગેરેની કથા એવીજ છટાથી ચાલતી અને ત્યાં પ્રાયઃ એજ કોમના શ્રોતા એટલા બધા એકઠા થતા કે પગ મૂકવાની પણ જગ્યા રહે નહીં!

એજ ગામમાં ભંગીની કોમમાં 'બોજીઓ' કરીને એક ઉંચો પડછંદ અને મજબૂત બાંધાનો વૃદ્ધ હતો. એ માણસ રાત્રે જ્યારે વાર્તા માંડતો, ત્યારે વચમાં વારંવાર જોસમાં આવીને ઉભો થઇ જાય, અને જાણે તે પોતેજ તે વાર્તાનું કોઈ એક અસામાન્ય પાત્ર હોય એવોજ મુસ્લીમ શ્રોતા-ઓને પણ ભાસ થઇ આવી તેઓનાં હૃદય રસથી તરબોળ બની જાય!

દશેક વર્ષપર અમદાવાદમાં સાધુચરિત ગણેશ ગોપાળ પંડિતના મકાન પાસે સસ્તા સાહિત્ય-નું કાર્યાલય હતું ત્યારે તેમને ત્યાં કોઈ આધેડ વયના બારોટ ઉતરેલા. એક રાત્રે કાર્યાલયમાં આવીને તેમણે બે ત્રણ કલાક સુધી એક વાર્તા સંભળાવી હતી. શી વર્ણનશક્તિ અને શી રસ જમાવવાની ખુબી! વાર્તામાં વચ્ચે પ્રસંગ આવતાં એકવાર તેમણે એક હોકારો કરેલો, તે તો જીંદગીસુધી ભૂલાય તેમ નથી. 'આભના ગાભ છૂટે' એવી ઉપમા કવિજનો આવા ભટ્ટ ચારણાદિ કથાવાર્તા કહેનારાઓના હોકારાને આપે એમાં જરાપણ નવાઈ નથી.

એજ પ્રમાણે ભીમની વાત કહેતી વખતે ભીમના ભાવમાં આવી જાય; સહદેવની વાત કરતાં સહદેવ જેવાજ જણાઇ રહે; અર્જુનની વાત આવતાં અર્જુનનોજ ભાસ કરાવે; ધર્મરાજાનો પ્રસંગ આવતાં ધર્મમૂર્તિજ બની રહે; અને હનુમાન, રાવણ, કુંભકર્ણ, લક્ષ્મણ, શબરી વગેરેના પ્રસંગ ચાલતાં તેવા તેવા પણ ભાવ દર્શાવવામાં કમાલ કરે; તેમજ રોજ રોજ નવી નવી અસરકારક વાર્તાઓથી ધર્મનીતિનો બોધ પણ એવો સરસ આપે, તથા સાથે સાથે હસાવે પણ એટલાબધા કે કહેવાની વાતજ નહિ! એવા એવા અનેકવિધ ખુબીઓવાળા વ્યાસદેવતાઓની કથાઓ સાંભ-ળવાની જે મઝા પૂર્વાશ્રમમાં છેવટસુધી મળેલી, તે ભૂલી ભૂલાય એવી નથી. પણ હવે તો એ વાતો ૪૦-૪૫ વર્ષ જેટલી જૂની થઇ ગઇ!

પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી હજી પણ, બહુ નહિ તો કોઇ કોઇ પણ એવા અસામાન્ય વાર્તાકારો, કથાકારો, કીર્તનકારો વગેરે હયાત હશેજ; અને તેઓ છે ત્યાંસુધીજ તેમના હુન્નરને ઉત્તેજી અનેક વ્યક્તિઓમાં પ્રચલિત કરીને મરતો અટકાવવાની તક છે. એવી પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભારતનું મોંઘું ધન છે. દેશનું ઘણુંયે ગયું તેમ એ ધન પણ જતું રહેશે, તો ફરી તેને ઉપજાવવું મુશ્કેલ છે. આવા બાહોશ કથાકારો, કીર્તનકારો, વાર્તાકારો, પુરાણીઓ, ભાટચારણો, ભગતો, વ્યાસદેવો, ઘરબારી બાવાઓ, ભરથરીઓ, કાપડીઓ, વગેરેનો પણ દિવસાનુદિવસ ઘટાડોજ થતો ચાલે છે;

અને જે જે હોંશિયાર માણસો જાય છે તેમનું સ્થાન ખાલીજ રહે છે. અનેક પ્રયત્નોવડે જામેલી અને સેંકડો-હજારો વર્ષસુધી ઉપકારક થતી આવીને હિંદુજાતિને જડમૂળથી ઉખડી જતી અટકાવી શકનારી હિંદુસંસ્કૃતિનાં આ સાધન અત્યારે તો મોટે ભાગે દીનહીન સ્થિતિમાં અને જડમૂળથી ઉખડી જવાની તૈયારીમાંજ છે; પણ આગલા સમયમાં જ્યારે તે પોતાના ઉન્નત સ્વરૂપમાં હશે ત્યારે તો કેવી અદ્દભુત અસર અને જાગૃતિ રાખનારાં હશે, તથા લડાઇ વખતે કેટલું બધું જોસ જગાડી જાણનારાં હશે; તેની તો વાતજ શી કરવી? આજે તો એમાં દશાંશ જેટલી પણ યોગ્યતા અને ઉપકારકતા રહેલી ન ગણાય. પરંતુ એવાં એવાં પણ એ સાધનોમાંથી સારી સારી વ્યક્તિઓને શોધી, ઉત્તેજીને તથા સૂચવી કેળવીને ઉન્નતિપ્રદ દિવ્ય સંસ્કારોથી તરબોળ બનાવવામાં આવે; અને જો તેમનો યોગ્ય લાભ લેવામાં આવે; તથા તેમની સંખ્યા વધે તેમ કરીને જનસમૂહને છૂટથી તેમનો લાભ આપવામાં આવે; તો તો દેશની નષ્ટ થવા બેઠેલી એ શુભ સંસ્કૃતિમાં કાંઈ ને કાંઇ ચેતન પૂરાતુંજ રહે અને ખાદી ઉપરાન્ત ઉચ્ચ મુરાદી વગેરે પણ જે જે પ્રચલિત કરવું હોય તેમાં એવા માનવો કેટલા બધા ઉપયોગી થાય; અને તેની સાથે એ લોકો પોતે પણ પોતાને ખરનાં જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય, કળા અને ઉપકારકતામાં ક્રમે ક્રમે કેટલાં બધાં ખીલતાં-ખુલતાં ચાલે એ શું દેશહિત માટે ઓછી અગત્યનો, ઓછો વિચારણીય અને ઓછો આચરણીય પ્રશ્ન છે? હવે આગળ કરતાં તો ઉંચીજ કક્ષાના સમાજ સેવકો દેખાય છે; પરંતુ જ્યાં પહોંચવું છે, અને તેમાં જેટલું બાકી છે; તે જોતાં તો તેમના આચારવિચારો હજી પણ આગળ વધવાની ખાસ જરૂર છે; તે દર્શાવવાજ આટલું અહીં લખ્યું છે.

લોકરુચિને વશ બની રાષ્ટ્રીયતાના નામ નીચે પણ ગોટપીટીઆ ગોખણપટ્ટીવાળી શાળાઓ ચલવીને લાખોની બરબાદી કરવી અને દેશમાંના ગરીબોનાં લોહી અનેક પ્રકારે પીવાવાળા લોકોની સંખ્યા તથા આવડતને વધાર્યા જવી; એના કરતાં તો ઉપર જણાવ્યા જેવી વ્યક્તિઓ અને સંસ્થાઓને ખીલવીને દેશના ખરા આધારરૂપ સ્ત્રીવર્ગ, ખેડુતો, અંત્યજો તેમજ બીજા નિરાધાર, ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોનીજ સંગીન સેવા બજાવવામાં રાષ્ટ્રનું સાચું અને સંગીન હિત રહેલું છે. સમજુઓએ હવે તો એવાંજ કાર્યોની પાછળ ધનના ઢગ અને સુયોગ્ય સેવાભાવી જીવનો અર્પણ કરવાં-કરાવવાં ઘટે છે.

ભારતમાતાનો સાચો સપૂત બંકિમબાબુ કે જે આર્યસંસ્કૃતિનો મહાન અભ્યાસી અને હિમાયતી હતો; વર્તમાનયુગનો જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન મહાવિદ્વાન હતો; જેનું રોમેરોમ દેશદાઝથી ફફડી રહેલું હતું અને જેના પછી દેશમાં તેનો જોટો પાકયો નથી એવો એ અસામાન્ય સાહિત્યસેવક હતો. આનંદમઠ તથા કૃષ્ણચરિત્રાદિ જેવા અનેકાનેક પ્રેરક ગ્રંથોનો તથા 'વંદેમાતરમ્' જેવા રાષ્ટ્રીય ગીતનો જે પ્રણેતા હતો; એવો સમર્થ સાહિત્યસમ્રાટ્ પણ એવા શિક્ષણ અને શિક્ષિતો-વિષે કહે છે કે:-"લખતાં-વાંચતાં આવડે તેજ શિક્ષિત અને ન આવડે તે અશિક્ષિત; એવું જરા પણ સમજતા નહિ. પાઠશાળાઓ અને નિશાળોમાં ભણ્યાવિના પણ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઇ શકે છે. આપણા દેશમાં પૂર્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના જે કેટલાક ખાસ માર્ગો હતા; તે આજે લુપ્તપ્રાય થઇ ગયા છે. 'કથા' અને 'હરિકીર્તન' એ પૂર્વકાળે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એક મુખ્ય ઉપાય હતો. પ્રાચીન સન્નારીઓ કથાકારોના મુખથી પુરાણ તથા ઇતિહાસની વાતો સાંભળતી અને તેથી કરીને પુરાણ-ઇતિહાસમાં જ્ઞાનનો જે ઉત્તમ ભંડાર છુપાયેલો છે, તે તેમની પાસે ખુલ્લો થઇ જતો. અત્યારના આપણા સુશિક્ષિત ગણાતા યુવકો કરતાં પણ અનેક વિષયો પૂર્વકાળની સન્નારીઓ બહુ સારી રીતે સમજી શકતી હતી. ભોગવિલાસમાંજ જીવનની સાર્થકતા સમજાવનારી, કાળા મોંવાળી આ વીસમી સદીએ તો એક હાથમાં તોપ-બંદુક અને બીજા હાથમાં કળ-કારખાનાંઓને ધારણ કરીને સેંકડો શિક્ષિત, અર્ધશિક્ષિત તથા અશિક્ષિત યુવકોને ધર્મસંસ્કારથી ભ્રષ્ટ કર્યા છે."

પોતાનું નામ પણ ન લખી જાણનારા પ્રાતઃસ્મરણીય ભગવાન રામકૃષ્ણ પરમહંસ, છત્રપતિ શિવાજી અને મહાન અકબર જેવાઓ જે અસામાન્ય જ્ઞાનચારિત્ર્ય અને શરીરબળ ધરાવતા હતા; તે સર્વ ક્યાંથી આવેલું? આર્યસંસ્કૃતિનાં એ સમયના અક્ષરજ્ઞાનની બહારનાં ઉત્તમ સાધનોનોજ એ સર્વ પ્રતાપ હતો.

વળી એ સાધનોનો લાભ માત્ર રાજાઓનાંજ છોકરાંને મળે એવું ન હતું. એ લાભ તો સર્વ

કોઇને મળી શકતો. પ્રથમ તો એ લાભ, પરમ આસ્તિક, બળવાન અને સદ્‌ગુણી માતાપિતાના આચાર, વિચાર, ઉછેર અને ગૃહશિક્ષણમાંથીજ મળી રહેતો. અને તે પછી એ લાભ ગામમાંના જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન કુળપુરોહિત, ભાટ, ચારણ, શાસ્ત્રી, પુરાણી, ધર્માચાર્ય, મહંત, યાત્રાળુ, પંડિતો, મંડળેશ્વરો, સંતસાધુઓ, પરમહંસો તેમજ અતિથિઅભ્યાગતો પાસેથી પણ સહજે સહજે મળ્યા કરતો હતો. વારતહેવારોની ઉજવણીઓ, મેળાઓ અને યાત્રાએ નીકળતા સંઘો પણ એ બાબતમાં બહુજ મદદગાર થતા હતા.

એવે એવે પ્રકારે જનસમાજમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો, યુવકો, ખેડૂતો તેમજ ગરીબગુરબાં વગેરે તમામ વર્ગો જ્યારે જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક આર્યસંસ્કૃતિથી પોષાયા કરતા; ત્યારે મનુષ્યો કેવાં સુખી, સદ્‌ગુણી અને બળવાન રહેતાં! તેઓ આખું આયુષ્ય ધર્મનીતિથી તથા સુખસંપત્તિપૂર્વક ગુજારતાં; અને ગરાસીઆઓમાં તો શું પણ ગામના ભંગી સુદ્ધાંમાં એવું બળ અને આરોગ્ય રહેતું કે અત્યારના આપણા ભણીગણીને કુરકુરીઆં પેદા કરી જાણનારા પાંચ-દશ યુવકો પણ તેવા એકને પહોંચી શકે નહિ!

આ વાત તો આજે પણ પુષ્કળ માણસો જાણે છે કે, આજથી પચાસ અને સો વર્ષ પહેલાં દેશમાં આજના જેટલું દારિદ્ય, દુષ્કાળ, મોંઘારત, તનમનની દુર્બળતા, કુસંપ, ઝેરવેર, સ્વાર્થ-પરાયણતા, વિલાસિતા, છળપ્રપંચ અને લોભલાલચ વગેરે ન હતાં; અને એના સામા છેડાની સંપત્તિ, સુખશાન્તિ, સુકાળ, સંપ, હેતપ્રીત, ઉદારતા, સાદાઇ, પરોપકાર, સરળતા, સહાનુભૂતિ, આસ્તિકતા વગેરે હાલના કરતાં ઘણાં વધારે હતાં. એ સમયે એવી સ્થિતિ હોવાનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે ઉપર જણાવેલા પ્રકારોદ્વારા લોકોને જ્ઞાનચારિત્ર્યનું શિક્ષણ ખૂબ છૂટથી તથા સ્વાભાવિક રીતે મળ્યા કરતું હતું. આજે આપણે નાના કે મોટા પ્રત્યેક ગામમાં બ્રાહ્મણોને, ભટ્ટ ચારણોને તેમજ મઠમંદિરવાળાઓને જે ગામગરાસો પળાતા જોઇએ છીએ; તે સર્વ એવા ઉચ્ચ કક્ષ અને નિઃસ્પૃહ લોકશિક્ષકોના ચરણમાં કદરદાન રાજકર્તાઓ, ધનિકો તથા ગામલોકોદ્વારા તેમના ગુણચારિત્ર્ય અને ઉપકારકતા ઉપર ઓવારી નંખાયેલાં હતાં. આજે તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ તો એ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પણ ખોઇ બેઠા છે અને તેની પાછળ પાછળ તેમની જમીનજાગીરો પણ ખોવાતી ચાલી છે!!

પરંતુ આ સર્વ છતાં પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ હજી પણ એ વર્ગોને સચેત અને સુસંસ્કૃત કરીને સમાજસેવામાટે ઉપયોગી બનાવી શકાય તેમ છે; અને માનવસમાજ પોતે તંગી વેઠીને પણ પોતાના એવા સુયોગ્ય સહાયકોને રોટલો આપી શકે તેમ છે. એમાં પણ જે અનેક બાળકો, માતપિતા કે પાલકપોષકવિનાનાં હોઇને જે તે પ્રકારે જીવન ગાળતાં હોય તેમનીજ સેવા અને સુશિક્ષણનું કાર્ય તેમનાજ જેવી નિર્ધનતા વગેરે સ્વીકારીને સર્વભાવથી આચરવામાં આવે તો 'કારીગરનો છોકરો સહેજે કારીગર બને છે' તેમ જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન શિક્ષક-રક્ષકના પોતાના શિક્ષણ અને આચરણ ઉપરથી ધારણા મુજબના જ્ઞાનચારિત્ર્યસંપન્ન, મજબૂત અને સેવાવૃત્તિવાળા સમાજસેવકો તેમનામાંથી અવશ્ય સારા પ્રમાણમાં ઉપજી આવે, એમાં નવાઇ નથી. રાષ્ટ્રસેવાની સાચી દાનતવાળા અને પંડનું ભાન ભૂલી તેની પાછળ મચી પડનારા સજ્જનોમાટે શું આ ઓછી આકર્ષક તક છે! જે નબાપાં નિરાધારો મોટે ભાગે તો દેશને માટે કષ્ટકારક, ચોર, ભામટા, જુઠ્ઠા, ભીખારી, વ્યભિચારી, પાખંડી, ઠગ અને હરામી ભેખધારીજ બની જવાનાં; તેમનામાંથી ઉત્તમ સમાજસેવકો બનાવવાનું કામ કેટલું બધું શકય અને મહત્ત્વનું છે?

લૌકિક સ્વાર્થ અને સંગ્રહવૃત્તિને દૂર કરી પ્રભુનેજ સર્વસ્વ માની શકનારા જ્ઞાન-ચારિત્ર્યસંપન્ન થોડાક સજ્જનો પણ જો સર્વભાવે એકનિષ્ઠાથી અને સતતપણે ઉપર જણાવ્યા જેવી એકાદ સંસ્થા જમાવવા ઇચ્છે; તો હાલની શ્રીમંતસેવી તથા લૂંટારાવર્ધક અનેક શાળા-પાઠશાળાઓ અને બોર્ડિંગો જે વિઘાતક કાર્ય બજાવી રહી છે; તેને બદલે સમાજના સત્ય હિતની દિશામાં અસાધારણ પરિણામ આવ્યાવિના રહેજ નહિ. આવા કૃષિપ્રાધાન્ય દેશમાં એવા કામમાટે લૂંટારા ધનિકોની પાસે ભીખ માગી તેમને મોટા ભા બનાવવાનું કામ પણ જ્યાંસુધી કુશળ કૃષિકાર બનવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી બજાવવુંજ પડે. ઉચ્ચ ભાવનાવાળા, આસ્તિક અને પરિશ્રમી સમાજસેવકને પ્રભુ આવી બાબતો માટે પણ કોઇ ને કોઇ માર્ગ ખોલી આપેજ. દેશનો ઉદય હવે કોઇ પણ પ્રકારે થવો અનિવાર્ય હોવાથી સાચી લાગણીવાળા અને સંયમી નરદેવતાઓને

માટે કાંઇ ને કાંઇ ઉકેલ પોતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓ પાર પડે એવા મળીજ આવે. હા, ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોને ખાતર પડે અકિંચનતામાં અને જરૂર પડે તો ભૂખમાં પણ સુખ માનવા જેટલું જ્ઞાનચારિત્ર્ય તેમનામાં હોવુંજ જોઇએ.

જગતકર્તાને જે કાંઈ કરવું છે, તે તો થવાનુંજ છે. માત્ર જેમનું પરમ ભાગ્ય હશે તેઓજ તેમાં હથિયારરૂપે બની શકશે; અને આત્મોન્નતિ કે પરમ યશ એમાંનું જે પણ જોઇતું હશે; તેના ભાગી થશે.

હે સર્વત્ર રમી રહેલા પરમ પ્રભો ! સર્વપર આપની અધિકાધિક કૃપા ઉતારજો અને આપનાં પડદે રાખેલાં દિવ્ય રત્નોને પણ હવે લોકસેવામાં વાપરજો; કે જેમના જ્ઞાનચારિત્રનો પ્રતાપ જોઇને સર્વ કોઇ પોતાના અંતઃકરણમાં રહેલા મૂળ શત્રુઓની સામે તથા અયોગ્ય રૂઢિરિવાજ, માંહોમાંહેનાં કલેશ-કુસંપ ઇ૦ બાહ્યશત્રુઓ સામે પણ લડવા માંડે; જગતના સર્વ ધર્મો અને માનવોમાં ઐક્યપ્રદાયક રહસ્યો પ્રવર્તે, રાગદ્વેષ, મિથ્યાભિમાન અને અક્કલનાં બારદાનોની દોરવણીમાંથી જનસમાજ સત્વર છૂટે; અને પરમ ધ્યેયને પામી ચૂકેલા એવા સાચા ચિકિત્સક પુરુષોત્તમોનીજ દોરવણી તેમને સત્વર પ્રાપ્ત થાય. વાંચનાર ! તમે પણ રોજ આવી પ્રાર્થના કરશો તો તમારૂં અને તમારા વંશવારસોનું પણ એથી વધારે વહેલું અને વધારે પ્રમાણમાં ભલું થશે.

આ પછીનાં પૃષ્ઠોમાં જે જે લેખો તેમજ ઉતારા જેમના અને જેમાંથી લીધા છે, તે પ્રત્યેકનાં નામ બનતાંસુધી તે તે સ્થળે આપેલાંજ છે. અહીં એ તમામ લેખકો તથા તેના પ્રકાશકોનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છીએ. हरिः ॐ तत्सत्

સંવત ૧૯૮૩-શ્રાવણ માસ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

महाभारतना आ प्रकाशननुं वृत्तान्त

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૬૪ માં એક ચોપાનીયાદ્વારા જે જે લોકોપયોગી ગ્રંથો સ્વલ્પ મૂલ્યે ફેલાવવા જેવા જણાવાયલા, તેમાં પણ મહાભારતનું નામ હતુંજ; પરંતુ કામ થવાનો આધાર તો જરૂરી સાધન–સંયોગ એકત્ર થવા ઉપર હતો.

એ પછી એ વિષે કયારે કયારે અને શું શું થયું; તથા કેવી રીતે આ મહાભારતની યોજના શરૂ થઇ; શાથી પડી મૂકાઈ; વળી પાછી તે કેવી રીતે શરૂ થઇ અને હાલના રૂપમાં પાર પડી; એ વગેરે હકીકત (આ સંસ્થા તરફથી બહાર પડેલા શાન્તિપર્વની આગલી આવૃત્તિ, આદિ–સભાપર્વની પહેલી આવૃત્તિ, તથા આદિ–સભાપર્વની આ નવી આવૃત્તિ, એ પુસ્તકોનાં નિવેદનાદિ ઉપરથી જરૂરી સુધારા–વધારા સાથે) આ નીચે અપાઈ છે.

આ સંસ્થા તરફથી સંવત ૧૯૭૦માં જે **શાંતિપર્વ** સાક્ષરવર્ય છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટના ગુજરાતી ભાષાંતરવાળું પ્રસિદ્ધ થયેલું; તેના (ભાદ્રપદ ૧૯૭૦ ના) નિવેદનમાં થોડાક સામાન્ય ઉલ્લેખ પછી આ વિષે જણાવાયું હતું કેઃ–

"ગુર્જરપ્રજા અત્યાર અગાઉ બે ગુજરાતી ભાષાંતરો મેળવવાને ભાગ્યશાળી થઈ ચૂકી છે. એમાંના પ્રથમ પ્રયાસનું માન રા. રા. ભાઇશંકર નાનાભાઈ સોલીસીટર અને સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત મણિશંકર મહાનંદ ભટ્ટ એમણે મેળવ્યું છે. એમના તરફથી અમદાવાદમાં માસિક ચોપાનિયાના રૂપમાં "ભારતાર્થ-પ્રકાશ" ની શરૂઆત થઇને સંવત ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૮ સુધીમાં ૧૪ ગ્રંથોરૂપે આખું મહાભારત રૂ ૪૦)ની કિંમતથી પાઇકા(આ લીટીમાં છે તેવા) અક્ષરમાં પ્રકટ થયું હતું. એમાં ઉક્ત ગૃહસ્થો-માંના પહેલા સહાયક હતા અને બીજા પ્રકાશક હતા."

"ઉપલું મહાભારત સં. ૧૯૫૯ના વર્ષસુધી તો પૂરેપૂરૂં મળી શકતું હતું. એ પછી એ ગ્રંથ મળતો બંધ થાય તે પૂર્વે "ગુજરાતી"વાળા શ્રીયુત ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇની કુશળ દૃષ્ટિ એ કાર્યપ્રત્યે જાગૃત થઇ. તેમના તરફથી આ આખો ગ્રંથ ત્રણ ભાગમાં રૂ ૩૦)ની કિંમતે (અને પ્રથમથી ગ્રાહક થઇ બધી કિંમત પ્રથમથી આપે તેને રૂા. ૨૫)થી પૂરો પાડવાની યોજના પ્રસિદ્ધ થઇ. એ પૈકી પ્રથમ ભાગ સંવત ૧૯૬૧માં અને બીજો ભાગ ૧૯૬૭માં પ્રકટ થઈ ચૂકયો છે. છેલ્લો ત્રીજો ભાગ કે જેમાં 'શાંતિપર્વ' તથા તે પછીનાં પર્વ આવનાર છે, તે હવે પછી નીકળનાર છે."

"પરંતુ રા૦ ઇચ્છારામભાઇની એ સેવા હજી તો પૂર્ણ થઇ નથી તે પહેલાંજ ગુજરાતના સુભાગ્ય-યોગે એમ બન્યું કે પ્રથમ જણાવાયલા રા૦ મણિશંકર મહાનંદવાળા મહાભારતમાંના જે થોડાક ભાગો ખૂટયા હતા; તે ભાગો ફરીથી છપાવી સમગ્ર મહાભારત સં૦ ૧૯૬૮ માં રૂા. ૧૨) માં અપાયું! આ ફરી છપાયલા ભાગોના મુખપૃષ્ઠપર રા૦ રા૦ ભાઇશંકર ન્હાનાભાઈનું નામ જો કે પ્રથમની પેઠે સહાયકતરીકેજ છપાયલું છે, પણ ખરૂં જોતાં તેમાં સર્વ કાર્ય અને ઉદારતા તેમનાંજ છે."

"આ પ્રમાણે સમગ્ર મહાભારત જો કે સ્વલ્પ મૂલ્યે નીકળ્યું ખરૂં; પરંતુ તે રીતે જે બસો ત્રણસો સૅટ તૈયાર થયા, તે સપાટાબંધ ઉપડી ગયાથી, સ્વલ્પ મૂલ્યથીજ ખરીદી શકે એવા બીજા અનેક સજ્જનો નિરાશ થાય અને 'બીજી રીતે નહિ તો આવી સસ્તા સાહિત્યની સંસ્થાદ્વારા પણ આ ગ્રંથ સસ્તી કિંમતે પૂરો પાડવાનું કાર્ય ચાલુ થાય તો ઠીક' એવી ભાવના સેંકડો હૃદયોમાં બળપૂર્વક ઉદ્‌ભવે એ સ્વાભાવિકજ છે."

"આવી અનેક ભાવનાઓ અને સહસ્રાવધિ વાચકજનોના સુભાગ્યયોગે આ યોજના હાથ ધરાઇ તેના પ્રથમ ફળરૂપ આ ગ્રંથ ગુર્જર વાચકતનુઓમાં વિરાજિત પરમાત્મદેવના ચરણકમળમાં સપ્રેમ સાદર થાય છે."

"સંવત ૧૯૬૪માં આ સંસ્થા તરફથી વહેંચવામાં આવેલી "સસ્તા વાંચનની સૂચના"ના નાના ચોપા-નિયામાં, સ્વલ્પ મૂલ્યે પ્રકટ કરવા યોગ્ય જણાવેલા કેટલાએક ઉપયુક્ત ગ્રંથોમાંનો સર્વથી મોટો ગ્રંથ (મહાભારત) પ્રકટ કરવાનું કાર્ય પણ આ પ્રમાણે આ સંસ્થાનેજ હાથે શરૂ થશે અને સંસ્થાનું કામ-

ચલાઉ હેતુવાળું કાર્ય આટલો સમય લંબાઈ આટલી હદ સુધી પહોંચશે; એમ કોણ કહી શકે તેમ હતું? માત્ર બે ત્રણ વર્ષમાં જે કાંઇ બને તે બજાવીને વિદ્વાન અને ધનિકવર્ગને સસ્તા સાહિત્યની દિશાનું સૂચન કરવા પૂરતાજ હેતુ અને રુચિથી આ કાર્યની શરૂઆત થઇ હતી. સ્વપ્રકૃતિમાટે તેમજ જનવર્ગમાટે અન્ય જે સંયોગો અધિક ઉપકારક સમજાયલા; તે સંયોગોથી દૂર રહેવું પડી, જડતાપ્રધાન પ્રકૃતિવડે આ કાર્યમાં આટલી હદસુધી ટકી રહેવાવું અસંભવિત છતાં જેમ તેમ પણ તે ચાલુ રહ્યું; અને શનૈઃ શનૈઃ સમય અને કાર્યની મર્યાદા લંબાતી જઇ આટલી હદસુધી પહોંચી; એમાં વાચકવર્ગે જો ખરી રીતે કોઇનો પણ ઉપકાર માનવાનો હોય તો તે સર્વસત્તાધીશ પ્રભુનો અને વાચકવર્ગના પોતાના પુણ્યોદયનોજ છે."

"પ્રથમ તો માત્ર 'શાંતિપર્વ'જ પ્રકટ કરવાનો વિચાર હતો; અને તે કેટલાંક વર્ષથી ચાલતો હતો. સંયોગોની અનુકૂળતા થતાં એ વિચાર ચાલુ વર્ષમાં અમલમાં મૂકાયો; પરંતુ ગ્રંથ છપાઇ રહેવાપૂર્વેજ 'આટલું તેમ તેટલું' એ ન્યાયે આખા મહાભારતના વિચારે જોર પકડયું અને મહાત્મા તુલસીદાસે કથેલા '**नहीं विद्या नहीं बाहुबल**' એવા આ સેવકનો કાર્યની મહત્તા અને સ્વપ્રકૃતિની નિર્બળતા વચ્ચેના અંતરનો વિચાર અનેક સમયની પેઠે આ સમયે પણ તે બળવતી પ્રેરણા આગળ બાજુ મૂકાઇ જઇને આખા મહાભારતની યોજનાનું સ્વરૂપ 'વિવિધ ગ્રંથમાળા'માં અપાયું."

"આ ગ્રંથ(શાન્તિપર્વ)માંના ત્રણે ભાગોને અંતે આપેલા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તેમ આ પર્વનો અનુવાદ વર્તમાનમાં "કેળવણી" માસિકના સુયોગ્ય સંપાદક અને પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટ એમણે તૈયાર કરેલો છે. એ અનુવાદ પ્રકટ કરવાની સંમતિ રા૦ રા૦ ભાઇશંકર નાનાભાઇ સોલીસીટર જે. પી. એમના તરફથી પૂર્ણ નિષ્કામભાવે મળવા બદલ તેઓશ્રીનો આ સ્થળે સપ્રેમ આભાર માનવામાં આવે છે."

"આ અનુવાદમાં શ્લોકોના અંક દાખલ કરવાનું તથા બનતું સંશોધન કરવાનું અને છેવટનાં પ્રૂફ જોવાનું કાર્ય અમદાવાદનિવાસી શાસ્ત્રીજી નરહરિ મગનલાલ શર્મા કે જેઓ વડોદરા રાજ્યની 'પુરાણભૂષણ'ની પદવી ધરાવે છે, તેમને સોંપવામાં આવ્યું હતું. તેમણે 'રાજધર્મ' વિભાગમાંના શ્લોકાંક મુરાદાબાદમાં પ્રકટ થયેલી મહાભારતની પ્રતને આધારે લખ્યા છે; અને તે ઉપરાંત આ ભાષાંતરમાં જે જે શ્લોક વધારાના જણાયા તેના ભાષાંતરના આદિ અંતમાં (   )આવું ચિહ્ન મૂકેલું છે. આ પછી આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મવાળા વિભાગોમાં આપેલા શ્લોકાંક મુંબઇમાં નીલકંઠી ટીકાસહિત નીકળેલા મહાભારતને અનુસરીને આપ્યા છે; જેમ કરવા સમયે કોઇ કોઇ શ્લોક વધારાના અથવા રહી ગયેલા જણાયા તેનું પણ ભાષાંતર આમાં ઉમેર્યું છે. આ ગ્રંથમાં જે ટિપ્પણો સંશોધકે ઉમેર્યાં છે, તેને અંતે 'સંશોધક' એવું ચિહ્ન છે, એવા ચિહ્નવિનાનાં ટિપ્પણ હોય તે મૂળ આવૃત્તિમાંનાંજ સમજવાં."

"શ્લોકોના અંક ઉપરાંત વાચકોની સુગમતા અર્થે દરેક અધ્યાયપર અધ્યાયના અંકનાં તેમજ તેમાંના વિષયને દર્શાવનારાં મથાળાં તેમજ ગ્રંથની શરૂઆતમાં તમામ અધ્યાયોની લંબાણ અનુક્રમણિકા પણ આમાં ઉમેરાયેલી જણાશે."

"ઉપલી બાબતોમાં તેમજ ભાષાંતર અધિક સરળ અને સ્પષ્ટ બને તેવું સંશોધન કરવામાં ઉક્ત શાસ્ત્રીજીએ જે શ્રમ લીધો છે, તે જોતાં અજાણ્યા મનુષ્યને તો એમજ લાગે કે, આ નવીનજ ભાષાંતર છે; એટલુંજ નહિ પણ આટલા સંશોધન પછી તેને 'નવીન ભાષાંતર'માં ખપાવતાં પણ કોઇ રોકી શકે તેમ નહોતું; પરંતુ કાર્યમાં જેનો જેટલો અંશ હોય તેનો યશ તેનેજ આપવામાં મળતો અંતરનો આનંદ ગુમાવીને કેટલાકોની પેઠે તેવી બાલ્યકીર્તિ મેળવવાનું અદ્ભુત (!)કૌશલ્ય વર્તમાન સંશોધક અને પ્રકાશકના ભાગ્યમાં લખાયેલું નહિ એટલે શું કરવું!"

"આવાં કાર્યોપર જેમ જેમ અધિક દ્રવ્યનો, સમયનો અને શ્રમનો વ્યય કરવામાં આવે, તેમ તેમ તે અધિક ઉત્તમતાવાળાં બને એ તો સ્પષ્ટજ છે; અને તેથી એ દૃષ્ટિએ જોતાં તો જગતમાંનું કોઇપણ કાર્ય કાંઇ ને કાંઇ દોષ કે ન્યૂનતાવાળુંજ જણાઇ રહે તેમ છે. બીજા હાથપર તેનાથી ઉતરતા પદાર્થ વા કાર્યની સાથે સરખાવતાં તેજ કાર્ય 'ચઢતું' લાગે એ પણ સ્વાભાવિક છે. આથી આ ભાષાંતરમાટે પણ એટલુંજ કહીશું કે, પ્રાપ્ત સંયોગાનુસાર તે બને તેટલા સારા રૂપમાં અનુવાદિત અને મુદ્રિત કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે; અને વિશેષ યોગ્યતાવાળી તૈયારી જો કોઇ વિદ્વાન વા ધનવાન

કરી કરાવી આપશે, તો બહુ ઉપકાર સાથે પુનરાવૃત્તિ વખતે તેનો ઉપયોગ કરીશું અને જો તે પોતેજ બહાર પાડશે તો એથીએ વધુ ઉપકૃત થઈશું."

"શાન્તિપર્વના કોઇ કોઈ અધ્યાયમાં કપટનીતિ ઈત્યાદિની બાબતો આવેલી હોય, તેને પણ ઉત્તમતરીકે માની લેવાની ભૂલ ન થઇ જાય, તેની વાંચકે બહુ સાવચેતી રાખવાની છે. આવું તેવું જે કાંઇ આવે તેને અર્થભેદની, પ્રસંગભેદની કે અધિકારભેદની ખેંચાતાણ કરીને બંધબેસતુ કરવા મથવું તેના કરતાં વધુ સારૂં તો અમને એજ લાગે છે કે, ગ્રંથને રચાયા પછીનાં હજારો વર્ષમાં અનેક કારણોસર તેમાં કાદધાલ થવાનો જે સંભવ છે; તેજ કારણ એમાં હોવું જોઇએ." ॐ तत्सत्

શાન્તિપર્વની પહેલી આવૃત્તિ પછી છ વર્ષે–એટલે કે સંવત ૧૯૭૯માં–આદિ અને સભાપર્વની પહેલી આવૃત્તિ (હાલમાં આ સાત ભાગના પેટામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એની બીજી આવૃત્તિમાં છે તેજ ભાષાંતરવાળી) પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. એના નિવેદનમાં શાન્તિપર્વની પ્રથમાવૃત્તિના નિવેદનમાંના ઉપલા પૈકી ઘણા ખરા પેરા આપ્યા પછી વિશેષમાં જણાવાયું હતું કેઃ–

"સસ્તા સાહિત્યની મનોમય કલ્પના સં૰ ૧૯૬૪ના વર્ષમાં "સસ્તા સાહિત્યની સૂચના"ના ચોપાનિયાનું રૂપ લઇ ફેલાઇ, તેમાં સસ્તાં ફેલાવવા યોગ્ય પુસ્તકોની ટીપમાં મહાભારતનું નામ આવેલું ઘણાકોને યાદજ હશે."

"સં. ૧૯૬૬ના અરસામાં શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનો મેળાપ થતાં તેમણે મહાભારતવિષે પોતાના મનમાં વર્ષોથી ગુંચવાયા કરતા વિચારો દર્શાવ્યા. તેમનો મહાભારત ઉપરનો સદ્ભાવ, તેના ઉત્તમ ભાષાંતરવિષેની ભાવના અને તેવું ભાષાંતર કરી શકવાની યોગ્યતા તથા તત્પરતા જોઈ આનંદ થયો. થોડુંક ભાષાંતર તેમણે કર્યું પણ હતું; પરંતુ પ્રસિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓના ખ્યાલથી પાછળથી તે બંધ રાખ્યું હતું."

"સસ્તા સાહિત્યનું કાર્ય અને સાધનો એ સમયે સ્વલ્પ અને અનિર્ણિત હોવાથી, એક સાચા દિલના બ્રાહ્મણ આગળ રજુ કરવા જેવી જે નિર્ણિત વાત એ વખતે જણાઇ તે રજુ કરાઇ કે, 'તમારે કરવાનું હોય તે તમે તો કરીજ નાખો, બાકીનું કુદરત (પ્રભુની પ્રભુતા) પોતે કરી લેશે.'

"એ પછી સં૰ ૧૯૬૯ માં ઉપરોક્ત શાંતિપર્વ છાપવા અપાયું. એમાં અનેકવિધ ઉમદા ઉપદેશો સમાયલા હોવાથી તેમજ અમદાવાદમાં નીકળેલા મહાભારતમાંના અન્ય ભાગોની અપેક્ષાએ ઉત્તમ અને તૈયાર ઉપયોગમાં આવે તેમ હોવાથી એ સમયે માત્ર એજ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર થયેલો હતો."

"પરંતુ એ 'શાંતિપર્વ' પૂરૂં છપાઇ રહે તે પૂર્વેજ આખા મહાભારતનો વિચાર પણ નક્કી થયો અને જાહેરાત અપાઈ. એ જાહેરાતમાં મહાભારતના કુલ ભાગ ચાર, કુલ પૃષ્ઠ પોણાચાર હજાર અને મૂલ્ય રૂા. ૧૨) તથા શાંતિપર્વની સાથે રૂા. ૧) અનામત ભરનારને માટે રૂા. ૧૦) જણાવાયું હતું. મહાભારતના એક પંકાયેલા બંગાળી ભાષાંતર ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર સારા રૂપમાં થઇ શકશે એવી માહિતી મળવા ઉપરથી ધારેલું કે ભાષાંતર થોડા ખર્ચે થઇ શકી ત્રણ–ચાર વર્ષમાં સર્વ ભાગો છપાઇ જશે."

"શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીનો મેળાપ થયા પછી ચાર પાંચ વર્ષે શાંતિપર્વ તથા ઉપલી યોજના બહાર પડી; અને તેથી તે દરમિયાન શાસ્ત્રીજી સાથેનો પ્રસંગ તો ભૂલાઇજ ગયો હતો." એ પછી નડિયાદમાં અનાથાશ્રમના મેળાવડાપ્રસંગે શાસ્ત્રીજીનો ફરીથી મેળાપ થતાં તે યાદદાસ્ત તાજી થઇ. એ પછી તેમની પાસેનું ભાષાંતર જોવા મંગાવ્યું અને ભાષાંતરોના બીજા પણ નમુના તથા આધારો ભેગા કર્યા. પરિણામે શાસ્ત્રીજીનુંજ ભાષાંતર ઉત્તમ જણાતાં બની શકે તેટલા ભાગો તૈયાર કરી આપવાનું તેમને સોંપાયું."

"એ દરમિયાન એમ પણ સમજાયું કે, મહાભારતનું કદ પોણાચારને બદલે પોણાપાંચ હજાર પૃષ્ઠનું થશે. જેથી આગલી યોજનામાં સુધારો કરીને તેના ભાગ છ, પૂંઠાં પાકાં, અને મૂલ્ય ૧૬) તથા ૧૨) કરવા વિષેની જાહેરાત વિવિધ ગ્રંથમાળામાં અપાઇ. એમાં શાસ્ત્રીજીને ભાષાંતરનું કાર્ય સોંપાયાની ખબરસાથે એમ પણ જણાવાયું હતું કે, 'આ ભાષાંતર અન્ય હરકોઇ ગુજરાતી ભાષાંતરને ટક્કર મારે તેવું થવાનું પ્રથમથીજ કહેવા કરતાં માત્ર એટલુંજ જણાવીશું કે, અન્ય ભાષાંતર કરતાં ઉતરતું તો તે નહિજ થાય.'"

"ઉપલા શબ્દો લખાયા પછી આજ ત્રણ ચાર વર્ષે એ ભાષાંતર બહાર પડે છે. સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના પરિશ્રમની તુલના કરવાનું અને ઉપલામાંની કોઇ ભાવના સફળ થઇ છે કે કેમ, તે દર્શાવવાનું કામ પક્ષપાતરહિત વિદ્વાનોનું છે."

"મહાભારતના યુદ્ધનો અને ગ્રંથરચનાનો સમય, ભિન્ન ભિન્ન શ્લોકસંખ્યાવાળી તેની આવૃત્તિઓ

વગેરે બાબતોના સંબંધમાં શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ એક ઉપોદ્‌ઘાત લખ્યો હતો; પરંતુ દિવસાનુદિવસ પ્રાચીન બાબતોનો જે ઉંડો અભ્યાસ અને શોધખોળ ખાસ અભ્યાસીઓ તરફથી થતાં ચાલે છે; તેમજ થોડા વખતપર પૂનામાં મળેલી પરિષદ્‌માં મહાભારતની સચિત્ર અને સંશોધિત આવૃત્તિ કાઢવા થયેલી યોજનાને પરિણામે આ વિષય ઉપર જે વધુ અજવાળું પડવાનો સંભવ છે; તેથી કરીને એ વિષય યોજવાનું મહાભારતનો છેલ્લો ભાગ નીકળે ત્યાંસુધી મુલતવી રાખવાનું ઉચિત સમજવામાં આવ્યું છે.* દરમિયાન એ વિષયના શોખીન ગુજરાતી પાઠકવર્ગને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી બહાર પડેલું "મહાભારતની સમાલોચના"વાળું પુસ્તક ઠીક ઉપયોગી થાય તેમ છે."

"આ પહેલો ભાગ પૂરો થતાં સુધીનું દરેક છેલ્લી વારનું પ્રૂફ શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ પોતેજ જોયેલું હોઇ આ સાથે જોડેલું શુદ્ધિપત્ર પણ તેમણે પોતેજ તૈયાર કરેલું છે."

"લડાઈની શરૂઆતમાં કાગળોના ભાવ સવાયા-દોઢા થયા ને વધુ મોંઘારત થાય તેમ લાગ્યું; જેથી રામાયણને તેમજ મહાભારતના બે ભાગને પહોંચી રહે તેટલા કાગળો લઇ રાખવામાં આવ્યા. પરંતુ લડાઇનાં કારણોથી દિવસે દિવસે છપાવવાની અગવડ વધવાથી આ પહેલો ભાગ છપાવવામાંજ ઘણો સમય લાગ્યો અને રામાયણ પણ અધવચજ અટકેલું હતું. બીજી તરફ વિવિધ ગ્રંથમાળામાટે કાગળો ત્રણચારગણી કિંમતે લેવા પડી તેનું લવાજમ વધારવું પડે તેમ હતું; એટલે પછી ઉપલા કાગળોમાંના જે કાંઇ શિલક હતા તે સર્વનો ઉપયોગ તેનો બદલો કરીને એ માળામાંજ કરાયો."

"આ પ્રથમ ભાગ જો કે બેએક વર્ષ અગાઉ છપાઈ ચૂકેલો હોઇને માત્ર આસપાસનુંજ થોડુંક છપાવવાનું બાકી હતું; પરંતુ મોંઘારત વગેરેનો ઉકેલ આવે અને મહાભારતની યોજના ઘટતા ફેરફાર સાથે એ ભાગમાંજ રજુ થઈ આગળ વધે તેમ કરવાની ધારણાથી એ ભાગ અત્યારસુધી રાખી મૂકાયો હતો."

"હવે લડાઈ મટી અને કાગળોના ભાવ ઘટયા છે; તોપણ હજી તે ત્રણગણા તો કાયમજ છે. વળી છપાઇબંધાઇના ખર્ચો તો લડાઇ મટયા પછી ઉલટા ઘણાજ વધ્યા છે. આ સર્વનો ઉપાય જો થોડીઘણી કિંમત વધારી લેવાથીજ થઇ શકતો હોત તો જૂદી વાત હતી; પરંતુ છપાવવામાં મોંઘારત સાથે ભીડ, અનિયમિતતા ઇ૦ અગવડો પણ એવી વધી છે કે, અધુરી રામાયણ હજી પૂરી થઇ શકતી નથી. વિવિધ ગ્રંથમાળાનું સામાન્ય અને નિયમિત કાર્ય એક વર્ષ પાછળ પડી ગયું છે; અને 'ચરિત્રમાળા' જેવી ઉપકારક માળા બંધ પડી છે તે ચાલુ કરી શકાતી નથી. આવા સંયોગોમાં પાંચ હજાર પૃષ્ઠના મહાભારતની યોજનાને તો કેમજ આગળ વધારી શકાય ? વળી કરુણાશંકરજીનો કૈલાસવાસ થવાથી મહાભારતના ભાષાંતરનું કામ પણ હજી અર્ધોઅરધ બાકી છે અને તેમના જેવા કોઇ સુયોગ્ય, ઉત્સાહી વિદ્વાન મળી આવશે; ત્યારેજ તે આગળ વધી શકશે."

"આ અને બીજાં કારણોનો ઉપાય સંસ્થાનું સુયોગ્ય યંત્ર ગોઠવાઇ સારા પાયા ઉપર સ્વતંત્ર પ્રેસ નીકળવામાંજ રહેલો હોવાથી હાલ બેએક વર્ષ સુધી તો કિંમત વધારી લઇને પણ મહાભારતની યોજના આગળ વધી શકે તેમ લાગતું નથી. તેથી આ ભાગને હવે વધુ ન રોકી રાખતાં મહાભારતની કશી યોજનાસિવાયજ બહાર પાડી દેવાનું અને અગાઉ મહાભારતપેટે અનામત દાખલ લેવાયલો એકેક રૂપિયો પાછો આપી દેવાનું યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે. ઉપલી સુગમતા થઇને મહાભારતની યોજના યોગ્ય ફેરફારપૂર્વક આગળ વધતાં 'શાંતિપર્વ' તથા 'આદિ અને સભાપર્વ' ખરીદી ચૂકલાઓને તે ગ્રંથો ફરી વાર લેવાની ફરજ ન પડે એવીજ ગોઠવણ રખાશે." સર્વાત્માના સ્મરણપૂર્વક ૐ તત્સત્

મહાભારતના હાલ એકસાથે નીકળેલા સાતે ભાગના પેટામાં જે 'શાન્તિપર્વ' નવા ભાષાન્તર સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે; તેને બીજી આવૃત્તિ અહીં એટલા માટે કહી છે કે અત્ર તરફથી જુના ભાષાંતર સાથે શાંતિપર્વ એકવાર નીકળેલું, તેને પણ ગણનામાં લેવું જોઇયે.

શાંતિપર્વની એ હાલની આવૃત્તિના નિવેદનમાં મહાભારતના ભાષાન્તર ઈત્યાદિવિષે જે જણાવેલું છે તેમાંની પણ જરૂરી હકીકત અહીં ઉતારીશું.

"મહામહિમાવંતા મહાભારતના એક અગત્યના ખંડરૂપ આ 'શાંતિપર્વ' હોઇને તેમાં રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને મોક્ષધર્મના પેટામાં ચારે વર્ણ અને ચારે આશ્રમના સામાન્ય

* એ ઉપોદ્‌ઘાત આ આવૃત્તિમાં પૃષ્ઠ ૧૨૦થી ૧૫૫ સુધી "સદ્‌ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીની ભૂમિકા" એવા મથાળા નીચે અપાઇ ચૂકયો છે.

ધર્મ, વિશેષ ધર્મ, મુખ્ય ધર્મ, ગૌણ ધર્મ ઈત્યાદિ અનેક સ્થળે, અનેક રીતે અને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલું છે. મહાભારતના સમયની તેમજ પ્રાચીન સમયની અનેકાનેક હકીકતો, ચર્ચાઓ, કથાઓ, અનુભવો, સંવાદો અને વર્ણનો વગેરે એમાં એવી સુંદર અને અસરકારક રીતે અપાયાં છે કે જેથી કરીને ધર્મજિજ્ઞાસુઓમાટે તો આ એકલા શાંતિપર્વને પણ ધર્મરૂપી અમૃતનો સાગર કહી શકાય. આવા ધર્મસિંધુમાં જે કોઇ જ્ઞાનચારિત્ર્યની ઇચ્છાપૂર્વક ડૂબકી મારી જાણે, તેને તો તેના તળીઆમાં એવાં એવાં દિવ્ય અને મનોહર રત્નો જણાઇ આવે, કે જેને આન્તર-બાહ્ય પ્રદેશમાં–અર્થાત્ આચારવિચારમાં–ધારણ કરવાથી પછી આ અસાર સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી નહિ જવાતાં સુખપૂર્વક તર્યા કરાય; ભ્રાન્તિરૂપી ભૂતપિશાચ વિષયરૂપી વિષ પાયા કરી ખારા જળ પેરે તેની તૃષ્ણા વધાર્યે જતાં હોય છે; તેને બદલે સત્યસુખદાયક અને જ્ઞાનચારિત્ર્યવર્ધક ધર્મામૃતનાજ ઘુંટડા પીવાતા ચાલે; અને તેના પરિણામે સાધનચતુષ્ટયરૂપી દિવ્ય સંપત્તિસંપન્ન કોઇ દેવસમો દયાળુ નાવિક પણ જરૂર શોધાય અને જડી જાય; કે જેની સહાયથી આં અસાર સંસારરૂપી મહાસાગરને કિનારે ઝટ પહોંચી જવાઇ જીવતાં જીવતજ તે સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માને પમાય, અને 'હરિ કરતાં હરિજન વધે' એવા જીવનમુક્ત પણ બની શકાય."

"ધર્મજિજ્ઞાસુઓ માટે 'શાંતિપર્વ' આવું ઉપકારક હોવાથી પ્રથમ તો માત્ર એ એકજ પર્વ પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર ઉપજ્યો હતો. આથી અમદાવાદમાં અગાઉ સદ્ગત શ્રીમાન ભાઇશંકર સોલીસીટરની સહાયથી મહાભારતના પેટામાં શાંતિપર્વની જે ત્રણ આવૃત્તિઓ નીકળેલી; અને જેનું ભાષાંતર સાક્ષરવર્ય શ્રી છોટાલાલ નિર્ભયરામના હાથથી તૈયાર થયેલું હોઇ તત્રપ્રકાશિત મહાભારતનાં અન્ય પર્વો કરતાં ચઢીઆતું જણાયેલું, તેને માટે ઘટતી પરવાનગી લેવામાં આવી હતી; તથા પુષ્કળ સંશોધનાદિ કરાવીને અત્ર તરફથી તેની ચોથી આવૃત્તિ (સં. ૧૯૭૦ માં) પ્રસિદ્ધ કરાઇ હતી."

"પરંતુ એ પછી શાંતિપર્વની એ આવૃત્તિ ખલાસ થાય તે પહેલાંજ મહાભારતનું નવું અને વધારે સારૂં ભાષાંતર તૈયાર કરાવવાનો સુયોગ મળી આવ્યો, અને તેને અંગે શાંતિપર્વનું ભાષાંતર પણ વધારે સારૂં તૈયાર થવાની આશા બંધાઇ; અને તેથી એ આવૃત્તિ ખૂટયા પછી પણ તેનું નવુંજ ભાષાંતર છપાવવાની વલણ રહ્યા કરી."

"આવી રીતે આ બાબતમાં પ્રથમ તો જનવર્ગના કિસ્મતે કંઇક જોર કરેલું જણાયું; પરંતુ પાછળથી એમાં પણ તત્કાળ માટે તો '**दरिद्राणां मनोरथाः**' અથવા 'અકર્મીના પડિયા કાણા' જેવુંજ જણાયું. પેલો દેવ જેવો બ્રાહ્મણપુત્ર (શાસ્ત્રીજી કરુણાશંકર ભાનુશંકર) કે જે 'મહેનતમાં કાંઇ કસર ન કરે, (અને તે છતાં પણ) બદલાની આશા નવ ધરે' એવો દૈવી પ્રકૃતિવાળો હોઇને પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભાષાંતરકાર્ય ચલવ્યે જતો હતો; તે અર્ધું પણ તૈયાર કરવા પામે તે પહેલાંજ નશ્વર દેહ તજી કૈલાસવાસી થયો !× પરમાત્મા તેના પુણ્યાત્માને અધિકાધિક

× "આ પ્રમાણે એ શાસ્ત્રીજી સદ્ગત થયા અને શાંતિપર્વની માગણી તો જારીજ હતી, એટલે પાછું તેનું તેજ ભાષાંતર પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવાના વિચારો આવેલા; પરંતુ એવામાં ઈશ્વરકૃપાથી આબેહૂબ એજ ભાષાંતર (પાંચમી આવૃત્તિરૂપે) એક પ્રકાશકદ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલું જણાયુ હતું."

"જો કે એ આવૃત્તિ તેમણે નાના અક્ષરમાં અને રૂા. સાડાઅગીઆરની કિંમતે કાઢી હતી; અને જે ભાષાંતર ઉપર જણાવ્યું તેમ આ સંસ્થાએ સદ્ગત ભાઈશંકર મહોદયની લેખિત પરવાનગી લઇને તથા ખર્ચપૂર્વક સંશોધન કરાવીને (ચોથી આવૃત્તિરૂપે) છપાવેલું, તેજ ભાષાંતર આ સંસ્થાને પૂછયાવિના અક્ષરશઃ છપાવી દીધું હતું; તથા અત્ર તરફની એ (ચોથી) આવૃત્તિના મુખપૃષ્ઠમાં સંશોધકતરીકે શાસ્ત્રી નરહરિ શર્માનું નામ અપાયેલું તે, તેમજ નિવેદનમાં જરૂરી હકીકત અપાયલી, તેમાંનું પણ કશુંજ નહિ લેતાં તેમણે ઉલટું એવાજ ભાવનું છાપી મારેલું કે, એ પુસ્તકના સર્વ હક્ક તેમને સ્વાધીન છે ! માની લઇએ કે, સ્વ૦ ભાઈશંકર મહોદયે આ સંસ્થા ઉપરાંત તેમને પણ પરવાનગી આપી હોય; પરંતુ તેઓ સ્વપ્રકાશિત ત્રીજી આવૃત્તિને બદલે આ સંસ્થાએ ખાસ ખર્ચ અને સંશોધનાદિપૂર્વક જે ચોથી આવૃત્તિ છપાવેલી તે મુજબ છાપવાની પરવાનગી આ સંસ્થાની જાણ બહાર આપી દે એવા ભોળા તો હતાજ નહિ."

"આવી વિલક્ષણ નીતિપૂર્વક એ આવૃત્તિ એ બધુંએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં પછી વળી એકવાર કોણ જાણે કેવી સમજણથી એક પત્ર પણ એવા ભાવનો મોકલેલો કે, એ પુસ્તક આ સંસ્થાએ છપાવવું નહિ !"

"અસ્તુ. એવું તેવું થવા છતાં પણ આ સેવકને ન તો મેળવેલી પરવાનગી બાતલ ગયેલી લાગી; કે ન તો

ઉન્નતિ અર્પી સચ્ચિદાનંદપદે સ્થાપે, એવી પ્રભુપ્રાર્થના સાથે પ્રત્યેક વાંચનારને વિનતિ છે કે તેઓ પણ તેમના એક સુયોગ્ય હિતકારીતરીકે એ દેવ બ્રાહ્મણ માટેની આ પ્રભુપ્રાર્થના (આ વાંચતી વખતે બે મિનિટ રોકાઇને) તેઓ ઉંડા હૃદયપૂર્વક અવશ્ય કરે. જણાવવા જરૂર નથી કે આ પ્રકારની પ્રાર્થનાઓમાં પ્રાર્થના કરનારનું પોતાનું પણ હિત સમાયલું છે.''

''આમ થવાથી પછી સામાન્ય દષ્ટિથી તો આ સેવકે અન્ય સારા અનુવાદકની શોધ કરવીજ જોઇતી હતી; પરંતુ એ દષ્ટિથી શોધવા-સાધવા જેવા અન્ય પણ પ્રસંગોએ એવું તેવું બની શકેલું નહિ, તેમ આ પ્રસંગે પણ નજ બની શકયું. એક તો અન્ય સદ્ગ્રંથોના અને પુનરાવૃત્તિઓના તૈયાર સંયોગોને સેવવા આડે વખત મળે નહિ; અને બીજી તરફ શ્રદ્ધામૈયા પણ એવુંજ કહ્યા કરે કેઃ-'ગાંડા, પાછો પેલી વાત અને પ્રભુની કબુલાત ભૂલી ગયો? ડાહ્યો થઇને મહત્ત્વના સંયોગમાટે તો નિર્ણય અને પ્રયત્ન, બધું તે સર્વપ્રેરક સર્વેશ્વરનેજ સોંપતો રહે; અને તું તો તેના તરફથી જે કાંઇ સાધન-સંયોગ આપોઆપ પ્રેરાઇ આવે તેનેજ રૂડે પ્રકારે પહોંચી વળાય તેમ કર; એટલે એવા થોડા કાર્યને પણ તે ભક્તવત્સલ ભગવાન હજારોગણું માની લેશે.' આથી આ સેવકથી પણ, મહાભારત જેવા મહાન ગ્રંથના અનુવાદનમાટે કોઇ કોઈ સજ્જનો આપોઆપ આવી મળે, તેમને-તેમનું નમુના દાખલ કાર્ય કાંઇપણ ઉતરતા જેવું જણાતાં-નાજ કહી દેવાતી. જેવું પણ મળી આવે તેવું ચલાવી લેવું હોત, તો તો સદ્ગત ભાઇશંકર નાનાભાઇ બધા ભાષાંતરની રજા આપવાને તૈયાર હતા; અને વર્તમાન પેટાયુગ માટે એ ભાષાંતર છેક સામાન્ય હોવા છતાં પણ તે કિંમતમાં તો ગુજરાતી પ્રેસની તે સમયની કિંમત (રૂા. ૨૫-૩૦) કરતાં અર્ધીજ કિંમતે અપાય તેમ હતું, એટલે તે પણ ખપી તો જાતજ; × પરંતુ સસ્તાની સાથે સારૂં હોવાની સમજણ પણ પાયામાંજ પડી ચૂકેલી, એટલે સારા અનુવાદક મળી આવતાં સુધી બીજાં પર્વો ભેગું શાંતિપર્વનું ભાષાંતર પણ અનેક વર્ષસુધી અદ્ધરજ રહ્યું. એ પછી ઈશ્વરકૃપાથી આજથી ત્રણેક વર્ષપર જયારે બીજો એક સંસ્કૃતજ્ઞ બ્રાહ્મણપુત્ર (શાસ્ત્રી ગિરિજાશંકર મયાશંકર) લગભગ કૈલાસવાસી શાસ્ત્રીજીના જેવીજ યોગ્યતા અને કાળજીવાળો આવી મળ્યો; ત્યારેજ એ મહાભારતના બાકી રહેલા કાર્યભેગું શાંતિપર્વનું પણ ભાષાંતર આવા રૂપે તૈયાર થવા પામ્યું અને આજે આ ગ્રંથરૂપે બહાર પડયું.''

''હવે મહાભારતના સાત ગ્રંથો સાથે આ શાન્તિપર્વની પ્રતો છપાવા ઉપરાંત વધારે પ્રતો પણ છપાઇ છે; એટલે એકલો એ ભાગ લેનારાની જાણ માટે જણાવવાનું કેઃ-''

''મહાભારતના એકંદર કદના શુમારે પાંચમા ભાગ જેટલું આ પુસ્તક હોવા છતાં તેનું મૂલ્ય રૂા. ૩૬)ને ફાળે સાત રૂપિયા નહિ રખાતાં, માત્ર પાંચજ રૂપિયા શાથી રખાયું? હકીકત એવી છે કે,-ભાષાંતર, નવાં ચિત્ર, કંપોઝ, શોધન વગેરેનો ખાસ ખર્ચ મહાભારતના આખા સૅટ ઉપર ચઢી ચૂકેલો હોવાથી, છુટક માગણીના સંભવપર શાન્તિપર્વની જે વધુ પ્રતો છપાઈ તેના ઉપર ચઢયો નથી.''

સર્વ સંપત્તિઓના સાગર અને અતિ ઉદાર દાતા એવા પરમાત્મદેવના સ્મરણપૂર્વક ॐ **તત્સત્**

અમદાવાદ
સંવત ૧૯૮૩-જયેષ્ઠ માસ }   લી૦ અવગુણસાગર **ભિક્ષુ-અખંડાનંદ**ના યથાયોગ્ય

વગરેએ વકીલ બૅરિસ્ટર મળે તેવું છતાં કોર્ટે ચઢી નાદ ઉતારવાની બુદ્ધિ જાગી. એટલુંજ નહિ પણ ઉંડા વિચાર પછી પ્રભુએ સાદેસાદી એવીજ બુદ્ધિપ્રસાદી આપી કે, 'જે ધર્મગ્રંથ ખલાસ થઈ જવાથી મળી શકતો નહિ, તે ગ્રંથ એ પ્રકાશકે કોઈ પણ રીતે ને કિંમતે કાઢયો તે ઠીકજ કર્યું છે. કેમકે જેઓને તેની તત્કાળમાં જરૂર હોય અને એટલા ખર્ચની સગવડ હોય, તેઓ માટે તો એટલી કિંમતવાળી એ આવૃત્તિ પણ ઉપકારકજ ગણાય. વળી અમદાવાદવાળા ભાષાંતર સાથે એ પ્રકાશકને હાથે શાંતિપર્વનું એ સંશોધિત ભાષાંતર અપાશે તે પણ તેટલે અંશે વધારેજ લોકહિતાવહ થશે.' આવી બુદ્ધિ ઉપજવાથી થયું એમ કે, જે કારણથી એ ગ્રંથ એના એ રૂપમાં છપાવવાની ઉતાવળ પેઠેલી તે પણ અમુક સમય માટે દૂર થઈ; અને નવા સારા ભાષાંતરમાટે વધારે મોડું થાય તેની પણ ફિકર ગઇ!''

× ''કેમકે એ સમયે સસ્તાપણા વગેરેને લીધે અત્ર તરફથી એ ગ્રંથ રૂ. ૧૬ માં અને પ્રથમથી ગ્રાહક થનાર માટે ૧૨॥ માં કહાડવાની યોજના હતી.''

मुफ्त के ओछा मूल्ये मागनारने विनति

આ સંસ્થાનાં પુસ્તકો માટે ઉપલા પ્રકારની માગણીઓ હજી આવ્યા કરતી હોવાથી જણાવવાનું કેઃ—

આ સંસ્થામાં વગર કિંમતે કે નિર્ણિત કરતાં ઓછી કિંમતે પુસ્તકો આપવાનાં સાધન, સગવડ કે રિવાજ નથી. કોઇવાર કોઇ સજ્જન તરફથી આર્થિક સગવડ આવી પડવાથી જ્યારે કોઇ અમુક પુસ્તક હરકોઈ માગનારને આપવાનાં સંયોગો ઉભા થાય છે, ત્યારે તે પ્રકાર પ્રથમ-થીજ જાહેર કરી દેવાય છે; માટે જ્યાંસુધી એવું જાહેર કરાયું હોય નહિ, ત્યાંસુધી કોઇએ પણ એવી માગણી કરવી જોઇએ નહિ. આ સિવાય કોઇ કોઇ વાર અલ્પ–સ્વલ્પ આર્થિક સગવડ નીકળી આવતાં તેમાંથી તો માત્ર એટલુંજ બની શકે છે કે, ખાસ અમુક કોટી અને અમુક સ્થિતિવાળાનેજ અમુક તમુક આપવાનું હોય છે; પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ એવા પ્રકારનાં યોગ્ય પાત્રોને શોધી શોધાવીને વગર માગ્યેજ અપાય છે, અને માગવા આવનાર કે પત્રથી માગનારને તો શબ્દથી કે અનુત્તરથી નકારજ આપવાનો હોય છે. કોઇવાર કોઇને વગરમાગ્યે કાંઇ અપાયું હોય તે ઉપરથી તે પોતાની લાયકાત કે હક્ક જુદાજ પ્રકારનાં કલ્પી લઇને એમ પણ માને છે કે, હવે તો આપણી આવા પ્રકારની સેવા આ સંસ્થાએ ઉઠાવી છે, અને તેથી જ્યારે જે પણ જોઇતું હશે તેની જરાપણ રુચિ દર્શાવીશું એટલે આપશેજ. કેટલાક માનવો વધારે સમજુ હોવાથી તેઓ પોતે તો એવું સમજી લેતા નથી; પણ તે નહિ તો તેમને અપાયલું જોઇ સાંભળીને બીજા સામાન્ય માનવો તો અનેક માગવા આવે છે; અને જ્યારે નકાર સાંભળે છે, ત્યારે તે બિચારા મનમાં ગાળો દેતા દેતા ચાલ્યા જાય છે!

આગળ નાગપુરની જેલમાં ગયેલા બંધુઓ માટે કેટલાંક પુસ્તકો અંતર્યામીની આજ્ઞાથી વગર-મૂલ્યે અપાયલાં તે ઉપરથી અનેક સમજુ માનવોને પણ માગવાની વૃત્તિ થઇ આવી હતી. ધનવાનો પાસે તો ભલે સમાજસેવકો માગી શકે; પણ આ સંસ્થા કેવી નીતિરીતિથી ચલવાતી હોય, અને માત્ર અન્નભિક્ષુ હોવાથી ધનવાનોને દાતાપણાનો દારૂ પાવા જવા જેટલી રુચિ ધરાવતો હોય નહિ, તેથી કરીને કોઇએ પણ તેની ગુનેહગારીનો બદલો સામી માગણીરૂપે નહિ વાળતાં ક્ષમાજ આપવી જોઇએ.

જેઓ આ સેવકને ધનવાન કે સંસ્થાનો માલીક માનવાના ભ્રમમાં પડવાથી કે બીજી કોઇ સમજણથી, પોતામાટે કે પોતાની સંસ્થામાટે કે બીજા કોઇ માટે મુફત કે ઓછા મૂલ્યે મેળ-વવાની આશા રાખતા હોય, તેમને વિનતિ છે કેઃ—"માત્ર ઇચ્છાનેજ ધર્મગ્રંથની કિંમતરૂપે સમ-જવી જોઇએ" એવી આ સેવકની હજી પણ પાકી માન્યતા છે; પરંતુ તેવી માગણીઓ પૂરી પાડવા પાછળ લાખો કરોડોની સગવડ જોઇએ તે આ સંસ્થા ધરાવતી નથી. આ સંસ્થાની મદદ તો માત્ર પુસ્તકોની કિંમતમાં જે કાંઇ સસ્તાપણું લાવી શકાય, તે લાવવામાં સમજવાની છે; અને એ રીતે જે કાંઇ કિંમત ખર્ચવાની રહી, તેટલી પણ સગવડ જેમની પાસે ન હોય તેમણે તો પછી તે આ સ્થળેથી માગવાને બદલે ધનવાન ગૃહસ્થો પાસે અથવા તો પોતે જે રાષ્ટ્ર-સેવકોની આગેવાની નીચે કે રાષ્ટ્રીય ફંડની રાહત નીચે દેશસેવા બજાવતા હોય ત્યાંજ માગવી જોઇએ. આ સેવકને જે પણ સંયોગો વચ્ચે જે કાંઇ કરવાનું હોય તે વર્ણવી બતાવવું, તેના કરતાં "મખ્ખીચૂસ" "લૂંટારો" "દશલાખનો માલીક થઇ બેઠેલો" તેમજ એથી પણ ખરાબ ગાળો ને બળાપા માટે આ સેવક ના નહિ પાડે.

જેમને ધન પણ ન હોય અને માગવાની વૃત્તિ પણ ન હોય અને ધર્મગ્રંથની પુષ્કળ ભૂખ હોય, તેવાઓનેજ માટે આ સેવકનું કહેવું છે કે, માત્ર વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમતરૂપે ગણીને સદ્ગ્રંથો મળવા જોઇએ; પરંતુ એ તો જ્યાંસુધી તેવાં કામો કરવાને ધનવાન ઉદારાત્માઓ જરૂર જોગા નીકળી આવે નહિ, અને જ્યાંસુધી ધનવાનોનું એવી ઉત્તમ અને અતિ અગત્યની બાબતો તરફ વિશેષ લક્ષ દોરવીને લાખો રૂપિયા તે ખાતે ખર્ચાવનારા અસામાન્ય રાષ્ટ્રસેવકો નીકળી આવીને એવી તેવી લોકહિતાવહ યોજનાઓ વિશાળ પાયા ઉપર જારી કરે–કરાવે નહિ, ત્યાંસુધી ગ્રંથેચ્છુ-ઓએ તેમ થવા માટે શુભેચ્છા અને પ્રભુપ્રાર્થનાજ કરીને સંતોષ માનવાનો છે. સાચા દિલની પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં જે બળ છે, તે બીજા કશામાં નથી. લી. અવગુણસાગર **ભિક્ષુ–અખંડાનંદ**

एक बुकसेलरनो बळापा अने तेनो रदीयो*

"અત્ર તરફથી ૧૯૭૦માં નીકળેલા "શાંતિપર્વ" માં રા. છો. ન. ભટ્ટવાળું ભાષાંતર બનતું સંશોધન કરાવીને છપાવેલું હોવાની હકીકત એ ગ્રંથના નિવેદનમાં જણાવવા ઉપરાંત એક સાધારણ મનુષ્ય પણ જોઇ શકે તેવી રીતે એ ગ્રંથના મુખપૃષ્ઠપર પણ તે બાબત સ્પષ્ટ જણાવેલી હતી; અને મહાભારતના બાકીના સર્વ ભાગોનું ભાષાંતર અનુભવી શાસ્ત્રીને હાથે નવું તૈયાર થતું હોવાની વાત પણ ૧૯૭૦ ના આસો માસમાં છપાયલા " વિવિધ ગ્રંથમાળા " ના પુસ્તક વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી. છતાં મુંબઇના 'ગુજરાતી' પત્રવાળાએ પોતાના ઘરના છાપામાં ૧૯૭૧ ના વૈશાખ માસના ત્રણ અંકોમાં એવી મતલબની છેક જુઠી વાતો છાપી હતી કે, શાંતિપર્વનું ભાષાંતર નવું કહીને જૂનું આપવામાં આવ્યું છે, અને આ તેની ચોથી આવૃત્તિ હોવાની વાત પણ ખોટી છે; તથા આખા મહાભારતનું ભાષાંતર એ અમદાવાદવાળુંજ આપવામાં આવનાર છે ! આ સંસ્થાનો હેતુ કોઇને પણ નુકસાન કરવાનો નહિ છતાં, લોકહિતાર્થે સારા ગ્રંથોને સસ્તા કરવા જતાં કોઈ બમણી-ત્રમણી કિંમતે વેચનારને તેથી કાંઇ નુકસાન થતું હોય, અથવા પોતાના ધંધાનો માર્ગ જરા બદલવો પડતો હોય, તો માત્ર તેટલાનેજ ખાતર આવું લોકહિતનું કાર્ય કોઇએ ન કરવું એમ તો બનેજ નહિ. આ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કરેલા અને કરવા ધારેલા શ્રીમદ્ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ, મહાભારત, રામાયણ, જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા, ગીતાના ગુટકા, પંચદશી, વગેરે ગ્રંથો એ પ્રેસ તરફથી મનગમતી કિંમતે પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકેલા હોઇને આ સંસ્થાના કાર્યને લીધે તે ગ્રંથોનું વેચાણ ઘટી જવાથી કાંઈ નહિ તો દર વર્ષની દશેક હજારની પેદાશ તે પ્રેસવાળાની ગુમ થયેલી હોવી જોઇએ. આથી તે પત્રકારનું હેત આ સંસ્થાપ્રત્યે કેટલું બધું ઉભરાઈ જતું હશે, એ વાત પ્રત્યેક સજ્જન સહેલાઈથી કલ્પી શકે તેમ છે. હૃદયના આ ઉંડા બળાપાના કારણથી ઉપર જણાવ્યું તેમ શાંતિપર્વ અને મહાભારતની બાબતમાં છેક નિરાધાર અને બનાવટી જુઠાણું ફેલાવવા ઉપરાંત **येन केन प्रकारेण** હલકી ભાષા વગેરે સહજપ્રાપ્ત હથિયારોનો ઉપયોગ પણ પોતાના ઘરના છાપામાં તેમણે ઠીક કર્યો હતો. વળી શાંતિપર્વમાંના કેટલાક ખરા અર્થોને ખોટા બતાવવાની અને જે અર્થ અથવા શબ્દો તેમાં લખેલાજ ન હતા તે તેમાં લખેલા છે એમ દર્શાવવાની બહાદુરી પણ એ લેખોમાં ઠીક કરી બતાવવામાં આવી હતી ! "

"ગમે તેવા બબડાટ કે આક્ષેપો થયા કરે છતાં તે તરફ લક્ષ્ય ન આપતાં મુંગે મોંદે બને તે કાર્ય કર્યા જવું, અને છેવટે જનસમાજ એવાઓથી ઉંધા વિચારોએ ચઢી જઇને સેવાનો લાભ લેવાથી વિમુખ થાય તો તે ઉપરથી "ભલું થયું ભાંગી જંજાળ, સુખે ભજશું શ્રીગોપાળ"ની પેઠે પરમાત્મદેવે પોતા તરફ વિશેષ અભિમુખ બનાવવાની કૃપા કરેલી સમજીને તેમાં રહેલા સ્વપરના અધિક હિતને માટે અહોભાગ્ય માનવું; આ ધોરણ સસ્તા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિની શરૂઆતમાંજ જણાવેલું છે, જેથી કોઇ કોઇ સજ્જનોની સૂચના છતાં વર્તમાનપત્રોમાં ખુલાસાઓ આપવા જેટલું વજન એવાઓને આપવું; અથવા એવાઓની સાથે તેવા બનીને એકની બે ચોપડી બતાવવી કે સરકાર દરબારનો સ્વાદ ચખાડી મદ ઉતારવો; એમાંનું કાંઇપણ કરવામાં આવ્યું ન હતું."

"આમ છતાં કેટલાક સજ્જનોથી એ પત્રકારનો એવો દ્વેષ અને હડહડતું જુઠાણું સહન ન થઇ શકવાથી હિંદુસ્થાન, આર્યપ્રકાશ તથા વડોદરા વર્તમાનમાં તેમણે તેના રદીઆ છપાવ્યા હતા."

"આ પ્રમાણે આ કાર્ય થઈ ચૂક્યુંજ હતું; એટલે પછી એ રદીઆ વગેરે આ સંસ્થાના વાચકો પણ વાંચે અને આ સંસ્થાના શાંતિપર્વ કે મહાભારત બાબત જેમને કાંઇ સંશય પેઠો હોય તે દૂર થાય, એવા હેતુથી "વિવિધ ગ્રંથમાળા" ના ૫૭ મા પુસ્તકમાં "ગુજરાતીના બળાપાનો રદીઓ" એવા મથાળા નીચે એ ઉત્તરો ૧૯૭૧ ના અષાઢ માસમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા હતા. ગ્રાહક ન હોય તેવાઓ માટે તેની કેટલીક છુટી પ્રતો પણ છપાવવામાં આવી હતી."

---

*આ હકીકત આ સંસ્થા તરફથી નીકળેલા ૧૯૭૨ સુધીના અહેવાલ ઉપરથી સહેજ સુધારા સાથે લીધી છે.

महाभारत विषे विद्वानोना मननीय विचार

૧–લોકમાન્ય તિલક મહારાજના વિચાર*

આજ લગભગ બે હજાર વર્ષથી જે મહાભારતના આધારે ભારતવર્ષના સર્વ પ્રાંતોના કવિ, પુરાણી, કીર્તનકાર વગેરે પોતાનાં કાવ્ય, કથા અને કીર્તન રસપૂર્વક કરતા આવ્યા છે; તે એક એવો ગ્રંથ છે કે જે હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી અને સિંધુથી તે બ્રહ્મપુત્રા સુધીના પ્રાચીનકાળના છપ્પને દેશોમાં આબાલવૃદ્ધ–સર્વ કોઇને એકસરખો પ્રિય થયેલો છે. જો કે રામકથા પણ ભારત-કથાના જેટલીજ ભારતવર્ષમાં લોકપ્રિય છે; પરંતુ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તો મહાભારતનીજ યોગ્યતા વધારે છે એમાં સંદેહ નથી. કારણ એ છે કે, રાષ્ટ્રના લોકોના વ્યવહારમાં રોજ રોજ જે અનેક પ્રકારના પ્રસંગો ઉભા થયા કરે છે અને તેમને જે જે સંકટોમાંથી પાર પડવું પડે છે; અથવા તો જે જે વિઘ્નો અને સુખદુઃખોનો તેમને અનુભવ કરવો પડે છે; તે બધીજ બાબતોનું મહાભારતમાં યથાર્થ વર્ણન સમાયલું છે. વળી એટલુંજ નહિ પણ એવા અનેકવિધ પ્રસંગો આવતાં મનુષ્યમાત્ર પોતાનું કેવું વર્તન રાખે કે જેથી આ લોક અને પરલોકમાં પણ તેનું કલ્યાણ થાય; આપણા પૂર્વજો એવે પ્રસંગે કેવું વર્તન રાખતા; એવે પ્રસંગે અમારો ધર્મ શું છે, નીતિ શું છે અને એ બન્નેનું તારતમ્ય વિચારીને તેનો અમારે વ્યવહારમાં કેવી રીતે અમલ કરવાનો છે; લૌકિક સુખ–સાધન કરતાં પારલૌકિક સુખ–સાધન કયારે અને કેવી રીતે વધારે મહત્ત્વનાં હોય છે; એકબીજા વચ્ચે એ સાધનોનો કેવો સંબંધ છે અને તેમના વચ્ચેનો વિરોધ કેવી રીતે દૂર કરી શકાય છે; એ વગેરે અનેક મહત્ત્વના પ્રશ્નોનો ઉકેલ, આ ગ્રંથમાં ભગવાન વેદવ્યાસે પોતાની સાહજિક અને સરળ ભાષામાં, પ્રાસાદિક વાણીમાં અને નાનું બાળક પણ સમજી શકે એવાં મનોરંજક ઉદાહરણોના રૂપમાં અત્યંત સુંદર અને માર્મિક રીતે આણ્યો છે. એ ઉપરાન્ત આ ગ્રંથની વિશેષ ખુબી તો એ છે કે, તે પંચતંત્રની પેઠે કલ્પિત કથાઓથી ભરપૂર નથી; અથવા મનુસ્મૃતિ કે યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિની પેઠે કેવળ ધર્મવિષયક આજ્ઞાઓ કે ચર્ચાઓથી ભરપૂર નથી કે જેથી તે આબાલ-વૃદ્ધની સામાન્ય સમજણમાં ઝટ ઉતરે નહિ. મહાભારત ગ્રંથ તો પ્રાચીન ભારતના ઇતિહાસનેજ આધારે રચાયેલો હોઇને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેને 'ઇતિહાસ' તરીકે પણ વર્ણવેલો છે. હવે અર્વાચીન ઇતિહાસકારોને પણ દૃઢ વિશ્વાસ બેઠો છે કે, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન વગેરે જે આ આર્ષ મહાકાવ્યના નાયક, ઉપનાયક કે પ્રતિનાયક છે; તે પણ બધા કપોલ-કલ્પિત નથી પણ ઐતિહાસિક પુરુષો છે.

દ્વાપરયુગ પૂરો થઇ કળિયુગની શરૂઆત થાય તે પહેલાં–અર્થાત્ ભારતવર્ષ અત્યંત વૈભવવાળી અને ઉજ્જવળ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી જ્યારથી તેની ઉતરતી દશાનાં પૂર્વલક્ષણ દેખાવા લાગ્યાં; તેજ સમયે એ મહાપુરુષોએ આર્યાવર્ત દેશને પવિત્ર કર્યો હતો. કારણકે તેમનાં ચરિત્ર એટલાં ઉદાત્ત, બોધપ્રદ અને મનોરંજક હતાં કે તે ઉપરથી મોટે ભાગે એમજ લાગે છે કે, આ કળિયુગના આરંભમાં

---

* મરાઠી "ભારતીય યુદ્ધ" માં લોકમાન્યે સંવત ૧૯૭૦ માં લખેલી પ્રસ્તાવનામાંથી સ્વતંત્રાનુવાદ

પરમેશ્વરે એ મહાપુરુષોને એટલાજ માટે ખાસ ઇરાદાપૂર્વક ઉત્પન્ન કર્યા હતા કે એ સમય પછી ભારતવર્ષની જે દુર્દશા થવાની હતી તે થવા છતાં પણ (જેમ જગતમાંથી અન્ય પ્રજાઓનાં નામ-નિશાન ઉખડી ગયાં છે તેમ-આર્યપ્રજા અને તેનો સર્વોત્તમ આર્ય ધર્મ પણ જડમૂળમાંથી ઉખડી જાય નહિ; અને "ભાગ્યું ભાગ્યું તોયે ભરૂચ" ની પેઠે કાંઈ પણ તેનું સાચું બીજ-મૂળ-જળવાયલું રહીને) ભારતવર્ષના (થોડા ઘણા પણ) લોકો ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત રહી શકે.

ભગવાન વેદવ્યાસની વાણી કાવ્યદૃષ્ટિએ તો રસભરી છેજ; પરંતુ તેની સાથે એ વાણીરૂપી કુંદનમાં જે હીરા જડેલા છે તે પણ તેજસ્વિતાદિ ગુણોમાં કાંઇ જેવા તેવા નથી. આજ કારણથી મહાભારત ગ્રંથ અને તેના નાયક-ઉપનાયક વગેરે મહાપુરુષો, તેમને હજારો વર્ષ વીતી જવા છતાં પણ આર્યભૂમિનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષોના હૃદયમાં પ્રિયજ થતા આવ્યા છે.

ટુંકમાં કહીએ તો મહાભારત એ એક અત્યુત્તમ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે. આર્યભૂમિના અતિશ્રેષ્ઠ મહાકવિએ પોતાની પ્રાસાદિક વાણીથી તે રચ્યો છે અને તેના નાયક અમારા પૂર્વજોમાં પણ મહાપુરુષ ગણાયલા હોવાથી અમને વર્તમાન આર્યલોકોને પણ એ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ સ્વભાવ-થીજ અત્યંત પ્રિય લાગે એમાં નવાઇ નથી. કેમકે એ ગ્રંથ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થને સાધ્ય કરવામાં અમને સેંકડો-હજારો-વર્ષોથી અચૂક માર્ગદર્શક થતો આવ્યો છે. બીજાં પણ રાષ્ટ્રોમાં પ્રાચીન કાળમાં આ જાતના ગ્રંથો રચાયા હશે; પરંતુ અમને મહાભારતનાં કથાનકોમાં જેવું પોતાપણું લાગે છે; તેવું અન્ય દેશોના કથાગ્રંથોમાં નથી લાગતું. પૃથ્વી ઉપર ભાગીરથી કરતાં પણ વધારે મોટી અનેક નદીઓ છે; પણ જેમણે આર્યભૂમિમાં જન્મ લીધો છે, તે મનુષ્યોમાટે તો ગંગા જેવી પવિત્ર બીજી કોઇ પણ નદી નથી- રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનું પણ એજ પ્રમાણે સમજી લેવું. આજ સુધીમાં આ આર્યભૂમિમાં આર્યધર્મસિવાયના અનેક ધર્મો આવ્યા છે અને તેથી આખા દેશના લોકોના ધર્મવિચારોમાં ઝાઝા ભેદ પડી ગયા છે; પરંતુ તે છતાં પણ ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રાંતોમાં આર્ય-ધર્મના અનુયાયીઓનો સમાજ અત્યારે પણ જે ધર્મનીતિના વિચારોથી તથા વ્યાવહારિક તત્ત્વોથી બંધાયલો છે; તે તત્ત્વ, તે નીતિ અને તે ધર્મ ઇત્યાદિનું મૂળ મહાભારતમાંજ મળી આવે છે.

ભારતવર્ષના દક્ષિણી પ્રાંતોની દ્રાવિડી ભાષા છોડી દઇએ તો બીજા પ્રાંતોનો ભાષાભેદ ઘણે ભાગે મહાભારતના ગ્રંથકાળ પછીજ વધારે ફેલાયો હશે, એવો ભાષાશાસ્ત્રીઓનો સામાન્ય મત છે. કોઇ પૂછે કે, મહાભારત સેતુબંધ રામેશ્વરથી હિમાલયસુધી સૌને માટે એકસરખોજ પ્રમાણભૂત કેમ મનાય છે? તો તેનું કારણ એ છે કે, પાંડવોનો કાળ એ ભારતવર્ષના ભાગ્યોદયનો કાળ હતો. ભરતખંડની બહારના પરાક્રમી દેશોના લોકો સાથે તે સમયે વૈદિક ધર્મીઓનો સંબંધ ચાલુ હતો અને તે સમયનાં તમામ સભ્ય રાષ્ટ્રોમાં ભારતવર્ષને અગ્રસ્થાન મળેલું હતું. એ સમયની નીતિ, એ સમયનો ધર્મ, એ સમયનું વ્યવહારશાસ્ત્ર અને એ સમયના અવતારી મહાપુરુષોનાં ચરિત્ર, તે સમયના પણ જગતભરનાં સર્વ રાષ્ટ્રોમાં સર્વમાન્ય થઈ પડે; તોપછી તે ખુદ ભારતવર્ષમાં-અને તે પણ તેમના પછીના ઉતરતા કાળમાં-તે સર્વમાન્ય અને શિરસાવંદ્ય થાય, એમાં તો આશ્ચર્યજ શું છે!

અસ્તુ. ઇતિહાસ કિંવા તત્ત્વજ્ઞાનતરીકે અથવા પ્રાચીન શાસ્ત્રીય પરિભાષા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારતરીકે પણ આ ગ્રંથનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. ભારતભૂમિમાં ચારે તરફ જે હિંદુસમાજ યા આર્યસમાજ ફેલાયલો છે; તેના જીવાત્માતરીકે આ ગ્રંથને ગણીએ તો તેમાં પણ જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. અમારામાંથી અનેક જાતના માણસો અનેક કારણોથી તેનું અધ્યયન અને અધ્યાપન હજુસુધી કરતા આવ્યા છે. કાલિદાસ જેવા કવિઓએ પોતાની અલૌકિક કવિતાશક્તિને માટે જે કથાનકોને પ્રમાણભૂત ગણીને લીધાં છે, તેમાંનાં પણ કેટલાંક કથાનકો આ 'રત્નનિધિ'માંનાંજ છે. ઉત્તરભારતવર્ષના ભાટોએ રાજપૂતાનાના રાજપૂત વીરોની શૂરતાને પાનો ચઢાવવા માટે આજ ત્રૈલોક્યચિંતામણિ મહાભારતનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને અર્વાચીન ધર્મશાસ્ત્રકારોએ તથા રાજનીતિજ્ઞોએ પણ ધર્મ, નીતિ અને વ્યવહારનાં લોકોપયોગી સમર્પક પ્રમાણો અને વચનો આ સર્વોપજીવી ભંડારમાંથીજ ઉદ્ધૃત કરેલાં છે. તત્ત્વજ્ઞાન તરફ જોઇએ તો તેને માટે પણ બરાબર એજ ન્યાય લાગુ પડે છે. તાત્પર્ય કે, આ ગ્રંથને ' પાંચમો વેદ ' કહેવામાં આવે છે તે પણ તદ્દનજ યોગ્ય છે. વ્યાસે પોતેજ આ ગ્રંથવિષે કહ્યું છે કે, "જે આમાં છે તેજ

બધા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં છે અને જે આમાં નથી તે કયાંય પણ નથી."× તેમનું આ કથન કંઇ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. ભારતવર્ષમાં નાનાં બાળક-બાળકીઓના કોમળ ચિત્તથી લઇને અનુભવથી ઘડાયેલા વૃદ્ધોનાં ચિત્ત સુધી, સૌ કોઈ ઉપર જે ગ્રંથે આજસુધી સચોટ અસર પાડી છે; તેના કર્તાનાં બુદ્ધિવૈભવ, પ્રતિભા અને સામર્થ્ય કેટલાં અલૌકિક હોવાં જોઇએ તે વિશેષ સમજાવવાની જરૂર નથી. તદ્દન અર્વાચીન કાળમાં-અર્થાત્ શ્રી શિવાજી મહારાજના સમયમાં (આજથી થોડાંક સૈકાં પૂર્વે) જે દેશોન્નતિ, રાષ્ટ્રોન્નતિ અને ધર્મોન્નતિ થયેલી; તેમાં પણ એજ ગ્રંથ કારણરૂપ થયેલો છે. પેશ્વાઇમાં પણ ધર્મ, વ્યવહાર તથા રાજનીતિ શીખવવામાં અમારા તરફ (મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં) એજ ગ્રંથનો ઉપયોગ કરતા હતા. ધર્મવિષયમાં સર્વમાન્ય થઈ ચૂકેલી શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા પણ મૂળે તો મહાભારતમાંનીજ છે ને ! બારમી સદીના અરસામાં જે ધર્મજાગૃતિ થયેલી તેમાં પણ તેનુંજ ભાષાંતર કારણભૂત થયું હતું. આથી કહી શકાય છે કે, ભારતવર્ષમાં ઉન્નત પુરુષાર્થનાં બીજ સદૈવ કાયમ રાખી, પ્રસંગાનુસાર તે બીજોમાંથી યોગ્ય અંકુર ઉત્પન્ન કરવાની બાબતમાં આ મહાભારત નામક રાષ્ટ્રીય ગ્રંથજ સંસ્કૃત અથવા પ્રાકૃત ભાષાંતરદ્વારા કારણભૂત થયો છે. શરૂઆતમાં અંગ્રેજીમાં પણ-અર્થાત્ જ્યાંસુધી આપણા દેશમાં પૂર્વપરંપરા થોડીઘણી પણ ચાલુ હતી ત્યાંસુધી-આ **મહાભારતમાંનીજ કથાઓ ઐતિહાસિક હકીકતોના રૂપમાં છોકરાંને ભણાવતા હતા;** પણ એ રિવાજ હવે બંધ થતો જાય છે. જ્યાં મોડી અક્ષરો તરફજ દુર્લક્ષ છે ત્યાં પછી પાંડવોની અતિ ઉપકારક હકીકતોને જાણવા-માનવાની કે શીખવા-શીખવવાની તો કોનેજ પડી હોય ? પરિણામ તેનું એજ આવ્યું છે કે, જે સાધારણ વાતો અથવા ધર્મનીતિનાં તત્ત્વો, સ્વરાજ્યના સમયમાં નાનાં બાળકો સુધી પણ (વગર ખર્ચે પહોંચી જતાં અને તે તેમને) અનાયાસે સમજાઇ જતાં; તેજ તત્ત્વો અને તેજ વાતો આજે એક પણ વિદ્યાર્થીને (જો તે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચીને કૉલેજમાં જાય, અને જઇને પણ બીજી ભાષાતરીકે જો સંસ્કૃતને પસંદ કરે; અને ભણવા માંડયા પછી પણ જો તેના પાઠ્યપુસ્તકમાં કયાંક તે પ્રાચીન પૂર્વજોની અસામાન્ય વાતો કે તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ તેના વાંચવામાં આવી જાઇ કાંઇપણ જિજ્ઞાસા જાગવા પામે; તોજ તેને પોતાના બૂટપાટલૂની ગુરુદેવને) પૂછવાનું મન થાય કે, "સાહેબ ! આ તત્ત્વો અને આ વાતો મૂળે કયા દેશનાં હશે અને કયા ગ્રંથમાંનાં હશે ?" આજના કૉલેજીયન વિદ્યાર્થીને કાં તો આમ છેકજ અજાણ્યાની પેઠે પૂછવું પડે છે; અથવા તો એકાદ શબ્દકોષમાંથી ખોળી કાઢીને યાદ કરવું પડે છે !

ભારતવર્ષમાં અત્યારે જ્યારે એક તરફ રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે જેટલાં પણ સાધન મળી આવે તેટલાં ખોળી કાઢવાને આપણે તત્પર થયા છીએ; ત્યારે બીજી તરફ અત્યંત અફસોસની વાત છે કે, જે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથનો આજે સેંકડો-હજારો વર્ષથી હિંદુસમાજને સંગઠિત કરવા પાછળ અત્યુત્તમ ઉપયોગ થતો આવેલો; તેની આપણા આજના નવજુવાનોજ અવગણના કરી રહ્યા છે ! આવી સ્થિતિમાં આ તરફ કેટલાક સમયથી આ ગ્રંથના અનુવાદો, તેમજ સંક્ષિપ્ત ગદ્યપદ્ય ગ્રંથો એજ હેતુથી પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે, કે જેથી ઉપર્યુક્ત શોચનીય સ્થિતિ કંઇક અંશે પણ દૂર થાય; પોતાના પૂર્વજોના વૈભવ, શૂરતા, ઉદાત્ત વિચાર અને મહત્તા નવી પ્રજાના મનમાં યોગ્ય સમયે ઉતારાય; મહાભારત જેવા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથપ્રત્યે તેમના મનમાં આદરભાવ પેદા થાય; અને તેદ્વારા તેઓ પોતાનાં આચરણ સુધારી દેશકલ્યાણ સાધવાને તત્પર થાય. × × × ×

તાત્પર્ય એ છે કે, ઘણા વિદ્વાન અને દેશહિતૈષીઓનું ધ્યાન હવે એ તરફ દોરાયું છે કે, સ્વરાજ્યના સમયે નાનાં બાળકોને જે રીતે મોડી અક્ષર બતાવીને કે બીજી કોઈ રીતે-અર્થાત્ કથા પુરાણ વગેરે સંભળાવીને-આ ગ્રંથની અને તેમાંનાં પાત્રોની ઓળખાણ સહજમાં કરાવાતી; તેમ આ સમયમાં પણ-અર્થાત્ જ્યારે સાર્વજનિક શિક્ષણમાટે પાઠશાળાઓ સ્થપાઇ ચૂકી છે, તેવા સમયમાં પણ-નાનાં નાનાં બાળક સુદ્ધાંને આ ગ્રંથનો સારી પેઠે પરિચય કરાવવો જોઇએ. × × ×

પૂના, આશ્વિન શુક્લ ૧૦,
શાકે ૧૮૨૯. વિ૦ સં૦ ૧૯૭૦ } બાલ ગંગાધર તિલક

× यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।

૨–પંડિત રામજીલાલ શર્માના વિચાર×

જે જાતિ પાસે પોતાનો પુરાણો ઇતિહાસ નથી; જે જાતિ પાસે તેના પૂર્વજોનાં મહત્ત્વપૂર્ણ ચરિત્રોનો સંગ્રહ નથી; અને જે જાતિ પાસે પોતાના મહાન પૂર્વજોની કીર્તિને યાદ કરાવનારો કોઇ ગ્રંથ નથી; તે જાતિ મુડદાલજ બને છે–રહે છે અને તે સભ્ય સંસારમાં કદી પણ મસ્તક ઉંચું કરી શકતી નથી.

હિંદુજાતિને માટે મહાગૌરવની વાત છે કે, તેની પાસે પૂર્વજોનો કોષ વિદ્યમાન છે; તેની પાસે કર્મવીર પૂર્વજોની સાચી કહાણીઓ મોજૂદ છે; તેની પાસે તેનો સાચો ઇતિહાસ–પૂરો નહિ તો કેટલાક સમયનો પણ–હયાત છે; અને છે તે પણ જેવા તેવા રૂપમાં નથી, પરંતુ ઉન્નત જીવનને અને તેના સાધનભૂત ઉચ્ચ ભાવનાઓ તથા ઔદાર્યાદિ દિવ્ય ગુણોને જગાડી દે એવા જ્વલંત રૂપમાં હયાત છે. વાંચનાર બંધુ ! તમે જાણો છો કે, એ કયો ગ્રંથ છે ? એ ગ્રંથ તે આ મહાભારત છે.

જે જાતિ પાસે આ મહાભારત જેવો જગતભરમાં જોટાવગરનો અનુપમ ગ્રંથ હયાત હોય; તે કદી પણ પડતી દશામાં રહી શકે નહિ. જે જાતિ પાસે પોતાના પૂર્વજોનાં એવાં તેજસ્વી, સ્ફૂર્તિદાયક અને અનુકરણીય વીરચરિત્રો હોય; તેનું નામ સભ્ય જાતિઓની શ્રેણીમાંથી બાતલ રહી શકે નહિ. પરંતુ ત્યારે એ ઉપરથી તો અહીં એજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે, મહાભારત જેવો ગ્રંથ હયાત હોવા છતાંપણ આજે હિંદુજાતિ કર્તવ્યભ્રષ્ટ કેમ થતી જાય છે ? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, બાલબ્રહ્મચારી ભીષ્મપિતામહ, મહાયોદ્ધો અર્જુન, મહાબલી ભીમ, ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મહાપંડિત સહદેવ, મહાનીતિજ્ઞ વિદુર, મહાપરાક્રમી કર્ણ અને યુદ્ધવિશારદ દ્રોણાચાર્ય આદિ મહાત્માઓની અનેકાનેક વીરકથાઓ ધરાવનારો મહાભારત ગ્રંથ મોજુદ છતાં પણ આજે હિંદુજાતિ શામાટે દુર્ગતિમાં ડૂબી રહી છે ? ગીતા જેવું અમૃતમય શિક્ષણ હયાત હોવા છતાં હજી પણ હિંદુજાતિ પોતાના પૂર્વજોનાં નામ ઉપર શામાટે કલંક લગાડી રહી છે ?

કારણ એનું માત્ર એજ છે કે, હિંદુજાતિએ મહાભારત ગ્રંથ વાંચવો–સાંભળવો છોડી દીધો છે; અને પોતાના પૂર્વજોની અનુકરણીય ગુણગાથાઓનું ગાન બંધ કરી દીધું છે. આથીજ હિંદુજાતિમાંથી પોતાના પૂર્વજોનું જ્ઞાન–ગૌરવ ઓછું થઇ ગયું છે. એને તો હવે એટલી પણ ખબર નથી રહી કે, એને ત્યાં કેવા કેવા રાજનૈતિક, ધાર્મિક, વીર, પરાક્રમી, પ્રભુદર્શી, નિર્લેપ, વિરક્ત અને સાહસિક મનુષ્યો થઇ ગયા છે ? પોતાના મહાન પૂર્વજોનું મહત્ત્વ ભૂલી જવાથીજ આજે હિંદુજાતિ બીજાઓની મદદ માટે તલસ્યા કરે છે; અને વિદેશીઓના કેટલાક ઉપલકિયા ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની જઇ તેમનેજ કુશળ રાજનૈતિક, મહાપરાક્રમી અને સાહસિક માની બેસે છે!

વસ્તુસ્થિતિ આવી થઇ પડેલી હોવાથી અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે હવે તો પ્રત્યેક હિંદુએ મહાભારતની કથા અવશ્યમેવ જાણવી જોઇએ. પરંતુ વર્તમાન કળિકાળનો સમય મહાકઠિન હોવાથી હિંદુજાતિમાં બીજા હલકા વાચનનો જેટલો પ્રચાર થાય છે તેટલો અને મહાભારતનો જેટલો પ્રચાર થવો જોઇએ તેટલો થતો નથી.

કથા કહેવા–સાંભળવાનો પ્રચાર આપણા દેશમાં પહેલાં થોડો ઘણો હતો તેટલો પણ હવે તે રહ્યો નથી; અને બહુજ દુઃખની વાત છે કે, હવે એ પ્રથા છેકજ નાશ પામતી ચાલે છે !! એવી કથાઓ સર્વ કોઇના હિતમાટે એટલી બધી ઉપકારક થાય છે કે એનાવડે તો દરેકેદરેક કોટીના લોકો ઘણીજ સહેલાઇથી અને અનેક પ્રકારનું ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે છે. ભારતવર્ષમાં અગાઉ જ્યારે આ પ્રથાનો સર્વ જગાએ પ્રચાર હતો; ત્યારે લગભગ બધાંજ માણસો પોતાના પૂર્વજોનો મહિમા જાણતાં હતાં અને તેમના હૃદયમાં પૂર્વજોનું ગૌરવ પણ ટકી રહ્યું હતું. પણ કરાલ કાળની કુટિલ ગતિથી એ બધી વાતો હવે તો છેકજ લુપ્તપ્રાય થતી ગઈ છે અને થતી જાય છે.

કથાની એ પરમોપયોગી પ્રથાને (હવે આપણે સવેળાજ ચેતી જઇને–હજી "ભાગ્યું ભાગ્યું તોયે ભરૂચ" હયાત છે તે ધબાયનમઃ ન થઇ જાય ત્યાંસુધીમાં) ઝટપટ પાછી સજીવન કરી દેવી જોઇએ.

× એ મહોદયે સં. ૧૯૭૪ માં મહાભારતના સારાંશરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલા શાળોપયોગી 'હિંદી મહાભારત' ના નિવેદનમાંથી આ સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધું છે. એ પુસ્તકની પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૫૦, લેખક સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર રામનરેશ ત્રિપાઠી, કદ ૭/૫×૫, મૂલ્ય ૧) ઠેકાણું હિન્દી પ્રેસ–પ્રયાગ.

મહાભારત જેવા લાભદાયક ગ્રંથની કથા જો કોઇ સુયોગ્ય વક્તા પાસેથી સાંભળવાની મળે; તો તેથી સર્વ કોટીનાં આબાલવૃદ્ધ સ્ત્રીપુરુષો સહેલાઇથી તેનો લાભ ઉઠાવી શકે તેમ છે; અને શું ભણેલા કે શું અભણ, બધા લોકો મહાભારતની કથા સાંભળીને તેનો મર્મ પણ સમજી શકે તેમ છે; તેમાંથી ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ મેળવી શકે તેમ છે; અને પોતાના હૃદયમાં પોતાના પૂર્વજોના ગુણ–ગૌરવની સ્થાપના કરી શકે તેમ છે.

× × ×

અમે ઇચ્છીએ છીએ કે, જેમ રામાયણનો પ્રચાર (ગંગાયમુના તરફના પ્રદેશમાં) ઘેરઘેર થઇ ગયો છે; તેમ મહાભારતની કથાનો પ્રચાર પણ ઘેરઘેર થઈ જાય. કેમકે પ્રત્યેક મનુષ્ય આ લાભદાયક કથાનો મર્મ સમજે એવા પ્રયત્નની ઘણીજ આવશ્યકતા છે. ભારતવાસીઓમાં હાલમાં કંઇક એવીજ ભાવનાઓ (અને તેમને અધોગતિના છેકજ ઉંડા ખાડામાં નાખી દઇ સદાને માટે સત્યાનાશ કાઢી નાખે એવી અવળીજ બુદ્ધિ) પેદા થવા લાગી છે; અને તેથી કરીને તેઓ પોતાના પ્રાચીન ગુણગૌરવને જડમૂળથી વિસરી જવા લાગેલા સાફ જણાય છે. હિંદુજાતિ એજ કારણથી આજે મૃગતૃષ્ણામાં આમથી તેમ ભટકયા કરે છે; સૂર્યના પ્રકાશને તજી કેરોસીન અને વિજળીના તેજદાર દીવાઓથી પોતાનાં નેત્રોનું તેજ ગુમાવી રહી છે; પારસમણિ તજીને પથ્થર–કંકર પાછળજ ગાંડી ગમાર અને કંગાલની સરદાર બનવા મથી રહી છે; પોતાનાં પ્રાચીન જવાહીરો વિદેશમાં સિધાવી જઇને ત્યાં તે કોડીના મૂલ્યે વેચાઇ જતાં સગી નજરે જોવા–વાંચવા છતાં પણ પોતાને મોટા નસીબદાર સમજીને પશ્ચિમના બનાવટી રત્નાભાસો પાછળજ તે વધારે ને વધારે લટ્ટુ થતી ચાલે છે; અને અમૃતમય શિક્ષણથી ઉભરાતી રામાયણ અને મહાભારતની સાચી કથાઓ નહિ વાંચતાં પ્રેમલા-પ્રેમલીઓની કલ્પિત કહાણીઓમાંજ લગની લગાવીને અધોગતિમાં ડૂબતી ચાલે છે!

શું આનો કોઇ ઉપાયજ નથી, કે જેથી હિંદુજાતિ ફરીથી પોતાના પૂર્વજોને માર્ગે ચાલવા લાગે? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો હજી પણ જો તેમના હાથમાં, તેમના પૂર્વજોના મહત્ત્વ અને ગુણગૌરવથી ભરપૂર એવા મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથ આપવામાં આવે; અને જો તેમાં વર્ણવાયલી તેમના પૂર્વજોની વીર કહાણીઓ તેમના વાંચવા–સાંભળવામાં આવે; તો હજી પણ તેમનો બચાવ થવાનો સંભવ છે. અત્યારે એથી વધારે સારો અને સુગમ ઉપાય દેશોન્નતિમાટે બીજો કોઇ પણ નથી. જો હવે આ પ્રમાણે નહિ કરવામાં આવે, તો પછી ભારતવાસી હિંદુ–આર્યોમાં માથું ઉંચું કરવાના ઉચ્ચ અભિલાષો કદીપણ જાગવાના નથી.*

× × × ×

રામજીલાલ શર્મા

---

* આ શું જેવી તેવી તક છે? જેવી તેવી રાષ્ટ્રસેવા છે? જેવી તેવી સમાજસુધારણા છે? જેવો તેવો લાભ છે? જનસમાજને તો એવી તેવી બાબતોની પરવાજ નથી; પરંતુ હાલના સમાજ–સુધારકો અને રાષ્ટ્ર–સેવકોની પણ (ગુજરાતમાં તો) હજીસુધી એટલી ઉંડી ગતિ મતિ જણાતી નથી; તો પછી બીજાની તો વાતજ શી? તેઓ એટલા બધા ગાંડા તો થોડાજ છે, કે જેથી પોતાનાં ચરિત્રો અને ગુણગાનોની મોહ-મમતા ત્યજી દઇને તે સ્વધામે પહોંચી ગયેલા જુનાપુરાણા પૂર્વજોનાં ગુણચારિત્ર ગવરાવવા–ફેલાવવાનું, ગોટપીટીયા ભણતર ભણ્યાવગરના કથાકારોને વધારવા–સત્કારવાનું અને તે મહાન પૂર્વજોની જયંતિઓ તથા રામાયણ–મહાભારતની કથાઓ તેમજ સપ્તાહો સ્થળે સ્થળે ફેલાવી ગજાવીને તે પૂર્વજોના ઉત્તમોત્તમ આચારવિચારો અને નામો તથા કામોને જગાડવાનું કામ પોતાનેજ હાથે કરે! અને તેમ કરીને તેઓ પોતાને હાથેજ પોતાને તેમના કરતાં ઝાંખા દેખાડવાનો ધંધો આદરે!! દેશ કાલે ડૂબતો હોય તો આજ ભલે ડૂબે; પણ પોતાના પંડનીજ પ્રતિષ્ઠા, લોકપૂજા, ઈ૦ સાચવવા વધારવાનું મૂકીને તે સ્વધામ પહોંચી ગયેલા મૃત પૂર્વજોનાં ગુણચારિત્ર (તે ગમે તેટલાં પ્રાણદાયક હોય તોપણ) ગાવા–ગવરાવવાનું તેમને પરવડેજ કેમ! કારણકે એવું તેવું કરવા કરાવવા જતાં ન કરે નારાયણ ને કદાચ કોઈ કોઈ તેજસ્વી માનવોજ પાકી આવ્યા; તો તો પછી એ બિચારા બડેખાંઓનાં નામ, કામ અને જયંતિઓ આ સંસારમાંથી ઉખડીજ જાય ને! પણ અલ્યાભાઈ! આ સેવક પોતેજ એવાં તેવાં કામો કરવા કરાવવાનું છોડીને આમ શામાટે બીજાની વાત કરતો હશે? કારણ એજ કે, તે મેલોઘેલો અને અવગુણોનો સાગર છે.

૩–પંડિત જયગોપાલ વિદ્યાભંડારના વિચાર*

મહાભારત ગ્રંથની પ્રશંસા કરવી; એ તો સૂર્ય દેખાડવા માટે દીવો ધરવા જેવું છે. જો હું એ વિષે ટુંકમાં કાંઇ કહેવા માગું તો તો એટલુંજ કહું કે, જે હિંદુ સંતાને મહાભારતને વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી; તે ગમે તો સંસારમાંની સર્વ વિદ્યાઓ ભણી ચૂકયો હોય તોપણ કશુંયે નથી ભણ્યો એમજ સમજવું; અને જેણે મહાભારત વાંચ્યું–વિચાર્યું છે તથા પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ધારણ કર્યું છે; તેને બીજું કોઇપણ પુસ્તક વાંચવાવિચારવાની જરૂર નથી.

સમુદ્રમાં જેમ હીરા, મોતી, છીપ, શંખ, પરવાળાં વગેરે અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ ભરી પડી છે; તેમ મહાભારતરૂપી વિચારસાગરમાં પણ જેના વડે ચારે પદાર્થ પ્રાપ્ત થાય, એવાં જ્ઞાન-ચારિત્રવર્ધક હીરારત્નો સર્વ પ્રકારનાં ભર્યાં પડયાં છે.×

ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, માનવી સભ્યતા, દુષ્કર્મોનું પરિણામ, પુણ્યોનું ફળ, સંસારના આરંભથી મહાભારતના સમયસુધીના રાજા–મહારાજાઓના ઇતિહાસ, તેમનાં વીરત્વ તથા વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પ્રકારના આચાર તથા વિચાર આ મહાભારતમાંથી મળી આવવાના.

મારી તો એટલે સુધી ખાત્રી છે કે, આખા ભારતવર્ષમાં–એટલુંજ નહિ પણ સમસ્ત સંસાર-માં મળીને પણ–હાલમાં જેટલું પણ સાહિત્ય દેખાય છે; તે ગમે તો હિંદી, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી, ફ્રેંચ, જર્મન, અરબી, ફારસી, જાપાની કે ગમે તે ભાષામાં હોય; તોપણ તે સર્વનો મૂળ આધાર તો મહાભારતજ છે.

સાચી વાત તો એ છે કે, મહાભારત એ અમારી આર્યજાતિની રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ છે; અને જ્યાં-સુધી તે અમારી પાસે છે, ત્યાંસુધી આર્યજાતિ કદીપણ નષ્ટ થવાની નથી. હજારો વર્ષોથી પીડાતી અને વિદેશી રાજ્યકર્તાઓથી કચરાતી આ જાતિ હજુ પણ નાબુદ થઈ નથી તેનું કોઇ પણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર રામાયણ અને મહાભારતજ છે. આ સંસારસમુદ્રને તરી જવા માટે મહામુનિ વ્યાસદેવજીએ ખરેખર મહાભારતરૂપી એક જબરદસ્ત વહાણુજ બનાવી આપ્યું છે.

મારૂં કામ અત્રે મહાભારતની સમાલોચના કરવાનું નથી; પરંતુ માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનું છે કે, આર્ય સંતાનોએ મહાભારતને વાંચવા–સમજવાની અને તેને અનુસરતી વર્તણુક બનાવવાની જરૂર શામાટે છે ?

પાઠકબંધુ ! મહાભારતકાળમાં આર્યજાતિ સમસ્ત સંસારમાં રાજ્ય કરતી હતી, એ તો તમને મહાભારત વાંચવાથી તરતજ સમજાઇ જશે. કૌરવ અને પાંડવોના યુદ્ધમાં ભારતના સઘળા પ્રાંતોના રાજામહારાજાઓ એકત્ર થવા ઉપરાંત ચીનનો રાજા પણ આવે છે; અમેરિકા(પાતાલ)નો રાજા પણ આવે છે અને હરિવર્ષ(યૂરોપ)ની સેનાઓ પણ એમાં એકત્ર થાય છે! વળી કાબૂલ, કંદહાર, શક અને હૂણ (ફારસ) ઇત્યાદિના પણ લડવૈયાઓ ત્યાં એકત્ર થાય છે; અને એ સર્વને લીધે કુરુક્ષેત્રનું મેદાન તો જાણે સંસારની સમસ્ત જાતિઓના યોદ્ધાઓની એક અપૂર્વ પ્રદર્શિની જેવીજ બની રહે છે!! આર્યજાતિના આટલા બધા અભ્યુદય અને ઐશ્વર્યનું જો કોઇપણ ખાસ કારણ હોય તો તે એકમાત્ર આપણા પ્રાચીન આર્યોની સભ્યતા, મનોબળ અને શરીરબળની શ્રેષ્ઠતામાંજ હતું; અને એ શ્રેષ્ઠતાઓનાં કારણ તેમનાં **બ્રહ્મચર્ય, આત્મજ્ઞાન, વેદાભ્યાસ અને ઉત્તમોત્તમ ભાવનાઓમાંજ** રહેલાં હતાં. મહાભારતમાં એ સર્વ બાબતોને વ્યાખ્યાઓ અને ઉપદેશોરૂપે

* એમણે મહાભારતના સારાંશરૂપે હિંદીમાં સંવત ૧૯૮૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ "સચિત્ર મહાભારત" માંની ભૂમિકામાંથી આ વિચારો સ્વતંત્રાનુવાદરૂપે લીધા છે. એ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું "બુકસેલર શામદાસ બધવા" ઠે. શહાલમી દરવાજા, મુ. લાહોર. એ પ્રમાણે છે.

× એને લૌકિક હીરારત્નોની ઉપમા આપવી, એ પણ તેને ઉતારી પાડવા જેવું છે; કેમકે લૌકિક હીરારત્નો કરતાં સોગણું–હજારગણું–કે લાખગણું એનું મૂલ્ય કહીએ તોપણ ઓછું પડે. લૌકિક હીરારત્નોનો ડુંગર જેટલો ઢગલો બદલારૂપે આપીએ તોપણ એકાદ સાચા મહાપુરુષને ખરીદી શકાય નહિ; અને જે લૌકિક હીરારત્નોને ધારણ કરવાથી ધારણ કરનારાઓનાં દેહાભિમાન વધી જાય તેની તો કિંમત ગણવી ઘટે કે નુકસાની ગણવી ઘટે ? અને કિંમતજ ગણવાની હોય તોપણ આન્તરિક દૈવી સંપત્તિ આગળ તો તે ચપટી ધૂળ જેટલી પણ કયાં થવાની છે !!

વર્ણવવાને બદલે સાચા બનેલા બનાવોદ્વારા વર્ણવી છે; અને તે પણ એવી ઉત્તમ શૈલીથી વર્ણવી છે કે જાણે અત્યારે આપણી નજર સામેજ એ બનાવો બની રહ્યા હોય એવો આપણને ભાસ થઇ આવે છે. મહાભારતમાં આપણા પૂર્વજોનાં ચરિત્રચિત્રોને આ પ્રમાણે બહુજ તાદૃશ્ય રીતે આલેખવામાં આવ્યાં છે.

માત્ર બ્રહ્મચર્યનેજ લ્યો. પિતામહ ભીષ્મ પોતાના પિતાને પ્રસન્ન કરવાને ખાતર આજન્મ બ્રહ્મચારી રહે છે; રાજગાદીના હક્કનો રાજીખુશીથી ત્યાગ કરે છે; એકસોપચીસ વર્ષની વયે પણ એવું પ્રખર-પ્રબળ યુદ્ધ કરે છે કે પાંડવી સેનાના છક્કા છૂટી જાય છે; અને સ્ત્રીજાતિને ધર્મશાસ્ત્રે અવધ્ય કહેલી હોવાથી તેમજ શિખંડીનો ચહેરો સ્ત્રી જેવો હોવાથી-અથવા તો પૂર્વજન્મમાં તે સ્ત્રી હોવાથી-ધર્મજ્ઞ ભીષ્મપિતા પોતે આદર્શ બળવાન છતાં પણ તેના ઉપર હાથ ચલાવવાને બદલે તેને હાથે મરવાનુંજ પસંદ કરે છે ! વળી પોતે ઉત્તરાયણસમયેજ દેહ છોડવાનું ઉત્તમ માનતા હોવાથી તે સમય આવતાં સુધી-મહીનાઓ સુધી-બાણશય્યા ઉપરજ પડ્યા રહે છે; અને તે છતાં પણ દુઃખનો એક પણ ઉચ્ચાર તેમણે કર્યો નથી ! વળી ઓશીકું કર્યું તે પણ બાણનું કર્યું અને પ્રાણ તજ્યા તે પણ સ્વેચ્છાએ તજ્યા !!

વાંચનાર બંધુ ! તારા પૂર્વજ આર્યોમાં આટલું બધું આત્મિક અને શારીરિક બળ હતું અને આર્યોને તેમના એ ઉભય પ્રકારના બળપરાક્રમેજ આ સમગ્ર સંસારના સ્વામી બનાવી દીધા હતા.*

બાલમાતા સ્ટ્રીટ લાહોર સં-૧૯૮૨ જયગોપાલ

૪-ઈંડિયન પ્રેસ (પ્રયાગ) તરફના વિચાર

મહાભારતમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું છે; વ્યવહારની બાબતમાં જેવો ઉપદેશ અપાયો છે; અને જે કામોથી દૂર રહેવાની શિખામણ અપાઇ છે; તેને માન્ય કરવાથી ઘણા માણસો શૂરવીર થયા છે; ઘણાઓને અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે; અને ઘણાઓએ એવાં કામ કર્યાં છે કે જેથી તેઓ જગતપૂજ્ય થઇ શક્યા છે. આ હકીકત જોતાં મહાભારતને સાચા ધનનો ખજાનો કહે છે તે વાત પણ ખોટી નથી; તો પછી એવી તે કયી બાબત હોય કે જે એમાં સમાયલી હોય નહિ ? એમાં બધા જટિલ અને કૂટ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરેલું છે અને કઠિનમાં કઠિન ગુંચવણો ઉકેલવાનો માર્ગ દર્શાવેલો છે. જો હિંદુઓ એમાંના ઉપદેશનું બરાબર પાલન કરે તો તેમનાં સઘળાં દુઃખ-દારિદ્ર દૂર થઈ જાય; વિપત્તિઓ ટળી જાય અને તેમના સૌભાગ્યસૂર્યનો ઉદય થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી.

પણ મહાભારતના એ અમૂલ્ય ઉપદેશો સામાન્ય જનતાને પહોંચી શકે કેવી રીતે ? કેમકે મહાભારતરૂપી ખજાના ઉપર સંસ્કૃત ભાષાનો એવો જબરદસ્ત પહેરો છે કે જે પહેરો વટાવી જવાનો અધિકાર માત્ર પંડિતોનેજ છે. વળી એ પણ સ્પષ્ટજ છે કે, સંસ્કૃત જાણનારાઓની સંખ્યા બહુજ થોડી હોવાથી; અને તેથી કિંમત પણ સંસ્કૃત મહાભારતની વધારે હોવાથી સંસ્કૃતદ્વારા તો તેના ઉપદેશ જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આ પ્રમાણે એ ઉપદેશો પ્રાપ્ત નહિ થવાથી, અને તેને લીધે આપણામાં મનોબળ અને ચારિત્ર્યબળ ઘટી જવાથી આપણે બહુજ દીનહીન થઇ ગયા છીએ; એ મહાદુઃખની વાત છે. જે ગ્રંથમાં વર્ણવેલા ઉપદેશો સ્વીકારવાથી અને આચરવાથી

* કોઈ અહીં એમ પૂછે કે, હવે કાંઈ એવું બળ ઓછુંજ આવે તેમ છે ? તો જણાવવાનું કે, તે જોઇએ છેજ કોને અને લગની લાગી છે પણ કોને ? લગની વેપારી અગ્રેસરોને લાગી છે દેશને લૂંટવા-લૂંટાવવાની, લૂંટવા લાગવાની અને બહુ તો કોઈ કોઈને લગની લાગે છે દેશભરને આવરી બેઠેલાં દુઃખદારિદ્રનાં અનેકવિધ વૃક્ષોમાંથી એકાદ પાંદડુંજ તોડવા બેસી જઇને તેમાંજ મોટો દેશોદ્ધાર થઈ જવાનો ડોળ અને ઉપદેશ કરવાની ! વળી ઋષિમુનિઓનાં શિક્ષણ શીખવા-શીખવવાની અને પાળવા-પળાવવાની, તથા હજારો અનાથ સંતાનોનાં તનમનને વજ્ર જેવાં બનાવીને તેમાંથી દેશના સાચા સપૂતો નીકળે તેમ કરવાની તો પડી છેજ કોને !! દીન-દુઃખી અને અનાથો ભલે કાલે મરતાં હોય તો આજ મરે; પણ લોકોમાંથી લાખો ઉઘરાવીને એવાં તેવાંઓની સેવામાં વાપરવા કરતાં ન ખર્ચે ધનિકપુત્રોને અતિમૂર્ત બનાવવા પાછળ, કે જેથી કરીને ઝટાઝટ પોતાની છબીઓ, સભાઓ અને જયંતિઓ ચાલુ થઈ પોતાના અનિત્ય શરીરનું નામ આ જગતભરમાં અમર થઈ જાય !

અવગુણસાગર ભિક્ષુ-અખંડાનંદ

તે તે માનવોનો દુઃખક્લેશમાંથી ઉદ્ધાર થયો; સુખદાયક જ્ઞાનચારિત્ર પ્રાપ્ત થયું; અને તેમનાં નામ સંસારમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયાં; એવા અતિ ઉપકારક ઉપદેશો આપણા દેશમાં મોજુદ છતાં આપણે તેનો લાભ ઉઠાવી શકતા નથી; તો તો પછી ધન-ધાન્યના છતા ભંડારે અપવાસી રહેવા જેવીજ વાત એ તો થઇ ને!!

કોઈ પૂછે કે, મહાભારતમાં શું છે? તો તેને ટુંકો ઉત્તર તો એજ આપી શકાય કે, એ મહા-પુરાણમાં સર્વ કાંઈ છે. જે એમાં છે, તેજ બીજે મળી શકે છે; અને જે એમાં નથી તે ક્યાંય પણ મળવું અસંભવિત છે. મહાભારતમાં રાજાઓના વંશનું વર્ણન છે; તેમનો અદ્ભુત કીર્તિ-કલાપ છે; તેમની ભૂલોનું પણ વર્ણન છે અને તે ભૂલોને સુધારવાના ઉપાય પણ દર્શાવેલા છે. વળી એમાં ઋષિઓની કથાઓ છે; તેમની તપશ્ચર્યાઓનાં વર્ણન છે; તેથી થતા વિશ્વહિતના ઉલ્લેખ છે; અને જે જે ઋષિઓ તપોભ્રષ્ટ થયેલા તેનાં પણ કારણો દર્શાવેલાં છે. આ પ્રમાણે એક સામાન્ય માનવ પણ સાધનાદ્વારા પ્રયત્ન કરતો કરતો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ માનવ થઇ શકે છે, તે એમાં દર્શાવેલું છે; તેની સાથે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે, ગમે એવો મહાબળવાન માનવ હોય તોપણ જો તે વિવેકભ્રષ્ટ હોય કે થાય, તો તે પણ કેવી દુર્દશાને પ્રાપ્ત થાય છે; તથા તેની પાસે બળ, વીર્ય, બુદ્ધિ, ધન, પ્રભુતા, રાજ્ય, ભાઇ, ભાંડુ, સ્વજન, પરિવાર વગેરે ગમે તેટલું હોય તોપણ તેમાંનું કોઇપણ તેની રક્ષા કરી શકતું નથી. આવા સત્ય સિદ્ધાંતોને સાબીત કરનારા બનાવોનાં અનેક જીવતાં જાગતાં વર્ણનો મહાભારતમાં છે. વળી અનેક પ્રકારનાં તપોવન, ઉપવન, સરોવર, નદીઓ, પર્વતો, વન, આકાશ, પાતાળ તથા સર્વ પ્રકારના લોકોનાં અને ભવનોનાં વર્ણન એમાં આબેહુબ છે. એમાંથી તમને નવલકથાની મઝા, ઇતિહાસનો આનંદ તથા નાટક અને કાવ્યની પણ રસિકતા પ્રાપ્ત થશે. નીતિના ઉપદેશ, કુટિલ નીતિની ચાલબાજી, રાજનીતિના દાવપેચ, છળરહિત નિર્મળ વ્યવહારના ઉપદેશ, લોકો સાથે વર્તવાની રીતિ, વૃદ્ધો-વડીલોને તુચ્છ માનવાનાં અને સ્ત્રીઓનો અનાદર કરવાનાં માઠાં પરિણામ, એ વગેરે મહાભારતમાં બહુજ ખુબીથી દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં જ્યાં યુદ્ધની ચર્ચા ચાલતી જોશો, ત્યાં તેનો પણ તમને પૂર્ણ ઉત્કર્ષ થયેલો દેખાશે; તથા સર્વ જાતનાં હથિયારો, અસ્ત્રશસ્ત્રો, સ્વારીઓ અને સેનાઓનાં પણ આબેહુબ વર્ણન દેખાશે. જ્યાં મલ્લવિદ્યાનાં વર્ણન વાંચશો, ત્યાં તમને કુસ્તીના જાત જાતના દાવપેચ પ્રાપ્ત થશે. જ્યાં ચાલાકીનું વર્ણન વાંચશો, ત્યાં તેનું પણ એવું વર્ણન મળશે કે જે વાંચીને તમે દિંગ થઈ જશો. એમાં તમે તીર્થોનાં માહાત્મ્ય જોશો; તીર્થયાત્રા કરવાના લાભ જોશો; અને કયી યાત્રામાં તથા કયા અનુષ્ઠાનમાં શી શી હરકતો છે તે પણ યથાવત્ આલેખાયલું જોશો. ક્યાંક આપ એમાં દિગ્વિજય થતો જોશો તો ક્યાંક યજ્ઞસમારંભ થતો જોશો. ક્યાંક વિચિત્ર સભામંડપ બંધાયલો જોશો તો ક્યાંક દાનભોજનાદિનો અપૂર્વ મહોત્સવ ચાલતો જોશો. એમાં તમને જે સ્થળે અનેક પુણ્યકાર્ય જોવા મળશે; ત્યાં કેટલીક એવી વાતો પણ દેખાશે કે જે જોઇને તમને દુઃખ પણ ઉપજશે અને દુરાચારીઓ ઉપર બહુ ક્રોધ ઉપજશે; પરંતુ છેવટે એ સર્વનું પરિણામ જોશો, ત્યારે તમને આનંદ પણ અપાર થશે. કેમકે તમે જોશો કે, છેવટે તો અધર્મની હાર અને ધર્મનીજ જીત થઇ છે; અસત્ય ઉપર સત્યનોજ વિજય થયો છે અને અનીતિને નીતિએજ હાર ખવડાવી છે. ઘમંડમાં આવી જઇને કે ઐશ્વર્યના મદમાં છકી જઇને જેમણે સાધુ માણસોને સતાવ્યાં; અધર્મથી યુદ્ધ કરીને નિર્દોષ બાળકો પણ મારી નાખ્યાં અને નિરપરાધી સ્ત્રીઓની આબરૂ લીધી; તેમની પોતાની પણ આખરે એટલી બધી સતાવણી અને બેઆબરૂ થઇ કે તેમની પાછળ તેમનું નામ લેનાર પણ રહેવા પામ્યું નહિ!

આવા આ મહાન ગ્રંથને વાંચવાથી મનુષ્યને દુરાચારથી દૂર રહી સદાચારી થવાનું શિક્ષણ મળશે; અધર્મથી દૂર રહી ધર્માત્મા થવાનો ઉપદેશ મળશે; અને બીજાઓનાં ગળાં રેહેંશીને મેળવાતા આ નાશવંત ઐશ્વર્યને મેળવવા-ભોગવવાનું જવા દઇને સાદું-સીધું અને સરળ જીવનજ સ્વીકા-રવા-ગાળવાનો ઉત્સાહ મળશે. આ એક એવો અસામાન્ય ગ્રંથ છે કે જેને વાંચવામાં તમારો જીવ સારીપેઠે પરોવાશે અને તેની સાથે જાતજાતના ઉપદેશ તો મફતમાંજ મળશે. વળી આમાં એવી તો એક પણ વાતજ નથી કે જે તમારૂં તલમાત્ર પણ નુકસાન કરે. કેમકે એમાં જે કંઇ છે તે એવુંજ છે કે તેનાથી તમારૂં ભલુંજ થવાનું; અને અહિત તો થવાનુંજ નહિ.

મહાભારતના રચનાર પોતે પણ ભારતવાસીજ હતા, એટલે તેમણે તેમાં ભારતવાસીઓના ચારિત્રનાં અને સ્વભાવનાં વર્ણન આબેહૂબ આપ્યાં છે. વળી ભારતીય નીતિરીતિના ગુણ-દોષ ઉપર પણ એમાં અસરકારક ચર્ચાઓ અને વિવેચનો છે; અને ભારતનાં નદ-નદી, પહાડ, મેદાન, જંગલ અને પશુપક્ષીઓનાં પણ અસામાન્ય વર્ણન છે. આવા દરેક પ્રકારની વિશેષતા ધરાવવાવાળા મહાભારત ગ્રંથના ભારતીય ભાષાઓમાં અનુવાદ થાય, એમાં તો કાંઇ મોટી વાતજ નથી; પણ મોટી વાત તો એ છે કે, જગતની સઘળી ઉન્નત ભાષાઓમાં આપણું મહાભારત છપાઇ ચૂકેલું છે!

૫—પંડિત ઈશ્વરીપ્રસાદ શર્માના વિચાર

મહાભારતમાં સર્વ રસોનો યથાસ્થાને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. શૃંગારથી તે વૈરાગ્ય-સુધીના બધા રસોનું એમાં એવું સુંદર મિલન થયું છે કે ભારતના પ્રાચીન વીરોની આ પવિત્ર કથા બહુજ મનમોહક, હૃદયગ્રાહી અને પ્રભાવશાળી બની રહી છે; અને તેથી કરીને અત્યંત પ્રાચીન કાળથી અદ્યાપિપર્યંતના બધા પંડિતોનો એજ મત છે કે, **જે કંઇ મહાભારતમાં છે તેજ બીજે સ્થળે જોવામાં આવે છે; અને જે તેમાં નથી તે ક્યાંય પણ નથી.** × × × × વાત પણ ખરી છે કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર, એ ચારે વર્ણના લોકોએ જાણવા જેવાં શિક્ષણ એમાં ભરેલાં છે. પ્રાચીનકાળથી મોટા-મોટા કવિઓ, મહાકવિઓ અને નાટકકારો મહાભારતના આધારથીજ અનેકાનેક કાવ્ય, મહાકાવ્ય અને નાટકો લખતા આવ્યા છે; અને તે છતાં પણ હજુસુધી એ ભંડાર ખાલીજ થતો નથી! આજે પણ એ અખૂટ ભંડારમાંથી ભારતની જૂદી જૂદી ભાષાઓના કવિઓ અને લેખકોને અનેક પ્રકારની સામગ્રી મળ્યા કરે છે; અને એનેજ આધારે તેઓ પોતાની પ્રતિભાનો વિકાસ કર્યા કરે છે. આથીજ લોકો કહે છે કે, ઉચ્ચ કોટિના કવિઓમાં જે કંઇ કાવ્ય-કુશળતા અને રચનાના ચમકારા દેખાય છે, તે બધું ભગવાન કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસનુંજ ઉચ્છિષ્ટ છે.

મહાભારતના એકેએક પાત્રનું ચરિત્ર અદ્ભુત છે. એ બાબતનું નિરીક્ષણ કરવાથી આપણને આપણા દેશ અને સમાજની હજારો વર્ષ પહેલાંની અવસ્થાનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. એ સમયનો વર્ણાશ્રમ ધર્મ કેવો હતો અને તે વખતના ક્ષત્રિયો કેવા શૂરવીર, પરાક્રમી અને સત્યસંકલ્પ હતા; એ સર્વ આપણા લક્ષમાં આવી જાય છે. અને તેથી આ ગ્રંથ વાંચીને આપણા પૂર્વજોનાં ઉત્તમ ચરિત્રોથી પરિચિત થવું એ પ્રત્યેક હિંદુનું-નહિ નહિ, પ્રત્યેક ભારતવાસીનું-મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

ભીષ્મપિતામહની અલૌકિક પિતૃભક્તિ, શ્રીકૃષ્ણની વિલક્ષણ રાજનીતિ, યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા-પાત્ર સત્યનિષ્ઠા તથા દ્રોણ, દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ વગેરે વીરોની અદ્ભુત વીરત્વપૂર્ણ કથાઓ વાંચીને કયા ભારતવાસીના મુરદાલ પ્રાણોમાં પણ નવજીવનનો સંચાર નહિ થાય? પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું સ્મરણ કરીને ગર્વથી કોની છાતી નહિ ફૂલી ઉઠે? માટે જો આપણને આપણા ભૂત-કાળના મહત્ત્વનું યથાર્થ ચિત્ર જોવાની અભિલાષા હોય તો આપણે મહાભારત જરૂર વાંચવું જોઇએ. જો સંસારના એ મહાવીરોની વીરકથા વાંચીને આપણા મુરદાલ પ્રાણોમાં નવીન સંજીવની શક્તિ ભરવાની ઇચ્છા હોય તો મહાભારતનો પાઠ અવશ્ય કરવો જોઇએ; અને સત્ય વાત તો એ છે કે, **જેણે મહાભારત નથી વાંચ્યું તેનું ભારતવાસી હોવુંજ વ્યર્થ છે.**

૬—મહાત્મા ગાંધીજીના વિચાર

મેં આ પહેલાં 'મહાભારત'નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઇ કોઇવાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જૂદી વાત. મેં તો ઉલટો તેની વિરુદ્ધમાંજ મત બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઇ અને ઝઘડાઓની કહાણીઓ હશે; અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રાજ આવશે! એથી કરીને મહાભારતનાં ૭ હજાર પાનાંનાં મોટાં પોથાં જોઇને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો. પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું, ત્યારે તો પછી અમુક ભાગસિવાય એ એટલું બધું મનમોહક થઇ પડ્યું; એમાં એટલી બધી લ્હે લાગી ગઇ કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરોજ બની ગયો અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

એ ગ્રંથ મેં ચાર મહીનામાં (યરોડા જેલમાં) પૂરો કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, આ મહાભારતને કાંઇ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગણ્યાં-ગાંઠયાં સુંદર જવાહીરોની એકાદ તિજોરીની ન આપી શકાય પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખૂટ ખાણુ સાથેજ તેને સરખાવી શકાય; કે જે ખાણુને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ઉંડી ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી કિંમતી જવાહીર વધુ ને વધુજ નીકળતાં જાય.

૭–દેશહિતનિરત લાલા હંસરાજજીના વિચાર

(પંડિત સંતરામજીએ લખેલા 'સચિત્ર મહાભારત' પુસ્તકની ભૂમિકામાંથી)

મહાભારત એક બડા હી અદ્દભુત ઔર વિચિત્ર ગ્રંથ હૈ. ઇસમેં જિન ઘટનાઓં કા વર્ણન હૈ વે ભારત કે સબ પ્રાન્તોં સે સંબંધ રખતી હૈં; ઔર ભારત કી પ્રસિદ્ધ કથાઓં મેં સે કોઇ હી ઐસી હોગી જિસકા બીજ ઇસ ગ્રંથ મેં ન પાયા જાતા હો. ધર્મ, અર્થ, કામ ઔર મોક્ષ સંબંધી જિતને ઉપદેશ ઇસ ગ્રંથ મેં વિસ્તૃત રૂપ સે લિપિબદ્ધ હૈં, વૈસે સંસાર કી કિસી પુસ્તક મેં ભી દિખાઇ નહીં દેતે. સમાજ કી રક્ષા, સ્થિતિ ઔર ઉન્નતિ કે જો ઉપાય વર્ણન કિયે ગયે હૈં અથવા જો ઉચ્ચ આદર્શ વ્યક્તિયોં ઔર સમષ્ટિયોં કે સામને રખે ગયે હૈં, ઉનકી તુલના કઠિનતા સે હી કિસી અન્ય પુસ્તક કે અંતર્ગત હોગી. × × ×

× × × × ×

મહાભારત કા પ્રભાવ ભારતવર્ષપર મહાન હૈ. અંધકાર કે સમય મેં જબ વિદ્યા કા હ્રાસ ઇસ દેશ મેં હો ગયા થા, તબ ભી મહાભારત લોગોં કી દૃષ્ટિ સે ઓઝલ નહીં હુઆ થા. પ્રત્યેક માતા-પિતા અપને સંતાન કે મનોં કો ઇસકી કથાઓં સે પ્રસન્ન કરતે હુએ ઉનકે આત્માઓં કો ધર્મ, શૌર્ય, જ્ઞાન ઔર ઉત્સાહ સે રંજિત કરતે થે. સહસ્રોં પંડિત નગરોં આર ગ્રામોં મેં ઘૂમતે હુયે રાત્રિ કે સમય વૃદ્ધોં, યુવકોં, કુમાર ઔર કુમારિયોં કે હૃદયોં ઔર મસ્તિષ્કોં કો અપની કથાઓં સે આર્દ્ર ઔર પ્રકાશિત કરતે થે. ઇસ કથા કી રીતિ સે હિંદૂ જનતા કે અંદર એકતા, સમાનતા, જાતિત્વ ઔર સહાનુભૂતિ કે ભાવ ઉત્પન્ન હોને સે જાતિ બલવાન બનાઇ જાતી થી. **મહાભારત જૈસા પ્રભાવશાલી ગ્રંથ હમારે પૂર્વજોં કે હાથ મેં એક તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર થા,** ઔર ઉન્હોંને અપને ઇસ શસ્ત્ર કા ઉપયોગ ઉત્તમ રીતિ સે કિયા થા. હિંદૂ જાતિ બડી હી પુરાની જાતિ હૈ. ઉસકે જીવન મેં અનેક ઘટનાઓંને અપના મુંહ દિખલાયા હૈ. ઉન ઘટનાઓં કો સુલઝાને ઔર જાતિ ઔર ધર્મ કી રક્ષા કે લિયે હમારી જાતિ કે મહાપુરુષોં કો અનેક ઉપાય બર્તને પડે હૈં. ઐસા પ્રતીત હોતા હૈ કિ જાતિ કી વિશેષ આપત્તિયોં કો દૂર કરને કે લિયે દેશ કી વિદ્વત્ સભાઓં ઔર રાજમંડલોં ને સમય કી આવશ્યકતાનુસાર મહાભારત મેં પરિવર્તન કિયા. દુર્ઘટનાયેં તભી દૂર હો સકતી હૈ કિ જબ જાતિ કે અંદર ઉનકો જીતનેવાલે વિરોધાભાવ ઉત્પન્ન કિયે જાવેં. હમારે રાજાઓં, મહારાજાઓં ઔર પંડિતોં ને શુદ્ધભાવ સે ઇસ મહાપુસ્તક મેં અધિક-ન્યૂન કરકે કથાઓંદ્વારા વિશેષ ભાવોં કા પ્રચાર ઔર સંચાર હિંદૂ જાતિ મેં કિયા. પરંતુ જિન્હોંને મહાભારત મેં પરિવર્તન કિયે, ઉન સબકે ભાવ શુદ્ધ નહીં થે. જબ બહુત સે મતમતાન્તરોં ઔર સંપ્રદાયોં કે ફૈલને સે હિંદૂજાતિ કે ભિન્ન ભિન્ન વિભાગોં મેં પરસ્પર કલહ ઔર દ્વેષ ફૈલ ગયા, તબ સંપ્રદાયી પંડિતોં ને ઇસ કથાગ્રંથ કો અપને વિચારોં કા સહારા ઔર પ્રમાણ બનાકર ઇસમેં બહુત કુછ હસ્તક્ષેપ કિયા. આજકલ પુસ્તકોં મેં હસ્તક્ષેપ કરના કઠિન હૈ; ક્યોંકિ મુદ્રણયંત્ર મૌજૂદ હૈ. જો પુસ્તક એક વાર છપ જાતી હૈ, ઉસમેં ન્યૂનાધિક હોના અસંભવ હૈ. પરંતુ જબ હસ્તલેખ સે હી પુસ્તક પ્રસ્તુત કિયે જાતે થે, તબ તો પ્રત્યેક લેખક કે લિયે સુગમ થા કિ વહ અપની ઓર સે કુછ શ્લોક બનાકર પુસ્તક મેં લિખ દેં; ઔર આગે કે લિયે જો પુસ્તકેં લિખી જાવે વે ઇન શ્લોકોં કો મૂલ પુસ્તક કા ભાગ સમઝ કર મૂલ પુસ્તક મેં સંમિલિત કર લેવે. જ્ઞાત હોતા હૈ કિ મહાભારત મેં પૂર્વોક્ત દોનોં કારણોં સે બહુતસા પ્રક્ષિપ્ત ભાગ મૌજૂદ હૈ.

ઇસ પ્રક્ષિપ્ત ભાગમેં ઇસ પ્રકારકે ભી વિચાર વર્તમાન હૈ કિ જો શ્રુતિ ઔર બુદ્ધિ કે વિરુદ્ધ હૈ. ઐસે વિચારોં કે પ્રચાર સે હિંદૂજાતિ કો હાનિ પહુંચતી રહી ઔર અધિક હાનિ પહુંચને કી સંભાવના હૈ. પાપી લોગ અપને પતિત આચરણોં પર લજ્જિત હોને કે સ્થાન મેં મહાભારત કે પતિત વિચારોં કા આસરા લેકર અપની લજ્જા કો છિપાને કી ચેષ્ટા કરતે હૈં. ઇસી પ્રકાર કે વિચારોં ને

તત્ત્વદર્શી, આત્મદર્શી, વિદ્યાસંપન્ન, યોગી, શૂરવીર, દઢસંકલ્પ, ઐસે મહાન આત્મા કૃષ્ણ કો ભોગ-વિલાસ મેં રત કામાતુર સ્વરૂપ મેં હિંદૂજાતિ કે સામને પ્રગટ કિયા હૈ. ઇસ લિયે પરમ આવશ્યક હૈ કિ મહાભારત કો ઉસકે અપને અસલી સ્વરૂપ મેં લોગોં કે સામને પ્રકાશિત કિયા જાવે.

× × × × ×

લાહૌર
તા-૨૨-જનવરી ૧૯૨૫ } હંસરાજ

૮-પંડિત નરદેવશાસ્ત્રી વેદતીર્થના વિચાર

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયનું ભારતવર્ષ

(કલકત્તાના "**હિંદુપંચ**"ના હાલમાંજ નીકળેલા શ્રીકૃષ્ણાંક ઉપરથી અનૂદિત)

ધન્યભાગ્ય છે પવિત્ર ભારત-ભૂમિનાં કે જ્યાં અનંતકાળથી સમયે સમયે મર્યાદા-પુરુષોત્તમ માર્ગદર્શક મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા છે, કે જેમને માર્ગે ચાલીને સંસાર સુખ-શાંતિનું ધામ બની શકે તેમ છે.ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એવાજ અવતારી પુરુષોમાંના છે. તેમની ગીતાએ તેમને અને તેમની સાથે આ ભારત-ભૂમિને પણ અજર-અમર બનાવી દીધી છે. આજે જન્માષ્ટમીનો પવિત્ર દિવસ છે. મહાકવિ કાલિદાસના કથનાનુસાર "**भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्।**" આવી વિભૂતિનો જન્મ લોક-કલ્યાણ અથવા લોકોન્નતિનેજ માટે થાય છે. લોકસંગ્રહના ઉપદેષ્ટા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઉપદેશ લોકોન્નતિના કારણરૂપ ન થાય એ તો બનેજ કેમ ? આજે અમે આ જન્માષ્ટમીના પ્રસંગે કૃષ્ણ ભગવાનના સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ તો તે એક સમયોચિત કાર્યજ થશે. ચાલો, પાઠક ! આપણે તે સમયના ભારતવર્ષ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીએ.

સ્વરાજ્ય અને સામ્રાજ્ય

એ સમયે ભારત-ભૂમિ ઉપર તો ભારતીય રાજા-મહારાજાઓનું સ્વરાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ બળવાન સ્વરાજ્યને લીધે સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર પણ આર્ય રાજાઓનું સામ્રાજ્ય હતું. આર્યજાતિ-ની સભ્યતા એ સમયે સર્વશ્રેષ્ઠ સભ્યતા ગણાતી હતી. ભારતીય રાજામહારાજાઓ ભલે આપસમાં દ્વેષ રાખતા હતા; પરંતુ પ્રજાને માટે તો તેઓ એકસરખા સુખદાતા હતા. મગધદેશના જરાસંધને, ચેદિદેશના શિશુપાલને અને હસ્તિનાપુરના દુર્યોધનને ખરાબ દર્શાવવામાં આવે છે; પરંતુ એ રાજાઓ એકબીજા રાજા સાથે વેર રાખતા હતા, અને પ્રજાને તો પુત્ર પ્રમાણે પાળતા હતા. રાજાઓને રાજાઓ માટેજ ફરિયાદ હતી, પરંતુ પ્રજાને પોતાના રાજાવિષે કંઇ પણ શંકા રહેતી નહિ. કંસ કૃષ્ણથી ડરતો હતો, તેણે તેમને દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે પોતાની પ્રજાની દૃષ્ટિમાં કોઈ પણ રીતે નુકસાનકારક ગણાયો નથી. એ સમયે રાજા-મહારાજાઓ શરદૃઋતુમાં ચઢાઇઓ કરતા હતા. શત્રુ હારી જતાં અથવા મૃત્યુ પામતાં તેનું રાજ્ય છીનવી લઇ પોતાના રાજ્યમાં જોડી દેવાની રૂઢિજ નહોતી. તેઓ શરણાગતને છોડી દેતા હતા અને જો તે યુદ્ધમાં હારી જાય તોપણ થોડીજ ખંડણી લઇને તેને છોડી દેતા હતા; અથવા તો યુદ્ધમાં મરાયા બાદ તેના પુત્ર વગેરેને રાજ્યગાદીએ બેસાડીને પાછા ફરતા હતા. અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપર પરિભ્રમણ કરવાને ઘોડો છૂટો મૂકાતો હતો. જેનો ઘોડો અટકાયતસિવાય પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા કરીને પાછો આવતો, તેનું સમસ્ત પૃથ્વી ઉપર સામ્રાજ્ય ગણાતું હતું.

એ સમયે પ્રજાને પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય પ્રકટ કરવાનો પૂર્ણ અધિકાર હતો. આમ સ્વતંત્ર મત ધરાવવાને ખાતર રાજા-મહારાજાઓએ કદી પણ પ્રજાને સતાવી નથી. શાસનપદ્ધતિ રાજાસત્તાક હતી; પરંતુ આજકાલની કહેવાતી પ્રજાસત્તાક રાજ્યપદ્ધતિ કરતાં તો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ હતી. રાજા-મહારાજાઓ હાલની પેઠે સીધેસીધું નહિ પણ વિદ્યાસભા, રાજસભા અને ધર્મસભાદ્વારા રાજ્ય કરતા હતા. એ સભાઓમાં જનતાના સાચા પ્રતિનિધિતરીકે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો, સંન્યાસીઓ અને ઋષિમુનિઓ સભ્યતરીકે વિરાજતા હતા. રાજાઓ પણ ઋષિ-મુનિઓના શાપ અને ધાકથી એવા તો ધ્રૂજતા કે કોઇપણ અગત્યનું કામ તેમની સાથે મસલત કર્યા સિવાય કરતાજ નહિ.

પ્રજા

પ્રજા સર્વ પ્રકારે સુખી હતી તથા રાજદંડના ભયથી પોતપોતાનાં વર્ણાનુરૂપ કાર્યોમાં તત્પર રહેતી હતી. તેના ઉપર સ્વધર્મરક્ષક અને પોષક રાજ્યપદ્ધતિ હોવાથી પ્રજામાં છળ, કપટ અને દંભનું નામ સરખુંયે ન હતું. રાજાઓ પ્રજા પાસેથી આવકનો છઠ્ઠો અથવા ચોથો ભાગ લેતા હતા, પરંતુ આજકાલના જેવા કરોની અતિશયતા નહોતી. રાજા આજકાલના રાજાઓની પેઠે વેપાર કરતા ન હતા. આજકાલ તો આપણા રાજ્યકર્તાઓ પક્કા વેપારી છે. એટલે પ્રજાનો ભાગ રાજાના ભંડારમાંજ જાય છે અને પ્રજા ભૂખે મરે છે. રાજા અને પ્રજાનો એકજ ધર્મ હતો; તેથી બન્ને પરસ્પર એક જેવાજ લાગતા હતા. દેશની સંપત્તિ એ સમયે હાલની પેઠે સાત સમુદ્ર પાર ચાલી જતી નહોતી; પરંતુ વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય, વેપાર વગેરેની વૃદ્ધિ થવાથી ભારતવર્ષ સમસ્ત સંસારનું કેન્દ્ર બની રહ્યો હતો. આજે તો આપણે માથે સંપૂર્ણ વિદેશી, વિધર્મી અને તેથી અસ્વાભાવિક રાજ્ય-શાસન-પદ્ધતિનું ચક્ર જોરથી ઘુમી રહેલું છે; અને તેથી સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્ય બન્ને નાબુદ થઈ ગયાં છે, એટલે પછી પ્રજા તો સુખી હોયજ શી રીતે?

સ્વશિક્ષણ

સ્વરાજ્યને લીધે એ સમયે ભારતવર્ષજ સ્વશિક્ષણનું કેન્દ્ર હતો. સમસ્ત સંસારના લોકો અહીં આવીને ચારિત્ર-શિક્ષણ લઇને સ્વદેશ જતા હતા. અહીં વેદવેદાંગોનું શિક્ષણ અપાતું હતું. અહીંનું તત્ત્વજ્ઞાન પણ એટલું બધું ઉન્નત થયેલું હતું કે સમસ્ત સંસારના વિદ્વાનો અહીં આવીને આપણા ગુરુઓને ચરણે પડતા હતા.

एतद्देश-प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः। स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः॥ (મનુ)

આ પ્રમાણે અહીં અઢારે વિદ્યા અને ચોસઠ કળાઓનું સામ્રાજ્ય તો હતુંજ, પરંતુ એ ઉપરાંત બ્રહ્મવિદ્યા અને આત્મવિદ્યાના પણ શિક્ષકો ભારતવર્ષસિવાય બીજે ક્યાંય મળતા નહિ. આ પ્રમાણે એ સમયે આર્યજાતિની સભ્યતા સમસ્ત સંસારને સુખશાંતિ આપનારી અને સર્વશ્રેષ્ઠ હતી. અહીંના ઋષિમુનિઓ દેશદેશાન્તરોમાં જઇને સ્વશિક્ષણ અને સ્વધર્મનો પ્રચાર કરતા હતા; **શિક્ષણ મફત આપવામાં આવતું; અને જ્ઞાન-વિક્રય નિંદાસ્પદ ગણાતો હતો.**

શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં સુધી વિદ્યાર્થીઓએ બ્રહ્મચારી રહેવું પડતું હતું. અધ્યયન સમાપ્ત થયા પછી તો કોઇ કોઇકજ જન્મપર્યંત નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી રહેતા હતા; અને બાકીના ક્રમાનુસાર ગૃહસ્થ અને વાનપ્રસ્થ આશ્રમોમાં રહીને તે પછીજ સંસારનો ત્યાગ કરીને નિવૃત્તિમાર્ગ ગ્રહણ કરતા હતા. આજકાલ વિદેશી અને વિધર્મીઓ તરફની અસ્વાભાવિક શિક્ષણપદ્ધતિથી આપણા દેશના નવજુવાનોની જે દુર્ગતિ થઇ રહી છે, તે આપણે પ્રતિદિન સગી આંખે જોઇએ છીએ. આપણા નવજુવાનોનાં હૃદય અને મગજ બન્ને વિદેશી અને વિધર્મી થઇ ગયાં છે. અને તેનું હાનિકારક પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તેમનામાંથી સ્વાવલંબન અને સ્વાભિમાન લુપ્તપ્રાય થઈ ગયાં છે. તેઓ સદાયે પરાવલંબી થઇને પોતાને દીન, હીન અને પરાધીન માની બેઠા છે, અને હોય છે પણ એવાજ.

તે પ્રાચીન સમયે ભારત સ્વશિક્ષણને પોષતું હતું. પોતાનુંજ રાજ્ય અને પોતાનુંજ કામ હતું તેથીજ સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય હતું. **બ્રાહ્મણ નિષ્કિંચન રહીને વિદ્યાદાન આપતા હતા;** ક્ષત્રિયો રાજકાજ કરતા હતા; વૈશ્યો વેપાર કરતા હતા; અને શૂદ્રો સેવા-ભાવમાં તત્પર રહેતા હતા. આથીજ સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યનો રથ બહુ ઉત્તમ રીતે ચાલતો હતો. આજકાલ તો આ સ્વધર્મ-નાશક અને સ્વરાજ્ય-વિરોધી રાજ્યમાં બધું એથી ઉલટું અને ઉંધું છતુંજ થઇ રહ્યું છે. આજે તો બધાજ બ્રાહ્મણ, બધાજ ક્ષત્રિય, બધાજ વૈશ્ય અને બધાજ શૂદ્ર! કોઇ પ્રકારની કશી વ્યવસ્થાજ રહી નથી!

આચાર-વ્યવહાર

ઉપરોક્ત સમયે પ્રજાના આચાર અને વ્યવહાર સર્વશ્રેષ્ઠ હતા. રાજદંડ જોરથી ઘૂમ્યા કરતો હતો. લોકો ધર્મ-કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા. ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ, ધર્મશ્રદ્ધા અને આસ્તિક બુદ્ધિને લીધે પરસ્પર દ્વેષ ઓછો હતો. દ્વેષભાવ હોઇજ શી રીતે શકે? જેમને ઈશ્વરીય ન્યાય, કર્મફળ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં દૃઢ વિશ્વાસ હોય, તેઓ સ્વકર્તવ્યપાલનમાં તત્પર કેમ ન રહે? પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમમાં રહેતા થકા તેઓ સુખપૂર્વક જીવન ગાળતા હતા. એ વખતે બાળ-

વિવાહ જેવી કુપ્રથાઓ તો હતીજ નહિ. લોકો હૃષ્ટપુષ્ટ રહેતા અને તેમનાં સંતાન પણ બળવાન થતાં હતાં. જો કે પ્રજાનો ધર્મ વૈદિક હતો, છતાં પણ નાસ્તિક, લોકાયતિક વગેરે વિલક્ષણ માન્યતાવાળાઓ પણ નિર્ભયતાથી રહેતા હતા. કુળધર્મ, જાતિધર્મ, દેશધર્મ એ સર્વનો ખ્યાલ રાખીને રાજા-મહારાજાઓ એવી ઉત્તમતાથી શાસનચક્ર ચલાવતા હતા કે જેથી રાજા-પ્રજા બન્ને સુખી રહેતાં હતાં.

વિજ્ઞાન

વિજ્ઞાનમાં તો એ સમયના ભારતવાસીઓ હાલના પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનવેત્તાઓ કરતાં હજારોગણા આગળ વધેલા હતા. તેઓ વિમાન બનાવવાનું જાણતા હતા અને તેના ઉપર સુખપૂર્વક મુસાફરી કરતા હતા. શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવવામાં, ચલાવવામાં, ફેંકવામાં અને તેને ઇચ્છાનુસાર રોકવામાં તેઓ સિદ્ધહસ્ત હતા. અનેક પ્રકારના રથ બનાવવામાં અને વાહન યોજવામાં તેઓ અત્યંત કુશળ હતા. તેમના પહેરવેશ ઉપરથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, તે વખતના જેવાં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વસ્ત્રો તો હાલમાં કોઇકનાજ નસીબમાં હોય! તેમનાં આભૂષણ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, સમસ્ત સંસારનાં ઉચ્ચ કોટિનાં રત્નો આપણા પૂર્વજોના ભંડારમાં હતાં. તેમનાં વાહન પણ અપૂર્વ હતાં. સારાંશ કે જળ, સ્થળ અને આકાશમાં પણ તેઓની ગતિ હતી. મહાભારતના યોદ્ધાઓ, તેમનાં વાહનો, તેમના પહેરવેશો, તેમના શણગારો અને તેમનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રોનાં વર્ણન વાંચવાથી અમારી વાતોને ટેકો મળે છે. વાસ્તુવિદ્યામાં તેઓ કેટલા નિપુણ હતા તે મયાસુરની બનાવેલી સભાનું વર્ણન વાંચવાથી સમજાય છે. કેવી અપૂર્વ એ સભા! વાસ્તુવિદ્યાની પરાકાષ્ઠાનાં તેમાં દર્શન થશે; એટલુંજ નહિ પણ દુર્યોધનને પાંડવોનો ભય લાગ્યો ત્યારે તે એક તળાવમાં જળની વચ્ચે આનંદપૂર્વક સૂઇ ગયો હતો! આ જાતની જળસ્થંભન વિદ્યા તો હજુ સુધી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીઓના પણ ખ્યાલમાં નથી આવી. કેટલું કેટલું લખી શકાય! એ સમયના લોકોના આચાર, વ્યવહાર અને વિજ્ઞાન વગેરે અપૂર્વજ હતાં.

રાજનીતિ

બાણશય્યા ઉપર પડેલા ભીષ્મ પિતામહે યુધિષ્ઠિર વગેરેને જે ઉપદેશ આપ્યો અને જે અપૂર્વતાથી રાજધર્મનું વર્ણન કર્યું; તેની ઉપમા સમસ્ત સંસારમાં કયાંયે મળે તેમ નથી. એવા રાજધર્મના ઉપદેશ હાલમાં કોણ જાણે છે?

यदिहास्ति तदन्यत्र, यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्।

બસ ઉપલા ઋષિવાકય પ્રમાણે એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે, જે કાંઇ આ મહાભારતમાં કહેલું છે, તેનુંજ ઉચ્છિષ્ટ સર્વ જગાએ છે; અને જે વાત આમાં નથી તે સમસ્ત સંસારમાં કયાંયે મળી શકશે નહિ. આપણો ધર્મ, રાજધર્મ, યુદ્ધધર્મ, આચાર, વિચાર, વ્યવહાર, વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન, નીતિ અને રાજનીતિ એમાંથી કોનું કોનું અને શું શું વર્ણન કરીએ?

હાલમાં તો આપણા રાજ્યકર્તાઓને-તેમનાથી જૂદા પ્રકારનાં ધર્મ-કર્મ, જૂદા હિત-સંબંધ અને જૂદી સંસ્કૃતિ ધરાવતી પ્રજાના કલ્યાણની કંઇજ ચિંતા નથી, અને હોય તોપણ તે નામમાત્રનીજ છે. તેઓ તો અમારા મહાભારતના એક નીતિના આચાર્ય કણિકની નીતિ પ્રમાણે વર્તી રહ્યા છે. કણિકનો મત એવો છે કે, પ્રથમ તો કોઇને કંઇ આશાજ આપવી નહિ; અને આપી તો તેમાં કોઇ ને કોઇ બહાનાં બતાવીને વિલંબ કર્યા કરવો. બને ત્યાંસુધી તો વૃક્ષે ફૂલવુંજ નહિ; ફૂલવું તો સહજે ફળવું નહિ અને ફળવું તોપણ એટલે ઉંચે ફળવું કે જેથી લેનારના હાથમાં થોડાંજ ફળ આવે! વળી એ થોડાં ફળો પણ પોતાની મેળે તો કદી ગરવાનાંજ નહિ!! જ્યારે પાંડવોનો દૂત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે અર્ધું રાજ્ય માગવા સંબંધી સંદેશો લાવ્યો, ત્યારે કણિકે ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપલીજ વાત સમજાવી હતી. આપણા વર્તમાન રાજકર્તા **"आशां कालवतीं कुर्यात्"** એ પ્રમાણે બરાબર કણિકનાજ રાહ ઉપર ચાલે છે. આપણને અયોગ્યજ ગણતા રહીને તથા આશામાં ને આશામાંજ રાખ્યા કરીને તેમણે ખાસ્સાં પચાસ વર્ષ ગાળી નાખ્યાં! અને એ પછી કંઇક આપવા લાગ્યા તેમાં પણ કેટલી બધી અડચણો!!! અમારીજ વસ્તુ અમને સોંપવામાં જ્યારે આવી દશા છે, તો પછી કદાચ પોતાનીજ કોઇ વસ્તુ આપવાની હોત તો તો કોણ જાણે શુંનું શુંયે કરત! અસ્તુ.

આ પ્રમાણે સિંહાવલોકન કરવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં ભારતવર્ષની કેવી સ્થિતિ

હતી, તે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. માત્ર તેના જોનાર જોઇએ.

ભગવાન કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના લોકસંગ્રહદ્વારા સમસ્ત સંસારને કર્મયોગમાં જોડાઇ રહેવાનો જે ઉપદેશ આપેલો છે; તે સમસ્ત સંસારને માટે મહાપ્રલય સુધી દીવાદાંડીરૂપ થશે. તે ઉપદેશ કેવો છે ? તે નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિનો મધ્યમ માર્ગ છે. સંસારમાં રહીને સંસારનાં કામ કરવા છતાં પણ કેવી રીતે તેના દોષોથી અલિપ્ત રહીને મોક્ષ-સુખ મેળવી શકાય તેજ દર્શાવવાનો ગીતાનો ઉદ્દેશ છે. **ભારતવર્ષનું સર્વ કાંઇ ભલે જતું રહે, પણ તેની ગીતા અને તેનો કૃષ્ણ ન જાય,** એટલે બસ ! કેમકેઃ—**यत्र धर्मस्तत्र कृष्णः यतः कृष्णस्ततो जयः ॥**
અથવા તો—**यत्र कृष्णस्तत्र धर्मः यतो धर्मस्ततो जयः ॥**

૯—પ્રૉફેસર દાવરના વિચાર

મહાભારત આધ્યાત્મિક પુસ્તકતરીકે પણ અદ્વિતીય છે. મહાભારત એ માત્ર મહાકાવ્યજ નથી, પણ 'એન્સાઇક્લોપીડીયા' (એટલે કે વિશ્વકોષ) પણ છે; કેમકે તેમાં દરેક વિષયને લગતું જ્ઞાન સમાયલું છે. વળી મહાભારત એ મહાકાવ્ય નહિ પણ વિરાટકાવ્ય છે. હોમરને ઇલીયડ લખવામાં પાંચ-દશ વર્ષ ગયાં, પણ મહાભારત લખવામાં તો (ભારતવાસીઓને) ૩૦૦૦ વર્ષો ગયાં છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના બગીચામાં રામાયણ અને મહાભારત એ એક કલ્પવૃક્ષસમાન છે; કારણ કે એમાંથી જે પણ માગો તે મળશે. રામાયણ અને મહાભારતમાંના રામ અને કૃષ્ણ, એ માત્ર પુસ્તકોમાંજ રહેલી વ્યક્તિઓ નથી, પણ હિંદીઓના હૃદયમાં રહેલી જીવતીજાગતી પ્રતિમાઓ છે. પવિત્ર બાઇબલ કે જે (પાશ્ચાત્ય) પ્રજાઓનું પુસ્તક કહેવાય છે, તે પણ જૂદાં જૂદાં ૬૬ પુસ્તકોનું બનેલું છે.

૧૦—કવિરાજ ન્હાનાલાલના વિચાર

રામાયણ અને મહાભારતની ભાષાશૈલી એ ભરતખંડની ભાષાશૈલી છે. હિંદની ભાષાશૈલી યૂરોપ સમજી શકશે નહિ. યૂરોપ હમેશાં પોતાનાંજ ચશ્માંથી જુએ છે. રામાયણ અને મહાભારતનાં અગાધ જળ માપવાના એ વામનજીના પ્રયાસ હજુ સફળ થયા નથી. મહાભારત અને રામાયણ એ સાગરસમા છે. સાગરની આજુબાજુના દેશ-પ્રદેશો નહિ બતાવો તો સાગરનું ચિત્ર અધુરૂંજ રહેશે. આડકથાઓ સાગરની આજુબાજુના દેશપ્રદેશો સમાન છે. × × × સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાભારત અને રામાયણ એ ઇતિહાસ છે, મહાકાવ્ય નથી. શિશુપાલવધ વગેરે મહાકાવ્યો છે ખરાં, પરંતુ સારામાં સારૂં મહાકાવ્ય પણ એ મહાભારત કે રામાયણની સરખામણીમાં ઉભું રહી શકે તેમ નથી. મહાભારતનાં એ પર્વથી કાલિદાસે જગવિખ્યાત શાકુંતલ લખ્યું. એક પર્વ-નળાખ્યાનમાંથી ગુજરાતનો મહાકવિ પ્રેમાનંદ જન્મ્યો. સર્જન પૂર્વે કીધું, તેનું પૃથક્કરણ પશ્ચિમે કીધું છે. ઇલીયડ અને મહાભારત વચ્ચે જમીન અને આસમાનનો ભેદ છે.

૧૧—જગતવંદ્ય સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિચાર

"આ વીરરસપ્રધાન મહાભારત કાવ્યનાં શતાવધિ પાત્રો તથા રામાયણનાં પાત્રો, એ તો હજારો વર્ષથી ચાલ્યો આવતો સમગ્ર હિંદુ પ્રજાનો પ્રિય વારસો છે. તેમના ધર્મવિચારો તથા નૈતિક કલ્પનાઓનો પાયો એમાંજ રહેલો છે. કેમકે ખરૂં જોતાં રામાયણ અને મહાભારતના પ્રાચીન ગ્રંથો તો આર્યજીવન તથા આર્યબુદ્ધિવિષે માહિતી આપનારા ઉત્તમ જ્ઞાનકોષો પણ છે. પૂજ્ય ઋષિમુનિઓએ એમાં એવી આદર્શભૂત સંસ્કૃતિ આલેખી છે કે જેને માટે હિંદુજાતિ ઉપરાંત સમગ્ર માનવજાતિને પણ હવે તીવ્ર આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે.

મહાભારત વિષે ખાસ જાણવા જેવી હકીકતો

૧–સમર્થ વિદ્વાન શ્રી ચિંતામણ વિનાયક વૈદ્યના કેટલાક વિચારો×

મહાકાવ્ય તરીકે મહાભારત

" ખરેખર, ' મહાભારત ' એ શબ્દથીજ વિશાળ અને અત્યંત વૈવિધ્યવાળી એવી કોઇ વસ્તુનો ખ્યાલ આપણને આવે છે; પણ કવિત્વના દૃષ્ટિબિંદુથી મહાભારતમાં વિષયની કેટલી વિશાળતા અને વિવિધતા છે, તેનું ભાન ઘણા થોડાનેજ હોય છે. કાવ્યરચનાને અનુકૂળ પ્રસંગો મહાભારતમાં એટલા સંખ્યાબંધ અને એટલા વૈવિધ્યભર્યા છે કે અર્વાચીન સંસ્કૃત કવિઓએ જે કોઇ રસભર્યા પ્રસંગનું નિરૂપણ કર્યું હશે, તે સર્વનું બીજ મહાભારતમાંથી જડી આવ્યાવગર ભાગ્યેજ રહેશે. સૌતિ જાતે પોતાના ગ્રંથની શરૂઆતમાં અભિમાનપૂર્વક કહે છે કેઃ–"એક વિશાળ વટવૃક્ષની પેઠે મહાભારત એ સઘળા અર્વાચીન કવિઓનું આશ્રયસ્થાન છે." એ અમર ઝરણામાંથી અનેક કવિઓએ સુધારસનું પાન કર્યું છે અને નવું ચેતન મેળવ્યું છે."

" મહાભારતના જુદા જુદા અને વૈવિધ્યભર્યા પ્રસંગો એકજ વાર્તાના રૂપમાં એવી સારી રીતે ગ્રથિત થયા છે કે એથી વધારે ભવ્ય અને સુયોજિત વસ્તુ(પ્લૉટ)ની કલ્પના કરવી અશક્ય છે. મને ઘણીવાર એવો વિચાર આવ્યો છે કે, મહાભારતની કથા જો ઐતિહાસિક ન હોય તો ખચીત એ કથાની ઉત્પત્તિ જેનાથી થઇ તે કલ્પના શેકસપિયરના કરતાં પણ વધારે ફળદ્રૂપ હોવી જોઈએ. પાત્રોની વિવિધતા અને સ્વાભાવિકતા જેટલી શેકસપિયરનાં નાટકોમાં જોવામાં આવે છે તેટલીજ મહાભારતમાં પણ જોવામાં આવે છે; પણ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, મહાભારતમાં એકજ વસ્તુ(પ્લૉટ)ની અંદર આટલાં બધાં પાત્રોને એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે! શેકસપિયરે અનેક નાટકો રચીને જે દર્શાવ્યું તે વ્યાસે એકજ વિશાળ વસ્તુવડે દર્શાવ્યું છે. વસ્તુનાં અંગો વિશાળ હોવા છતાં ગજરાજનાં અવયવોની પેઠે એક સુબદ્ધ અને સુંદર શરીરમાં તેની ઘટના થઇ છે."

" એ તો જાણીતી વાત છે કે, મહાભારતના અમુક પ્રસંગો ઉપરથી પાછલા સંસ્કૃત કવિઓને મહાકાવ્યો તથા નાટકોને માટે અનુકૂળ વિષયો જડી આવ્યા છે. એ પણ જાણીતી વાત છે કે, હાલના કથાકારો એ વિશાળ ગ્રંથમાંથી અમુક છૂટક છૂટક પ્રસંગો લઇને તે ઉપરથી કલાકોના કલાકો સુધી પહોંચે એવી કથાઓ ચલાવે છે; પણ એ જાણીતી વાત નથી કે, મહાભારતની કથા મોટી અને સુગ્રથિત છે, એટલુંજ નહિ પણ એનો હજી વિશેષ વિસ્તાર થવાને માટે અવકાશ રહે છે. ખરેખર, મહાભારતનું યુદ્ધ એ મુખ્ય વિષયને કવિએ પોતાનાં મનશ્ચક્ષુ આગળ હમેશાં રાખ્યો છે અને વિસ્તાર કરવાની લાલચને વશ થઇને એ બહુ આડો ચાલ્યો ગયો નથી." × × ×

× × × ×

" પેરેડાઇસ લૉસ્ટનો વિષય અને મહાભારતનો વિષય એ બેની સરખામણી કરી શકાય એમ નથી; પણ હોમરના 'ઇલિયડ'નો વિષય અને 'મહાભારત'નો વિષય એ બેની સરખામણી સારી રીતે થઇ શકે એમ છે. 'ઇલિયડ' એ જેમ ગ્રીસની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું, તેમ

× ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીદ્વારા અનુવાદરૂપે નીકળેલા " મહાભારતની સમાલોચના " નામે પુસ્તકમાંથી આ ઉતારા લીધા છે.

'મહાભારત' એ હિંદુસ્તાનની પ્રજાનું મહાકાવ્ય હતું અને હજી પણ છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને લગતી વંશાવલી, દંતકથાઓ અને પ્રાચીન તત્ત્વવિદ્યાનો મહાન સંગ્રહ એ ગ્રંથમાં થયેલો છે."

× × × ×

પુરુષપાત્રો

"જે પાત્રોનાં ઉચ્ચ પરાક્રમો અને પ્રૌઢ વિચારો મહાભારતમાં ઘણી અસરકારક રીતે વર્ણવવામાં આવ્યાં છે, તે પાત્રોની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. શ્રીકૃષ્ણસિવાય યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, કર્ણ, દ્રૌપદી, દ્રોણ અને ભીષ્મપિતામહ એ સઘળાં પાત્રો મહત્તા અને નીતિમત્તાના આદર્શતરીકે ગણાયાં છે અને હમ્મેશાંજ ગણાતાં રહેશે. કર્તવ્યના પાલનને અર્થે જેમાં આત્માનું અર્પણ કરવું પડતું હોય એવાં કૃત્યો કરવાનું પ્રેરક બળ હિંદુસ્તાનની આર્યપ્રજાને એ પાત્રોવડે કરીને હમ્મેશાં મળતું રહ્યું છે. દુર્યોધન જેવા પાત્રમાં પણ કંઈક અનેરૂં સૌન્દર્ય અને પ્રતાપ જોવામાં આવે છે. એનો અડગ નિશ્ચય, મૃત્યુ અને રાજ્યમુકુટ એ બેની વચ્ચેનો અધકચરો કોઇ પણ માર્ગ ન સ્વીકારવો એવો એનો ઉચ્ચાભિલાષ, એનું નિરૂપણ કવિએ ઘણી અસરકારક રીતે કર્યું છે; અને એમાંથી નવોજ ઉપદેશ આપણાથી તારવી કઢાય છે. પાત્રાલેખનના કાર્યમાં હોમર અને મિલ્ટનના કરતાં પણ મહાભારતના કવિનું ચઢિયાતાપણું જણાઇ આવે છે." × ×

× × × × × ×

સ્ત્રીપાત્રો

"મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો પણ ઈલિયડનાં સ્ત્રીપાત્રો કરતાં ચઢિયાતાં જણાય છે. હેલન અને એંડ્રોમેશ પણ દ્રૌપદીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. દ્રૌપદીના પાત્રદ્વારા મહાભારતના રચનારે સ્ત્રીસ્વભાવની ઉચ્ચતાનું આપણને એવું સચોટ ભાન કરાવ્યું છે કે એવા પાત્રની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે શબ્દો આપણને શોધ્યા જડતા નથી. દ્રૌપદી એ એક સાધ્વી સ્ત્રી છે. આત્મગૌરવનું ભાન એ કદી ગુમાવતી નથી. મોટામાં મોટી વિપત્તિઓને પ્રસંગે પણ એ પોતાનો મિજાજ ખોતી નથી. માણસના ખ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એવી એ પવિત્ર અને નિર્મળ છે, તે છતાં એનામાં માનુષીપણું પણ છે. ઘણી વાર ચર્ચા કરતી વખતે સ્ત્રીના જેવું વિકારીપણું અને અત્યાગ્રહ એનામાં જણાય છે. ઘણી વાર અમુક બાબતમાં એ મમત કરે છે, તે એના પતિઓને પણ કબૂલ રાખવાની ફરજ પડે છે; તોપણ એ હલકી નથી. હેકટર જેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીને ઘરધંધાનેજ યોગ્ય ગણે છે, તેવી રીતે દ્રૌપદીને તુચ્છ ગણી શકાય એમ નથી હોતું. એ એક રજપૂતાણી છે. રજપૂતનું શૌર્ય અને મનોબળ એના વદન ઉપર ઝળહળી રહ્યું છે. રે! કીચક અને જયદ્રથ જેવા માણસો એને પકડીને એના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે વખતે એક રજપૂતાણીને શોભે તેવા જુસ્સાથી એ તેઓને એવો ધક્કો લગાવે છે કે તેઓ પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડે છે. એની સમયસૂચકતા પણ એવી છે કે પુરુષોમાં જો એવી સમયસૂચકતા હોય તો તેનું તેઓને અભિમાન આવ્યાવગર રહે નહિ. ઉદાહરણતરીકે, સ્વયંવર વખતે ધનુષ્ય ખેંચવાને માટે કર્ણ ઉભો થાય છે, તે વખતે 'હું એક સારથિની સાથે પરણવા ઇચ્છતી નથી' એવું કહેતાં એને જરા પણ વિલંબ થતો નથી; અને 'પાસાની રમત વખતે તું હોડમાં અપાઇ છે' એવું જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે જેથી દુર્યોધનના દરબારીઓ ઘણા ગુંચવણમાં પડી જાય છે. સૌથી વધારે તો, સ્વયંવરમાં એ અર્જુનને પ્રાપ્ત થઈ તે વખતે ગરીબ બ્રાહ્મણના વેષમાં ઉભેલા અર્જુનના સુખદુઃખની સહચારિણી થવાનો એનો

ઉદાર સંકલ્પ, અને લાંબા વખતના વનવાસ વખતે પાંડવોની સાથે રહેવાની એની સંપૂર્ણ ઈચ્છા, એ સઘળા સંજોગોમાં ધીરજ અને સન્તોષવૃત્તિ રાખીને એકસરખી ભક્તિથી પતિની સાથે રહેવાની પ્રેરણા, હિંદુ સ્ત્રીઓને શોભે તેમ, એના હૃદયમાં નિરંતર રહ્યાં કરેલ છે.”

“કુન્તી એ મહાભારતનું એક બીજું પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્ર છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રીને લઇને બાર વર્ષના વનવાસને માટે જાય છે, તે વખતે કુન્તીમાતા જો કે વિદુરના ઘરમાં રહે છે, તોપણ કૃષ્ણની સાથે પોતાના પુત્રોને જે સંદેશો એ મોકલાવે છે તે ખરેખરો રજપૂતોની રીત પ્રમાણેનો છે; અને યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓમાં પ્રબળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. ‘વિજય મેળવો અથવા મરણ પામો’ એવી ઈચ્છા એ પોતાના પુત્રોની આગળ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે એ પોતાના પુત્રોને લડવાને માટે ઉશ્કેરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થને માટે નથી. પાંડવોને જ્યારે વિજય મળે છે અને તેઓ રાજ્યાસન પર બેસે છે, ત્યારે કુંતી તેઓને છોડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં જાય છે; અને એ આંધળા ડોસાની સેવા બજાવતાં બજાવતાં આખરે મરણ પામે છે. એ જાય છે તે વખતે ભીમ એને ઘણું વીનવે છે કે, “તમે અમારી સાથે રહો અને તમારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલ્યાનું અમને જે ફળ મળ્યું છે, તે તમે પણ અમારી સાથે રહીને ભોગવવા લાગો.” પણ એ ચોખ્ખો જવાબ આપે છે કેઃ–“ મારા પતિના વખતમાં મેં ઘણાએ ભોગ ભોગવ્યા છે. હવે મને ભોગની ઇચ્છા નથી. યુદ્ધ કરવાની શિખામણ મેં તમને આપી, યુદ્ધ કરવાને માટે મેં તમને ઉશ્કેર્યા તેનું કારણ એટલુંજ હતું કે, તમે ભીખ માગો એવું હું ઈચ્છતી નહોતી.” છૂટાં પડતી વખતની એની છેલ્લી શિખામણ સુવર્ણના અક્ષરથી નોંધી રાખવા જેવી છેઃ—

“ ધર્મ તરફ તમારી મતિ રાખો. બુદ્ધિ હમ્મેશાં ઉદાર રાખો.” (धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च) આખા મહાભારતનો સાર આ એક પંક્તિમાં આવી જાય છે.”

“ મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો સાધારણ સ્ત્રીઓના કરતાં ઘણાંચઢિયાતાં છે; પણ જે માનવીપણાનું તત્ત્વ અન્યત્ર આપણા જોવામાં આવે છે, તે તેઓમાં પણ છેજ. જે વખતે અર્જુન પોતાની દ્વિતીય ભાર્યા સુભદ્રાને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં લાવે છે, તે વખતે દ્રૌપદી એક સચોટ દૃષ્ટાંતવડે પોતાનો ઈર્ષ્યાભાવ પ્રકટ કરે છે. તે કહે છે કેઃ–“ પહેલી ગાંઠ ગમે તેવી સખ્ત અને મજબૂત હોય તોપણ તેની પાછળ બીજી ગાંઠ આવે એટલે તે ઢીલી પડ્યા વગર રહે નહિ.” યુદ્ધના મેદાનમાં કર્ણને જુએ છે તેની સાથેજ કુંતીને મૂર્ચ્છા આવે છે. કૌરવોની સામે ચઢાઇ કરવાને માટે ઉત્તરાનો ભાઇ જે વખતે જાય છે, તે વખતે ઉત્તરા અર્જુનને એની સાથે રહેવાનું કહે છે; અને “ મારી ઢીંગલીઓને માટે સારા સારા વસ્ત્રના કકડા લેતા આવજો ” એવી વિનતિ કરે છે, પણ કૌરવોની મોટી સેનાઓ પોતાના ભાઇને હરાવશે એવી શંકા પણ ઉત્તરાના મનમાં બીલકુલ નથી આવતી. સ્ત્રીજાતિની નિર્મળતા સૂચવનારા આવા આવા પ્રસંગો કવિએ પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કર્યા છે, તેને લીધે મહાભારતનાં સ્ત્રીપાત્રો તરફ આપણને વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે.”

દેવપાત્રો

“પુરુષપાત્રો અને સ્ત્રીપાત્રો ઉપરાંત દેવતાઈ પાત્રો પણ મહાભારતમાં આવે છે. એ પાત્રો ખરેખરાં દેવતાઇ છે; ઇલિયડનાં દેવતાઇ પાત્રોની પેઠે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે એવાં નથી. સાધારણ રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે,મહાકાવ્યની ગંભીર અને પ્રૌઢ રચનામાં હાસ્યરસનાં ચિત્રોને માટે ઝાઝો અવકાશ રહેતો નથી; છતાં ઇલિયડની અંદર જો કોઇ પણ હાસ્યરસનાં ચિત્રો હોય તો તે ઓલિંપસ પર્વત ઉપરના દેવતાઓવિષેનાં છે. સ્વર્ગના દેવતાઓ પૃથ્વી ઉપરના

બનાવોને માટે તકરાર કરે છે. ઘણા ક્ષુદ્ર હેતુથી પ્રેરાઈને માનવીઓને મદદ કરવામાં તેઓ અત્યંત ધૂનભરેલી વર્તણુંક રાખે છે. રે! સૌથી સમર્થ દેવતા જ્યુપિટર તે પણ અમુક અમુક પક્ષપાત ધરાવનારી પોતાની સ્ત્રી જ્યૂનોના અત્યાગ્રહથી ઘણી વાર વ્યગ્ર બની જાય છે અને કોઈ કોઈ વખત તો એ સ્ત્રીને માર મારવાની ધમકી પણ એને આપવી પડે છે. મહાભારતના દેવતાઓ ઘણી બાબતમાં ગ્રીકલોકોના દેવતાઓ જેવા છે;પણ તેઓના ઉચ્ચ સ્થાનક ઉપરથી કવિ તેઓને કદી પદભ્રષ્ટ કરતા નથી. કવિતામાં ઘણી અસરકારક રીતે એ પાત્રોને એ દાખલ કરે છે અને એમ કરીને કાવ્યનાં પાત્રોના વૈવિધ્યમાં વધારો કરે છે. માનવીઓની બાબતમાં વ્યાસના દેવતાઓ ક્વચિતજ વચ્ચે પડે છે. જો કદી પણ તેઓ વચ્ચે પડતા હોય તો તેઓ પોતાનું વર્તન દેવતાઓના જેવું રાખે છે, સ્વાર્થી માનવીઓના જેવું વર્તન તેઓ નથી રાખતા.આનું એક ઉદાહરણ આપણે આપીશું. યુદ્ધમાં કર્ણ ન જીતી શકાય એવો છે,એમ અર્જુનને ન લાગે એટલામાટે કર્ણનું કુદરતી બખ્તર, જે એના જન્મની સાથેજ ઉત્પન્ન થયું હતું, તે લઇ લેવાને માટે ઇંદ્રને કર્ણની પાસે જતો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. કર્ણ બ્રાહ્મણોને કોઇ પણ વસ્તુની નાજ ન કહે એવો દાતા ગણાતો હતો, તેથી બ્રાહ્મણનો વેષ લઇને ઇંદ્ર કર્ણની પાસે આવે છે; અને "તમારૂં બખ્તર મને આપો" એમ કહે છે. એ ઉદાર માણસ ઇંદ્રને ઓળખે છે, છતાં પોતાનું બખ્તર એ તેને આપે છે. આ ઠેકાણે "ઇંદ્ર એ બખ્તર લઇને છાનોમાનો ચાલતો થયો" એવું વર્ણન મહાભારતમાં નથી આપ્યું, પણ દેવતાને શોભે તેવી રીતનું વર્તન રાખતો એ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. કર્ણના ઉપર એ પ્રસન્ન થાય છે અને દેવતા તરીકે એ કર્ણને વરદાન આપવાનું કહે છે. કર્ણ એવું વરદાન માગે છે કે, "એક મર્ત્યની વિરુદ્ધ વાપરી શકાય એવું અમોઘ આયુધ મને આપો." પછી, એ આયુધ કદાચ અર્જુનની વિરુદ્ધજ વાપરવામાં આવે તેની દરકાર ન રાખતાં ઇંદ્ર એ આયુધ એને આપે છે. વળી, અર્જુન સ્વર્ગમાં અથવા ઇંદ્રની દરબારમાં જાય છે ત્યાં એને શિવનાં દર્શન થાય છે,અને શિવ એના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. એ બનાવ–જેનો ભારવિએ પોતાના "કિરાતાર્જુનીય"નામના મહાકાવ્યમાં વિસ્તાર કર્યો છે–તેનું ચિત્ર મહાભારતમાં થોડીક સુરમ્ય રેખાઓવડેજ ચિતરવામાં આવ્યું છે; અને એમાં સ્વર્ગનાં પાત્રોનું વર્તન માનવીઓના જેવું નહિ, પણ દેવતાઓના જેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે."

સંવાદો અને ભાષણો

"વ્યાસ પોતાનાં પાત્રોને કેવી રીતે ખીલવે છે, એની કથા કેવી રીતે આગળ વધે છે, એ સવાલ તરફ હવે આપણે વળીશું. આર્નોલ્ડે મહાકાવ્ય(એપીક પૉએમ)નું જે લક્ષણ આપ્યું છે, તેમાંનો અમુક ભાગ આ સ્થળે આપણે પાછો સ્મરણમાં આણીશું. "સંવાદો, સ્વગત ભાષણો અને વર્ણનો એ ત્રણના મિશ્રણવડે કરીને મહાકાવ્યનો વિકાસ થયો જાય છે." મહાભારતના ગ્રંથમાં મહાકાવ્યનાં બીજાં લક્ષણો જેવાં મજબૂત જોવામાં આવે છે, તેવુંજ આ લક્ષણ પણ જોવામાં આવે છે. મહાભારતમાં સંવાદો ઘણા ઉત્તમ હોય છે.ખરેખર, સંવાદોમાંજ એ કાવ્યનું ખાસ બળ રહેલું છે. ઈલિયડ અને પૅરેડાઈસ લૉસ્ટની પેઠે આ કાવ્યનાં સઘળાં ભાષણો સુયોજિત, વકતૃત્વભર્યાં અને જુસ્સાદાર છે અને જૂદાં જૂદાં પાત્રોને મુખેથી જે ભાષણો કરાવવામાં આવ્યાં છે તે તે પાત્રોના મુખમાં શોભે એવાં છે. અમુક સંવાદો સવિસ્તર આપવા એવું આ સ્થળે બની શકે એમ નથી, એટલે કેટલાંક ઉત્તમ ભાષણોનું સૂચન કરીનેજ આપણે અટકવું પડશે. આદિપર્વમાં ધનુર્વિદ્યાના જ્ઞાનની પરીક્ષા વખતે દુર્યોધન, કર્ણ, અર્જુન અને ભીમ એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ; સભાપર્વમાં જે સંવાદને અંતે કૃષ્ણે સુદર્શનચક્ર ફેંકીને શિશુપાળનો નાશ કર્યો તે શિશુપાળ અને ભીષ્મનો સંવાદ; વનપર્વ-

માં પ્રપંચની સામે પ્રપંચ વાપરવાની સલાહ દ્રૌપદી તરફથી જેમાં આપવામાં આવે છે તે; યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને દ્રૌપદીનો સંવાદ; દ્રોણુપર્વમાં દ્રોણુ જે વખતે પોતાનો બચાવ કરવાને અસમર્થ હતો તે વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને એનો વધ કર્યો ત્યારપછી ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાત્યકિ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિર એ ચારની વચ્ચે ચાલેલો સંવાદ, એ ખાસ ગણાવવા જેવા છે. ઉભય પક્ષની વચ્ચે સલાહ કરાવવાના હેતુથી કૃષ્ણુ જાય છે અને કૌરવોની આગળ જે ભાષણુ કરે છે તે સાહિત્યનો ઉત્તમ નમુનો છે; અને એ એકજ નમુનો સમર્થ ભાષણુની કલ્પના કરવાની વ્યાસની અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ વાચકને ઘણી સારી રીતે આપી શકશે. કૃષ્ણુનાં ઉત્કૃષ્ટ ભાષણોનું એક બીજું ઉદાહરણુ કર્ણુપર્વમાંથી મળી આવે છે. કર્ણુની સાથે લડવાને માટે અર્જુન આગળ વધે છે તે વખતે અર્જુનનું પ્રોત્સાહન કરવાને માટે કૃષ્ણુ જે ભાષણુ ચલાવે છે, તે ઘણું છટાદાર અને અસરકારક છે. આ અને આવાં અનેકાનેક ભાષણો મહાભારતના કાવ્યમાં કાંઇક જુદીજ રમ્યતા આણે છે અને એ કાવ્યને જાણે નાટકના જેવું બનાવી દે છે. ”

“નિર્ભયપણું એ મહાભારતની અંદરનાં ભાષણોનું એક ખાસ લક્ષણુ છે. સામા માણુસને મોઢે પોતાના અભિપ્રાય હિંમતથી કહી સંભળાવે એવા નિખાલસ હૃદયનાં અને પામાણિક માણુસોનાં વચનો એ ગ્રંથમાં પ્રકટ કરાયલાં છે. ઉદાહરણુતરીકે, દુર્યોધન જ્યારે જ્યારે કંઈ પણુ ખોટું કૃત્ય કરે છે, ત્યારે ત્યારે વિદુર તેને સખ્તમાં સખ્ત શબ્દોમાં ઠપકો આપવાનું કદી ચૂકતો નથી; પણુ વિદુરને માટે તો કદાચ એમ પણુ કહી શકાય કે, એની પદવી અને એનું સગપણુ એવી રીતનાં હતાં કે એ વધારે છૂટથી બોલે તોપણુ એને કંઇ હાનિ થાય નહિ. શકુંતલાને એવું કંઇ નિર્ભયતાનું કારણુ નહોતું, છતાં વ્યાસની શકુંતલા એ કાળીદાસની શકુંતલાથી તદ્દન જુદીજ છે. એ ગ્રામ્યબાળા નિખાલસ હૃદયની, હિંમતવાન અને સદ્ગુણુના ગૌરવને સમજનારી છે. ભરસભા વચ્ચે દુષ્યંત રાજાએ જ્યારે એને એમ કહ્યું કે, “ મેં તને કદી જોઇજ નથી, તો તારી સાથે પરણ્યો તો ક્યાંથીજ હોઉં ?” ત્યારે એણે જવાબ આપ્યો કે:– “સત્યને માટે તમને માન નથી, તો તમારા જેવાની સોબત મારે જોઇતી નથી. પતિ અથવા પુત્રના કરતાં પણુ સત્ય એ વધારે કિંમતી વસ્તુ છે. ” કાલિદાસના પ્રખ્યાત નાટકની કુમળી નાયિકાની પેઠે એ મૂર્ચ્છા પામતી નથી, પણુ એ ચીઢવાઇને દરબારમાંથી જતી રહે છે.”

“કર્ણુપર્વમાં શલ્ય અને કર્ણુની વચ્ચેનો સંવાદ તે મહાભારતનાં પાત્રો કેવાં છૂટથી બોલે છે, તેનું એક બીજું ઉદાહરણુ છે. અમુક ઉપદેશ આપવાના હેતુથી હંસ અને કાગડાની જે વાર્તા કહેવામાં આવી છે, તે ઘણી સરસ અને વાંચવા લાયક છે. ખરેખર વ્યાસે પોતાનાં પાત્રોને મુખેથી નીતિનો ઉંચામાં ઉંચો ઉપદેશ ઘણી ખુબીદાર રીતે અપાવ્યો છે; અને સત્યતા, સરળતા, સ્વાભિમાન, કર્તવ્યપરાયણુતા, ઉદારતા, આત્મસંયમ વગેરેની આવશ્યકતાવિષે અસંખ્ય ઉપદેશો અને દૃષ્ટાંતો એના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. માત્ર એકજ સદ્ગુણુ–દેશાભિમાન–વિષે એ ગ્રંથમાં કંઇ પણુ કહેવામાં આવ્યું નથી. “ઇલિયડ” નાં કેટલાંક ભાષણોમાં દેશાભિમાનનું જોર સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે, ત્યારે અહીં તેનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. આમ હોવાનું કારણુ ઘણુંખરૂં એ હશે કે પશ્ચિમના દેશોમાં રાજકીય મહત્તા વધારવાને જરૂરના દેશાભિમાનાદિ જે જે સદ્ગુણોનો વિકાસ થયો હતો તે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં નહોતો થયો, અથવા કદાચ એમ પણુ હોય કે એકજ કુટુમ્બના બે પક્ષની વચ્ચેનું યુદ્ધ એ વિષયજ એવો છે કે તેમાં દેશાભિમાનના ઉદ્ગારોને માટે કંઇ પણુ પ્રસંગ આવે નહિ.”

“હવે આપણે સ્વગત ભાષણો તરફ વળીએ. સંસ્કૃત કવિઓએ નાટકો સિવાય બીજી રચનાઓમાં સ્વગત ભાષણોનો ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. નાટકોનાં “સ્વગત” પણુ ઘણાં ટુંકાં હોય છે અને તેમાં વક્તૃત્વની ખુબી બહુ જોવામાં આવતી નથી. રણુક્ષેત્રમાં જખમી

થઇને પડેલો દુર્યોધન જે વિલાપ કરે છે, તેને જો 'સ્વગત ભાષણ' માં ન ગણીએ તો આખા મહાભારતમાં એક પણ સ્વગત ભાષણ આવતુંજ નથી, એમ આપણાથી કહી શકાશે.અમારા વિચાર પ્રમાણે, 'સ્વગત ભાષણ' એ કંઇક અકુદરતી વસ્તુ છે. માણસ કેટલીક વાર મોટેથી વિચાર કરે એ બનવા જોગ છે; પણ મનમાં વિચાર ચાલતા હોય તે વખતે એક અખંડ અને જુસ્સાદાર ભાષણ અપાઈ જાય એવું તો ઘણા થોડાનેજ બનતું હશે. કદાચ કોઇને પણ નહિ બનતું હોય, પણ એ બાબતમાં અમે કોઇ પણ રીતની ચર્ચામાં ઉતરવા માગતા નથી. મહાભારતમાં સ્વગત ભાષણો બીલકુલ નથી એટલી વાત નોંધીનેજ અમે સંતોષ માનીશું."

યુદ્ધનાં વર્ણનો

"વર્ણનની બાબતમાં મહાભારતના કવિનું સામર્થ્ય હોમર અથવા મિલ્ટનના જેટલુંજ જોવામાં આવે છે. એની વાર્તા કહેવાની રીતમાં હમ્મેશાં જુસ્સો અને સ્પષ્ટતા જોવામાં આવે છે; અને એનાં વર્ણનો ઘણાંખરાં યથાર્થ અને પ્રૌઢ હોય છે. યુદ્ધનાં સવિસ્તર વર્ણન આપવામાં તો વ્યાસની શક્તિ ખરેખરી અદ્ભુતજ છે. મહાભારતનાં છૂટાં છૂટાં દ્વંદ્વયુદ્ધોનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે, તેના સંબંધમાં કદાચ કોઇને એવી ટીકા કરવાનું મન થાય કે એ વર્ણનોમાં પુનરુક્તિ ઘણી છે; 'ફલાણા લડવૈયાએ પ્રતિપક્ષીના સામે આટલાં અસ્ત્ર ફેંકયાં એટલે તેણે પાછાં આટલાં અસ્ત્ર સામાં ફેંકયાં' એવી રીતે દ્વંદ્વયુદ્ધોનાં વર્ણન આપવામાં આવ્યાં છે; અને એવાં ને એવાં વર્ણનો ફરી ફરીને આવે એટલે વાંચકને સ્વાભાવિક રીતે કંટાળો આવ્યા વગર રહે નહિ. ઈલિયિડમાં પણ એવીજ રીતનાં વર્ણનો આવે છે, અને તેથી પણ આપણને જરા કંટાળો આવે છે; પણ જે સમયે એવી રીતનાં અસ્ત્રો એજ યુદ્ધનું મુખ્ય સાધન હતું અને જે સમયે રણસંગ્રામમાં ઉભય પક્ષના સરદારોની વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધોજ વધારે જોવામાં આવતાં, તે સમયનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ આપણા ચિત્તમાં આપણે રાખવો જોઇએ. મહાભારતમાં યુદ્ધનાં જે વર્ણનો જોવામાં આવે છે, તેમાં પણ કવિ તરફથી જે વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચીતરવામાં આવ્યાં છે અને જુસ્સાદાર રીતે તેનાં જે વર્ણનો આપવામાં આવ્યાં છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવાં છે. ઈલિયડની પેઠે મહાભારતની, ખાસ કરીને એના યુદ્ધવિભાગની કથાથી શ્રોતાજનોના હૃદયમાં શૌર્યની લાગણી ઉછળવા માંડે છે; અને શિવાજીમાં જે પરાક્રમીપણું આવ્યું હતું, તે આ કથાના શ્રવણથી આવ્યું હતું એ વાત સર્વ કોઈની જાણીતી છે."

બીજાં કેટલાંક વર્ણનો

"સૃષ્ટિસૌંદર્યનાં વર્ણનોની બાબતમાં મહાભારતનું કાવ્ય રામાયણના કરતાં કંઇક ઉતરતું જણાય છે. આખા ગ્રંથમાં એવી રીતનાં વર્ણનો ઘણાં થોડાંજ જોવામાં આવે છે; પણ વનપર્વમાં હિમાલયનું વર્ણન એવી રીતનું છે કે બરફથી ઢંકાયલા હિંદુસ્તાનની ઉત્તર તરફના એ પ્રદેશને જેણે નજરોનજર જોયો હોય અથવા જેણે એ પ્રદેશમાંજ નિવાસ કર્યો હોય તેના તરફથી એ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે એવું આપણને લાગે છે. પર્વત ઉપરથી પડતા બરફના ઢગલાઓમાં પાંડવો અને દ્રૌપદી ફસાઈ ગયાં હતાં તેનું વર્ણન એવું આબેહુબ છે કે, હાલના વખતમાં પણ બરફના તોફાનમાં મેલગાડી કેટલીકવાર સપડાઇ જાય છે અને માણસોના જાનને પણ હાનિ પહોંચે છે તેના જેવા તોફાનનો અહેવાલ આપણે ન્યૂસપેપરમાંથીજ વાંચતા હોઇએ એવું આપણને લાગે છે; પણ ગંધમાદન પર્વતનું જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે જો કે ઘણું સુંદર અને સંપૂર્ણ છે,તોપણ તેમાં કેટલીક વિગતો સૌતિએ પોતાની ગાંઠની ઉમેરેલી જણાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પર્વતને શોભાવનારાં વૃક્ષોમાં તાલવૃક્ષોનું પણ કથન કરવામાં આવ્યું છે. આવી રીતના કથનને માટે સત્ય વસ્તુસ્થિતિનો આધાર નહિ હોય, પણ

કલ્પનાનો આશ્રય લેવાયો હશે એમ લાગે છે."

"માણસોનાં વર્ણન આપવામાં મહાભારતની શૈલી નિર્મળ અને જુસ્સાદાર જણાય છે. સ્ત્રીસૌંદર્યનાં વર્ણનોમાં પાછલા સમયના સંસ્કૃત કવિઓના જેવી વિષયપરાયણતા મહાભારતમાં જોવામાં આવતી નથી. દ્યૂતક્રીડાને પ્રસંગે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકતી વખતે યુધિષ્ઠિર તેનું જે વર્ણન આપે છે, તે આવી રીતનાં વર્ણનોનો એક ઉત્તમ નમુનો છેઃ—

नैव ह्रस्वा न महती न कृशा नापि रोहिणी। नीलकुंचितकेशी च तया दीव्यामहं त्वया ॥
शारदोत्पलपत्राक्ष्या शारदोत्पलगंधया । शारदोत्पलसेविन्या रूपेण श्रीसमानया ॥
तथैव स्यादानृशंस्यात्तथा स्याद्रूपसंपदा । तथा स्याच्छीलसंपत्त्या यामिच्छेत्पुरुषःस्त्रियम्॥
चरमं संविशति या प्रथमं प्रतिबुध्यते ।आगोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतं ॥
तथैवंविधया राजन् पांचाल्याऽहं सुमध्यमा। ग्लहं दीव्यामि चार्वंग्या द्रौपद्याहंत सौबल ॥

અર્થાત્ ઠીંગણી પણ નહીં અને ઉંચી પણ નહીં, સુક્કી પણ નહીં અને જાડી પણ નહીં, કાળા અને વાંકડિયા વાળવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું. શરદઋતુના કમળપત્રના જેવી આંખવાળી, શરદઋતુના કમળના જેવી ગંધવાળી, શરદઋતુના કમળને સેવનારી અને લક્ષ્મીના જેવી કાન્તિવાળી, સૌજન્યમાં, રૂપસંપત્તિમાં અને શીલસંપત્તિમાં કોઇ પણ પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને જેવી હોવાનું ઇચ્છે તેવી, પતિના સૂઇ ગયા પછી સૂએ અને પતિના ઉઠતા પહેલાં ઉઠે એવી, ગોવાળથી માંડી મોટા અધિકારીઓ સુધીનાં મનુષ્યોનાં સર્વ કાર્યોને જાણનારી, પાતળી કમ્મરવાળી અને સુન્દર અવયવોવાળી દ્રૌપદીને હું હોડમાં મૂકું છું."

"કીચક જેવા વિષયાસક્ત પાત્રને મુખેથી કવિએ દ્રૌપદીના સૌન્દર્યની જે પ્રશંસા કરાવી છે, તે પણ જેટલી ધારવામાં આવે તેટલી મલિન નથી. બૃહન્નલાના અથવા વ્યંઢળના વેષમાં છુપાયલા અર્જુનનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે પણ ઘણુંજ સુન્દર અને સાચું છે; અને ભીષ્મ તથા દ્રોણ એ બેઉ લડવૈયાઓ યુદ્ધમાં જાય છે તથા આદિપર્વમાં બીજાઓની સાથે સ્પર્ધામાં ઉતરવાની કર્ણ તૈયારી કરે છે, તે વર્ણનો પણ એવાંજ છે. આ સમ્બન્ધમાં ઉદાહરણ તરીકે આટલાજ દાખલાઓ બસ થશે."

ભાષા અને છંદરચના

"મહાભારતમાં વપરાયલા છન્દ અને મહાભારતની ભાષા એ એક પ્રશ્ન વિચારવાનો હવે બાકી રહે છે. મહાભારતનું કાવ્ય મોટે ભાગે અનુષ્ટુભ્ છન્દમાં રચાયલું છે. એમાં ઉપજાતિ છન્દ પણ ઘણી વખત વાપરવામાં આવ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષામાં મહાકાવ્યની અંદર ઘણું ખરૂં એ બે છન્દોનોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જે જાણીતાં મહાકાવ્યો છે, તે સઘળાં મોટે ભાગે એ બેજ છન્દોમાં રચાયલાં છે; અને વચમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણેજ બીજા છન્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. પુરાણ, ઉપપુરાણ તેમજ વિદ્યાકળાના ગ્રન્થો એ સઘળામાંજ અનુષ્ટુભ્ છન્દનો ઉપયોગ થતો હોવાને લીધે એ છન્દનું ગૌરવ ઘટી ગયું છે. એ છન્દ અતિશય વપરાશમાં આવી ચુકેલો અને સ્હેલો હોય એવું આપણને લાગે છે; પણ આપણે યાદ રાખવું જોઇએ કે સમર્થ કવિઓ તરફથી એ છન્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એના પ્રતાપ તથા સામર્થ્યમાં બીલકુલ ઘટાડો થયલો જણાતો નથી. કાલિદાસે 'રઘુવંશ' નામનું કાવ્ય રચ્યું છે તેનો પહેલો અને ચોથો સર્ગ અનુષ્ટુભ્ છન્દમાંજ રચાયલો છે, છતાં તે અતિ ઉત્તમ ગણાય છે. એક હ્રસ્વ અને એક દીર્ઘ એવા બબ્બે અક્ષરના પદવાળા અંગ્રેજી છન્દો(લૅમ્બીક)ની પેઠે અનુષ્ટુભ છન્દ જોકે સઘળાં વીરચરિત કાવ્યોમાં અને મહાકાવ્યોમાં સાધારણ રીતે વાપરવામાં આવે છે, તોપણ અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત એ બેઉ ભાષામાં કાવ્યનો

રચનાર ખરેખરો કવિ છે કે માત્ર જોડકણાં જોડનારો છે તેના ઉપરજ કાવ્યના ગૌરવની વધઘટનો આધાર રહે છે. ”

“ મહાભારતની ભાષા પણ ગૌરવયુક્ત અને મહાકાવ્યને શોભે એવી છે. એનાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ જોવામાં આવે છે. સરળતા, પ્રૌઢતા અને શુદ્ધતા. સરળતા અને પ્રૌઢતા એ બેઉ સાથે જોવામાં આવે એવું તો ખરેખર કવચિતજ બને છે. વધારે અર્વાચીન મહાકાવ્યોમાં વાણીનું ગૌરવ જોવામાં આવે છે ખરૂં, પણ એ ગૌરવ આણવાને માટે સ્પષ્ટાર્થતાનો ભોગ આપવામાં આવેલો જણાયા વગર રહેતો નથી. એ કાવ્યોની વાણીના શ્રવણમાત્રથી આપણને આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ અર્થ સમજતાં પહેલાં દરેક દરેક અક્ષર આગળ થંભીને વિચાર કરવાની આપણને જરૂર પડે છે. મહાભારતની ભાષા આવી રીતની નથી. પાછલા સમયનાં પુરાણો એ સરળતાની બાબતમાં કદાચ મહાભારતના કરતાં પણ ચઢી જાય એવાં હશે; પણ તેમાં કેટલીકવાર ઘણીજ અશુદ્ધ ભાષા વપરાયલી છે અને એવા અશુદ્ધ પ્રયોગોના સંબંધમાં સ્થળે સ્થળે ટીકાકારોને પણ “આ આર્ષ પ્રયોગ છે”એવી રીતનો બચાવ કરવાની જરૂર પડી છે. વળી એ પુરાણોની ભાષા પણ પ્રૌઢ અથવા ગૌરવયુક્ત નથી. વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ઉપર કાબુ ધરાવનારા એક સમર્થ લેખકની છાપ મહાભારતની ભાષા ઉપર ચોક્કસ પડેલી જોવામાં આવે છે. મિલ્ટન કવિના સંબંધમાં આર્નોલ્ડે જણાવ્યું છે કે, મિલ્ટનની ભાષા વૈષમ્યવાળી હોવા છતાં–વિષયના ગૌરવની સાથે એ ભાષાના ગૌરવમાં પણ વધારોઘટાડો થતો જાય છે તોપણ–એનું અંગ્રેજી શુદ્ધ અને દૂષણ વગરનું નથી હોતું; અંગ્રેજી લખાણોમાં લેટિન અને ગ્રીક શબ્દો, રે ! લેટિન અને ગ્રીક વાકયરચનાઓ પણ એ છૂટથી દાખલ કરે છે. હું ધારૂં છું કે મહાભારતની ભાષા જો કે, “ પૅરેડાઇસ લૉસ્ટ ” ની ભાષા જેવી ગૌરવયુક્ત નથી, તોપણ શુદ્ધતાની બાબતમાં એ ભાષા “ પૅરેડાઇસ લોસ્ટ ” ના કરતાં ચઢિયાતી છે. ”

“ મહાભારતની ભાષાનું સૌંદર્ય સમજવાની જો કોઈની પણ ઇચ્છા હોય તો તેણે “ ભગવદ્‌ગીતા ” વાંચવી જોઇએ. **ગીતાને વિષે કવિએ પોતે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આખા મહાભારતનું અમૃત અને સર્વસ્વ એ કવિતામાં આવી જાય છે.** મહાભારતની જે ઉંચામાં ઉંચી ફિલસુફી તેનો ઉપદેશ એમાં આપવામાં આવ્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ કવિને સંસ્કૃત ભાષા ઉપર કેટલો કાબુ છે, તે પણ એ કવિતા ઉપરથી ચોક્કસ જણાઇ આવે છે. વૈદિક સમય પછીના એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત સાહિત્યના આખા પ્રદેશમાં એવો એક પણ ગ્રંથ નથી કે જે ભાષાની સરળતામાં, વાણીની મીઠાશમાં અને શૈલીની પ્રૌઢતા તથા રુચિરતામાં ભગવદ્‌ગીતાની બરોબરી કરી શકે. એ ઉત્તમ ગીતના શબ્દો અને વાકયો ખરેખર શુદ્ધ સુવર્ણના બનેલા છે; કારણ કે એ કદમાં નાનાં, વજનદાર અને તેજસ્વી છે. ”

નીતિનો ઉપદેશ

“મહાકાવ્યમાં કંઇ નીતિનો ઉપદેશ સમાયલો હોવોજ જોઇએ એમ નથી; પણ મહાભારતમાંથી એવો ઉપદેશ ચોકખો નીકળી શકે છે. એ ઉપદેશ આખા વિશાળ પટમાં ફેલાઇને સઘળા તંતુઓને સાથે રાખનારા સૂત્રના જેવો છે. એ ઉપદેશ કયો છે તેના તર્ક કરવાની જરૂર પડે એવું કવિએ રાખ્યું નથી. કવિએ જાતેજ એ ઉપદેશ આપણને કહ્યો છે. દરેક સ્થિતિમાં ગમે તેવા વિપત્તિના પ્રસંગમાં પણ, ધર્મને વળગી રહેવું એવો ઉપદેશ મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે આપવામાં આવ્યો છે. “ ધર્મ ” એટલે “ ઈશ્વર પ્રત્યેનાં તથા માનવી પ્રત્યેનાં આપણાં સઘળાં કર્તવ્યો ” એવો ધર્મનો અર્થ આપણે કરી શકીએ. મહાભારતને

છેડે પાંચ શ્લોકો છે, તેમાં આ ઉપદેશ ખાસ કથવામાં આવ્યો છે. એ પાંચે શ્લોકોને સામટા લઇને તેને માટે "ભારતસાવિત્રી" એ નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. એક શાસ્ત્રીએ મને જણાવ્યું હતું કે, "પ્રાતઃસ્મરણ" કરતી વખતે રોજ સવારે ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણો એ ભારતસાવિત્રી બોલી જાય છે. એમાંનો એક શ્લોક* અત્રે ઉતારીએ છીએ.

"ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ।
धर्मादर्थश्च कामश्च स धर्मः किं न सेव्यते ॥"

ગુજરાતીમાં આ શ્લોકનું ભાષાંતર નીચે પ્રમાણે કરી શકાશેઃ—

"સુણો ના કોઇ, જો કે હું ઊર્ધ્વબાહુ રટું અહીં !
ધર્મથી અર્થ ને કામ, ધર્મ શેં સેવવો નહીં ?"

× × × × × ×

પાંડવો ખરેખરા થઇ ગયા હતા કે કેમ ?

"કુરુ અને પાંચાલ એ બે પાસે પાસેની આર્યપ્રજાઓ વચ્ચે જે મહાયુદ્ધ થયું હતું,
× × × × × તે મહાયુદ્ધમાં ભાગ લેનારાં પાત્રો વિષેની ચર્ચા આપણે આ પ્રકરણમાં કરીશું. સાધારણ રીતે એટલું તો કબૂલ કરવામાં આવ્યું છે કે, "પાસે પાસેની જે બે પ્રજાઓ પાછળથી એકત્ર થઇને એક પ્રજા બની ગઇ તેઓની વચ્ચેના એક પ્રાચીન યુદ્ધના ઐતિહાસિક બનાવ ઉપરથી મહાભારત રચાયું છે;" પરંતુ એ યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું, એટલુંજ નહિ પણ એ યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ કોણ કોણ હતા તેના સંબંધમાં પણ ઘણો મતભેદ છે. વેબર વગેરેની દલીલોને અનુસરીને મિ. દત્ત એમ માને છે કે, "પાંડવોને દંતકથાના કલ્પિત વીરો તરીકે ગણવા જોઇએ;" કારણ કે મહાભારતનાં જે બીજાં પાત્રો છે તેના વિષે એ સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણી વાર કથન કરવામાં આવ્યું છે, પણ પાંડવો વિષે કોઈ પણ ઠેકાણે કથન કરાયલું જોવામાં આવતું નથી. ઉદાહરણ તરીકે, પરિક્ષિતના પુત્ર જનમેજયનું નામ મહાભારતમાં ઘણી વાર આવે છે; પણ ભારતની લડાઇના મુખ્ય વીર અને જનમેજયના પ્રપિતામહ અર્જુનનું નામ કોઇ પણ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં 'અર્જુન' એ શબ્દ ઇંદ્રના નામતરીકેજ વપરાયલો જણાય છે. આ કારણને લીધે, મહાભારતમાં વર્ણવાયલા બનાવોનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સાર આપતાં પ્હેલાં "પાંડવો ખરેખરા થઇ ગયા હતા કે કેમ ?" એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવાની આપણને જરૂર છે."

"સાધારણ રીતે તો, ઐતિહાસિક બનાવો જેમાં નોંધાયલા હોય એવા ગ્રંથમાં અમુક બનાવવિષે કથન કરાયલું જોવામાં આવે એટલુંજ એ માણસ થઇ ગયો હતો અથવા એ બનાવ બન્યો હતો એમ પૂરવાર કરી આપવાને બસ થાય છે. મોઝિઝ અથવા રોમ્યુલસ થઇ ગયો હતો કે નહિ તેના સંબંધમાં એ સમયના ઇતિહાસગ્રંથો, અથવા તો સમકાલીન મનુષ્યોથી ઇતિહાસગ્રંથો રચવાનું ન બની શક્યું હોય ત્યાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતાઓને આધારે પાછળથી રચાયલાં પુસ્તકો, એ સિવાય બીજા કોઈ પૂરાવાની જરૂર પડતી નથી; અને બીજો કોઈ પૂરાવો મળી શકે એવું પણ હોતું નથી. અલબત્ત, પરંપરાથી ઉતરી આવેલી માન્યતાઓ અથવા ઇતિહાસગ્રંથો સત્ય નથી એવું સાબીત કરી શકાય અથવા તો એના ઉપર ભરોસો મૂકવા જેવું નથી એવું મજબૂત દલીલો આપીને દર્શાવી શકાય એમ હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓને અથવા એ ઇતિહાસગ્રંથોને પ્રમાણતરીકે નજ સ્વીકારવા જોઇએ

* આ પાંચે શ્લોક આની અગાઉ "મહાભારતમાહાત્મ્ય"માં અર્થ સાથે અપાયા છે.

એ વાત ખરી છે; પણ એવી સ્થિતિ જ્યાં આગળ ન હોય ત્યાં આગળ એ માન્યતાઓ અને એ ઇતિહાસગ્રંથો ઉપર આધાર ન રાખવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. મહાભારત એ કાવ્ય નવલકથા તરીકે નહિ, પણ ઇતિહાસ તરીકે રચાયલું છે; તેથી જ્યાંસુધી વિરુદ્ધની મજબૂત દલીલો આપણી આગળ ન આવે ત્યાંસુધી મહાભારતની અંદર જણાવેલા પાંડવો અને તેમના શત્રુઓ ખરેખરા થઈ ગયા હતા; અને જે પરાક્રમો તેઓનાં કરેલાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે તે તેઓએ ખરેખરાં કર્યાં હતાં એમજ આપણે માનવું જોઇએ."

"આ નિર્ણયની વિરુદ્ધમાં જે નાસ્તિપક્ષની દલીલો આપવામાં આવે છે, તે કેટલીક વાર લગાર વગરવિચારી (વિચારરહિત) હોય છે. આપણે જરા વિચાર કરીશું તો જણાશે કે, એજ સમયના અથવા તો એની પછીના સમયના વૈદિક સાહિત્યમાં પાંડવોવિષે કંઇ કથન કરવામાં આવેલું જણાતું નથી એટલીજ વાત ઉપરથી કંઇ પણ અનુમાન નીકળી શકે એમ નથી. એ સાહિત્યમાં એવી રીતનું કથન થવું જરૂરનું હતું એ વિશેષ વાત જ્યાંસુધી સિદ્ધ થઈ શકી નથી, ત્યાંસુધી પાંડવોવિષે કથન ન કરાયાની હકીકત એકલી અકિંચિત્કર છે. આપણે લગાર વધારે ઉત્કટ ઉદાહરણ લઇએ તો પાર–ડી–બર્ગની લડાઇ થઈ તે વખતે સેંકડો પુસ્તકો રચાયાં હતાં અને ત્યાર પછી પણ રચાયાં છે; પણ તેમાંનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોમાં, લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ અથવા લૉર્ડ કિચનર, જે નિઃસંશય આધુનિક સમયના મોટામાં મોટા વીર નરો છે, તેના વિષે કંઈ પણ કથન કરવામાં આવ્યું નથી. રે ! એ લડાઇવિષે પણ કંઇ કહેવામાં આવ્યું નથી; પણ એ પુસ્તકમાં લૉર્ડ રૉબર્ટ્સ અથવા લૉર્ડ કિચનરનું નામ બીલકુલ આવતું નથી તેટલા ઉપરથી એમ કહેવું કે એ વીર નરો કદી પણ થયાજ નહોતા એ તો તદ્દન મૂર્ખાઇભરેલુંજ કહેવાય. મરાઠાઓ અને અફ્ઘાનોની વચ્ચે પાણિપતની મોટી લડાઇ થઇ ત્યાર પછી મરાઠી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં ઘણાંએ પુસ્તકો લખાયાં અને ઘણીએ કવિતાઓ બનાવાઇ; પણ દરેક પુસ્તકમાં અથવા દરેક કવિતામાં એ લડાઇ વિષે અથવા એ લડાઇના અગ્રણીઓવિષે સૂચન કરવામાં આવ્યું હોય એવી આશા રાખવી એજ હાસ્યજનક છે. પાણિપતની લડાઇ પછી રચાયલા અમુક પુસ્તકમાં સદાશિવરાવ ભાઉ અથવા જંકોજી સિંધિયાનું નામ બીલકુલ ન જોવામાં આવતું હોય તેટલા ઉપરથી એ માણસો કદી થયાજ નહોતા, એવું અનુમાન કોઈ કરે તો તે ભૂલભરેલુંજ કહેવાય. આ ઉત્કટ ઉદાહરણો ઉપરથી, નાસ્તિપક્ષની દલીલો કેવી હસનીય થાય છે, તે જણાઇ આવશે. ઉપર જે પુસ્તકોવિષે આપણે કહ્યું તે પુસ્તકો બોઅર લોકોનો અથવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ આપવાના ખાસ હેતુથી તેજ વખતે અથવા ત્યારપછીથી રચાયલાં હોત તો વાત જૂદી હતી, કારણ કે એવા ઈતિહાસગ્રંથોમાં તો સ્વાભાવિક રીતે એ બનાવો અને એ બનાવોમાં ભાગ લેનારા માણસોવિષે કથન કરાયલું હોવુંજ જોઇએ. હવે એ તો જાણીતી વાત છે કે વેદના સાહિત્યમાં સાધારણ રીતે ધર્મક્રિયાઓની સમજૂતી અને કોઇ કોઇ વખત ફિલ્સુફીના તથા અધ્યાત્મવિદ્યાના સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા હોય છે. એમાં ઇતિહાસવિષેના ઉલ્લેખો ક્વચિતજ; અને તે પણ ઉદાહરણ તરીકેજ કરાયલા હોય છે. જે કોઇ બનાવો બન્યા હોય અને જે કોઈ માણસો થઇ ગયાં હોય તે સઘળાંઓનેજ વૈદિક ગ્રંથોના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યાં હોય એ કદી ધારી શકાય એવું નથી. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો મહાભારતની લડાઇવિષે અથવા પાંડવોવિષે એ ગ્રંથોમાં કંઇ પણ કથવામાં નથી આવ્યું એટલા ઉપરથી એ લડાઇ થઇજ નહોતી અથવા પાંડવો થયાજ નહોતા એવું અનુમાન તર્કશાસ્ત્ર પ્રમાણે બીલકુલ નીકળી શકતું નથી; કારણકે મહાભારતમાંથી જે ઐતિહાસિક પ્રમાણો આપણને મળી આવ્યાં છે તેના પ્રામાણ્યને શિથિલ કરી શકે એવાં પ્રબળ કારણો આપણને ઉપલબ્ધ થતાં નથી."

"પણ એ ઉપરાંત, પાંડવો ખરેખરા થઇ ગયા નહોતા એ વિચારની વિરુદ્ધ બીજી પણ મજબૂત દલીલો છે. પોતાના ગ્રંથની મૂળ આવૃત્તિમાં મિ. દત્તે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે, મહાભારતનું યુદ્ધ ખરેખરૂં થયું હતું, પણ પાંડવો એ માત્ર અમુક સદ્‌ગુણોનાંજ મૂર્ત સ્વરૂપો છે અને કવિકલ્પનાવડે એ પાત્રો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ મહાભારતની અંદરજ પાંડવોનાં જીવનચરિત્રસંબંધી કેટલીક હકીકત છે, તે આ સિદ્ધાંતની સાથે બંધબેસતી આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે પાંચે ભાઈઓના સંબંધમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેઓ એકજ સ્ત્રી(દ્રૌપદી)ને પરણ્યા હતા. હવે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ કદી પણ હતો નહિ. વેદસમયના ઋષિઓ એમજ કહેતા કે, "યજ્ઞનો એકજ રજ્જુ અનેક સ્થાણુઓની આસપાસ વીંટળાઇ શકે નહિ, તેજ પ્રમાણે એકજ સ્ત્રી અનેક પુરુષોને પરણી શકે નહિ." જોકે તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે એકજ સ્થાણુની આસપાસ યજ્ઞનાં અનેક રજ્જુઓ વીંટાળી શકાય, તે પ્રમાણે એકજ પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓને પરણી શકે. ત્યારે સદ્‌ગુણનાં મૂર્તસ્વરૂપો તરીકે પાછળથી દાખલ કરવામાં આવેલાં આ પાત્રોને સદ્વર્તન વિષેના આર્ય વિચારોથી તદ્દન ઉલટી રીતે વર્તતાં શામાટે દર્શાવવામાં આવ્યાં? મહાભારતની અંદરજ આ પ્રમાણેનું વર્તન સાધારણ કરતાં જૂદી રીતનું હતું, એ વાત સ્વીકારવામાં આવી છે; અને એ વર્તનના બચાવમાં જૂદે જૂદે સ્થળે જૂદા જૂદા ખુલાસાઓ આપવામાં આવેલા આપણે સ્પષ્ટ જોઇએ છીએ. વળી દ્રૌપદીનું અપમાન થયલું તેનું વેર લેવાને માટે યુદ્ધમાં દુઃશાસનને મારીને તેનું રુધિરપાન કરતો ભીમને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. આ જંગલી વર્તણુક પણ દરેક માણસના સદ્વર્તનવિષેના સામાન્ય વિચારથી તદ્દન ઉલટી છે; અને પાછલા સમયના કલ્પિત વીરોમાં કવિએ આવાં લક્ષણનું આરોપણ કર્યું હોય એ વાત માની શકાય એવી નથી. ખરેખર, એક પાછલું પ્રકરણ, જે પાછળથી ઘુસાડી દેવામાં આવેલું હોય એવું ચોખ્ખું જણાઇ આવે છે, તેમાં ભીમનો બચાવ કરવાના ઉદ્દેશથી એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ભીમે કંઇ ખરેખરૂં રુધિરપાન કર્યું નહોતું; પણ રુધિરપાન કરતો હોય એવો દેખાવ માત્ર કર્યો હતો. આ અને બીજા કેટલાક નાના નાના પ્રસંગો ઉપરથી અમને તો એમજ જણાય છે કે, પાંડવો એ કલ્પનાજન્ય નહિ પણ ખરેખરા થઇ ગયેલા વીર નરો હતા. આ સંબંધમાં કદાચ એવી રીતની દલીલ કરવામાં આવશે કે જે વખતે હિંદુસ્તાનના આર્યલોકોમાં અનેક પતિઓને પરણવાનો રિવાજ હતો અને જે વખતે મનુષ્યના રુધિરનું પાન કરવું એમાં કંઈ ત્રાસદાયક ગણાતું નહિ તે વખતના વિચારોનું ચિત્ર આ સ્થળે આપવામાં આવ્યું છે. આ તર્કની સત્યતાવિષે ઘણો સંશય રહે છે, છતાં એ તર્કને જો આપણે સત્યતરીકે સ્વીકારીએ તો આટલું તો કબૂલ કરવું પડશે કે જે સમયે એવા વિચારો અસ્તિત્વમાં હશે તે સમય ખરેખર ઘણોજ પ્રાચીન હોવો જોઇએ. આ તર્કથી 'પાંડવો ખરેખરા થઇ ગયા હતા' એ વાત કબૂલ કરવામાં આવે છે એમ ન ગણીએ, તોપણ એ વાત કબૂલ કરવામાં આવતી હોય તેના કરતાં કંઇ વધારે સારૂં પરિણામ તો નથીજ આવતું એમ તો કહેવું પડશે."

"હજી કદાચ કોઇને એમ લાગશે કે વૈદિક સમયના પાછલા ગ્રંથોમાં મહાભારત જેવી વિશાળ અને વ્યાપક રચનાના નાયકોવિષે કંઇ પણ કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય એ વાત ચોકખી બાધકર્તા નહિ હોય, તોપણ ઘણો વહેમ ઉત્પન્ન કરે એવી તો છેજ. એવો વિચાર કરનારાઓને અમારો જવાબ એ છે કે, પ્રથમ વિભાગમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે મહાભારતનો ગ્રંથ હાલ જેવો છે તેવો અસલ નહોતો. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અભ્યાસના વિષયતરીકે ઇતિહાસગ્રંથોને ગણાવ્યા છે તેવા અનેક ગ્રંથોમાંનો એક એ હતો. સૌતિએ એ ગ્રંથને જેવો

વિશાળ બનાવી દીધો છે તેવો એ પ્રથમ નહોતો; અને યુદ્ધના પ્રસંગોને ધર્મનો અને દંતકથાનો રંગ લાગેલો હાલના કાવ્યમાં જેવો જોવામાં આવે છે, તેવો એ વખતે જોવામાં આવતો નહોતો. બ્રાહ્મણ ગ્રંથો જે વખતે રચાયા તે વખતે કૃષ્ણની પૂજા હજી આરંભદશામાંજ હતી અને મિગેસ્થનિસના વખતમાં એ પૂજાનો પ્રચાર જેટલો વધી ગયો હતો તેટલો એ વખતે વધી ગયેલો જોવામાં આવતો નહોતો. આ કારણથી જેને અતિશયોક્તિનો અલંકાર પહેરાવવામાં આવ્યો નહોતો અને જેને ધર્મવિચારોનો રંગ લાગ્યો નહોતો, તે મહાયુદ્ધના ઐતિહાસિક પ્રસંગોના સમ્બન્ધમાં બ્રાહ્મણકાળના ઋષિઓએ પોતાના ગ્રન્થોમાં કથન કર્યું ન હોય તેમાં કંઇ પણ અસંભવિત નથી. મહાભારતના યુદ્ધવિષેજ બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં કોઇ પણ સ્થળે કથન કરવામાં આવ્યું નથી, તે છતાં એ યુદ્ધ થયું હતું એ વાત તો સર્વ કોઇ કબૂલ રાખે છે, ત્યારે એ યુદ્ધના અગ્રણીઓવિષે કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તે ઉપરથી એ અગ્રણીઓ થઇ ગયાજ નહોતા એમ માની લેવાનું શું કારણ છે, તે સમજી શકાતું નથી. ”

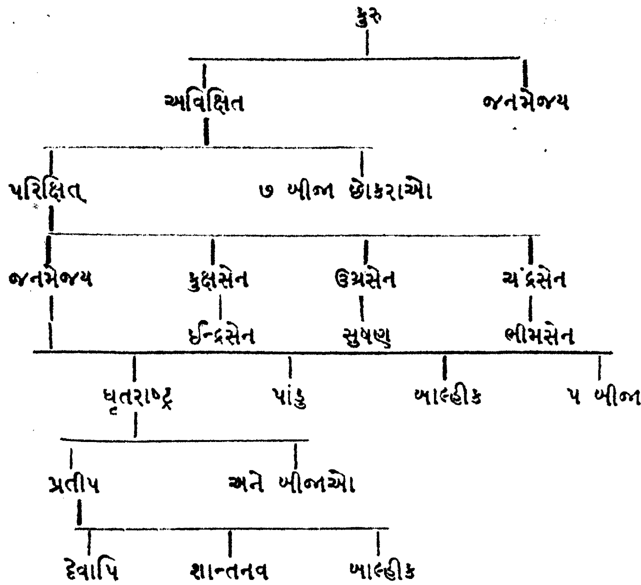
જનમેજય કોણ હતો?

“હવે આપણે મહાભારતના યુદ્ધમાં જનમેજયે ભાગ લીધો હતો કે નહિ? એ બીજા પ્રશ્ન તરફ વળીએ. આ વિષય સમ્બન્ધી કંઇક વિવેચન અમે આગલા પ્રકરણમાં કરી ગયા છીએ, પણ એ આખા વિષયની સમગ્ર ચર્ચા અહીં એકજ સ્થળે કરવામાં આવશે તો તે ભૂલભરેલું કહેવાશે નહિ. વેબરનો અભિપ્રાય એવો છે કે, આ જનમેજય કોણ હતો એ પ્રશ્નના સમ્બન્ધમાં મહાભારતમાં ઘણો ગોટાળો છે. કેટલીક વખતે એને પાંડવોના પૂર્વજ તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે. વળી એને અર્જુનના પૌત્ર પરિક્ષિતનો પુત્ર પણ કહેવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૩મા કાંડમાં એક જનમેજય પારિક્ષિતનું નામ આવે છે. એ સ્થળે એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, ઇન્દ્રોત દેવાપિ શૌનક એ ઋષિની મદદથી જનમેજયે અશ્વમેધ નામનો યજ્ઞ કર્યો અને એ યજ્ઞ કરીને બ્રહ્મહત્યાના દોષમાંથી એ તદ્દન મુક્ત થયો. આ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, જનમેજય એ નામનો એકજ માણસ હતો, તે અર્જુનનો પ્રપૌત્ર હતો અને જે દોષમાંથી એ મુક્ત થયો તે દોષ મહાભારતના યુદ્ધનો હતો. ”

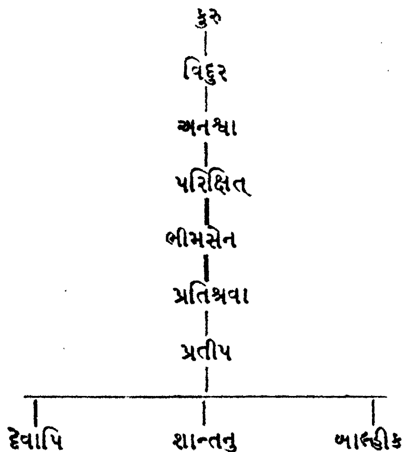
“પારિક્ષિત જનમેજય એ મહાભારતના વીર પુરુષો(પાંડવો)નો પૂર્વજ હતો કે વંશજ હતો તેના સંબંધમાં મહાભારતમાં કંઇક ગોટાળો છે,એ વાત નિઃસંશય ખરી છે. આ પુસ્તકના+ પ્રથમ વિભાગમાં આપણે દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે મહાભારતના છેલ્લા પ્રકાશક સૌતિએ પુનરુક્તિ કરીને અને પોતાના સમયની ઝીણી ઝીણી ઐતિહાસિક હકીકતોને એકજ સ્થળે એકઠી કરીને વૈશંપાયનના ભારતમાં ઘણો ઉમેરો કર્યો છે. આદિપર્વના ૯૪ મા અધ્યાયમાં પાંડવોની વંશાવલી છંદોબદ્ધ રચનાવડે આપવામાં આવી છે; અને એની પછીનોજ અધ્યાય ગદ્યમાં છે તેમાં એજ વંશાવલી પાછી આપવામાં આવી છે. આ સ્થળે, ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એવું અનુમાન થાય છે કે છંદોબદ્ધ રચનાવાળો ૯૪ મો અધ્યાય સૌતિ તરફથી પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે બેઉ વંશાવલીઓમાં કેટલોક તફાવત છે અને કુરુથી તે શાંતનુ સુધીના વંશજો બેઉમાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છેઃ—

+ એ ગુજરાતી પુસ્તકનું નામ ‘મહાભારતની સમાલોચના’ છે. મૂલ્ય ૦।।, પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૫૦, અને મળવાનું સ્થાન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી—અમદાવાદ છે.

અધ્યાય ૯૪

અધ્યાય ૯૫

૯૫ મા અધ્યાય ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે, પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક "જનમેજય" થઇ ગયો હતો, પણ કોઇ "પારિક્ષિત જનમેજય" નહોતો. કદાચ આપણને એવું કહેવામાં આવશે કે પરિક્ષિતને ભીમસેન સિવાય બીજા છોકરાઓ પણ હોય અને તેમાંનો એક જનમેજય હોય એ બનવા જોગ છે. વળી એવું પણ ઉમેરી શકાય એમ છે કે, ઈન્દ્રોત દેવાપિ શૌનકની મદદવડે કરીને જનમેજય પારિક્ષિત બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થયો તે હકીકત શાન્તિપર્વના ૧૫૦મા અધ્યાયમાં ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને કહી સંભળાવી છે. આ ઉપરથી ઉપલી ધારણાને ઘણી મજબૂતી મળે છે. એ સ્થળે જે જનમેજય પારિક્ષિતવિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે નિ:સંશય ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર એ બેઉનો પૂર્વજ હોવો જોઇએ; પણ

એવું જણાય છે કે, શતપથ બ્રાહ્મણમાં આપેલી આખ્યાયિકાની સાથે સુસંગતિ આણવાને માટે આ અધ્યાય પણ સૌતિએ પાછળથી ઉમેરેલો છે અને એ ઉમેરાને લીધે ૯૪મા અધ્યાયની વંશાવલીમાં પણ એને કેટલાક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડી હતી; કારણ કે આ અધ્યાય ઉપરથી, તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા ઉપરથી જનમેજય એ સઘળા ભાઈઓમાં વધારે મોટો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન નીકળે છે; ત્યારે ૯૫મા અધ્યાયમાં ભીમસેનને 'જનમેજય' એ નામનો કોઇ ભાઈ હોય એવું આપણે ગણીએ તો તે ભીમસેનના કરતાં નાનો હતો એવું આપણે ગણવું પડશે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો પારિક્ષિત કુટુંબના પ્રતિનિધિ તરીકે ભીમસેનનું નામ આપવામાં આવે નહીં. પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન, પૂર્વના તેમજ પશ્ચિમના દેશોની સઘળી વંશાવલીઓમાં તેનાં તે નામ ફરી ફરીને જોવામાં આવે એવું ઘણીવાર બને છે. એકજ નામના જુદા જુદા રાજાઓને ઓળખાવવાને માટે હાલના ઇતિહાસોમાં એવું કરવામાં આવે છે કે, તેઓના નામની પાછળ સંખ્યા ઉમેરવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડના રાજાઓના સમ્બન્ધમાં એડવર્ડ પહેલો, એડવર્ડ બીજો એ પ્રમાણે, દિલ્હીના શહેનશાહના સમ્બન્ધમાં અકબર પહેલો, અકબર બીજો એ પ્રમાણે આપણે બોલીએ છીએ; પણ વૈદિક સાહિત્યની રીત એવી છે કે મૂળ નામની સાથે બાપનું અથવા માતાનું નામ પણ ઉમેરવું. ઋષિઓના સમ્બન્ધમાં હમ્મેશાં બક દાલ્ભ્ય, ઉષસ્તિ ચક્રાયણ એ પ્રમાણે અને રાજાઓના સમ્બન્ધમાં હરિશ્ચન્દ્ર ઐક્ષ્વાક, જનમેજય પારિક્ષિત એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૯૫ મા અધ્યાયમાં જે ગદ્યાત્મક વંશાવલી આપવામાં આવી છે, તેમાં પાંડવોના પૂર્વજોમાં એક જનમેજયને અને એક પરિક્ષિતને પણ ગણાવ્યો છે; પણ એ જનમેજય પરિક્ષિતનો પુત્ર નહોતો. પાંડવોનો પૂર્વજ અને પાંડવોનો વંશજ એવા બે જનમેજય પારિક્ષિત થઇ ગયા હોય, તેના કરતાં એકજ 'જનમેજય પારિક્ષિત' થઈ ગયો હોય એ વધારે સંભવિત જણાય છે. આ સઘળી દલીલો ઉપરથી એવુંજ અનુમાન થાય છે કે આદિપર્વના ૯૪મા અધ્યાયની ગદ્યાત્મક વંશાવલી તેમજ શતપથ બ્રાહ્મણ ઉપરથી લેવાયલી શાન્તિપર્વના ૧૫૦મા અધ્યાયની જનમેજય પારિક્ષિત અને દેવાપિ શૌનકની આખ્યાયિકા એ બેઉ સૌતિએ પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં છે. એ ઉપરાંત મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં પણ જનમેજય પારિક્ષિતવિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી આગળ જણાવેલા વિચારને વિશેષ ટેકો મળે છે. શતપથ બ્રાહ્મણની પેઠે એ સ્થળે પણ જનમેજય, શ્રુતસેન, ઉગ્રસેન અને ભીમસેન એ ચારે ભાઈઓનાં નામ સાથે આપવામાં આવ્યાં છે; અને "પાપકૃત્ય" એ શબ્દ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એવું જણાય છે કે, અહીં પણ એની એજ શતપથ બ્રાહ્મણની આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે અને એ અધ્યાય ગદ્યમાં હોવાથી કોઈ જૂના ઇતિહાસનો અવશેષ હોય તેના જેવો જણાય છે. એ અધ્યાયમાં જનમેજયને અર્જુનનો પૂર્વજ નહીં પણ ચોખ્ખો પ્રપૌત્રજ કહેલો છે. આ ઉપરથી ચોકકસ માલમ પડે છે કે, 'જનમેજય પારિક્ષિત' એકજ હતો અને તે મહાભારતના વીરનરોનો વંશજ થતો હતો; પણ મહાભારતના જનમેજયના સમ્બન્ધમાં ગોટાળો છે એ વાત કબૂલ કરીએ તોપણ જે બ્રહ્મહત્યાના પાપમાંથી જનમેજય મુક્ત થયો, તે પાપ મહાભારતની લડાઇ સાથે કંઇ પણ સમ્બન્ધ ધરાવતું હતું એવું આપણાથી શા આધારે કહી શકાશે ? બ્રહ્મહત્યાવિષે જરા કથન કરવામાં આવેલું તે ઉપરથી તૂટી પડીને મહાયુદ્ધનો દોષ એના માથા ઉપર મૂકવો એ વાસ્તવિક જણાતું નથી. જનમેજયે જે હત્યા કરી હતી તે કયી એના સમ્બન્ધમાં શતપથ બ્રાહ્મણમાંથી આપણને કંઇ પણ સૂચના મળી શકતી નથી. શાન્તિપર્વના ૧૫૦ મા અધ્યાયમાં, આ વૈદિક આખ્યાયિકા ફરીથી આપવામાં આવી છે. ત્યાં આગળ એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે, જનમેજય-

ને હાથે અચાનક બ્રાહ્મણની હત્યા થઈ હતી. આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં એજ 'જનમેજય પારિક્ષિત' વિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એણે કરેલું પાપ કેવા પ્રકારનું હતું તેનો નિર્ણય કરવાનું કંઇ પણ સાધન આપણને મળી શકતું નથી. મહાભારતમાં જે યુદ્ધનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી તો યુદ્ધમાં એકજ બ્રાહ્મણનું-એકલા દ્રોણનું મૃત્યુ થયું જણાય છે. દ્રોણ એ બ્રાહ્મણના કરતાં લડવૈયો વધારે હતો, અને સામા પક્ષના સરદાર તરીકે બીજાઓની હત્યા કરવાને એ આવ્યો હતો; એટલે એને મારવો એમાં કોઇ પણ રીતનું પાપ નહોતું. ધર્મશાસ્ત્રનો નિર્ણય આ બાબતમાં ખુલ્લો છે, અને મહાભારતની અંદરજ એ નિર્ણય ઘણીવાર જણાવવામાં આવ્યો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં કંઇક બ્રહ્મહત્યાવિષે કથન કરવામાં આવ્યું તેટલા ઉપરથી એ પાપની ગંભીરતા વધારી દઇને મહાભારતના યુદ્ધની સાથે એની એકતા કરી દેવી એ કેવી રીતે બની શકે તે અમારાથી સમજી શકાતું નથી."

"વૈદિક સાહિત્યગ્રન્થોમાં એક બીજો ફકરો છે, તેના ઉપરથી પણ ઘણાં ભૂલભરેલાં અનુમાનો કાઢવામાં આવ્યાં છે. શતપથ બ્રાહ્મણના બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌માં ચર્ચાપ્રસંગે યાજ્ઞવલ્કયને એનો પ્રતિપક્ષી પૂછે છે કે, 'પારિક્ષિતો (પરિક્ષિતના છોકરાઓ) ક્યાં હતા?' આ પ્રશ્નના જવાબમાં યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કેઃ-'અશ્વમેધ કરનારાઓ સઘળા જ્યાં જાય છે ત્યાં.'"

"આ ઉપરથી વેબર એવું અનુમાન કરે છે કે, "એ વખતે પારિક્ષિતોનો સમૂળગો વિનાશ થયો હશે, છતાં તેઓનું જીવન અને તેઓનો વિનાશ એ લોકોની સ્મૃતિમાં હજી તાજાં હશે અને એ સમ્બન્ધમાં લોકોને કુતૂહલ રહેતું હશે." વળી એક બીજે ઠેકાણે એણે કહ્યું છે કે, "શતપથ બ્રાહ્મણના છેલ્લા ભાગ ઉપરથી એવું જણાય છે કે જનમેજય પારિક્ષિતનું સ્મરણ હજી લોકોને તાજું હશે અને એના તથા એના વંશના ઉદય તથા અસ્તની હકીકત હજી તેઓના ચિત્તમાંથી ખસી નહીં હોય." હવે બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ના જે ફકરાવિષે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં એવું કંઈ જણાતું નથી, કે જે ઉપરથી પારિક્ષિતના છોકરાઓનો અધઃપાત થયો અથવા તો એ અધઃપાત ઘણો ભયંકર હતો એવું અનુમાન નીકળી શકે. આપણે કબૂલ કરીએ કે પ્રશ્ન તથા ઉત્તર એ બેઉ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે, પ્રશ્ન કરનારના મનમાં પરિક્ષિતના પુત્રે કરેલી બ્રહ્મહત્યાનો વિચાર હોવાને લીધે એ પુત્રો ત્યાં ગયા હશે કે કેમ તે વિષે શંકા ઉત્પન્ન થઈ હશે, તોપણ વ્યાવહારિક દષ્ટિએ પારિક્ષિતોનો અધઃપાત થયો હતો એવું અનુમાન કરવાને માટે આપણી પાસે શો આધાર છે? શું પારિક્ષિતોનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો એવું ધારવામાં આવે છે? એ સમ્બન્ધમાં વેબરેજ પાછળથી એવું અનુમાન કર્યું છે કે, "પારિક્ષિતો એ મહાભારતની લડાઇના આગેવાન હતા અને પ્રપંચ તથા પાપને લીધે (તેઓનો અધઃપાત થયો નહોતો પણ) તેઓને વિજય મળ્યો હતો." અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વેબરના આગલા અનુમાનને માટે કંઈ પણ આધાર નથી, એટલુંજ નહીં પણ પાછલા ભાગમાં એણે પોતે જે કહ્યું છે તેનાથી એ અનુમાન વિરુદ્ધ જાય છે. વળી આખો ફકરો એણે બરાબર તપાસ્યો જણાતો નથી, કારણ કે ઉત્તરમાં આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કેઃ—

'ત્યાં કે જ્યાં સઘળા અશ્વમેધ કરનારાઓ જાય છે, એટલે મક્ષિકાની પાંખ જેવી અથવા અસ્ત્રાની અણી જેવી નાની જગ્યા જ્યાં આગળ છે, તે દુનિયાની પેલી તરફ...........'"

"આ ફકરાનો ખરેખરો ભાવાર્થ તો ભાષ્ય ઉપરથી સમજાય છે તે પ્રમાણે એવો છે કે અધ્યાત્મવિદ્યાથી એક ઋષિ જ્યાં જઈ શકે ત્યાંજ અશ્વમેધ કર્યાથી પણ જઇ શકાય છે. પારિક્ષિતોએ કંઇ પાપ કર્યું હશે, તોપણ તે પાપવિષે પ્રશ્ન કરનારના મનમાં ઘણુંખરૂં વિચાર પણ નહીં આવ્યો હોય."

"આ પ્રકરણનો સાર હવે આપણે ટુંકામાં કહી જઈશું. બનેલા બનાવોનો ઇતિહાસ આપવો એ વૈદિક સાહિત્ય ગ્રન્થોનો ઉદ્દેશ નથી એટલે એ ગ્રન્થોમાં પાંડવોવિષે અથવા મહાભારતના યુદ્ધવિષે કથન કરવામાં ન આવ્યું હોય તેટલા ઉપરથી પાંડવો કદી થયાજ નહોતા અથવા મહાભારતની લડાઈ કદી થઇજ નહોતી એવું અનુમાન થઇ શકતું નથી; અને તેઓનાં જે કર્મો ગણાવવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી પણ તેઓની ઉત્પત્તિ કવિકલ્પનાથીજ થઇ હોય એમ જણાતું નથી. વળી, શતપથ બ્રાહ્મણમાં જનમેજય પારિક્ષિત અને એની બ્રહ્મહત્યાવિષે કથન કરવામાં આવ્યું છે, તોપણ એ બ્રહ્મહત્યા તે મહાભારતના યુદ્ધનો દોષ હતો એવું માનવાને માટે કોઈ પણ રીતનો આધાર નથી. એવું જો માનવાનું હોત તો એ બ્રહ્મહત્યા કેવી રીતની હતી તેના સમ્બન્ધમાં કંઈક વચનો શતપથ બ્રાહ્મણમાં ઘણું ખરૂં ઉમેરવામાં આવ્યાં હોત. વળી પારિક્ષિતોનો વ્યવહારદષ્ટિએ કંઈપણ અધઃપાત થયો હોય એવું પણ જણાતું નથી. એથી ઉલટું તેઓએ જે મોટા મોટા અશ્વમેધો કર્યા હતા તેને લીધે તેઓનું સ્મરણ કરવામાં આવતું હતું; અને તેઓએ અશ્વમેધ કર્યા હતા એ ઉપરથીજ માલમ પડે છે કે તેઓની સંપત્તિનો સૂર્ય પૂરેપૂરો ઉદય થવા પામ્યો હતો."

"આ પ્રમાણે પાંડવો ખરેખરા થઈ ગયા હતા અને મહાભારતના યુદ્ધમાં ભાગ લેનારાઓ (જનમેજય નહીં) પણ પાંડવોજ હતા." × × ×

× × × × × ×

પાંડવોના પૂર્વજો

"મનુની પુત્રી ઈલા અને ચન્દ્રથી જેઓ ઉત્પન્ન થયલા કહેવાય છે, તે ચન્દ્રવંશી ક્ષત્રિયોમાં સૌથી પહેલો નામાંકિત રાજા પુરૂરવા નામનો હતો. પુરૂરવા અને ઉર્વશી નામની એક સ્વર્ગની અપ્સરા એ બેની વચ્ચેના પ્રેમવિષે ઋગ્વેદમાં કથન કરાયલું છે; અને કાલિદાસે પોતાના "વિક્રમોર્વશીય" નામના સુવિખ્યાત નાટકવડે કરીને એ બેઉના પ્રેમને અમર કર્યો છે. એજ વંશનો બીજો પ્રખ્યાત રાજા 'યયાતિ' હતો. યયાતિ અને એની બે રાણીઓ દેવયાની અને શર્મિષ્ઠાનું આખ્યાન એ મહાભારતનાં અત્યન્ત રસદાયી આખ્યાનોમાંનું એક છે; અને એ આખ્યાન આ સ્થળે સવિસ્તર આપવા જેવું છે. ચન્દ્રવંશના ક્ષત્રિયો સિંધુ નદીની પેલી તરફ રાજ્ય કરતા હતા એમ જણાય છે; કારણ કે અસુરો, જે ઇરાનના આર્ય લોકો હતા એવું યથાર્થ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, તેના રાજા વૃષપર્વાનો મુલક યયાતિના મુલકની નજીકમાં હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. શર્મિષ્ઠા એ ઇરાનના રાજા (વૃષપર્વા)ની પુત્રી હતી, અને દેવયાની એ એના ગુરુ શુક્રની પુત્રી હતી. એ બેઉ કન્યાઓ એક વખતે વનમાં ફરવાને માટે નીકળી પડી અને તેઓ એક કૂવા આગળ ન્હાવાને ગઈ. એ વખતે ભૂલમાં તેઓનાં વસ્ત્ર અદલબદલ થઈ ગયાં. બ્રાહ્મણની પુત્રી (દેવયાની) જરા ગુમાની હતી, તેણે રાજકુંવરી તે જાણે પોતાની લોંડીજ હોય એવી રીતે તેને ગાળો દીધી. તે ઉપરથી રાજકુંવરી(શર્મિષ્ઠા)એ ચીઢવાઇને તેને હડસેલો માર્યો અને કૂવામાં ફેંકી દીધી. યયાતિ ત્યાં આગળ અકસ્માત્ આવી પહોંચ્યો અને દેવયાનીની ચીસો એના સાંભળવામાં આવ્યાથી એણે કૂવા આગળ આવીને દેવયાનીને કૂવામાંથી બહાર કાઢી. આ ઉપકારના બદલામાં દેવયાનીએ એની સાથે પરણવાની ખુશી બતલાવી અને દેવયાનીના પિતાની સંમતિ સાથે યયાતિ અને દેવયાનીનાં લગ્ન થયાં. પોતાની સખી(શર્મિષ્ઠા)એ પોતાનું જે અપમાન કર્યું હતું, તેનું વેર લેવાનું હજી દેવયાનીને બાકી હતું; તેથી દાસીતરીકેનું કામ કરવાને માટે એણે શર્મિષ્ઠાના પિતા વૃષપર્વાની પાસેથી શર્મિષ્ઠાની માગણી કીધી. વૃષપર્વાનો કંઇ ઉપાય

નહોતો; એટલે દેવયાનીની આ અપમાનભરેલી માગણી પણ તેને કબૂલ કરવી પડી, અને જે છોકરીએ અપરાધ કર્યો હતો તેને એણે આ પરણેલાં જોડાંને સ્વાધીન કરી દીધી.”

“દેવયાનીએ આ છોકરીને યયાતિના રાજમહેલમાં અનેક વર્ષોસુધી પૂરી રાખી, પણ એ છોકરીને પોતે જે શિક્ષા કીધી હતી તેજ તેને ઉલટી લાભદાયી થઇ પડશે એવો ખ્યાલ દેવયાનીના સ્વપ્નમાં પણ નહોતો આવ્યો. એક દિવસે તે સૂતી હતી એવામાં પોતાના પતિના જેવાજ રૂપવાળા છોકરાઓના આવવાથી તે એકાએક ઝબકી ઉઠી; અને તપાસ કરતાં તેને માલમ પડ્યું કે, એ છોકરાઓ યયાતિના હતા અને તે શર્મિષ્ઠાને પેટે અવતર્યા હતા. આ સમાચાર સાંભળીને તેને ઘણો ક્રોધ ચઢયો અને ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં પોતાના પિતા પાસે જઇને પતિના આ અપરાધનું વેર લેવાની તેણે માગણી કીધી. શુક્રાચાર્યે એ રાજાને એવો શાપ દીધો કે, “તને અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થજો !” આ પ્રમાણે દેવયાનીએ પોતાની મૂર્ખાઇ-વડે કરીને પોતાની શત્રુને નુકસાન કરવા જતાં પોતાની જાતનેજ નુકસાન કર્યું; અને આખરે પોતાના પિતાની પાસેથીજ પોતાને માગી લેવું પડયું કે, “આ શાપની ઉગ્રતા તમે ઓછી કરો !” આ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે ઉમેર્યું કે, “એ વૃદ્ધાવસ્થા અન્ય કોઇ લેવાને રાજી હોય તો તેને આપી શકાશે.” હવે યયાતિએ પોતાના છોકરાઓને વારાફરતી પૂછયું કે, “તમે મારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારશો ?” પણ પૂરુસિવાય એકકે એક છોકરાએ તેમ કરવાની ના કહી. પૂરુની પાસેથી મેળવેલા યૌવનવડે કરીને યયાતિએ અનેક વર્ષો સુધી આ જગતની મોજમજાઓ ભોગવી. આખરે એને લાગ્યું કેઃ—

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥

અર્થાત્—ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી, પણ અગ્નિમાં ઘૃતાદિ પદાર્થો પડવાથી જેવી રીતે અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે, તેવી રીતે ઇચ્છાઓ પણ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. આ જગતનું સઘળું સુવર્ણ, સઘળું અન્ન, સઘળી સ્ત્રીઓ એક માણસ-ને બસ થતાં નથી; માટે ઇચ્છાઓને અંકુશમાં રાખીને સંતોષ ધરવો જોઇએ.”

“યયાતિએ પોતાના છોકરા પૂરુને બોલાવ્યો, તેને તેનું યૌવન પાછું આપી દીધું. પોતાનું ઘડપણ તેને આપ્યું હતું તે તેની પાસેથી લઇ લીધું અને પ્રાચીન હિંદુસ્તાનના સઘળા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓની પેઠે એણે પણ પોતાની બે રાણીઓને સાથે લઇને વનમાં નિવાસ કીધો. પૂરુએ પોતાનો પુત્રધર્મ યથાર્થ બજાવ્યો તેના બદલામાં એણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો; અને ‘રાજ્યનો અમલ તારાજ વંશમાં રહેશે’ એ પ્રમાણે તેને કહ્યું.”

“યયાતિના આખ્યાનમાંથી જે ઉત્તમ ઉપદેશ નીકળે છે, તેને લીધે એ આખ્યાન ઘણું સુંદર લાગે છે; પણ તે સિવાય ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી પણ એ આખ્યાન ઘણું ઉપયોગી છે. પ્રથમ તો આપણે જોયું કે, એ વખતે ચન્દ્રવંશના આર્યલોકો સિંધુનદીની પેલી તરફ વસતા હતા. બીજું, એ વખતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બેઉ વર્ણોની વચ્ચે લગ્નવ્યવહાર એ ઘણી સાધારણ વસ્તુ ગણાતી હતી. ત્રીજું એ કે, યયાતિને યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, પૂરુ અને અનુ, એ પ્રમાણે પાંચ છોકરાઓ હતા. યદુના વંશજો તે યાદવો, તુર્વસુના વંશજો તે યવનો, દ્રુહ્યુના વંશજો તે ભોજલોકો, પૂરુના વંશજો તે પૌરવો (અથવા પાછળથી વપરાયેલું નામ કહીએ તો “ભરતો”) અને અનુના વંશજો તે મ્લેચ્છ લોકો. આ પ્રમાણે યયાતિ એ અનેક પ્રજા-ઓનો પૂર્વજ હતો એવું આ આખ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. એમાંની યાદવ, ભોજ અને પૌરવ એ ત્રણ પ્રજાઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ હતી; અને ચોથી યવનોની પ્રજા તે

પશ્ચિમ તરફ ગઈ હતી. અહીં જે નામો ગણાવવામાં આવ્યાં છે, તે અદલબદલ થયાં હોય એમ બનવા જોગ છે. કદાચ અનુના વંશજોને યવનો કહેવા જોઈતા હતા; અને ઈરાનીઓના “ તુરાન ” અને આધુનિક ઇતિહાસના “ તુર્ક ” એ નામોની સાથે “ તુર્વંસુ ” એ નામ કંઈક મળતું આવતું જણાય છે, તેથી કદાચ તુર્વંસુના વંશજોને મ્લેચ્છ કહેવા જોઇતા હતા. વૃદ્ધાવસ્થા અન્યને આપી દીધાની જે વાર્તા છે, તેને ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી આ પ્રમાણેનું સાદું રૂપ આપી શકાય:-‘ ઘણું ખરું યયાતિ વૃદ્ધ થયો હોવા છતાં દેવયાનીના પુત્રોને રાજ્યસત્તામાં ભાગ લેવા દેવાનું એનાથી નહિ બની શક્યું હોય. એ છોકરાઓ પોતાની માતાના જેવાજ ઉદ્ધત હશે. તેઓએ રાજ્યસત્તા છોડી દેવાનું એને કહ્યું હશે, પણ એ વૃદ્ધ પુરુષ હજી રાજ્ય કરવા જેવો સમર્થ છે અને રાજ્યસત્તા છોડી દેવાને એ તૈયાર નથી એવું તેઓના જોવામાં આવ્યું હશે, એટલે તેઓએ એની સામે બંડ ઉઠાવ્યું હશે. પરિણામે યયાતિએ તેઓને કાઢી મૂક્યા હશે, અને એ કામમાં એના પુત્ર પૂરુએ એને મદદ કરી હશે. પોતાનો પુત્રધર્મ બજાવીને આખરે વારસામાં પૂરુએ પોતાના પિતાની રાજ્યસત્તા પ્રાપ્ત કરી હશે. ’ ”

“પૂરુના વંશજોમાં પહેલો પ્રખ્યાત રાજા દુષ્યન્ત હતો. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનું આખ્યાન સંસ્કૃત કાવ્યના દરેક વાંચનારને જાણીતું છે, કારણ કે કાલિદાસના જે સુંદર નાટકનાં ગેથે કવિએ આટલાં બધાં વખાણ કર્યાં છે, તે નાટક એ આખ્યાન ઉપરથીજ રચાયેલું છે; પણ મહાભારતની શકુન્તલા અને કાલિદાસની શકુન્તલા એ બેમાં ઘણોજ ફેર છે. કાલિદાસે શકુન્તલાને એક સુધરેલી અને બીકણ સ્ત્રીતરીકે ચીતરી છે; પણ મહાભારતની શકુન્તલા એવી નથી, મહાભારતની શકુન્તલાને નીતિના ગૌરવનું ભાન હતું. તે એક નિખાલસ હૃદયની ગ્રામ્ય કન્યા હતી. અરણ્યમાંના કણ્વાશ્રમ આગળ દુષ્યન્ત રાજા અકસ્માત્ આવી પહોંચ્યો હતો તે વખતે શકુન્તલાનો પાલકપિતા ત્યાં આગળ નહોતો. ગાંધર્વવિવાહથી દુષ્યન્ત રાજા એની સાથે પરણ્યો હતો, અને એ વિવાહનો કોઇ સાક્ષી નહોતો. કેટલાંક વર્ષ પછી પોતાના પુત્રને સાથે લઈને તથા અરણ્યના આશ્રમને ત્યજીને શકુન્તલા પોતાના પતિની રાજધાની તરફ જાય છે. ત્યાં આગળ ભરસભાની વચ્ચે દુષ્યન્તરાજા એની સાથે પોતાનાં લગ્ન થયાની વાતજ નાકબૂલ કરે છે, તે વખતે એ કહે છે કે:-“રાજાઓના કરતાં, રે! બાળકોના કરતાં પણ, સત્ય એ વધારે કિંમતી વસ્તુ છે.” અને જણાવે છે કે:-“જે માણસને સત્યની દરકાર નથી તે માણસ મારો પતિ હોય તોપણ તેની સોબત મારે જોઇતી નથી.” રાજાએ પોતાની પ્રજાની ખાત્રી કરવાને માટેજ આ યુક્તિ કરી હતી, અને “ શકુન્તલા તે ખરેખરી દુષ્યન્તની સ્ત્રીજ છે ” એવી આકાશવાણી થાય છે, એટલે એ શકુન્તલાને પોતાની ધર્મપત્ની તરીકે સ્વીકારે છે. નીતિબળવાળી કન્યાની સાથેના સ્નેહલગ્નને પરિણામે ભરત નામના સંતાનનો જન્મ થયો હતો. આગળ જતાં તે પૂરુવંશનો સૌથી યશસ્વી રાજા ગણાયો હતો. હિંદુસ્તાનમાં છેક ગંગાયમુનાના સંગમ સુધીના પ્રદેશો એણે જીત્યા હતા તથા ત્યાં યજ્ઞ કર્યા હતા એમ જણાય છે; અને શતપથ બ્રાહ્મણના ૧૯ મા કાંડમાં એક શ્લોક આવે છે, તેમાં ગંગા અને યમુનાના કિનારાઓ ઉપર એણે જે અશ્વમેધ કર્યા હતા તેનાં વખાણ કરવામાં આવ્યાં છે. એના નામ ઉપરથી એના વંશજોનુંજ નહિ, પણ આખા દેશનું નવું નામ પડયું હતું, અને આજ દિન સુધી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં હિંદુસ્તાનને માટે “ભરતભૂમિ” એજ નામ વાપરવામાં આવે છે.”

“ભરતના વંશજો ઘણા પ્રતાપી હતા. તેઓ પંજાબના મુલકમાં વસતા હતા અને ધીરે ધીરે દક્ષિણ તરફ ગંગાયમુનાના પ્રદેશો સુધી તેઓએ પોતાનાં સંસ્થાન કર્યાં હતાં. વેદ સમયના સાહિત્યગ્રન્થોમાં પણ ભરતોને બહાદુર લોકોતરીકે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. (દત્તનું ‘હિંદુસ્તાન’) ”

"ભરતના વંશજોમાં એક હસ્તી કરીને રાજા હતો, તેણે ગંગાનદીના પશ્ચિમના કિનારા ઉપર હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું અને એ હસ્તિનાપુર તે એક નવા દેશની રાજધાનીતરીકે ગણાયું. ભરતલોકો હવે પંજાબથી હમ્મેશને માટે ખસીને ગંગાનદી આગળ આવી રહ્યા હોય એમ જણાય છે, અને હસ્તીના પ્રપૌત્ર કુરુએ ગંગા અને યમુના નદીના ઉપલા પ્રવાહોની વચ્ચેના તેમજ દિલ્હીની ઉત્તરે અને યમુનાનદીની પશ્ચિમે આવેલા ફળદ્રૂપ મેદાનને 'કુરુક્ષેત્ર' એવું નામ આપ્યું. કુરુ લોકો હવે ઘણી સારી સ્થિતિમાં આવ્યા અને તેઓ તથા ગંગાનદીના પૂર્વમાં અને જરાક દક્ષિણ તરફ વસનારા પંચાલ લોકો એ બેઉને બ્રાહ્મણગ્રન્થોમાં ઘણા સુધરેલા તથા પ્રતાપી કહેવામાં આવ્યા છે."

"આ રસાળ અને સમૃદ્ધિમાન ભૂમિ ઉપર કુરુવંશના જે રાજાઓએ પાછળથી રાજ્ય કીધું હતું, તેઓને અમે અગાઉ ગણાવી ગયા છીએ. આ સ્થળે એ વંશની હકીકત શાન્તનુ રાજાથી શરૂ કરીને આપણે આગળ ચલાવીશું. શાન્તનુ રાજાને ગંગાનદીથી ભીષ્મ નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો. એ ભીષ્મ તે મહાભારતનું એક ઘણુંજ અસાધારણ પાત્ર છે. એ પુત્રનો જન્મ થયા પછી ગંગાનદીએ શાન્તનુ રાજાનો ત્યાગ કર્યો. ત્યારપછી સત્યવતી નામની માછીની કન્યા સાથે શાન્તનુ રાજાને પ્રેમ થયો; પણ સત્યવતીએ કહ્યું કે, 'મારો જે પુત્ર થાય તેને રાજ્ય મળે એવું તમે વચન આપો તોજ હું તમારી સાથે પરણું.' શાન્તનુ રાજા આ શરત કબૂલ કરીને ભીષ્મનો રાજગાદી ઉપરનો હક છીનવી લેવા રાજી નહોતો; પણ ભીષ્મે પોતેજ પોતાના બાપને ગુંચવણમાંથી મુક્ત કર્યો અને રાજગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક એણે છોડી દીધો; એટલુંજ નહિ પણ સત્યવતી અને તેને જે પુત્રો થાય તેની સાથે વિગ્રહ કરે એવી પ્રજા ઉત્પન્ન થવાનો સંભવજ ન રહે એટલા માટે પરણવુંજ નહિ એવી એણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ પ્રતિજ્ઞા છેક છેલ્લી ઘડી સુધી એણે બરાબર પાળી અને એના સ્વાર્થત્યાગ તથા ધર્મબુદ્ધિને લીધે એણે એવી ઉજ્જવળ કીર્તિ સંપાદન કરી કે હજી પણ હિંદુસ્તાનના લોકો એના નામનો ઉચ્ચાર ઘણાજ માનપૂર્વક કરે છે."

"સત્યવતીથી શાન્તનુને બે પુત્ર થયા તેમાંનો એક બચપણમાં મરી ગયો. કુરુઓના રાજાની પદવી શાન્તનુ પછી એના પુત્ર વિચિત્રવીર્યને મળી. કાશીના રાજાની પાસેથી અંબિકા અને અંબાલિકા એ બે સ્ત્રીઓને ભીષ્મ જોરજુલમથી લઇ આવ્યો હતો, તે બેઉની સાથે ભીષ્મે વિચિત્રવીર્યનાં લગ્ન કર્યાં; તોપણ તે અપુત્ર મરણ પામ્યો. સત્યવતીનાં શાન્તનુની સાથે લગ્ન થયાં ત્યાર પહેલાં એને પરાશરમુનિથી એક પુત્રનો જન્મ થયો હતો. એ પુત્ર તે બીજો કોઇ નહિ પણ મહાભારતનો રચનાર અને વેદોની વ્યવસ્થા કરનાર વ્યાસ પોતે હતો."

"હવે ભીષ્મની સંમતિથી સત્યવતીએ વ્યાસને પોતાના સાવકા ભાઈ (વિચિત્રવીર્ય)-ની વિધવાઓથી પુત્રો ઉત્પન્ન કરવાનું કહ્યું અને એ પ્રમાણે નિયોગથી વિચિત્રવીર્યને ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુ એ બે પુત્રોનો જન્મ થયો. એક 'દાસી' ને પેટે વ્યાસનો એક ત્રીજો પુત્ર વિદુર જન્મ્યો હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર આંધળો હતો, તેથી કેટલાક સમય સુધી પાંડુએ રાજ્ય ચલાવ્યું. પછી પાંડુરાજાએ અરણ્યમાં નિવાસ કીધો અને આખરે તે અરણ્યમાંજ મરણ પામ્યો. ધૃતરાષ્ટ્રને વિષે એવું જણાવવામાં આવે છે કે, એની સ્ત્રી ગાંધારી એટલે ગાંધારના રાજાની પુત્રી હતી. તેનાથી એને સો પુત્રો થયા હતા. તેમાંના દુર્યોધન અને દુઃશાસન એ બે મુખ્ય હતા. પાંડવો અથવા પાંડુના પુત્રોની સાથે મહાભારતનું યુદ્ધ જેઓએ કર્યું હતું તે આ હતા. પાંડુરાજાથી પાંડવોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. તેનું તથા બીજું રસિક અને હૃદયદ્રાવક વર્ણન મહાભારતમાં આપવામાં આવેલ છે."

૨—સમર્થ અભ્યાસી શ્રીયુત રામદેવજીના કેટલાક વિચારો

કાંગડી ગુરુકુળના સુયોગ્ય અધ્યાપક શ્રીયુત રામદેવજીએ "ભારતવર્ષ કા ઇતિહાસ" નામે એક અતિ ઉપયોગી પુસ્તક રામાયણ, મહાભારત તેમજ અન્ય કંઇએક પ્રાચીન ગ્રંથો અને ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસવિષે યૂરોપીય વિદ્વાનોને હાથે લખાયેલાં પુસ્તકોના ઉંડા અભ્યાસ પછી લખેલું છે. એ પુસ્તકમાં જણાવેલી કેટલીક હકીકતો ખાસ મહત્ત્વની હોવાથી વાચકોના મનનને માટે તેમનાજ શબ્દોમાં નીચે આપીએ છીએ.

શું પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજ્ઞાત હતા?

પશ્ચિમના કંઇએક ઇતિહાસવેત્તાઓ કહે છે કે, પ્રાચીન આર્યો ઐતિહાસિક વિદ્યાથી અજ્ઞાત હતા. આ લાંછનનો ઉત્તર આપતાં પ્રૉફેસર રામદેવજી ઉપલા ગ્રંથમાં લખે છે કે:—

"વાસ્તવ મેં યદિ યહ લાંછન ઠીક હો તો હમેં માનના પડેગા કિ હમારે પુરુષાં (પૂર્વજ) કેવલ અર્ધસભ્ય થે; ક્યોંકિ કેવલ દો હિ અવસ્થાઓં મેં કોઇ નેશન વા જાતિ ઐતિહાસિક જ્ઞાન સે શૂન્ય હો સકતી હૈ:—

(૧) કિ ઉસકે નેતા ને કોઇ ઐસે કાર્ય્ય ન કિયે હો જિસે ઉનકી સંતતિ અભિમાનયુક્ત સ્મરણ કર સકે.

(૨) કિ ઉસકે નેતા અપની સંતતિ કો ઐતિહાસિક શિક્ષા કે લાભોં સે અવગત કર ઉનમેં દેશભક્તિ કે ભાવોં કો ઉત્તેજિત કરને કી આવશ્યકતા સે અનભિજ્ઞ હોં.

પહલી અવસ્થા તો હો હી નહીં સકતી; ક્યોંકિ યહ પ્રસિદ્ધ હૈ કિ, પ્રાચીન આર્ય્યાવર્ત મેં રેખાગણિત, બીજગણિત, જ્યોતિષ તથા પદાર્થવિજ્ઞાન મહોન્નતિ કો પહુંચે હુએ થે. વૈદ્યકસંબંધી આશ્ચર્યજનક અન્વેષણ હો ચૂકે થે. અધ્યાત્મ—વિદ્યા ઉન્નતિ કે શિખરપર વિરાજમાન થી. પ્રજાતંત્ર—શાસનપ્રણાલી કા પ્રચાર કિયા ગયા થા તથા ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય ભી સંસ્થાપિત હો ચૂકા થા. અતએવ યહ સિદ્ધ નહીં હો સકતા કિ પ્રાચીન આર્ય્યોં કે કાર્ય્ય ઐસે ન થે જો ઉનકે સંતાન કે ઉચ્ચ ભાવોં કો ઉત્તેજિત કરતે ઔર ઉનકી ઉન્નતિ મેં સહાયક હો સકતે. વાસ્તવ મેં ઉનકે કાર્ય્ય તો કેવલ ભારત હી નહીં પ્રત્યુત સર્વ સંસાર કો ઉન્નતિ કે માર્ગપર ચલને કા આદેશ કરતે હૈં.

દ્વિતીયાવસ્થા ભી સંઘટિત નહીં હોતી; ક્યોંકિ જબ હમ પ્રાચીન ઔર નવીન સંસ્કૃત સાહિત્ય કી આલોચના કરતે હૈં તો ઉસે ઇતિહાસ કે ગુણવર્ણન સે ભરપૂર પાતે હૈં."

એ પછી ઉપલી બાબતમાં સ્થાલીપુલાકન્યાયે કેટલાંક ઉદાહરણો અથર્વવેદ, ગૃહ્યસૂત્ર, છાંદોગ્ય, મહાભાષ્ય, વ્યાકરણ, કાદંબરી, મહાભારત વગેરેમાંથી આપીને; તેમજ ઇતિહાસની લેખનકળા ભારતવર્ષની ૬૪ કળાઓમાંની એક કળાતરીકે ગણાતી તેનું પ્રમાણ આપીને પ્રૉફેસર રામદેવજી લખે છે કે:—

"ઇન ઉદાહરણોં સે ભલી ભાંતિ વિદિત હોતા હૈ કિ પ્રાચીન આર્ય્ય, ઇતિહાસ કો એક પ્રકાર કા વિજ્ઞાન ઔર ધર્માર્થ—કામ—મોક્ષ કી પ્રાપ્તિ મેં સહાયક માનતે થે. એવં ઉસકી સહાયતા સે અપને અનેક કાવ્યોં કો શિક્ષાપ્રદ તથા મનોરંજક બનાયા કરતે થે; ભલા, જિસ ઇતિહાસ કી વિદ્યમાનતા કી સાક્ષી નારદ, સનત્કુમાર, પતંજલિ પ્રભૃતિ સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં દે રહે હૈં ઉસકે જ્ઞાતા ભારત મેં ન હુએ હોં, યહ કૈસે સંભવ હો સકતા હૈ! એવં ભારતીય સાહિત્ય મેં ઐતિહાસિક સાહિત્ય કી અવિદ્યમાનતા કોઇ કૈસે સિદ્ધ કર સકતા હૈ?

જબ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત યહ હોતા હૈ કિ યદિ પ્રાચીન આર્ય લોગ ઇતિહાસ કે લાભોં સે

પરિચિત થે તો ઈસ સમય કારણકાર્ય્ય શૃંખલારૂપ સમસ્ત ભારત કા ઇતિહાસ ક્યોં નહીં મિલતા, જિસમેં તિથિવાર સબ ઘટનાઓં કા સવિસ્તર વર્ણન હો? મિલે કૈસે? જિસ સમય મુસલ્માની મત સે અસંમત ભારતસન્તાન કો વશીભૂત કરને કી બલાત ચેષ્ટા કી જાતી થી, જિસ સમય સહસ્રોં પુરુષોં સે ઉનકી પત્નીયાં ઔર ભ્રાતાઓં સે ભગિયાં છીની જાતી થીં, કભી કત્લ આમ–અર્થાત્ સર્વજનવધ કી આજ્ઞા પ્રચલિત હોતી થી, ઉસ સમય કુરાન કે પ્રતિદ્વંદ્વી ભારતીય ગ્રંથ ભલા કૈસે બચ સકતે થે? ઉદાન્તાપુરી કા પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલય મહારાજ મહાપાલ કે સમય મહોન્નતિ કો પ્રાપ્ત થા, જિસમેં અન્યાન્ય પ્રકાર કે વિદ્યાર્થિયોં કે અતિરિક્ત હીનાયન સંપ્રદાય કે ૧૦૦૦–એક સહસ્ર બૌદ્ધ સાધુ તથા મહાયન સંપ્રદાય કે ૫૦૦૦–પાંચ સહસ્ર બૌદ્ધ સાધુ શિક્ષા ગ્રહણ કર રહે થે. ઉસકે મહાન પુસ્તકાલય કો, જીસમેં બ્રાહ્મણોં તથા બૌદ્ધોં કે ગ્રન્થ ભરે પડે થે, ૧૨૦૨ ઇસવી મેં બખતિયાર ખિલજી કે સેનાપતિ મુહમ્મદ બિનકાસીમ ને જલા દિયા ઔર ઉક્ત સાધુઓં કો માર ડાલા. ઐસી દુર્ઘટનાએં કિતની હુઇ ઇસકા પતા કૌન લગા સકતા હે? (વર્તમાન સંસ્કૃત ગ્રંથોં મેં અનેક ઐસે ગ્રંથોં કે નામ આતે હૈં જિનકા ઇસ સમય કહીં ભી પતા નહીં લગતા. ઈસિકા કારણ કયા? યહી કિ અનેક ભારતીય ગ્રંથ મુસલ્માની ઈર્ષાગ્નિ મેં ભસ્મ હો ગયે.) જબ આર્ય્યજાતિ પર યહ વિપત્તિ પડી તો ઉસકે નેતાઓં ને યહ સોચા કિ ઇતિહાસાદિ સાધારણ ગ્રંથ તો ફિર ભી બન સકતે હૈં; પરંતુ યદિ વેદોં, ઉપનિષદોં તથા દર્શનાદિ શાસ્ત્રોં કા નાશ હો ગયા તો ન કેવલ આર્ય્ય જાતિ હી વિનષ્ટ હો જાયગી, પ્રત્યુત સંસારમાત્ર કી આત્મિક, માનસિક તથા સામાજિક ઉન્નતિયોં મેં બાધા પડેગી. અતએવ વહ વેદોપનિષદ્ દર્શનાદિ કતિપય ગ્રંથોં કો કંઠસ્થ કરને લગે, જિસસે આર્ય્યોં કે સૈકડોં ગ્રંથ બચ ગયે; પરન્તુ સહસ્રોં પરમોપયોગી ગ્રંથોં કી રક્ષા ન હો સકી. વેદોં કી ૮૦૦ સે ભી અધિક શાખાઓં કા નાશ હો ગયા. ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ ઔર શિલ્પવિદ્યા, ઇતિહાસાદિ કે સેંકડોં ગ્રંથ વિલુપ્ત હો ગયે; તથાપિ માનના પડેગા કી હમારે પુરુષાઓં ને ઉસ ઘોર વિપત્તિ કે સમય બડી બુદ્ધિમત્તા સે કામ કિયા. યદિ આજ ઇસ ગિરિ હુઈ અવસ્થા મેં ભી ભારતસંતાન કા કુછ માન્ય યોરોપ તથા અમેરિકાદિ દેશોં મેં હૈ, તો ઈસિકા કારણ કેવલ યહી હૈ કિ ગૌતમ, કણાદ, પતંજલિ ઔર વ્યાસ કી પૂજા સભ્ય સંસાર મેં હોતી હૈ.

પરંતુ કયા સારી ઇતિહાસ કી પુસ્તકોં કા નાશ હો ગયા? નહીં, ઇસ સમય ભી કાશ્મીર કા ઇતિહાસ મિલતા હૈ જિસકા નામ રાજતરંગિણી હૈ; જિસકે કર્તા કલ્હન કે વિષય મેં ડૉકટર સ્ટાઇન નામક પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક માનતા હૈ કિ કલ્હન ઇતિહાસ કે સચ્ચે અર્થોં કો જાનતા થા. ઔર મિ૦ એચ. બ્રુસ આશ્ચર્ય પ્રકટ કરતા હૈ કિ જિસ સમય યોરોપ મેં વાસ્તવિક ઐતિહાસિક બુદ્ધિ કા વિકાસ ભી નહીં હુઆ થા, ઉસ સમય ભારત મેં કલ્હન સરીખા ઇતિહાસવેત્તા કૈસે ઉત્પન્ન હો ગયા? કલ્હન કા કાર્ય અદ્ભુત ઔર ઇવોલ્યુશન થિયરી–અર્થાત્ વિકાસવિચાર કે નિયમોં મેં આબદ્ધ નહીં હોતા.

સોચને કી બાત હૈ કિ મહારાજ વિક્રમાદિત્ય કી બારહવીં શતાબ્દી મેં, જબ કિ ભારત કા અધઃપતન હો રહા થા, કલ્હન સરીખે ઇતિહાસવેત્તા ઉત્પન્ન હો સકતે થે; તો ઉસ સમય, જબ કિ ભારત ઉન્નતિ કે શિખરપર વિરાજમાન થા, ઈસ દેશ મેં કિતને ઔર કૈસે કૈસે ઐતિહાસિક વિજ્ઞાની ઉત્પન્ન હુએ હોંગે! કલ્હન લિખતે હૈં કિ રાજતરંગિણી લિખને કે પૂર્વ મૈંને ૧૧–ગ્યારહ ઐતિહાસિકોં કે પુસ્તકોં કો અવલોકન કિયા; પરન્તુ શોક! મહાશોક! કિ મુસલ્માનોં કી કૃપા સે ઉનમેં સે એક કા ભી કહીં પતા નહીં મિલતા.

પ્રાચીન આર્યોં કી તો કથા હી કથા હૈ, ઉનકી પતિત સંતતિ ભી ઐતિહાસિક ઘટનાઓં કો સ્મૃત વા અંકિત રખના આવશ્યક સમઝતી થી. જિસ સમય ભારત મેં હાહાકાર મચા હુઆ થા ઔર આર્યોં કી લિખિત પુસ્તકોં કો મુસલ્માન નષ્ટ કર રહે થે, ઉસ સમય દેશ કે શેષ ભાટ ઔર ચારણ સામયિક ઐતિહાસિક ઘટનાઓં કા વર્ણન લિખને કી અપેક્ષા કંઠસ્થ રખના સમુચિત સમઝ કર પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ ઘટનાઓં કો અપની સ્મૃતિ મેં રખને લગે. યહી કારણ હૈ કિ સુપ્રસિદ્ધ નિષ્પક્ષ ઐતિહાસિક ટૉડ મહાશય જબ ક્ષત્રિયોં કા ઇતિહાસ લિખને લગે તબ ઉક્ત ચારણ તથા ભાટોં સે ઉન્હેં તિથિવાર ઉન સબ ઐતિહાસિક ઘટનાઓં કા ઠીક ઠીક પતા મિલ ગયા, જિન્હેં ઉન્હોંને અપને સુપ્રતિષ્ઠિત ઇતિહાસ રાજસ્થાન મેં અંકિત કર રક્ખા હૈ. મરહટોં કી શક્તિ જબ પ્રકટ હુઇ ઔર મુસલ્માની અત્યાચાર કા સામના ભારતીય સફલતા કે સાથ કરને લગી, તબ પુસ્તકોં કે નાશ કા ભય કુછ ન્યૂન હુઆ ઔર મરહટે મહારાજ શિવજી (સેવાજી) તથા પેશ્વાઓં કે રાજ્યસમય કા વૃત્તાંત મરહટી ભાષા મેં લેખબદ્ધ કરને લગે; જો અબ તક વિદ્યમાન હૈ.

જો પક્ષપાતી યહ કહતે હૈં કિ પ્રાચીન આર્યોં કો ઐતિહાસિક વિદ્યા કા જ્ઞાન ન થા, વહ યહ બતાવેં કિ અબ્બુલ ફ્જલ ને જો ભારત કા ઇતિહાસ લિખા હૈ ઉસકી સામગ્રી ઉસને કહાં સે એકત્રિત કી? યદિ ઐતિહાસિક વિદ્યા કા જ્ઞાન હી ન થા તો મહારાજ અશોક અપને રાજ્યસમય કી ઘટનાઓં કો તિથિવાર પર્વતોં કી શિલાઓં પર કૈસે લિખવાયા કરતે થે? ક્યા સમાલોચક મહાશયોં ને કભી ચીની યાત્રી હ્યુનસૈન કે ભારતભ્રમણવૃત્તાંત કો ધ્યાનપૂર્વક પઢા હૈ? હ્યુનસૈન સ્પષ્ટ શબ્દોં મેં લિખતે હૈં:—"ઘટનાઓં કો લેખબદ્ધ કરને કે લિયે પ્રત્યેક પ્રદેશ મેં એક રાજપુરુષ હોતા થા, જિસકા કાર્ય્ય યહ થા કિ ઘટનાઓં કા વૃત્તાંત લિખતા રહે. ઉનકે લેખોં કા નામ નીલોપિચ 'નીલપિત' (નીલપત્રી) વા નીલકોષ થા. ઇન લેખોં મેં સુઘટનાએં તથા દુર્ઘટનાએં સભી વર્ણિત હોતી થી; એવં દેશ કી આપત્તિ તથા સૌભાગ્યસૂચક ઘટનાએં સબ વિદ્યમાન રહતી થી." આજકલ ભી યોરોપીય દેશોં મેં રાજ્યપ્રબન્ધ કે લિયે પ્રત્યેક વિભાગ સે બ્લુ બુકસ—અર્થાત્ નીલપત્રિયાં નિકલતી હૈં, જિનકે આધારપર હી આધુનિક ઐતિહાસિક ઇતિહાસ લિખા કરતે હૈં. ભારતીય નીલપત્રી તથા યોરોપીય બ્લુ બુકસ ઇન દોનોં નામોં મેં જો સામ્ય હૈ, વહ વર્તમાન ઐતિહાસિકોં કે મન મેં નાના પ્રકાર કી કલ્પનાએં ઉત્પન્ન કર રહી હૈ. ક્યા યહ અસંભવ હૈ કિ યોરોપીયનોં ને બ્લુ બુકસ લિખને કી પ્રણાલી નીલપત્રી કે નિર્માણ સે હી સીખી હો! સંસ્કૃત ભાષા મેં ઐતિહાસિક કાવ્યોં કી વિદ્યમાનતા સિદ્ધ કર રહી હૈ કિ પ્રાચીન આર્ય્યાવર્ત મેં ઇતિહાસ પર કઈ પુસ્તકેં લિખી ગઇ થીં. યદિ નહીં લિખી ગઇ થીં તો કવિ કાલિદાસ ને રઘુવંશ લિખને કે લિયે ઐતિહાસિક સામગ્રી કહાં સે એકત્રિત કી થી? ઔર પુરાણોં મેં જો વંશાવલિયાં દી હુઇ હૈં ઉનકા જ્ઞાન પુરાણ કે કર્તાઓં કો કહાં સે હુઆ? કઇ કાવ્યોં કે પઢને સે બોધ હોતા હૈ કિ એક સમય ઇસ દેશ કે વિદ્યાલયોં મેં ઇતિહાસ ભલીભાંતિ પઢાયા જાતા થા; એવં ઇતિહાસ કે અનેક ગ્રંથ ઉપસ્થિત થે. હર્ષચરિત મેં બાણભટ્ટ લિખતા હૈ કિ જબ મહારાજ હર્ષ કા ચિત્ત ઉદાસ હુઆ કરતા થા, તબ વહ ઇતિહાસ સુના કરતે થે. પુનઃ વહી કવિ અપની પુસ્તક કાદમ્બરી મેં લિખતા હૈ કિ રાજા ને અપને પુત્ર કે લિયે ગુરુકુલ ખુલવાયા ઔર ઉસમેં ભિન્ન ભિન્ન વિદ્યાઓં કે અધ્યાપકોં કે સાથ ઇતિહાસ કા અધ્યાપક ભી નિયુક્ત કિયા. યદિ ઇતિહાસ થે હી નહીં તો અધ્યાપક લોગ રાજકુમાર કો ઇતિહાસ કૈસે પઢાતે થે?

રામાયણ ઔર મહાભારત દો મહાન ઐતિહાસિક કાવ્ય ઇસ સમય (ભારતવર્ષ મેં)

ઉપસ્થિત થે. યદ્યપિ ઉનમેં પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક બહુત હૈ, તથાપિ ઉનકે વિષયોં કે ઐતિહાસિક હોને મેં કોઇ સંદેહ નહીં. રામાયણ કે એક અલંકારયુક્ત પુસ્તક હોને ઔર મહાભારત સે પીછે લિખે જાને કે વિષય મેં યોરોપીય ઐતિહાસકોં ને જો નએ નએ ઔર વિચિત્ર વિચાર ગઢે હૈં, ઉનકા ખંડન હમ કોઇ અન્ય સમયપર મેં કરેંગે; ઔર દર્શાએંગે કિ ઉનકે કથન કૈસે હાસ્યાસ્પદ ઔર યુક્તિશૂન્ય હૈં. યદિ પ્રાચીન આર્ય ઇતિહાસ કે લાભોં કો નહીં સમઝતે થે તો વાલ્મીક ઔર વ્યાસ ને ઇતની બડી બડી પુસ્તકોં કે લિખને કા કષ્ટ ક્યોં ઉઠાયા? યૂનાની ઈતિહાસવેત્તા મૅગેસ્થિનીસ અપને ભારતભ્રમણ કા વૃત્તાંત લિખતે હુએ, અંકિત કરતે હૈ કિ, " મહારાજ ચંદ્રગુપ્ત કે દેશ મેં ભિન્ન ભિન્ન ઘટનાઓં કી વાર્તા સંગ્રહ કરને કે લિયે કઈ રાજપુરુષ નિયુક્ત થે. " નિશ્ચય હૈ કિ ઈન્હીં ઘટનાઓં કે સારવૃત્તાંત સે ઇતિહાસ બનતા હોગા. ઇતિહાસસંગઠન કે વિષય મેં ઇસ સે ભી દઢતર પ્રમાણ મહારાજ અશોક કા છઠ્ઠા શિલાલેખ હૈ, જિસમેં અંકિત હૈ કિ, " જો કુછ ઘટના કિસી નગર મેં હો ઉસે પત્રીવેત્તા નામક રાજપુરુષ લેખબદ્ધ કર લેવે. "

પૂર્વોક્ત પ્રમાણોં સે યહી પરિણામ નિકલતા હૈ કિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક વિજ્ઞાન કો જાનતે થે, ઉન્હોંને ઇતિહાસ કી કઇ પુસ્તકેં લિખી, જિનમેં સે બહુતેરોં કા મુસલ્માની રાજ્ય કે સમય નાશ હો ગયા; તથાપિ જો પુસ્તકેં બચી હુઇ હૈં વહ પ્રાચીનાર્યોં કે ઐતિહાસિક વિજ્ઞાનપ્રદર્શન મેં કમ્પાસ કા કામ દે રહી હૈં; ઔર સિદ્ધ કરતી હૈં કિ આધુનિક વિજ્ઞાનવિદ્ ઇતિહાસ લિખને મેં જીસ શૈલિ કા અવલમ્બન કરતે હૈં વહ વિધિ ભી પ્રાચીન આર્ય્ય ઐતિહાસિકોં કો જ્ઞાત થી."

૩–કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના વિચાર×

સાદી રીતે કાવ્યોના મુખ્ય બે પ્રકાર કહી શકાય. એક પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કેવળ કવિની પોતાનીજ કથા હોય છે; અને બીજા પ્રકારનાં કાવ્યોની કથાનો સંબંધ વિશાળ જનસમુદાયની કથાસાથે હોય છે. " કેવળ કવિની કથા " એટલે એમ સમજવાનું નથી કે, કવિસિવાય બીજું કોઈ તેને સમજી ન શકે. જો એવું હોય તો તો એવા કાવ્યને કાવ્ય નહિ, પરંતુ ગાંડા માણસનો બકવાદજ માત્ર કહી શકાય. એનો અર્થ એજ કે, એમાં કવિએ પોતાની પ્રતિભાના બળથી પોતાનાંજ સુખદુઃખ, પોતાનીજ કલ્પના અને પોતાનાજ અનુભવોને માનવસમુદાયના હૃદયવિકારો તથા જીવનરહસ્યોદ્વારા પ્રકટ કર્યાં હોય છે; ત્યારે બીજી શ્રેણીનાં કાવ્યો એવા ઉચ્ચ શક્તિવાળા કવિઓદ્વારા રચાય છે કે તેમની કાવ્યરચનામાં સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર યુગની ભાવનાઓ, જ્ઞાન તથા અનુભવો, સીધેસીધા પ્રકટ થવા પામે છે; અને તેથી તેમના ગ્રંથો માનવજાતિનું જીવનધન બની રહે છે–અર્થાત્ સંસારના સર્વ લોકો એવાં કાવ્યોથી સદાને માટે લાભ ઉઠાવે છે અને સમગ્ર દેશ અથવા જાતિ એ કાવ્યોદ્વારા બોલતી જણાય છે.

આ બીજી શ્રેણીના સામાન્ય કવિઓનેજ " મહાકવિ " કહી શકાય. સમગ્ર દેશ અથવા સમગ્ર જાતિની સરસ્વતી આવીને આવા કવિનો આશ્રય લે છે; અને જનસમાજ તેમના ગ્રંથોવડે પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી તદનુસાર ગતિ કરતો જણાઇ રહે છે. આવા મહાકવિઓની

× કવિવરે "રામાયણી કથા" નામના બંગાળી પુસ્તકની ભૂમિકારૂપે ઇસ્વી સન ૧૯૦૪ માં લખેલા લેખનો આ ભાવાર્થ છે.

રચનાને કોઇએક વ્યક્તિવિશેષની રચના કહેવા જેવી નથી હોતી. એમની કાવ્યરચના તો એવા વિશાળ વટવૃક્ષની ઉપમાને લાયક હોય છે, કે જે વૃક્ષ પોતાના જન્મસ્થાનની ચારે તરફ આવેલી ભૂમિને પોતાની વિસ્તૃત છાયાનો લાભ આપે છે. શકુંતલા અને કુમારસંભવ કાવ્યોમાં કવિ કાલિદાસની નિપુણતાનો સારો પરિચય આપણને મળે છે, એ નિઃસંદેહ છે; પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત એ તો ભારતવર્ષને પુણ્યસલિલા ગંગા અને પર્વતરાજ હિમાલયની સમાન પૂજનીય બની રહેલાં છે.

આપણા દેશમાં જેમ રામાયણ અને મહાભારત એ મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો છે, તેમ પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમમાં 'ઇલિયડ' અને 'ઈનીડ' ગ્રંથો મહત્ત્વપૂર્ણ હતા. એ ગ્રંથો સમસ્ત ગ્રીસ અને રોમના હૃદયપદ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયા અને તેણે તેમના હૃદયપદ્મમાં સ્થાન મેળવ્યું. કવિ હોમર અને વર્જિલે પોતપોતાના સમગ્ર દેશ અને કાળના કંઠમાં એ કાવ્યોદ્વારા પોતપોતાની ભાષારૂપ પુષ્પમાળા પહેરાવી હતી. જેમ મેળામાં અને ઉત્સવોમાં દૂર દૂરથી આવનારાં મનુષ્યોદ્વારા ત્યાં સાંભળેલી અવનવી વાતો લોકો ત્યાંથી વેરાઇ જતાં સર્વત્ર ફેલાઇ જાય છે, તેમ હોમર અને વર્જિલનાં વાકયો પણ પોતપોતાના પ્રદેશોમાં એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ફેલાઇ જઇને ત્યાંના લોકોમાં ચિરકાળસુધી ગાજી રહ્યાં હતાં.

કોઇ આધુનિક કાવ્યમાં એટલી બધી વ્યાપકતા નથી જોવામાં આવતી. કવિ મિલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ' નામક ગ્રંથમાં ભાષાની ઉત્કૃષ્ટતા, છંદોની મહત્તા અને રસની ગંભીરતાની કમી નથી; તોપણ એ ગ્રંથ સમગ્ર દેશનું ધન નથી, કેવળ પુસ્તકાલયોની શોભાનીજ સામગ્રી માત્ર છે.

આથી એવાં પ્રાચીન કાવ્યોને એક જૂદીજ શ્રેણીમાં મૂકવાં જોઇએ. પ્રાચીનકાળમાં એ કાવ્યો દેવતાઓ અને દૈત્યોની માફક વિશાલકાય હતાં; પરંતુ વર્તમાન સમયમાં એ પ્રકારનાં કાવ્યો લુપ્ત થઈ ગયાં છે.

પ્રાચીન આર્યસભ્યતાની એક શાખા યૂરોપ તરફ ગઇ હતી અને બીજી ભારતવર્ષ તરફ આવી હતી. એ શાખાઓથી યૂરોપ અને ભારત બન્ને સ્થાનોમાં પોતપોતાનાં બબ્બે મહાકાવ્યોની ઉત્પત્તિ થઇ. એ મહાકાવ્યોવડેજ એ બંને શાખાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ અને સંગીતની રક્ષા થતી રહી છે.

હું ભારતવાસી હોવાથી ગ્રીસ અને રોમની બાબતમાં મારાથી નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકાય કે, એ દેશો પોતાનાં એ બન્ને મહાકાવ્યોદ્વારા પોતાની સર્વ પ્રકૃતિને પ્રકટ કરવામાં સફળ થયા છે કે નહિ; પરંતુ એ તો નિશ્ચય છે કે, ભારતવર્ષે તો રામાયણ અને મહાભારતદ્વારા તેમ કરવામાં કશુંજ બાકી નથી રાખ્યું.

એજ કારણથી સૈકાંઓ ઉપર સૈકાં વહી જવા છતાં પણ ભારતવર્ષમાં રામાયણ અને મહાભારતનો પ્રચાર–પ્રવાહ જરા પણ સૂકાયો નથી. ઘેરે ઘેર અને ગામે ગામ તેનો નિત્ય પાઠ થાય છે; અને વાણીઆની દુકાન તથા રખેવાળ ભૈયનજીથી માંડીને તે ઠેઠ રાજાના મહેલપર્યંત સર્વત્ર તેનો એકસરખો આદર થાય છે. ધન્ય છે તે બન્ને મહાકવિઓને કે હજારો વર્ષ વહી જવા છતાં પણ જેમની વાણીની શીતળ–મંદ–સુગંધલહરિઓ, હજીસુધી પણ ભારતવાસીઓનાં ગૃહદ્વારોમાં અને કરોડો નરનારીઓનાં હૃદયદ્વારોમાં પ્રતિદિવસ સુખ અને શાંતિ તથા ભક્તિ અને શક્તિ અર્પણ કરતી રહીને અતિપ્રાચીન સમયની જ્ઞાનચારિત્રમયી સુંદર સૌરભથી તરાવટ આપી રહી છે !

આમ હોવાથી રામાયણ અને મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્યજ કહેવાં ન જોઇએ; પરંતુ

તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત્ત, તે કાંઇ સમય અથવા ઘટનાઓના ઈતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનુંજ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઈપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે; તેનોજ ઇતિહાસ આ બન્ને મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાલરૂપી રાજસિંહાસનપર સમ્રાટસમો વિરાજે છે.

આ કારણથીજ મહાભારત અને રામાયણની સમાલોચનાનો આદર્શ અન્ય કાવ્યોની સમાલોચનાના આદર્શથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. રામનું ચરિત્ર ઉચ્ચ હતું કે નીચ અને લક્ષ્મણનું ચરિત્ર સારૂં લાગે છે કે નહિ, એટલીજ સમાલોચના પૂરતી નથી. એ ગ્રંથોની સમાલોચના કરનારને તો શાંત થઇને શ્રદ્ધાપૂર્વક વિચાર કરવો જોઇશે કે, સમસ્ત ભારતવર્ષ સહસ્રો વર્ષોથી એ મહાન ગ્રંથોને કયા ભાવથી ગ્રહણ કરતો આવ્યો છે. અમે ગમે તેવા મોટા સમાલોચક હોઇએ, તોપણ જો એક સમગ્ર પ્રાચીન દેશના ઇતિહાસપ્રવાહિત સમસ્ત કાળના વિચારો આગળ અમારૂં શિર નજ ઝુકતું હોય, તોપછી તેવી ધૃષ્ટતા લજ્જાનોજ વિષય છે.

રામાયણમાં ભારતવર્ષ શું સંદેશો આપે છે? રામાયણમાં ભારતવર્ષે કયા આદર્શને મહાન સમજીને સ્વીકાર્યો છે? એજ આ સમયે અમારેમાટે સવિનય વિચાર કરવાનો વિષય છે.

સામાન્ય લોકોની એવી સમજ છે કે, વીરરસપ્રધાન કાવ્યોનુંજ નામ “એપિક” છે. જે દેશ અને જે કાળમાં વીરરસનું ગૌરવ પ્રધાનપદે રહ્યું હોય, તે દેશ અને તે કાળમાં મહાકાવ્ય પણ અવશ્ય વીરરસથી પૂર્ણ હોઇ શકે. રામાયણમાં પણ કાંઇ યુદ્ધનો ટોટો નથી. વળી સામર્થ્ય પણ રામમાં કાંઇ સામાન્ય પ્રકારનું ન હતું અને તોપણ રામાયણમાં જે રસ પ્રધાન છે, તે વીરરસ નથી. રામાયણમાંથી બાહુબળનું પ્રાધાન્ય ઘોષિત નથી થતું. તેમના યુદ્ધની ઘટનાઓજ તેના વર્ણનનો મુખ્ય વિષય નથી. વળી દેવતાઓની અવતારલીલાને લઇનેજ આ કાવ્યરચના થઇ હોય, એવું પણ નથી. કવિ વાલ્મીકિની સમક્ષ રામચંદ્ર એક “અવતાર” નહિ; પરંતુ મનુષ્યજ છે, એ વાતને તો પંડિત લોકો પ્રમાણ માનશેજ. આ વિષયમાં પંડિતાઈ દેખાડવાનું પ્રયોજન નહિ હોઇને સંક્ષેપમાં કેવળ એટલુંજ કહી દેવું અમે ઉચિત સમજીએ છીએ કે, જો કવિએ રામાયણમાં નર–ચરિત્રનું વર્ણન ન કરતાં દેવ–ચરિત્રનુંજ વર્ણન કર્યું હોત તો તેથી રામાયણનું ગૌરવ ઘણું ખરૂં નષ્ટ થયું હોત. રામચરિત્રનો મહિમા એ કારણથી છે કે, તે મનુષ્યચરિત્રથી પર–ભિન્ન નથી. રામાયણમાં એવા સદ્ગુણોથી પૂર્ણ પુરુષની કથા છે, કે જેવા સદ્ગુણોથી વિભૂષિત નાયકની કવિને પોતાના કાવ્યને માટે આવશ્યકતા હતી. બાલકાંડના પ્રથમ સર્ગમાં વાલ્મીકિ નારદને અનેક ગુણો કહી બતાવીને તેવા સર્વસદ્ગુણસંપન્ન નાયકનું નામ પૂછે છે કેઃ—“समग्रा रूपिणी लक्ष्मीः किमेकं संश्रिता नरम्—અર્થાત્ કયા એકજ પુરુષનો લક્ષ્મીએ પોતાનાં સમગ્ર રૂપોસહિત આશ્રય લીધો છે?” ત્યારે નારદ મુનિ કહે છે કેઃ—

देवेष्वपि न पश्यामि कश्चिदेभिर्गुणैर्युतम् । श्रूयतां तु गुणैरेभि यो युक्तो नरचन्द्रमाः ॥

અર્થાત્ “એ સર્વ ગુણોથી સંપન્ન હોય એવી વ્યક્તિ તો દેવતાઓમાં પણ નથી; પરંતુ હા, મનુષ્યોમાં એક રામ સર્વ સદ્ગુણોથી સંયુક્ત પુરુષ છે.” આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, રામાયણ એ રામચંદ્ર નામક નરચંદ્રમાનીજ કથા છે. તે કાંઇ અવતાર કે દેવતાની કથા નથી. રામાયણમાં કાંઇ દેવતાઓએ નીચા ઉતરીને પોતાને મનુષ્ય નથી બનાવ્યા; પરંતુ મનુષ્યોજ પોતાના સદ્ગુણોવડે દેવ બની ગયેલા તેમાં માલમ પડે છે. કવિએ મનુષ્યોના ઉત્તમ આદર્શની સ્થાપના કરવા સારૂજ એ મહાકાવ્યની રચના કરેલી છે; અને તેથીજ

ત્યારથી માંડીને આજપર્યંત ભારતવાસીઓ મનુષ્યના એ આદર્શ ચરિત્રવર્ણનનો આગ્રહપૂર્વક પાઠ કરતા આવ્યા છે.

રામાયણમાં એક મોટી વિશેષતા એ છે કે, તેમાં એકજ ગૃહકુટુંબની કથાને પુષ્કળ વિસ્તારથી દર્શાવી છે. પિતા પુત્રમાં, બંધુ બંધુમાં અને પતિ પત્નીમાં જે ધર્મનું બંધન હોય છે; જે પ્રીતિ અને ભક્તિનો તેઓ વચ્ચે સંબંધ હોય છે, તેને રામાયણે એટલું બધું મહત્ત્વ આપ્યું છે તથા તે સંબંધો એટલી ઉચ્ચતાથી તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, કે જેથી તે ગ્રંથ સહજપણેજ મહાકાવ્યને યોગ્ય બની ગયો છે. અન્ય મહાકાવ્યોનું ગૌરવ પ્રાયઃ તેમાંનાં શત્રુદમન, દેશજય અને બે પ્રબળ વિરોધી પક્ષોના પરસ્પરમાં રક્તપાત આદિ ઘટનાઓનાં વર્ણનને લીધે હોય છે; પરંતુ રામાયણના મહિમાએ કાંઈ રામ અને રાવણના યુદ્ધનો આશ્રય લીધો નથી. એ યુદ્ધઘટનાનું વર્ણન તો તેમાં કેવળ રામ અને સીતાના ઉજ્જ્વલ દામ્પત્ય-પ્રેમનું દર્શન કરાવવાને માટેજ ઉપલક્ષરૂપે છે. રામાયણમાં કેવળ એજ બતાવવામાં આવ્યું છે કે, પુત્રને માટે પિતૃઆજ્ઞાનું પાલન, ભાઈઓમાટે ભાઈનો આત્મત્યાગ, પત્નીનું પતિવ્રત, પતિનું પત્નીવ્રત અને પ્રજાપ્રત્યે રાજાનું કર્તવ્ય—એ કેટલી ઉંચી હદ સુધી હોઇ શકે છે ! કોઇ પણ દેશના મહાકાવ્યમાં આ પ્રમાણે વ્યક્તિવિશેષના ઘરની વાતોને આટલા વિસ્તારથી વર્ણવવાનું યોગ્ય સમજવામાં નથી આવ્યું. આ ઉપરથી કેવળ કવિનોજ પરિચય આપણને નથી મળતો; પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષનો પરિચય મળે છે. એ ઉપરથી આપણને જણાઇ આવે છે કે, ભારતવર્ષમાં ગૃહ અને ગૃહધર્મ કેટલાં બધાં ઉચ્ચ સમજવામાં આવ્યાં છે ! આ મહા-કાવ્ય એ વાત પણ સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ કરે છે કે, અમારા દેશમાં ગૃહસ્થાશ્રમનું સ્થાન પણ કેટલું ઉચ્ચ છે. ગૃહસ્થાશ્રમ એ અમારાં પોતાનાંજ સુખ અને સગવડને માટે નથી; પરંતુ તે સર્વ સમાજને ધારણ કરવાવાળો છે અને મનુષ્યને યથાર્થ બનાવનારો છે. ગૃહસ્થાશ્રમને ભારતવર્ષીય સમાજની જડ સમજવી જોઇએ અને રામાયણ તેજ ગૃહસ્થાશ્રમના મહત્ત્વને દર્શાવી રહેલું મહાકાવ્ય છે. ગૃહસ્થાશ્રમધર્મને, રામાયણે સત્યપાલનને ખાતર પુત્રવિયોગ અને વનવાસ વગેરેનાં કષ્ટોમાં નાખીને વિશેષ ગૌરવપ્રદાન કર્યો છે. કૈકેયી અને મંથરાની કુમંત્રણાના કઠિન આઘાતોવડે અયોધ્યાનું રાજગૃહ ઉજ્જડ જેવું થઈ જવા છતાં પણ આ ગૃહસ્થધર્મની દુર્ભેદ્ય દૃઢતાને રામાયણ ઘોષિત કરી રહી છે. રામાયણે શારીરિક શક્તિને નહિ, વિજયની અભિલાષાને નહિ, રાજનૈતિક મહત્ત્વને નહિ; પરંતુ શાંતિયુક્ત ગૃહધર્મનેજ કરુણાનાં અશ્રુઓથી ભીંજવીને સર્વોચ્ચ સિંહાસનપર વિરાજમાન કર્યો છે.

શ્રદ્ધાહીન પાઠકો કહે છે કે, આ પ્રકારનું ચરિત્રવર્ણન અતિશયોક્તિમાં ફેરવાઇ જાય છે; પરંતુ એવા કથન ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ નથી થતી કે, કયી જગ્યાએથી યથાર્થ સીમાનું અને કયી જગ્યાએથી કલ્પનાની સીમાનું ઉલ્લંઘન થવાથી કાવ્યકલા અતિશયોક્તિપૂર્ણ થઈ જાય છે.

જે વિદેશી સમાલોચકોએ કહ્યું છે કે, 'રામાયણમાં ચરિત્રવર્ણન અતિપ્રાકૃત છે.' તેમને અમે એટલુંજ કહીશું કે, એ વાત પોતપોતાની પ્રકૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે. અમુક ખાસ પ્ર-કૃતિને લઇને એકને માટે જે વાત અતિપ્રાકૃત (અસ્વાભાવિક) છે, તેજ વસ્તુ અન્ય ખાસ પ્રકૃતિવાળા બીજાને માટે પ્રાકૃત (સ્વાભાવિક) હોય છે. જે જગ્યાએ જે આદર્શ પ્રચલિત હોય, તે આદર્શને જો અતિમાત્રામાં અંકિત કરવામાં આવે તો તેને ત્યાંના લોક ગ્રહણજ કરી શકશે નહિ. અમે અમારા કાનવડે થાકયાસિવાય કેટલું સાંભળી શકીએ, તેની હદ હોય છે. કાંઈ એમ નથી હોતું કે, કોઇ ગમે તેટલું બોલ્યાજ કરે અને તે બધું અમે સાંભળી યાદ રાખી શકીએ. અમારી સાંભળવાની શક્તિ ઉપરાંત કોઇ પોતાના મોટા ઘાંટાથી અમારા કાન બહેરા થઇ જાય એવું બોલે, તોપણ અમુક હદની ઉપરાંત અમારા કાન તેના શબ્દોને

નહિજ ગ્રહણ કરે. કાવ્યમાં સમાયેલા ચરિત્ર અને ભાવો, પાઠકના અંતરમાં જાગવા–પ્રવેશવાના સંબંધમાં પણ એજ પ્રમાણે સમજવાનું છે. "આટલી વીસો કે તેટલી વીસો" એમ વીસો કરતાં વધુ ઉચ્ચ સંખ્યાને સમજી ન શકે એવો માણસ લાખ–કરોડની સંખ્યાજ ન સમજી શકે, તેવુંજ આમાં પણ છે. જો આ વાત સત્ય છે, તો આ વાત હજારો વર્ષથી પ્રમાણિત થઇ ચૂકી છે કે, રામાયણની કથા ભારતવર્ષને માટે કોઈપણ અંશમાં અતિશયોક્તિપૂર્ણ નથી.

રામાયણથી ભારતવર્ષનાં આબાલવૃદ્ધ નરનારીઓએ અને ઉચ્ચનીચ સર્વ લોકોએ કેવળ શિક્ષણજ નથી મેળવ્યું; પરંતુ આનંદ પણ પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેઓ તે કથાને કેવળ શિરોધાર્ય કરીનેજ રહ્યા નથી; પણ પોતાના હૃદયમાં પણ તેમણે તેને સ્થાન આપ્યું છે. રામાયણ એ કેવળ તેમનું ધર્મશાસ્ત્રજ નથી; પરંતુ કાવ્ય પણ છે. રામચંદ્ર અમારેમાટે કેવળ દેવતાજ નથી; પણ તેની સાથે મનુષ્ય પણ છે. તેજ પ્રમાણે રામાયણપર અમારી માત્ર ભક્તિજ નથી, પરંતુ તેની સાથે તેના ઉપર અમારી પ્રીતિ પણ છે. જો આ મહાગ્રંથની કવિતા દૂર દેશમાં વસતા કોઈ કલ્પનાપ્રસૂત લોકોની સામગ્રી હોઇને ભારતવર્ષને માટે તે અહીં આવી હોત અથવા તો તે અમારા સમાજ–સંસારમાં વ્યાવહારિક ઉપકારક ન થઇ રહી હોત તો રામ અને રામાયણના સંબંધમાં ઉપર્યુક્ત વાતો અમે કહી શકત નહિ.

જો વિદેશી સમાલોચક પોતાના દેશનાં મહાકાવ્યોના આદર્શને સામે રાખીને રામાયણ જેવા મહાકાવ્યને અતિપ્રાકૃત યા અસ્વાભાવિક ગણે, તો તેથી તેના દેશના મુકાબલામાં ભારતવર્ષની ઉલટી એક બીજી વિશેષતાજ પ્રસ્ફુટિત થાય છે કે, રામાયણમાંથી ભારતવર્ષે જે ઈચ્છયું તે મેળવ્યું છે.

રામાયણ અને મહાભારત બંનેને અમે વિશેષતઃ એવાજ ભાવથી જોતા આવ્યા છીએ. એમાંના સરલ અનુષ્ટુપ છંદોમાં ભારતવર્ષનું હજારો વર્ષનું હૃદય સજીવ રૂપથી ધડકી રહ્યું છે.

પાઠક! રામાયણને કેવળ કવિનું કાવ્ય નહિ સમજતાં "ભારતવર્ષની રામાયણ" સમજીને તેનો આદર કરજે. એમ કરવાથીજ રામાયણદ્વારા ભારતવર્ષને અને ભારતવર્ષદ્વારા રામાયણને ઠીકઠીક સમજી શકાશે. સાથે દરેકે આ વાત પણ સ્મરણમાં રાખવી કે, ભારતવર્ષની ઇચ્છા કોઇએક ગૌરવભરી ઐતિહાસિક કથાને સાંભળવાની ન હતી; તેને તો મનુષ્યના પરિપૂર્ણ આદર્શ ચારિત્રની કથા સાંભળવી હતી અને રામાયણદ્વારા આજપર્યંત તેવીજ કથા અડગ શ્રદ્ધાથી તથા અતિ આનંદથી સમગ્ર દેશ સાંભળતો આવ્યો છે.

ભારતવાસીઓની માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતા ઉપર બહુજ શ્રદ્ધા અને ચાહના છે. તેમણે એવા ઉત્તમ ચરિત્રને સત્યથી તેમજ શક્યતાથી વિપરીત સમજીને કદીપણ તેનાપ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે અવજ્ઞા કરી નથી; તેમણે તો એને પૂર્ણ સત્ય અને શક્ય સમજીનેજ તેનો સ્વીકાર કરેલો છે, અને તેમાંથી હિત તથા આનંદ પણ ઘણો મેળવ્યો છે. જગદ્ગુરુ ભારતવર્ષની પરિપૂર્ણતાયુક્ત આદર્શની આકાંક્ષાને રામાયણવડે ઉદ્બોધિત કરીને તેમજ તૃપ્ત કરીને રામાયણના મહાકવિએ ભારતવર્ષના ભક્તિપૂર્ણ આધ્યાત્મિક હૃદયને સદાને માટે ખરીદી લીધું છે–જીતી લીધું છે.

જે (પાશ્ચાત્ય) જાતિ અપૂર્ણ સત્યને પ્રાધાન્ય આપે છે; જે પ્રજા અવિરત શ્રમથી ભૌતિક સત્ય અને સુખની શોધમાં મચી રહે છે; જે પ્રજા કવિતાને માત્ર પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબજ સમજે છે; તે પ્રજા સંસારમાં અવશ્યમેવ અનેક ભૌતિક કાર્યો કરે છે, અને તે બાબતમાં તે સફળ મનોરથવાળી પણ થાય છે. તેના એવા યત્ન અને સફળતામાટે નિઃસંદેહ સમગ્ર

માનવજાતિ તેની ઋણી છે; પરંતુ બીજી તરફ જોઈએ તો જેમણે કહ્યું છે કે, "भूमैव सुखं भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यः અર્થાત્ તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એજ ખરૂં સુખ છે; અને તે પરમાત્માજ વિશેષ જાણવા–માનવા યોગ્ય છે." જેમણે માનવચરિત્રની પરિપૂર્ણતાને સાચવી રાખવામાટે તથા તે પૂર્ણતાનાં સર્વ અંગ–પ્રત્યંગોના સૌંદર્યની યથેષ્ટ રક્ષા કરવાને માટે, તેમજ સર્વ પ્રકારના વિરોધને શાંત કરવામાટે સાધના કરી છે, તેનું ઋણ પણ કોઈ કાળે સંસારથી વાળી શકાય તેમ નથી. જેમ ધૂળ અને ધૂમાડાથી ભરેલા એકાદ કારખાનાનાં દ્વાર બંધ કરી દઈ બહારની સ્વચ્છ હવા પેસતી અટકાવવામાં આવે તો તેમાંનાં માણસોનો દમ ગુંગળાઈ જઈને તેઓ મરી જાય છે; તેમ જો અમે અમારાં હૃદયરૂપી ગૃહોમાં એવા અનુપમ ઉપદેશ અને સ્વરૂપજ્ઞાનને આવતું બંધ કરી દઈશું–અર્થાત્ તેને ભૂલી જઈશું, તો માનવ સભ્યતા, ગુંગળાઈ જતા માણસની પેઠે પળે પળે પીડિત થઈને સદાને માટે આ સંસારથી વિદાય થઈ જશે. રામાયણ ચિરકાળથી અનુપમ જ્ઞાનચારિત્રનાં અખંડ અમૃતપિપાસુઓનો આપણને પરિચય કરાવતી આવી છે. એમાં જે ભ્રાતૃભાવ, જે સત્યપરાયણતા, જે પતિ–પત્નીવ્રત અને જે જ્ઞાન-ભક્તિ વર્ણવેલાં છે, તેનાપ્રત્યે જો આપણે આપણી સરળ શ્રદ્ધા અને આંતરિક ભક્તિને કાયમ રાખી શકીએ, તો આપણાં હૃદયરૂપી ઘર કે કારખાનાંઓમાં મહાન આધ્યાત્મિક સમુદ્રની નિર્મળ વાયુલહરિઓ પ્રવેશતી રહી હમેશાં આપણને સુખ આપ્યા કરશે.

૪–સ્વર્ગસ્થ શ્રી નારાયણ હેમચંદ્રના વિચારો

પોતાના પ્રાચીન મહિમાનું અભિમાન કરી શકે તેવો દેશ ભરતખંડ છે. જે દેશે રામાયણ અને મહાભારતને જન્મ આપ્યો છે, તે દેશ કાવ્ય–વિષયમાં શું ગૌરવ કરી ન શકે? રામાયણના જેવા સરળ, મધુર, ઉચ્ચ ભાવ તથા ઉચ્ચ વર્ણનોવાળાં હિતોપદેશપરિપૂર્ણ વીરરસ કાવ્ય પૃથ્વી ઉપર અતિ અલ્પ જોવામાં આવે છે. વાલ્મીકિએ પોતાના ગ્રંથવિષે જે ભવિષ્ય-વાણી કહી હતી તે સાર્થક થયેલી જોવામાં આવે છે.

यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतलेः। तावत् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥

અર્થાત્—"જ્યાંસુધી પહાડો અને નદીઓ પૃથ્વીમાં રહેશે ત્યાંસુધી રામાયણની કથા લોકોમાં પ્રચાર પામતી રહેશે."

હિંદુસ્તાનમાં વાલ્મીકિને અતિ માન આપવામાં આવે છે, તેમજ યૂરોપખંડમાં પણ તેનો આદર ઘણો થાય છે. મહાભારત નર્મદાકિનારા ઉપરના કબીરવડ પ્રમાણે વિશાળ છે. કબીરવડની શાખા તથા જટા માટીમાં રોપાઈને ફરી મૂળીયાં થયાં છે. તે દરેકે જેમ એક ઝાડમાં વણાઈને કુંજની અંદર કુંજો બનાવી છે, તે પ્રમાણે મહાભારતની કથાઓમાં બીજી કથાઓ જોવામાં આવે છે. જેમ સુરમ્ય સ્થાનમાં ફર્યાથી શરીર શીતળ થાય છે, તેમ અમૃત-સમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચ્યાથી તથા સાંભળ્યાથી પ્રાણ–મન શીતળ થાય છે. જે ભારતવર્ષે વરાહમિહિર, બ્રહ્મમુખી, આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરેને જન્મ આપ્યો, તે જ્યોતિઃશાસ્ત્રના નૈપુણ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી શકે નહિ? આર્યભટ્ટે કહ્યું છે કે, 'चला पृथ्वी स्थिरा भाति–પૃથ્વી ચાલે છે; પરંતુ સ્થિર જોવામાં આવે છે.' હવે વિચાર કરો કે કોપર્નિકસના પહેલાં કેટલા દિવસ અગાઉ આર્યભટ્ટે એ વાત કહી છે? ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે, 'आकृष्ट शक्तिश्च महीयत् तया प्राशिष्यते तत् तथा धार्यते–પૃથ્વીની આકર્ષણશક્તિ છે, જેનાથી ઉપર સ્થાપિત થાય છે તે પાછો ધારણ કરે છે.' આથી જણાય છે કે, મધ્યાકર્ષણના નિયમની ભાસ્કરાચાર્યને માહીતિ હતી. દશ ગણવાની રીતિ જે સર્વ ગણિતશાસ્ત્રનું મૂળ છે, તે યૂરોપીયનો આર-

ઓની પાસેથી શીખ્યા એમ કહે છે; પરંતુ આરબો પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે, "હોકમાઅલ હિંદુ" એટલે હિંદુસ્તાનનાં જ્ઞાનીઓની પાસેથી અમે શીખ્યા છીએ. જે ભારતવર્ષે કપિલ, કણાદ, ગૌતમ, વ્યાસ ઇત્યાદિને જન્મ આપ્યો છે, તે દર્શનવિષયની ઉત્પત્તિને માટે શ્રેષ્ઠ નથી? ગ્રીકદર્શન ભારતવર્ષના દર્શનનું પ્રતિબિંબમાત્ર છે. પિથાગોરસ વગેરે ગ્રીક દાર્શનિકો ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા, તેનાં પ્રમાણો મળે છે.

ઘણાકો ધારે છે કે, હિંદુઓનાં પુરાણ તથા કર્મકાંડ વગરકામનાં છે; પરંતુ લંડનમાંના પ્રશિયાના માજી રાજકર્તા સિવિલિયન બુનસેને એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, "હિંદુસ્તાનના આર્યોનાં કર્મકાંડ અને પુરાણોમાંથી ઘણુંક માર્મિક તત્ત્વ નીકળી શકે છે. વૈદવિદ્યા પણ હિંદુઓ પાસેથી આરબો શીખ્યા હતા અને તેમની પાસેથી યૂરોપીયનો શીખ્યા એનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ત્રિફલાદિ* વનસ્પતિનાં નામસુદ્ધાં આરબ્બીગ્રંથોમાં છે. જલચિકિત્સાના વિષયમાં પણ પ્રાચીન હિંદુઓ અજાણ્યા નહોતા; તે ઋગ્વેદના નીચેના મંત્રથી જાણવામાં આવે છેઃ–'अप्स्वन्तरममृत अप्सुभेषजं आपो माना प्रशस्तये–પાણીમાંજ અમૃત છે, પાણીમાંજ ઔષધ છે, પાણીજ આપણે માટે ઉત્તમ છે.' તેઓ 'હોમિયોપેથિક' એટલે સમ સમવિધાયક ડૉક્ટરીની રીત કેટલેક અંશે જાણતા હતા તેનાં પણ પ્રમાણ મળે છે. "विषस्य विषमौषधं" આ વાક્ય તેનું પ્રમાણ આપે છે."

પ્રાચીન હિંદુઓ કેવળ વિદ્વાન હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ઘણા બહાદુર યોદ્ધા તથા વહાણ ચલાવવામાં કુશળ હતા. યુદ્ધમાંનાં તેઓનાં ઘણાં પરાક્રમોવિષે ગ્રીક વગેરે દેશના ગ્રંથો સાક્ષી આપે છે. તેમણે ઘણા દેશોપર વિજય પણ મેળવ્યા હતા. રઘુવંશમાં લખેલું છે કે, રઘુરાજાએ ઇરાનનો જય કર્યો હતો. કાશ્મિરની રાજતરંગિણી ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, કાશ્મિરના રાજા લલિતાદિત્યે તુર્કસ્તાન, બલખ, બુખારા ઇત્યાદિ દેશ જીત્યા હતા; વહાણોમાં બેસીને તેઓ દૂર દેશોમાં જતા હતા તેનાં પ્રમાણો મળ્યાં છે. સુમાત્રા, જાવા, માંડલે, સોકોત્રા ઇત્યાદિ બેટોમાં હિંદુઓનું રહેઠાણ હતું. માંડલેમાં હાલ પણ મરણાદિક સામાજિક રીતિમાં રામાયણ, મહાભારત વગેરે સંસ્કૃત કાવ્ય–છંદ વગેરે જોવામાં આવે છે. જેમ હાલ ઇંગ્લાંડના લોકો પૃથ્વીના સઘળા દેશોમાં ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે, તેમ બૌદ્ધધર્મના ઉદયની વેળાએ હિંદુઓ તથા બૌદ્ધો એશિયા, યૂરોપ તથા અમેરિકાસુધી મોટી મહેનત કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો પ્રચાર કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, બંગાળી રાજકુમાર વિજયસિંહને તેના પિતાએ દેશવટો દેવાથી પાંચસો માણસોની સાથે તે સમુદ્રમાર્ગે નીકળ્યો હતો; તેનું વહાણ દરિયામાં ડૂબ્યાથી સમુદ્રના તરંગમાં તણાતાં તણાતાં તેઓ સિંહલદ્વીપની ખાડીમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના વતનીઓને તાબે કરીને ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. વિજયના વંશજોએ એ બેટમાં અંગ્રેજોના આવ્યાસુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તેઓના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતી, તેથી એ બેટનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું. સમુદ્રના તરંગથી તણાતો જ્યારે વિજયસિંહ સિંહલદ્વીપની ખાડીમાં આવ્યો, ત્યારે ત્યાંની એટલે તાંબાના રંગની રેતી ઉપર તેનો હાથ પડવાથી એ દ્વીપનું નામ તામ્રપાણિ પણ પડયું હતું. આ હકીકતને સિંહલદ્વીપના માજી ગવર્નર સર ઇમર્સન ટેનેન્ટના બનાવેલા સિંહલદ્વીપના વર્ણનથી તથા ફાહિયાન નામના ચીની મુસાફરના લેખથી પુષ્ટિ મળે છે. કૅપ્ટન સ્પીનાઇકે જેણે નીલનદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવાનો યત્ન કર્યો હતો, તે પોતાની દરરોજની નોંધમાં લખે છે કે, પદ્મપુરાણમાં લખેલી કાલીનદીની ઉત્પત્તિની સાથે નીલનદીના ઉત્પત્તિ-

* હરડાં, બહેડાં અને આંબળાં

સ્થાનનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવે છે. પ્રાચીન મિસરદેશમાં હિંદુઓના પૌરાણિક ધર્મના ઐક્યથી સિદ્ધ થાય છે કે, મિસર દેશમાં હિંદુઓનું ગમન થતું હતું. ઉપર જણાવેલું ઐક્ય એટલું તો નિકટ છે કે, નેપોલિયનના યુદ્ધસમયે જે સિપાઈઓ આપણા દેશમાંથી મિસરમાં ગયા હતા, તેઓએ ત્યાંનાં પ્રાચીન મંદિરોમાંનાં દેવ–દેવીઓને પોતાના દેશના જેવા જાણીને તેમની પૂજા કરી હતી. નોનસ નામે મિસર દેશનો ગ્રીક કવિ કહી ગયો છે કે, ખ્રિસ્તી શકના બીજા તથા ત્રીજા સૈકામાં હિંદુઓનાં વહાણો મિસરમાં તથા બીજા મુલકમાં વેપારને માટે જતાં હતાં. હાલ પણ વાણિયા, ભાટિયા વગેરે હિંદુઓનાં વહાણો આફ્રિકાના પૂર્વભાગમાં વેપારને માટે જાય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વે ૬૦ વરસ ઉપર કેટલાક હિંદુ ખારવાનાં વહાણો ડૂબી ગયાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તણાતા નીકળ્યા હતા, ત્યાંથી તેઓને રોમનગરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. ડૉકટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે, એક વખતે બૌદ્ધધર્મ નરમોયના દેશમાં ચાલતો હતો. તે વળી કહે છે કે, એક વેળા યૂરોપમાં રુદ્રની ઉપાસના ચાલતી હતી. રટલેન્ડ, રટાહડેમ, રસાહિસ્વન ઇત્યાદિ શહેરનાં નામ તેનાં પ્રમાણરૂપ છે. સ્કૉટલેંડનો હાઈલેંડ પ્રદેશ જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં હતો,ત્યારે ત્યાં વાલટચાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી. તેઓ એક અગ્નિકુંડ કરીને પ્રજ્વલિત અગ્નિના ઉપર માખણ તથા જવ ઈત્યાદિ અન્ન નાખીને "અમને ઘોડો આપો, અમને ધન આપો," વગેરે પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલા હોમ જેવી છે; તેથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વખતે ચાલતો હતો. આશરે ૧૫ વર્ષ ઉપર 'મેકમિલન્સ મૅગેઝીન' નામના લંડનમાં નીકળતા ચોપાનિયામાં "પિરૂ દેશના આર્યો" આવા મથાળાથી એક નિબંધ પ્રકટ થયો છે. તેમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, હિંદુસ્તાનના આર્યો અમેરિકામાંના પિરૂદેશસુધી ગયા હતા. ઑનરેબલ પિવેલસ નામના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષે મધ્ય અમેરિકામાં ફરીને નક્કી કર્યું છે કે, ઘણા પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં ભારતવર્ષીય આર્યો આવતા જતા હતા. હાલમાં ચીનના એક ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું છે કે, કેટલાક બૌદ્ધધર્મપ્રચારક પણ અમેરિકામાં ગયા હતા.

૫–સાહિત્યસમ્રાટ્ સ્વ૦ બંકિમચંદ્ર છત્રજીના વિચારો

(આ વિચારો સસ્તા સાહિત્યના 'બંકિમનિબંધમાળા' માંથી લીધા છે.)

દ્રૌપદીના ચરિત્રની સમાલોચના અમે દશ વર્ષ પહેલાં 'બંગદર્શન'માં કરી હતી; અને ત્યાં અમે બીજી આર્યસ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો કરતાં દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં જે મહાન તફાવત છે, તે યથાશક્તિ બતાવેલ હતો; પરંતુ દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કેંદ્રરૂપે જે ઉચ્ચ તત્ત્વ રહેલું છે, તે તેમાં કહેલ નથી.

આપણા યૂરોપી વિદ્વાનો દ્રૌપદીસંબંધે શું કહે છે ? તેઓ કહે છે કે, "ભારતવાસીઓ બર્બરજાતિના છે; તેમનામાં અનેક ભાઇઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી પરણવાની પદ્ધતિ પૂર્વકાળે પ્રચલિત હોઇને પાંચ પાંડવોવચ્ચે એકજ પત્ની હતી !" આ પાશ્ચાત્ય પંડિતો કશું સમજતા હોય કે ન હોય તોપણ આપણા દેશવિષે ગમે તેવું બોલી દેવાને ઝટ તૈયાર થાય છે!

યૂરોપીય વિદ્વાનો આપણા દેશના પ્રાચીન ગ્રંથોને કેવા સમજે છે ? તે બાબતમાં અમે અત્યારે કાંઇક કહીએ છીએ.

અમને ખાત્રી છે કે, સંસ્કૃત સાહિત્યવિષે તેમણે જે લખ્યું છે; તેમણે વેદ, સ્મૃતિ, કાવ્ય, દર્શન, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેનાં ભાષાંતરો, ટીકાઓ કે સમાલોચનાઓ વગેરે જે જે લખ્યું છે; તેને વાંચવા જેવું મહાપાપ સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં બીજું કોઈ નથી અને આપણી મૂ-

ખંતાને જાહેર કરનારો એવો સહેલો માર્ગ પણ બીજો કોઇ નથી. હાલ પણ અનેક ભારતવાસીઓ તેમના ગ્રંથો વાંચતા હોવાથી તેઓને જાગ્રત કરવા માટેજ આ અપ્રાસંગિક જેવી વાત અમે અહીં લખી છે.

આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોની સંખ્યા અગણિત છે; એમાંથી જેટલા ગ્રંથોનો પત્તો મળ્યો છે, તે સિવાય બીજા પણ નૂતન નૂતન અનેક ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવતા જાય છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોને મુકાબલે યૂરોપીય ગ્રંથોને મૂકી શકાય તેમ નથી. જેમ હાથીને મુકાબલે નાનો ગુર્ઝી કૂતરો, જેમ ગંગા, ગોદાવરી અને સિંધુને મુકાબલે પેલું ગ્રીક કવિઓનું વહાલું પર્વતનું ઝરણું; તેમ મહાભારત અને રામાયણને મુકાબલે યૂરોપના કાવ્યગ્રંથો સમજવા. વેદોની સંહિતાઓ બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, ગૃહ્યસૂત્રો, શ્રૌતસૂત્રો, ધર્મસૂત્રો અને દર્શનો, તે સર્વ ઉપરનાં તેનાં ભાષ્યો, તેની ટીકાઓ, પુરાણો, ઇતિહાસો, સ્મૃતિઓ, કાવ્યો, અલંકારગ્રંથો, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, કોષો ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથો આજે પણ ભારતવર્ષમાં જળવાઇ રહેલા છે. આ બધા લિપિબદ્ધ, અપાર પ્રાચીન ગ્રંથસમુદ્રમાં કોઈ સ્થળે ઘુણાક્ષરન્યાયે પણ એવું લખેલું નથી કે પ્રાચીન આર્યોમાં સ્ત્રીઓ બહુ પતિ કરતી ! છતાં પાશ્ચાત્ય પંડિતો એક દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હોવાની કથા સાંભળી સિદ્ધાંત કરે છે કે, " પ્રાચીન ભારતવાસીઓમાં સ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો ! " આ જાતિનો એક પંડિત (ફર્ગ્યુસન સાહેબ) કોઇ ભાગેલા મંદિરની કોતરણીમાં વસ્ત્રવિનાની સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઇને કહે છે કે, " પ્રાચીન ભારતવાસી આર્ય સ્ત્રીઓ લૂગડાં પહેરતી નહિ ! સીતા, સાવિત્રી, દ્રૌપદી, દમયંતી ઈત્યાદિ આર્ય સ્ત્રીઓ સસરો, સાસુ, પતિ, માતા, ભાઇ-ભાંડુ વગેરે બધાંની પાસે નગ્નાવસ્થામાં હરફર કરતી !" આથીજ અમે કહીએ છીએ તે ખોટું નથી કે, " આવા પંડિતોના અનુવાદો વાંચવા જેવું મહાન પાતક સાહિત્યસંસારમાં બીજું કોઈ પણ નથી. "

ત્યારે દ્રૌપદીના પાંચ ધણીનું તાત્પર્ય શું ? એ વાતનો નિશ્ચય કરતાં પહેલાં એ વિચાર કરવાનો છે કે આ વાત તે ઐતિહાસિક છે કે કવિની કલ્પનામાત્ર છે ? ખરેખર દ્રૌપદીને પાંચ સ્વામી હતા કે માત્ર કવિની તે કલ્પનાજ છે ? અન્ય લેખમાં અમે સ્વીકાર કરેલો છે કે, મહાભારતને કેટલોક ઐતિહાસિક આધાર છે; પરંતુ તેની બધી કથા ઐતિહાસિક છે, એવું સિદ્ધ થતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ રીતે પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે, એ વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ છે; પણ દ્રૌપદીનું ચરિત્ર પ્રક્ષિપ્ત કહેવાય નહિ. દ્રૌપદીને લઇનેજ મૂળ મહાભારત છે, ત્યારે શું દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિરની પટ્ટરાણી હતી ? એમ ન હોય તો તેને ઐતિહાસિક ગણી શી રીતે સ્વીકારી હશે ? તે શું પાંચ પાંડવોની રાણી હશે ?

દ્રૌપદીના પાંચ પતિસિવાય ભારતવર્ષના કોઇ પણ ગ્રંથમાં, આર્યોમાં સ્ત્રીઓના બહુ પતિના રિવાજનું દર્શન થતું નથી. સ્ત્રી વિધવા છતાં બીજો વિવાહ કરતી એવું પ્રમાણ મળી શકશે; પરંતુ કોઈ વખતે કોઇ સ્ત્રી અનેક પતિની સ્ત્રી થઇ હોય, એવું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. કોઈના દેખવામાં આવ્યું કે ભોગજોગે કોઈ માણસને એકેક હાથે છ છ આંગળાં હોય, એટલે તેણે બન્ને હાથે મળીને બાર આંગળીઓ જોઇ હોય; વળી ક્યાંક કોઇ સ્ત્રીને આંધળું છોકરુંજ અવતર્યું હોય, આવું કોઇ કોઇ દૃષ્ટાંત જોઇ કાંઇ એવો સિદ્ધાંત કરી શકાય નહિ કે, " મનુષ્યજાતિને હાથે બાર આંગળાં છે; અને મનુષ્ય આંધળાંજ જન્મે છે. " તેમજ માત્ર દ્રૌપદીના પાંચ પતિ જોઈ સિદ્ધાંત બાંધી શકાય નહિ કે, પૂર્વકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓમાં બહુ પતિનો રિવાજ પ્રચલિત હતો. વળી મહાભારતમાં સ્પષ્ટજ છે કે, એવો રિવાજ હતોજ નહિ;

ત્યારે દ્રૌપદીસંબંધે આવો અલૌકિક વ્યાપાર કેમ બન્યો ? તેની હકીકત સમજાવવા માટે મહાભારતકારે પૂર્વજન્મે બનેલી અનેક જાતની અસંભવિત વાતોની ત્યાં ગોઠવણ કરી છે. સમાજમાં ક્યાંય બનેલું ન હોય તેવું અત્યંત નવું અયોગ્ય આચરણ કોઇ કરે તો તે અત્યંત લોકનિંદાનું કારણ બને, એમાં સંદેહ નથી; તો સમાજમાં ન હોય એવો રિવાજ (એક સ્ત્રીને બહુ પતિનો રિવાજ) પાંડવો જેવા લોકપ્રસિદ્ધ રાજપુરુષોમાં થવાની સંભાવના નથી, એટલે કોઈ કવિએ એ કથા કોઇએક તત્ત્વને સ્પષ્ટ કરવા ઘડી કાઢેલી છે, એમાં નવાઇ નથી.

ઘડી કાઢેલી કથાના જેવાં તેમાં અનેક લક્ષણો છે. દ્રૌપદીને પાંચ પતિથી એક એકજ ઔરસ પુત્ર થયો હતો. કોઇને પણ બે ત્રણ ઔરસ પુત્રો થયા નહિ ! ઔરસ કન્યાઓ થઇ નહિ; અને ઔરસ સંતતિમાં ઓછાવધતાપણું થયું નહિ ! વળી એ પાંચે પુત્રોમાંથી કોઈ રાજ્યાધિકારી થયું નહિ ! તે બધાય એકસાથે અશ્વત્થામાને હાથે મરણ પામ્યા. વળી તેમાંના કોઇનું પણ ક્યાંય કશું કાર્ય જોવાતું નથી. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં બધા એકસાથે આવી યુદ્ધ કરી એકી વખતે ચાલ્યા ગયા છે. બીજે પક્ષે જોઇએ તો અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ, બભ્રુવાહન વગેરેનાં કાર્યો વર્ણવેલાં હોઇને તેઓ જીવતા જેવા છે.

કોઈ પૂછશે કે, દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત ઘડી કાઢેલી હોય અને દ્રૌપદી માત્ર એક યુધિષ્ઠિરનીજ રાણી હોય તો બીજા ચાર પાંડવો અવિવાહિત હતા ? એનો ઉત્તર ખરે કઠિન છે.

ભીમ અને અર્જુનનો તો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ; પરંતુ નકુળ તથા સહદેવનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો હોય એવી કથા મહાભારતમાં મળતી નથી,× પણ તે નથી મળતી તે પરથીજ એવો સિદ્ધાંત થાય નહિ કે તેમનો બીજે સ્થળે વિવાહ થયો ન હતો. મહાભારતમાં મુખ્યત્વે પહેલા ત્રણ પાંડવો અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુનનુંજ ચરિત્ર છે. છેલ્લા બે પાંડવો તેમની છાયામાત્ર હોઇને કેવળ તેમની સાથે રહીને કામ કરતા દેખાય છે, તેમનો અન્ય વિવાહ થયો હોય તોપણ, તેનું ખાસ પ્રયોજન નહિ હોવાથી મહાભારતકાર તેમને છોડી પણ દઈ શકે.

જો દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વાત કવિનીજ કલ્પના સમજીએ તો શા હેતુએ કવિએ આવી વિસ્મયકારક કલ્પનાનો આશરો લીધો હોય ! કોઇ ગૂઢ અભિપ્રાય ન હોય તો આવા કુટીલ પંથે કવિ જાય શામાટે ? એમાં તેનો અભિપ્રાય શો ? તેનું નિગૂઢ તત્ત્વ આપણે વિચારીએ.

એ તત્ત્વ વિચારતાં પહેલાં કોઈ ચતુર અને શ્રદ્ધાળુ માણસનું એક વચન અમે ટાંકીએ છીએ એ વચન અમે પ્રગટ કરેલા કૃષ્ણચરિત્રને ઉદ્દેશીને એક વિદ્વાને કહેલું છે.

“ શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્યશરીર ધારણ કરીને આ લોકમાં આચરણ કર્યું છે,” આ વાતનો અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ; પરંતુ મહાભારત રચ્યા પહેલાંથીજ શ્રીકૃષ્ણને અમાનુષી ઈશ્વરી શક્તિવાળા લોકો માનતા હતા,તે પણ પ્રમાણવાળું જણાય છે. અમને સમજાય છે કે, મહાભારત રચવામાં રચનારના મનમાં કર્મકાંડનું વિવેચન, વેદનું વિવેચન વગેરે અનેક ઉદ્દેશો હોવા છતાં અર્જુન અને સુભદ્રાને નમુનેદાર સ્ત્રીપુરુષરૂપે વર્ણવવાં એ પણ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જણાય છે. વળી “ઇશ્વરમાં અચળભક્તિ અને દૃઢ વિશ્વાસ એજ આદર્શ પુરુષોનું સ્વાભાવિક બળ છે;” તે પણ દેખાડવા માટે નરોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને મહાભારતમાં ગુંથી તેમની ઇશ્વરી શક્તિને મૂર્તિમાન કરવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. એવી ઇશ્વરી શક્તિ કોઇ માનુષી પાત્રમાં કોઈ

× સસ્તા સાહિત્ય તરફના મહાભારતના છેવટના સાતમા ભાગમાં પૃષ્ટ ૬૨૭ માંથી તો એમજ જણાય છે કે, એ દરેક ભાઇને પણ પત્ની હતી.

કવિથી કદી ધારણ કરાવાય નહિ. આદિકવિ વાલ્મીકિએ પણ એવી ઇશ્વરી શક્તિ રામમાં દર્શાવવા યત્ન કર્યો નથી. મહાભારતકારે તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને તેમાં યથાશક્તિ સફળતા પણ મેળવી છે. આથીજ મહાભારતનો ગ્રંથ પાંચમા વેદને નામે ગણાયો છે. આ ઇશ્વરી શક્તિનું નામ "નિર્લેપતા" છે. શ્રીકૃષ્ણ મનુષ્યરૂપે નિર્લેપ છે.

આ નિર્લેપતા તે વૈરાગ્ય નહિ. અમે એનો મર્મ જે સમજીએ છીએ તે ગીતાનો એક શ્લોક ઉતારી સમજાવીએ છીએ.

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिंद्रियैश्चरन् । आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

(ગીતા અ૦ ૨ શ્લો૦ ૬૪)

"રાગદ્વેષરહિત અને મનને વશ થયેલી ઇંદ્રિયોદ્વારા વિષયોના ઉપભોગ કરતો સંયતાત્મા પુરુષ શાંતિ મેળવે છે."

આ રીતે નિર્લેપતા અથવા અનાસક્તિ સ્પષ્ટ દર્શાવવામાટે હિંદુ શાસ્ત્રકારોએ એવી યુક્તિ ગ્રહણ કરી છે, કે નિર્લેપ અથવા અનાસક્ત પાત્રને ઇંદ્રિયોના ઘણાક વિષયોમાં વિંટે છે; એટલાજ માટે મહાભારત પછીના પુરાણલેખકોએ નિર્લેપ શ્રીકૃષ્ણને અગણિત સુંદરીઓ વચ્ચે ગોઠવેલ છે, અને તે માટેજ તાંત્રિકોના સાધનક્રમમાં બધી ઇંદ્રિયભોગ્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ગોઠવેલો છે. જેઓ એ તમામમાંથી યથેચ્છ ગતિ કરીને પણ તેમાં આસક્તિવાન થાય નહિ, તેજ નિર્લેપ કહેવાય. દ્રૌપદીને બહુ સ્વામી પણ એટલાજ માટે કલ્પેલા છે. "દ્રૌપદી સ્ત્રીજાતિમાં ધર્મની મૂર્તિ છે; અને તેને આસક્તિવિનાની ચીતરવી" એ કવિનો ઉદ્દેશ હોવાથી તેને તેવી ચીતરી છે, તેથીજ ગણિકાની પેઠે બહારથી પાંચ પુરુષોએ વિંટાયેલી છતાં પણ દ્રૌપદી સાધ્વી છે. પાતિવ્રત્યની આ પરાકાષ્ઠા છે. દ્રૌપદીની નજરે પાંચ પતિ પણ એકજ પતિરૂપ છે. ઉપાસનાની માત્ર એકજ વસ્તુ છે, અને ધર્માચરણનું એ એકજ અભિન્ન લક્ષ્ય છે. જેમ સ્વાભાવિક ધર્માત્માની પાસે અનેક દેવો પણ માત્ર એક ઇશ્વર છે, તેમ આસક્તિરહિત દ્રૌપદી પાસે પાંચ સ્વામી પણ ધર્માચરણનું માત્ર એકજ સ્થળ છે. તેને તેઓમાં પક્ષાપક્ષ કે ભેદાભેદ નથી. તે પોતાના ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મમાં નિષ્કામ, નિશ્ચળ અને નિર્લેપ હોઇને કર્તવ્યકર્મમાં તત્પર છે. એજ દ્રૌપદીચરિત્રમાં રહેલી ખરેખરી ખુબી છે. આવો ધર્મ બહુજ મુશ્કેલ હોવાથી મહાભારતકારે મહાપ્રસ્થાન પર્વમાં તે દર્શાવેલ પણ છે. ત્યાં લખ્યું છે કે, દ્રૌપદીને અર્જુન ભણી જરાક પક્ષપાત હતો. તેના પાપે તે સશરીર સ્વર્ગારોહણ કરી શકી નહિ અને રસ્તામાં સૌથી પ્રથમ મરણ પામી!

હવે સમજી શકાશે કે, "દ્રૌપદીને તેના પાંચે પતિના પેટનો માત્ર એક એક પુત્રજ શામાટે ?" હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મરૂપ છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ તેમાં અપ્રીતિ બતાવવી એ અધર્મ છે. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં વિવાહની સફળતા છે, ન થતાં ધર્મ અધુરો રહે છે; પરંતુ ધર્મનું જે પ્રયોજન તે એક પુત્રથીજ સિદ્ધ થાય છે, એકથી વધારે પુત્રોની ઉત્પત્તિ ધર્મકાર્યમાં નિષ્પ્રયોજન હોઈ ઇંદ્રિયતૃપ્તિનુંજ પરિણામ છે. જોવાય છે કે દ્રૌપદી ઇંદ્રિયસુખ માટે નિર્લેપ હતી. ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતાં સ્વામીઓ સાથેનો તેનો ઇંદ્રિયસંબંધ બંધ પડયો હતો. સ્વામીના ધર્મકાર્યમાટે દ્રૌપદીએ એક એક પુત્ર બધા સ્વામીથી ગર્ભમાં ધારણ કર્યો હતો, પણ તે પછી નિર્લેપતાને લીધે બીજાં સંતાનો તેણે ગર્ભમાં ધારણ કર્યાં ન હતાં. કવિની કલ્પનાનું આ તાત્પર્ય છે.

આ બધી કથાનું તાત્પર્ય સાંભળી કોઇ સમજે કે, "જે સ્ત્રી અનાસક્તિ ધર્મ ગ્રહણ કરે, તે પાંચ છ પુરુષોને પણ સ્વામીરૂપે વરી શકે" તો તેમ સમજવાનું નથી. આ કથાનું

તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, "જેની ચિત્તશુદ્ધિ થઇ છે તે મહાપાપમાં પડે તોપણ પાપ તેને સ્પર્શ કરી શકે નહિ. દ્રૌપદીના અદષ્ટમાં જે હતું તે બન્યું. સ્ત્રીઓને માટે એવું મહાપાપ બીજું કશુંજ નથી; પરંતુ દ્રૌપદીની ચિત્તશુદ્ધિ થઇ હતી, એટલેજ તે મહાપાપમાં પણ ધર્મમાં વિજયવતી થઇ હતી."

દ્રૌપદી ધર્મબળને લીધે અત્યંત દર્પવાળી હતી; તેનો એ દર્પ કદી કદી ધર્મને ઓળંગી જતો! એ દર્પની સાથે એના ઇંદ્રિયજયને કશોજ વિરોધ ન હતો; પરંતુ તેનામાં નિષ્કામધર્મ બધાં અંગો સાથે સંપૂર્ણતાને પામ્યો હતો કે નહિ? તે જૂદી વાત છે.

શું દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા?×

આ લેખની જન્મકથા તથા લેખકના બે બોલ

ઇ. સ. ૧૯૧૩ ના મે માસમાં જ્યારે આ લેખક લાહોર ગયો, ત્યારે તેના હાથમાં લાલા સુખરામદાસ ચૌહાણલિખિત આ લેખના વિષયનું એક નાનું પુસ્તક આવ્યું. પુસ્તક વાંચતાં તે ગમ્યું અને બીજેજ દિવસે તેના કર્તાને મળી કેટલાક ફેરફાર સાથે તેનો અનુવાદ કરવાની પરવાનગી માગી. તેમને બતાવવામાં આવેલી કેટલીક ત્રુટિઓ કબૂલ કરતાં લાલા સુખરામદાસજીએ પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થતાથી તે પવિત્ર માગણી મંજુર કરી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના પુસ્તકનું ખંડન કરનારને તેમણે જે રૂ. ૫૦૦) નું ઇનામ આપવાનું જાહેર કર્યું હતું, તે ઇનામ પોતાની તરફથી આ લેખકના પુસ્તક સારૂ પણ આપવાની તેમણે ઉદારતા બતાવી.

મુંબઇ આવી આ લેખકે તે ભાષાંતર જોઇતા ફેરફાર કરી, તયાર કર્યું; અને તેના પ્રકાશનની જાહેરખબર પણ છપાવી, પરંતુ લાલાજીના પુસ્તકમાં એક ખાસ જે ખામી હતી તે દૂર કરવાની જરૂર જણાઇ. તે ખામી એ હતી કે લાલાજીએ માત્ર મહાભારતનાં જુદાં જુદાં ભાષાંતરોપરથીજ બધી મદાર બાંધેલી; અને મૂળ સંસ્કૃત બે-ચાર શ્લોકો આપેલા તે પણ અશુદ્ધ અને સ્થાને-અસ્થાને હતા.* તે ખામી દૂર કરવા લેખકે મુરાદાબાદની રામકૃષ્ણ કું. નું હિંદી તથા અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથેનું મૂળ આખું મહાભારત તેમજ બીજું પણ એક મહાભારત મંગાવ્યું, પણ તેથીયે સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે તેમાંના શ્લોકોપર તથા અનુવાદપર બહુ આધાર રાખી શકાય તેમ નહોતું. આથી એનું પ્રકાશન ખોળંભે પડયું.

પરંતુ સમય પોતાનું કાર્ય કરતો હતો. એક દિવસ આ લેખકના એક મિત્રે બાળાઓને બોધદાયક થઈ પડે તેવું કાંઇક લખાણ છપાવવા ધાર્યું. તેની અસલ પ્રતમાં અન્ય સતીઓનાં નામો ભેગું દ્રૌપદીનું નામ પણ હતું; પરંતુ અન્ય એક સતીનું નામ નાખી તેણે દ્રૌપદીનું નામ કાઢી નાખ્યું, અને કારણ પૂછતાં તેના પંચપતિત્વને લીધે તેના સતીત્વ તરફ શંકા બતાવી. આથી આ લેખકની ભાવના પાછી જાગ્રત થઇ અને તેણે પાછું એ કામ હાથ ધર્યું; કારણ કે મૂળ તો રામાયણ અને મહાભારતપર આ લેખકનો પ્રેમ વિશેષ, અને બીજું આ પ્રસંગથી તેના મનમાં વધુ ચટપટી લાગી. લાલા સુખરામદાસના પ્રસંગમાં પણ એમજ

× આજ નામની એક ચોપડી શ્રીયુત મગનલાલ માણેકલાલ ઝવેરીએ તૈયાર કરીને ઇ. સ. ૧૯૧૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલી તેનો આ ઉતારો છે. સંપાદક

* એનું કારણ એ જણાયું કે, લાલાજીએ એ પુસ્તક ઉર્દૂમાં લખી કોઇ પાસે હિંદીમાં તેનો અનુવાદ કરાવેલો અને તેથી એવી ભૂલો રહી ગયેલી.

બનેલું. તે "રાજપૂત ગેઝેટ" નામના એક ઉર્દૂ પત્રના સંપાદક છે. આથી એક પ્રસંગે ઇટાવાનિવાસી મૌલવી મહમદહુસેન આઝાદે તેમની વિરુદ્ધ જ્યારે એવું લખી મ્હેણું માર્યું કે, "રાજપૂતોની નીતિ અને સભ્યતાનો ખ્યાલ કરવો હોય તો દ્રૌપદી અને પાંડવોનો ઇતિહાસ જુઓ." ત્યારે ઉક્ત લાલાજીને બહુ લાગી આવ્યું અને તેમણે સંશોધન કરી સૌથી પ્રથમ દ્રૌપદીને નિષ્કલંકિત જાહેર કરી તથા પોતાના પુસ્તકનું ખંડન કરનારને રૂ. ૫૦૦) ઇનામના આપવાનું જાહેર કર્યું; જેનો લાભ લેવા બીજું કોઇ તો ઠીક, પણ ખુદ ઉક્ત મૌલવીએ પણ આજ દિનસુધી હિંમત કરી નથી! મતલબ કે, ઘણીવાર આવા આકસ્મિક પ્રસંગોથી ઘણાં સારાં પરિણામ આવે છે; અને આ લેખનું પ્રકાશન પણ, ઉપર કહ્યા મુજબ તેવાજ એક પ્રસંગને આભારી છે. નવાઇ માત્ર એટલીજ લાગે છે કે મહાભારતાદિ ગ્રંથોમાંથી મળી આવતા નિયોગનો ઉલ્લેખ કરવા સારૂ જ્યારે બિચારા સ્વામી દયાનંદની પીઠ–તેના સ્વધામ સિધાવ્યા બાદ પણ–લાલ કરવા, કહેવાતા સનાતન હિંદુ ધર્માભિમાનીઓ ચૂકતા નથી; ત્યારે સદીઓ થઇ જવા છતાં, અને દુનિયાની કોઇ પણ સુધરેલી પ્રજાના—ખાસ કરીને આર્યોના—ઇતિહાસમાંથી એના જેવું એકે ઉદાહરણ ન મળવા છતાં, કોઇ ધર્મચુસ્ત હિંદુનું દ્રૌપદીના આ કહેવાતા પંચપતિત્વ તરફ લક્ષજ ગયું નથી!

ઇ. સ. ૧૯૧૫ ના એપ્રીલમાં ઉપર કહેલા સંજોગો વચ્ચે પાછું એ કામ હાથ ધર્યું; અને "મરાઠી ગ્રંથ સંગ્રહાલય" માંથી રા. કાશીનાથ વામન શાસ્ત્રી લેલે કૃત મરાઠી અનુવાદસહિત મૂળ મહાભારતનું આદિપર્વ લાવી ખાસ દૃષ્ટિથી એ પ્રસંગનું વાંચન શરૂ કર્યું. તે વાંચતાં ઘણાક નવી દલીલો સૂઝી, તેથી તૈયાર કરેલું ભાષાંતર આખું રદ કર્યું; અને છેક નવેસરથી, નવી પદ્ધતિથી, લખવા માંડ્યું. તેમ કરવાનું બીજું એક કારણ એ હતું કે, આજ લેખકના પ્રથમ પુસ્તક (અનુવાદ) "રામાયણનું રહસ્ય"ની સમાલોચના કરતાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ "સત્ય" માસિકદ્વારા એવી સૂચના કરી હતી કે, નવા વિચારો રજુ કરનારાં પુસ્તકો, બંકિમબાબુએ પોતાના "કૃષ્ણચરિત્ર" માં કર્યું છે તેમ, અમુક નિયમો પ્રથમ નક્કી કરી, લખવાં. એ કિંમતી સૂચના લક્ષમાં આણી આ લેખની ઇમારતનો પ્લાન બંકિમબાબુના પ્લાનમુજબજ ચિતર્યો; અને મજકુર બાબુએ સ્વીકારેલાજ એ નિયમો પાયાતરીકે લીધા. જો કે આ લેખક તે નિયમોનું યથાર્થ પાલન નહિ કરી શક્યો હોય, તોપણ નિયમોરૂપી એ પાટાઓપરથી દલીલોરૂપી ટ્રેનોને દોડાવવી તેને બહુ સ્હેલી થઇ પડી છે; અને તે સારૂ મુરબ્બી કૃષ્ણલાલનો તેમની મહત્ત્વની સૂચના સારૂ ઉપકાર માનતાં અન્ય લેખકોને પણ એજ પદ્ધતિએ કામ લેવાની તે ભલામણ કરે છે.

મૂળ પુસ્તકે આ લેખકના હૃદયમાં પ્રસ્તુત વિષયનું બીજ રોપ્યું, તે સિવાય તે પુસ્તકનું આ લેખ સાથે વધુ સગપણ નથી, એની ખાત્રી તો જેમણે એ હિંદી પુસ્તક જોયું હશે, અથવા મંગાવીને જોશે, તેમને થયાવિના રહેશે નહિ. એક પ્રકરણ તો શું, પણ એકે પેરેગ્રાફ પણ મૂળ હિંદી પુસ્તકમાંથી જેમનો તેમ ઉતારવામાં આવ્યો નથી; તોપણ લાલા સુખરામદાસજીએ બતાવેલી કૃપા સારૂ આ લેખક તેમનો ઓછો આભારી નથી.

આ લેખ પ્રકટ કરવાપૂર્વે આ લેખકે રામાયણ–મહાભારતાદિના સમર્થ વિદ્વાન રા. બા. ચિંતામણરાવ વિનાયક વૈદ્ય જોડે કેટલોક પત્રવ્યવહાર કરેલો. તેમનો મત જોકે આ લેખકના મતની વિરુદ્ધ પડયો છે ખરો, છતાં તેમના મતનું નિરીક્ષણ પ્રસ્તુત લેખમાં કેટલેક સ્થળે કરવાનો તેથી લાભ મળ્યો છે. રા. બા. વૈદ્યે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી આ લેખકના પત્રોના વિસ્તારપૂર્વક ઉત્તર આપવાની જે કૃપા કરી છે, તેને સારૂ તે તેમનો ઋણી છે. આ તકે જણાવવાને શોક થાય છે કે, મહાભારતના મહારાષ્ટ્રીય ખાસ અભ્યાસી,

“ કેસરી ” પત્રના એક ઉપતંત્રી, રા. દત્તાત્રય ગોવિંદ લિમયે બી. એ. તથા આ લેખકના મિત્ર, સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ અને સંશોધક—રા. ત્ર્યંબક ગુરુનાથ કાળે, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આ વિષયમાં આ લેખકને આપ્યા પૂર્વેજ આ દુનિયા છોડી ગયા છે. રા. કાળેની જોડીનો વિદ્વાન અને દીર્ઘપરિશ્રમી આખા મહારાષ્ટ્રમાં હાલ જણાતો નથી, એટલુંજ તેમને વાસ્તે કહેવું બસ થશે. હિંદની અંદર આવાં રત્નોને સાહિત્યસેવાથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાની નિશ્ચિંતતા હોતી નથી, એ દેશની એક કમનસીબી છે; નહિ તો રા. કાળે તરફથી સાહિત્ય-સેવાનો ઘણોજ વધારે મોટો ફાળો મળી શકયો હોત.

આ વિષે—એક સિવાય—કોઈ ગુર્જર વિદ્વાનનો મત જાણવાનો આ લેખકે પ્રયત્ન કર્યો નથી; કારણ કે કમનસીબે પ્રથમ તો ગુજરાતી વિદ્વાનોમાં પ્રાયઃ સંશોધકવૃત્તિનો અને સ્વતંત્ર વિચારકલ્પના બાંધવાનો અભાવ જણાઇ આવે છે; અને બીજું, રામાયણ—મહાભારત જેવાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોનું વાંચન—પરિશીલન કરવાનું તેઓ પ્રાયઃ ઉચિત ધારતા નથી; તેમ જે એકજ ગુર્જર વિદ્વાનને પત્ર લખ્યો હતો, તેમણે પણ ઉત્તર વાળવાનું ઉચિત ધાર્યું નથી! આશા છે કે અન્ય ગુર્જર વિદ્વાનો, પોતાને આવી તસ્દી ન આપવા બદલ રાજી થશે તથા આ પ્રમાદ અને સ્પષ્ટોક્તિ સારૂ, પોતાની તરફ જોઇ, ભવિષ્યમાં કેવળ ભાષાની નજીવી બાબતો સાથે હોળી રમવામાંજ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી ન માનતાં આ લેખકપર ક્રોધાગ્નિની વર્ષા કરવાનું ઉચિત ધારશે નહિ. આશા છે કે કોઇ ગુર્જર વિદ્વાનને અન્યાય થયો હોય તો તે પોતાની મેળે બહાર આવી, આ વિષયપર વિશેષ અજવાળું નાખી, લેખકને તથા વાંચક પ્રજાને ઉપકૃત કરશે.

× × × × ×

આ લેખનો વિષય નવીન છે અને તેનો લેખક પણ સ્વતંત્ર લેખરચના કરવામાં નવીન છે. આથી સંભવિત છે કે એમાં અનેક દોષો રહી ગયા હશે, પણ તે તરફ દુર્લક્ષ કરી, લેખના આશયપર નજર રાખી, એ વાંચવાની દરેક વાંચકને નમ્ર પ્રાર્થના છે.

વાંચકોના કરકમળમાં ઉપલી હકીકત તથા વિનતિ સાથે આ લેખ સ્થાન લે છે. તેને પ્રેમ અને ગૌરવથી છાતીસરસો લગાડવો કે દુરાગ્રહથી યા બીજે કારણે તેનો તિરસ્કાર કરવો, એનો અધિકાર તો इदं वाचकेभ्यः इदन्न मम। *

દ્રૌપદી તરફનું ફરિયાદનામું

હે ભારતવર્ષીય આર્યજનો !

મહાભારત ગ્રંથ ત્રેવડા સ્વરૂપનો છેઃ—(૧) ઐતિહાસિક, (૨) ધાર્મિક અને (૩) સાંસારિક. જનસમાજની નીતરીતિપર એની બહુ લાગવગ છે; કારણકે આર્યપ્રજાના જીવનમાંની નાનામાં નાની પણ કોઇ બાબત એવી નહિ જણાય, કે જેનો ધર્મની સાથે કાંઇ સંબંધ નહિ હોય ! આથી ઉપર જણાવેલી ત્રણે રીતે મારે આજનો મારો કેસ લડવાનો છે. એ ગ્રંથ અતિ મહત્ત્વનો અને અતિ વિસ્તારવાળો હોવાથી, તેમજ આર્યપ્રજાની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું એ એક ઐતિહાસિક કાવ્ય હોવાથી, તેના અમુક ખાસ પ્રસંગો પ્રથમ છૂટા છૂટા લેવાય તો સારૂં, એમ જાણી આજે મેં તેમાંનો એક પ્રસંગ હાથ ધર્યો છે. ઇશ્વર અનુકૂળતા આપશે તો બીજા પ્રસંગો હાથ ધરવા વિચાર છે. વળી મારી એવી દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે મહારાજા સુયો-

* **સૂચનાઃ**—આ લેખમાં જ્યાં જ્યાં આદિપર્વનો ઉલ્લેખ હોય તે તે શ્લોક અને સંખ્યા લેલે શાસ્ત્રીવાળા મહાભારતનાં સમજવાં; તથા અન્ય પર્વોનો ઉલ્લેખ હોય તે મુરાદાબાદવાળી રામકૃષ્ણ કું૦ ના મહાભારતનાં સમજવાં.

ધનને ચીતરવામાં આવ્યો છે, તેટલો તે નીચ કે કુકર્મી નહોતો; કારણ કે દુશ્મનને બને તેટલો કાળો ચીતરવાનો તો મનુષ્ય–સ્વભાવજ પડી ગયો છે! ઇશ્વર–ઇચ્છા હશે તો મહારાજા સુયોધનની પણ વકીલાત કરવા આપનો આ નમ્ર સેવક પોતાની બધી દલીલો સાથે કોઇ દિવસ આપની સમક્ષ ઉભો રહેશે!

ઇતિહાસ એક સાક્ષીદાર છે અને સાક્ષીદારના સંબંધથી મહાભારત ગ્રંથ આર્ય જનતાના ન્યાયાસનસમક્ષ ઉભો રહી આજ કેટલીક શતાબ્દિઓથી—જેમ શ્રીમદ્‌ભાગવત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની વિરુદ્ધ ગોપીઓ સાથેના વ્યભિચાર આદિ કલંકની સાક્ષી આપે જાય છે તેમ—સતી દ્રૌપદી સામે પંચપતિત્વની સાક્ષી આપે જાય છે; અને 'બાપ–દાદાના વખતથી એવુંજ મનાતું આવ્યું છે' એવો વિચાર મનમાં આણી એ વિષયપર ખાસ વિચાર કરવાની કોઈ તસ્દી લેતું નથી; તેમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ પણ કોઇએ એ ચમત્કારિક વાતનું નિરીક્ષણ કર્યું નથી; કારણ કે તેમ કરતાં તો, અપરોક્ષ રીતે, शास्त्राद् रूढिर्बलीयसी નો સિદ્ધાંત છેક નિરૂત્સાહિત કરે છે—જો કે બહુપતિત્વની બાબતમાં તો રૂઢિદેવીની જય પણ જણાતી નથી!

આર્યસંતાનો! આજે હું આપ સમક્ષ સતી દ્રૌપદીના વકીલતરીકે, પંચપતિત્વની બાબતનું વકીલાતનામું લઇ ઉભો રહું છું; અને આપનું લક્ષ એ અતિ અગત્યની બાબતપર ખેંચવા ચાહું છું. આપને આ કેસમાં સદસ્યોનું અથવા અર્વાચીન ભાષામાં કહેતાં 'જ્યૂરી'નું કામ કરવા સારૂ આવાહન કરેલું છે; પરંતુ આજે મારે આપની સાથે જરા વધુ છુટ લેવાની જરૂર પડશે. જો કે હું જે બાબત આપને જણાવનાર છું, તે બાબતથી આપ અજાણ તો નથીજ; છતાં તે તાજી કરવાની મને અત્યંત જરૂર જણાય છે. મારે આપને માત્ર મહાત્મા વિદુરે ટાંકેલા તે શબ્દો યાદ દેવડાવવાના છે, કે જે તેણે કૌરવોની દ્યૂતસભામાં પ્રલ્હાદપુત્ર વિરોચન અને સુધન્વાનું આખ્યાન કહી ટાંકયા હતા. તે શબ્દો મહાત્મા કશ્યપજીની અમૃતપ્રસાદી છે, અને તે આ છેઃ–"જે કોઈ જાણવા છતાં પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે, તેનો આત્મા વરુણના સહસ્રપાશોથી બંધાઇ જાય છે; આથી જે સત્યવાદી છે, તે સદૈવ સત્યજ કહી દે છે........(અને ન્યાયાસનપર બેસી ખોટું બોલવાથી જેટલું પાપ થાય છે તેટલું બીજી કોઇ રીતે થતું નથી.)

જે સભામાં ધર્મની વાતને અધર્મની વાતોથી ભળતીજ તરફ઼ ઘસડી લઇ જવામાં આવે છે, તે સભાના સભાજનો પાપના ભાગી થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ખોટી વાતને ખોટી ન કહેવાના કારણસર સભાપતિને અર્ધું, અપરાધીને પા અને આપ જેવા સદસ્યોને પણ પા પાપ લાગે છે." આ કશ્યપવચનો પણ આપની ધ્યાન બહાર તો નહિજ હોય.+

આ પૂર્વેના સર્વે સદસ્યોએ ન્યાયની ખરી રીત છોડી, સાક્ષીદારની ઉલટતપાસ (ક્રૉસ–એક્ઝામીનેશન) ન કરતાં કેવળ આંખો મીંચીને સાક્ષીદારે જે કાંઇ કહ્યું તે બ્રહ્મવાક્ય સમજી દ્રૌપદી અને પાંડવોપર પંચપતિત્વ અને સમ્મિલિત સ્ત્રી કરવાના આરોપો મૂકયા છે. સાક્ષીને શું? તેને એકવાર ખબર પડે કે તેની ઉલટતપાસ થનાર નથી, તો તે નિર્ભય થઈ જેમ ફાવે તેમ ઠોકવા મંડી પડે! સાક્ષીઓના ધર્મ જણાવતાં કશ્યપ મહામુનિએ એજ પ્રસંગે કહ્યું છે કે, "જે સાક્ષી થઇને દૂધ અને દહીં બેઉમાં પગ રાખી યથાર્થ કહેતો નથી, તેનો આત્મા પણ વરુણના સહસ્ર પાશોથી બદ્ધ થઇ જાય છે." એ નિયમે જોતાં નીચે જે ચાર–પાંચ ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તેથી જણાશે કે સાક્ષીઓ કેવા પ્રકારની જુબાની આપી ગયા છે; તેમજ તેપરથી, 'મને ઘોર અન્યાય થયો છે' એમ જે મારૂં કુળ કહે છે, તેની

+ સભાપર્વ–અ૦ ૬૭, શ્લોક ૭૪–૮૦

સત્યાસત્યતા પણ આપને પ્રતીત થશે. વળી એથી એવા સાક્ષીઓપર બીલકુલ ભરોસો ન રાખવાનું પણ આપને સલામતીભર્યું લાગશે. આ ' દ્વોધલા ' (બેઉ બાજુનું કહેવાવાળા) સાક્ષીઓ શું કહે છે, તે હવે જુઓઃ—

ખાંડવવન બાળ્યા પછી ૬૫ વર્ષે[1] મહાભારતનું યુદ્ધ થયું એ પણ ખરૂં; અને તે ૩૩ વર્ષે[2] થયું એ પણ ખરૂં ! પાંડવોએ અજ્ઞાતવાસમાં જતાં શમીવૃક્ષપર પોતાનાં શસ્ત્રો રાખ્યાં અને લોકોનો ઉપસર્ગ ન થાય તે સારૂ ઝાડપર એક પ્રેત બાંધ્યું એ પણ ખરૂં;[3] અને પ્રેત ન બાંધતાં હથિયારોનો ગાંસડોજ એવી રીતે બાંધ્યો કે તે પ્રેત જેવો દેખાય એ પણ ખરૂં ![4] નકુળ અને દ્રૌપદી કાળાં અને ભીમ ગોરો એ પણ ખરૂં; અને ભીમ કાળો તથા નકુળ દ્રૌપદી ગોરાં એ પણ ખરૂં ! અને અર્જુનના રંગ તો ઘડીયે ઘડીયે પલટે છે ! કદાચ તેથીજ તેણે અર્જુન અને કૃષ્ણ એવાં બે નામ રાખ્યાં હશે ! ભીમે દુઃશાસનને મારી તેનું લોહી પીધું એ પણ ખરૂં, અને લોહી પીધાનો ભાવ ભજવ્યો એ પણ ખરૂં !

કહો, ત્યારે શું આવા સાક્ષીઓપર તમે જરાયે ભરોસો રાખી શકશો ? વળી છેક ખોટા સાક્ષીઓની તો ગણના આપણે કરીજ નથી ! મારે આપને ફરી જણાવવું જોઇએ કે સદસ્ય હોવાને લીધે આપનાપર મોટી જવાબદારી રહેલી છે; કારણ કે આજના કેસપર કેવળ દ્રૌપદીનીજ નહિ, પણ સર્વે પાંડવો અને તેમની માતાનો તથા તેદ્વારા આખી ક્ષત્રિય પ્રજા, તેને લીધે બધા પ્રાચીન આર્યો અને એકંદરે આખી પ્રાચીન સભ્યતાની લાજનો સવાલ અવલંબી રહેલો છે. આથી કોઇ પણ વ્યક્તિ કે બનાવની શરમમાં ઝંખવાઈ ન જતાં જે ખરૂં જણાય તેજ કહેવાની આપની ફરજ આપ વિચારશો. વળી આપના ચુકાદાપર આર્યસાહિત્યનો ભાવિ આયુષ્યક્રમ અવલંબી રહેલો હોવાથી સાહિત્ય સ્વતંત્ર અને કેવળ સત્યાનુજીવી રહે કે પરતંત્ર અને સત્તાનુભવી રહે તેનો પણ નિર્ણય થવાનો છે. ઈતિહાસશાસ્ત્રનું જીવિત પણ તેપર અવલંબિત છે.

અહીં મારે એક બીજી વાત પણ જણાવવી જોઇએ. કોર્ટમાં સાક્ષીને જેમ તેના ધર્મગ્રંથના સોગંદ સાચેસાચીજ હકીકત કહી દેવા સારૂ આપવામાં આવે છે, તેમ વકીલને સાચીજ બાબતની વકીલાત કરવાના અને ન્યાયાધીશને સાચોજ ચુકાદો આપવાના સોગંદ આપવામાં આવતા નથી. ન્યાયાધીશ અને વકીલને માત્ર આટલીજ સગવડ નથી, પણ તેઓ પક્ષકારોવિષે ગમે તેવા કટાક્ષો કરે, તો તેમને તેમ કરતાં અટકાવનારી ' ઇંડિયન પીનલ કોડ 'ની કોઇ કલમ નથી ! સોગનપર ખોટી જુબાની આપવા સારૂ સાક્ષીઓપર કેસ માંડવામાં આવ્યા હશે, તેમને શિક્ષા પણ કરવામાં આવી હશે; પરંતુ ખોટી વકીલાત કરવાસારૂ વકીલોને કે ખોટા ચુકાદા આપવા સારૂ ન્યાયાધીશોને કંઇપણ શિક્ષા થયેલી સાંભળવામાં નથી આવી ! વકીલો અને ન્યાયાધીશોના આ વિશેષ લાભને હાનિ પહોંચાડવાના હેતુથી નહિ, પણ આ કેસના ખરાપણાની વિશેષ સાબિતી દાખલ, હું એક વકીલતરીકે ખોટી ફરિયાદ લાવવાનો અને પ્રતિપક્ષને ખોટી રીતે ઉતારી પાડવાનો મારો હક્ક પણ આ તર્કે ત્યજી દઇ, મારા અન્ય વ્યવસાયબંધુઓથી વિરુદ્ધ રીતે સોગંદ લઇ કહું છું કે, પૂર્ણ તપાસને અંતે મને જે ખરૂં જણાયું છે અને અંતઃકરણપૂર્વક જેને હું ખરૂં માનું છું, તેનોજ ચુકાદો આજે હું આપની પાસે માગવા આવ્યો છું.

---

૧ पार्थः पंच च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः (एतत् धनुः अधारयत्)॥(વિરાટ પર્વ, ૪૩)
૨ त्रयस्त्रिंशत् समाः सूत खांडवेऽग्निमतर्पयत्। (ઉદ્યોગ પર્વ, ૫૨)
૩ વિરાટ પર્વ–૫ ૪ વિરાટ પર્વ–૪૧

ઉપર વર્ણવ્યા તેવા જુઠા સાક્ષીદારોની જુબાનીને બીલકુલ વજન ન આપતાં, પૂરાવા અને બુદ્ધિપર અને તે પૂરાવા તથા બુદ્ધિના સ્તંભોપર ઉભી કરેલી અનેક સંગીન દલીલોપર લક્ષ આપી આજના કેસનો આપ ચુકાદો આપશો; એવી અબલા, નિઃસહાય દ્રૌપદીની આપની પાસે હાથ જોડીને પ્રાર્થના છે. તેને આપની દયાની જરૂર નથી, તેને તેનો હક્ક જોઇએ છે; અને તે આશા રાખે છે કે, કૌરવોની દ્યૂતસભાના સદસ્યોની માફક નહિ, પણ ખરી ધર્મસભાના સદસ્યોની માફક આપ તેની ફરિયાદ સાંભળી લઈ ચુકાદો આપશો. ધ્યાનમાં રાખજો કે જે માણસને પૂછવામાં આવતાં ધર્મવિરુદ્ધ વાત કહે છે, તેની આગલી પાછલી સાત સાત પેઢીઓ નર્કે જાય છે; અને તેનાં સર્વે શુભ કર્મો નષ્ટ થાય છે, એમ પણ મહાત્મા કશ્યપજીએ કહેલું છે. × × × ×

× × × × ×

આ કેસમાં નીચલી ચાર "ઇશ્યુઝ" (તકરારી બાબતો) છેઃ–

૧–શું હાલનું મહાભારત તેજ છે કે જે વ્યાસે રચ્યું હતું ?

૨–શું કુંતીએ ખરેજ "સર્વે વહેંચી લ્યો" એમ કહ્યું હતું ?

૩–શું વ્યાસની દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મવિષેની બે વાતો અને યુધિષ્ઠિરે આપેલાં ગૌતમી અને વાર્ક્ષીનાં બે ઉદાહરણો વિશ્વસનીય છે ?

૪–શું આર્યોમાં બહુપતિત્વનો ચાલ કદિયે પ્રચલિત હતો ખરો ?

આટલી બાબતના નિરાકરણથી આખા કેસનું નિરાકરણ આપોઆપ થઇ જશે.

બાબુ બંકિમચંદ્રે **શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર** નામે પોતાના પુસ્તકમાં આવા કેસોને સારૂ મુકરર કરેલા નિયમોમાંથી બે નિયમો મેં આજના કેસને સારૂ લીધા છે. એ બે નિયમો આ છેઃ–

૧–જે વૃત્તાંત પરસ્પર વિરોધી હોય તેમાંનું એક અવશ્ય નવું ઉમેરેલું જાણવું. વળી કોઈ વાત બે કે ત્રણ ત્રણવાર કહેવાયેલી હોય, અને તેમાં પહેલી વખતથી જૂદી કે ઉલટીજ વાત બીજી વાર કહેવાયેલી હોય, તો તે ખચિત નવી ઉમેરાયેલી જાણવી; કારણ કોઇપણ અક્કલમંદ લેખક નિરર્થક વાત ફરી ફરીને લખે નહિ અને વળી તેમ કરતાં પોતે પહેલાં કહ્યું હોય તેના કરતાં કાંઇ જૂદું કે ઉલટું કહે નહિ.

૨–મહાભારત રચનાર કવિ એક મહાન કવિ હતો અને એવા કવિઓનાં રચેલાં ચરિત્રોનો આખો ભાગ એકબીજાની જોડે બરાબર બેસતો આવે એવો હોવો જોઈએ. આથી તેમાં જો કોઇ ઠેકાણે ફેરફાર જોવામાં આવે તો તે ભાગ નવો ઉમેરાયેલો જાણવો. જેમકેઃ– ધારો કે કોઇ મહાભારતની નકલમાં કોઇ જગ્યાએ ભીષ્મને વ્યભિચારી યા ભીમને બીકણુ કહેલો જણાય તો તે વાત નવી ઉમેરેલી ગણવાને કોઈ રીતનો બાધ આવતો નથી.[1]

અર્થાત્ પરસ્પર વિરુદ્ધ જે વાત હોય તે,તેમજ એક માણસની 'કૅરેકટર'–ની વિરુદ્ધની વાત કદી, પણ માનવી જોઇતી નથી. દાખલાતરીકે એક માણસને ઘણે ઠેકાણે જિતેંદ્રિય અને નિર્લોભી બતાવ્યો હોય અને કોઈક ઠેકાણે તેને વ્યભિચારી અને લોભી બતાવ્યો હોય, તો પાછલી વાત તે માણસની નિશ્ચિત 'કૅરેકટર' ની વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટી માનવી.

મારા કેસનો આ પાયો છે અને એ પાયાપરજ આ લેખરૂપી ઇમારત મેં ચણી છે.

દ્રૌપદીનો વકીલ

---

૧ કૃષ્ણચરિત્ર–પાનું ૪૫

હાલનું મહાભારત

" વૃદ્ધ ભરતખંડની ભૂમિ, માનુષતાનું પારણું, તને વંદન છે ! સેંકડો વર્ષના નિર્દય ઉપદ્રવો પણ જેને વિસ્મરણની ધૂળ નીચે દાટી શક્યા નથી, એવી પૂજ્ય અને સમર્થ પાલક માતા, તને પ્રણામ છે ! શ્રદ્ધા વા સત્યતાની, પ્રેમની, કવિતાની અને શાસ્ત્રની પિતૃભૂમિ, તને નમન છે ! તારા ભૂતકાળનો મહિમા પાશ્ચાત્ય દેશોના ભવિષ્યમાં પણ સજીવન થાઓ !" (લુઈ જેકૉલિયટ)

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ।

" જે અહીં હશે તે બીજે પણ હશે, જે અહીં નથી તે બીજે પણ નથી ! " (મહાભારત)

હાલ આપણને જે મહાભારત મળી આવે છે, તેમાં વ્યાસલિખિત માત્ર ૧/૪ તથા વૈશંપાયન અને સૌતિ વગેરેલિખિત ૩/૪ ભાગ છે, એમ સઘળા વિદ્વાનો—જો કે કયા કયા ભાગો પ્રક્ષિપ્ત છે, એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી[1] છતાં—એકમતે કબૂલ કરે છે.

મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયનું નામ 'પર્વસંગ્રહાધ્યાય' છે. મહાભારતમાં જે જે બાબતનું બયાન કરવામાં આવ્યું છે અથવા જેને વિષે લખવામાં આવ્યું છે, તે સર્વેનો ટુંક સાર એ અધ્યાયમાં છે. તેને મહાભારતનું સૂચિપત્ર અથવા અનુક્રમણિકા (ટેબલ ઑફ્ કન્ટેન્ટ્સ) કહીએ તો ચાલે. નાનામાં નાના વિષયની પણ એમાં ગણત્રી થયેલી છે; માટે જો કોઇ મોટો, મહત્ત્વનો વિષય એમાં ગણ્યાવિનાનો રહી જાય, તો તે પાછળથી ઉમેરાયેલો જાણવો. દાખલાતરીકે, અશ્વમેધપર્વમાં અનુગીતા અને બ્રાહ્મણગીતા પર્વાધ્યાય છે. એ બન્ને ઘણી મહત્ત્વની બાબતો છે; કારણ કે એમાં છત્રીસ અધ્યાય રોકાયેલા છે, પણ પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં તેનો જરાપણ ઇશારો નથી; માટે એવું કહી શકાય કે અનુગીતા અને બ્રાહ્મણગીતા એ બન્ને મૂળ ગ્રંથમાં નહોતાં.

વળી અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, મહાભારતમાં એક લાખ શ્લોક છે; તેમ કયા પર્વમાં કેટલા શ્લોક છે, તે પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં જણાવેલું છે. એ મુજબ, ખિલહરિવંશના બારહજાર શ્લોક ન ગણતાં, કલકત્તા પ્રત મુજબ આખા મહાભારતના ૮૪૮૩૬ શ્લોક થાય છે.[2] રા૦ બ૦ વૈદ્યે પોતાના અંગ્રેજી પુસ્તકમાં મહાભારતની મુંબઇની પ્રતમાં હાલ જેટલા શ્લોકો પર્વવાર મળી આવે છે, તેની જે યાદી આપી છે તે પરથી જણાય છે કે, (ખિલહરિવંશના ૧૨૫૮૦ બાદ કરતાં) કુલ ૮૩૨૪૬ શ્લોક મળી આવે છે. મતલબ કે, લાખ શ્લોકનો સરવાળો થતો નથી; તેથી બાકી પૂરી કરી આપવા સારૂ પર્વાધ્યાયસંગ્રહકાર જણાવે છે કે,"એ રીતે ૧૮ પર્વ લખાયાં છે. ત્યારપછી હરિવંશ ને ભવિષ્યપર્વ લખાયાં, અને મોટા મોટાઓએ હરિવંશના શ્લોકોની ગણત્રી બાર હજારની કરી છે." પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં હરિવંશવિષે એથી વિશેષ

---

૧ રા. બ. ચિંતામણરાવ વિનાયક વૈદ્ય, આ લેખકપરના એક પત્રમાં એ વિષે પોતાનો એવો મત જાહેર કરે છે કે, આપણા હાલના આચારવિચારોથી વિરુદ્ધ જે વાતો જણાય છે, તે અસલ મહાભારતનો ભાગ છે; અને હાલના વિચારોને અનુકૂળ જે વાતો છે, તે સઘળું પાછલું ઉમેરણ છે. દાખલાતરીકે દ્રૌપદીને પાંચ પતિ હતા, એ બીના અસલ ભાગની છે અને તેથી સત્ય છે, એમ તેમનું માનવું છે. આપણે ગળે એ ઘુંટડો ભાગ્યેજ ઉતરી શકશે; કારણકે પ્રાચીન આર્યો કાંઇ પાષાણયુગના (સ્ટૉન–એજના) નહોતા–તેઓ દુનિયાની કોઇ પણ પ્રજા કરતાં તેવખતે વધુ આગળ વધેલા હતા.

૨ પણ બંકિમબાબુના કૃષ્ણચરિત્રમાં જૂદાં જૂદાં પર્વોના શ્લોકોની જે સંખ્યા આપી છે, તેનો સરવાળો કરતાં તો ૮૮૮૪૦ શ્લોક થાય છે. આથીજ એ શ્લોકોનો જે સરવાળો તે બાબુએ ૮૪૮૩૬ નો આપ્યો છે, તેની આગળ તેના વિદ્વાન અનુવાદકે પ્રશ્નચિન્હ મેલ્યું હશે !

(જુઓ ગુ. ભા. પૃ. ૪૧)

કશું લખેલું નથી. એ મુજબ ગણતાં ૯૬૮૩૬ શ્લોક થાય;[1] પણ બંકિમબાબુની ગણત્રી મુજબ જુમલે ૧૦૭૩૯૦ અને રા. બ. વૈદ્યની ગણત્રી મુજબ ૯૫૮૨૬ શ્લોક થાય છે. આથી બંકિમબાબુ કહે છે કે, મહાભારતમાં કદી પણ લાખ શ્લોકો હતાજ નહિ; પણ વૈદ્ય કહે છે કે એક લાખની સંખ્યા તો આશરે લખી હોવી જોઇએ; કારણ કે સૌતિના કહેવા મુજબ ૯૬૮૩૬ ની તે સંખ્યા હોવી જોઇએ અને તેમાંયે મુંબઇની પ્રતમાં તો ૯૫૮૨૬ છે, એટલે ૧૦૧૦ શ્લોક સૌતિની ગણત્રી કરતાંયે ઉલટા ઓછા છે.

પણ ખુદ અનુક્રમણિકાધ્યાયને પણ 'એન્લાર્જ' કરવામાં આવ્યો છે; કારણ કે બંકિમબાબુના લખવા મુજબ એ અધ્યાયના ૧૦૨ મા[2] શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, "વ્યાસદેવે દોઢસો શ્લોકવાળી અનુક્રમણિકા લખી છે;" પરંતુ હાલના મહાભારતના એજ અધ્યાયમાં ૨૭૨ શ્લોક જોવામાં આવે છે, એટલે કે પર્વસંગ્રહાધ્યાય લખાયા પછી પણ અનુક્રમણિકામાં ૧૨૨ શ્લોક વધી ગયા છે!

મહાભારતનું શરૂઆતનું ઉપાખ્યાન છોડી દેતાં તેમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે. એ શ્લોક વેદવ્યાસે પોતાની જાતે પોતાના પુત્ર શુકદેવને શીખવેલા. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, "પ્રથમ આ ભારતરૂપી સંહિતા વ્યાસજીએ ચોવીસ હજાર શ્લોકોની કરી અને પછી મહાત્મા પુરુષોનાં આખ્યાન લખ્યાં છે, તેથી એ ભારત એક લાખ શ્લોકનું થયું. વળી પર્વસહિત વૃત્તાંતોની અનુક્રમણિકા વાસ્તે દોઢસો શ્લોક બીજા કર્યા. આવી રીતે એ ભારતની રચના કરીને વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને ભણાવ્યું ને બીજા કેટલાક યોગ્ય શિષ્યોને પણ શીખવ્યું."[3] હવે વૈશંપાયન શુકદેવ પાસે એ શીખેલા તેથી કુદરતી રીતેજ જનમેજયની પાસે પણ એજ કદના મહાભારતની કથા થયેલી; માટે આદિમહાભારત એટલાજ શ્લોકોનું જાણવું.[4]

હવે વૈશંપાયને જનમેજય આગળ કહેલું તે ભારતાખ્યાન ઉગ્રશ્રવાએ નૈમિષારણ્યમાં શૌનકાદિ ઋષિઓને કહેલું; પણ પર્વાધ્યાયસંગ્રહકાર એ સંગ્રહ ઉગ્રશ્રવાએ કહી સંભળાવ્યો હોય તેમ લખે છે, તેથી વૈશંપાયનનાં એ વચન હોય નહિ; માટે એ ભાગ આદિ એટલે વૈશંપાયનના મહાભારતનો પણ નહિ. અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં લખ્યું છે કે, 'કોઈ ભારતનો આરંભ પહેલેથી, કોઇ આસ્તિકપર્વથી તો કોઈ ઉપરિચર રાજાના આખ્યાનથી કરે છે.'[5] માટે જ્યારે ઉગ્રશ્રવા એ ગ્રંથ ઋષિઓને સંભળાવતા હતા, ત્યારે પર્વસંગ્રહાધ્યાય તો શું, પણ અનુક્રમણિકાધ્યાયના ૧૫૦ શ્લોક બાદ કરતાં શરૂઆતના બાસઠ અધ્યાય પણ તેમાં નહિ હોય; અને તે સઘળાજ પાછળથી ઉમેરાયેલા હોવા જોઇએ.[6] એ અધ્યાય જોતાંજ એવો વિચાર આવે છે કે, ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે મહાભારતમાં ઘણો ભાગ ઉમેરાતો જશે એમ ધારી તેનો

---

૧ પણ રા. બ. ચિંતામણરાવ વૈદ્યે પોતાના 'ધી રીડલ ઑફ ધી મહાભારત' નામના પુસ્તકના 'ઍપેન્ડીક્સ' માં મહાભારતમાં લખ્યા મુજબની આ સંખ્યાઓનો સરવાળો જો કે ૯૬૮૩૬ નો મૂક્યો છે, છતાં ખરી રીતે તો તે ૯૬૮૫૩ થાય છે.

૨ ततोऽध्यर्द्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः।अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्व्वणाम् ॥

૩ चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ॥ વગેરે વગેરે (આદિપર્વ–અ૦ ૧૦૧,૧૦૩)

૪ રા. બ. વૈદ્યે પોતાનાં 'રીડલ ઑફ ધી મહાભારત' નામના પુસ્તકની પૂરવણીમાં કયા કયા ભાગો પ્રક્ષિપ્ત હોવા સંભવે છે તે, તેમજ તેજ પુસ્તકના ચોથા અધ્યાયમાં જૂદાં જૂદાં નવ કારણો આપી મહાભારતનું કદ આટલું કેમ વધ્યું તે, સવિસ્તર બતાવી આપ્યું છે.

૫ આદિપર્વ–અ૦ ૧૧ શ્લો૦ ૫૨

૬ કારણકે ૬૩ મા અધ્યાયમાં મહાભારતનાં વખાણ અને તેની રચનાસંબંધી કંઇક હેવાલ આપેલો છે, જે માત્ર ગ્રંથની શરૂઆતમાંજ હોવો જોઇએ.

અટકાવ કરવામાટેજ અનુક્રમણિકાધ્યાય પછી કોઇએ પર્વસંગ્રહાધ્યાય રચી કાઢયો છે; અને તેથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, પર્વસંગ્રહાધ્યાય રચાયા પહેલાં પણ મહાભારતમાં નવી વાતો દાખલ થઈ ચૂકેલી !

વળી વ્યાસ અને વૈશંપાયનની રચનાસુધી મહાભારતનાં કેવળ એક સો નાનાં નાનાં પર્વો હતાં, અને સૌતિ પણ તે કબૂલ કરે છે. સૌતિએ તે મોટાં કરી ભારતના અઢાર મોટા વિભાગ કર્યા અને તેને પણ 'પર્વ'નુંજ નામાભિધાન કર્યું. આદિપર્વના પ્રથમાધ્યાયમાં પર્વોની જે યાદી આપેલી છે, તેની સંખ્યાનો સરવાળો કરતાં પણ તે સો કરતાં વધી જાય છે; આથી પણ એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, વૈશંપાયનના ભારતને સૌતિએ મોટું કર્યું હતું.

વળી મહાભારતમાં કેટલાક પ્રશ્નો રાજા જનમેજય પૂછે છે ને વૈશંપાયન તેના ઉત્તર આપે છે. એ બધું અસલ મહાભારતમાં હોવું શકય નથી. મતલબ કે, એક ઇતિહાસતરીકે વ્યાસે ભારતની અસલ રચના કરેલી અને "જય" નામ આપેલું.[1] મહાભારતના મંગલાચરણના પ્રથમ શ્લોકમાંજ એ નામનો ઉલ્લેખ છે.[2] છેલ્લા પર્વમાં પણ એજ નામ અપાયેલું આપણે જોઇએ છીએ. વ્યાસે રાતદિવસ મહેનત કરી એની રચના ત્રણ વર્ષમાં કરી, એમ મહાભારતમાં લખ્યું છે. આને આપણે મહાભારતની પ્રથમ આવૃત્તિ કહીશું.

વ્યાસે એ રચના પોતાના પાંચ શિષ્યોને શીખવી. તેમનાં નામ સુમંતુ, જૈમિની, પૈલ, વૈશંપાયન અને શુક (વ્યાસનો પુત્ર) હતાં. ખુદ મહાભારતમાં લખ્યું છે કે, આ દરેકે ત્યારબાદ પોતપોતાનું ભારત રચ્યું. આશ્વાલયને આ પાંચેને 'ભારતાચાર્ય' કહ્યા છે. આથી એમ માનવાનું કારણ રહે છે કે, વૈશંપાયનાદિએ જે રચના કરી તે 'ભારત' કહેવાતી. 'જય' માંથી 'ભારત' માં પરિવૃત્ત થયેલી આ આવૃત્તિને આપણે બીજી આવૃત્તિ કહીશું.

હવે આપણે ત્રીજી–છેલ્લી–આવૃત્તિની તપાસ કરીએ. તેનો રચનાર સૌતિ હતો; કારણ કે મહાભારતમાં તે પોતેજ કહે છે કે, "હે ઋષિગણ ! મેં ભારત એક લાખ શ્લોકમાં કહી સંભળાવ્યું છે. આ દુનિયામાં વૈશંપાયને તે સૌથી પ્રથમ કહી સંભળાવેલું."[3] 'ભારત' મટીને ઘણુંકરી 'મહાભારત' નું નામ આપનાર પણ એજ હોવો જોઇએ. આશ્વાલયને 'ભારત' અને 'મહાભારત' જૂદાં ગણ્યાં છે, તો આપણે વૈશંપાયનની કૃતિને 'ભારત' અને સૌતિની કૃતિને 'મહાભારત' ગણીશું તો ખોટું નહિ કહેવાય; કારણકે સૌતિએ પોતે કહ્યું છે કે, 'ભારત' ને તેનું મોટું વજન અને કદ જોઇ તેને 'મહાભારત' નામ આપ્યું છે.[4]

પણ બીજા ગ્રંથો કરતાં મહાભારતમાં કાલ્પનિક વૃત્તાંતો વિશેષ છે, તેનાં કેટલાંક ખાસ કારણો છે. દરેક જગ્યાએ ઇતિહાસના વર્ણનમાં ખોટા વૃત્તાંતો ઘુસી જવાનાં બે કારણો હોય છે. એક તો લોકો જે કાંઈ કહે તેનાપર અંધવિશ્વાસ રાખી લેખક તેનેજ ખરૂં માની લઇ પોતાના પુસ્તકમાં દાખલ કરે તે; અને બીજું, એક લેખકની કૃતિ રચાઇ બહાર પડે ને તેનો પ્રચાર થાય ત્યારપછી પાછળથી થનારા બીજા લેખકો પોતાના લેખ તે આગલા લેખમાં પોતાના નામવિના દાખલ કરી દે તે. આમાંના પહેલા સબબને લીધે દરેક દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં કાલ્પનિક વાતો દાખલ થઇ ગઇ છે અને મહાભારતમાં પણ તેવું બન્યું છે. બીજા સબબની હસ્તિ આર્યાવર્ત્તસિવાય બીજા દેશોમાં ન હોવાથી તે દેશોના ઇતિહાસોપર તેણે એટલી બધી અસર નથી કરી; પરંતુ મહાભારતમાં તો તેણે વિશેષ રીતે પોતાનું પ્રાબલ્ય બતાવ્યું છે અને તેમ થવાનાં ત્રણ કારણો છે.

---

૧ जयो नामेतिहासोऽयम् । ૨ ततो जयमुदीरयेत् । ૩ આદિપર્વ, અ૦ ૧, ૧૦૭
૪ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ।

પ્રથમ કારણ એ છે કે, બીજા બધા દેશોમાં જેવો ઇતિહાસ રચાયો કે તરત તેને લખી લેતા. એવા લખેલા ગ્રંથોમાં પારકા લેખકને પોતાનો લેખ ઘુસાડી દેવો સહેલો પડતો નથી; કારણકે તેવા પ્રસંગમાં એક નકલપરથી બીજી નકલની શુદ્ધાશુદ્ધિ નક્કી થતી હોવાથી ઝટ પકડાઇ જવાનો ભય રહે છે. આગળના વખતમાં ભરતખંડમાં આખો ગ્રંથ રચાયો કે તેનો પ્રચાર મોઢે મોઢે થતો અને લખવાની કળાની આવડત છતાં ગુરુ શિષ્યને શીખવે અને તે બીજાને શીખવે, એમ બધું મોઢે મોઢેજ ચાલતું. આથી અંદર અંદર નવીન રચના દાખલ કરી દેવાનું બહુ સરળ થઇ પડતું.

બીજું કારણ એ છે કે, આપણા લોકોમાં જેટલું પ્રિય તથા ગૌરવવાળું પુસ્તક મહાભારત થઇ પડયું છે, તેટલું કોઈપણ ઇતિહાસનું પુસ્તક ગ્રીસ કે રોમમાં થઈ પડેલું નથી; અને તેથી જેટલી ઇચ્છા ભરતખંડના લેખકોને પોતાનો લેખ તેમાં દાખલ કરી દેવાની હોય તેટલી તે દેશના લેખકોમાં સ્વાભાવિક રીતેજ હોય નહિ.

ત્રીજું કારણ એ છે કે, પાશ્ચાત્ય દેશોના લેખકો યશ અથવા એવીજ બીજી કોઈ રીતની ખ્યાતિ હાંસલ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી શકયા નથી અને તેથી હમેશાં પોતાની કૃતિ પોતાનેજ નામે ઓળખાવવાનો તેમનો ઉદ્દેશ રહેતો. પારકાની કૃતિમાં પોતાની કૃતિ ઘુસાડી દઈ પોતાના નામનો લોપ કરી નાખવાની તેમને ઇચ્છાજ થતી નહોતી; પણ ભરતખંડના નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ બ્રાહ્મણો તો યશના ભૂખ્યા હતાજ નહિ ! તેઓ તો कर्मण्येवाधिकारस्ते ના ઉપાસક હતા ! આ દેશમાં એવા ઘણા ગ્રંથો છે કે જેના બનાવનારાઓનાં નામ હજુસુધી પણ કોઇ જાણતું નથી ! આવા લેખકોએ મહાભારત જેવા લોકપ્રિય ગ્રંથમારફતે પોતાની કૃતિ પણ લોકોમાં વિશેષ ફેલાય એવા વિચારથી તે ગ્રંથમાં પોતાના લેખ દાખલ કરી દીધા હોવા જોઇએ.[૧]

વળી વ્યાસે જ્યારે બહુ સ્વતંત્રપણે લખ્યું છે,[૨] ત્યારે ત્યારપછીના લેખકોએ પોતાનાં માન્ય દેવનું માહાત્મ્ય વધારવા અનેક ફેરફારો કર્યા છે. મહાભારતમાં આ મુજબ, ઝીણી નજરે જોતાં, કૃષ્ણ અને શિવવાદીઓના વિવાદના ઘણા દાખલા જડી આવે છે. એ સર્વે ભાગો

૧ રાજા ભોજના રાજ્યમાં વ્યાસજીને નામે માર્કંડેય અને શિવપુરાણ કોઇએ બનાવેલાં, જેની રાજા ભોજને ખબર પડતાં તેણે તે લેખકના હાથ કપાવી નાખી રાજ્યમાં ઢંઢેરો પીટાવેલો કે, "દરેકે પોતાની રચના પોતાનેજ નામે પ્રસિદ્ધ કરવી, પ્રાચીન ઋષિઓને નામે નહિ."

૨ વ્યાસની નિષ્પક્ષતાનાં એક બે ઉદાહરણો આપણે લઇશું. યાદવોનો જ્યારે પરસ્પરમાં લડવાથી નાશ થાય છે, ત્યારે અર્જુન દ્વારકાં આવી શ્રીકૃષ્ણની સ્ત્રીઓને હસ્તિનાપુર લઈ જવા પ્રયાણ કરે છે; પણ રસ્તામાં રાની માણસો તેનાપર હુમલો કરે છે અને અર્જુનના કબજામાંથી ઘણીક સ્ત્રીઓ લઈ જાય છે. આ ઠેકાણે વ્યાસ સ્પષ્ટ કહે છે કે, "કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાની મરજીથીજ ચાલી ગઇ!" (मौसलपर्व-૭, ૫૯ જુઓ) કૃષ્ણની મનાતી સેંકડો સ્ત્રીઓમાંથી કેટલીક અસંતુષ્ટ હશે, તેથી તેઓ પોતાની મરજીથીજ રાની લોકો જોડે નીકળી ગઈ હશે, તેનો કવિએ સામાન્ય રીતે સ્વતંત્રતાથીજ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી દુર્યોધન જ્યારે ભીમની ગદાથી ઘાયલ થઇ પડે છે અને કૃષ્ણનાં દુર્વચનોનો જવાબ પોતાના બચાવમાં આપે છે, ત્યારે કવિ કહે છે કે, "દેવતાઓએ તે મરણતોલ થયેલા દુર્યોધનપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરી અને ત્યાં ઉભેલા બધા-કૃષ્ણ પણ-ઝંખવાણા પડી ગયા!" મતલબ કે વ્યાસે કૃષ્ણની પણ શરમ રાખી નથી; સઘળું સ્વતંત્રતાપૂર્વક લખ્યું છે. જો એમ ન હોત, તો પહેલા ઉદાહરણમાં ખાસ કૃષ્ણની સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ તે કરત નહિ; અને બીજામાં ખુદ કૃષ્ણે દુર્યોધનનાં જે કર્મો વખોડી કાઢેલાં તે કર્મોના કરનારપર તે દેવતાઓ પાસે પુષ્પવૃષ્ટિ કરાવી કૃષ્ણને 'ભોંઠા' પાડવાનું પસંદ કરત નહિ.

કે જેનાં અનેક ખુલ્લાં ઉદાહરણો અનુશાસન પર્વમાંથી મળી આવે છે, તે કૃષ્ણ અને શિવની ઉપાસનાનું પરિબળ જ્યારે બહુ વધેલું હશે ત્યારે ઉમેરાયેલા હોવા જોઈએ. મહાભારત રચાયું તે વખતે અને ત્યારપછી પણ થોડો વખતસુધી, એ બે ઉપાસના પૈકી એકેનું બહુ જોર નહોતું. જેમ જેમ જોર વધતું ગયું, તેમ તેમ ઝગડો વધતો ગયો અને મહાભારતનું કદ પણ વધતું ગયું ! આ રીતે મહાભારત એ બન્ને પક્ષનો 'શાસ્ત્રાર્થ હૉલ' બન્યો ! શિવમાર્ગીઓ શિવનું અને વિષ્ણુમાર્ગીઓ વિષ્ણુ અને કૃષ્ણનું માહાત્મ્ય વધે એવી રચના સપાટાબંધ ગોઠવી ઘાલવા લાગ્યા.

ઉપરાંત વામમાર્ગીઓએ પણ પોતાના હાથમાં આવેલી તક પોતાના હંમેશના રિવાજ મુજબ જવા દીધી લાગતી નથી. સુદેષ્ણા કીચકને 'પર્વ' ને દિને માંસમદ્યાદિ લઈ સૈરંધ્રીને મોકલવાનું કહે છે; આથી એ 'પર્વ' પ્રાયઃ વામમાર્ગીઓનું હશે.[1] વળી સંધિ સારૂ પાંડવો પાસે ગયેલો સંજય અંધ ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે જઇ કૃષ્ણાર્જુન કેમ અને ક્યાં બેઠા હતા તેનું વર્ણન આપતાં કહે છે કે, "ખૂબ મદ્ય પીને બેઠેલા તેઓમાંથી કૃષ્ણ તો પોતાના બેઉ પગ અર્જુનના ખોળામાં નાખી બેઠેલા, પણ અર્જુન તો એક પગ દ્રૌપદીના ખોળામાં તથા એક સત્યભામાના ખોળામાં નાખી બેઠેલો હતો !"[2]

આવી આવી નિષ્પ્રયોજન અને દુરાચારની વાતો વેદવિજ્ઞ જનોની 'કૅરૅક્ટર' સાથે બંધબેસ્તી આવતી નથી, તેથી તે બીજાની ઉમેરેલી હોવી જોઇએ; અને તે 'બીજા' તે કોઇ નહિ, પણ પ્રાયઃ મહા દુરાચાર ફેલાવનાર વામમાર્ગીઓજ હોવા જોઇએ. મતલબ કે, આપણે માટે એમની પ્રસાદી પણ મહાભારતમાં ઉપલબ્ધ છે !

વળી મહાભારતને 'પાંચમો વેદ' બનાવવાને સારૂ પણ લેખકોને થોડી ખટપટ કરવી પડી નથી ! તેમ કરવા માટે મહાભારતમાં અનેક વિષયોનું તેમને ઉમેરણ કરવું પડયું છે; અને એમ કરી સ્ત્રી તથા શૂદ્રોને-કે જેમને વેદ ભણવા કે સાંભળવાનો અધિકાર નથી એમ મનાય છે, તેમને-પણ સાધારણ નૈતિક જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની સગવડ કરી આપી છે;[3] તેમજ આજ સબબને લીધે સારીમાઠી બધી વાતો એમાં દાખલ થઇ ગઇ છે. શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વનો ઘણો ભાગ, ભીષ્મપર્વનો શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાળો, વનપર્વનો માર્કંડેય સમસ્યાવાળો અને ઉદ્યોગપર્વનો પ્રજાગર પર્વાધ્યાયવાળો ભાગ-એ સઘળું આ સમયમાં રચાયેલું લાગે છે. હાલમાં એક મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાને શોધ કરી એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, મૂળ ભગવદ્ગીતા આશરે એંશી શ્લોકની હતી. આથી આ સમયમાં પુષ્કળ ઉમેરણ થયું હોવું જોઇએ.

વળી બૌદ્ધધર્મની પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મમાં અહિંસા આદિનું તત્ત્વ વધારી તેની જે નવી આવૃત્તિ કરી, તેની પણ અસર તેને થયાવિના રહી નથી. એ બધું થઈ મહાભારત હાલની સ્થિતિએ ઇસ્વી સન પૂર્વે ત્રીજાથી પહેલા સૈકાની વચ્ચે તૈયાર થઈ રહેલું.

પણ જો કે મહાભારતમાં આટલું બધું ઉમેરણ થયું છે ખરૂં, છતાં તેના કદનું પ્રમાણ જોતાં તેના લેખકોએ જે ચતુરાઈથી કામ લીધું છે તે અભિનંદનીયજ છે. આટલા મોટા

---

૧ વિરાટપર્વ, અ૦ ૧૫ શ્લો૦ ૫. રા. રા. મણિશંકર ગોવિંદજી વૈદ્યે પોતાના "પાંડવકૌરવ" નામના પુસ્તકમાં આ 'પર્વ' નો અર્થ "ચૌદશ વગેરેનો દિવસ" કર્યો છે, કે જે દિવસ દેવીભક્તોનોજ પર્વ-દિવસ મનાય છે.

૨ ઉદ્યોગપર્વ, અ૦ ૫૯ શ્લો૦ ૩-૭

૩ स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनाम् त्रयी न श्रुतिगोचरा। कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम्॥ श्रीमद्भागवत-१, ४, २५

મહાભારતમાં સૌતિ માત્ર એક બે ઠેકાણેજ પકડાઇ જાય છે. ભીષ્મપર્વમાં જ્યાં ધર્મરાજા કર્ણને નિરૂત્સાહિત કરવાનું ઉદ્યોગ (પર્વ)માં આપેલું પોતાનું વચન પાળવા શલ્યને યાદ દેવડાવે છે ત્યાં, અને અશ્વમેધપર્વના ૬૬ મા અધ્યાયમાં કુંતી "ઐશિકા(પર્વ)માં" ઉત્તરાપુત્રને જીવતો કરવાનું આપેલું વચન પાળવાની કૃષ્ણને યાદ દેવડાવે છે ત્યાં. આ પર્વોનો સંબંધ અસલ બીનામાં હોઇ શકે નહિ એ દેખીતું છે, અને તેથી એ બધું પ્રક્ષિપ્ત છે એમ માનવું સકારણ છે.

ટુંકમાં, હાલનું મહાભારત તે 'જય' નામના વ્યાસના કાવ્યને વૈશંપાયને મોટું કરી 'ભારત' નામ આપ્યા બાદ તેની સુધારાવધારા તથા ભૂમિકા અને અનુક્રમણિકા સાથેની સૌતિએ કરેલી નવીન રચના તથા કેટલાક અન્ય લેખકોનો મંતવ્ય–સંગ્રહ છે; અને તેથી દેખીતી રીતેજ તેમાંનું કેટલુંક અસલ ન હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી.

પૂર્વવૃત્તાંત

પાંચાલોનો રાજા દ્રુપદ અને કૌરવપાંડવોના ગુરુ દ્રોણ–એ બેઉ સહાધ્યાયી હતા. ગુરુકુળ છોડયા પછી, પોતાના પિતા પૃષત્‌ના મૃત્યુબાદ, દ્રુપદ રાજા થયો; અને ભરદ્વાજપુત્ર, પરશુરામશિષ્ય, ધનુર્વિદ્યાધુરંધર દ્રોણ, પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી કૃપાચાર્યની બ્હેન કૃપી જોડે લગ્ન કરી ગરીબીમાં રહેવા લાગ્યો. થોડાક સમયે કૃપીથી અશ્વત્થામા નામનો એક પુત્ર પ્રસવ્યો. બાદ એક સમયે દ્રોણ પોતાની સ્ત્રી તથા પુત્રસહિત જ્યારે એક નગરમાં રહેતો હતો, ત્યારે શ્રીમંતોનાં બાળકોને દૂધ પીતાં જોઇ અશ્વત્થામાએ પણ પોતાના પિતા પાસે આવી રડતાં રડતાં દૂધ પીવા માગ્યું; પરંતુ તે બિચારા નિર્ધન બ્રાહ્મણપાસે ગાય ક્યાંથી હોય? તેમ તે વખતમાં મીઠું, રાંધેલું અન્ન, દહીં, દૂધ, મધ, તેલ, ઘી, તલ, માંસ, ફળ, મૂળીયાં, શાકભાજી, લાલ વસ્ત્ર, સર્વ સુવાસ અને ગોળ કોઇ વેચતું નહિ;+ તેથી ગાય રાખ્યા સિવાય અન્ય કોઈ પણ પ્રકારે દૂધ મળવું અશક્ય હતું. આથી ગૌદાન કરનાર કોઈ ધર્માત્માની શોધમાં તે નગરમાં દ્રોણ પુષ્કળ રખડયો; પણ તેવું કોઇ મળ્યું નહિ, તેથી તેણે પોતાની સ્ત્રીને થોડાક લોટમાં પાણી ભેળવી દૂધ જેવું કરી અશ્વત્થામાને આપવા જણાવ્યું. તે પી બાલક અશ્વત્થામા પોતાનું ઇચ્છિત મળવાથી 'મેં ગાયનું દૂધ પીધું' એમ વારંવાર બોલતો બોલતો આનંદથી નાચવા લાગ્યો! એ જોઇ દ્રોણને પોતાના દારિદ્રયથી બહુજ લાગી આવ્યું. આથી સુદામા જેમ કૃષ્ણ પાસે ગયો હતો, તેમ દ્રોણ પાંચાલરાજા દ્રુપદ–કે જેની સાથે તેને ગુરુકુળમાં બહુ દોસ્તી હતી–પાસે દ્રવ્યયાચના કરવા ગયો, કે જેથી પોતાના કુટુંબનો નિર્વાહ સારી રીતે ચાલી શકે. દ્રુપદને મહેલે જઇ દ્વારપાળસાથે તેણે સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, 'તમારો મિત્ર દ્રોણ આવ્યો છે;' પરંતુ રાજ્યમદથી મત્ત થયેલા રાજા માબાપને પણ ભૂલી જાય છે, તો બિચારા દ્રોણ જેવા એક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ મિત્રની તો વાતજ શી? રાજાએ કહેવડાવ્યું:–"હે બ્રાહ્મણ! તારૂં અને મારૂં મિત્રત્વ સંભવતુંજ નથી.દરિદ્રી મનુષ્ય શ્રીમંતનો, મૂર્ખ વિદ્વાનનો અને કાયર શૂરાનો કદીપણ મિત્ર હોઈ શકે નહિ; તે પ્રમાણે જે પોતે રાજા ન હોય તે રાજાનોયે મિત્ર હોઇ શકે નહિ!" ઉદ્ધતપણાથી ઉચ્ચારાયેલાં દ્રુપદનાં આ વાકયોથી દ્રોણને ઘણો ક્રોધ ચઢયો; પરંતુ કંઈપણ બોલ્યાવિના તે ત્યાંથી નીકળી કુરુજાંગલ દેશમાંથી પ્રવાસ કરતો કરતો હસ્તિનાપુર પાસે આવી અટકયો.

તે દિવસે પાંડવકૌરવો હસ્તિનાપુરની બહારના મેદાનમાં ગીલ્લીદંડા રમતા હતા. રમત

+ अविक्रेयं लवणं पक्वमन्नं दधि क्षीरं मधु तैलं घृतं च । तिला मांसंफलमूलानि शाकं रक्तं वासः सर्वगन्धा गुडाश्च ॥ ઉદ્યોગ પર્વ અ० ૩૮ શ્લો० ૫

રસપર ચઢતાં કમનસીબે ગીલ્લી એક સુક્કા પણ ઉંડા કૂવામાં જઇ પડી. તે કાઢવાના તેમણે બહુ પ્રયત્ન કર્યા, પણ નીકળી નહિ. આથી લાચાર થઇ એકબીજાનું મોં તાકતા તેઓ ઉભા હતા, એટલામાં ત્યાંથી પસાર થતા દ્રોણે એ બનાવ જોઈ "કૌરવવંશ તથા ક્ષત્રિયજાતિમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં અને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવા છતાં આટલી ગીલ્લીયે કૂવામાંથી તમે કાઢી શકતા નથી, તેથી તમારી શીખેલી સર્વ વિદ્યા વ્યર્થ છે" આમ કહી તે ગીલ્લી તેઓને કાઢી આપી. આથી ખુશ થઇ તે રાજપુત્રો દ્રોણને ભીષ્મપિતામહ પાસે લઈ ગયા, જેમણે તેની પાંડવકૌરવોના અસ્ત્રવિદ્યાના શિક્ષકતરીકે નિમણુક કરી.

સર્વ શિષ્યોને યથાર્થ વિદ્યાદાન આપ્યા બાદ દ્રોણે ગુરુદક્ષિણાતરીકે પોતાના શિષ્યો પાસે પાંચાલદેશપર સ્વારી કરી રાજા દ્રુપદને જીવતો પકડી લાવવાની માગણી કરી, જે અર્જુને પૂરી કરી. બંધીવાન થયેલા રાજા દ્રુપદને ત્યારબાદ દ્રોણાચાર્યે અગ્નિવેષના આશ્રમમાંની દોસ્તીની વાતો યાદ દેવડાવી, 'જેની પાસે રાજ્ય નથી તે રાજાનો મિત્ર હોઇ શકતો નથી' એ દ્રુપદનાંજ વેણ તેને પાછાં સંભળાવ્યાં; અને તેના મિત્ર થવાસારૂ તેના રાજ્યમાંથી અર્ધું–ગંગાની ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ–પોતે રાખી, બાકીનું રાજ્ય તેને પાછું આપી કહ્યું કે:– "હવે આપણે બેઉ રાજા થયા, તેથી હવે આપણ વચ્ચે મિત્રતા થવામાં કંઇજ હરકત નથી!" રાજા દ્રુપદ આથી બહુજ શર્મિંદો થઈ એનું વેર લેવાનો, તથા પોતાને પકડનાર મહાપરાક્રમી અર્જુન સાથે નિકટ સંબંધમાં આવવાનો વિચાર કરતો કરતો પોતાના નગરમાં ગયો; અને યાજ નામના ઋષિ પાસે પુત્રકામેષ્ટિ યજ્ઞ કરાવ્યો, જેથી તેને એક પુત્ર અને એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઇ, જેમનાં નામ અનુક્રમે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને કૃષ્ણા રાખવામાં આવ્યાં.

બીજી બાજુ રાજા ધૃતરાષ્ટ્રે શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત થયેલા પુત્રોની યોગ્યતા જોઇ સર્વેમાં વડિલ યુધિષ્ઠિરને યુવરાજપદ આપ્યું. પાંડવોએ ચારે દિશાઓના અનેક રાજાઓને જીતી પુષ્કળ દ્રવ્ય આણ્યું અને પ્રજામાં પણ તેઓ બહુ પ્રિય થઇ પડયા. આથી પરાક્રમ, સાહસ, શૌર્ય ઇત્યાદિ ગુણોમાં કૌરવો કરતાં પાંડવોજ શ્રેષ્ઠ થતા જાય છે અને પોતાના પુત્રો પછાત પડી જાય છે; એ જોઇ આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને બહુ લાગી આવ્યું અને તેના મનમાં પાપબુદ્ધિ ઉપજી, તેથી પાંડવોને ઉતારી પાડી કૌરવોની વાહવાહ થાય તેવા કયા ઉપાયો યોજવા, તેની સલાહ લેવા સારૂ તેણે કણિક નામના કુટિલ રાજનીતિશાસ્ત્રપારંગત એક બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો. બાદ 'વારણાવત નગરમાં એક મોટો ઉત્સવ થનાર છે અને તે નગર પણ જોવા જેવું છે' વગેરે કહી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને કુંતીસહ તે ઉત્સવમાં જવાની આજ્ઞા કરી. વડિલોની આજ્ઞાનું કદીપણ ઉલ્લંઘન ન કરનાર યુધિષ્ઠિરને જોકે એમાં કાંઇ કપટ તો જણાયું, પણ માત્ર ધૃતરાષ્ટ્રનું માન રાખવા તે સર્વે વારણાવત જવા ઉપડયા, કે જ્યાં પુરોચન નામના પોતાના એક વિશ્વાસુ મંત્રી પાસે દુર્યોધને જલદી સળગી ઉઠે તેવાં લાકડાં અને બીજા જ્વાળાગ્રાહી પદાર્થોનો એક મહેલ અગાઉથી તૈયાર કરાવી રાખ્યો હતો. પાંડવોને વળાવવા જતાં વિદુરકાકાએ તેમને મ્લેચ્છ ભાષામાં "અલોહ (લોખંડવિનાનાં) શસ્ત્રોથી સાવધ રહેજો, અને વનનાશક તથા હિમનાશક પદાર્થ (અગ્નિ)થી કોલ્હા પ્રમાણે (જમીનમાં ભોંયરૂ ખોદી) પોતાનું રક્ષણ કરજો" આમ કહી ચેતવી દીધા. આથી પાંડવોએ વિદુરે મોકલેલા એક વિશ્વાસુ માણસ પાસે છેક અરણ્યમાં જઇ શકાય તેવું એક ભોંયરૂ ખોદાવ્યું; અને એક દિવસે રાત્રે, મહેલને આગ લગાડી, તેમાં પુરોચનને હોમી–તેના ટાંટીયા તેનાજ ગળામાં ઘાલી–તેઓ ચાલી નીકળ્યા; અને અરણ્યમાંના બીજા દ્વારથી બહાર નીકળી પડયા. પણ હસ્તિનાપુરમાં તો, ખરી બીનાથી વાકેફ વિદુર સિવાય, બીજા સઘળાઓએ ખૂબ શોક

કર્યો અને રાજકુળને છાજે તેવી રીતે પાંડવોની ઉત્તરક્રિયા પણ કરવામાં આવી! પણ જનસમાજમાં કૌરવોની દુષ્ટ દાનત જણાઇ ગઇ.

વનમાં નીકળી પડયા પછી ભીમસેને હિડિંબ રાક્ષસને મારી પોતાનાપર મોહિત થયેલી તેની બહેન હિડિંબા જોડે ગાંધર્વલગ્ન કર્યું. આથી તેને એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ, જેનું નામ 'ઘટોત્કચ' રાખવામાં આવ્યું. બાદ પાંડવો એકચક્રા નગરીમાં આવી રહેવા લાગ્યા, જ્યાં ભીમે બકાસુર નામના એક રાક્ષસને માર્યો. ત્યાં થોડોક સમય રહ્યાબાદ તેમને દ્રુપદરાજાને ત્યાંના સ્વયંવરની ખબર મળતાં તે ત્યાં ગયા.

રાજા દ્રુપદે દ્રૌપદીનો આ સ્વયંવર–જેમ નળને શોધી કાઢવા દમયંતીનો કરવામાં આવ્યો હતો તેમ–કડક શરત કરી મહાપરાક્રમી અર્જુનનેજ શોધી કાઢવા રચ્યો હતો; કારણ કે તેની ઇચ્છા તેની વેરેજ કૃષ્ણા આપવાની હતી, પણ પાંડવોનું અસ્તિત્વ નક્કી ન હોવાથી; તેમજ અર્જુન વેરેજ પોતાની કન્યા આપવાનો જો પ્રથમથીજ વિચાર હતો તોપછી સ્વયંવર રચી અન્ય રાજાઓનું અપમાન શા સારૂ કર્યું, એવો પાછળથી અન્ય રાજાઓ વાંધો લેશે એમ યોગ્ય વિચાર કરીનેજ, તેણે પોતાની એ ઇચ્છા કોઇ આગળ જાહેર કરી નહોતી; પરંતુ સ્વયંવરની જે શરત તેણે રાખી હતી તે એવીજ હતી કે જે ઘણુંખરૂં અર્જુનસિવાય બીજા કોઈથી પૂરી પડે નહિ.

કથા

ઉપર પ્રમાણે લાક્ષાગૃહમાંથી જીવંત નીકળેલા પાંડવો જ્યારે ગુપ્તપણે એકચક્રા નગરીમાં રહેતા હતા, ત્યારે સત્યવતીપુત્ર વેદવ્યાસ તેમને મળવા આવ્યા. ધર્મ અને અર્થને અનુરૂપ કેટલુંક ભાષણ તથા નાના પ્રકારની આશ્ચર્યકારક કથાઓ કહ્યાબાદ તે મહર્ષિએ પાંડવોપ્રત્યે કહ્યું કેઃ—"તપોવનમાં એક મહર્ષિની કન્યા હતી. કૃશ ઉદર, ઉત્કૃષ્ટ કમર અને ઉત્તમ ભમરોથી યુક્ત તે કન્યા જોકે સર્વગુણસંપન્ન હતી, છતાં પોતાના કર્મથી ભાગ્યહીન હતી; તેથી રૂપવતી હોવા છતાં તેને પતિ મળ્યો નહિ. આથી દુઃખિત થઇ તે કન્યાએ પતિ સારૂ તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો અને ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી શંકરને સંતુષ્ટ કર્યા. શંકરે વર માગવાનું કહેતાં 'સર્વગુણસંપન્ન પતિ મને જોઇએ છે' એમ તેણે પુનઃ પુનઃ પાંચવાર કહ્યું. આથી 'તને પાંચ પતિ થશે' એમ શંકરે તેને કહ્યું; પરંતુ તે સાંભળી તે ઋષિપુત્રીએ કહ્યું:–'હે પ્રભુ! હે દેવ! આપના પ્રસાદથી એક પતિ પ્રાપ્ત કરવાની મારી ઇચ્છા છે;' પણ " 'પતિ આપો' એ મુજબ તેં પાંચવાર મને કહેવાથી બીજા જન્મમાં તને પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થશે," એમ શંકરે તેને કહ્યું. તે દેવરૂપી કન્યા દ્રુપદકુળમાં ઉત્પન્ન થઇ છે અને જેને કોઈ રીતે નામ મેલી શકાય નહિ એવી તે પૃષતરાજાની નાતીયણ કૃષ્ણા તમારી પત્ની ઠરી ચૂકી છે; માટે હે બલાઢ્ય પાંડવો! તમે પાંચાલનગરમાં હવે નિવાસ કરો. તેને પ્રાપ્ત કરી લેતાં તમે સુખી થશો, એમાં સંશય નથી."[1]

શ્રીમદ્ વેદવ્યાસનાં ઉપલાં વચન સાંભળી દ્રુપદરાજાના સ્વયંવરમાં જવાને ઉદ્યત થયેલા તે પાંડવો ધૌમ્યમુનિને પોતાના પુરોહિત નીમી, તે નિમણુકથા જાણે પોતાને દ્રૌપદી મળીજ ગઇ હોય એવા આનંદિત થઇ, પાંચાલનગર તરફ કુચ કરવા લાગ્યા.[2] જતાં જતાં રસ્તામાં વેદવ્યાસનો પુનઃ મેળાપ થયો, જેમની પાસેથી આશિષ પ્રાપ્ત કરી બ્રાહ્મણોએ પણ તેમને પોતાની સાથે દ્રૌપદી–સ્વયંવરમાં આવવા આગ્રહ કર્યો. એ મુજબ પાંચાલનગરમાં જઇ તે નગર તથા લોકસમુદાય એકઠો થવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી તેમણે

---

૧ આદિપર્વ, અ૦ ૧૭૧ ૨ આદિપર્વ, અ૦ ૧૮૫

એક કુંભારની ઝુંપડીમાં પોતાનો ઉતારો રાખ્યો.[1]

બીજી બાજુ સ્વયંવરની ખબર સાંભળી દેશદેશાંતરના રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને પ્રેક્ષકો આવી પાટનગર કાંપિલ્યમાં એકઠા થવા લાગ્યા. એ રીતે જ્યાં રત્નાદિનું વિપુલ દાન થતું હતું અને નટાદિ આવી પોતપોતાની ચાલાકી બતાવી પ્રેક્ષકોનું મનોરંજન કરતા હતા, એવો તે મંડપ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિંગત થતા જનસમાજથી સુશોભિત થવા લાગ્યો. આવો ઉત્સવ લાગટ પંદર દિવસપર્યંત થયાબાદ સોળમે દિવસે દ્રુપદકન્યા ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જ થઇ, હાથમાં સુવર્ણમાળા લઇ સભામાં આવી.

આ પ્રમાણે સ્વયંવરને દિવસે સર્વ સમાજ એકઠો થતાં રાજા દ્રુપદના પુરોહિતે હવન કર્યો અને અગ્નિનું સંતર્પણ કર્યું; તેમજ બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવ્યું.[2] ત્યારબાદ સર્વ વાદ્યો બંધ થતાં યુવરાજ ધૃષ્ટદ્યુમ્ન હમેશના રિવાજ મુજબ પોતાની બહેન દ્રૌપદીને લઇને સભામાં આવ્યો અને સર્વેને ઉદ્દેશીને બોલ્યો કેઃ—

"હે ભૂપતિઓ ! મારૂં ભાષણ શ્રવણ કરો. અત્રે આ ધનુષ્ય અને બાણ પડેલાં છે, તે લઈ અંતરિક્ષમાં પરિભ્રમણ કરનારા આ યંત્રના છિદ્રમાંથી તમે તીક્ષ્ણ અને ગગનસંચારી પાંચ બાણોથી નિશાન મારો; કારણ કે જે કુલીન, રૂપવાન અને બળવાન પુરુષ એ મહત્કર્મ કરશે, તેની મારી બહેન કૃષ્ણા આજે ભાર્યા થશે." [3]

નૃપતિઓ પ્રત્યે ઉપલું વેણ ઉચ્ચાર્યા બાદ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સ્વયંવરમાં બેઠેલા સર્વે રાજાઓનાં નામ, ગોત્ર અને પરાક્રમ દ્રૌપદીને કહી સંભળાવ્યાં અને લક્ષ્યવેધ કરનાર જોડે વરવાની સૂચના આપી.

હાજર થયેલા રાજાઓમાંથી કેટલાક એક પછી એક ઉઠવા લાગ્યા, પણ સ્વયંવરની શરત પૂરી ન કરી શકવાથી નિરાશ થઇ પાછા બેઠા. આખરે કર્ણ ઉઠયો. તે ધનુષ્ય પણ વાળી શકયો, અને તેનાપર શર પણ સાંધી શકયો. આથી તે શરત પૂરી કરી શકશે એવું વ્યાજબી રીતે કલ્પી 'હું સૂતપુત્રને વરનાર નથી' એમ કહી તેણે તેને પાછો કાઢયો. આ અરસામાં સર્વે રાજાઓ એકીટશે દ્રૌપદી તરફ જોઇ રહ્યા હતા અને પાંચે પાંડવો પણ તેને જોઈ મદનબાણથી ઘાયલ થયા હતા,[4] તેથી બ્રાહ્મણવર્ગમાં બેઠેલા તેઓને જો કે શ્રીકૃષ્ણ ઓળખી શકયા, પણ તેઓ તેમને જોઇ શકયા નહિ. આખરે અર્જુને એ મહાપરાક્રમ કરવાનો વિચાર કર્યો અને બ્રાહ્મણગણની આશિષ મેળવી તે આગળ વધ્યો. ઇશ્વરકૃપાથી સ્વયંવરની વિકટ શરત તે પૂરી કરી શકયો.

બ્રાહ્મણગત અને દ્રુપદપક્ષીય જનોમાં આથી આનંદ પ્રસરી રહ્યો, વાદ્યો મોટે સ્વરે વાગવા લાગ્યાં, ચોતરફથી પુષ્પવૃષ્ટિ થવા લાગી, ભાટપુરાણિકો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અને આખો બ્રાહ્મણસમુદાય જયસૂચક ધ્વજાની માફક પોતાનાં વસ્ત્રો ફરકાવવા લાગ્યો; પણ જેમ શ્રીકૃષ્ણને અર્ધ્ય આપતી વખતે શિશુપાલાદિ રાજાઓ ઇર્ષ્યાથી વિરુદ્ધ પડયા હતા, તેમજ હતાશ થયેલા ક્ષત્રિય રાજાઓ બ્રાહ્મણવર્ગમાંના એક પુરુષે શરત પૂરી કરવાથી પોતાનું અપમાન થયેલું સમજી હાહાકાર કરવા લાગ્યા. આ મુજબની ગરબડ સભામાં ચાલતાં 'ધર્મનિષ્ઠોમાં શ્રેષ્ઠ' યુધિષ્ઠિર 'પુરુષશ્રેષ્ઠ' નકુલસહદેવ સાથે સત્વર ઘેર ચાલતા થયા.[5]

---

૧ તે તુ દૃષ્ટ્વા પુરં તચ્ચ સ્કન્ધાવારં ચ પાણ્ડવાઃ । કુંભકારસ્ય શાલાયાં નિવાસં ચક્રિરે તદા ॥ (આદિપર્વ, અ૦ ૧૮૭, શ્લો૦ ૬)

૨ આદિપર્વ, અ૦ ૧૮૭, ૨૯–૩૧ ૩ આદિપર્વ, અ૦ ૧૮૭, ૩૬, ૩૭

૪ આદિપર્વ, અ૦ ૧૮૯, ૧૧, ૧૨ ૫ આદિપર્વ, અ૦ ૧૯૦, ૨૫, ૨૬

રાજાઓમાં દ્વેષ ઉત્પન્ન થયેલો જાણી, અને વેધ કરનાર અર્જુનને જોઇ, આનંદિત થયેલા દ્રુપદરાજાએ પોતાના સૈન્યસહિત અર્જુનને મદદ કરવાનો વિચાર કર્યો.

આ તરફ વેધ થતાંજ દ્રૌપદી આનંદિત થઇ અને શુભ્ર વસ્ત્ર તથા પુષ્પમાળા લઇને અર્જુનસમીપ આવી. અર્જુને તેનો સ્વીકાર કર્યો; અને બ્રાહ્મણોની સ્તુતિને પાત્ર થયેલો તે, ત્યારબાદ રંગસભામાંથી બહાર નીકળ્યો. તેની પાછળ પાછળ તેની પત્ની પણ નીકળી.[૧]

આ પ્રમાણે તેમને બહાર નીકળતાં જોઇ પ્રથમથીજ દ્વેષાગ્નિથી બળી ઉઠેલા રાજાઓ પોતાનું અપમાન થયેલું માની પરસ્પર કહેવા લાગ્યા કે, " ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કરી અને ઉત્તમોત્તમ અન્ન જમાડી દ્રુપદે આપણું નાક કાપ્યું છે. શું દેવસમુદાય માફક ભેગા થયેલા આ નૃપસમાજમાંથી એકે રાજા તેને પસંદ નહિ પડયો કે એક બ્રાહ્મણને તે પોતાની કન્યા લઇ જવા દે છે ? બ્રાહ્મણોને સ્વયંવરનો અધિકાર નથી; સ્વયંવર તો ક્ષત્રિયોનોજ હોય. વારૂ, જો કન્યા પોતેજ કોઇ રાજાને પસંદ ન કરતી હોય, તો આપણે તેને અગ્નિમાં નાખી દઇએ અને આપણા રાજ્યમાં ચાલતા થઇએ ! "

આ મુજબ વિચાર કરી સર્વે રાજાઓ દ્રુપદનો વધ કરવા તેનાપર ધસ્યા, પણ આયુધોસાથે પોતાની તરફ ધસી આવતા સર્વે રાજાઓને જોઇ ભયભીત થયેલો તે રાજા બ્રાહ્મણોની ' કાળી ગાય ' બની ગયો ! પરંતુ ભીમાર્જુન તેમની સમક્ષ ગયા અને રાજાઓસાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થઇ રહેલા તે દ્વિજશ્રેષ્ઠોને માત્ર પ્રેક્ષકતરીકે ઉભા રહેવાનું કહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અન્ય સાધારણ રાજાઓને મહાત કર્યાબાદ કર્ણ અને અર્જુન તેમજ શલ્ય અને ભીમની જોડીઓ સામસામે આવી ઉભી રહી. બંનેનું તુમુલ યુદ્ધ થતાં સર્વે રાજાઓ ભેગા મળ્યા અને એ મહાપરાક્રમી બ્રાહ્મણો કયા કુળના અને કયા દેશના છે, તેની શોધ કરવાનો વિચાર કરી થોડો સમય યુદ્ધ બંધ રખાવ્યું. એટલામાં ભીમાર્જુનને તેમના અતુલ પરાક્રમથી ઓળખી ગયેલા શ્રીકૃષ્ણે વચમાં પડી યુદ્ધ બંધ રખાવી **'દ્રૌપદી ધર્મથીજ લક્ષ્યભેદક વીરને પ્રાપ્ત થઈ છે'**[૨] એવો નિર્ણય કરી રાજાઓનું સાંત્વન કર્યું; અને તે સર્વે રાજાઓ પોતપોતાને ઠેકાણે ચાલતા થયા, તેમજ અન્ય લોકો પણ **'બ્રાહ્મણોએ પાંચાલરાજાની કન્યા વરી'** અને આજની રંગસભામાં " બ્રાહ્મણોની જીત થઈ " એમ બોલતા બોલતા વિદાય થયા.[૩] અત્યંત આનંદમાં આવી ગયેલા બ્રાહ્મણસમુદાયમાંથી ભીમાર્જુન માંડમાંડ પોતાનો રસ્તો કાઢી શકયા. યુદ્ધથી જખમી થયેલા તેઓ પૂર્ણિમાના ચંદ્રસૂર્ય પ્રમાણે શોભવા લાગ્યા. દ્રુપદપુત્રી પણ તેમની પાછળ તેમને ઉતારે જવા લાગી.

બીજી બાજુ ભિક્ષા માગી પાછા ફરવાનો સમય થવા છતાં પુત્રો આવ્યા નહિ, તેથી કુંતીને ફિકર થવા લાગી કે, "રખેને કૌરવોએ કે મહાભયંકર અને દીર્ઘદ્વેષી માયાવી રાક્ષસોએ તેમનો વધ તો કર્યો નહિ હોય ? **અરેરે ! મહાત્મા વ્યાસમુનિનો મત પણ ખોટોજ નિવડયોને !**" વાત્સલ્યભાવથી વ્યાપ્ત થયેલી કુંતી આ મુજબ ચિંતાતુર હતી, એટલામાં અપરાહ્નકાળ સમાપ્ત થવાના સુમારમાં મેઘથી ઘેરાયેલા સૂર્ય પ્રમાણે બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલો અર્જુન તે ઠેકાણે, તે કુંભારના ઘરમાં દાખલ થયો.[૪]

કુંભારની કર્મશાળામાં (કામ કરવાની જગ્યાએ) આ મુજબ પહોંચતાંવાર તે મહાપરાક્રમી કુંતીપુત્રો ભીમાર્જુન **કુંતીસમીપ** ગયા, અને અત્યંત આનંદિત થયેલા તે પુરુષશ્રેષ્ઠોએ ભિક્ષાતરીકે તે દ્રૌપદીનેજ માતાપ્રતિ નિવેદિત કરી ![૫] તેમજ ઝુંપડીમાં બેઠેલી

૧ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૦, ૨૮ ૨ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૨, ૩૮ ૩ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૨, ૪૦
૪ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૨, ૪૫-૪૭ ૫ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૩, ૧

તે કુંતીએ **પણ દૃષ્ટિએ પડવાની વાટ ન જોતાં** "સર્વે વહેંચી લ્યો" કહ્યું; પણ દ્રૌપદીને જોતાં તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે, "અરેરે! મેં આ કેવું અનર્થકારક વેણ ઉચ્ચાર્યું?" બાદ ચિંતાક્રાંત થયેલી તે અધર્મભીરુ કુંતી અતિશય આનંદિત થયેલી તે દ્રૌપદીનો હાથ પકડી યુધિષ્ઠિર પાસે ગઇ અને બોલી કેઃ–"હે પુત્ર! આ દ્રુપદરાજાની કન્યા તારા કનિષ્ઠ બંધુઓએ મારી સામે નિવેદિત કરી; પણ પ્રમાદને લીધે મારા મોંમાંથી (રોજની માફક) એમ નીકળી ગયું કે, 'સર્વે જણા વહેંચી લ્યો.' આથી મારૂં ભાષણ પણ અસત્ય ન થાય અને પાંચાલકન્યા દ્રૌપદીને પાતક પણ ન લાગે, એવો કાંઈ ઉપાય તું બતાવ."

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરે આથી અર્જુનને કહ્યું કે,"તેં દ્રૌપદીને સ્વયંવરમાં જીતી છે, તો તારી સાથેજ પાણિગ્રહણ કરવાથી તે શોભનાર છે; માટે અગ્નિ પ્રજ્વલિત કરી તું એનું યથાવિધિ પાણિગ્રહણ કર." ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે, "પ્રથમ આપનો, બાદ ભીમસેનનો, પછી મારો અને ત્યારબાદ નકુલસહદેવનો વિવાહ થવો યોગ્ય છે; માટે આપેજ એ કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરવું જોઇએ અને ત્યારબાદ ભીમસેનનો, મારો અને નકુલસહદેવનો વિવાહ અનુક્રમે થવો જોઇએ. મારો તો આ મત છે; પણ આ પ્રસંગે ધર્માનુરૂપ, યશસ્કારક પાંચાલરાજ દ્રુપદને પણ જે હિતાવહ હોય, તે વિચાર કરીને કરો અને અમને યોગ્ય આજ્ઞા આપો; કારણ કે અમે સર્વે આપની આજ્ઞામાં છીએ."

અર્જુનનું આવું ભાષણ સાંભળી સર્વે પાંડવોએ પોતાની નજર દ્રૌપદી તરફ ફેંકી અને આમતેમ જોતી તે ભાગ્યવતી દ્રૌપદીને જોતાં સર્વ પાંડવોએ એકબીજા સામું જોયું અને તે સર્વેનું મન તેનાપર ચોંટયું.સારાંશ કે, **દ્રૌપદીને જોતાંવેંત તે સર્વ અપરિમિત વીર્યવાન પાંડવોમાં સર્વ ઇંદ્રિયોના ક્ષોભકારી મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો;કારણ દ્રૌપદીનું સ્વરૂપ બહુ કામોદ્દીપક હોવાથી પ્રાણીમાત્રનું ચિત્ત વેધી નાખનારૂં હતું![1]**

તેમની આવી મુદ્રાઓ જોઈ તથા તેમનો મનોરથ જાણી, યુધિષ્ઠિરને વ્યાસવચનનું સ્મરણ થયું. આથી દ્રૌપદી જેને પ્રાપ્ત થશે તેના બીજા પાંડવો શત્રુ થશે, એ ભયથી તે ધર્મરાજા પોતાના બંધુઓપ્રતિ કહેવા લાગ્યા કે, "આ કલ્યાણી દ્રૌપદી આપણા સર્વની ભાર્યા થશે."[2] જ્યેષ્ઠભ્રાતાનું તે ભાષણ લક્ષમાં લઈ ઉદાર અંતઃકરણથી યુક્ત તે સર્વ પાંડુપુત્રો તેજ વાતનો મનમાં વિચાર કરતા કરતા સ્તબ્ધ થઈ રહ્યા. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણબળદેવ કુંભારની તે કર્મશાળામાં કે જ્યાં પાંડવો બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને પોતાની ઓળખાણ આપી પરસ્પર અભિવંદન–નંદન કરી, હાસ્યપૂર્વક સુખદુઃખની બે વાતો કરી વિદાય થયા.

પાંચાલરાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કુંભારગૃહે જવા નીકળેલા ભીમાર્જુનની પાછળ પાછળ ગયો હતો અને કોઈની પણ નજરે ન પડતાં, પૂર્ણતઃ સાવચેત રહી, **તે કુંભારના ઘરમાં પાંડવોની પાસેજ છુપાઇ બેઠો હતો.[3]**

સાયંકાળે ભીમાર્જુન તથા નકુલસહદેવ ભિક્ષા માગી લાવ્યા; અને યુધિષ્ઠિરને અર્પણ કરી. ભોજનનો સમય થતાં કુંતીએ દ્રૌપદીને પ્રથમ દેવતાઓને બલિ તથા બ્રાહ્મણોને ભિક્ષા આપવાનું કહ્યું; અને પછી અન્નના અન્ય અપેક્ષકોને આપ્યા બાદ શેષ રહેલામાંથી બે ભાગ કરી એક ભીમને (કારણ કે તે ખૂબ ખાતો હતો!) અને એક બીજા બધાને સરખે હિસ્સે આપવા કહ્યું. ભોજન થતાં સહદેવે ભૂમિપર દર્ભશય્યા તૈયાર કરી અને તે પર પોતાનાં વસ્ત્ર પાથરી તે સર્વ વીરો દક્ષિણ તરફનું માથું કરી સૂતા; કુંતી તેમને તકીયે લાગીને (માથા આગળ) સૂતી; અને જાણે પાંડવોના પગ મૂકવા સારૂ એક તકીયોજ હોય

---

૧ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૩, ૬–૧૪ ૨ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૩, ૧૬ ૩ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૪, ૨

નહિ, **તેમ દ્રૌપદી તેમના પગ આગળ સૂતી!** તે રાજપુત્રીને એ પ્રકારે ભૂમિપર (ખાટલા-પર નહિ) સૂવું પડવા છતાં તેણે જેમ પાંડવોનું અશુભ કર્યું નહિ, તેમજ પોતાના મનમાં પણ જરાયે ખોટું આણ્યું નહિ; **અને અન્નાર્થે ત્યાં મળેલા ઇતર સર્વ મનુષ્યોએ પણ દ્રૌપદીને ત્યાં બેઠેલી (?) અવલોકી!**[1] આ મુજબ શય્યાધીન થતાં તે પાંડવોએ સેનાપતિને યોગ્ય એવી અદ્દભુત વાતો કરવા માંડી, જે બધી ધૃષ્ટદ્યુમ્ને સાંભળી.

પાંડવોની તે ઇત્થંભૂત હકીકત અને તેમણે રાત્રે આપસઆપસમાં કરેલી વાતો, એ સર્વે પૂર્ણપણે દ્રુપદરાજાને નિવેદિત કરવા સારૂ રાજપુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ત્યાંથી સત્વર નીકળી દ્રુપદ પાસે ગયો. તુરતજ પાંડવોને ઓળખેલા ન હોવાથી ખિન્ન થઈ બેઠેલા મહાત્મા પાંચાલ-રાજ દ્રુપદે તેને મત્સ્યવેધ કરનાર કોણ અને કયા કુળનો છે, તે પૂછ્યું; જેના ઉત્તરમાં ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ભીમાર્જુનની કુંભારને ઘેર પહોંચવાની, ત્યાં **પાસેપાસેજ** બેઠેલા ત્રણ પુરુષો તથા તેમની માતાને જોયાની, કૃષ્ણાને ત્યાંજ મૂકી ભિક્ષાટનાર્થે ચાર પાંડવોના નીકળી ગયાની, ત્યાંથી પાછા આવતાં ભોજન કર્યાની, સૂવાની તથા પરસ્પર ક્ષત્રિયોચિત સંભાષણ-ની વાત દ્રુપદને કહી; અને અગ્નિદાહમાંથી પાંડવો મુક્ત થયાની કિંવદંતિ ખરી હોઇ, તે સઘળા પાંડવોજ હોવા જોઇએ, એવી પોતે બાંધેલી અટકળ પણ કહી.

બાદ આનંદિત થયેલા તે દ્રુપદે તેઓ પાંડવોજ છે કે કેમ, તેની વધુ તપાસ કરવા પોતાના પુરોહિતને મોકલ્યો; જેણે યુધિષ્ઠિરને તેની જાતિ, કુળ આદિ પોતાને કહેવા કહ્યું અને વધુમાં ઉમેર્યું કે, "પાંડુરાજા અને દ્રુપદરાજામાં ગાઢ મૈત્રી હતી અને 'આ મારી કન્યા કૃષ્ણાને હું કુરુકુલોત્પન્ન પાંડુને વહુતરીકે આપીશ' એવો તેનો મનોદય હતો. વળી દ્રુપદના મનમાં એવી ઈચ્છા ઘોળાયા કરે છે કે, 'વિશાળ અને દીર્ઘબાહુથી યુક્ત અર્જુન જો ધર્મતઃ આ મારી કન્યા પ્રાપ્ત કરી લે, તો તે મારૂં એક મોટું હિત કર્યા સમાનજ છે.'"[2]

આ મુજબ દ્રુપદરાજાનો સંદેશો કહી વિનયપૂર્વક બેઠેલા તે પુરોહિત તરફ ધર્મરા-જાએ જોયું અને ભીમસેનને તેનું પાદપૂજન કરવા આજ્ઞા કરી. તેમ થતાં યુધિષ્ઠિરે તે પુરો-હિતને કહ્યું:–"ક્ષાત્રધર્મને ઉચિત રીતેનું અવલંબન કરી પાંચાલરાજાએ પોતાની કન્યા સ્વયંવરમાં મેલી હતી–માત્ર ઇચ્છાથીજ તેમ કર્યું નહોતું. વળી તેની પુત્રીએ પણ તે વાત માન્ય કરી હતી. તેમ કરવામાં તેણે જાતિ, કુળ, શીલ કે ગોત્ર, એમાંના કશાની પણ અપેક્ષા રાખેલી નહોતી–માત્ર ધનુષ્ય સજ્જ કરી લક્ષભેદ કરવાની શરતેજ તે આપવાનું જાહેર કર્યું હતું; અને તે મુજબ રાજાઓના સમુદાયમાં તેને આ મહાત્માએ (અર્જુને) જીતી છે. આથી દ્રુપદરાજાને હવે ચિંતાતુર થવાનું કશું કારણ દેખાતું નથી, પણ દ્રુપદરાજાનો એ (અર્જુનને કન્યા આપવાનો) મનોરથ પણ સિદ્ધ થશે. વળી એ રાજકન્યાના સ્વરૂપનું ઉત્તમ પ્રકારે સાર્થક થયેલ હું માનું છું; કારણ કે તે ધનુષ્યને તે પ્રકારે પ્રત્યંચા ચઢાવવાનું કામ દુર્બળ મનુષ્યથી થવું શકય નથી અને અસ્ત્રવિદ્યામાં નિપુણ ન હોય એવા અને હીન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાથી તે લક્ષ્ય પૃથ્વીપર પાડવું અશકયજ હતું. આથી કન્યા સારૂ દ્રુપદે કાળજી કરવી જોઇતી નથી. વળી (દ્રુપદની ઇચ્છા ન હોય તોપણ) તે લક્ષ્યભેદ વ્યર્થ કરવાની (લક્ષ્યવેધ કરનારને હરાવવાની) આજે પૃથ્વીમાં એક પણ પુરુષની છાતી ચાલનાર નથી."

એટલામાં ભોજન તૈયાર હોવાની ખબર દ્રુપદનો એક માણસ લાવ્યો; અને સર્વ કર્મ આટોપી, દ્રુપદને ઘેર ભોજન કરી, ત્યાંજ દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવાનું સૂચવ્યું. આથી આવેલા તે પુરોહિતને આગળથી મોકલી દઇ પાંડવો દ્રુપદે મોકલેલા વિશાળ અને કિંમતી રથોપર સ્વાર

1 આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૪, ૧૨ 2 આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૫, ૧૯

થઇ દ્રુપદને ત્યાં જવા લાગ્યા, અને કુંતી તથા દ્રૌપદી પણ એક રથમાં બેસીને ગયાં.

બીજી બાજુ પુરોહિતના મુખમાંથી નીકળેલાં વચન સાંભળી દ્રુપદરાજાએ પાંડવોની જાતિ આદિ નક્કી કરવા નાના પ્રકારની ચીજો એકઠી કરી. દ્રુપદને મહેલે પહોંચતાં કુંતી અને દ્રૌપદી અંતઃપુરમાં ગયાં; અને પાંડવો પાદપીઠોથી (પગ મૂકવા સારૂ રાખેલી ચોપાઇઓથી) યુક્ત એવા સર્વોત્કૃષ્ટ અને મહામૂલ્યવાન સિંહાસનપર બીલકુલ વિસ્મિત ન થતાં બેઠા. બાદ ઉજ્જવલ વેષ ધારણ કરેલાં દાસ-દાસીઓ અને પીરસણીઆઓએ સોનારૂપાનાં પાત્રોમાં ઉત્તમ પ્રકારનાં ખાદ્યપેય લાવીને પીરસ્યાં. આ પ્રમાણે ભોજનવિધિ સમાપ્ત કરી પાંડવો બીજી વસ્તુઓ તરફ દુર્લક્ષ કરી સંગ્રામ-સામગ્રી નિહાળવા ગયા, જેથી દ્રુપદાદિએ તેઓ રાજકુમારજ હોવા જોઇએ, એવું ખાત્રીપૂર્વક માન્યું.

બાદ યુધિષ્ઠિરને પાસે બોલાવી દ્રુપદે તેનાં વર્ણ, કુળ આદિસંબંધી હકીકત પોતાને કહેવા વિનવ્યું; જેનો સ્વીકાર કરી યુધિષ્ઠિરે સર્વ પાંડવોને એક પછી એક તેમનાં નામથી ઓળખાવ્યા, જે સાંભળી દ્રુપદને આનંદાશ્રુ આવ્યાં. ત્યારબાદ દ્રુપદના પૂછવાથી લાક્ષાગૃહની હકીકત જણાવી પાંડવો દ્રુપદના ભવ્ય વાડામાં ગયા. ત્યાં દ્રુપદે અર્જુનને પોતાના કુળધર્મ મુજબ યથાવિધિ દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા કહ્યું.

એ પરથી યુધિષ્ઠિરે કહ્યું કેઃ-"**હે રાજા! મારે પણ વિવાહ કરવો છે.**" દ્રુપદે ઉત્તર દીધોઃ-"તો તું એનું પાણિગ્રહણ કર; અથવા તારા બંધુઓ પૈકી જેને તારે આપવી હોય તેને કૃષ્ણા આપ." યુધિષ્ઠિરે ઉત્તરમાં જણાવ્યુંઃ-"તે અમો સર્વેની રાણી થશે, અને મારી માતા પણ પૂર્વે એમ બોલી ગઇ છે. વિશેષ,હું **અને ભીમસેન**-એ બેઉ હજી અવિવાહિત છીએ; અને રત્નસમાન તારી કન્યા અર્જુને જીતી છે. રત્નનો ઉપભોગ સર્વેએ કરવો, એવો અમારો સંકેત છે; અને તે સંકેત છોડવાની અમારી ઇચ્છા નથી! આથી **ધર્મથીજ** આ તારી કન્યા કૃષ્ણા અમો સર્વેની પત્ની થશે, માટે અગ્નિસમીપ સર્વ સાથેજ એનું પાણિગ્રહણ થવા દે."[1]

આથી દ્રુપદે કહ્યુંઃ-"હે **કુરુનંદન! એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ (થયેલા) કોઇપણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી.** હે કુંતીપુત્ર! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઇ? **શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી** વિરુદ્ધ (જઇ) **આવો અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી.**"[2]

યુધિષ્ઠિરે કહ્યુંઃ-"હે મહારાજ! ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે. અમારામાં તેની ગતિ જાણવાનું સામર્થ્ય નથી. પૂર્વકાલીન **લોક જે માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે અમે પણ જઇશું. મારી વાણીથીઅસત્યોચ્ચારણ કદી થયું નથીઅને અધર્મ તરફ મારી મતિ પણ નથી. મારી માતા એમજ કહે છે અને મારો પણ એજ મનોરથ છે.** હે **રાજા!એ નિશ્ચિત ધર્મ છે;**માટે ચિંતા ન કરતાં તથા મનમાં (કોઇ પ્રકારની) શંકા ન આણતાં તેનું આચરણ કર."[3]

આથી આખરે વળતે દિને દ્રુપદે યુધિષ્ઠિર, કુંતી તથા પોતાના પુત્ર ધૃષ્ટદ્યુમ્નને એ બાબતનો નક્કી વિચાર કરી પોતાને જણાવવાનું કહ્યું, એટલામાં વ્યાસમુનિ ત્યાં પધાર્યા.

દ્રુપદે તેમને પ્રશ્ન કર્યો કેઃ-"અનેક પુરુષોએ એકજ પત્ની કરવાથી સંકર કેમ ન થાય? તે સર્વ આપ મને યથાસ્થિત કહો." આથી વ્યાસે કહ્યું કેઃ-"(અતિગહન હોવાથી શાસ્ત્રીય) કપટથી ગ્રસ્ત અને તેથી શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ આ (બહુપતિત્વ) ધર્મવિષે જેના જે મત હોય તે (તેણે કહેવા) સાંભળવાની મારી ઇચ્છા છે."[4]

---

૧ આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૭, ૨૨-૨૬ ૨ આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૭, ૨૭, ૨૮ ૩ આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૭, ૨૯-૩૧ ૪ આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૮, ૬

આથી દ્રુપદે કહ્યું:–" શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધનો આ મને અધર્મ ભાસે છે; કારણ કે અનેકની એક પત્ની કોઇ ઠેકાણે હોતી નથી. **પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ આ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી અને વિદ્વાનોએ અધર્માચરણ કરવું કદીપણ ઉચિત નથી.** આથી યુધિષ્ઠિરના કહેવા મુજબ વર્તવાને હું રાજી નથી, કારણ કે **આ ધર્મ મને સદા સર્વકાળ સંશયિતજ ભાસનારો છે.**"

ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું:–" **પોતે સદાચરણી હોય એવો જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા કનિષ્ઠ ભ્રાતાની ભાર્યા સાથે સમાગમ કેમ કરે?** ધર્મની સૂક્ષ્મ ગતિને લીધે અમે એક યા બીજી બાજુનો નિશ્ચય કરવાને અસમર્થ છીએ."

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:–"મારી વાણીએ અનૃતનો ઉચ્ચાર કર્યો નથી; અને અધર્મ તરફ મારી મતિ વળતી નથી. આથી **આ બાબતમાં મારો મત અનુકૂળ હોવાથી એ કોઈપણ પ્રકારે અધર્મ નથી.** જટિલા નામક ગૌતમીએ સાત ઋષિ જોડે તથા મુનિથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃક્ષકન્યાએ પણ 'પ્રચેતઃ' સંજ્ઞક દશ ભાઇઓ જોડે સમાગમ કર્યાની કથા પુરાણમાં છે. વળી ગુરુનું કહેવું ધર્માનુસારજ હોય છે; અને સર્વ ગુરુઓમાં માતા શ્રેષ્ઠ ગુરુ છે, તથા 'ભિક્ષા મુજબ સર્વ જણ મળી ઉપભોગ કરો' એવા શબ્દ તે માતાના મોઢામાંથી પણ નીકળ્યા છે, તેથી એ વાત **સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ** છે, એમ હું માનું છું."

કુંતીએ કહ્યું:–"ધર્માનુચરણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે જે મુજબ કહ્યું તે મુજબજ એ ખરૂં છે; **અને અનૃતની મને બહુજ બીક લાગે છે, માટે હું અનૃતમાંથી કેમ મુક્ત થઇશ ?**"

વ્યાસે કહ્યું:—"હે ભદ્રે! તું અનૃતથી મુક્ત થઈશ, કારણ કે એ સનાતન ધર્મ છે. હે પાંચાલરાજા! ધર્મરાજાના કહેવા મુજબ આ નિઃસંશય ધર્મ છે. હવે એ કેવી રીતે વિહિત અને સનાતન છે, તે હું સર્વને કહીશ નહિ, માત્ર તનેજ કહીશ."

એમ કહી વ્યાસ દ્રુપદનો હાથ પકડી અંદર લઈ ગયા અને તેને તે સનાતન અને વિહિત ધર્મની આ કથાઓ કહી:–

" હે રાજા! પૂર્વે નૈમિષારણ્યમાં દેવોએ સત્ર કરવા માંડયો હતો, ત્યારે સૂર્યપુત્ર યમે તે સત્રમાં શામિત્રકર્મ (એટલે પશુઓનો ઘાત કરવાનું કર્મ) સ્વીકારવાથી કાલાનુક્રમણ થયું, જેથી મરણમાંથી મુક્ત થયેલી પ્રજા પુષ્કળજ વધી ગઇ! આથી ઇંદ્રાદિ દેવોને ભય પ્રાપ્ત થતાં તેઓ બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ તેમને શાંત પાડી કહ્યું કે, "સત્રમાંથી મુક્ત થતાં યમ પોતાનું ચઢી ગયેલું બધું કામ પતાવી નાખશે." આ સાંભળી દેવોનો જ્યાં યજ્ઞ ચાલતો હતો ત્યાં ઇંદ્રાદિ જઇ બેઠા; એટલામાં તેમને એક કમળ ભાગીરથીમાં દેખાયું, જે જોઈ તેઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ઇંદ્ર તપાસ કરવા ગયો, તો તેને દેખાયું કે, ગંગાના ઉગમસ્થાને એક સ્ત્રી પાણી સારૂ ગંગામાં ઉતરી રડતી હતી; અને રડતાં રડતાં પાણીમાં તેનાં જે અશ્રુબિંદુ પડતાં હતાં તે એકાએક સુવર્ણકમળ થઈ જતાં હતાં. ઇંદ્રે તેની પાસે જઇ રડવાનું કારણ પૂછતાં તેણે તેને પોતાની પાછળ આવવા જણાવ્યું. આ મુજબ તે સ્ત્રીની પાછળ જતાં પાસેજ હિમાલય પર્વતપર એક તરુણ સ્ત્રી જોડે એક રૂપવાન તરુણ (કે જે શંકર હતા તે) ને દ્યૂત રમતાં જોયા. પોતે કોણ અને કેવો સત્તાધારી છે તે,તે તરુણ પુરુષને કહેવા છતાં પણ જ્યારે તેણે તેને કંઇ દાદ આપી નહિ, ત્યારે ઇંદ્ર ક્રુદ્ધ થયો. આ જોઇ શંકર હસ્યા અને દ્યૂતક્રીડા ખલાસ થતાં તેણે ઈંદ્રને એક ગુહાનું દ્વાર ખોલવા જણાવ્યું, કે જેની અંદર બીજા તેના જેવાજ ચાર ઇંદ્રો હતા. ઇંદ્ર આથી ભયભીત થયો કે, રખેને મારી પણ એવીજ સ્થિતિ થાય! રુદ્રે કહ્યું કે, "પ્રથમતઃ તેં મારૂં અપમાન કર્યું, તેથી તું પણ આ ગુહામાં દાખલ થા." આ સાંભળી ઇંદ્ર

ગર્વગલિત થઇ ગયો. ઇંદ્રે ક્ષમા ચાહી, પણ શંકરે કહ્યું કેઃ–" તમે સઘળા મનુષ્યજન્મ લઈ પૃથ્વીપર અવતરશો અને મહાપરાક્રમ કરશો. બાદ પાછા ઇંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થશો. " પૂર્વેંદ્રોએ કહ્યું:–"જલદી છૂટકો થવો જ્યાંથી મુશ્કેલ છે,એવા મનુષ્યલોકમાં અમે જઇશું તો ખરા; પણ યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમાર, એ દેવોએ અમારી માતાને ગર્ભાધાન કરવું, કે જેથી દિવ્ય અસ્ત્રોથી ત્યાંનાં મનુષ્યો જોડે યુદ્ધ કરી અમે પુનરપિ ઇંદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઇએ. " આ સાંભળી ગાદીપરના ઇંદ્રે કહ્યું કેઃ–" (આ ચાર જોડે) મારા વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો એવો મારો એક અંશભૂત પુરુષ હું આપીશ. " આ મુજબ નક્કી કર્યા બાદ શંકરે તે સુંદર અને સ્વર્ગની લક્ષ્મીસમાન રડતી સ્ત્રીને મનુષ્યલોકમાં તેમની સ્ત્રી નીમી. બાદ બધાને લઇને શંકર નારાયણ પાસે ગયા અને પોતાના શાપને તેમનું અનુમોદન મેળવ્યું. નારાયણે પણ પોતાની શક્તિરૂપ એક સફેદ અને એક કાળો એમ બે વાળ ઉખાડી યાદવકુળમાં દેવકી અને રોહિણીના ગર્ભમાં પ્રવિષ્ટ કર્યા, જે બલરામ અને કૃષ્ણરૂપે અવતર્યા. આ મુજબ પૂર્વના ચાર ઇંદ્રો તે ચાર પાંડવો અને ઇંદ્રના અંશરૂપ પાંચમો તે અર્જુન, એમ પૂર્વના ઇંદ્રો તે આ પાંચ પાંડવો છે; અને પેલી રડતી સ્ત્રી તે તારી પુત્રી દ્રૌપદી છે. "

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી અત્યંત અદ્ભુત વરદાન આપી વ્યાસે દ્રુપદને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી, કે જેથી તે પાંચે પાંડવોને તેમના મૂળ ઇંદ્રના રૂપમાં જોઈ શકયો !

એ મુજબ એક વાત કહ્યા બાદ વ્યાસે બીજી વાત કહી:–"તપોવનમાં એક રૂપવતી ઋષિકન્યા હતી, પણ તેને પતિ પ્રાપ્ત થતો નહોતો; તેથી ઉગ્ર તપ કરી તેણે શંકરને રીઝવ્યા,અને "સર્વગુણસંપન્ન પતિની મને ઇચ્છા છે" એમ પાંચ વાર તેણે તેને કહ્યું. આથી ખુશ થયેલા શંકરે પાંચ વર થવાનું વરદાન આપ્યું. તે કન્યાએ એકજ પતિની અપીલ કરી, પણ **અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થયેલા તે દેવાધિદેવે પુનરપિ શુભ ભાષણ કરી** તેને કહ્યું કેઃ–"પતિ આપો, પતિ આપો, એમ કહી **તેં પાંચવાર મારી પ્રાર્થના કરી તેથી** હવે તને પાંચજ પતિ થશે. હે ભદ્રે! તારૂં કલ્યાણ થાઓ! **તને બીજો દેહ પ્રાપ્ત થતાં** એ બધું સિદ્ધિ પામશે. " આ મુજબ હે દ્રુપદ ! આ તારી દેવરૂપી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ છે, અને ઈશ્વરી સંકેતથીજ તે પાંચેની પત્ની ઠરેલી છે; માટે હવે તને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર. "

દ્રુપદે કહ્યું:–" હે મુનિ ! હવે મારો સંશય દૂર થયો. મેં પ્રથમ આ વાત જાણી નહોતી, તેથીજ મારી પુત્રીનો એકજ પતિ સાથે સંબંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ **ખરેખર દૈવ આગળ કોઈનું કાંઈ ચાલતું નથી**, માટે દૈવવિહિત જે હોય તેજ કરવું યોગ્ય છે. **દૈવનો સંબંધ ટાળવો અશક્ય છે**, અને તે ટાળવા સારૂ આ જન્મે કરેલા કર્મથી કંઇજ સિદ્ધ થતું નથી. જુઓ કે, કન્યાને એક ઉત્કૃષ્ટ પતિ મેળવી આપવાના ઉદ્દેશથી મેં જે શરત કરી તેજ અનેક પતિ મેળવી આપવાના કારણભૂત થઈ પડી ! **પ્રત્યક્ષ શંકરે જ્યારે એવું વરદાન આપ્યું છે,ત્યારે ધર્મ હો કે અધર્મ હો, તોપણ એમાં મારો અપરાધ નથી**; માટે દ્રૌપદીને જેમ રુચે તેમ કરે."

બાદ વ્યાસે ધર્મરાજાને પ્રથમ દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા આજ્ઞા કરી; અને તે મુજબ ધૌમ્યમુનિએ હવન કરી યુધિષ્ઠિર સાથે દ્રૌપદીની ગાંઠ બાંધી આપી. ત્યારબાદ બીજે, ત્રીજે, ચોથે અને પાંચમે દિને, અનુક્રમે બાકીના પાંડવોએ તેનું પાણિગ્રહણ કર્યું. વૈશંપાયન અત્રે કહે છે કે, વ્યાસે તેને એક **અદ્ભુત કથા** એ કહી હતી કે,દ્રૌપદી દરરોજ એકેક પાંડવ સાથે લગ્ન કર્યા બાદ કુમારી થઇ જતી હતી !

બસ, આટલીજ કથા જોડે આપણને સંબંધ હોવાથી વધુ ભાગ આપવાની જરૂર નથી.

શું કુંતીએ ખરેજ 'सर्वे समेत्य भुंक्त' કહ્યું હતું ?

કુંતી એક દૃઢ સંકલ્પવાળી શૂર સ્ત્રી હતી. કુરુક્ષેત્રની લડાઇપૂર્વે કૃષ્ણસાથે પોતાના પુત્રોને તે જે સંદેશો મોકલે છે, તે એક વીર ક્ષત્રિયાણીને છાજે તેવોજ છે. તે કૃષ્ણને કહે છે:–" અરે ! સંધિ કરવાનો આ કાળ નથી. પાંડવોને કહેજે કે, અપમાન થવાથી જેને રાગદ્વેષ આવતો નથી તે ખરો ક્ષત્રિયજ નથી. કુલક્ષય થવાની બીકે સ્વસ્થ બેસી રહી અથવા નિરાશ થઇ નીચ સ્થિતિમાં રહેશો નહિ; સાપની ઝેરી દાઢ ઉખાડી નાખતાં મૃત્યુ થાય તો બહેતર, પણ કુતરાને મોતે મરશો નહિ. શત્રુએ કરેલું અપમાન, તિરસ્કાર અને છળનો ભાર ગધેડા પ્રમાણે સહન કરવો એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ નથી. ડૂબવાનો કે પડવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ શત્રુની કમરને પાકી બાથ ભીડી તેમ કરવું. યોગ્ય પ્રસંગ હોવા છતાં, જીવવાની આશાએ કે બીકે, જે ક્ષત્રિય પોતાનું તેજ બતાવતો નથી તે ક્ષત્રિય નહિ, પણ ચોર છે. ક્ષત્રિયે શેરડીની માફક શત્રુની સામે કકડા થઇ જવું, પણ વળવું (નમવું) નહિ.× જે આશયથી એક ક્ષત્રિય વીરસ્ત્રી પોતાના પુત્રને જન્મ આપે છે, તે આશા પૂર્ણ કરવાનો આજ સમય છે; માટે આ વખતે જો લોકોના કહેવા પર આધાર રાખી સ્વકર્તવ્ય કરવામાં ચૂકશો તો હું તમારો સર્વથૈવ ત્યાગ કરીશ. પ્રસંગ આવતાં ક્ષત્રિયે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરવી જોઇએ નહિ." અર્થાત્ કુંતી એક બહુ પાણીદાર સ્ત્રી હતી. તે પોતાનો ધર્મ યથાર્થ જાણતી; આથી યુદ્ધ પૂરું થયા બાદ અને પાંડવો ગાદીપર બેસતાં જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર યાત્રાએ નીકળી પડે છે, ત્યારે તે વૃદ્ધ અંધ માણસની સેવા કરી પોતાનો ધર્મ બજાવવાનું વ્યાજબી ધારી કુંતી પણ તેની સાથે નીકળી પડે છે–ન તો હાલની સ્ત્રીઓની માફક પોતાના પુત્રોને રાજ્ય કરતા જોવાની તે ઇચ્છા રાખે છે, ન તેમના વૈભવનું સુખ માણવાની ! જ્યારે તે આ મુજબ યાત્રાએ જવા નીકળે છે, ત્યારે ભીમ તેને તેણે કૃષ્ણની સાથે મોકલેલા સંદેશાનું ફળ ભોગવવા (અર્થાત્ પાંડવોનો રાજ્યવૈભવ ભોગવવા) સારૂ રહેવાનો આગ્રહ કરે છે; પણ એ વીર સ્ત્રી દૃઢતાથી ઉત્તર આપે છે કે:–"મેં મારા પતિના વખતમાં બહુ સુખ ભોગવ્યું છે. મેં તમને યુદ્ધ કરવાની સલાહ એટલાજ સારૂ આપેલી કે મારે તમને ભીખ માગતા જોવા પડે નહિ." છેલ્લે યાત્રાએ જતાં, તે પોતાના પુત્રોને ઉપદેશ આપે છે કે:–" સત્યને માર્ગે ચાલજો અને મનોવૃત્તિઓ હમેશાં ઉદાર રાખજો. " આખા મહાભારતના સારરૂપજ ઉપલું વાક્ય છે, એમ કહીએ તો ચાલે. કુંતીના સ્વભાવ–પરિચયાર્થે આપણે આટલું જોયું; અને ખાત્રી કરી કે, તે વીર સ્ત્રી હમેશાં સત્યનેજ ચાહનારી અને મહાતેજસ્વી સ્વભાવની હતી.

પ્રથમ તો આ પ્રસંગમાં ખુદ મહાભારતના કથનાનુસાર કુંતી બહુ ' અધર્મભીરુ ' હતી એ સિદ્ધ થાય છે; તેમજ તેનો પશ્ચાત્તાપ આપણી માન્યતાને ટેકો આપે છે. આવું છતાં દ્રૌપદીના વિવાહસંબંધી જે વાદવિવાદ થાય છે, તેમાંની સઘળી બાબતો તરફ તે દુર્લક્ષ્ય કરે છે–એકે શબ્દ બોલતી નથી, માત્ર યુધિષ્ઠિરની હામાં હા ભેળવે છે, એ એક ખુબી છે.

આપણે એ ભૂલવું જોઇતું નથી કે, પાંચાલનગરીમાં આવવાનો પાંડવોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કેવળ દ્રૌપદી મેળવવાનોજ હતો. વ્યાસે બતાવેલી આશા, આપેલો આશીર્વાદ તથા ખાત્રી, દ્રુપદપુત્રીના શાંકરવરદાનને પરિણામે પાંચ પતિવિષેની કહેલી હકીકત, ધૌમ્યના પુરોહિત થવાથી ખુદ દ્રૌપદીજ મળ્યા જેટલો તેમને થયેલો આનંદ, લોકસમુદાય મળવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી તેમણે લીધેલો કુંભારને ઘેર ઉતારો વગેરે બાબતો એ વાતની પુષ્ટિમાં આપણને ઉપલબ્ધ છે; તેમજ દ્રુપદરાજાને ત્યાં પંદર દિવસસુધી આગંતુકોના સન્માનાર્થે જે

× अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ।

ઉત્સવ થયો હતો તેમાં પણ તેમની હાજરી તેમના એજ એકમાત્ર હેતુની ખાત્રી આપે છે.

હવે કુંતીને જ્યારે ફિકર થાય છે ત્યારે સોળમો–એટલે સ્વયંવર સારૂ નિશ્ચિત–દિવસ આવે છે; અને પાંડવોએ સ્વયંવરમાં જઇ અર્જુને લક્ષ્યવેધ કર્યો છે અને રાજાઓના દિલમાં મત્સર ઉત્પન્ન થવાથી તે લડવા ઉદ્યત થતાં યુધિષ્ઠિર નકુલ–સહદેવ જોડે 'ગચ્છંતિ' કરી જઇ મંડપમાંથી કોઇ ઓળખી લે નહિ તે સારૂ સત્વર ઘેર આવી બેસે છે. આથી કુંતી સારી રીતે જાણતી હોવી જોઇએ કે તેના પુત્રો ભિક્ષાર્થે નહિ પણ સ્વયંવરમાં ગયા હતા; અને તેથીજ તે ફિકર કરે છે કે,સ્વયંવરમાં ઓળખાઇ જતાં કદાચ "**કૌરવો અથવા** (તેમના મદદગાર)**દીર્ઘદ્વેષી માયાવી રાક્ષસોએ તો**(કારણકે પુલોચન નામના લાક્ષાગૃહ બાંધનાર રાક્ષસને તેમણે બાળી નાખ્યો હતો) **પાંડવોનો વધ કર્યો નહિ હોય?**" એટલુંજ નહિ પણ તે વિચારે છે કે, "**ત્યારે શું મહાત્મા વ્યાસમુનિનો મત પણ ખોટોજ પડયો ને!**"[1] આથી પણ સ્પષ્ટ રીતે એ સાબીત થાય છે કે,પાંડવો ભિક્ષાર્થે નહિ પણ દ્રૌપદીઅર્થેજ સ્વયંવરમાં ગયા હતા. એ વાતથી કુંતી સુપરિચિત હતી–અર્થાત્ ભિક્ષાની વાત ખોટી છે, કારણ કે 'વ્યાસનો મત' તો દ્રૌપદી મેળવવાવિષે મળ્યો હતો, ભિક્ષા મેળવવાવિષે નહિ!

વળી યુધિષ્ઠિરાદિ ત્રણ પાંડવો સ્વયંવરમાંથી નીકળી ભીમાર્જુનની અગાઉજ ઘેર આવ્યા હતા, તેમણે પણ બધી હકીકતથી કુંતીને વાકેફ કરીજ હોવી જોઈએ; અને ત્યાર પછીજ કુંતીને ઉપલી ફિકર થવા લાગી હોવી જોઇએ, કારણ કે સ્વયંવરમંડપ આગળ ભીમાર્જુન તે વખતે દ્વેષથી ઘેરાયેલા રાજાઓ જોડે યુદ્ધ કરતા હતા.

વળી અર્જુન ઘેર આવ્યો ત્યારે '**મેઘથી ઘેરાયેલા સૂર્ય પ્રમાણે બ્રાહ્મણોથી ઘેરાયેલો**' **હતો;**[2] અને તેથી કુદરતી રીતેજ આનંદમગ્ન બ્રાહ્મણોનો કંઇક કોલાહલ થવાથી ફિકર યા આનંદને લીધે કુંતીએ તે તરફ જરૂર નજર નાખી હોવી જોઇએ.

વળી કુંભારના ઘરનો જ્યાં ઉલ્લેખ આવે છે, ત્યાં મૂળ મહાભારતમાં यज्ञशाला અને कर्मशाला એમ બે જૂદા જૂદા શબ્દો વાપરવામાં આવેલા જણાય છે; અને તેથી એમ પણ જણાય છે કે, વધુમાં વધુ બે ઓરડાવાળા આ કુંભારના ઘરમાંના અંદરના ઓરડામાં–કર્મશાળામાં–પાંડવો ઉતર્યા હોવા જોઈએ. હવે જો ભીમે તુરત દોડતો આવી માતાને વધામણી ન કહી હોય અને કુંતી બહારના ઓરડામાં પોતાના પુત્રને બેવડી આશિષ (એક તો રાજાઓ જોડેના યુદ્ધમાં જીતવાની અને બીજી દ્રૌપદી જીતવાની) આપવા નયે આવી હોય, અને ભીમાર્જુને ભિક્ષાતરીકે દ્રૌપદીને રજુ કરી હોય, તોપણ પરાક્રમી અને આનંદિત ભીમાર્જુને કુંભારના ઘરમાંની **કર્મશાલામાં** આવીને **કુંતીસમીપ** દ્રૌપદીને રજુ કરી હતી.[3] અર્થાત્ કુંતી તે વખતે બીજા કોઇ અંદરના ઓરડામાં નહોતી અને તેથી તેનું सर्वे समेत्य भुंक्त કહેવું કેવળ બનાવટી જણાય છે; કારણકે પોતાની સમક્ષ આવેલી ચીજ તરફ દુર્લક્ષ કરી કોઇપણ કદી જોયાવિના કંઈ બોલેજ નહિ.

---

૧ अनागच्छत्सु पुत्रेषु भैक्ष्यकालेभिगच्छति। धार्तराष्ट्रैर्हता न स्युर्विज्ञाय कुरुपुङ्गवः ॥ ४४ ॥
मायान्वितैर्वा रक्षोभिः सुघोरैर्दृढवैरिभिः। विपरीतं मतं जातं व्यासस्यापि महात्मनः ॥४५॥
(આદિપર્વ, અ૦ ૧૯૨)

૨ महत्यथापराह्णे तु घनैः सूर्य इवावृतः। ब्राह्मणैः प्रविशत्तत्र जिष्णुर्भार्गववेश्मतत् ॥ ४७ ॥
(આદિપર્વ, અ૦ ૧૯૨)

૩ गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां पार्थौ पृथां प्राप्य महानुभावौ।
तां याज्ञसेनीं परमप्रतीतौ भिक्षेत्यथावेदयतां नराग्र्यौ ॥१॥ (આદિપર્વ, અ૦ ૧૯૩)

અર્થાત્ ભિક્ષાએ ગયાની અને ભિક્ષામાં દ્રૌપદી મેળવ્યાનું કુંતીને કહ્યાની વાતો અસત્ય છે. કુંતી પોતાના પુત્રો સ્વયંવરમાં ગયા હતા તે વાતથી સુપરિચિત હતી; અને તેથી તેણે પોતાની સમીપ ઉભેલી અજબ સૌંદર્યની મૂર્તિ દ્રૌપદીને જોઇ 'પાંચે વહેંચી લ્યો' એવું કહેલું સંભવતું નથી.

હવે આપણે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. ખુદ મહાભારતપરથી જણાય છે કે, પ્રાયઃ યુધિષ્ઠિર જેમ યુદ્ધમાં, તેમજ ભિક્ષાર્થે પણ જતા નહિ. ચાર નાના પાંડવો ભિક્ષા માગી લાવી તેની સમીપ મૂકતા; અને કુંતી તે ભિક્ષાને વિધિસર તૈયાર કરી 'અર્ધામાં રામ ને અર્ધામાં ગામ' ને ન્યાયે અર્ધું ભીમને અને બાકીના અર્ધામાંથી સર્વેને વહેંચી આપતી. આથી જ્યારે સ્વયંવર વખતે યુધિષ્ઠિર પણ ઘરની બહાર પડ્યા હતા તો, તે ભિક્ષા માગવાને પ્રાયઃ જતા ન હોવાથી, કુંતીને ભિક્ષાની કલ્પના આવવી શકય નથી. પાંડવો ભિક્ષા માગી યુધિષ્ઠિર સમક્ષ રજુ કરતા હોવાથી[1] દ્રૌપદીને ભિક્ષાતરીકે ઓળખાવવી હોય તોપણ તે યુધિષ્ઠિર પાસે જાત–કે જે ઘરમાંજ બેઠા હતા–કુંતી પાસે નહિ. ધારો કે યુધિષ્ઠિર સર્વ વાતથી વાકેફ હોવાથી તેની પાસે ન જતાં કુંતી પાસે જવાની વાતને આપણે માનીએ; તોપણ કુંતી સહસા 'તમે બધા વહેંચી લ્યો' કહે નહિ,કારણ કે જો તેમ થાય તો તેનું પોતાનું શું? તેણે કાંઇ એકાદશી કે બીજું કોઇ વ્રત તે દિને લીધું હોય એમ પણ લાગતું નથી; કેમકે સાંજે પાંડવો જ્યારે પાછા ભિક્ષા માગવા જાય છે ત્યારે તે ભિક્ષામાંથી પોતે પણ ખાય છે. આથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે, કુંતી 'સર્વે વહેંચી લ્યો' એવું બોલી હોય એ બીલકુલ સંભવતું નથી.

ઉપરાંત વીર ભીમસેન મશ્કરો હતો ખરો, અર્જુન નહિ. આથી ભીમ દ્રૌપદીને ભિક્ષાતરીકે કદાચ ઓળખાવે; પણ અર્જુન તો કદીપણ તેને પોતાની અનુમતિ આપેજ નહિ, એમ તેની આખી 'કેરેકટર'નો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે.

જો કે 'આપણે પાંચે એને પરણીશું' એ યુધિષ્ઠિરનાં વેણ સાંભળી સર્વે પાંડવો તે વખતે 'સ્તબ્ધ' થઇ જાય છે ખરા, છતાં ત્યારબાદ ભિક્ષાએ જતાં, રાત્રે સૂતી વખતે કે બીજે દિને પણ, એ (મહાભારતનાજ શબ્દમાં કહેતાં) 'અમાનુષ' ભાવિ વિવાહસંબંધી કાંઇપણ ચર્ચા તેઓ કરતા નથી; તેમજ સૂતી વખતસુધી કુંતી પણ એ વિષે જરાયે ચિંતાતુર જણાતી નથી.

ઉપરાંત ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, કે જે પાંડવોની બરાબર પાછળ સ્વયંવરમાંથી નીકળ્યો હતો તથા તેમની છેક લગોલગ છુપાઇને બધું જોતો હતો, તે એમાંની કોઈ વાતનું કશું વર્ણન કેમ દ્રુપદ આગળ કરતો નથી? તેને એ બધી વાતની ખબર હોવી જોઇએ, તેમજ પાંડવોનાં નામો પણ તેણે સાંભળ્યાં હોવાં જોઇએ; કારણકે કુંતીએ ભોજનસમયે દ્રૌપદી આગળ બધા પાંડવોનાં નામ દીધેલાં, તેમ તે પરસ્પરની તેમની વાતોમાં પણ લેવાયાં હશે.

આથી જો એ વાત ખરી હોત, તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવો માણસ દ્રુપદને તે કહ્યાવિના રહેજ નહિ; અને તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દ્રૌપદી ભિક્ષાતરીકે ઓળખાયેલીજ નહિ, તેમ કુંતીએ 'સર્વે વહેંચી લ્યો' એમ પણ કહેલુંજ નહિ.[2]

---

૧ આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૪, ૩

૨ રા. બ. વૈદ્ય પણ એ વિષે લખે છે કેઃ—"કુંતીથી ભૂલમાં બોલાઇ ગયેલા શબ્દોનું આટલી હદસુધી પાલન કરવામાં આવે તે, તેમજ તેના મોંમાંથી જે શબ્દો ઉચ્ચારાવવામાં આવ્યા છે તે, કોઇપણ માની શકે તેમ નથી. ભિક્ષા ઘણું કરી દાણાની હોય અને દાણો ભાઇઓ વહેંચી લે તે પૂર્વે રંધાવો જોઇએ. એ સંબંધી બીજા પણ ખુલાસાઓ મહાભારતમાં આપેલા છે, પણ તેયે તેટલાજ લૂલા છે." (ધી રીડલ ઓફ ધી મહાભારત)

શું દ્રૌપદીના પૂર્વ–જન્મની વ્યાસકથિત બે વાતો તથા યુધિષ્ઠિરે ગૌતમી અને વાર્ક્ષીનાં આપેલાં બે ઉદાહરણો વિશ્વસનીય છે ?

મહામુનિ સત્યની મૂર્તિ શ્રીમદ્ વેદવ્યાસે દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની જે બે કથાઓ કહેલી છે–એક શંકરના વરદાનવાળી તથા બીજી પાંચ ઇંદ્રવાળી, તેની સત્યાસત્યતાનો આપણે અત્રે વિચાર કરીએ.

શંકરના વરદાનવાળી કથામાં આપણને નીચલી શંકાઓ પેદા થાય છેઃ—

૧–શું શંકર જેવા દેવ પોતાના ભક્તને શુભ વરદાનને બદલે આવો (એકને બદલે પાંચ પતિનો) શાપરૂપ વર આપે ખરા ? તેમજ પોતાનો ભક્ત સ્પષ્ટ કહે કે, ' મારે તો એકજ પતિ જોઇએ છે ' છતાં તેને તેની ઇચ્છાવિરુદ્ધ, તેની લાંબી તપશ્ચર્યાની બિલકુલ પરવા કર્યાવિના, પાંચજ પતિ આપે–તેનો કશો અનુગ્રહ ન કરે–એ સંભવનીય છે ?

૨–શું દ્રૌપદી એકજ સાથે પાંચવાર પતિની યાચના કરે ખરી ? અને ધારો કે કોઈ માણસ પાસે સાપ (એકજ) જતો હોય ત્યારે ગભરાટમાં આપણે તેને કહીએ કે, ' સાપ, સાપ, સાપ, સાપ ! ' તે મુજબ દ્રૌપદીએ ઉતાવળમાં અને યોગ્ય વરની બહુ ઇંતેજાર હોવાથી એકદમ તેમ કહ્યું હોય, તોપણ શું શંકર જેવા સર્વજ્ઞ અને દેવોના પણ દેવ તેટલું સમજવાને અસમર્થ હતા ? વળી શું તે મુનિકન્યા બિચારી પતિ મેળવીને કોઇપર જુલમ ગુજારવા માગતી હતી, કે જેથી કુંભકર્ણને ઇંદ્રાસનને બદલે તેની બુરી દાનતને લીધે નિંદ્રાસન અપાયેલું કહેવાય છે, તેમ તે મુનિકન્યાની બોલવામાં થયેલી કહેવાતી ભૂલનો શંકર આવો લાભ ઉઠાવે ?

૩–દ્રૌપદીએ પોતાના ચાલુ જન્મ સારૂ પતિ માગ્યો હતો, તો શંકર બીજા જન્મ સારૂ શા વાસ્તે આપે છે ? શું ત્યારે ચાલુ જન્મમાં તેણે કુંવારીજ રહેવું ?

૪–શું શંકરે આપેલો એ વર મહાભારતમાં લખ્યા મુજબ શંકર તરફથી ' અંતઃકરણમાં પ્રસન્ન થઇ, ' ' શુભ ભાષણ ' દ્વારા અને મુનિકન્યાનું ' કલ્યાણ થવા ' અપાયેલો કદી પણ કહી શકાય ખરો ?

પાંચ ઇંદ્રવાળી બીજી કથાનો હવે આપણે વિચાર કરીએ. એમાં નીચલી શંકાઓ પેદા થાય છેઃ—

૧–માયારૂપી સ્ત્રી શા કારણસર રડતી હતી ?

૨–જળ સારૂ ગયેલી તે સ્ત્રીને ગંગામાં ઉતરવાનું પ્રયોજન શું ? શું કિનારાપરથી જળ ન લઇ શકાત ?

૩–શું તે સ્ત્રીનાં અશ્રુબિંદુ ગંગાજળમાં પડતાં તેનાં સુવર્ણકમળ થઈ જવાં સંભવિત છે ?

૪–ઇંદ્ર જેવો દેવ કૈલાસપર્વતપર સ્થાયી વાસ કરનાર તરીકે ઓળખાતા શંકરને ન ઓળખી શકે, એ શું સંભવનીય છે ?

૫–શું ઇંદ્રસમાન દેવ બ્રહ્માને બદલે પોતાને આખા 'જગતનો અધિષ્ઠાતા' તથા 'પ્રભુ' કહી, ખોટું બોલી, શંકરને પોતાની ઓળખાણ કરાવે ? તેમ આવી અભિમાનજનક ખોટી ઓળખાણ કરાવવાનું તેને પ્રયોજન પણ શું ?

૬–માયારૂપી તે સ્ત્રીનો ઇંદ્રને કૈલાસપર્વતપર લઇ જવાનો શો હેતુ હતો ?

૭–સર્વ દેવોમાંથી કેવળ 'શૂર ઇંદ્રેજ' જ્યારે તે રડતી સ્ત્રી પાસે જવાની હિંમત કરી, તો શું 'ચંદ્ર, વરુણ, કુબેર, સાધ્ય, રુદ્ર,[1] વસુ, અશ્વિનિકુમાર' આદિ દેવો શૂર નહોતા ? શા સારૂ

[1] રુદ્ર એટલે પણ શંકર, આથી જો ઇંદ્ર ઇંદ્રાદિ જોડે યજ્ઞમાં રોકાયેલો હોય તો શંકર કૈલાસપર્વતપર ક્યાંથી બિરાજી પાર્વતીજોડે દ્યૂત રમી શકે ?

તેઓમાંથી પણ કોઇ ઇંદ્ર જોડે ન ગયું?

૮–તે સ્ત્રીના શા ગુન્હાને લીધે તેને મનુષ્ય–જન્મમાં પાંચેની સામાન્ય પત્ની શંકરે નિર્માણ કરી?

૯–કેટલાકો કહે છે કે, હિમાલયના વતની પાંડવોની જાતિમાં સ્ત્રીઓની અછતને લીધેજ પાંડવોએ એક દ્રૌપદી જોડે વિવાહ કરેલો; પણ જ્યારે ખુદ શંકરેજ પાંચ ઇંદ્રોને સારૂ એક માયારૂપી સામાન્ય પત્ની નીર્મી, તો શું પૃથ્વીની પ્રજાની માફકજ દેવોમાં પણ સ્ત્રીઓનો દુષ્કાળ હતો?

૧૦–શંકરે કરેલો આ બધો વરઘોડો નારાયણ પાસે 'કન્ફર્મ' કરાવવા જવાની તેમને શી જરૂર હતી? શું ભોળા શંકર જે સેંકડો વરદાનો આપતા (જેમાં કેટલાંક તો ગાંડાંઘેલાંજ હોતાં) તેમાં કદીએ તેમણે નારાયણની અનુમતિ લીધી હોય, એમ જણાય છે ખરૂં?

૧૧–યમ, ઇંદ્ર, વરુણ, શંકર આદિ જેવી કોઈ ખાસ વ્યક્તિઓ હોવી સંભવિત નથી. આપણા મનાતા પૌરાણિક દેવો, એ કેવળ એક કવિકલ્પનાજ જણાય છે! એક ઇશ્વરનું તે જૂદે જૂદે પ્રકારે કરેલું વર્ણનમાત્ર છે. વળી તે દેવો કંઈ દેહધારી હોવા સંભવતા નથી. જો તેમજ હોય તો જેમ યજ્ઞમાં યમના રોકાઇ જવાથી દુનિયાનાં મૃત્યુ બંધ થઇ ગયાં; તેમજ દરેક દેવના એ રીતે એક ગૌણ કામમાં રોકાવાથી તેમનું મુખ્ય કામ બંધ પડી જાય. આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળીએ છીએ કે, ઇશ્વરના અવતારો થવા છતાં તેમનું કામ કદી પણ અટકયું નથી; તો યમનું કામ તેના યજ્ઞમાંના રોકાણને લીધે અટકયું, એમ વ્યાસ કહે છે તે આપણે કેમ માનીએ? જો માનીએ તો આપણે જોઇએ છીએ કે, એકનો ઘાટ ઘડીને યમ નવરો પડતો નહિ હોય ત્યાં તો તેને બીજાને પોતાને સદને પહોંચાડવાનો હોય છે! અરે, ઘણીકવાર તો દુનિયામાં એકજ સાથે તેને અનેકને મૃત્યુ પમાડવાં પડે છે, તો તેનો ખુલાસો શો?

૧૨–આથી યજ્ઞમાં યમના રોકાણને લીધે મૃત્યુ બંધ થતાં બ્રહ્મા પાસે ફરિયાદ કરવા જનાર દેવોમાં ઇંદ્ર ઉપરાંત જ્યારે ચંદ્ર, વરુણ અને ખુદ રુદ્રનો પણ ઉલ્લેખ છે, તો તો જગતમાં અંધકારજ વ્યાપી રહેવો જોઇએ! વળી વરુણને તો એવી ફરિયાદ–યમની ગેરહાજરીની–કરવા જવાનું કશું કારણજ નહોતું; કારણકે જો તે પોતે ચાહે તો પોતાની ગતિ બંધ કરી જગતનાં પ્રાણીઓનો પળવારમાં વિનાશ કરી શકે! બિચારાં પ્રાણીઓ શ્વાસસારૂ જોઇતી 'ઑકસીજન' હવાજ કયાંથી લાવે?

૧૩–રુદ્ર અને ઇંદ્ર અનેક પ્રસંગોમાં અને ખાસ આજ પ્રસંગમાં, પરસ્પરના પરિચયમાં આવ્યા છતાં ઇંદ્ર શંકરને ઓળખી શકતો નથી; અને શંકર પણ જાણે તેને ન ઓળખતા હોય, તેમ ઇંદ્ર તેમની આગળ પોતાનું 'ઇંટ્રોડકશન' (પોતાને 'જગતનો પ્રભુ' જણાવી) કરાવે છે, એ શું સંભવિત લાગે છે?

૧૪–દેવ નિર્વિકારી, નિરંજન નિરાકાર છે. આથી તેમને દેહ હોવો સંભવતો નથી; અને દેહ ન હોય તોપછી તેમને હાથ, પગ, મોં, માથું કે વાળ પણ હોવાં સંભવિત નથી; તેમજ તેમને જરા કે મરણ પણ હોવું સંભવિત નથી. જો જરા (વૃદ્ધાવસ્થા) આવતી હોય, તોજ માથાના વાળ સફેદ થાય; પણ તેથી વિપરીત સ્થિતિમાં હોતાં નારાયણને વળી કાળા અને ધોળા વાળ શા?

૧૫–ધારો કે કૃષ્ણનો જન્મ નારાયણના કાળા વાળથી થયેલો અને બલરામનો સફેદ વાળથી થયેલો, તો એકજ નારાયણના આ બે વાળથી થયેલી ઉત્પત્તિમાં કૃષ્ણજ ઈશ્વરાવતાર મનાયા ને બલરામ નહિ, તેનું કારણ શું?

૧૬–જો દ્રૌપદી આ મુજબ મુનિકન્યા અને માયાનો અવતાર હતી અને બલરામ નારાયણના વાળમાંથી પેદા થયા હતા, તો ખુદ મહાભારતમાંજ બીજે સ્થળે દ્રૌપદીને ઇંદ્રપત્ની શચીના અવતારતરીકે અને બલરામને શેષપુત્રતરીકે શા સારૂ ઓળખાવવામાં આવ્યાં છે?

૧૭–ધારો કે વ્યાસકથિત દ્રૌપદીવિષેની આ બે વાતો ખરી હોય (એમાંની શંકરના વરદાનવાળી તો તેમણે પ્રથમથીજ પાંડવોને કહી દીધી હતી), તો તેમણે દ્રુપદને તે પ્રથમથીજ કેમ ન જણાવી ને ઉલટા બધાના વિચાર જાણવા માગ્યા? તેમ યુધિષ્ઠિરે પણ ખુદ વ્યાસનોજ હવાલો આપી 'હું જે બોલું છું તે સાચુંજ હોય છે' વગેરે આત્મપ્રતિષ્ઠાત્મક વચનો કહેવા કરતાં એ વાતનો સ્ફોટ કેમ ન કર્યો?

હવે આપણે એ બેઉ વાતોના સામાન્ય મુદ્દાપર વિચાર કરીએઃ—

પ્રથમ તો દ્રુપદને ખાનગીમાં લઇ જઇને એ વાતો કહેવાની જરૂરજ શી હતી? જાહેરમાંજ કેમ કહી નહિ?

બીજું, એક વાતથીજ વ્યાસે બસ કેમ ન કર્યું, કે જેથી બે પરસ્પર વિરોધી વાતો દ્રુપદને કહેવાની વ્યાસને ફરજ પડી? જે ભોળી મુનિપુત્રીએ શુભ ઇચ્છાથી, ખાસ ભક્તિ કરી, પાંચ વાર વર માગ્યો કહેવાય છે, તેને પાંચ પતિરૂપી શિક્ષા થાય અને વ્યાસ જેવા મહાત્મા એકનો એકજ હેતુ સિદ્ધ કરવા બે તદ્દન જૂદી અને પરસ્પર વિરોધી વાતો કહે તેમને કાંઈ શિક્ષા ન થાય, એ તો મહાદેવનો વિચિત્ર ન્યાયજ કહેવાય! કૉર્ટમાં જો મુદતના કાયદાસંબંધી ભાષણ કરતાં કોઇ વકીલમાત્ર પુનરુક્તિ કરી એમ કહે કે, "લોલકવાળાં ઘડિયાળ, આલકમાનવાળાં ઘડિયાળ, રેતીનાં ઘડિયાળ, ઘટિકાપાત્રો અને છાયાયંત્રોથી કાલગણના કરી શકાય છે!" તો ન્યાયાધીશ કદાચ તે ભદ્રંભદ્ર વકીલને કૉર્ટનો વધુ સમય બરબાદ કરવાની તેને તક ન આપી, તુરતજ બેસાડી દે! પણ એકજ ચીજવિષે પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતો કહેવા છતાં દ્રુપદરાજા વ્યાસને પાંચ ઇંદ્રોનાં દર્શન પોતાને થાય ત્યાંસુધી થોભે છે, એ ઘણું નવાઇ જેવું છે! બિચારો દ્રુપદ પણ કાંઇ અજબજ ભોળો માણસ હશે, અને કદાચ તેથીજ વ્યાસે તેને એકલાને બોલાવી ભમાવવાનું વાજબી ધાર્યું હશે!!

અર્થાત્ એ બેઉ કથાઓ કેવળ બનાવટી છે, અને વ્યાસ જેવા મહાવિદ્વાનો એવી બનાવટી તથા ખોટી કથાઓ કહે, એ બીલકુલ સંભવતું નથી. એ વાર્તાની રચના કોઇ ચુસ્ત વૈષ્ણવે શિવનું માહાત્મ્ય ઘટાડવાજ ઉભી કરેલી લાગે છે; કારણ કે આ કથામાં તે મુનિકન્યાને પાંચ પતિનું વિચિત્ર વરદાન અને ઇંદ્રોને શિવ પાસે વિનાપરાધ શાપ અપાવ્યા બાદ નારાયણ પાસે બધો કેસ રીપોર્ટ કરાવે છે તથા શિવને દ્યૂત જેવી રમત રમતા અને વિનાકારણ ક્રોધ કરતા તથા અન્યાયી ઠેરવે છે; તેમજ બીજી કથામાં વિનાકારણે તે બિચારી ભક્ત મુનિકન્યાને આશીર્વાદના રૂપમાં શિવ પાસે શાપ અપાવી, એવા દેવને ન પૂજવાની આડકતરી રીતે ભલામણ કરે છે! એ સિવાય એ કથાઓમાં બીજું કશું તત્ત્વ જણાતું નથી![1]

હવે યુધિષ્ઠિરે આપેલાં બે પ્રાચીન ઉદાહરણોનો—ગૌતમી અને વાર્ક્ષીનો—આપણે વિચાર કરીએઃ—

૧–જો યુધિષ્ઠિરના કહેવા મુજબ પુરાણમાં[2] બહુપતિત્વના એવા બે દાખલા કહેલા

૧ રા. બ. વૈદ્ય પણ 'ધી રીડલ ઑફ ધી મહાભારત' નામના પોતાના પુસ્તકમાં એ વાર્તાઓને પ્રક્ષિપ્તજ માને છે.

૨ અત્રે 'પુરાણ' શબ્દનો અર્થ હાલનાં પુરાણોનો લેવામાં આવ્યો નથી, પણ જૂના ઇતિહાસના અર્થમાંજ તેને સમજવામાં આવ્યો છે.

હતા તો તે પુરાણને સારી રીતે જાણનાર વેદવ્યાસથી તો નિદાન તે અજાણ્યા હોવા સંભવતાજ નથી. હવે જો ખરેખરજ એવા કોઇ દાખલા પુરાણમાં હોત, તો ઉપલા સંજોગો વચ્ચે વ્યાસ તેનું પ્રમાણ તુરત આપત. નિદાન યુધિષ્ઠિરે તે આપ્યા બાદ તે ખરા હોવાનું જણાવત અને બીજાઓના મત શા છે, તે જાણવાની ઇચ્છા કરત નહિ; તેમજ દ્રુપદને ઉંધુંચતું સમજાવત નહિ.

૨–જો એ બે દાખલાઓ ખરા હોત, તો દ્રુપદ, કુંતી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અને વ્યાસાદિ વૃદ્ધ તેમજ જાણકારો તેનો તુરત સ્વીકાર કરત; પણ તેમ થતું નથી. એ બે દાખલાઓ તરફ કોઇ લક્ષજ આપતું જણાતું નથી! એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કે, "પૂર્વકાલીન લોક જે માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે અમે પણ જઇશું.[૧]" ત્યારે દ્રુપદ ઉલટું કહે છે કે, "પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ એ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી!"[૨]

૩–જો એ બે દાખલાઓને કંઇપણ ઐતિહાસિક પુષ્ટિ હોત, તો વ્યાસને દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની કથાસંબંધી આડાંઅવળાં પાટીઆં ગોઠવવાં પડયાં ન હોત; અને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી દ્રુપદને પાંડવોને પાંચ ઇંદ્રોતરીકે–જો કે તેઓ યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયા હતા–ઓળખાવવા પડયા ન હોત.

૪–જો ખરેજ એ દાખલા પુરાણમાં હોત તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રુપદ કદીપણ આટલા આડા પડયા ન હોત; અને આખરે વ્યાસની વાત કબૂલ કરવા છતાં પણ તે અસંતુષ્ટ હૃદયે, ધર્માધર્મનો સવાલ શંકરને માથે નાખી, કર્મની ગહન ગતિપર નિઃશ્વાસ છોડત નહિં.

આથી જણાય છે કે, વ્યાસે કહેલી દ્રૌપદીના જન્મવિષેની બે કથાઓ તથા ધર્મે આપેલાં બહુપતિત્વનાં બે ઉદાહરણો કેવળ બનાવટી છે; અને તે વ્યાસ તથા ધર્મની કૅરૅકટરની વિરુદ્ધ જતાં હોવાથી પાછલી બનાવટનાં–પ્રક્ષિપ્ત–છે, એમાં કશો સંશય નથી.

બહુપતિત્વ શું આર્યોમાં કદીયે પ્રચલિત હતું?

બહુપતિત્વનો ચાલ આર્યોમાં–અને ખાસ કરી મહાભારતના સમયમાં–પ્રચલિત હતો કે નહિ, એ જાણવું પણ બહુ અગત્યનું અને આપણા વિષયપર બહુ અજવાળું નાખનારૂં છે. આપણે તેનો બે પ્રકારે વિચાર કરીશું:–(૧) મહાભારતની કથાપરથી, (૨) શાસ્ત્રાજ્ઞા અને વિદ્વાનોના મતથી. પ્રથમ આપણે કથાપરથી એની તપાસ કરીએ.

પ્રથમ તો જો એ રિવાજ પ્રચલિત હોત તો દ્રુપદ યુધિષ્ઠિરને એમ કહેતજ નહિ કે, "એક પુરુષને અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનું કહેલું છે, પરંતુ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કોઇપણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી. હે કુંતીપુત્ર! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઇ? શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધ એ અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી."[૩] અને ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું એમ કહેવું થાત નહિ કે, "એક

---

૧ पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे । (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૭, ૨૯)

પણ આનો અર્થ રા. બ. વૈદ્યે 'કુટુંબપ્રથા' ફેમીલી કસ્ટમ કર્યો છે; અને તેમનું માનવું એવું છે કે, યુધિષ્ઠિરે એમ કહ્યું છે કે "હે દ્રુપદ! એ અમારા કુળની પ્રથા છે;" પણ ઉપલા શ્લોકનો તેમણે કરેલો એ અર્થ યોગ્ય નથી, એ કહેવાની જરૂર નથી.

૨ न चाप्याचारित: पूर्वैरयं धर्मो महात्मभि: । (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૮, ૮)

૩ एकस्य बह्व्यो विहिता महिष्य: कुरुनंदन। नैकस्या बहवा पुंस: श्रूयन्ते पतय: क्वचित् ॥
लोकवेदविरुद्धं त्वं ना धर्मं धर्मविच्छुचि: । कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी ॥
(આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૭, શ્લો૦ ૨૭–૨૮)

સદાચારી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા પોતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતાની ભાર્યા સાથે કેવી રીતે ગમન કરી શકે ?"[1] તેમજ વ્યાસના સમજાવ્યા છતાં દ્રુપદનું કેવળ વ્યાસવચન, શાંકરવરદાન તથા દૈવગતિપરજ આધાર રાખી, ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનું છોડી દઈ, કર્મને દોષ દઈ પાંચ પાંડવોને દ્રૌપદી આપવા ઉદ્યત થવું,[2] એ બધું સ્પષ્ટ રીતે બતાવી આપે છે કે મહાભારતના સમયમાં બહુપતિત્વનો રિવાજ પ્રચલિત નહોતો–હોત તો આટલા બધા શાસ્ત્રાર્થની જરૂર પડત નહિ.

ઘણાક પાશ્ચાત્ય લેખકોનું અને તેમના પડછાયાથી કેટલાક આપણા વિદ્વાનોનું પણ એવું માનવું છે કે, "પાંડવો મૂળ હિમાલયવાસી હતા તેથી તથા, જેમ હાલમાં પણ હિમાલયના કેટલાક પ્રદેશોમાં બહુપતિત્વની છુટ છે તેમ, અને એ છુટ સુપ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય લેખક લોસનના કહેવા મુજબ કન્યાની અછતને લીધે હોવાથી, પાંડવો બધા મળી એક દ્રૌપદીને વરે તો તેમાં કશી વિચિત્રતા નથી;" પરંતુ હાલ પણ પૃથ્વીના જે જે પ્રદેશોમાં એ રિવાજ ચાલુ છે, તેમાં આર્યોની વસ્તી નથી–એ રિવાજ અનાર્ય પ્રજામાંજ ચાલુ છે, એ ભૂલવું જોઇતું નથી. પ્રખ્યાત બંગાલી લેખક બાબુ રોમેશચંદ્ર દત્ત, કે જેમણે હિંદના પ્રાચીન ઈતિહાસનો ખાસ અભ્યાસ કરી તે વિષે ઘણું મનનીય લખ્યું છે, તે શું લખે છે તે જોઈયેઃ–

"હિમાલયની કેટલીક પહાડી જાતોમાં અને ટીબેટમાં બહુપતિત્વનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે ખરો, છતાં હિંદના આર્યોમાં તો તે કદીપણ પ્રચલિત નહોતો. દ્રૌપદીના પાંચ પતિની વિચિત્ર વાતોનું ખરૂં રહસ્ય અજ્ઞાત છે; કારણ કે આર્યોના કાયદા વગેરેમાં તેનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરેલો છે અને પ્રાચીન કે અર્વાચીન આર્યસાહિત્યમાં પણ એને કોઈ ઠેકાણે પુષ્ટિ આપવામાં આવી નથી. મહાભારતની એ કથા એવી એકજ કથા છે, કે જેમાં બહુપતિત્વની છુટ જણાતી હોય, પણ તેના જેવી બીજી કોઇ કથા હિંદુ સાહિત્ય કે દંતકથાઓમાં હસ્તિ ધરાવતી નથી."

આ મુજબ મહાભારત અને રામાયણને ઐતિહાસિક ગ્રંથ નહિ પણ માત્ર વીરરસપૂર્ણ કાવ્યજ માનનાર રોમેશબાબુ પણ આપણને સ્પષ્ટ કહે છે કે, બહુપતિત્વનો કોઈ દાખલો હિંદી આર્યજાતિના પ્રાચીન કે આર્વાચીન ઈતિહાસમાંથી આપણને ઉપલબ્ધ થતો નથી; અને એમ કહી તે અનુમાન બાંધી તેજ ઠેકાણે લખે છે કે, ભીમ હિડંબા જોડે તથા અર્જુન પાછળથી સુભદ્રા જોડે પરણેલો હોવાથી દ્રૌપદી યુધિષ્ઠિર જોડે પરણી હોવી જોઇએ.[3] દત્તબાબુનો દ્રૌપદીને યુધિષ્ઠિરની સ્ત્રી કલ્પવાનો પ્રયત્ન ભૂલભરેલો છે, એ 'સમાલોચના' વાળો ભાગ વાંચવાથી વાંચકોને સ્પષ્ટ થશે; છતાં આથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું છે કે રોમેશબાબુને પણ એમ લાગ્યું હતું કે, 'દ્રૌપદીને માત્ર એકજ પતિ હતો, પાંચ નહિ.'

પણ હવે જો (રા. રા. વૈદ્યે આદિપર્વ, અ૦ ૧૯૭ ના ૨૯મા શ્લોકના[4] કરેલા અર્થ મુજબ[5]) યુધિષ્ઠિરની એ 'કુટુંબપ્રથા' હતી એમ માનીએ, તો એ શ્લોકના અર્થની તાણાતાણ કરવા કરતાં યુધિષ્ઠિરના કુટુંબમાં તેના પૂર્વજોએ લીમીટેડ કંપની કાઢી એક સ્ત્રી સાથે સર્વેએ મળી વિવાહ કર્યો હતો એ જાણવું અગત્યનું થઇ પડશે; અને જ્યાંસુધી આપણને તેના પૂરાવા આપવામાં આવે નહિ, ત્યાંસુધી તેની સત્યતા આપણે સ્વીકારી શકીએ નહિ.

---

૧ યવીયસः कथं भार्यां ज्येष्ठो भ्राता द्विजर्षभ । ब्रह्मन्समभिवर्तेत सद्वृत्तः संस्तपोधन ॥ (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૮, શ્લો૦ ૧૦)

૨ यदि चैवं विहितः शंकरेण धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः। (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૯, શ્લોક ૪)

૩ 'ધી રામાયણ એન્ડ ધી મહાભારત કન્ડેન્સ્ડ ઇન્ટુ ઈંગ્લીશ વર્સ' પૃ૦ ૨૨૪

૪ सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम् । पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे ॥

૫ જુઓ 'ધી રીડલ ઓફ ધી મહાભારત' પૃ. ૧૨૩

એક લેખકે તો એવી વિચિત્ર દલીલ કરી છે કે, "માતુલકન્યા પરણવાનો જેમ શાસ્ત્રોમાં નિષેધ છે, છતાં મહાભારતના કાળમાં તેવાં લગ્નો થતાં અને હજુ પણ ઘણી હિંદુજાતિઓમાં થાય છે; તેમજ એકથી વધુ પતિ કરવાનો શાસ્ત્રોમાં નિષેધ હોવા છતાં તે કરવામાં આવતાં હશે!" પરંતુ આપણે જોઇએ છીએ કે પારસી, મુસલમાન, યૂરોપીયન અને મરાઠા તેમજ બીજી જે હિંદુ જાતોમાં મામાફોઈનામાં પરણવાનો આજે પણ રિવાજ છે, તે જાતિઓમાં પણ બહુપતિત્વનો રિવાજ—કે તેના જેટલોજ અનીતિકારક લાગતો બીજો કોઇ રિવાજ—પ્રચલિત નથી. એમ તો શાસ્ત્રોની અંદર કાંદા–લસણ ખાવાની પણ મનાઇ છે અને ગોમાંસ ખાવાની પણ મનાઇ છે; તો શું તેથી એમ ઠરે છે કે કાંદાલસણ ખાનાર હિંદુ ગોમાંસ ખાવામાંયે બાધ ન ગણે? નહિજ. **હિંદમાં તો શું પણ આખી દુનિયાની સુધરેલી પ્રજામાં આજે પણ બહુ પતિત્વનાં ઉદાહરણોનો કોરો દુષ્કાળજ જણાય છે!**

વળી એ પણ વિચારવા જેવું છે કે, જે સમયે માત્ર મનથી એક અમુક પુરુષને વરી ચુકનાર કન્યાને તેના ઇચ્છિત વર જોડે—તેને હરણ કરનાર પણ પરણવા દેતા;[1] તેમજ સો કૌરવોને સ્ત્રીઓ મળે, તેમના પુત્રોને સ્ત્રીઓ મળે, ખુદ પાંડવોને બીજી સ્ત્રીઓ મળે (અને તેમાંયે અર્જુનને તો અનેક) અને શ્રીકૃષ્ણ ૧૬૧૦૮ સ્ત્રીઓના પતિ ગણાય, તેમજ ગમે તે વર્ણની કન્યા લાવવાની ક્ષત્રિયોને છુટ હોય, તે વખતે શું કન્યાઓની અછતની અને તેને લીધે બહુપતિત્વની છુટ હોવી માની શકાય તેમ છે?

વળી મહાભારતના સમયમાં સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; આથી જો બહુપતિવાળી એક સ્ત્રીના ધણીઓમાંથી એક કમનસીબે ગત થાય, તો તેણે તેની સાથે સતી થવું; અને કન્યાની અછતને લીધે જો એ રિવાજ ચાલુ હોય તો તે અછતમાં ઉમેરો કરવો, કે અન્ય જીવિત ભર્તારોના સુખને સારૂ અને અછત ઓછી કરવા સારૂ જીવતા રહેવું? સતી થવાનો અને બહુપત્નીત્વનો રિવાજ—એ બે રિવાજો અને બહુપતિત્વનો રિવાજ, એ પરસ્પર એકબીજાના એવા તો કટ્ટા દુશ્મનો છે કે તેમનું એકજ ઘરમાં અસ્તિત્વ હોવું સંભવતું નથી.

ચાલો, હવે આપણે શાસ્ત્રનાં એક–બે પ્રમાણો તથા એક–બે વિદ્વાનોના એ વિષેના મત જાણવાની કોશીશ કરીએ.

મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કેઃ—"સાધ્વી સ્ત્રીને એકજ પતિ હોય છે;" તેમજ ભાઇની સ્ત્રીપ્રત્યેનો ધર્મ સમજાવતાં તેમાં લખ્યું છે કે, "મોટાભાઈની સ્ત્રીને નાનાભાઈએ ગુરુપત્નીસમાન અને નાનાભાઇની સ્ત્રીને મોટાભાઈએ પુત્રવધૂસમાન જાણવી."[2]

વળી એકવાર કન્યાદાનનો સંકલ્પ કરી આપેલી કન્યાને બીજા વેરે આપવાથી જે દોષ પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું વર્ણન કરતાં એ જગન્માન્ય પુસ્તકમાં લખ્યું છે કેઃ—

"ચતુર માણસે પોતાની કન્યાનું દાન કોઇ એકને આપ્યું હોય તો પછી તેજ કન્યાનું દાન બીજાને ન આપવું."[3]

આ મુજબ એકને આપેલી કન્યા મનુના સમયમાં પણ શિષ્ટ પુરુષો બીજાને દેતા નહિ;[4]

---

૧ ભીષ્મે અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનું વિચિત્રવીર્યને સારૂ હરણ કરેલું; છતાં અંબાએ પોતે બીજાને ચાહે છે એમ જણાવવાથી ભીષ્મે તેને છોડી દીધેલી.

૨ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या या गुरुपत्न्यनुजस्य सा।यवीयसस्तु या भार्यास्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता॥५७

૩ न दत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः।॥७१॥

૪ एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः। यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥९९॥
(મનુસ્મૃતિ અ૦ ૯)

અને તેથી અર્જુનની દ્રૌપદી બીજા પાંડવોને પણ અપાય એ સંભવિત નથી.

પણ દ્રૌપદીના પંચપતિત્વની શંકા કાંઇ આપણનેજ ઉપજે છે એમ નથી. તેનો વિચાર અત્યારપૂર્વે પણ થયેલો છે. ચાલો આપણે તે જોઇએ અને નક્કી કરીએ કે, બહુપતિત્વનો રિવાજ આર્યોમાં કદીયે પ્રચલિત નહોતો.

શંકરાચાર્યનો સહયોગી કુમારિલ ભટ્ટ હતો. તેણે 'મીમાંસાદર્શન'ના ભાષ્યની વ્યાખ્યાના એક પ્રસંગમાં, કે જ્યાં એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે 'રાજા પાંડુના પુત્રોને પાંચ વચ્ચે એકજ સ્ત્રી કેમ હતી?' એ વાતનો નિષેધ કરતાં જણાવ્યું છે કે, 'તે કેવળ અર્જુનની સ્ત્રી હતી અને પાંચેની તો માત્ર એથીજ કહેવાઇ કે પાંચે બંધુઓમાં કોઇ પ્રકારનો ભેદભાવ નહોતો–દ્રૌપદી બધાપર યોગ્ય પ્રેમ રાખી વર્તતી; અને તેથીજ પાંડવોમાં ફાટફુટ પાડવાનો અવસર ન મળવાને લીધે, કુટીલો શોકથી હાથ ઘસતા હતા અને શત્રુઓ દુઃખિત જણાતા હતા.'[1]

દ્રૌપદીના પંચપતિત્વની વાત બંકિમબાબુને ગળે ઉતરી હોય એમ પણ લાગતું નથી! કારણ કે તે લખે છે કે, "જો કે લોસન તો પાંચાલ દેશમાં વસતી પાંચ જાતોનું એકીકરણ તે પાંચાલી, એમ કરી દ્રૌપદી નામનું કોઇ માણસજ થઇ ગયું હોય એ વાતજ ઉડાવી દે છે; છતાં યજ્ઞના અગ્નિમાંથી દ્રુપદને એ કન્યા મળી આવી અથવા તો એના પાંચ પતિ હતા એ વાત તો આપણાથી પણ કબૂલ થઇ શકતી નથી."[2]

ખુદ મહાભારતમાંયે એ વિવાહને 'દેવઘટિત અમાનુષ વિવાહ' જણાવેલો છે;[3] અને મહાભારતના પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, 'વ્યાસે ૧૫૦ શ્લોકથી અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં આખા મહાભારતનું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત આપ્યું છે;' પણ તેમાંયે આપણને 'અર્જુને દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં મેળવી'[4] એટલુંજ વૃત્તાંત જણાય છે, એથી વિશેષ તેમાં કશું નથી; માટે જો પાંચ પતિવાળી વાત સત્ય હોત, તો જરૂર તેનો એમાં ઉલ્લેખ હોત એમ બંકિમબાબુ કહે છે, પરંતુ ખુદ એ અધ્યાયમાં પણ ઉમેરણ થયેલું હોવાથી જો મહાભારતની બીજી પ્રતોમાં તેવો ફેરવાયેલો ઉલ્લેખ મળી આવે તો નવાઇ નથી.

આ એક ઠેકાણે મહાભારતનો એ પાછલો લેખક સુધારોવધારો કરતાં કેવો ભૂલી જાય છે તે જુઓઃ–વિદુરાગમન પર્વની શરૂઆતમાં લખ્યું છે કે, "બ્રાહ્મણોએ દ્રૌપદી મેળવી એવું જાણ્યાબાદ સર્વે રાજાઓએ આશ્ચર્ય સાથે વિશ્વાસુ દૂતો તરફથી સાંભળ્યું કે, તે બ્રાહ્મણો તો પાંડવો હતા કે જેમણે દ્રૌપદી જીતી." આવું છતાં તેમાંથી કોઇ પાંડવોના વિવાહપ્રસંગે હાજર થતું નથી એ નવાઇ જેવું છે, પણ તેઓ પોતાને ગામ પાછા ત્યારેજ જાય છે કે જ્યારે તેઓ પાકે પાયે દ્રૌપદીનો વિવાહ પાંડવો જોડે થઇ ગયેલો સાંભળે છે; પરંતુ એની પછીનાજ શ્લોકમાં સુધારવાનું જાણે બાકી ન રહી ગયું હોય એમ જણાય છે. કારણ ત્યાં લખ્યું છે કે, "દ્રૌપદીએ અર્જુનને વર્યો, એવું અવલોકન કરતાંવેંત દુર્યોધન ખુશી થઇ સર્વે કૌરવોસાથે પાછો ફર્યો."[5] હવે કૌરવો પાછા હસ્તિનાપુર જઇ પહોંચે ત્યાર અગાઉ તો

---

૧ જુઓ તંત્રવાર્તિક, અધ્યાય ૧, પાદ ૩, સૂત્ર ૭, પરની ટીકાઃ—

अथवा नायर्जुनस्यैव केवलस्य भविष्यति। साधारण प्रसिद्धिस्तु निद्रिछद्रत्वाय दर्शिता ॥

૨ જુઓ કૃ. મો. ઝવેરીનું "શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર," પ્રથમાવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૩

૩ द्रौपद्या देवविहितो विवाहश्चाप्यमानुषः। (આદિપર્વ–અ૦ ૨, ૧૭)

૪ समवाये ततो राज्ञां कन्यां भर्तृस्वयंवराम्।प्रासयानर्जुनः कृष्णां कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ('શ્રી કૃષ્ણચરિત્ર,' પ્રથમાવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૩)

૫ આદિપર્વ–અ૦ ૨૦૨, ૯, ૧૦

પાંડવોએ દ્રૌપદી વર્યાની ખબર વિદુરને મળી ચૂકી હતી. આથી દુર્યોધનને પણ તેવીજ ખબર મળી હોવી જોઇએ; તોપછી બધા પાંડવોના ઉલ્લેખને બદલે અત્રે માત્ર અર્જુનનોજ ઉલ્લેખ કેમ છે? એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, બહુપતિત્વનો રિવાજ આર્યોમાં કદીપણ પ્રચલિત નહોતો; તેમજ એ બહુપતિત્વની વાત વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં માન્ય નથી, મહાભારતનાં પાત્રોના સ્વભાવની સાથે તે બંધબેસતી આવતી નથી, તેમ ખુદ મહાભારતથી પણ એ બરાબર સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

સમાલોચના

"હિંદુ લોકોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં લગ્નનો જેવો સુંદર, ઉત્તમ અને પૂર્ણ આદર્શ બતાવવામાં આવેલો છે, તેનાથી વધારે સારો આદર્શ આખી દુનિયાના કોઈપણ ધર્મમાં બતાવવામાં આવ્યો નથી."

એની બીસંટ

કથાનો ભાગ આટલા વિસ્તારથી આપવાનું પ્રયોજન એ હતું કે, તેમાંની મુખ્ય મુખ્ય બીનાઓ વાંચકના મનમાં પ્રથમથીજ બરાબર ઠસે અને તેમાંએ વળી અમુક શબ્દો કાળા ટાઈપમાં મેલવાથી તો વધારે સ્પષ્ટરીતે સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરી તે પોતેજ તર્ક દોડાવી શકે. અત્રે એ કથાના એ કાળા ટાઇપવાળા ભાગપર મુખ્યત્વે કરીને વિવેચન કરવામાં આવશે. કથાના ભાગનું એ વિવેચન અત્રે પ્રથમ આપી, ત્યારબાદ અર્જુન–દ્રૌપદીના જીવનની અન્ય ઘટનાઓપર વિચાર કરતાં શું જણાય છે તે આપ્યું છે. એ મુજબ બેઉ રીતે એ પ્રશ્નપર વિચાર કરવામાં આવેલો છે. કુંતીના 'સર્વે વહેંચી લ્યો' એ વચનપર એક જૂદા પ્રકરણદ્વારા વિવેચન થઇ ગયું છે; તેમજ વ્યાસ અને યુધિષ્ઠિરે (એટલે કે એવા પૂજ્ય પવિત્ર મહાત્માઓના નામથી કોઇ વામમાર્ગી જેવાએ) મારેલી ગપોપર તથા બહુપતિત્વનો રિવાજ મહાભારતના સમયમાં પ્રચલિત હતો કે નહિ તેપર પણ, આથી એ બાબતોનું વિવેચન અત્રેથી ગાળ્યું છે. ચાલો, એ સિવાયના કથાભાગપર હવે આપણે તર્કવિતર્ક કરીએ.

તર્ક કરવો એ પાપ નથી–બુદ્ધિની ખીલવણી સારૂ ઉલટું તે પરમ આવશ્યક છે. મહાભારતના સમયમાં જો કે તર્કની નિંદા થવા લાગી હતી, છતાં તેનું કારણ તર્કની જાળમાં સપડાતાં ઈશ્વરપર પણ અશ્રદ્ધા ઉપજવાનો દેખાતો ભયજ હતો. તર્કથી કંઈપણ નિશ્ચિત ઠરી શકતું નહિ. આજ એક તાર્કિક ઠરાવે તે કાલે બીજો તોડી નાખે, એવું થતું; અને તેથી કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ એમ ઠરાવ્યું કે તર્કપર વિશેષ આધાર રાખવો નહિ. આવું છતાં તર્કને બીલકુલજ ઉડાવી દેવામાં આવતો નહોતો. 'જે વસ્તુઓ અચિંત્ય છે તે તર્કની કસોટીએ ચઢાવવી નહિ,'[1] એવી મર્યાદા ઠરી; અને સાથે સાથે એવો નિશ્ચય પણ થયો કે, 'શ્રુતિમાં કહેલા સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ જો તર્ક જાય તો તેને ત્યાજ્ય સમજવો;અને શ્રુતિને જે તર્ક સંમત હોય તે સાદર ગ્રહણ કરવો.' આથી એવું અનુમાન કાઢવાને હરકત નથી કે, 'સપ્રમાણ અને શ્રદ્ધાયુક્ત તર્કવિરુદ્ધ વ્યાસનો કશો વાંધો નહોતો.'[2]

અને જ્યારે શ્રુતિવિહિત અને શ્રદ્ધાયુક્ત તર્ક કરવાની વ્યાસ પણ આપણને છૂટ આપે છે, ત્યારે તે છૂટનો લાભ ન લેવાની મૂર્ખાઇ આપણે કરવી જોઇતી નથી. દ્રૌપદીને અનેક પતિ નહિ પણ એકજ હતો, એમ સિદ્ધ કરવાની કોશીશ કરવી જેટલી શ્રુતિસ્મૃતિવિહિત છે તેટલીજ શ્રદ્ધાયુક્ત પણ છે. આથી આપણા આજના પ્રયત્નને ખુદ વ્યાસનો પણ ટેકો છે, એમ માનીએ તો ખોટું નહિ ગણાય.

બે કથાઓ ફરી એકવાર!

કથાની શરૂઆતમાંજ આપણે એટલું તો જોઇ ગયા, કે વ્યાસે દ્રૌપદીવિષે જે બે કથાઓ

૧ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। (ભીષ્મપર્વ–અ૦ ૫, ૧૧)
૨ જુઓ આજ લેખકનું 'પ્રાચીન ભારત' પાનું ૧૧

કહેલી કહેવાયછે,તેમાંની એક તો તેમણે પાંડવોને એકચક્રા નગરીમાંજ કહી સંભળાવી હતી અને તેમને દ્રુપદના દરબારમાં જવા પ્રેર્યા હતા. જો કે વ્યાસને મહાભારતમાં ચીતરવામાં આવ્યા છે, તેવા તે ત્રિકાલજ્ઞાની હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનાં આપણી પાસે કશાં સાધનો નથી, તેમ તે અત્રે બહુ જરૂરનુંયે નથી; છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે, જો તે ખાત્રીથી તેવાજ મનાતા હોત તો પાંડવોને સભામાંથી આવતાં વાર થતાં કુંતીના મનમાં ઉભી થયેલી સહેજસાજ શંકા પણ ઉભી થાત નહિ; અને તે એમ વિચારત નહિ કે,' અરેરે શું વ્યાસનો મત પણ ખોટોજ નિવડયોને?' તેમજ વ્યાસની દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મમાંની પાંચ પતિવાળી કથા સાંભળ્યા છતાં તે પોતાના सर्वे समेत्य भुंक्त શબ્દોને 'અશ્લીલ' કહેત નહિ તથા આટલો પસ્તાવોયે કરત નહિ; અને તેમ થતાં ખુદ મહાભારતની શરૂઆતમાં દ્રૌપદીના વિવાહને જે 'દેવઘટિત' અને 'અમાનુષ'નું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે,તે પણ અપાત નહિ.ઉપરાંત ત્રિકાલજ્ઞાની હોવાથી વ્યાસ અન્યોના મત જાણવા માગત નહિ અને પોતેજ પોતાના જ્ઞાનથી જાણેલી વાત કહી દઇને ટુંકે પતાવત, પણ તેમ થતું નથી. તો શું કુંતી, પાંડવો અને વ્યાસની મળી એક સોનેરી ટોળી ઉભી થઇ હતી, કે જેણે ખરી બીના જાણવા છતાં દ્રુપદાદિ જોડે આટલો બધો નકામો વાદવિવાદ કરી, છેક છેવટે અને તે પણ એકલા દ્રુપદનેજ પેલી બનાવટી બે કથાઓ કહી; અને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી પાંડવોનું પૂર્વજન્મનું ઇંદ્રત્વ બતાવ્યું? નહિજ. વ્યાસે કહેલી બીજી કથામાં પૂર્વેના ઇંદ્રો "યમ, ધર્મ, વાયુ, ઇંદ્ર અને અશ્વિનીકુમાર" ના વીર્યથી મનુષ્યલોકમાં ઉત્પન્ન થવાની પોતાની ઇચ્છા બતાવે છે; અને એ દેવો પોતાની માતાને ગર્ભાધાન કરે, એમ શંકર પાસે માગી લે છે. હવે જો ઉપલા પાંચ દેવોથી પાંચ પાંડવોની ઉત્પત્તિ માનીએ તો કર્ણનું શું? કોઇ કહેશે કે કર્ણનો આની સાથે કશો સંબંધ નથી, કારણકે એમ તો એ ઇંદ્રોના અવતારરૂપ પાંડવોની માતાને બીજા પણ અનેક પુત્રો થયા હોય તેમાં તેમને શું ? પણ એની સંગતિ બેસતી નથી. કારણ પ્રથમ તો કર્ણ પણ દેવપુત્ર હતો અને તેની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી કહેવાય છે; બીજું, જો પાંચ દેવોના વીર્યથીજ પાંચ પાંડવોના રૂપમાં પાંચ ઇંદ્રોની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તો અશ્વિનીકુમાર તો બે હોવાથી સંખ્યા છની થઇ જાય! વળી એ પાંચમા ઇંદ્રનો પણ ઉલ્લેખ હોવાથી શું ઇંદ્રદેવ માતૃગામી હતો?

વળી જે વ્યાસ પ્રથમ એમ કહે કે "**શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી** વિરુદ્ધ* આ (બહુપતિત્વ) ધર્મવિષે જેનો જે મત હોય તે જણાવો," તેજ વ્યાસ પાછળથી એમ કહે કે "એ **સનાતન અને નિઃસંશય** ધર્મ છે,"[1] એ પણ ઓછું બેહુદું નથી.

લગ્નક્રિયા અગાઉ દ્રૌપદી અર્જુનની પત્નીતરીકે

લોકસમુદાય એકઠો થવાના સ્થાનનું અવલોકન કરી પાંડવોના કુંભારને ઘેર રહેવા તથા લાગટ પંદર દિવસ સુધી દ્રુપદના સભામંડપમાં જે ઉત્સવ થતો હતો તેમાં હાજરી આપવા બાદ સોળમે દિવસે જ્યારે સ્વયંવર રચાયો; ત્યારે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને કહ્યું કે, "જે....લક્ષ્યવેધ કરશે તેની મારી બહેન કૃષ્ણા 'આજે' **ભાર્યા** થશે."[2] એ મુજબ વેધ કરવામાં જ્યારે બીજા રાજાઓ નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યારે અર્જુન તે કામ પાર પાડે છે; અને સભામંડપની બહાર જતાં તેની

---

* अस्मिन्धर्मे विप्रलब्धे लोकवेदविरोधके । यस्य यस्य मतं यद्यच्छ्रोतुमिच्छामि तस्य तत् ॥ (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૮, ૬)

૧ अनृतान्मोक्ष्यसे भद्रे धर्मश्चैष सनातनः ॥ यथायं विहितो धर्मो यतश्चायं सनातनः ।
यथा च प्राह कौन्तेयस्तथा धर्मो न संशयः ॥ (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૮–૧૯, ૨૦)

૨ एतन्महत्कर्म करोति यो वै कुलेन रूपेण बलेन युक्तः ।
तस्याद्य भार्या भगिनी ममेयं कृष्णा भवित्री न मृषा ब्रवीमि ॥ (આદિપર્વ–અ૦ ૧૮૮, ૩૭)

પત્ની[1] પણ તેની પાછળ પાછળ જાય છે. ત્યારબાદ મત્સરપ્રેરિત રાજાઓ જ્યારે તેની સાથે યુદ્ધ કરે છે, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, "અર્જુને દ્રૌપદી **ધર્મથીજ** પ્રાપ્ત કરી છે."[2] અર્થાત્ લગ્નવિધિ ન થઈ હોત તોયે દ્રૌપદી, સર્વાનુમતે અર્જુનની પત્ની અને તેથી ભીમ તથા યુધિષ્ઠિરની પુત્રી અને નકુલ-સહદેવની માતાસમાન ઠરી ચૂકી હતી. આથી સર્વે પાંડવો સભામાં 'મદનબાણથી ઘાયલ' થયા તેમાં દોષ ન ગણાય; તોપણ અર્જુને દ્રૌપદી મેળવ્યા બાદ, અને તે તેની પત્નીતરીકે ઉપર મુજબ સર્વાનુમતે સ્વીકારાઇ ગયા બાદ, સર્વે પાંડવોનું પુનઃ 'ઘાયલ' થવું-કે જેથી બાંધવોના સ્નેહમાં વિક્ષેપ પડવાની ભીતિથી યુધિષ્ઠિરને પાંચે પાંડવો જોડે દ્રૌપદીનાં લગ્ન કરવા પ્રેરાવું પડે-[3] એ તો કેવળ અધર્મયુક્ત ગણાય!

વચગાળેનો માર્ગ

પાંચે પાંડવોને દ્રૌપદીરૂપી ભિક્ષા વહેંચી લેવાની પ્રમાદયુક્ત આજ્ઞા કરી કુંતી પસ્તાય છે અને યુધિષ્ઠિર પાસે જઇ કહે છે કે, "મારૂં ભાષણ પણ મિથ્યા ન થાય તથા પાંચાલ-કન્યા દ્રૌપદીને પાતક પણ ન લાગે, એવો કાંઇ ઉપાય તું બતાવ." પણ પાંચેનો વિવાહ તેની સાથે થવો જોઇએ, એવો ચુકાદો ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર આપી દે છે! ન તો તે માતા કુંતીને તેના પ્રમાદ સારૂ ઠપકો આપે છે, કે ન તેના કહેવા મુજબ કોઇ વચલો માર્ગ શોધી કાઢવાની કોશીશ કરે છે!!

વાંચક કહેશે કે પુત્ર માતાને શી રીતે ઠપકો આપી શકે? અને વળી બે પરસ્પર વિરુદ્ધ વાતોમાંથી વચલો માર્ગ પણ કેમ શોધી શકે? પણ ખુદ મહાભારતજ આપણને તેવા પ્રકારનાં ઉદાહરણો પૂરાં પાડે છે. જ્યારે કુંતી બ્રાહ્મણપુત્રને બદલે ભીમસેનને રાક્ષસ બકાસુર પાસે મોકલે છે, ત્યારે એજ યુધિષ્ઠિર એજ માતા કુંતીને કેવો ઠપકો આપે છે અને તે વખતે તેમનું બ્રાહ્મણ-પતિપાલકત્વ કયાં લોપ થઇ જાય છે, તે જુઓ. તે કહે છેઃ—

"હે માતા! આવું ભયંકર અને દુર્ઘટ સાહસ તેં કેમ કર્યું? સાધુજન પુત્રનો પરિત્યાગ કરવો પ્રશસ્ત માનતા નથી. આથી બીજાના પુત્ર સારૂ તું પોતાના પુત્રનો ત્યાગ કરવાનું શા સારૂ મનમાં આણે છે? ખરેજ, તું પુત્રત્યાગ કરતી હોવાથી વ્યવહારને અને શાસ્ત્રને ઉલ્લંઘીને ચાલે છે. જેના પરાક્રમથી આપણે સઘળાં નિશ્ચિંત છીએ અને જેણે આપણને દરેક મુશ્કેલીમાંથી બચાવ્યાં છે, એવા મહાબળવાન ભીમસેનનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય તેં કયો વિચાર મનમાં આણી કર્યો? ખરેખર, દુઃખથી ત્રાસ પામવાને લીધે તારી બુદ્ધિને ભ્રંશ તો નથી થયો?"[4]

અર્થાત્ યથાસમયે, યથાર્થ રૂપમાં, યુધિષ્ઠિર કુંતીને ઠપકો આપી શકતા. હવે આપણે વચલા માર્ગનો દાખલો લઇએઃ-

મહાભારતના છેલ્લા મહાન યુદ્ધમાં કર્ણ સાથે લડતાં એકવાર તેનાં બાણોથી ઘાયલ થઇ રાજા યુધિષ્ઠિર પોતાના શિબિરમાં પાછા ફર્યા. આ ખબર સાંભળી કૃષ્ણાર્જુન રણભૂમિ છોડી તેમને જોવા આવ્યા. તેમને જોઇ, તે કર્ણને મારીને આવ્યા હશે એમ કલ્પી, યુધિષ્ઠિર આનંદિત થયા અને કર્ણનો વધ કેવા પ્રકારે થયો તે જાણવાની તેમણે ઇચ્છા કરી. આથી અર્જુને કહ્યું કે, "હજુ તો તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કરવાનું છે. તમે તેનાં બાણથી ઘાયલ થઈ તંબુમાં પાછા ફર્યા છો એમ સાંભળી, કર્ણને ત્યાંજ છોડી, અમે અત્રે આવ્યા છીએ. તમે

---

૧ **रंगाजिरक्रामदचिन्त्यकर्मा पत्न्या तथा चाप्यनुगम्यमानः ॥** (આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૦, ૨૮)
૨ **निवारयामास महीपतींस्तान्धर्मेण लब्धेत्यनुनीय सर्वान् ॥** (આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૨, ૩૮)
૩ આદિપર્વ-અ૦ ૧૯૩, ૧૨-૧૬ ૪ આદિપર્વ-અ૦ ૧૬૪, ૫-૧૧

મને આશીર્વાદ આપી યુદ્ધ–ચમત્કાર જોવા પધારો,કારણ કે હું તેનો આજેજ વધ કરનાર છું."

આથી અત્યંત દુઃખિત તથા ક્રોધિત થઇ રાજા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનની ખૂબ નિર્ભત્સના કરી અને તેના ગાંડિવધનુષ્યને પણ ધિક્કાર્યું. આ સાંભળી અર્જુને તુરત પોતાની તરવાર મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢી અને તે યુધિષ્ઠિરપ્રત્યે ધસ્યો, પણ કૃષ્ણે ચેતી જઇ તેને અટકાવ્યો. આમ કરવાનું કારણ પૂછતાં અર્જુને કહ્યું કે, "ગાંડિવધનુષ્યના નિંદકનો વધ કરવાની મારી પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી તેના નિંદક ધર્મરાજાનો મારે વધ કરવો જોઇએ." આથી કૃષ્ણે અર્જુનને બહુ બોધ આપ્યો,જે તેને રુચ્યો તો ખરો; પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ પણ ન થાય અને ભ્રાતૃવધ પણ ન કરવો પડે,એવો કોઇ **વચગાળેનો માર્ગ** શોધી કાઢવાનું તેણે કૃષ્ણને કહ્યું. તેથી કૃષ્ણે કહ્યું:–"વડિલોને તુંકાર કરવો તથા તેમને અપમાનાસ્પદ વેણ કહેવાં એ તેમનો વધ કર્યા બરાબરજ છે;[1] માટે તું યુધિષ્ઠિરનો ઉપમર્દ કર, કે જેથી ભ્રાતૃવધ તથા પ્રતિજ્ઞાભંગ એ બેઉ પાતકમાંથી મુક્ત થઇશ." અર્જુને તેમ કર્યું તો ખરૂં, પણ મોટાભાઇપ્રત્યે એવી વર્તણુક ચલાવવાથી તેને બહુ ખેદ થયો અને તે આપઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થયો ! આથી કૃષ્ણે કહ્યું:–"ભ્રાતૃવધ કરતાં પણ આત્મહત્યાનું પાતક અધિક ઘોર છે,માટે તારે આત્મહત્યાજ જો કરવી હોય તો તારે પોતાને મોઢે તારાં વખાણ કર; કારણ કે આત્મશ્લાઘા કરનારને આત્મ-હત્યાનું પાતક લાગે છે, એવું શાસ્ત્રનું વચન છે." આથી અર્જુને ગાંડિવધનુષ્ય હાથમાં લઈ પોતાનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં !

કર્ણ–પર્વમાંની આ બીનામાં કૃષ્ણે લડાવેલી આ સુંદર યુક્તિ જેવી કોઇ યુક્તિ શોધી કાઢી યુધિષ્ઠિરે, વ્યાજબી રીતે તો, પોતાની માતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવું જોઇતું હતું; પણ તેમને પોતાને પણ દ્રૌપદીની બહુ ઇચ્છા હતી તેથી કે કોણ જાણે કેમ, તે બિચારા એવી તસ્દી લેવાની જરૂરજ જોતા નથી !

પડદો ખૂલ્યો !

'પૂર્વવૃત્તાંત' માં આપણે જોઇ ગયા તેમ રાજા યુધિષ્ઠિરનો વિચાર દ્રૌપદી અર્જુન વેરેજ આપવાનો હતો. દ્રુપદનો પુરોહિત પણ પાંડવો પાસે આવીને તેમજ કહે છે અને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવાનું પણ અર્જુનનેજ કહેવામાં આવે છે. મતલબ કે, અર્જુનનેજ દ્રૌપદી આપવાનો દ્રુપદનો વિચાર હતો અને તે મુજબજ સ્વયંવરમાં થતાં તે અતિ આનંદિત થયો હતો. આથી પાંચે પાંડવોએ દ્રૌપદીને સામાન્ય પત્ની બનાવવાની યુધિષ્ઠિરની કહેવાતી ઇચ્છા તથા તેનું અન્ય પાંડવોની માફક દ્રૌપદીને જોઇને મદનબાણથી ઘાયલ થવું એ જેમ અ-ધર્મયુક્ત હતું, તેમ વડિલ બંધુનાં આવાં વિચિત્ર વેણ સાંભળી સર્વે પાંડવોનું 'સ્તબ્ધ' થઈ જવું ઉચિત હતું; પણ મુલત્વી રહેલી એ વાતનો સદ્દો દ્રુપદ લગ્નનું મુહૂર્ત કાઢી અર્જુનને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરવા કહે છે ત્યાંસુધી ઉઘડતોજ નથી! જ્યારે ગળે પાણી આવે છે, ત્યારે યુધિષ્ઠિરરાજ કહે છે કે,"મમાપિ દારસંબંધઃ કાર્યસ્તાવ વિશાંપતે[2]—મારે પણ વિવાહ કરવો છે!" આથી દ્રુપદ કહે છે કે, "તો તું એનું પાણિગ્રહણ કર; અથવા તારા બંધુઓ પૈકી જેને તારે કૃષ્ણા આપવી હોય તેને આપ."

અત્રે ધર્મ કે દ્રુપદનું આવું કહેવું બીલકુલ સંભવતું નથી, કારણકે ધર્મરાજ મહા-અધર્મભીરુ અને સત્યાચરણી હતા. તેમના શત્રુઓ પણ–ખુદ દુર્યોધન પણ–તેમને 'ઇંદ્રતુલ્ય અને ધર્માત્મા' કહેતા;[3] અને પોતાના સ્વાર્થની વાતનો પણ નિકાલ કરવાનું તેમનાપર છોડતા.

---

૧ गुरूणामवमानो हि वध इत्यभिधीयते । ૨ આદિપર્વ–અ० ૧૯૭, ૨૧

૩ धर्मेस्थितो धर्मसुतो महात्मा स्वयं चेदं कथयत्विन्द्रकल्प । (સભાપર્વ–અ०૬૯, ૫)

આથી તેમનામાં પોતાની પુત્રીસમાન દ્રૌપદીને જોઇને મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી, અને તેથી તે સર્વે પાંડવો જોડે દ્રૌપદીને વરાવવાની ઇચ્છા કરે નહિ તથા પોતે પણ નિર્લજ્જતાથી પોતાના વિવાહની વાત કરે નહિ; કારણ કે દ્રૌપદીપર તેમનો કશો હક્ક નહોતો, એ તે સારી રીતે જાણતા હતા.

વળી બીજા કોઇને વાસ્તે કન્યાનું હરણ કરવામાં આવતું ખરૂં, અને તે મુજબ ભીષ્મે અંબા, અંબિકા અને અંબાલિકાનું વિચિત્રવીર્ય સારૂ કરેલું પણ ખરૂં; પરંતુ અર્જુનની માફક પોતાની બહાદુરીથી જીતેલી કન્યા 'ટ્રાન્સફર' થયેલી દુનિયાના કોઇપણ ઇતિહાસમાં આપણે જોઇ નથી, તેમ કોઇપણ સદાચરણી શૂરવીર ક્ષત્રિય અને તે પણ વડિલ અને વિશેષતઃ વડિલબંધુ, એવી રીતે બીજાની જીતેલી ચીજની આકાંક્ષા રાખે નહિ; તેમજ યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવોને કન્યા મળવી પણ કાંઈ મુશ્કેલ નહોતી.

દ્રુપદની જુબાની

દ્રુપદ પ્રથમ તો પોતાની પુત્રીને પાંચ પતિ કરવા દેવાની ઘસીને નાજ પાડે છે, એમ કથા વાંચતાં સ્પષ્ટ જણાય છે; પરંતુ વ્યાસે તેને દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મની બે કથાઓ કહ્યા પછી અને તેને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી પાંડવોનું અસલ ઇંદ્રરૂપ બતાવ્યા પછી પણ, તેને પૂર્ણ સંતોષ થયેલો જણાતો નથી; કારણ કે વ્યાસની ગપો સાંભળ્યા પછી તે કહે છે કેઃ—

"હે મહર્ષિ! મેં પ્રથમ આપની પાસેથી એ વાત સાંભળી નહોતી તેથીજ પાંચ પાંડવોને તે ન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પણ દેવતાંઓના ઠરાવની કદી પણ કોઇ ઉપેક્ષા કરી શકતું નથી. આથી પ્રથમથી ઠરાવેલા વિધાન અનુસારજ હું કર્તવ્ય–નિશ્ચય કરૂં છું. ભાગ્યની વાત પલટી શકતી નથી અને પુરુષાર્થથી કાંઇ થઇ શકતું નથી —જુઓ કે એક વરને સારૂ(મત્સ્યવેધ)લક્ષ્ય રચ્યો હતો,તેજ હવે પાંચને વાસ્તે નિશ્ચિત થયો! કૃષ્ણાએ આગલા જન્મમાં 'મને વર આપો' એમ પાંચ વાર કહ્યું હતું, અને તેથી શંકરે પણ તેને પાંચ પતિ આપ્યા હતા. (આથી આપણને એમ માનવાનું કારણ છે કે, દ્રુપદે મહાદેવવાળી આ એકલીજ વાત સાંભળી હશે અને બીજી વાત તો વળી એ પછીનું ઉમેરણ હશે; કારણકે નહિ તો દ્રુપદ તેનોયે ઉલ્લેખ કર્યાવિના રહેત નહિ.) તો એ વાતનો સારાસાર વિચાર તેજ જાણે. જ્યારે ખુદ શંકરેજ એવું વિધાન કર્યું છે અને પાંચેનેજ વાસ્તે કૃષ્ણા સરજાઇ છે, ત્યારે **ધર્મ હો કે અધર્મ હો, મને કાંઈ દોષ લાગી શકતો નથી.** કૃષ્ણા જો તેમની પત્ની નિર્માઇજ છે, તો હું શું કરીશ? માટે હવે દ્રૌપદીને જેમ રુચે તેમ તે કરે."[1] આના પર કશી ટીકાની જરૂર જણાતી નથી.

કુંતીની જુબાની

વ્યાસસમક્ષ પોતપોતાનો મત રજુ કરતાં, યુધિષ્ઠિરના વચનને પુષ્ટિ આપતાં કુંતી કહે છે કેઃ–"ધર્માનુચરણ કરનારા યુધિષ્ઠિરે જે કહ્યું તે ખરૂં છે. અનૃતની મને બહુજ બીક લાગે છે, માટે હું અનૃતમાંથી કેમ મુક્ત થઇશ?" આથી જણાય છે કે, ખુદ કુંતીને પણ યુધિષ્ઠિરની વાતનો વિશ્વાસ નથી; અને તે દુરાગ્રહી બની પોતાની ભૂલ તથા વચગાળેનો માર્ગ શોધી કાઢવાની યુધિષ્ઠિરને આપેલી આજ્ઞા કહી બતાવતી નથી. બીજું યુધિષ્ઠિરે બે દાખલાઓ અને પોતાની બધી દલીલો આપવા છતાં પણ તેને સંતોષ થતો જણાતો નથી અને અધર્મની બહુ બીક રહે છે. વ્યાસના પાછળથી કહેવા મુજબ જો એ "સનાતન ધર્મ" હોત તો, અને પોતાના પુત્ર યુધિષ્ઠિરે આપેલા પુરાણમાંના બે દાખલા તથા અન્ય યુક્તિઓને તે ખરી માનતી હોત તો, તે આટલી બધી ચિંતાતુર રહેતજ નહિ.

---

૧ **यदि चैवं विहितः शंकरेण धर्मोऽधर्मो वा नात्र ममापराधः।**
गृह्णन्त्विमे विधिवत्पाणिमस्या यथोपजोषं विहितैषां हि कृष्णा ॥ (આદિપર્વ–અ૦ ૨૦૦, ૪)

વિવાહ વખતે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન તથા દ્રૌપદીની સ્થિતિ

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાના પિતાને પાંડવોના આશ્રમમાં શું શું જોયું તેનો જે વૃત્તાંત કહે છે, તેમાં એ ખાસ અગત્યની વાતો તે કહેતો નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છેઃ–(૧) કુંતીના દ્રૌપદીવિષેના વચનની; (૨) કૃષ્ણના ત્યાં આગમનની. જો તેણે કુંતીનું વચન સાંભળ્યું હોત, તો જરૂર તે તેનું વર્ણન દ્રુપદ આગળ કરત; અને કૃષ્ણના આગમનની વાત પણ કર્યાવિના રહેત નહિ, કારણ તેના પરથી તો તે પાંડવોને ઓળખી શકત. એ બે વાતો એવી હતી કે જે ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જો દ્રુપદને જણાવી હોત તો તેની સોએ સો ટકા ખાત્રી થઇ જાત કે, સ્વયંવરમાં જીત મેળવનાર બ્રાહ્મણો પાંડવોજ હતા. આથી જેમ દ્રુપદને પુરોહિત મોકલવાની અને જૂદી જૂદી ચીજો મેલી તેમનો વર્ણ જાણવાની જરૂર રહેત નહિ; તેમજ જો કૃષ્ણને કુંતીના વચનની વાતની ખબર હોત તો તે વચગાળેનો કોઇ સુંદર માર્ગ–યુધિષ્ઠિર અને અર્જુનની બાબતમાં શોધી કાઢ્યો હતો તેવો–જરૂર શોધી કાઢત; પણ અહીં તો હાજરજવાબી અને મહાબુદ્ધિવાન દ્રૌપદીના તથા કૃષ્ણના મોઢાને ભારતનો લેખક 'એરટાઇટ' બંધ કરી દે છે ! ! સ્વયંવર તો દ્રૌપદીની સંમતિથી દ્રુપદ રચે છે, અને પાછળથી પાંચ પતિની વાત સાંભળ્યાબાદ પણ પાંડવોને દ્રૌપદીની સંમતિ મુજબ પરણવાનું કહે છે; પણ મહાભારતકાર તેના લગ્નસંબંધી વિવાદ વખતે કે તે સંબંધી બીજી વાતચિતમાં, ભૂલેચૂકે પણ, દ્રૌપદીને પોતાનો મત જાહેર કરવાની તક આપતા નથી, એ એક નવાઇ છે !

વળી શું એ સંભવિત છે કે ભીષ્મ જેવા યોદ્ધાની સામે જ્યારે અંબા જેવીને પોતાના મનની વાત કહેવાનું ધૈર્ય રહે, અને જે દ્રૌપદી ભરસભામાં અર્જુનને પરણવા સારૂ લક્ષ્યભેદ કરવા ઉદ્યત થયેલા કર્ણને नाहं वरयामि सूतम् કહી નીચે બેસાડી દે; તથા કીચક, વિરાટ–સભા અને કૌરવોની દ્યૂતસભામાં જઈ પૂર્ણ હિંમતથી તેઓ આગળ દલીલ કરી તેમને અધર્મી ઠરાવી શકે, તે બીરબલ જેવી હાજરજવાબી અને વીર દ્રૌપદી પોતાના જીવનના આવા મહત્ત્વના પ્રશ્નવિષે, દ્રુપદના "દ્રૌપદીને રુચે તેમ કરે" એમ કહેવા છતાં–કાંઈ ન બોલે ? મહાભારતના એ લેખકે આ પ્રસંગે દ્રુપદને ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સલાહ લેવામાંથીયે મુક્ત રાખ્યો છે, એ પાંચ પાંડવો જોડેના લગ્નસંબંધી હકીકત જો ખરી માનીએ તોયે અજાયબ જેવું લાગે છે.

યુધિષ્ઠિરની જુબાનીની તપાસ

મહાભારતના એ લેખકે બિચારા યુધિષ્ઠિરની ખરી મટ્ટીપલીત તો તેમની જુબાનીમાં કરી છે. તેમની પાસે તેમણે જે જુબાની અપાવી છે, તે એટલી તો લંગડીલૂલી અને તેમની કેરેકટરની વિરુદ્ધ જનારી છે, કે તે પરથી એ લેખકનું પોતાનું પોત તુરત પ્રકાશી ઉઠે છે! ચાલો, આપણે હવે તેમની તપાસ કરી સત્યાસત્યનો વધુ નિર્ણય કરીએ.

આપણે જોયું કે, પ્રથમ યુધિષ્ઠિર પોતાના એકલાનાજ વિવાહની વાત કરે છે, પણ હવે તે બીજી પટકી ખાય છે અને પોતાની સાથે ભીમસેનને પણ લે છે ! હવે તે કહે છે કેઃ– "મારો અને ભીમસેનનો પણ વિવાહ હજુ થવાનો છે !" અને ત્રીજી પટકી ખાઇ તે એમ કહે છે કે, "તે અમ સર્વેની રાણી થશે અને મારી માતા પણ પૂર્વે એમ બોલી ગઇ છે." કુંતીએ ભૂલમાં એમ કહ્યું હતું એ વાતને, તેમજ વચગાળાનો માર્ગ શોધી કાઢવાની વાતને, તે આખી ને આખીજ ગળી જાય છે !

જ્યારે દ્રુપદ યુધિષ્ઠિરને કહે છે કે, "એક પુરુષને ઘણી સ્ત્રીઓ કરવાનું તો કહેલું છે, પણ એક સ્ત્રીને અનેક પતિ કોઇપણ ઠેકાણે સાંભળ્યા નથી; તો હે કુંતીપુત્ર ! તારી આવી બુદ્ધિ કેમ થઇ ? શિષ્ટાચાર તથા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ જઇ એ અધર્મ કરવો તને ઉચિત નથી;"

અને વ્યાસને તે એમ કહે છે કેઃ—"શિષ્ટાચાર અને શ્રુતિથી વિરુદ્ધનો આ મને અધર્મ ભાસે છે, કારણ કે પૂર્વકાલીન મહાત્માઓએ આ ધર્મનું અવલંબન કર્યું નથી;" વગેરે. ત્યારે યુધિષ્ઠિર કહે છે કેઃ—" હે મહારાજ ! ધર્મ બહુ સૂક્ષ્મ છે. આપણામાં તેની ગતિ જાણવાનું સામર્થ્ય નથી. પૂર્વકાલીન લોક જે માર્ગે ગયા તેજ માર્ગે અમે પણ જઈશું. મારી વાણીથી અસત્યોચ્ચારણ કદી થયું નથી અને અધર્મ તરફ મારી મતિ પણ નથી. મારી માતાનું એવુંજ કહેવું છે અને મારો પણ એજ મનોરથ છે. એ નિશ્ચિત ધર્મ હોવાથી, હે રાજા! મનમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકા ન આણતાં તું અમને દ્રૌપદી પરણાવ !" વધુમાં તે કહે છે કેઃ—"આ બાબતમાં મારૂં મતાનુકુલ્ય હોવાથી એ કોઇપણ પ્રકારે અધર્મ નથી;" અને પછી પેલા ગૌતમી અને વાર્ક્ષીનાં પોતાનાં બે 'પેટંટ' ઉદાહરણો આપે છે—કે જેની ન તો વ્યાસને, ન દ્રુપદ જેવા વૃદ્ધને પણ કશી ખબર છે—તથા કહે છે કે," વળી સર્વ ગુરુઓમાં શ્રેષ્ઠ જે માતા તેનું પણ એવું વચન છે, તેથી એ વાત સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે !"

અર્થાત્ યુધિષ્ઠિર જે કહે તે શ્રુતિનું વચન અને તેને માન આપવાની ભલામણ કરનાર પણ ખુદ યુધિષ્ઠિરજ ! અન્ય વૃદ્ધો જે દાખલા જાણે નહિ તે ધર્મરાજ જાણે; અને પૂર્વકાલીન લોકોનો માર્ગ પણ તેમનેજ ખબર! વ્યાસ—દ્રુપદાદિવૃદ્ધોને તેની કશી ખબરજ નહિ! તે કહે તે શાસ્ત્રવચન. તેમની મતિ અધર્મ તરફ જાય નહિ (જો કે પોતાના નાના બંધુની ભાર્યાપ્રતિ જાય ખરી !), અને તેથી તે જે કહે તે "સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ!" અહીં તે કબૂલ કરે છે કે, અમારી માતાએ પણ તેમ કહ્યું છે, પણ પ્રમાદથી (ભૂલમાં)—જાણી જોઇને નહિ—એ વાત તે ઉડાવે છે ! દ્રૌપદીને જોઇને ગાંડા બની ગયેલા આ × × × × રાજપુત્ર કેવળ પોતાનોજ કક્કો ખરો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને જે આત્માપ્રશંસા આત્મઘાતરૂપ મનાતી, તેનોજ આશ્રય લે છે ! ન તો તે એકે દલીલ રજુ કરે છે, ન શાસ્ત્રાધાર ! તેમના હૃદયરૂપી 'રેકર્ડ'માં (ચુડીમાં) તેમણે અમુક શબ્દો ચઢાવેલા છે અને તેથી તેના તેજ તેમના મુખરૂપી 'ફોનોગ્રાફ'માંથી નીકળ્યા કરે છે ! એ પોપટજી માત્ર એટલુંજ બોલી શકે છે કેઃ—"હું કદી જૂઠું બોલતો નથી, મારી જીભથી કદી તેવું બોલાતું નથી, હું અધર્મ કરતો નથી ને મારૂં મન પણ અધર્મ તરફ વળતું નથી; માટે આ બાબતમાં મારૂં મતાનુકુલ્ય હોવાથી એમાં કોઇ પણ પ્રકારનો અધર્મ નથી,એ સર્વોત્કૃષ્ટ સનાતન ધર્મ છે !" બસ,આજ તેમની સંગીનમાં સંગીન દલીલ! ન્યાયાસનપર બેઠેલો ન્યાયાધીશ એક સાક્ષીની આવી જુબાનીને કેટલું વજન આપે, તેનો વિચાર વાંચકોએજ કરવાનો છે; ને તે પરથી આ વાતની સત્યાસત્યતાનો પણ નિર્ણય કરવાનો છે.

હવે એકચક્રા નગરીમાંજ વ્યાસે દ્રૌપદી—જન્મ અને તેના ભાવિ પાંચ પતિની હકીકત પાંડવોને કહેલી હોવાથી પ્રથમ તો આ બધા લાંબા પુરાણની કશી જરૂરજ નહોતી. પાંડવ—પક્ષે તુરત તેનો હવાલો આપી દેવો હતો અને વાત ટુંકી કરવી હતી. વળી જ્યારે દ્રૌપદીના પૂર્વજન્મના બનાવથીજ તેને પાંચ પતિ પ્રાપ્ત થયા હતા તોપછી તે " સનાતન ધર્મ " ક્યાંથી થયો? તે તો માત્ર એક અપવાદજ થયો અને તે પણ દેવોના દેવ મહાદેવના વિચિત્ર વરદાનને પરિણામેજ !

મહાભારતનો એ બનાવટી લેખક વળી યુધિષ્ઠિરને મોઢે એમ કહેવડાવે છે કેઃ—" રત્નનો ઉપભોગ સર્વેએ મળીને કરવો એવો અમારો સંકેત છે અને તે સંકેત છોડવાની અમારી ઇચ્છા નથી. **આથી ધર્મથીજ** આ તારી કન્યા કૃષ્ણા અમારી પત્ની થશે!" (જાણે દ્રુપદપુત્રી પણ જડ રત્નજ હોય નહિ !) એક નજીવી ભૂલને લીધે કેટલો દુરાગ્રહ જણાય છે તે જુઓ.

યુધિષ્ઠિરનાં વચન અને સંકેત એજ જાણે શાસ્ત્ર અને ધર્મ હોય નહિ, તેમ ધર્મરાજ કહે છે કેઃ–"ધર્મથીજ કૃષ્ણા અમારી પત્ની થશે !" કુંતીની ભૂલ સુધારી દ્રૌપદીને પાતકમુક્ત કરવાની 'ઇંદ્રતુલ્ય ધર્માવતાર' ધર્મની આ કોશીશ કેટલે અંશે માતાની આજ્ઞા તથા શાસ્ત્રાજ્ઞાનું પાલન કરનારી છે, તેનો વાંચકેજ વિચાર કરી જોવો !

ટુંકમાં, જેમ સત્યવાદી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર એવું નીચ કામ કરે નહિ; તેમજ મહા-પરાક્રમી ભીમસેન, કે જેનાં તો વળી ગાંધર્વલગ્ન પણ હિડંબા જોડે થઇ ગયાં હતાં, તે પણ કદી એવું કામ કરે નહિ. યુધિષ્ઠિર જેમ અધર્મથી સ્વર્ગનું રાજ્ય પણ મળે તો લેવા ના પાડે, તેમ ભીમસેન પણ એવા બાયલાપણાથી મળેલી કશી ચીજ લેવી પસંદ કરે નહિ. વળી નકુલ–સહદેવ પણ ઓછા પરાક્રમી નહોતા; અને કોઇ પણ પાંડવ કામી નહોતો. મતલબ કે દ્રૌપદીપ્રત્યે પાંડવોમાં મદનનો પ્રાદુર્ભાવ થવો ન તો સંભવનીય છે, ન યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્માત્મા એવું કોઈ વેણ ઉચ્ચારે, ન વ્યાસ જેવા આવા હલકા પ્રકારની વાતો કહે, ન દ્રુપદ તે માને !

અને ઉપલી માન્યતાપર આવવાને આપણને આપણે નિશ્ચિત કરેલા બેઉ નિયમોનો આધાર છે; કારણકે યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો કે જેઓ હિમાલયની શીતળ પવિત્ર ટેકરીપર સુંદર વાયુ અને ઋષિઆશ્રમોના સુંદર વાતાવરણમાં, યથાર્થ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી રહેલા, તેમજ વિદ્યાસંપન્ન, ધીમાન, રૂપગુણયુક્ત અને બહાદુર રજપૂતો હતા, તેમને કામી કહેવા એ ભીષ્મ જેવા શુદ્ધ બ્રહ્મચારીને વ્યભિચારી કહેવા જેવું છે; અને પ્રક્ષિપ્ત જાણવાના આપણા નિશ્ચિત નિયમો મુજબ ભીષ્મને વ્યભિચારી બતાવ્યો હોય તે વાત જેમ ખોટી માનવી, તેમજ પાંડવોવિષેની આ વાત પણ–તેમની આખી જીંદગીના બનાવોથી એ વિરુદ્ધ જતી હોવાથી–ખોટી માનવી; કારણ કે પાંડવોની ધર્મયુક્ત અને શુદ્ધ 'કૅરેક્ટર'થી એ વાત વિરુદ્ધ જાય છે અને તેથી દેખીતી રીતેજ તે બધી ખોટી અને બનાવટી છે, તેમ વ્યાસ જેવા લેખક એવું પરસ્પર વિરુદ્ધ લખેય નહિ.

વળી મહાભારતના જેવા મહાન ગ્રંથમાં, કે જેનો આદર્શજ સત્ય તથા ધર્મનો છે, અને તેથીજ જેના મૂળ પાત્ર યુધિષ્ઠિરને 'ધર્મ' નામના પિતાથી ઉત્પન્ન કરી ધર્મરાજનું પદ આપવામાં આવ્યું છે, તેમની આખી 'કૅરૅક્ટર' ધર્મમયજ ચિતરી છે, તેમાં અસલ આવી વાત હોવી શક્ય નથી; અને ધર્મના સ્વભાવથી પણ તે વિરુદ્ધ જતી હોવાથી સિદ્ધાંતતરીકે લીધેલા આપણા બેઉ નિયમોથી તે ઉલટી છે, અને તેથી બનાવટી ઠરે છે.

શિશુપાલ અને દુર્યોધન વિરુદ્ધ દ્રૌપદી

હવે આપણે બીજી દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. જ્યારે પાંડવકૌરવો પોતાની વિદ્યાનો પરિ-ચય દ્રોણગુરુ આદિને આપે છે અને અર્જુનના કરેલા સર્વે પ્રકારો કર્ણ કરી દેખાડે છે, તેમજ દુર્યોધન તેને અંગદેશનું રાજ્ય આપે છે; ત્યારે કર્ણને નીચ વર્ણનો કહેનાર પાંડવોને જે દુર્યોધન એમ કહે કે, "તમારી ઉત્પત્તિ પણ કેમ થઈ છે તે હું જાણું છું"[1] (અર્થાત્ નિયોગથી) તે દુર્યોધનનો, બીજી અનેક વખતે અને ખાસ કરી રાજસૂયયજ્ઞ વખતે જળને બદલે સ્થળ, ને સ્થળને બદલે જળ દેખાતાં પાંડવો ઉપહાસ કરે, તે છતાં તે દ્રૌપદીના પંચપતિત્વ-વિષે કાંઇ બોલે નહિ, એ સંભવતું નથી; તેમજ શિશુપાલ જેવો રાજા જે ભીષ્મની નિંદા કરતાં વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓના નિયોગનું મ્હેણું મારવા ચૂકે નહિ[2] (આથી આપણને માનવાનું કારણ મળે છે કે નિયોગ તરફ જનસમાજમાં, ખુદ મહાભારતના કાળમાંયે, કંઇક અરુચિ

---

૧ **भवतां च यथा जन्म तदप्यागमितं मया ।** (આદિપર્વ–અ૦ ૧૩૯, ૧૬)

૨ **दारयोर्यस्य चान्येन मिषतः प्राज्ञमानिनः ।** (સભાપર્વ–અ૦ ૪૧, ૨૪)

ઉત્પન્ન થઇ હતી ખરી) તે, સહદેવાદિ પાંડવોએ યજ્ઞ વખતે તિરસ્કારનાં વચન કહેવા છતાં તેમની ઉક્ત બાબતસર નિંદા કરવા ચૂકે નહિ; પણ દુર્યોધન તો ઉલટો દ્રૌપદીને 'અનિંદિતા' કહે છે,[1] એટલુંજ નહિ પણ પાંડવોને દાસ્યમાંથી છોડાવનારી તે જાણે પુરુષજ હોય નહિ, તેમ તેનાસિવાય તેને પાંડવપક્ષમાં કોઇ પુરુષજ—કૃષ્ણ કે પ્રત્યક્ષ અર્જુન પણ—દેખાતો નથી!

પાંડવોની બીજી સ્ત્રીઓ

વળી દ્રૌપદી ઉપરાંત પાંડવોને બીજી સ્ત્રીઓ પણ હતી,[2] એ સર્વે જોડે પાંડવોએ પોતાની ચઢતી સ્થિતિમાં, એટલે કે જ્યારે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે, લગ્ન કર્યાં હોવાં જોઇએ. જો કે તેમના લગ્નની ક્રિયાનો કે ભારે દબદબાનો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થળે આવતો નથી, છતાં સાધારણ રીતે મહાભારતના લેખકનું લક્ષ્ય યુદ્ધજ જણાતું હોવાથી તેમણે એવી બાબતોને વિસ્તારી ન હોય એ સર્વથા શકય છે. બીજું તો ઠીક, પણ દુર્યોધનનાં પુત્રપુત્રીના નામનો ઉલ્લેખ આવવા છતાં ખુદ તેની સ્ત્રીના નામનો (તે ભાનુમતીના નામથી જો કે ઓળખાય છે છતાં) ઉલ્લેખ આખા મહાભારતમાં કોઇપણ સ્થળે આવતો નથી, એ એનું એક જીવંત ઉદાહરણ છે. મતલબ કે, (યુદ્ધ થવાનાં કારણોમાત્રનેજ લક્ષ્યતરીકે રાખવાથી) માત્ર મુખ્ય મુખ્ય બાબતોનોજ વ્યાસાદિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

અર્જુન અને દ્રૌપદીનો પરસ્પર સંબંધ

હવે આપણે અર્જુન તથા દ્રૌપદીનો પરસ્પર સંબંધ કેવો હતો તથા અન્ય પાંડવો સાથેના દ્રૌપદીના સંબંધ કરતાં અર્જુન સાથેના સંબંધમાં વિશેષ શું હતું, તેનો વિચાર કરીએ. વસંતઋતુમાં જ્યારે કૃષ્ણાર્જુન ખાંડવપ્રસ્થ વનમાં ગયા હતા, ત્યારે સુભદ્રા જોડે દ્રૌપદી પણ અર્જુન સાથે ગઈ હતી. બીજા કોઇ પાંડવ જોડે દ્રૌપદી આ રીતે ગઇ હોય એવો ઉલ્લેખ આખા મહાભારતમાં કોઇપણ ઠેકાણે નથી.

વળી સુભદ્રા સાથે લગ્ન કરી અર્જુન જ્યારે દ્રૌપદી પાસે આવે છે, ત્યારે દ્રૌપદી તેને કહે છેઃ—"હે કુંતીપુત્ર! જા, જ્યાં યાદવકન્યા સુભદ્રા હોય ત્યાંજ જા; કારણ, ભારો ગમે તેટલો મજબૂત બાંધ્યો હોય તોપણ તેનો પ્રથમ બંધ તો શિથિલ થવાનોજ."[3] આથી અર્જુન સુભદ્રાને દ્રૌપદી પાસે મોકલે છે, જ્યાં જઈ દ્રૌપદીને વંદન કરી તે કહે છે કે, "હે બહેન! હું તમારી દાસી છું."[4] પાંડવોની બીજી કોઈ સ્ત્રીને સુભદ્રાએ આમ કહ્યું હોય એમ જણાતું નથી. કોઇ કહેશે કે, દ્રૌપદી સર્વેની સ્ત્રી હોવાથી અને વડિલ હોવાથી તેને એમ કહ્યું હશે, તો તે પણ યુક્તિસંગત જણાતું નથી; કારણ બીજો કોઈ પાંડવ બીજી સ્ત્રી પરણી આવતાં દ્રૌપદી તેને (અર્જુનને માર્યું તેવું) મ્હેણું મારતી નથી.

વળી અર્જુન જ્યારે ઇંદ્ર પાસે શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા જાય છે, ત્યારે તેના ભાવિ વિરહથી દુઃખિત થયેલી દ્રૌપદી જે શબ્દો ઉચ્ચારે છે, તે પણ ઘણા અર્થસૂચક છે. તે કહે છે કે, "તમારા વિયોગનું દુઃખ મને દુર્યોધને સભામાં કહેલાં દુર્વચનોથી પણ વધારે સાલે છે. તમારા બંધુઓ તમારાં પરાક્રમોની કથાને વારંવાર યાદ કરી આનંદથી રહો. તમારો ઘણા દિનપર્યંતનો વિયોગ દુઃસહ જણાશે; કારણ કે અમારા ભોગ, ધન, જીવન, મરણ, રાજ્ય અને ઐશ્વર્ય, એ સઘળું તમારેજ આધારે છે."[5] અર્થાત્ ભીમસેનની બહાદુરીની પૂરતી ખાત્રી

---

૧ न वै मोक्षस्तदा वोऽभूत् विना कृष्णामनिंदितां। सानोदास्ये रांगांपन्नान् मोचयामास पार्षती॥

૨ આશ્રમવાસિક પર્વ—અ૦ ૨૫, ૯–૧૪

૩ तत्रैव गच्छ कौंतेय यत्र सा सात्वतात्मजा। सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबन्धः श्लथायते॥ (આદિપર્વ—અ૦ ૨૨૩–૧૭)

૪ આદિપર્વ—અ૦ ૨૨૩, ૨૩ ૫ વનપર્વ—અ૦ ૩૭, ૨૬–૩૧

હોવા છતાં કુદરતી રીતેજ તે પોતાના ધણીપરજ પોતાના તેમજ પોતાના જેઠદિયરોના જીવન–મરણનો આધાર રાખે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેનું ભારેમાં ભારે દુઃખ જે દુર્યોધનનાં કુવચનો, કે જે તેનાજેવી તેજસ્વી સ્ત્રીને અતિ અસહ્ય હતાં–તેના કરતાં પણ તેને અર્જુનનો વિયોગ દુઃસહ લાગે છે. (જો તે પાંચેની સંમિલિત સ્ત્રી હોત તો તો તેમ લાગત નહિ.) વળી તે એટલુંજ કહી અટકતી નથી. અર્જુનની ગેરહાજરીમાં પણ તેનાં વખાણ થાય અને પોતાને તેનો વિયોગ ઓછો સાલે તે સારૂ આર્યસ્ત્રીની કુદરતી ભાવના મુજબ, અન્ય પાંડવો અર્જુનનાં યશોગુણ ગાતા રહે એવું તે ઇચ્છે છે! ટુંકમાં તેના જીવનના સર્વ સુખનો આધાર તે પોતાના સ્વામી અર્જુનપરજ વ્યાજબી રીતે રાખે છે. આથી જણાય છે કે, દ્રૌપદીનો પતિ અર્જુન હોવો જોઇએ.

તેમજ સંધિ કરવાને મોકલેલો સંજય ધૃતરાષ્ટ્રની પાસે વામમાર્ગી જેવી જે એક ગપ મારે છે, તેથી પણ જણાય છે કે દ્રૌપદી અર્જુન પાસેજ ખાનગીમાં રહેતી.[1] સંજયના તે ગલીચ શબ્દો આ છેઃ—

"કૃષ્ણાર્જુનને આવો સંદેશો કહેવા હું એક દિવસ જનાનામાં, કે જ્યાં નકુલ, સહદેવ કે અભિમન્યુ સુદ્ધાં જતો નહિ, ત્યાં ગયો. ત્યાં કેવળ ચાર જણ હતા. કૃષ્ણ, અર્જુન, સત્યભામા અને દ્રૌપદી. કૃષ્ણાર્જુન 'પીધેલા' હતા! અર્જુનના ખોળામાં કૃષ્ણે પોતાના બેઉ પગ મેલ્યા હતા, પણ અર્જુને તો પોતાનો એક પગ સત્યભામા(કૃષ્ણની સ્ત્રી)ના ખોળામાં અને એક દ્રૌપદીના ખોળામાં મેલ્યો હતો!"

અર્થાત્ આ ગપમાં પણ દ્રૌપદી સાથે અર્જુનનેજ મૂકયો છે. વળી સહદેવ તો ખાસ નાના દિયરતરીકે જણાય છે. વનવાસ જવા જ્યારે પાંડવો નીકળે છે, ત્યારે દ્રૌપદીની સગવડ સાચવવાનું કામ બીજા બધાને છોડી કુંતી તેને સોંપે છે;[2] એટલુંજ નહિ પણ તે તેને પાછો વળવાનું પણ કહે છે.[3] આ બેઉ કામ સૌથી નાના પુત્રને અને સૌથી નાના દિયરનેજ શોભે તેવાં છે.

દ્યૂતમાં દ્રૌપદી

હવે આપણે દ્યૂતમાં જઈએ. જ્યારે યુધિષ્ઠિર સર્વે હારી ગયા, ત્યારે તેમણે બીટમાં દ્રૌપદીને મૂકી; તેથી જરૂર તેનાપર યુધિષ્ઠિરનો બહુ સારો હક્ક હોવો જોઇએ, એમ કોઇ કહેશે; પણ તેનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે જુગારીઓ હારી જાય છે ત્યારે તેમના ચિત્તની સ્થિતિ સ્થિર હોતી નથી ને તેમને સારાસાર વિચાર રહેતો નથી. યુધિષ્ઠિરની એવી વિપરીત સ્થિતિ તો હતીજ. તેમાં વળી તે પોતાનું દ્રવ્યજ નહિ પણ બંધુઓ અને પોતાને પણ હારી ચૂકયા હતા; અને શકુનીએ પાંડવોની બીજી કોઇ સ્ત્રીનું નામ ન લેતાં દ્રૌપદીનેજ બીટમાં મેલવાની દરખાસ્ત મૂકી, કારણ કે પાછળથી ખુદ ધૃતરાષ્ટ્રના કહેવા મુજબ તે સર્વે કૌરવપાંડવોની વહુઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સતી અને પતિવ્રતા હતી.[4] હવે જ્યારે પ્રતિપક્ષીએ તેની દરખાસ્ત મૂકી, ત્યારે પાંડવોને દાસત્વમાંથી છોડવી લેવાની ઇચ્છાથી, તેમજ તે વખતના ક્ષાત્રધર્માનુસાર દ્યૂતમાં પાછું ન હઠવાની પ્રથાથી,[5] તેમણે દ્રૌપદીના ઉત્તમ સદ્ગુણનું વર્ણન કરી તેને 'દાવપર મેલવી બહુ દુઃખની વાત છે પણ આખરે તેનેય મેલું છું,'[6] એમ કહી લાચારીએ દાવપર મેલેલી; મતલબકે, ગભરાયેલા ધર્મરાજે કેવળ પાંડવોના છુટકારા સારૂ આ કઠિન શરત પણ

૧ ઉદ્યોગપર્વ–અ૦ ૫૯, ૩—૭ ૨ વનપર્વ–અ૦ ૭૮, ૮ ૩ વનપર્વ–અ૦ ૭૮, ૨૮
૪ त्वं हि सर्वे स्नुषाणां मे श्रेयसी धर्मचारिणी। (સભાપર્વ–અ૦ ૭૦, ૩૪)
૫ યુધિષ્ઠિર કહે છેઃ–आहुतोऽहं न निवर्ते कदाचित्तदाहितं शाश्वतं वै व्रतं मे।
(સભાપર્વ–અ૦ ૫૮, ૧૬)

૬ સભાપર્વ–૬૪, ૩૯

મંજુર કરેલી. જ્યારે માણુસ ગભરાયેલો હોય છે, ત્યારે તે પોતાની શુદ્ધિ ગુમાવી દે છે; (અને ખુદ એ દ્યૂતપ્રસંગમાં, વિકર્ણ પણ સભાને બીજા શબ્દોમાં એમજ કહે છે.) અને જ્યારે તે પોતાની શુદ્ધિ ગુમાવી દે છે, ત્યારે તે જે કામ કરે છે તેને વાસ્તે તે તેટલો જોખમદાર નથી ગણાતો કે જેટલો તે શુદ્ધિમાં હોય ત્યારે ગણાય. આથીજ અગત્યનાં લખતોમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે, 'આ લખાણ હું મારી પૂર્ણ અક્કલહોંશીઆરીમાં કરૂં છું' અને તે વિષે વળી એક કે વધુ સાક્ષીની સહી પણ લેવામાં આવે છે. શુદ્ધિ પૂરતી ન હોય તે વખતનાં 'વીલ' પણ જેમ રદ ગણાય છે, તેમ તેવી સ્થિતિમાં એક ખુનીએ કરેલા ખૂનને સારૂ પણ તેને ફાંસીની શિક્ષા થતી નથી. ન્યાયની અદાલતોની આ વ્યાજબી માન્યતા છે, અને તેથી અધર્મભીરુ યુધિષ્ઠિર બેશુદ્ધિમાં શકુનીએ દ્રૌપદી સારૂ કરેલો પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખે તો તેમનું તે કામ કેવળ ગફલતીભરેલુંજ કહી શકાય. આથી ધર્મરાજે આવી ગાફેલ સ્થિતિમાં તેવી શરત કબૂલ કરેલી; અને નહિ કે તેનાપર પોતાનો સ્વામીતરીકેનો હક્ક હતો તેથી. કારણ કે, જો તે પાંચેની સ્ત્રી હોત, તો તો તેને દાવમાં મેલવામાં ધર્મે બહુ ખોટું કર્યું નહોતું; કેમકે તેનાપર તેમનો પણ અધિકાર હતો, પણ અહીં તેમ નહોતું. કારણ, ભીમસેન કહે છે કે, "હે યુધિષ્ઠિર! કાશીના રાજા આદિએ જે જે ધનરત્નાદિ આપણને આપ્યું હતું તે, તેમજ સર્વે વાહન, શસ્ત્ર, રાજ્ય અને અમને બધાને તેમજ આપને પણ જુગારમાં જીતાયેલાં જોતાં મને ક્રોધ ચઢયો નહોતો, કારણ કે આપ તે સર્વના માલિક હતા, પણ દ્રૌપદીને દાવપર લગાડવામાં તમે તમારી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે";[1] અર્થાત્ તમે જેના સ્વામી નહોતા, જેનાપર તમારો કશો હક્ક નહોતો, તેને તમે દાવપર લગાડી છે. મતલબ કે, ભીમનાં વચન સ્પષ્ટ કરે છે કે, ધર્મરાજ દ્રૌપદીના સ્વામી નહોતા. દ્રૌપદી અર્જુનની સ્ત્રી હોવાથી અને મર્યાદાને લીધે અર્જુનથી બોલી ન શકાય તેથી, બહાદુર ભીમસેન અર્જુન તરફથી બોલ્યો હતો. અર્થાત અર્જુન તે વખતે લોહીનો ઘુંટડો પીને બેસી રહ્યા હતો—માત્ર મોટાભાઇની સામે બોલાય નહિ તેટલાજ સારૂ બોલ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ ભીમને પણ બોલતાં તેણે વાર્યો હતો.

સૈરંધ્રી અને બૃહન્નલા

હવે આપણે બીજો એક પૂરાવો લઇએ. વનવાસમાંથી નિવૃત્ત થઈ પાંડવો વિરાટરાજાને ત્યાં જઇને ગુપ્તવાસનું એક વર્ષ વીતાવવા રહે છે; ત્યારે બીજા બંધુઓ પુરુષતરીકેજ ઓળખાઇને કરાય તેવાં જૂદાં જૂદાં કામો સ્વીકારી લે છે, પણ અર્જુન તેમ કરતો નથી. તે બૃહન્નલા બને છે અને દ્રૌપદી પણ વિરાટરાજાની રાણી સુદેષ્ણાનું દાસીપદ સ્વીકારે છે. હવે આપણે વિચાર કરીએ કે, જો દ્રૌપદી પાંચેની સ્ત્રી હોત, તો કંઈ નહિ તો તે સહેલાઇથી યુધિષ્ઠિર, કે જે વિરાટસભામાં સારા હોદ્દાપર નીમાયા હતા, તેમને ઘેર રહી શકત. તેમ કરવામાં દ્રૌપદીને દાસી બનવું પડત નહિ; એટલુંજ નહિ પણ દાસીપણાના દુઃખથી, દાસીપણું જેણે કદી કર્યું નથી તેવી દ્રૌપદી કદાચ અકળાઇને ગુપ્તવાસનો ભેદ ખોલી દે; અને તેથી પાછું બાર વર્ષ વનવાસ જવું પડે, અથવા કોઇની તેનાપર કુદષ્ટિ થાય તો વિનાકારણ ખટપટ થાય, એવો તેને દાસી બનાવવામાં જે ઉલટો ભય સમાયેલો હતો, તે પણ ન રહેત. જો તેને યુધિષ્ઠિરને ઘેર રાખવામાં આવી હોત, તો એ પણ એક લાભ હતો કે, તે જો સાધારણ દુઃખથી કંટાળત તો યુધિષ્ઠિર તેને ધૈર્ય દઇ શકત; તેમજ તેના દિયરો તથા ભીમસેન પણ

૧ કાશીનો રાજા ભીમસેનનો સસરો થતો હતો, તેથી ભીમ પોતાના અધિકારમાંના દ્રવ્યની વાત પ્રથમ કરે છે. તેનો વિવાહ કાશીરાજાની પુત્રી ગંધના સાથે, યુધિષ્ઠિર તથા સહદેવનો મદ્રદેશની રાજપુત્રીઓ જોડે અને નકુલનો ચંદેરીની રાજકન્યા જોડે થયો હતો. (સભાપર્વ—અ૦૬૭,૨-૪)

તેને મળી જઈ શકત, કારણ કે યુધિષ્ઠિરનું પદ એ કામને સર્વથા શોભે તેવું હતું; પણ આવું છતાં તેને દાસી બનાવવામાં આવે છે તે ખાસ હેતુપૂર્વકજ હોવું જોઈએ અને તે હેતુ એજ હોઇ શકે કે દ્રૌપદીને નપુંસક અર્જુન–તેના પતિ–ને મળવામાં કોઈ રીતની મુશ્કેલી આવે નહિ. તેઓ પરસ્પર એકબીજાને પૂર્ણ છુટથી મળી શકે અને ખુદ અર્જુન તેને ધૈર્ય દઈ શકે તથા દ્રૌપદીનો પતિવ્રત ધર્મ પણ સ્થિત રહે. જો એમ ન કરવામાં આવત, તો સંભવ હતો કે ભીમસેન જેવા આકળા સ્વભાવની દ્રૌપદી, પોતાનું દુઃખ કોઇ પાસે પણ રડવાનું ઠેકાણું ન રહેતાં કદાચ કંઈ સાહસ કરી મૂકત, કે જેથી પાંડવોના નસીબમાં પાછો વનવાસ આવીને ઉભો રહેત અને કૌરવોને ખુશી ઉપજત.

મતલબ કે, દ્રૌપદી માત્ર અર્જુનનીજ સ્ત્રી હતી અને તે તેના જ્યેષ્ઠોને પિતાવત્ અને દિયરોને પુત્રવત્ પાળતી હોવાથીજ, તેમજ સર્વે સાંસારિક કર્મોથી સુપરિચિત અને બુદ્ધિવાન હોવાથી, તથા આવકજાવકનો હિસાબ પણ તે રાખી શકતી તેથી, બધાંને વધુ પ્રિય થઇ પડી હતી અને પ્રમુખપદ ભોગવી શકતી હતી. એજ જો તેનો ઘોર અપરાધ ગણી તેને પાંચેની સ્ત્રી ઠરાવવામાં આવે તો ભલે, બાકી તો બીજો કોઇ તે બિચારીનો એવો અપરાધ થયો નથી, કે જેનું આવું ઘોર પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ભોગવવું પડે !

ચાલો, હવે આપણે સામાન્ય દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ. બધી ધાંધલનું કારણ તથા તે ધાંધલના કરનારને શોધી કાઢવાની કોશીશ કરીએ; અને આ સમાલોચનાને સર્વ રીતે અર્થાનુરૂપ બનાવવા મથીએ.

આરોપી કોણ ?

અત્રે પ્રથમ આપણને આપણા નિયમો પાછા યાદ કરવાની જરૂર છે, કે જે નિયમોને આધારે આપણે આ પુસ્તકના વિષયની સત્યાસત્યતા ઠરાવવા નીકળ્યા છીએ. એ બે નિયમો ટુંકમાં આ છેઃ–(૧) પરસ્પર વિરુદ્ધ બે વાતો જણાય; અથવા એક માણસનો જે સ્વભાવ નિશ્ચિત હોય તેની વિરુદ્ધ જે જણાય, તે પ્રક્ષિપ્ત અને બનાવટી જાણવું. એ રીતે વ્યાસે કહેલી બે કથાઓ એકબીજાથી વિરુદ્ધ જણાય છે,તેમજ તે વખતના અન્ય સંજોગો જોતાં પણ તે આપણી ધ્યાનમાં બેસતી નથી,તેથી તે આખી પ્રક્ષિપ્ત છે; અને એ પાયાપર રચેલી બહુપતિસ્વરૂપી આખી ઈમારત પણ દેખીતી રીતેજ પ્રક્ષિપ્ત છે. (૨) એ કથામાંનું બધું વર્ણન મહાભારતના અન્ય પ્રસંગોમાં એ પાત્રોના ગુણકર્મસ્વભાવનું જે વર્ણન આવે છે તેથી છેક જૂદું-ઉલટું–જ જણાઇ આવે છે, અને વ્યાસ જેવો લેખક એવી મૂર્ખાઈ કરે નહિ; તેમજ એક માણસ એકજ વખતે સદાચરણી તથા વિષયલંપટ હોઇ શકે નહિ. હવે આપણા આ બેઉ નિયમાનુસાર એ આખી કથા પ્રક્ષિપ્ત તથા બનાવટી છે અને તેથી માનનીય નથી. આથી જોકે આપણા નિયમોની રૂએ તો એ કથાને અર્ધચંદ્ર મળીજ જાય છે, પણ એ ખોટું બીજ કેવા પ્રકારના લેખકોએ અને શી ધારણાથી વાવ્યું હશે તેનો વિચાર પણ આપણે કરવો જોઇએ. ચાલો, આપણે તે દિશામાં આપણો રથ ફેરવીએઃ—

ત્યારે દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવોની પત્ની ઠરાવવાનું પાછલા લેખકોને પ્રયોજન શું હતું ? એ એક પ્રશ્ન હવે આપણી સામે રહ્યો. પરમસતી, સાધ્વી, દ્રૌપદી માત્ર એકજ પતિની ભાર્યા હતી અને તે પાંડવો પૈકી વચલા અર્જુનનીજ હતી, તે આપણે અનેક રીતે જોઇ ગયા. દ્રૌપદીને પાંચ પાંડવોની પત્ની ઠરાવવાનાં ત્રણ કારણો સંભવે છેઃ–(૧)વામમાર્ગીઓનો શાસ્ત્રગ્રંથો અને અન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથોની માફક દેખીતી રીતેજ મહાભારતમાં પણ લાગેલો હાથ; (૨) અને તેથી ભૂલ ખાઇને, તેમજ બીજી કેટલીક સાદી વાતોથી ખોટે રસ્તે દોરાઇને

અન્ય લેખકોએ પણ કરેલું તેનું અનુકરણ; તથા (૩) અદ્‌ભુત રસના શોખીન લેખકોને પોતાને પ્રિય પાત્રોમાં અદ્‌ભુતતા અને ચમત્કાર લાવવાની પડેલી ટેવ.

વામમાર્ગના સિદ્ધાંતો એટલા તો પ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે અત્રે વિવેચન કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી. તે વિષે ટુંકમાં એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, સર્વ પ્રકારની અનીતિ અને દુરાચાર, એ વામમાર્ગના પરમ સિદ્ધાંત! બ્રહ્માએ પોતાની પુત્રીપર આસક્ત થવું, વિષ્ણુએ જાલંધરની પતિવ્રતા સ્ત્રી વૃંદાનું સતીત્વ ભ્રષ્ટ કરવું, મહાદેવે ઋષિપત્નીઓ અને સુદર્શનની સ્ત્રી સાથે અનુચિત વ્યવહાર કરવો, ઇંદ્રે ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યાનું પતિવ્રત નષ્ટ કરવું, ચંદ્રમાએ પોતાના ગુરુ બૃહસ્પતિની સ્ત્રી સાથે સમાગમ કરવો અને બૃહસ્પતિએ પોતાના મોટાભાઇની વહુ સાથે પ્રસંગ કરવો; એ અને એવીજ બીજી જે બાબતો આપણા માન્ય ગ્રંથોમાં જણાય છે, તે એમનીજ પ્રસાદી જાણવી!

બીજા અને ત્રીજા મુદ્દાઓનું વિવેચન આપણે ભેગુંજ કરીશું. કથાના ભાગમાં આપણે જોઇ ગયા કે, સ્વયંવરમાં ભેગા મળેલા લોકો જ્યારે એક બ્રાહ્મણે (અર્જુને) દ્રૌપદી મેળવી એમ જુએ છે, ત્યારે એવું કહેતા કહેતા વીખરાય છે કે, "બ્રાહ્મણોએ પાંચાલરાજાની કન્યા વરી અને આજની સભામાં તેમની જીત થઇ."[1] હવે જો એ વાકયમાં સહેજ શાબ્દિક ફેરફાર કરી આપણે એમ કહીએ કે, "**પાંડવોએ** પાંચાલકન્યા વરી તથા આજની સભામાં તેમની જીત થઇ;" અને તેથી એમ કલ્પીએ કે એવા સામાન્ય ઉલ્લેખથી પાછલા લેખકો ગેરરસ્તે દોરાયેલા હશે, તેથી તેમણે દ્રૌપદીને બધેજ પાંચ પતિવાળી ઠોકી બેસાડી હશે, તો શું આપણે ભૂલ કરી કહેવાશે? નહિજ; કારણ કે "બ્રાહ્મણોએ દ્રૌપદી વરી" એમાં જેમ બધા બ્રાહ્મણો ભેગા મળી કાંઇ એક દ્રૌપદીને વરતા નથી એ દેખીતું છે, તેમજ "પાંડવોએ દ્રૌપદી વરી" માં કાંઇ બધા પાંડવો તેને પરણ્યા એવું સમજવું જોઇતું નથી; પણ વિચારની તેટલી ઉંડાઇએ નહિ ઉતરવાથી, અથવા ખાસ અનીતિ ફેલાવવા કોઇએ આવા એકાદ સામાન્ય વચનને લઇને દ્રૌપદીને પાંચ પતિવાળી ઠેરવી દીધી હોવી જોઈએ.

અદ્‌ભુત રસના શોખીન લેખકોએ પણ મહાભારતની અંદર પોતાનો હાથ પૂર્ણ રીતે અજમાવવામાં કસર રાખી નથી. ખુદ દ્રૌપદીની તેમણે કરેલી યજ્ઞની વેદિમાંથી ઉત્પત્તિ–કે જેને બંકિમબાબુ પણ હસી કાઢે છે–આપણે તેના એક દાખલાતરીકે અત્રે લઇશું તો બસ થશે; કારણ કે એવાં તો બીજાં અનેક ઉદાહરણો મહાભારતમાંથી જડી આવશે. આવા કોઈ લહેરી લાલાએ દ્રૌપદીના આદર્શ ચરિત્રથી મોહિત થઈ તેમાં અદ્‌ભુતતા લાવવા અનેક ફેરફારો કર્યા હશે અને તેમાં દ્રૌપદીના જન્મ તથા વિવાહસંબંધી કથાઓ પણ રચી કાઢી દાખલ કરી દીધી હશે. પરમાત્માના સાક્ષાત્ અવતાર ગણાતા અને પૃથ્વીમાંથી અધર્મને દૂર કરવા તથા ધર્મની સ્થાપના કરવાજ જેમણે અવતાર લીધેલો અને જે પોતે કહે છે કે, 'મોટાઓનું જોઇ નાનાઓ ચાલે છે–यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः' (શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા) એવા ખુદ શ્રીકૃષ્ણનેજ આ લેખકો જ્યારે ગોપીઓ જોડે વ્યભિચાર કરતા તથા ૧૬૧૦૮ પત્નીઓવાળા ચિતરવા ચૂકયા નથી, તોપછી બિચારી દ્રૌપદીની તે શી વિસાત! હિંદુ પ્રજા આથી દેખીતી રીતેજ બહુ ચમત્કારપ્રિય થઈ ગયેલી જણાય તો નવાઇ નથી; અને તેથીજ હાલ પણ કોઇ સાધુસંતની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેને વિષે કોઇ અદ્‌ભુત વાત સંભળાય નહિ, કે તેનો કોઇ 'ચમત્કાર' જણાય નહિ, ત્યાંસુધી તેનાપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાયુક્ત ભકિત રાખી શકાતી નથી!

---

૧ वृत्तो ब्रह्मत्तरो रङ्गः पांचाली ब्राह्मणैर्वृता । इति ब्रुवन्तः प्रययुर्ये तत्रासन्समागताः ॥ (આદિપર્વ–અ૦ ૧૯૨, ૪૦)

મહાભારતમાં વામમાર્ગીઓનો હાથ અજાણ્યો રહ્યો નથી, તે આ પુસ્તકમાં એક–બે ઠેકાણે નમુનાતરીકે બતાવવામાં આવેલું છેજ. બાકી રહ્યા પ્રાચીન મહાન આર્યોના જીવનમાં કાંઈ અદ્‌ભુતતાનો અંશ બતાવવાના શોખીન લેખકો; અને તેમનો હાથ પણ આખા મહાભારતમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે, તથા વ્યાસ મહારાજનાં દર્શન પણ તેથીજ જ્યાં ત્યાં અતિ સુલભ થઈ પડયાં છે ! આ રીતે વામમાર્ગીઓ, ખોટે રસ્તે દોરવાયેલાઓ અને આવા અદ્‌ભુત રસના શોખીન લેખકોની ભેગી કૃતિનું ફળ દ્રૌપદીનું પંચપતિત્વ સંભવે છે તથા ભાવિકો અને અજ્ઞાનીઓએ અંધશ્રદ્ધાથી તેનું અનુકરણ કરેલું જણાય છે.

પંડિત રાજારામની ભૂમિકા

(લાહોરની ડી૦ એ૦ વી૦ કૉલેજના અધ્યાપક પંડિત રાજારામ તરફથી ઈ૦ સ૦ ૧૯૧૪માં છપાવા શરૂ થયેલા સારભૂત અને સટીક મહાભારત સાથેની તેમની ભૂમિકાનો અનુવાદ)

મહાભારતનો વિષય

મહાભારતનો મુખ્ય વિષય તો વીર પાંડવોનો ઉદય, કૌરવ પાંડવોનો સંગ્રામ, પાંડવોને રાજ્ય મળવું અને તેમના રાજ્યશાસનનું વર્ણન કરવાનો છે. પણ તેના કવિ એક વેદપારંગત મહાત્મા તેમજ ધર્મસંસ્થાપક મુનિ છે; તેથી તેની સાથે સાથે, પ્રસંગોપાત ધર્મ, નીતિ, રાજ્યશાસન અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં પણ, તેઓ એવાં સરસ અને ઉચ્ચ પ્રકારનાં વર્ણન કરી દે છે કે વાંચનારને પોતાના હૃદયમાં કોઇ નવાજ પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે; તેનું હૃદય વિશાળ બની જાય છે; અને તે શુંનો શુંય બની જાય છે. આજે જગતભરના વિદ્વાનોમાં પરમ આદરણીય થઈ પડેલી ગીતા, તે પણ આ મહાભારતનોજ એક મહત્ત્વનો ભાગ છે. જે ઉદ્દેશથી પ્રસંગવશાત્ એવા મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશ અપાયા છે, તેજ ઉદ્દેશથી રાજર્ષિઓ અને બ્રહ્મર્ષિઓનાં માનવજીવનમાં ઉંડો પ્રભાવ પાડનારાં અનેક ઉપાખ્યાનો પણ પ્રસંગોપાત લખાયાં છે. આ પ્રકારે મહાભારતમાં આર્યજાતિનું પ્રાચીન જીવન અને તેના મહત્ત્વપૂર્ણ ઉપદેશો આ ગ્રંથમાં ભર્યા પડ્યા છે; અને તેથીજ આ ગ્રંથ મનુષ્યના જીવન ઉપર ઉંડી અસર નિપજાવે છે; અને ગ્રંથની મનોહરતા તથા ઉપકારકતાને અનેકગણી વધારી મૂકે છે. આવું મહત્ત્વપૂર્ણ મહાભારત હોવાથી તેનું પરિશીલન પ્રત્યેક મનુષ્ય માટે–અને તેમાં પણ આર્યજાતિ માટે–તો ઘણુંજ ઉપકારક છે.

મહાભારતના કર્તા અને તેની રચનાનો સમય

મહાભારતના કર્તા શ્રી વેદવ્યાસ છે. તેઓએ મહાભારતનું યુદ્ધ પોતાની સગી નજરે જોયું હતું. યુદ્ધબાદ અઢાર વર્ષ પછી, ધૃતરાષ્ટ્રના પરલોકગમન બાદ શ્રી વેદવ્યાસજીએ લગાતાર ત્રણ વર્ષના મહાપરિશ્રમે મહાભારત ગ્રંથ રચ્યો હતો.

મહાભારતમાં થયેલો ઉમેરો અને તેનાં કારણો

પોતાના જમાનાનો મહામુનિએ લખેલો ઇતિહાસ સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર હોવો જોઇએ અને મને વિશ્વાસ છે કે તે તેમજ છે. સત્ય અને સાદાઇને ચાહનારી આર્યજાતિ જૂઠ અને બનાવટથી રીઝાતી નહોતી; પણ આર્યજાતિ રાજ્યબળ, ધર્મબળ અને વિદ્યાબળમાં મહાભારત પહેલાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરતી ચાલી હતી તે ભારતીય યુદ્ધ પછી તેવી ન રહી. ઉલટું આગળ વધવાને બદલે તેની પડતી થતી ચાલી, ઉન્નતિની જગાએ અવનતિ ચાલી આવી. આર્યજાતિમાં પ્રમાદે ઘર ઘાલ્યું, બહારથી તેના ઉપર હુમલા થયા અને અંદરથી ધર્મ ઉપર હુમલા થયા. આ આક્રમણોમાં પણ આ જાતિમાં એવા એવા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થતા રહ્યા કે જેમણે આ હુમલાઓને સારી પેઠે રોક્યા, એટલુંજ નહિ પણ સામી ચઢાઇઓ પણ કરી; તથાપિ આ સમસ્ત જાતિએ એકત્ર થઇને પોતાની ગયેલી શક્તિ પાછી મેળવવાનો એક પણ પ્રયત્ન ત્યારથી તે આજસુધી કર્યો નથી; અને તેથી કરીને તેણે સમષ્ટિ સ્વરૂપે પોતાનું પુરાણું ગૌરવ હજીસુધી મેળવ્યું નથી.

આ પડતીના સમયમાં સૌથી મોટી હાનિ તો આર્યજાતિના બુદ્ધિબળની થઇ; બ્રહ્મચર્ય અને વિદ્યાધ્યયનના નિયમો બહુજ ઢીલા થઈ ગયા. આ પ્રમાણે જ્યારે સામાન્ય જનતા વિદ્યાહીન થઈ ગઈ એટલે તેનું બુદ્ધિબળ પણ ઘટી ગયું.

હવે ઇતિહાસ કહેનારા અને સાંભળનારાઓમાં એવો ભેદ તો રહ્યાજ કરે છે કે, બુદ્ધિમાનોને તો સાચાજ ઇતિહાસમાં રસ પડે છે અને અલ્પ બુદ્ધિવાળાઓને કલ્પિત અને અદ્ભુત ઘટનાઓ-નાં વર્ણનમાં રસ પડે છે. બાળકોને પણ આથીજ કલ્પિત કહાણીઓ પસંદ પડે છે, અને તેમનાથી જરા વધુ બુદ્ધિવાળાં મોટી ઉંમરનાં માણસોને પણ સાચા ઇતિહાસને બદલે કલ્પિત અદ્-ભુત કથાઓજ ગમે છે. આવી નૈસર્ગિક રુચિને લીધે બુદ્ધિબળ ઘટવાની સાથે સાથે આર્યોએ સત્ય પ્રત્યેનો રસ પણ ખોયો અને અદ્ભુત ઘટનાઓનેજ પસંદ કરવા લાગ્યા. એવા સમયમાં બનાવટી અદ્ભુત કથાઓ કહેનારા કવિઓ વખણાવા લાગ્યા. તેજ કાળમાં આ પ્રાચીન સત્ય ઘટનાઓમાં પણ અલ્પ બુદ્ધિવાળા શ્રોતાઓની રુચિ મુજબની રસિકતા લાવવા માટે કલ્પિત અને અદ્ભુત ઘટ-નાઓનો ઉમેરો થવા લાગ્યો.

મહાભારતનો ઇતિહાસ પણ આવા ઉમેરાથી બચવા પામ્યો નહિ. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એથી વધારે શું હોઈ શકે ! મહાભારતના આદિપર્વના બીજા અધ્યાયમાં જે દરેક પર્વની અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપેલી છે, તેથી પણ હવે વધારે જોવામાં આવે છે. તેમાં આદિપર્વના ૨૨૭ અધ્યાય કહ્યા છે, પણ હાલમાં ૨૩૪ છે. સભાપર્વના ૭૮ અધ્યાય કહ્યા છે, પણ હાલમાં ૮૧ છે, વગેરે. વળી યાદ રાખવું જોઇએ કે આ બીજા અધ્યાયમાંજ દરેક અધ્યાય અને શ્લોક ગણાવ્યા છે. તે અધ્યાય પણ વ્યાસકૃત નથી, પરંતુ મહાભારતમાં ભેળસેળ થતી જોઇ, આગળ ઉપર તેમ થતું અટકાવવાને માટે પાછળથી કોઇએ રચેલા છે; તોપણ એ કેટલા શોકની વાત છે કે આ અધ્યાય હોવા છતાં પણ મનસ્વી લેખકોએ બીજી પણ ભેળસેળ કરીજ નાખી. એમ લાગે છે કે આલોચના કરનારા નહિ રહેવાથી તેમજ ગ્રંથોમાં જેટલી વધારે અદ્ભુત વાતોની ભેળસેળ કરીશું તેટલા અમારી પ્રશંસા કરનારા વધશે, આવું ધારીને તેઓ મનમાની ભેળસેળ કરતા ચાલ્યા હશે. છતાં હજુએ આ ભેળસેળમાં પહેલાંનો સાચો ઇતિહાસ છુપાયેલો છે; તેમજ ક્યાંક ક્યાંક રૂપક-અલંકારના પડદા પાછળ છુપાયેલો છે. અલ્પબુદ્ધિ લોકોને પ્રસન્ન કરવા સારૂ ઘણી ખરી નવી ઘટ-નાઓ માત્ર નામોનાજ આધાર ઉપર પણ રચાઇ છે. અમે અમારો આશય સ્પષ્ટ કરવા માટે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉદાહરણ ટાંકીએ છીએઃ—

આદિપર્વ અધ્યાય ૧૨૮, ૧૨૯ માં લખ્યું છે કે, કૌરવ અને પાંડવ જળક્રીડા કરવા માટે ગંગાતટે ગયા. ત્યાં દુર્યોધને ભીમને ભોજનમાં ઝેર આપ્યું, તે ઝેરની અસરથી તે ગંગાતટે બેશુદ્ધ થઇ ગયો ત્યારે દુર્યોધને તેને ગંગામાં ફેંકી દીધો, તે જળની નીચે નાગલોકમાં ચાલ્યો ગયો, ત્યાં નાગોએ તેને કરડી ખાધો, તેથી તેને ઝેર ઉતરી ગયું અને તેને ભાન આવ્યું. તે નાગોને મારવા લાગ્યો, નાગો નાસીને પોતાના રાજા પાસે ગયા, નાગરાજે આવીને તેને ઓળખ્યો કે આ તો મારા દૌહિત્રનો દૌહિત્ર એટલે ભીમસેન છે. તેણે તેને રસ પાયો અને આઠમે દિવસે તેને શુદ્ધ સ્નાન તથા વિષનાશક ઔષધિઓવાળું ભોજન કરાવીને તેને પોતાને ઘેર પહોંચાડયો, વગેરે. અત્રે એક સાવધાન ઇતિહાસવેત્તા આગળ મહામુશ્કેલી ઉભી થાય છે. તે પાણી નીચે પાતાળમાં કે પાણીમાં એવો લોક માની શકતો નથી કે જ્યાં નાગોની વસ્તી હોય અને પાણીમાં આઠ દિવસ કોઇ જીવતો રહી શકે.

વળી જો તે નાગોને ડંખનારા સર્પ માને તો તેઓને ભીમસાથેનો સગાઇનો સંબંધ માની શકતો નથી, ભીમ સાથે વાતો કરવી ઈત્યાદિ માની શકતો નથી; અને જો કોઇ તેમને મનુષ્ય-જાતિ માને છે, તોપછી તેઓનું ભીમને ડંખવું વગેરે માની શકતો નથી. એ સાચું છે કે અહીં મેળવણીએ સાચા ઇતિહાસને અંધારામાં રાખ્યો છે. સાચો ઇતિહાસ એટલો છે કે વિષ ચઢવાથી ભીમ બેશુદ્ધ થઇને પડયો હતો, એટલામાં ત્યાં નાગરાજ આવ્યા. તેમણે ભીમને ઓળખ્યો કે આ તો મારા દૌહિત્રનો દૌહિત્ર છે. તેઓ તેને ઉપડાવીને પોતાને ઘેર લઈ ગયા, તેની સારવાર કરી અને આઠમે દિવસે આરોગ્યસ્નાન કરાવીને તેને ઘેર મોકલ્યો. હવે આ નાગ કોણ હતા અને નાગરાજ કોણ હતા ? નાગ તો નાગવંશી ક્ષત્રિય હતા અને નાગરાજ તેમના સરદાર હતા.

આ સરદારનો દૌહિત્ર યદુવંશી શૂરસેન હતા. પહેલાં શૂરસેનનો દૌહિત્ર ભીમસેન તો હતોજ; કેમકે કુંતી શૂરસેનની કન્યા હતી. નાગવંશને તક્ષવંશ પણ કહેતા હતા. તેમના રાજામહારાજાઓનાં ઉપનામ તક્ષ, તક્ષક વા વાસુકિ કહેવાતાં હતાં અને એવાંજ નામોથી તેઓ ઓળખાતા. જેમકે મિથિલાના રાજાઓ જનકના ઉપનામથી ઓળખાતા હતા. નાગવંશીઓ ભારતવર્ષમાં પણ અનેક જગ્યાએ રહેતા હતા, પણ તેમનું સ્વતંત્ર રાજ્ય અફગાનિસ્થાન અને તેનાથી પેલી તરફ પણ દૂરસુધી હતું, તથા તેની રાજધાની તક્ષખંડમાં (હાલનું પ્રસિદ્ધ તાશકંદ) હતી અને તક્ષશિલા (રાવલપિંડી પાસે) સુધી તેના રાજ્યની હદ હતી; પણ તેમની વસ્તી ભારતમાં પણ કેટલેય ઠેકાણે હતી. તેમના સરદાર પણ તક્ષ અથવા વાસુકિ કહેવાતા હતા. ભારત સાથે જ્યારે નાગવંશીઓનો સંબંધ ન રહ્યો અને અહીં અવિદ્યા ફેલાઇ ગઈ, ત્યારે તેમનાં અદ્ભુત વર્ણન કરવાને માટે કવિઓએ તેમને સાપોનાં રૂપક આપ્યાં; તથા સાપ દરમાં રહે છે, એટલે પૃથ્વીમાં નાગલોકની કલ્પના કરી અને ત્યાં જવા માટે ગંગામાં ડૂબકી મારીને કે દર ફોડીને નીચે જવાની કલ્પના કરી; અને તેમનાં અને તેમની કન્યાઓનાં દિવ્ય માનુષી રૂપોની પણ કલ્પના કરી. આ રીતે નવલકથાઓને પણ વેગળી મૂકે તેવી વધુ લોકપ્રિય અદ્ભુત વાર્તાઓ તૈયાર થઇ; અને એ મેળવણીમાં હજુ પણ સત્ય ઇતિહાસ તો જેમનો તેમ મળી આવે છે, તેનો ઉલ્લેખ પણ યોગ્ય સ્થળે કર્યો છે. આ તો મેળવણીનું ઉદાહરણ આપ્યું. બીજું રૂપકનું ઉદાહરણ મહાભારતની આ કથામાં છે કે પરિક્ષિતને તક્ષક કરડ્યો હતો, તેનો બદલો લેવાને માટે પરિક્ષિતના પુત્ર જન્મેજયે સર્પસત્ર કર્યો, તેમાં તેણે નાગોને હોમી દીધા અને તે તક્ષકને પણ વાસુકીના દૌહિત્ર આસ્તીકઋષિ વચ્ચે ન પડયા હોત તો હોમી દેત. આ વૃત્તાન્ત બરાબર એવા રૂપમાં વર્ણવેલો છે કે જાણે એક યજ્ઞના હવનકુંડમાં આવી પડીને સર્પ બળતા ન હોય ! આ રૂપકને પડદે નાગવંશીઓએ પરીક્ષિતને મારવો અને ત્યારબાદ જનમેજયે પિતાનો બદલો લેવા માટે તેમના ઉપર ચઢાઇ કરવી, તક્ષશિલા જીતવી* તથા નાગોને યુદ્ધમાં મારતાં મારતાં આગળ વધવું અને અંતે આસ્તીકઋષિએ વચ્ચે પડીને સુલેહ કરાવવી, આ ઇતિહાસ એમાં છુપાયેલો છે.

ત્રીજું, નામ ઉપરથી ઇતિહાસ ખોળવાનું ઉદાહરણ, જેમકે મહાભારત આદિપર્વ પ્રથમ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કેઃ–

एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकत:। २७१।
पुरा किल सुरै: सर्वै: समेत्य तुलया धृतम्। २७२।
महत्वाद् भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते। २७४। (આદિ० અ० ૧)

અર્થાત્‌ઃ–પૂર્વકાળમાં દેવતાઓએ એકત્ર થઇને ત્રાજવાંના એક પલ્લામાં ચારે વેદ અને બીજામાં મહાભારત મૂકયું. મહાભારત મોટું અને ભારવાળું હોવાથી મહાભારત કહેવાય છે, એટલે કે ત્યારથી તેને લોકો મહાભારત કહે છે. હવે સાધારણ બુદ્ધિવાળાઓ માટે તો એ પણ એક મનોરંજક વાત છે, પણ એ કોઇ ઇતિહાસ નથી. દેવતાઓએ વેદો અને મહાભારતને નથી તો ત્રાજવામાં તોળ્યાં કે નથી ભાર વધવાને લીધે તેનું નામ મહાભારત પડયું. આ રીતેજ ગરુડ, સુપર્ણ, વગેરે અનેક શબ્દોને આધારે કેટલીએ અદ્ભુત કથાઓ રચાઇ છે. જો કે કોઇ કોઇવાર એવું પણ હોય છે કે કોઈ બનાવના સ્મરણમાં કોઇ નામ પાડેલાં હોય છે; પણ નામ પડયા પછી તેનો આધાર લઇને બનાવો કલ્પવામાં આવ્યા તેમાં, અને મૂળ બનાવો વચ્ચે જે ભેદ રહેલો છે, તેને સમજવામાં સાવધાનીની પણ પુષ્કળ જરૂર છે.

સાચા ઇતિહાસની શોધ

મહાભારતમાં મેળવણીનાં કારણ અને પ્રકાર ઉપર બતાવી દીધા છે. હવે આર્યજાતિએ તેના ઉંડાણમાં ઉતરીને એક સાચો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા છે, કે જે તેની અંદર સ્પષ્ટ મોજુદ છે; તોપણ હજુસુધી આ તરફ કોઇએ ધ્યાન આપ્યું નથી. મહાભારતમાં હિંદી, ઉર્દુ,

* જુઓ "**तक्षशिलां प्रत्यभिजग्मे, तं च देशं वशे स्थापयामास**" (મહાભારત આદિપર્વ, ૩–૨૦) જનમેજયે તક્ષશિલા ઉપર ચઢાઈ કરી અને તે દેશને પોતાને તાબે કર્યો.

અંગ્રેજી વગેરેમાં ભાષાંતર પણ થયાં છે અને સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ લખાયા છે; પરંતુ ગમે તો તેમને સૂઝયું નહિ હોય કે પછી તેઓ કરીજ ન શક્યા હોય! પણ તેઓમાંથી કોઇએ પણ આ તરફ જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નથી. હા, કેટલાકોએ કાપકૂપ તો કરી છે, પણ ઇતિહાસથી અનભિજ્ઞ હોવાથી તેમની મનસ્વી કાપકૂપ ઉલટી હાસ્યજનક થઈ પડી છે; કેમકે સાચા ઇતિહાસ ઉપર તેનાથી કશો પણ પ્રકાશ પડયો નથી.*

કેટલાક સમય પહેલાં બનાવટી વાતોમાં રસીયા થયેલા લોકોને સાચી વાતો ગમતી નહોતી તેથી તેની માગણી પણ થઇ નહોતી, પણ ઈશ્વરની કૃપાથી હવે ફરીથી અમારી જાતિના લોકોને પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ છે; અને હવે સાચો ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી પણ ખૂબ એકઠી થઇ ગઇ છે.

તેથી મેં હવે એક જૂદુંજ પણ આવશ્યક કાર્ય શરૂ કર્યું છે. એમાં કેટલોક બીનજરૂરી ભાગ છોડી દીધો છે; પણ મહાભારતનો મુખ્ય ઇતિહાસ તેમાં બધોય છે, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનો સઘળો ઉપદેશ છે, અને ઉત્તમોત્તમ શ્લોકો ઉપર + આવું ચિહ્‌ન આપેલું છે. પ્રાસંગિક ઐતિહાસિક કથાઓ પણ યથાસ્થાને રાખેલી છે; અને કેટલીક ઐતિહાસિક વાતો પુરાણોમાંથી પણ લઇને ટિપ્પણીઓમાં આપી છે, તેથી વાંચનારનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન વધારે વિસ્તૃત થશે.

મહાભારતમાં અસલ અને પ્રક્ષેપનો નિર્ણય

ઉપર જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી મેં સિદ્ધ કર્યું છે કે, આ વર્તમાન મહાભારતમાં અસલી ભારત પણ છે અને ક્ષેપક પણ છે. હવે તેમાં અસલી ભારત કેટલું છે અને ક્ષેપક કેટલું છે, તે જૂદું પાડવાનું છે. એ વિચારતાં પહેલાં સૌથી પ્રથમ એક યુક્તિ જાણી લેવી જોઇએ કે, ભારતગ્રંથની રચના કરીને વ્યાસજીએ પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુક અને યોગ્ય શિષ્ય વૈશંપાયન, સુમન્તુ, જૈમિનિ અને પૈલને શીખવ્યું હતું. તે પછી અર્જુનના પ્રપૌત્ર જન્મેજયે સર્પસત્ર (યુદ્ધમાં નાગોનો નાશ) કર્યો તે વખતે વ્યાસરચિત ભારત વૈશંપાયને જનમેજયને સંભળાવ્યું હતું. ભારત સાંભળતાં સાંભળતાં જન્મેજય વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક વાતો પૂછતા હતા, તેના જવાબ વૈશંપાયન આપતા હતા. આ પ્રમાણે જનમેજયે પૂછેલી બાબતો અને તેના વૈશંપાયને આપેલા જવાબ એ બધુંયે વર્તમાન મહાભારતમાં માલૂમ પડે છે. હવે એ તો સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નોત્તર અસલ ગ્રંથમાં નહોતા, પણ પાછળથી તેમાં જોડાયા છે; કેમકે અસલ ગ્રંથ રચાયો તે સમયે તો જન્મેજયનો જન્મ પણ નહોતો થયો. પછી વૈશંપાયને જન્મેજયને મહાભારત સંભળાવ્યું હતું. ત્યાં લોમહર્ષણનો પુત્ર ઉગ્રશ્રવા (સૌતિ) પણ હતો. તે આ યુદ્ધવૃત્તાંત સાંભળી કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ જોતો જોતો નૈમિષારણ્યમાં ગયો. ત્યાં શૌનક વગેરે ઋષિઓએ કહેતાં ઉગ્રશ્રવાએ તેમને વૈશંપાયન પાસેથી પોતે સાંભળેલું તે બધું સંભળાવ્યું. અહીં પણ શૌનકે કેટલીક નવી વાતો પૂછી, તેના જવાબ ઉગ્રશ્રવાએ આપ્યા. તે પ્રશ્નોત્તર પણ વર્તમાન મહાભારતમાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઉગ્રશ્રવાની ઉપરોક્ત કથા પણ મળી આવે છે. હવે એ સ્પષ્ટ છે કે, આ પ્રશ્નોત્તર અને આ કથા વ્યાસરચિત મહાભારતનો ભાગ નથી, પણ તે કોઇએ તેમાં પાછળથી ઘુસાડેલું છે. આ દૃષ્ટિએ આદિપર્વના પહેલા ૬૦ અધ્યાય તો સ્પષ્ટ પ્રક્ષિપ્ત ઠરે છે; કેમકે ત્યાંસુધી શૌનક અને ઉગ્રશ્રવાના અલગજ પ્રશ્નોત્તર છે. જન્મેજય અને વૈશંપાયનના પ્રશ્નોત્તર શરૂ પણ થયા નથી, અને આ ભાગ છે પણ અત્યુક્તિ અને રૂપકોથી ભરચક. હા, તેમાં એક અનુક્રમણિકાધ્યાય કેટલુંક પ્રક્ષિપ્ત બાદ કરતાં અસલી હોઇ શકે ખરો. અધ્યાય ૬૦ મા પછી પણ વ્યાસની ઉત્પત્તિ અને ભારત રચવા વગેરેની કથાઓ મોટે ભાગે પાછળથીજ ભેળસેળ થયેલી છે અને તેથી તેમાં ઐતિહાસિક દોષ પણ છે. અધ્યાય ૯૩માં યુધિષ્ઠિરના પૂર્વજોની વંશાવલી આપી છે અને પાછી ૯૪ માં પણ આપી છે. એક તો બે વાર વંશાવલી આપવી એજ પુનરુક્તિ છે, બીજું આ વંશાવલીઓ પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ છે. આવું પરસ્પર વિરુદ્ધ કથન અને તે પણ જોડેનાજ અધ્યાયમાં હોય, એવું

* મૂળ પુરાણોમાં પણ ઘણી ઐતિહાસિક ઉપયોગી બાબતો હતી; પરંતુ તેને પણ પાછળથી થયેલી મેળવણીએ અંધારામાં નાખી દીધી છે, છતાં પણ શોધખોળ કરવાથી ઘણીખરી ઐતિહાસિક બાબતો મળી આવે છે. મેં ઐતિહાસિક બાબતોમાં તેમાંથી મદદ લીધી છે અને જ્યાં ભેદ જોયો છે ત્યાં વિષ્ણુપુરાણને વિશેષ માન્ય રાખ્યું છે.

કોઇપણ યોગ્ય કવિની કૃતિમાં હોઇ શકે નહિ. વળી એક બાજુ વંશાવલીઓમાં લખ્યું છે કે, રાજા હસ્તીએ હસ્તીનાપુર વસાવ્યું હતું, કે જે ભરતથી કેટલીક પેઢીઓ પછી થયો હતો; ત્યારે બીજી બાજુ અધ્યાય ૭૫માં ભરતના પિતા દુષ્યંતની રાજધાની પણ હસ્તિનાપુર બતાવેલી છે. આ વગેરે બાબતો તેના પ્રક્ષેપને સ્પષ્ટ કરે છે. આથી એ પણ ખુલ્લું થાય છે કે, વર્તમાન મહાભારતમાં ક્ષેપક ભાગ પણ ખૂબ છે.

હવે જોવાનું એ છે કે, અસલી ભારત કેટલું છે ? તેનો ઉત્તર વર્તમાન મહાભારતમાં મોજુદ છે. જેમકેઃ—

चतुर्विंशति साहस्रीं चक्रे भारत संहिताम् ॥ १ । १ । १०२ ॥
उपाख्यानैर्विना तावद् भारतं प्रोच्यते बुधै । ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः ॥ १०३ ॥
अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् । इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥ १०४ ॥
ततोऽन्येभ्योऽनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यो प्रददौ विभुः ॥ १०५ ॥

અર્થાત્ વ્યાસે પહેલાં ૨૪૦૦૦ (શ્લોકો)ની ભારતસંહિતા બનાવી જે ઉપાખ્યાનોવિનાની હતી, તેનેજ બુદ્ધિમાનો ભારત કહે છે. ત્યારબાદ ઋષિએ ૧૫૦ શ્લોકમાં ફરીથી સંક્ષેપ કર્યો છે. જે પર્વોસમેત સર્વ વૃત્તાંતોનો અનુક્રમણિકાધ્યાય છે, તે (ભારત) વ્યાસે પહેલાં પોતાના પુત્ર શુકને ભણાવ્યું અને તે પછી તે બીજા યોગ્ય શિષ્યોને શીખવ્યું.

વ્યાસે રચેલું અને પોતાના પુત્ર તથા શિષ્યોને ભણાવેલું ભારત આ પ્રમાણે ૨૪ હજાર શ્લોકનું છે અને એથી વધારાનો બધોજ ભાગ ક્ષેપકતરીકે છે.

પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે, ૨૪૦૦૦ શ્લોક કહ્યા છે એ વાત બરાબર, પણ અન્યત્ર એક લાખ શ્લોક પણ કહ્યા છે તેનું શું ? તેનો ઉત્તર એ છે કે, જ્યારે ઉપરનાં પ્રમાણોથી સ્પષ્ટ છે કે ૨૪૦૦૦ જ શ્લોક વ્યાસે બનાવીને પુત્ર અને શિષ્યોને ભણાવ્યા, તો તેની વિરુદ્ધનું કથન શી રીતે માનવું ? મહાભારતમાં પ્રક્ષેપક મળી મળીને જ્યારે ગ્રંથ ઘણોજ મોટો થઈ ગયો ત્યારે એક લાખ શ્લોકવાળી વાત પાછળથી બનાવેલી છે. વળી જે રીતે એ વાત કહેલી છે, તે ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, ૨૪૦૦૦ વ્યાસકૃત શ્લોક ઉપરાંતનો ભાગ બનાવટી છે. જેમકેઃ—

षष्टिं शत सहस्राणि चकारान्यांस संहिताम् । १।१।१०५। त्रिंशच्छत सहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् । पित्र्येपञ्चदश प्रोक्तं गन्धर्वेषु चतुर्दश । १०६ । एकं शतसहस्रंतु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥ १०७ ॥

અર્થાત્—પછીથી તેમણે સાઠલાખ શ્લોકોની બીજી સંહિતા (૨૪૦૦૦ શ્લોકોવાળી કરતાં જૂદી એક બીજી સંહિતા) બનાવી. તેમાંથી ત્રીસલાખ દેવલોકમાં વંચાય છે, પંદરલાખ પિતૃલોકમાં, ચૌદલાખ ગંધર્વલોકમાં અને બાકીના માત્ર એક લાખજ મનુષ્યલોકમાં વંચાય છે.

આ પ્રમાણે જે એકલાખવાળી વાત જે રૂપકમાં કહેવાયલી છે, તે વિશ્વાસપાત્ર હોઇ શકે નહિ. વળી અહીં એક બીજી સંહિતા બનાવ્યાનું લખ્યું છે, ચાર સંહિતાઓ બનાવ્યાનું નથી લખ્યું. વળી જો તે એકજ સંહિતા ચાર લોકોમાં વહેંચાઇ ગઇ હોય તો તો પછી બધાને અધુરોજ ગ્રંથ મળ્યો હોય, અને આપણને તો એટલો અધુરો મળ્યો હોય કે માત્ર સાઠમોજ ભાગ ! પરંતુ આપણને જે ગ્રંથ પ્રાપ્ત છે તે કાંઇ ખંડિત નથી; પણ મૂળકથા પૂરી છે અને પ્રાસંગિક ઉપાખ્યાન પણ થોડાં નથી. અત્રે "બીજી સંહિતા" કહીને એ શ્લોકોમાં પણ ૨૪૦૦૦ વાળી સંહિતાનું અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે; પણ ૨૪ હજાર શ્લોકવાળીમાં ૬૦ લાખવાળીનું અસ્તિત્વ સ્વીકારેલું નથી અને તેજ ૨૪ હજારવાળીજ સંહિતા રચીને પુત્ર અને શિષ્યોને તે ભણાવ્યાનું લખ્યું છે, તેથી ચોવીસહજાર શ્લોકજ અસલી ઠરે છે.

કથાપર્વમાં કેટલા શ્લોક છે એ પર્વસંગ્રહાધ્યાય (આદિપર્વ અ. ૨)માં લખેલું છે. તે પ્રમાણે ૧૮ પર્વોની શ્લોકસંખ્યા આ પ્રમાણે થાય છેઃ–આદિપર્વ ૮૮૮૪+સભાપર્વ ૨૫૧૧+વનપર્વ ૧૧૬૬૪+વિરાટપર્વ ૨૦૫૦+ઉદ્યોગપર્વ ૬૬૯૮+ભીષ્મપર્વ ૫૮૮૪+દ્રોણપર્વ ૮૯૦૯+કર્ણપર્વ ૪૯૬૪+શલ્યપર્વ ૩૨૨૦+સૌપ્તિકપર્વ ૮૭૦+સ્ત્રીપર્વ ૭૭૫+શાંતિપર્વ ૧૪૭૩૨+અનુશાસનપર્વ ૮૦૦૦+આશ્વમેધિકપર્વ ૩૩૨૦+આશ્રમવાસિકપર્વ ૧૫૦૬+મૌસલપર્વ ૩૨૦+મહાપ્રાસ્થાનિકપર્વ ૩૨૦+સ્વર્ગા-

રોહણપર્વ ૨૦૯=કુલ ૮૪૮૩૬. આ સંખ્યા અઢારે પર્વોની છે. આથી એક લાખ શ્લોક પૂરા નથી થતા; તેથી પર્વસંગ્રહકારે લખ્યું છે કેઃ-

अष्टादशैवमुक्तानि पर्वाण्येतान्यशेषतः ।७८। खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यं च प्रकीर्तितम् । दशश्लोक सहस्राणि विंशच्छ्लोक शतानि च । ७९ । खिलेषु हरिवंशे च समाख्यातानि महर्षिणा ।८०।

અર્થાત્-આ રીતે અઢાર પર્વ વિસ્તારપૂર્વક કહ્યાં છે. ખિલો(પરિશિષ્ટો)માં હરિવંશ અને ભવિષ્ય કહેવામાં આવ્યું છે. મહર્ષિએ હરિવંશમાં બારહજાર શ્લોક રચ્યા હતા. એટલે ૧૮ પર્વની શ્લોકસંખ્યા ૮૪૮૩૬+હરિવંશ ૧૨૦૦૦=૯૬૮૩૬ શ્લોક થયા. ખ્યાલમાં રાખવું જોઇએ કે, પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં હરિવંશની આથી વિશેષ ચર્ચા કરેલી કયાંય નથી. હરિવંશને મેળવતાં પણ પૂરા એક લાખ ન થયા. જો કે તેમાં ઉગ્રશ્રવાએ શૌનકાદિને કહેલા તથા જનમેજય અને વૈશંપાયન વચ્ચે જે પ્રશ્નોત્તર થયા તેના બધાયે શ્લોકોનો સમાવેશ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે, મહાભારતની વૃદ્ધિ થતી જોઇને એક લાખ શ્લોકવાળી વાત પાછળથી ઉમેરાઇ છે; અને પર્વ-સંગ્રહાધ્યાયમાં જે સંખ્યા અપાઇ છે, તે પણ પાછળની છે. એજ પર્વસંગ્રહાધ્યાયમાં એકવાર પહેલાં પર્વોવિષેનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં પર્વોની અધ્યાયસંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપી નથી. ત્યારબાદ ફરીથી પર્વોના વિષય વિસ્તારપૂર્વક કહેવા શરૂ કર્યા છે. તે વખતે તેમાં આ અધ્યાય-સંખ્યા અને શ્લોકસંખ્યા આપેલી છે. આથી પણ સ્પષ્ટ છે કે, મહાભારતમાં પ્રક્ષેપ થતા જોઇને આગળ ઉપર પ્રક્ષેપ થતા રોકવામાટે કોઇએ પોતાના સમયમાં આ સંખ્યા નક્કી કરી દીધી છે. પર્વસંગ્રહાધ્યાય મહાભારતના રચનારે નથી બનાવ્યો, એ વાત આથી સ્પષ્ટ થાય છે. મહાભારત-માંજ લખ્યું છે કે, વૈશંપાયને જનમેજયને મહાભારત સંભળાવ્યું; અને ઉગ્રશ્રવાએ નૈમિષારણ્યમાં શૌનક વગેરે ઋષિઓને સંભળાવ્યું; પણ આ અધ્યાય જનમેજય અને વૈશંપાયનના સંવાદથી ઘણો પહેલાં ઉગ્રશ્રવાએ કહેલો છે અને સ્વયં પર્વસંગ્રહકારે પણ તેને ઉગ્રશ્રવાએજ કહેલો દર્શાવ્યો છે. મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧ શ્લોક ૫૨ માં એમ પણ કહ્યું છે કેઃ-

"मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथा परे। तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥"

અર્થાત્-કેટલાક વિદ્વાનો ભારતને 'મનુ'ના પ્રકરણથી, કેટલાક આસ્તીકના પ્રકરણથી અને કેટલાક ઉપરિચરના પ્રકરણથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે.

ઉપરિચરનો આ વૃત્તાંત ૬૩ મા અધ્યાયથી શરૂ થાય છે. એટલે જો ઘણા પ્રાચીન કાળ-માંજ (જેનું પ્રકરણ વર્તમાન ભારતમાંજ છે) પહેલા ૬૨ અધ્યાય ભારતમાં નહોતા ગણાતા તો આ બીજા અધ્યાયનું તો કોણ કહી શકે ? પણ હવે તો વર્તમાન મહાભારતમાં આ પર્વ-સંગ્રહની સંખ્યામાં પણ ફેર પડી ગયો છે. તેમાં હરિવંશના ૧૨૦૦૦ શ્લોક કહેલા છે, પણ હવે ૧૬૩૭૪ શ્લોક છે. હમણાંજ ઉપર લખી ચૂકયા છીએ કે, ૧૫૦ શ્લોકની અનુક્રમણિકા બ્યાસે બનાવી, પણ હાલમાં તો એ અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં ૨૭૫ શ્લોક છે. આ વગેરે સ્પષ્ટ પ્રમાણો મોજુદ હોવાથી એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે, અસલ મહાભારત ૨૪ હજાર શ્લોકનુંજ છે; અને તેમાં પ્રક્ષેપ થતાં થતાં તે એટલું બધું વધી ગયું છે કે ખાણમાંની મિશ્રિત સુવર્ણ ધાતુની પેઠે અસલ મહાભારત, તેમાં ભળેલા ઉમેરાને લીધે એવું સેળભેળ થઇ ગયું છે કે, તે વગર-મહેનતે તેનાથી જૂદું પાડી શકાય તેમ નથી.×

× (પ્રશ્ન) મહાભારત (૧-૧-૮૧)માં એમ પણ કહ્યું છે કે, **अष्टौ श्लोकसहस्राण्यष्टौ श्लोक शतानि च। अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा नवा ॥**૮૮૦૦ શ્લોક હું જાણું છું અને શુક જાણે છે.સંજય કદાચ જાણતા હોય કે નયે જાણતા હોય. આ રીતે ૮૮૦૦ શ્લોકજ અસલી કેમ ન માનવા ? (ઉત્તર) આમાં મહાભારતની શ્લોકસંખ્યા નથી કહી, પણ મહાભારતમાંના કૂટ શ્લોકોની સંખ્યા કહેલી છે. જેમકે, એની આગળના શ્લોકમાં કહ્યું છે કે **तच्छ्लोक कूटमद्यापि ग्रथितं सुदृढं मुने। भेत्तुं न शक्यतेऽर्थस्य गूढत्वात् प्रश्रितस्य च**—હે મુને ! તે કૂટ શ્લોકો હજુ પણ આ ગ્રંથમાં મોજુદ છે કે જેના શબ્દાર્થ ઘણા ગૂઢ હોવાથી સમજી શકાતા નથી, તેથી એ કથન ગૂઢ શ્લોકોની સંખ્યા દર્શાવે છે; નહિ કે બધાય શ્લોકોની સંખ્યા. આથી ૨૪૦૦૦ની સાથે વિરોધ નથી થતો, પરંતુ એ પણ અત્યુક્તિ છે. ગૂઢ શ્લોકો છે તો જરૂર, પણ તે આટલી મોટી સંખ્યામાં નહિ.

આ ઇતિહાસનું નામ અને તેનું પરિણામ

મહાભારતના પહેલા પર્વના ૬૨મા અધ્યાયના ૨૦ મા શ્લોક માં લખ્યું છે કે, **जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा**-અર્થાત્ વિજય ઇચ્છનારા(રાજા)એ આ જય નામના ઇતિહાસનું શ્રવણ કરવું જોઇએ. વળી સ્વર્ગારોહણ પર્વના પાંચમા અધ્યાયના ૪૬મા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, "**जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमिच्छता**" મોક્ષાર્થીએ જય નામનો આ ઇતિહાસ સાંભળવો જોઇએ. ભારતના આરંભમાં જે શ્લોકો આપેલા છે અને કથા વાંચનારા જે વાંચ્યા પછી કથાની શરૂઆત કરે છે,તેને અંતે કહ્યું છે કે '**ततो जयमुदीरयेत्**।' ત્યારબાદ '**जय**' કહો. આ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ ઇતિહાસનું આદિનામ 'જય' છે, એટલે વ્યાસરચિત ભારતનું નામ '**जय**' હતું. આથી એ પણ સંભવિત લાગે છે કે પાંડવોની વિજયપ્રાપ્તિ સુધીનો ઇતિહાસ તેમાં હતો. વળી આદિપર્વ અધ્યાય ૬૩ માં એમ પણ લખ્યું છે કે:-

वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमान् । सुमन्तुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ।८९॥
प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशम्पायनमेव च । संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः ।९०॥

અર્થાત્ ભગવાન વ્યાસે ચાર વેદ અને પાંચમું મહાભારત, સુમંતુ, જૈમિનિ, પૈલ અને પોતાના પુત્ર શુકને તેમજ વૈશંપાયનને ભણાવ્યું હતું. તેમણે પાછળથી પોતપોતાની અલગ અલગ ભારતસંહિતાઓ પ્રકટ કરી.

આથી સમજાય છે કે, વ્યાસરચિત ભારતસંહિતામાં બીજા નવા ભારત ઇતિહાસ અને ઉપદેશો વધારીને તેમના શિષ્યોએ પોતપોતાની જૂદી જૂદી ભારતસંહિતાઓ પ્રગટ કરી. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં લખ્યું છે કે, **सुमन्तु-जैमिनि-वैशंपायन-पैल सूत्र-भारत-महाभारत धर्माचार्याः** । (વ્યાસના શિષ્ય) સુમંતુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ સૂત્ર, ભારત, મહાભારત અને ધર્મના આચાર્યો છે; અને તેથી સુમંતુ સૂત્રકાર, જૈમિનિ ભારતકાર, વૈશંપાયન મહાભારતકાર અને પૈલ ધર્મસૂત્રકાર ઠરે છે. આથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે કે, ભારતના બે ગ્રંથ જૂદા જૂદા છે; એક ભારત અને બીજું મહાભારત. ભારત જૈમિનિપ્રકાશિત અને મહાભારત વૈશંપાયનપ્રકાશિત. એટલે વ્યાસે રચેલો જે જય ઇતિહાસ હતો તેમાં પોતા તરફથી બીજા નવા ઇતિહાસ અને ઉપદેશો જોડીને જૈમિનિએ ભારત અને વૈશંપાયને મહાભારત પ્રકટ કર્યું; તેથી આ મહાભારત વૈશંપાયને પ્રકટ કરેલી ભારતસંહિતા છે, કે જે રાજા જનમેજયને સંભળાવેલી અને પાછળથી કેટલીક વધી હતી. એટલે આમાં ૨૪૦૦૦ વ્યાસરચિત અને કેટલાક વૈશંપાયને રચેલા શ્લોકો છે અને કેટલાક પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત થયેલા છે; તેથી જેટલો ભાગ વ્યાસે રચેલો છે તેમાં નિઃસંશય સાચો ઇતિહાસ છે, અને જે વૈશંપાયને રચેલો છે, તેમાં પણ સાચા ઇતિહાસનીજ સંભાવના છે; પરંતુ ત્યારપછીની મેળવણી અદ્દભુત ઘટનાઓની છે, જેમાં ઘણે ભાગે રૂપકના પડદા પાછળ કેટલોક સાચો ઇતિહાસ પણ છે. આપણે તે ઇતિહાસનું પણ શોધન કરવું જોઇએ; માટે અત્રે બીજી ચર્ચાસિવાય કેવળ અનાવશ્યક ભાગ છોડી દઇને આખો ગ્રંથ છાપીએ છીએ.*

મહાભારતનું યુદ્ધ કયારે થયું ?

મહાભારતનું યુદ્ધ કયારે થયું ? તેના ઉત્તરમાં હજુ વિદ્વાનો એકમત થઇ શકયા નથી અને જ્યાંસુધી કોઇ ચોક્કસ પ્રમાણ ન મળે ત્યાંસુધી સૌ પોતપોતાનાં જૂદાં જૂદાં અનુમાન કરતાજ રહેશે; તેથી અમને એ બધા મતો વાચકસમક્ષ રજુ કરવા યોગ્ય લાગે છે.

(૧) પહેલો પક્ષ એમ કહે છે કે, મહાભારતનું યુદ્ધ દ્વાપરના અંતમાં થયું. યુદ્ધ થયા બાદ કલિયુગ શરૂ થયો તેનું પ્રમાણ આ છે:-

यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि । प्रतिपन्नं कलियुगं (વિષ્ણુપુરાણ અંશ ૪, અ० ૨૪, શ્લો० ૪૦)

અર્થાત્—જે દિવસે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સ્વર્ગમાં ગયા, તેજ દિવસે કલિયુગ શરૂ થયો.

---

* એ ગ્રંથનું નામ '**સટીક મહાભારત**' (યોજક પં. **રાજારામ**) અને મળવાનું ઠેકાણું મેનેજર આર્ષ ગ્રંથાવલિ, મુ. લાહોર છે.

આની પહેલાં ૩૫ મા શ્લોકમાં પણ એવુંજ લખ્યું છે. ભાગવત સ્કંધ ૧૨, અ. ૨, શ્લોક ૨૯માં શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણ પછીજ કલિ પ્રવૃત્ત થયો એમ કહેલું છે.

"विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णाख्योऽसौ दिवं गतः।तदाऽऽविशत् कलिर्लोके पापे यद् रमते जनः॥"

તે કલિયુગ વર્ષ આજે સંવત ૧૯૭૧ અથવા ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૪ માં ૫૦૧૫ છે, તેનાથી થોડાજ સમય પહેલાં યુદ્ધનો સમય હોવો જોઇએ.

(૨) બીજો પક્ષ કહે છે કે, એથી પહેલાં નહિ પણ એજ સમય યુદ્ધનો છે. જેમકે મહાભારત ગદાપર્વમાં ભીમ-દુર્યોધનના યુદ્ધ પછી કોપાયમાન થયેલા બળરામને સમજાવતાં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કેઃ--" **प्राप्तं कलियुगं विद्धि**:-અર્થાત્ કલિયુગને શરૂ થયેલો જાણો." આ પક્ષનાં સમર્થક પ્રમાણોઃ--

"आसन् मघासु मुनयः शासति पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ। षड्द्विकपञ्चद्वियुतः शककालस्तस्य राज्ञश्च ॥" (બૃહત્સંહિતા ૧૩-૩) જે વખતે રાજા યુધિષ્ઠિર પૃથ્વીનું રાજ્ય કરતા હતા તે વખતે સપ્તર્ષિ મઘાનક્ષત્રમાં હતા અને તે રાજાને ૨૫-૨૬ મે વર્ષે શકકાળ શરૂ થયો.

અહીંનો શક શબ્દ વિવાદાસ્પદ છે, પરંતુ એ પક્ષમાં પ્રમાણો આપનારાઓનો એ આશય છે કે અહીં શકકાળ શબ્દનો અભિપ્રાય શાક્યસિંહ ગૌતમબુદ્ધના સંવતથી છે; અને ગૌતમબુદ્ધ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૬૨૩માં જન્મ્યા અને ૮૦ વર્ષ જીવતા રહ્યા હતા. તેમનો સંવત તેમના ૫૦મા વર્ષથી ચાલુ થયો-અર્થાત્ ૬૨૩ માંથી ૪૯ બાદ કરતાં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૭૪ થી ગૌતમ સંવત શરૂ થયો; એટલે યુધિષ્ઠિરથી બુદ્ધસુધી ૨૫૨૬+બુદ્ધ સંવતથી ઇસ્વીસન સુધી ૫૭૪+ ઇસ્વીસન ૧૯૧૪=૫૦૧૪ વર્ષ થયાં. એજ કલિયુગનો સમય છે.

અકબરના વખતમાં પણ યુધિષ્ઠિરનો એજ સમય નિશ્ચિત થયો હતો. જેમકે આઇને અકબરી પૃષ્ઠ ૨૬૯ કલકત્તા પ્રેસમાં ૧૮૬૭માં છપાયેલી પ્રતમાં લખ્યું છે કે, 'કળીયુગ બેસતાંજ પહેલો રાજા યુધિષ્ઠિર થયો હતો. વિક્રમસંવત શરૂ થતાં સુધીમાં યુધિષ્ઠિરને ૩૦૪૪ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં;' એટલે ૩૦૪૪+ વિક્રમસંવત ૧૯૭૧=૫૦૧૫ વર્ષ થયાં.

યૂનાની એલચી મેગેસ્થિનિસ કે જે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં રહ્યો હતો, તેના લેખ તથા અલક્ષેન્દ્ર(અલેક્ઝાંડર)ની સાથે આવેલા બીજા યૂનાની લેખકોના લેખોના આધારે યૂનાની ઇતિહાસકોએ ભારતીય રાજાઓવિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

"દાયોનીસસના સમયથી સંદ્રાકોત્તસ (ચંદ્રગુપ્ત) સુધી ભારતીય ૧૫૩ રાજાઓ અને ૬૦૪૨ વર્ષની ગણત્રી થતી હતી; પરંતુ આ સમયમાં ત્રણવાર પ્રજાતંત્રશાસન પણ સ્થપાઇ ચૂક્યું હતું. ભારતીય ઇતિહાસ આપણને એમ પણ બતાવે છે કે, દાયોનીસસ હરકિલષથી ૧૫ પેઢી પહેલાં થઇ ચૂક્યો હતો. મથુરા અને ક્લીઓબોરા એ બે મોટાં નગર જેમના તાબામાં છે, તે શૂરસેની લોકો એ હરકિલષને ખૂબ માનપૂર્વક યાદ કરે છે."

અહીં હરકિલષ એટલે હરિ કૃષ્ણ, તે આપણા કૃષ્ણ મહારાજ છે, કે જેમનો શૂરસેની લોકો સાથે સંબંધ છે અને જેઓ મથુરાના અધિપતિ કહેવાયા છે. એ શૂરસેન તે શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવના પિતા હતા.

ઉપલા લેખમાં દાયોનીસસથી ચંદ્રગુપ્ત સુધી ૬૦૪૨ વર્ષ અને ૧૫૩ રાજા, ત્રણ વારના પ્રજાતંત્ર રાજ્ય સુદ્ધાં ગણેલા છે; અને કહ્યું છે કે, દાયોનીસસ કૃષ્ણથી પંદર પેઢી પહેલાં થઇ ગયો હતો. એટલે ૧૫૩-૧૫=૧૩૮ રાજા કૃષ્ણથી ચંદ્રગુપ્ત સુધીમાં થયા. હવે આમાંથી દરેક રાજાનો રાજ્યકાળ વીસ વર્ષનોજ ગણાય, તોપણ ૧૩૮×૨૦=૨૭૬૦ વર્ષ શ્રીકૃષ્ણથી ચંદ્રગુપ્ત સુધીમાં થયાં. ચંદ્રગુપ્ત ઇ.સ. પૂ. ૩૧૨ માં હયાત હતો, એટલે ૨૭૬૦+૩૧૨=ઇ.સ. પૂર્વે ૩૦૭૨ વર્ષ થાય છે; અને એ ૩૦૭૨ વર્ષમાં ઇ.સ. ૧૯૧૪ નો આંકડો ઉમેરતાં કુલ ૪૯૮૬ વર્ષ થયાં. એટલે યૂનાનીઓના લેખને અનુસરીને મહાભારતના યુદ્ધને ૪૯૮૬ વર્ષ થયાં અને ભારતીય જ્યોતિષીઓને અનુસરીને ૫૦૧૫ વર્ષ થયાં. આ બન્ને સમયમાં ફક્ત ૨૯ વર્ષનો ફેર છે. તેનું કારણ એ છે કે, ૧૩૮ રાજાઓનો શાસનકાળ ૨૦ વર્ષને હિસાબે ૨૭૬૦ વર્ષનો કાઢયો છે, તે કાળ ૨૦ વર્ષ ને અઢી મહીના પણ હોઇ શકે છે.*

* આ પ્રમાણમાં એ ત્રુટિ છે કે, એ ૨૦ વર્ષની સરેરાશ ૧૩૮ રાજાઓની ગણી છે; તેજ પહેલા ૧૫

(૩) ત્રીજો પક્ષ—રાજતરંગિણીમાં કલ્હને લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય કલિયુગનાં ૬૫૩ વર્ષ વીત્યા પછી શરૂ થાય છે. આ પક્ષ પણ આજ પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે કેઃ-

"आसन् मघासु मुनयः शासति राज्यं युधिष्ठिरे नृपतौषड्द्विकयुतः शक कालस्तस्य राज्ञश्च॥"

અર્થાત્-રાજા યુધિષ્ઠિરના શાસનકાળમાં સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રોમાં હતા અને ૨૫૨૬ એ તે રાજાનો સમય છે, કે જે સમય શકકાળનો અર્થાત્ શાલિવાહન સંવતનો છે.

હવે એ શક પહેલાં યુધિષ્ઠિર સંવત ૨૫૨૬+શકકાળ ૧૮૩૫=૪૩૬૧ વર્ષ યુધિષ્ઠિરને થયાં. તેને કલિનાં વીતેલાં વર્ષ ૫૦૧૪માંથી બાદ કરવામાં આવે તો ૬૫૩ થયાં. દૈવજ્ઞ બાંધવકાર હરપતિ ઠાકુરે પણ લખ્યું છે કેઃ-

" शाको नवाद्रीन्दु कृशानुयुक्तः कलेर्भवत्यद्भगणो व्यतीतः "

કલિયુગનાં ૩૧૭૯ વર્ષ વીત્યા પછી શક સંવત શરૂ થાય છે. શક સંવતસુધી યુધિષ્ઠિરનાં વર્ષ ૨૫૨૬ થાય છે. એટલે ૩૧૭૯-૨૫૨૬=૬૫૩ થયાં.

(૪) ચોથો પક્ષ-ઉપરના પ્રમાણમાં એમ લખ્યું છે કે, યુધિષ્ઠિરના સમયમાં સપ્તર્ષિ મઘા નક્ષત્રોમાં હતા અને સપ્તર્ષિ દરેક નક્ષત્રમાં ૧૦૦ વર્ષ રહે છે. જેમકે વિષ્ણુપુરાણ (૯૪-૨૪-૩૩, ૩૪) માં લખ્યું છે કેઃ-

"सप्तर्षीणां च यौ पूर्वौ दृश्यते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्यनक्षत्रं दृश्यते यत् समं निशि ।

तेन सप्तर्षयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्द शतं नृणाम् । "

અર્થાત્-સપ્તર્ષિઓમાંથી જે પહેલા બે તારા આકાશમાં ઉગેલા દેખાય છે, તેમનાથી સમાન અંતરે વચમાં જે નક્ષત્રો દેખાય છે તેમની સાથે સપ્તર્ષિ સો વર્ષ રહે છે.

ભાગવત સ્કંધ ૧૨ અધ્યાય ૨ માં પણ એવુંજ લખ્યું છે. દરેક યુગનો આરંભ અશ્વિની નક્ષત્રથી થાય છે અને મઘાનક્ષત્ર અશ્વિનીથી દશમું છે; એટલે કલિનાં ૯૦૦ વર્ષ વીત્યા પછી સપ્તર્ષિ મઘામાં ગયા, તેથી કલિનાં ૯૦૦ વર્ષ વીતી ચૂક્યા પછી યુધિષ્ઠિરનો સમય શરૂ થાય છે.×

(૫) પાંચમો પક્ષ-વિષ્ણુપુરાણ(૪-૨૪-૩૪)માં નીચે પ્રમાણે જણાય છે કેઃ-

ते तु परिक्षिते काले मघास्मासन् द्विजोत्तम । तदा प्रवृत्तश्च कलिर्द्वादशाद्व शतात्मकः

અર્થાત્-તે (સપ્તર્ષિ) પરિક્ષિતના સમયમાં મઘાનક્ષત્રમાં હતા, ત્યારે કલિનાં ૧૨૦૦ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.પરિક્ષિત યુધિષ્ઠિરનો ઉત્તરાધિકારી હતો, તેથી કલિનાં વર્ષના બારમા સૈકામાં યુધિષ્ઠિર થયા.÷

(૬) છટ્ઠો પક્ષ એવો છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ પહેલાં યુધિષ્ઠિર થયા. એનું પ્રમાણ વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૪-૩૨ માં આ પ્રમાણે છેઃ-

" यावत् परिक्षितोजन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्षं सहस्रं तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥ "

રાજાઓને પણ લાગુ ગણીએ તો તેમનો શાસનકાળ માત્ર ૩૦૦ વર્ષ થાય છે. જો વધારેમાં વધારે ૩૦ વર્ષ માની લઈએ તો ૪૫૦ થાય છે. વચ્ચે જે પ્રજાતંત્ર રાજ્ય ચાલ્યું તેને માટે સ્પષ્ટ નથી કહ્યું કે, તે કૃષ્ણની પહેલાં કે પછી ચાલ્યું. પહેલાં પણ હોઈ શકે, પાછળથી પણ હોઈ શકે અથવા કોઈ પહેલું અને કોઈ પછી એમ પણ હોઈ શકે છે; પણ જો પહેલાંજ માનીએ તોપણ એક પ્રજાતંત્ર રાજ્યનો સમય ૩૦૦ અને બીજાનો ૧૨૦ આપેલો છે; ત્રીજાનો નથી આપ્યો. જો વધુમાં વધુ તેનાં પણ ૩૦૦ વર્ષ માની લઈએ તો ૪૫૦+૩૦૦+૧૨૦+૩૦૦=૧૧૭૦ વર્ષ થાય છે. એમાં ૨૭૮૯ ઉમેરતાં ૩૯૫૯ થાય છે. ૬૦૪૨ પૂરાં થતાં નથી.

× ૧, ૨, ૩, ૪ પક્ષોના મતે શ્રીકૃષ્ણના સ્વર્ગારોહણ પછી કલિની શરૂઆત દર્શાવનારાં વચનોનો એ હેતુ છે કે, કલિનો પ્રભાવ સ્વર્ગારોહણ પછી થયો. જો કે કલિ પહેલેથી શરૂ થયો હતો. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કેઃ-

यावत् स पाद पद्माभ्यां पस्पर्श मां वसुन्धराम्।तावत् पृथिवी परिष्वंगे समर्थो नाभवत् कलिः ॥

અર્થાત્-જ્યાંસુધી તેઓ (શ્રીકૃષ્ણ) પોતાનાં ચરણકમળથી આ ભૂમિને સ્પર્શ કરતા રહ્યા ત્યાંસુધી કલિ પૃથ્વીને અડી શક્યો ન હતો. માસમીમાંસામાં બ્રહ્મપુરાણમાંથી નીચે પ્રમાણે ટાંક્યું છે કેઃ—

"अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे। अष्टाविंशतितमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥"

અર્થાત્-અઠ્ઠાવીસમા કલિયુગમાં ભાદરવા વદી આઠમને દિવસે દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણ જન્મ્યા.

÷ આ પક્ષમાં યુગની શરૂઆત અશ્વિનીથી ન હોઇ શકે.

અર્થાત્-પરિક્ષિતના જન્મથી નંદના રાજ્યાભિષેકસુધી ૧૦૧૫ વર્ષ ગણવાં જોઈએ.

નંદોનું રાજ્ય ૧૦૦ વર્ષ રહ્યું. જેમકે એજ અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે:-

महापद्मः तत्पुत्राश्च एकं वर्षशतमवनिपतयो भविष्यन्ति । नवैव तान् नंदान् कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति ॥ तेषामभावे मौर्याश्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति । कौटिल्य एव चंद्रगुप्तं राज्ये भिषेक्ष्यति ॥

અર્થાત્-મહાપદ્મ (પહેલો નંદ) અને તેનો પુત્ર ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરશે, તે નંદોને ચાણક્ય બ્રાહ્મણ ઉખાડી નાખશે, તેના નાશ પછી મૌર્યરાજાઓ પૃથ્વીનું રાજ્ય કરશે, ચાણક્યજ ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યાભિષેક કરશે.

હવે ચંદ્રગુપ્તને ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫ માં રાજ્યગાદી મળી હતી; એટલે સિદ્ધ થયું કે, ૧૦૧૫+૧૦૦+૩૧૫=ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦માં યુધિષ્ઠિર હતા.

(૧) વિષ્ણુ અને ભાગવત પુરાણમાં એ પણ લખ્યું છે કે, જ્યારે સપ્તર્ષિ પૂર્વાષાઢામાં પહોંચી જશે, ત્યારે નંદોનું રાજ્ય થશે. મઘાથી પૂર્વાષાઢા દશમું નક્ષત્ર છે અને સપ્તર્ષિ ૧૦૦ વર્ષ એક નક્ષત્રમાં રહે છે. આથી યુધિષ્ઠિરથી નંદરાજ્ય સુધીનાં હજાર વર્ષ નક્કી થાય છે.

(૨) મગધના ઇતિહાસને આધારે યુધિષ્ઠિરથી બુદ્ધદેવ સુધીમાં ૩૫ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, તેમાંથી દરેકના રાજ્યની ૨૧ સરેરાશ માનીને ૩૫×૨૧=૭૩૫ એમાં બુદ્ધની જન્મતિથિ ઇ૦ સ૦ પૂર્વ ૬૬૭ નો આંકડો ઉમેરતાં એકંદરે ઇ૦ સ૦ પૂર્વે ૧૪૦૨ નો સમય યુધિષ્ઠિરના સમયતરીકે સિદ્ધ થાય છે.*

આવો મતભેદ છે. આથી ઓછો સમય માનનારા પણ છે, પણ હવે વર્તમાન ઇતિહાસકોમાં તેમના મતને પોષનાર કોઇ રહ્યું નથી.

* વિષ્ણુપુરાણ ૪-૨૩-૨૪ અનુસાર મગધનો રાજા જરાસંધ (જે યુધિષ્ઠિરનો સમકાલીન હતો) તેનાથી લઈને ૨૩ બાર્હદ્રથરાજા ૧૦૦૦ વર્ષ, ૫ પ્રદ્યોતરાજા ૧૦૦ વર્ષ, ૧૦ શૈશુનાગ રાજા ૩૬૨ અને નૌનન્દ ૧૦૦ વર્ષ રાજ્ય કરતા રહ્યા. આ પ્રમાણે ચંદ્રગુપ્તસુધી ૪૮ રાજા અને ૧૫૬૨ વર્ષ થાય છે.

“ હિંદી સટીક મહાભારતના સંપાદક ”

सद्‌गत शास्त्री क णाशंकरजीनी भूमिका

મહાભારતની મહત્તા

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् ॥(महाभारत १–६२–५३)

ભાવાર્થ:—હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના સંબંધમાં જે જે બાબતો આ મહાભારત ગ્રંથમાં સમાયલી છે, તેજ અન્ય ગ્રંથોમાં હોય છે; અને જે આમાં હોતું નથી તે અન્ય કયાંય પણ હોતું નથી.

ભારતવર્ષમાં મહાભારત, એ સારસ્વત નંદનવનનું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપી વિવિધ ફળો આપનારૂં કલ્પવૃક્ષ છે; જ્ઞાનાબ્ધિનો ઉલ્લાસક ચંદ્ર છે; કથારત્નોનો રત્નાકર છે; રસસમૂહનું રસાયન છે; ધર્મોત્પત્તિનું અક્ષય ક્ષેત્ર છે; આનંદનો ઉદધિ છે; મહાપુરુષોનું અક્ષયશરીર છે; અજ્ઞાનાંધકારમાં ડૂબેલાં મનુષ્યોને પ્રકાશ આપનાર સૂર્ય છે અને ભવાટવીના ભટકણમાં વિશ્વાસપાત્ર ભોમિયો છે. એટલુંજ નહિ પણ એ ગ્રંથને જેટલાં પણ શુભ વિશેષણો આપીએ તેટલાંને માટે એ પાત્ર છે. ભારતવર્ષની આર્યપ્રજાને ચાલુ સ્થિતિમાં પણ અભિમાન લેવા જેવો પ્રાચીન મહર્ષિઓ તરફથી શાસ્ત્રસંપત્તિનો જે અમૂલ્ય વારસો મળેલો છે; તેમાં "મહાભારત" એ વિવિધ પ્રભા પ્રસારતો હૃદયાહ્‌લાદક મહામણિ છે. આર્યપ્રજાના આચાર–વિચાર–વ્યવહાર અને ધર્મનું રહસ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, નિયામક કામશાસ્ત્ર, વર્ણાશ્રમના સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ, સ્ત્રીધર્મ, પિતાપુત્ર–પતિ-પત્ની–ગુરુશિષ્ય–રાજાપ્રજા વગેરેના પરસ્પર ધર્મ, રાજનીતિ, સામાન્ય નીતિ, કપટનીતિ, યુદ્ધકળા, યુદ્ધસમયમાં નગરાદિની વ્યવસ્થા, વિવિધ કૌશલ્ય, સૃષ્ટિસૌંદર્ય, અધ્યાત્મજ્ઞાન અને સર્વનિયામક પરમેશ્વરનું નિરૂપણ, ઈત્યાદિ સર્વ વિષયોને એકજ ગ્રંથમાં જોવા હોય તો તે મહાભારતમાં મળશે; અને એજ હેતુથી એક મહોક્તિ પ્રસરી રહી છે કે, **'यन्न भारते तन्न भारते'**–અર્થાત્ **'જે ભારતગ્રંથમાં નથી, તે ભરતખંડમા પણનથી.'** મહાભારત જોકે વીરરસપ્રધાન કાવ્ય છે, તથાપિ એમાં ઇતર રસોની પણ એટલી બધી રેલછેલ છે, કે એમાંનો કોઈપણ ભાગ વાંચવા માંડતાં રસિક હૃદયને તે છોડવો ગમતો નથી. ખરેખર, મહાભારત વિવિધ જ્ઞાનસમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છે અને તેથીજ એણે પોતાનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપોથી વિદ્વાનોને તેમ નિરક્ષરોને, નાગરિકોને તેમ ગ્રામ્યોને, બાળકોને તેમ વૃદ્ધોને અને સ્ત્રીઓને તેમ પુરુષોને પોતા તરફ આકર્ષ્યાં છે. કોઇપણ સ્થાન એવું ભાગ્યેજ નીકળશે, કે જ્યાં તેના નામને અથવા તેમાંના એકાદા પ્રસંગને પણ જાણનારૂં કોઈ ન નીકળે ! આપણા ભારતવર્ષના લોકો એના તરફ પ્રીતિ–મમતા રાખે એમાં નવાઇ નથી; પરંતુ માત્ર ઇતિહાસ ખોળનારા પાશ્ચિમાત્ય પંડિતોને પણ આ ગ્રંથે એવી ભુરકી નાખી છે, કે જેને લીધે તેઓ એ ગ્રંથની પાછળ અનેક મંથનો કરી ગયા છે, કરી રહ્યા છે અને કરશે. એક યૂરોપીયન પંડિતને કોઇએ મહાભારતની યોગ્યતાના સંબંધમાં પ્રશ્ન કરતાં તેણે કહ્યું છે કે, 'એ ગ્રંથ એવો ઉત્કૃષ્ટ છે કે, મને એ ભારતના બદલામાં ભારત (દેશ) આપે તોપણ હું ભારત (ગ્રંથ) છોડું નહિ !'

મહાભારત રહસ્યજ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

મહાભારતમાં સનત્સુજાત, બંધૂપાખ્યાન, અનુગીતા, મોક્ષધર્મ, વિષ્ણુસહસ્રનામ આદિ પાવન કરનારા અનેક રહસ્યજ્ઞાનના ભંડારો સમાયેલા છે તેથી પણ એ ગ્રંથ મહાપૂજ્ય છે. રે ! બીજી બાબતો બાજુ રાખીને માત્ર એમાંના એક ભગવદ્ગીતા નામના રહસ્યપૂર્ણ પર્વવિભાગ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, તોપણ એ ગ્રંથનું ગૌરવ સહજે ધ્યાનમાં આવે તેમ છે. જેના ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં અનેકાનેક રહસ્યભરી ટીકાઓ લખાઈ છે, લખાય છે અને લખાશે; તેમ છતાં પણ જેના રહસ્યનો પાર આવ્યો નથી અને આવનાર પણ નથી;જેના ઉપર અનેક વ્યાખ્યાતાઓ વર્ષોનાં વર્ષોસુધી વ્યાખ્યાનો કર્યા કરે છે, તોપણ જેમાંથી કંઇ ને કંઇ નવું નવું રહસ્ય નીકળ્યાજ કરે છે; જે પ્રસ્થાનત્રયમાંનું એક પ્રસ્થાન છે; શંકરાચાર્યાદિ અનેક આચાર્યોએ જેના ઉપર ભાષ્યો રચેલાં છે; પ્રમાણો આપવામાં ભાષ્યકારો જેનો સ્મૃતિ નામથી ઉપયોગ કરે છે; જેનું વાક્ય મહાપ્રમાણરૂપ ગણાય છે; જે ગ્રંથ લાખો મનુષ્યોનાં મન ઉપર ગૌરવની છાપ પાડી રહેલો છે; જે કર્મ, ઉપાસના તથા જ્ઞાનના ખરા રહસ્યને સમજાવે છે; અને જેણે અસંખ્ય જ્ઞાનેચ્છુઓને પોતાની મોહિની લગાડી રાખી છે; તે ભગવદ્ગીતારૂપી અનુપમ ગ્રંથ પણ મહાભારતરૂપી રત્નહારના મધ્યપદકના સ્થાનમાં શોભી રહેલો હોઇને એ એકજ ગ્રંથ મહાભારતનું ગૌરવ સૂચવવાને પૂરતો છે.

મુખ્ય પર્વો અને પેટા પર્વો

મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયને કલિના આરંભમાં દેશ, કાલ, ધર્મ તથા આયુષ્ય આદિની ગંભીર સ્થિતિ જોઇને, પરમ કૃપાથી સર્વના કલ્યાણને માટે આ ગ્રંથ નિર્મ્યો છે. આ ગ્રંથ જનમેજયરાજાના સર્પસત્રમાં તે રાજાના પૂછવાથી, મહર્ષિ વ્યાસની આજ્ઞા થતાં વૈશંપાયનમુનિએ સો પર્વવિભાગથી સંભળાવ્યો હતો. તે પછી સૌતિ ઉગ્રશ્રવાએ તે સો પર્વોને અંતર્ગત રાખી નીચે જણાવેલાં મુખ્ય મુખ્ય અઢાર પર્વરૂપે નૈમિષારણ્યવાસી શૌનકાદિ ઋષિઓને સંભળાવ્યો હતો.

૧ આદિપર્વ ૨ સભાપર્વ ૩ વનપર્વ ૪ વિરાટપર્વ ૫ ઉદ્યોગપર્વ ૬ ભીષ્મપર્વ ૭ દ્રોણપર્વ ૮ કર્ણપર્વ ૯ શલ્યપર્વ ૧૦ સૌપ્તિકપર્વ ૧૧ સ્ત્રીપર્વ ૧૨ શાંતિપર્વ ૧૩ અનુશાસનપર્વ ૧૪ અશ્વમેધપર્વ ૧૫ આશ્રમવાસપર્વ ૧૬ મૌસલપર્વ ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિકપર્વ ૧૮ સ્વર્ગારોહણપર્વ.

મહાભારતમાં પેટા પર્વોની સંખ્યા ૧૦૦ની કહી છે; તે ઉપલબ્ધ છાપેલી પ્રતોમાં નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧—આદિ પર્વ

૧ અનુક્રમણિકા પર્વ
૨ પર્વસંગ્રહ પર્વ
૩ પૌષ્ય પર્વ
૪ પૌલોમ પર્વ
૫ આસ્તીક પર્વ
૬ અંશાવતરણ પર્વ
૭ સંભવ પર્વ
૮ જતુગૃહ પર્વ
૯ હિડિંબવધ પર્વ
૧૦ બકવધ પર્વ
૧૧ ચૈત્રરથ પર્વ
૧૨ સ્વયંવર પર્વ
૧૩ વૈવાહિક પર્વ
૧૪ વિદુરાગમન રાજ્ય—લંભપર્વ
૧૫ અર્જુનવનવાસ પર્વ
૧૬ સુભદ્રાહરણ પર્વ
૧૭ હરણાહરણ પર્વ
૧૮ ખાંડવદાહ પર્વ
૧૯ મયદર્શન પર્વ

૨—સભા પર્વ

૨૦ સભાક્રિયા પર્વ ૧
૨૧ લોકપાલસભાખ્યાન પર્વ ૨
૨૨ રાજસૂયારંભ પર્વ ૩
૨૩ જરાસંધવધ પર્વ ૪
૨૪ દિગ્વિજય પર્વ ૫
૨૫ રાજસૂય પર્વ ૬
૨૬ અર્ઘાભિહરણ પર્વ ૭
૨૭ શિશુપાલવધ પર્વ ૮
૨૮ દ્યૂત પર્વ ૯
૨૯ અનુદ્યૂત પર્વ ૧૦

૩—વન પર્વ

૩૦ અરણ્ય પર્વ ૧

આ રીતે મહાભારતમાં કુલ ૧૦૦ પર્વ હોવા ઉપરાંત હરિવંશમાં નીચલાં ત્રણ પર્વો છે.

આ પ્રમાણે જો હરિવંશ પર્વને પણ મહાભારતમાં ગણીએ તો વ્યાસોક્ત સંખ્યા કરતાં ત્રણ પર્વો વધે છે.

ઉક્ત સંખ્યા કરતાં વધઘટ

વ્યાસજીએ પર્વો, અંતર્પર્વો, અધ્યાયો તથા શ્લોકોની ગણના આદિપર્વના પર્વસંગ્રહાધ્યાય નામના બીજા અધ્યાયમાં આપેલી છે; પરંતુ તે સાંપ્રતમાં મળતા મહાભારતની સાથે મળતી આવતી નથી, તેને લીધે કેટલાએક ભારતમાં વધારોઘટાડો થયેલો માને છે. તે સંબંધમાં વિચાર કરવાની અનુકૂળતાને સારૂ અહીં નીલકંઠે ગણાવેલી અંતર્પર્વોની સંખ્યા, વ્યાસોક્ત પર્વો, અંતર્પર્વો, અધ્યાયો તથા શ્લોકોની સંખ્યા અને ઉપલબ્ધ મહાભારતમાં દેખાતી તે સંખ્યાનું કોષ્ટક આપ્યું છે.

કોષ્ટક

મુખ્ય પર્વો	ઉપપર્વ વિભાગ	નીલકંઠોક્ત એ રીતના પર્વ ‡ વિભાગ §		* વ્યાસોક્ત અધ્યાય-સંખ્યા	ઉપલબ્ધ અધ્યાય-સંખ્યા	વ્યાસોક્ત શ્લોકસંખ્યા	ઉપલબ્ધ મહાભારતની શ્લોકસંખ્યા
૧ આદિ	૧૯	૧૯	૧૮	૨૨૭	૨૩૪	૮૮૮૪	૮૬૨૩
૨ સભા	૧૦	૯	૯	૭૮	૮૧	૨૫૧૧	૨૭૧૨
૩ વન	૨૨	૧૬	૧૬	૨૬૯	૩૧૫	૧૧૬૬૪	૧૧૮૫૯
૪ વિરાટ	૫	૪	૪	૬૭	૭૨	૨૦૫૦	૨૨૭૨
૫ ઉદ્યોગ	૧૦	૧૧	૧૧	૧૮૬	૧૯૬	૬૬૯૮	૬૬૧૪
૬ ભીષ્મ	૪	૫	૫	૧૧૭	૧૨૨	૫૮૮૪	૫૮૬૯
૭ દ્રોણ	૮	૮	૮	૧૭૦	૨૦૨	૮૯૦૯	૯૬૪૨
૮ કર્ણ	૧	૧	૧	૬૯	૯૬	૪૯૬૪	૫૦૧૩
૯ શલ્ય	૩	૪	૪	૫૯	૬૫	૩૨૨૦	૩૬૨૮
૧૦ સૌપ્તિક	૨	૩	૩	૧૮	૧૮	૮૭૦	૮૦૩
૧૧ સ્ત્રી	૩	૫	૫	૨૭	૨૭	૭૭૫	૮૨૫
૧૨ શાંતિ	૩	૪	૪	૩૨૯	૩૬૫	૧૪૭૩૨	૧૩૭૭૧
૧૩ અનુશાસન	૨	૧	૧	૧૪૬	૧૬૮	૮૦૦૦	૭૭૦૧
૧૪ અશ્વમેધ	૨	૨	૨	૧૦૩	૯૨	૩૩૨૦	૨૮૪૬
૧૫ આશ્રમવાસ	૩	૩	૩	૪૨	૩૯	૧૫૦૬	૧૦૮૮
૧૬ મૌસલ	૧	૧	૧	૮	૮	૩૨૦	૨૮૭
૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક	૧	૧	૧	૩	૩	૩૨૦	૧૧૦
૧૮ સ્વર્ગારોહણ	૧	૧	૧	૫	+ ૫	૨૦૯	૨૧૫
૧૯ હરિવંશ	૩	૨	૩	લખ્યા નથી	૩૧૮	૧૨૦૦૦	૧૬૦૮૦
૧૯	૧૦૩	૧૦૦	૧૦૦	૧૯૨૩	૨૪૨૬	૯૬૮૩૬	૯૯૯૫૮

‡ પં૦ નીલકંઠે આદિ પર્વના અ૦ ૨ ના શ્લોક ૩૯૬ ની ટીકામાં આપેલો આ પર્વગણનાનો શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ—" **आदि ध्यान १९ सभाधनं ९ वनचयं १६ वैराटम् ४ द्योगयुक् ११ भीष्मद्रोणम ५ जं ८ च कर्णकु १ तथा शल्येभ ४ सौप्तग ३ म् । स्त्रीशं ५ शांतिभ ४ दानधर्मकु १ ह्यथेज्यारा २ श्रमावासगं ३ कं १ कं १ मौसलयानयोर्द्युगतिकं १ वंशेख २ मेतच्छतं ॥** " આ વરરુચિની પરિભાષા પ્રમાણે અંકગણનાની પરિપાટી છે. બીજા અધ્યાયમાં પર્વસંખ્યા આને અનુસરીને આપી છે.

§ આ પર્વગણનાનો શ્લોક અ૦ ૨ ના શ્લોક ૮૫ ની ટીકામાં આ પ્રમાણે છેઃ—" **पर्वाणि-घृ १८ त्यंक ५ नृप १६ वार्घी ४ द् ११ धी ५ मै ८ क १ केद् ४ त्रि ३ धीः ५ । वार्द्धी ४ न्दु १ द्वि २ त्रि ३ भू १ भू १ भू १ श्रामा ३ श्चेति शतंक्रमात् ॥** "

* વ્યાસમુનિએ આ અધ્યાયોની અને શ્લોકોની ગણના, આદિ પર્વના અધ્યાય બીજાના શ્લોક ૧૩૧થી તે ૩૭૯મા શ્લોક સુધીમાં આપી છે.

+ આમાં પાંચ અધ્યાય પછી મહાભારતની સમાપ્તિ છે. તે પછી એક હરિવંશોક્ત શ્રવણવિધિનો અધ્યાય આપેલો છે. તેની ગણત્રી હરિવંશખાતે થઈ જાય છે, એટલે ગણના બેવડાય નહિ એ હેતુથી તેને આમાં ગણ્યો નથી.

મહાભારતમાં શ્લોકોનો વધારો થયો નથી, પણ ઘટાડો થયો છે.

ઉપર આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે કે, વ્યાસોક્ત અધ્યાયો કરતાં હમણાં ઉપલબ્ધ થતા મુંબઇમાં છપાયેલા મહાભારતમાં ૫૦૩ અધ્યાયો વધારે જોવામાં આવે છે. તેમાં વ્યાસજીએ પોતાની અધ્યાયગણનામાં હરિવંશના ૩૧૮ અધ્યાયોની ગણત્રી કરી નથી; અને આપણે તે કોષ્ટકમાં ગણી લીધા છે, એટલે તે બાદ કરતાં ૧૮૫ અધ્યાયો વધે છે. ભલે તે વધે, પરંતુ શ્લોકોની સંખ્યા મળતી હોય તો કોઇ પંડિતમન્યોના પ્રતાપથી થયેલું તે અધ્યાયોનું ન્યૂનાધિક્ય અકિંચિત્કર છે; કારણકે જેમ કોઈ પાંચશેર પાંચશેરની આઠ ધડીઓથી મણ અન્ન તોલે, અથવા કોઈ દશશેર દશશેરની ચાર ધડીઓથી મણ અન્ન તોલે, તો તેમાં કાંઇ ખોટું નથી; પણ ચાલીસ શેરમાં ન્યૂનાધિક કરે તોજ તે વિવાદાસ્પદ થઈ પડે. તેજ પ્રમાણે અહીં પણ કોઈ પંડિતમન્યને કોઇ અધ્યાયમાં વધારે શ્લોકો લાગ્યા હોય અથવા પ્રસંગાંતર થતું લાગ્યું હોય અને તેણે તે અધ્યાયનો વિભાગ પાડયો હોય, તો તેથી કંઇ મહાન અનિષ્ટ થતું નથી. અનિષ્ટ તો ત્યારે થયેલું ગણાય, કે જ્યારે તેમાં સ્વાર્થસાધુઓએ નવા શ્લોકો દાખલ કરી દઇને ગ્રંથ વધારી દીધો હોય !

હવે એ શ્લોકોમાં તેમ થયું છે કે નહિ, તેનો આપણે વિચાર કરીશું. વ્યાસજીએ ગણાવેલી શ્લોકોની સંખ્યા કરતાં મહાભારતની છાપેલી પ્રતમાં ૩૧૨૨ શ્લોકોનો વધારો જોવામાં આવે છે. તેમાં વ્યાસજીએ હરિવંશના ૧૨૦૦૦ જ શ્લોકો ગણાવેલા છે અને ઉપલબ્ધ હરિવંશમાં ૧૬૦૮૦ શ્લોકો છે, એટલે ૪૦૮૦ શ્લોકો હરિવંશના વધે છે. એ વધારાના સંબંધમાં પંડિતવર્ય નીલકંઠે આદિપર્વના અ૦ ૨ ના શ્લો૦ ૩૭૯ ની ટીકામાં ખુલાસો કર્યો છે, તે પાઠકોની જાણમાટે અહીં આપું છું. હરિવંશમાં બીજાં આખ્યાનો છે; તેમ છતાં હરિવંશ અને ભવિષ્ય પર્વ અવશ્ય અપેક્ષિત છે,એ જણાવવા **'खिलेषु हरिवंशश्च भविष्यं च प्रकीर्तितम्।'** (આદિ૦ અ૦ ૨,શ્લો૦ ૩૭૯) આ શ્લોકમાં એ બે પર્વનાંજ નામો આપ્યાં છે; અને તે બે પર્વનાજ ૧૨૦૦૦ શ્લોકોની સંખ્યા ગણાવી છે. (હરિવંશમાં એક ત્રીજું વિષ્ણુપર્વ છે, એ સ્મરણમાં રાખવું.) અર્થાત્ આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ગણાવી નથી, કારણ કે એ સંપૂર્ણ ગ્રંથમાં અધિક શ્લોકો જોવામાં આવે છે. વળી હરિવંશમાં બાર હજારજ શ્લોકો માનીએ છીએ, તો તેટલાથી લાખ શ્લોકની પૂર્તિ થતી નથી; અને ઉપર પ્રમાણે સ્વીકારવાથી એ લાખ શ્લોકની પૂર્તિ થઇ શકે છે. તે આ પ્રમાણે કે, વ્યાસજીએ ગણાવેલા શ્લોકોની સંખ્યા ૯૬૨૧૬, કૈલાસયાત્રાસહિત પુષ્કર પ્રાદુર્ભાવાદિ હરિવંશના ઉત્તરવિભાગના ચાર હજારથી કંઇક ઓછા શ્લોકો, અને તે પછી ઋષિએ ફરી દોઢસો શ્લોકનું સંક્ષિપ્ત ભારત કર્યું તે દોઢસો શ્લોક મળીને એક લાખ અને દોઢસો શ્લોકોની પૂર્તિ થાય છે.

પંડિત નીલકંઠે વ્યાસોક્ત શ્લોકસંખ્યા ૯૬૨૧૬ ગણી છે, પણ તે શ્લોકોની સંખ્યા ૯૬૮૩૬ની થાય છે. જો કે એમણે ૧૫૦ શ્લોકો જૂદા ગણ્યા છે, એટલે તે ઉમેરતાં એમના શ્લોકો ૯૬૩૬૬ થાય છે; તોપણ મૂળ વ્યાસોક્ત ગણના કરતાં એમની ગણનામાં ૪૭૦ શ્લોકો ઓછા થાય છે. કોઇ ભૂલને લીધે આમ થયું હોવું જોઇએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હરિવંશમાં પણ વ્યાસની ગણનાવિનાના શ્લોકો જેટલા—એટલે કે ૪૦૮૦ શ્લોકો વધે ત્યાંસુધી તો શ્લોકોમાં ઉમેરો થયેલો ગણાય નહિ. ઉલટું અહીં મળતી પ્રતમાં તો ૩૧૨૨ શ્લોકોજ વધેલા જણાય છે. આથી ઉમેરાની વાત તો કયાંયે ગઈ પણ મૂળમાંજ ૯૫૮ શ્લોકોની ખોટ આવે છે. હવે એ શ્લોકો કયાં જતા રહ્યા તે વાત જતી કરવા છતાં આપણે એટલો તો નિશ્ચય કરી શકયા છીએ કે, મૂળ લાખ શ્લોકના ગ્રંથમાં ઉમેરો થયો નથી, પણ તેમાંથી શ્લોકો ઓછા થયા છે. કેમકે અત્યારે ઉપલબ્ધ છાપેલા ભારતમાં હરિવંશ સાથે ૯૯૯૫૮ શ્લોકો મળતા હોવાથી લાખ શ્લોકમાં ૪૨ ઓછા રહે છે. જૂદીજૂદી પ્રતોની સંખ્યાઓ જોતાં તેમાં થોડાથોડા શ્લોકોનું ન્યૂનાધિક્ય જણાય છે; પરંતુ કેટલેક ઠેકાણે દોઢ દોઢ શ્લોકે આંકડાઓ મૂકેલા છે, તેથી તેમ થયું હોય એમ લાગે છે.

આ રીતે શ્લોકોની એકંદર સંખ્યામાં વધારો થતો નથી, એટલે અંતર્પર્વો અને અધ્યાયોનું ન્યૂનાધિકપણું હાનિકારક થતું નથી. તાત્પર્ય કે મૂળમાં ઉમેરો થયો નથી પણ તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો ઓછા થયા છે.

બુદ્ધિવાદીઓનું મંતવ્ય

કેટલાએક બુદ્ધિવાદીઓ પોતાની બુદ્ધિમાં (તર્કમાં) ન ઉતરે તેવી પ્રાચીન ઈતિહાસ તથા પુરાણોની દૈવી સામર્થ્યથી ભરેલી કથાઓને ખોટી કહે છે; ત્યારે કેટલાએક તેવી કથાઓને માનુષી ભાવમાં મૂકવામાટે તેનાં રૂપકો ઘડવા મંડી પડે છે! વળી કેટલાએક તો ચમત્કારપ્રિય મનુષ્યોએ તે પાછળથી ઘુસાડી દીધેલી છે, એમ માને છે. એ બુદ્ધિવાદીઓનાં એવાં મંતવ્યોનાં કારણો અને તેની સત્યાસત્યતાનો અહીં થોડો વિચાર કરીશું, તો તે અસ્થાને ગણાશે નહિ.

પ્રમાણો

કોઇપણ વસ્તુની યથાર્થ સ્થિતિ જાણવામાટે પ્રમાણોની અપેક્ષા રહે છે. પ્રમાણો ચાર છે–પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શાબ્દ. કેટલાએક અર્થાપત્તિ અને અનુપપત્તિ નામનાં બે અધિક પ્રમાણોની સાથે ૭ પ્રમાણો માને છે. તે પ્રમાણોમાંનાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શાબ્દ આ ત્રણ પ્રમાણો મુખ્ય છે, એટલે અહીં તે સંબંધીજ વિચાર કરીશું.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ

નાસ્તિક ચાર્વાકમતાનુયાયીઓ માત્ર પ્રત્યક્ષ(ઇંદ્રિયજન્ય જ્ઞાન)નેજ પ્રમાણ માને છે. તેઓ બીજાં અનુમાન, આગમ(શાસ્ત્ર) વગેરે પ્રમાણોને માનતા નથી; તેથી તેઓએ પ્રત્યક્ષને અનુસરીને કેટલાંએક સૂત્રો પણ નિર્મેલાં છે કે જે સૂત્રો તેમના ઉદયકાળમાં તદનુયાયીઓમાં મહાસૂત્રરૂપે વપરાતાં હતાં. તેમાંનાં થોડાં સૂત્રો તેઓનું મંતવ્ય દર્શાવવા તથા પૂર્વે પણ શાસ્ત્રોના તથા ધર્મના પ્રવર્તકો હતા તે જણાવવા અહીં આપું છું:–**"सूत्रो न धर्मांश्चरेत्। एष्यत्फलत्वात्। सांशयिकत्वाच्च। वरमद्य कपोत: श्वो मयूरात्। कोह्यबालिशो हस्तगतं परगतं कुर्यात्।** શાસ્ત્રોક્ત ધર્મોનું આચરણ કરવું નહિ, કારણ કે તેવા ધર્મોનું આચરણ કરીને પછીથી ફળની ઈચ્છા રાખવી પડે છે–અર્થાત્ તત્કાળ ફળ મળતું નથી; તેમજ તે ફળ સંશયગ્રસ્ત પણ છે, માટે કાલે મોર મળતો હોય તેના કરતાં આજે હાથમાં રહેલો કપોત શ્રેષ્ઠ છે. કયો ડાહ્યો મનુષ્ય પોતાના હાથમાં રહેલું ધન પારકાના હાથમાં જવા દે?" ઈત્યાદિ વાદો કરીને તેઓ પોતે ભમતા હતા અને બીજાઓને ભમાવતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ તો સર્વવ્યાપક ચૈતન્ય જે જીવભાવથી દેહોને પ્રવર્તાવે છે તેને પણ માનતા નહિ; પરંતુ જેમ કાથો, ચૂનો અને પાન મળવાથી લાલ રંગ થાય છે, જેમ અન્નાદિક હોવાથી તેમાં માદક ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુએ ચારના યોગ્ય સંયોગથી દેહ, ઇંદ્રિયો વગેરેની પ્રવૃત્તિ થાય છે, એવું માનતા હતા.

અનુમાન પ્રમાણ

આવો તેઓનો પ્રત્યક્ષવાદ કેટલાકોને અનુકૂળ જણાયો નહિ. કારણ તેમણે વિચાર્યું કે, જો દેહવ્યતિરિક્ત ચૈતન્ય ન હોય તો પુનર્જન્મ પણ ગણાય નહિ અને તેમ થાય તો તત્કાળ ઉત્પન્ન થયેલું વછેરૂં ધાવવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, એમાં શો હેતુ? કારણ કે સંસ્કારવિના તેવી પ્રવૃત્તિ એ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. આમ માનીને તેઓએ બીજું 'અનુમાન' નામનું પ્રમાણ સ્વીકાર્યું અને તેવડે તેઓએ સિદ્ધ કર્યું કે, 'કોઇપણ પ્રવૃત્તિ અનુભવપૂર્વક હોય છે. આપણી પ્રવૃત્તિની પેઠે, તેમની–આ સ્તનપાન કરનારાં વછેરાંની પ્રવૃત્તિ પણ અનુભવપૂર્વકજ છે.' આ રીતે તેઓએ પ્રત્યક્ષ અને પ્રત્યક્ષોપજીવી અનુમાન (પ્રત્યક્ષ છે મૂલ જેનું–અર્થાત્ પ્રથમ ધૂમવાળા અગ્નિને જોયો હોય તોજ પછીથી પર્વત ઉપર ધુમાડો જોઇને પર્વત વહ્નિવાળો છે, ધૂમવાળો છે, માટે એવું અનુમાન કરી શકાય છે તેથી) એ બે પ્રમાણો સ્વીકાર્યાં.

શાબ્દ પ્રમાણ

પરંતુ આસ્તિકોને માત્ર એ બે પ્રમાણોથી ઈશ્વરની અને પરલોક આદિની સિદ્ધિ થઇ નહિ.કારણ કે પ્રત્યક્ષ હોય ત્યાંજ અનુમાન ચાલી શકે છે, અપ્રત્યક્ષ વસ્તુમાં અનુમાન ચાલી શકતું નથી; અને ઈશ્વરાદિક અગોચર ભાવો જાણવાની આવશ્યકતા તો જણાઇ. કેમકે શુભાશુભ કર્મોનાં ફળ અવસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; પણ જડ કર્મો સ્વતંત્ર રીતે ફળ આપવા સમર્થ થતાં નથી. એટલે તેનાથી ઇતર સર્વ કર્મોને સંચાલન કરનાર તથા ફળદાતા કોઇ હોવોજ જોઇએ આવો વિચાર ઉપસ્થિત થયો. ભગવાન વ્યાસે બ્રહ્મસૂત્રમાં દર્શાવ્યું છે કે–**फलमत उपपत्ते:। ૩।૨।૩૮।** અર્થાત્ ઈશ્વરથી જીવોને કર્મનું ફળ ઉત્પન્ન થાય છે; કેવળ કર્મથી ફળ ઉત્પન્ન થતું નથી. કારણ કે

ચૈતન્યમય ઇશ્વરનુંજ ફલોત્પાદકપણું ઘટી શકે છે; પરંતુ જડકર્મનું સ્વતંત્રતાથી ફલોત્પાદકપણું ઘટી શકતું નથી. વળી '**कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासः**' એ શ્રુતિમાં ઇશ્વરનું કર્માધ્યક્ષપણું કહેલું છે-અર્થાત્ ઇશ્વરજ કર્માનુરૂપ ફળદાતા છે. આ ફળદાતાની ઉપાસના કરવા-તેમનું જ્ઞાન થવા આગલાં બે પ્રમાણો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગી થયાં નહિ તેથી, તેમજ અધિક શુભાશુભ કર્મથી પ્રાપ્ત થતા સ્વર્ગ તથા નરકાદિ લોકો અને તે નાશવંત લોકોથી મુક્ત થઇને અવિનાશી પદની પ્રાપ્તિના સાધનનું જ્ઞાન પ્રકટ થવા માટે તેઓને શાબ્દ (આગમ-શાસ્ત્ર) પ્રમાણની જરૂર પડી. કારણ કે ત્યાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન પહોંચી શકતાં નથી. તે નરકાદિ લોકો છે અને એમાં શાસ્ત્રજ પ્રમાણભૂત છે. જેમકે શ્રુતિ ભગવતી કથે છે કે, '**वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां**-પાપીઓને યમલોકમાં જવું પડે છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ; તેમજ '**स्मरन्ति च**' (બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૧-૧૪)-સ્મૃતિકારો પણ દુષ્કર્મીઓને નરકલોકની પ્રાપ્તિ પ્રતિપાદન કરે છે;' અને '**कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्ट स्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च**' (બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૧-૮) 'સ્વર્ગોદ્દેશથી કરેલાં પુણ્યનો નાશ થતાં પુણ્યાત્મા અહીંથી જે માર્ગે સ્વર્ગલોકમાં ગયો હોય તે માર્ગથી અથવા અન્ય માર્ગથી ભોગ કરતાં બાકી રહેલાં સંચિત કર્મોની સાથે ભૂલોકમાં આવે છે' ઇત્યાદિથી આ લોક-પરલોકનું ગમનાગમન તથા તેના હેતુઓ શાબ્દ પ્રમાણથીજ મળે છે. વળી મુક્તિને માટે પણ '**अतोऽनंतेन तथा हि लिङ्गम्** (બ્રહ્મસૂત્ર અ૦ ૩-૨-૨૬) જીવ તથા બ્રહ્મના અભેદ સાક્ષાત્કારવડે જીવોપાધિભૂત અવિદ્યાની નિવૃત્તિ પછી શુદ્ધ જીવ અનંત એવા બ્રહ્મની સાથે અભિન્ન થઇ જાય છે-મિથ્યાભૂત ભેદ ત્યજીને અત્યંત અભેદ પામે છે.' શ્રુતિ પણ કહે છે કે:-'**ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति**-બ્રહ્મ જાણે તે બ્રહ્મજ થાય છે.' '**ब्रह्मविदाप्नोति परम्**-બ્રહ્મવેત્તા પરમપદને પામે છે '

શુષ્ક તર્કો અપ્રતિષ્ઠિત છે.

આવા પરોક્ષ ભાવોમાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન (તર્ક) પહોંચતાં નથી; પરંતુ ત્યાં તો શાબ્દ પ્રમાણજ મુખ્ય છે અને તેથીજ ભગવાન વ્યાસે કહ્યું છે કે:-'**तर्काप्रतिष्ठानात्** (બ્રહ્મસૂત્ર અ૦ ૨-૧-૧૧) તર્કો-અનુમાનો કેટલીક જગ્યાએ મિથ્યા થાય છે, માટે તે અપ્રમાણરૂપ છે.' વળી એજ સૂત્રના ભાષ્યમાં ભગવાન શંકરાચાર્ય લખે છે કે:-'**इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्र निबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥** આ ઉપરથી શાસ્ત્રગમ્ય જે પદાર્થ છે તેમાં કેવળ તર્કથીજ સ્થિતિ કરવી નહિ; કારણ કે આગમ(શાસ્ત્ર)ને ન અનુસરનારા અને માત્ર પુરુષોની કલ્પનાથીજ બંધાયલા તર્કો અપ્રતિષ્ઠિત થાય છે.'

બુદ્ધિગમ્ય ન થવાથી વસ્તુસ્થિતિ પલટાતી નથી.

આ રીતેજ શાસ્ત્રપ્રમાણને છોડીને અથવા શાસ્ત્રના ઐચ્છિક અર્થો કરીને જેઓ પોતાનાં તર્કબળથી પુરાતન ધર્મગ્રંથોમાં સંદેહો ઉપસ્થિત કરે છે; તેઓના તે તર્કજન્ય સંદેહો પ્રતિષ્ઠાપાત્ર નથી. કોઇ કહેશે કે, 'તેવી વાતો અમારી બુદ્ધિમાં ઉતરતી નથી, તેથી અમે તેને કેવી રીતે માનીએ ?' તેઓએ જાણવું જોઇએ કે, નાના બાળકની આગળ કોઇ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે અને તે બાળકની બુદ્ધિમાં ન ઉતરે, તથા તે તેને મિથ્યા કહે, તેથી શું તે અધ્યાત્મજ્ઞાન મિથ્યા થઇ જાય ? નહિજ. એથી તો તેજ ઉલટો બાલબુદ્ધિનો ગણાય. બુદ્ધિમાં ઉતરવા ન ઉતરવાથી કોઇ રીતે વસ્તુની સ્થિતિ પલટાઇ જતી નથી. જોનારની દૃષ્ટિના ભેદથી જો વસ્તુસ્થિતિ બદલાઇ જતી હોય તો તો દોરડી પણ સર્પ થઇ જાય ! રે ! બ્રહ્મ પણ કાયમને માટે જગતભાવ પામી જાય ! પરંતુ તેમ નહિ થતાં, તેવા વિવર્તો તો તેના જોનારનેજ બાધક થઈ પડે છે. સંશયદૃષ્ટિથી જોનારો સંશયમાંજ ગોથાં ખાયા કરે છે; કારણકે તેને વસ્તુતત્ત્વ ન જણાતાં સંશયોજ જણાયા કરે છે અને તેવાઓને માટે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે, '**संशयात्मा विनश्यति**-અર્થાત્ સંશયગ્રસ્ત વિનાશ પામે છે-સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે.' આપણે એક સુપ્રસિદ્ધ દૃષ્ટાંત લ્યો કે, આપણા દેશમાં જ્યારે રેલ્વે, તાર, વિદ્યુતનાં યંત્રો, તારનાં દોરડાંવિનાના સંદેશાઓ વગેરે ન હતાં, ત્યારે કોઇ આપણને કહે કે, "યૂરોપમાં તો વાહનોવિના ગાડીઓ ચાલે છે, તારમાંથી સંદેશાઓ જાય છે, વિજળીથી દીવાઓ થાય છે અને વગરદોરડાંથી આકાશમાર્ગે સંદેશાઓ પહોંચે છે; તો આપણે તેને કહીશું કે, એ વાત ખોટી છે; કારણ કે એ ધ્યાનમાં ઉતરતી નથી." શું આપણા કહેવાથી તે વસ્તુઓ

ખોટી થઇ જશે ? નહિજ. પૂર્વે જે વાત આપણી બુદ્ધિમાં ઉતરતી ન હતી તથા વિસ્મયજનક લાગતી હતી, તેજ વસ્તુઓનો આજે આપણે આશ્ચર્યરહિત થઇને યથેચ્છ ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેનું કારણ એજ છે કે, તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિને માટે તદનુરૂપ ઉદ્યોગ થયો એટલે તે અતર્કિત વસ્તુઓ પણ તર્કમાં આવી અને તે ઉપયોગમાં પણ લેવાઇ.

તે રીતેજ પ્રાચીન ઇતિહાસાદિક ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અદ્ભુત શક્તિઓને જેઓ શ્રદ્ધાથી નથી જોતા; તેમજ તે સમજવા જેટલી યોગ્યતા પણ ધરાવતા નથી તેઓ ભલે તેને મિથ્યા કહે અથવા તેનાં રૂપકો ગોઠવે; પરંતુ તેથી તે દૈવી શક્તિઓનું અસ્તિત્વ મિથ્યા થઈ જતું નથી. જેમ કોઇ પર્વતના શિખર ઉપરથી આવીને તે શિખર ઉપર રહેલા સુંદર નગરનું વર્ણન, જે પર્વત ઉપર ન ચઢી શકનારો હોય તેની આગળ કરે અને તે વર્ણનને તેવોજ સાંભળનારો ખોટું કહે; તો તેથી શું તે વાત કહેનારો અથવા તે નગર ખોટું ઠરે છે ? નહિજ. ઉલટો તેજ હાસ્યાસ્પદ થાય છે; માટે તેમ ન થવા સારૂ ઉત્તમ માર્ગ એજ છે કે, તેણેજ કોઇપણ ઉપાયથી પર્વત ઉપર ચઢીને તે નગરને પ્રત્યક્ષ કરવું જોઇએ. આમ કરવાથીજ તેવો પ્રત્યક્ષ કરનારો જે કહે છે તે પ્રમાણભૂત મનાય છે; તેમજ દૈવી શક્તિઓને મિથ્યા કહેનારાઓએ પણ તેવી શક્તિ મેળવવી જોઇએ; અથવા તેવી શક્તિ ન મેળવાય તો વ્યાસાદિ મહર્ષિઓની પેઠે તપોનિષ્ઠ તથા જ્ઞાનપરાયણ થવું જોઇએ; કે જેથી તેવા મહર્ષિઓના આશય સમજવાની શક્તિ આવે. અર્જુનને શ્રીહરિનું વિશ્વરૂપ જોવામાટે ચર્મચક્ષુઓ કામ આવે તેમ ન હતી, તેથીજ શ્રીકૃષ્ણે 'दिव्यं ददामि ते चक्षु.' કહીને તેને દિવ્ય દૃષ્ટિ આપી હતી; તેજ પ્રમાણે દૈવી શક્તિઓ સમજવામાટે પણ દૈવી બુદ્ધિજ ઉપયોગી થાય, અને માનુષી મંદ બુદ્ધિ તો ગભરાઇજ જાય. અને એ હેતુથીજ કહ્યું છે કેઃ—

अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्। ना प्रतिष्ठित तर्केण गंभीरार्थस्य निश्चयः॥

અર્થાત્ જે અચિંત્ય ભાવો છે તેને તર્કથી સાધવા નહિ. કારણકે માત્ર અપ્રતિષ્ઠિત તર્કવડેજ કાંઇ ગંભીર અર્થનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી.

શ્રદ્ધાપૂર્વક શાસ્ત્રપરિશીલન કરવામાં આવે તોજ વસ્તુતત્ત્વ સમજાય છે.

આગળ જણાવ્યા પ્રમાણેની યોગ્યતા સંપાદન કરવામાટે જો પોતાની શક્તિ ન હોય તો શ્રદ્ધા રાખીનેજ મહર્ષિપ્રોક્ત ઉત્તમ ગ્રંથોનું શ્રવણમનન કરવું, એમાંથી રુચે તેજ ગ્રહણ કરવું અને ઇતર વાત પડતી મૂકવી; પરંતુ 'न बुद्धिभेदं जनयेत्' એટલું ભગવદ્વાક્ય હમેશ યાદ રાખીને શ્રદ્ધાશીલ જનોના હૃદયમાં શંકાનાં બીજ તો વાવવાંજ નહિ. કારણ કે ધાર્મિક ગ્રંથોનું મુખ્ય અવલંબન શ્રદ્ધાજ છે;અને શ્રદ્ધાળુઓજ તેના રસને–રહસ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી એવાઓને તો એમાં કંઇ અસંભવિત પણ જણાતું નથી; કારણ કે **સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર સર્વત્ર સભર રહેલો હોવાથી તે જ્યાં જ્યાં અધિકઅધિકઅભિવ્યકત થયો હોય ત્યાંત્યાં અધિક શકિતઓ જણાય એમાં કંઇજ નવાઈનથી.** એવા શ્રદ્ધાળુ ભકતો તો એમજ કહેશે કે,'**देवस्य मायया स्पृष्टाः ये केचिदसदाश्रिताः। भिद्यते धीर्नतद्वाक्यैरात्मन्युप्तात्मनो हरौ॥**' (ઉદ્ધવ વાક્ય)અર્થાત્ આત્મરૂપ હરિમાં અર્પેલા મનવાળા ભકતોની બુદ્ધિ, ઇશ્વરની માયાથી સ્પર્શાયેલા અને મિથ્યા વસ્તુના આશ્રયવાળા પુરુષોનાં વાકયોથી ભેદાતીજ નથી.

મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિ

કેટલાએક મહાભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ થઈ છે, એમ માને છે. પહેલી વ્યાસોક્ત ચોવીસ હજાર શ્લોકની. તેમાં તેઓ પ્રમાણ આપે છે કે,'**चतुर्विंशति साहस्त्रीं चक्रे भारतसंहिताम्।** વ્યાસે ચોવીસહજાર શ્લોકની ભારતસંહિતા કરી.' બીજી આવૃત્તિ વૈશંપાયન અને જનમેજયના સંવાદરૂપથી; અને ત્રીજી આવૃત્તિ સૌતિ તથા શૌનકના સંવાદરૂપથી, કે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા મહાભારતના નામથી ઓળખાય છે. આ પાછળની બે આવૃત્તિઓ વ્યાસનિર્મિત નથી. તેમાં એ કારણ આપે છે કે, એ પાછળથી થયેલા સંવાદોને વ્યાસમુનિ પ્રથમથી પોતાના ગ્રંથમાં શી રીતે સ્થાન આપી શકે ? વળી સૌતિની આવૃત્તિ તો ઈ. સ. પૂર્વે બસેં વર્ષ ઉપરજ તૈયાર થઇ છે, ઇત્યાદિ.

ભારતની ચાર કૃતિ

એ એમનાં મંતવ્ય ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. એમાં પ્રથમ '**चतुर्विंशति साहस्त्रीं**' એ શ્લોક જે સ્થાનમાં આપેલો છે તેની આજુબાજુના શ્લોકોનો સંબંધ જોઇએ. આદિપર્વના પ્રથમ અધ્યાયમાં એ શ્લોકો આ રીતે આપેલા છેઃ—

इदं शतसहस्रं तु लोकानां पुण्यकर्मणाम् । उपाख्यानैः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम् चतुर्विंशतीसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् ॥ १-१-१०२ ॥ उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः । ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः॥३॥ अनुक्रमणिकाध्यायं वृत्तांतानां सपर्वणाम् । इदं द्वैपायनः पूर्वं पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥४॥ ततोऽन्येभ्योनुरूपेभ्यः शिष्येभ्यः प्रददौ विभुः । षष्टिंशतसहस्राणि चकारान्यां ससंहिताम् ॥५॥ त्रिंशच्छत सहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् । पित्र्ये पंचदश प्रोक्तं गंधर्वेषु चतुर्दश ॥ ६ ॥ एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । नारदो श्रावयद्देवा नासितो देवलः पितॄन् ॥ ७ ॥ गंधर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः । अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ॥८॥ शिष्यो व्यासस्य धर्मात्मा सर्ववेदविदांवरः । एकं शतसहस्रं तु मयोक्तं वै निबोधत ॥ १०९ ॥

ભાવાર્થ:-(સૌતિ કહે છે કે,) "આ પુણ્યકર્મવાળા લોકોનાં ઉપાખ્યાનોની સાથે એક લાખ શ્લોકનું ઉત્તમ આદિભારત છે, એમ તમે જાણો. વ્યાસે ઉપાખ્યાનોવિના ચોવીસ હજાર શ્લોકની ભારતસંહિતા કરી હતી અને વિદ્વાનો તેટલાને ભારત કહે છે. તે પછી ઋષિએ ફરી સંક્ષેપ કરીને દોઢસો શ્લોકનો પર્વો સાથે વૃત્તાંતોનો એક અનુક્રમણિકાધ્યાય કર્યો. દ્વૈપાયને આ ભારત પ્રથમ પોતાના પુત્ર શુકદેવને ભણાવ્યું. તે પછી તે સમર્થ ઋષિએ બીજા યોગ્ય શિષ્યોને ભણાવ્યું. વળી વ્યાસ મહર્ષિએ સાઠલાખ શ્લોકની એક બીજી ભારતસંહિતા કરી. તેમાંથી ત્રીસલાખ શ્લોકો નારદે દેવલોકમાં કહ્યા અને તે ત્યાંજ રહ્યા. અસિતદેવલે પિતૃઓને પંદર લાખ શ્લોક સંભળાવ્યા; શુકદેવે ગંધર્વ, યક્ષ આદિને ચૌદલાખ શ્લોક સંભળાવ્યા અને આ મનુષ્યલોકમાં વ્યાસના ધર્માત્મા તથા સર્વ વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા શિષ્ય વૈશંપાયને એક લાખ શ્લોક કહ્યા. તે વૈશંપાયનોક્ત ભારત હું કહું છું, તેને તમે યથાર્થ શ્રવણ કરો."

સમન્વય

ઉપર આપેલા શ્લોકોથી વિદિત થયું હશે કે, વ્યાસ મહર્ષિએ માત્ર ચોવીસ હજાર શ્લોકનુંજ ભારત કર્યું ન હતું; પરંતુ તેમણે લાખ શ્લોકની, ચોવીસ હજાર શ્લોકની, દોઢસો શ્લોકની અને સાઠલાખ શ્લોકની એમ જૂદી જૂદી ચાર ભારત સંહિતાઓ કરી હતી. તેમાં સાઠલાખ શ્લોકની ભારત સંહિતામાંથી આપણા લોકમાં માત્ર એક લાખ શ્લોકજ રહ્યા છે, તેથી તે ઓગણસાઠ લાખ શ્લોકોનો આપણે વિચાર કરવાનો રહેતો નથી. વળી જે એ સાઠલાખ શ્લોકો કહ્યા, તે પણ પ્રથમના લાખ શ્લોકો મેળવીનેજ કહેલા હોવા જોઇએ; કારણકે તેમ ન હોય તો પૂર્વોક્ત લાખ શ્લોકો અને આ સાઠ લાખમાંના લાખ શ્લોકો મળીને આપણા લોકમાં બે લાખ શ્લોકનું એક ભારત મળવું જોઇએ અથવા લાખ લાખ શ્લોકનાં બે મળવાં જોઇએ; પરંતુ તે મળતાં નથી. તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે, તે લાખ શ્લોકની સાથેજ સાઠ લાખ શ્લોકવાળી ભારત સંહિતા થઇ. તેમાંના એક લાખ શ્લોકો જે પ્રથમ જણાવેલા છે, તેજ આપણે ત્યાં રહ્યા છે. હવે ચોવીસહજાર શ્લોકવાળી ભારત સંહિતાનો વિચાર કરીએ, તો તે ભારત જેમ મોટો મહેલ રચવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ ઉભું કરવું પડે છે; જેમ મોટી વાર્તા લખવી હોય ત્યારે તેનું પૂર્વસ્વરૂપ લખવું પડે છે; તેમજ તે માત્ર ભરતવંશીઓના ઇતિહાસનું બીજાં આખ્યાનો તથા ઉપાખ્યાનોવિનાનું સ્વરૂપ ઘડેલું ગણાય. તે ચોવીસ હજાર શ્લોક જેટલું ભારત ભગવાન વ્યાસના મનમાં તૈયાર થયું, એટલે તેમણે ભરતવંશીઓનાં ચરિત્રોની સાથે ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષપ્રતિપાદક અનેક આખ્યાનો તથા ઉપાખ્યાનો આદિ ઉમેરીને એક લાખ શ્લોક જેટલું પૂર તૈયાર કર્યું; અને તેમાંજ ચોવીસહજાર શ્લોકો અંતર્ભાવ પામી ગયા. કારણ કે તે ચોવીસહજાર શ્લોકવાળું ભારત આપણા જોવામાં આવતું નથી તેમજ તેનું કોઇ ગ્રંથમાં વર્ણન પણ આવતું નથી. આથી તે લાખ શ્લોકોમાંજ સમાઇ ગયેલું ગણાય. તે પછી એ ગ્રંથનું યથાર્થ બંધારણ રહેવા માટે વ્યાસજીએ દોઢસો શ્લોકનો અનુક્રમણિકાધ્યાય કર્યો અને તેને પણ પ્રથમાધ્યાયમાં મેળવી દીધો. એટલે આપણને જે ભારત અત્યારે ઉપલબ્ધ છે, તેનું સ્વરૂપ તૈયાર થયું. આ રીતે '**चतुर्विंशती साहस्रीं**' એ મુદ્દાનો વિચાર કરતાં આપણે એ જોયું કે, કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ માત્ર ચોવીસહજારજ શ્લોકનો ગ્રંથ કર્યો નથી.

વ્યાસે ત્રિકાલજ્ઞતાથી મહાભારત નિર્મ્યું છે.

હવે વૈશંપાયન તથા જનમેજયના સંવાદોને અને સૌતિ તથા શૌનકના સંવાદોને તે સંવાદો તાં પહેલાં વ્યાસમુનિ પોતાના ગ્રંથમાં કેવી રીતે આપી શકે ? એ મુદ્દા ઉપર વિચાર કરીએ. એ સંબંધમાં શ્રદ્ધાળુ જનોને માટે લાંબો પરિશ્રમ કરવો પડે તેમ નથી, કારણકે તેઓને તો વ્યાસમુનિનું સ્વરૂપ સમજાતાંજ તે સર્વ શકય લાગે તેમ છે. માટે વ્યાસમુનિને ઇતિહાસ તથા પુરાણોમાં કેવા વર્ણવ્યા છે તે આપણે જોઇએ. પુરાણોમાં વ્યાસજીને ભગવાનના અવતાર ગણેલા છે. **ततः सप्तदशे जातः सत्यवत्यां पराशरात्। चक्रे वेदतरोः शाखा दृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसः ॥** (જુઓ શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧-૩-૨૧) તે પછી ભગવાન સત્તરમા અવતારમાં પરાશરથી સત્યવતીમાં ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે પુરુષોને અલ્પબુદ્ધિવાળા જોઇને વેદવૃક્ષની શાખાઓ કરી. વળી **जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः।** (ભાગવત-૧-૪-૧૪) યોગી વ્યાસ શ્રીહરિની કલાવડે વસુની કન્યા સત્યવતીમાં પરાશરથી ઉત્પન્ન થયા. **व्यासो नारायणो हरिः।** વ્યાસ પોતે શ્રી હરિ નારાયણ છે. ઈત્યાદિ વાકયો પુરાણોમાં પુષ્કળ મળશે. મહાભારતમાં પણ તેવાં માહાત્મ્યસૂચક અનેક વાકયો છે, તેમાંથી અહીં એક-બે શ્લોક ઉતારવામાં આવે છેઃ-

जातमात्रश्च यः सद्य इष्ट्या देहमवीवृधत्। वेदांश्चाधिजगे सांगान्सेतिहासान्महायशाः ॥
विव्यासैकं चतुर्धायो वेदं वेदविदांवरः। परावरज्ञो ब्रह्मर्षिः कविः सत्यव्रतः शुचिः १।६०।३-५

અર્થાત્-જેમણે ઉત્પન્ન થતાં તુરતજ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે દેહ વધારી દીધો હતો અને જે મહાયશસ્વી પોતે ઇતિહાસની સાથે અંગોસહિત વેદો ભણી ગયા હતા; વળી વેદવેત્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ, નિરુપાધિક તથા સોપાધિક બ્રહ્મને જાણનારા, કવિ, ત્રિકાળવેત્તા, સત્ય સંકલ્પવાળા અને પવિત્ર એવા તે બ્રહ્મર્ષિએ એક વેદના (ચાતુર્હોત્રિક કર્મને માટે) ચાર વિભાગ કર્યા.

આ પ્રકારનાં અદ્‌ભુત દૈવી સામર્થ્યવાળા, ત્રિકાલજ્ઞ અને ભગવદાવતારરૂપ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ, તે સંવાદો થતાં પહેલાં પણ પોતાના ભવિષ્યજ્ઞાનથી તે સંવાદો સાથેનું મહાભારત નિર્માણ કરે એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ? ઈશશક્તિમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓને તો તેમાં કંઇ નવાઇ લાગતી નથી, તેમ સંશય પણ ઉદ્‌ભવતો નથી, એટલે તેવાઓને માટે આટલું કહેવું એ પણ પૂરતું છે. પરંતુ પોતાને અનુકૂળ લાગતાં વચનોને પ્રમાણતરીકે લેનારા અને પ્રતિકૂળ લાગતાં વચનોને પાછળથી ઘુસાડી દીધેલાં કહેનારા, તેમજ મનુષ્યદેહ ધારણ કરનારા ઇશ્વરાંશોમાં પણ દૈવી સામર્થ્યોને ન માનનારા, એવાઓનો એક વર્ગ છે. માટે એવાઓનાં મંતવ્યોનો ચેપ શ્રદ્ધાળુ હૃદયોમાં દાખલ થઇને કંઈ અનિષ્ટ ન કરે એટલા સારૂ એ વિષે આટલું અહીં લખ્યું છે. વળી પૂર્વકાળના મહાવિદ્વાન ટીકાકારો પોતે જે ગ્રંથની ટીકા કરતા હોય તે ગ્રંથમાં જે લખ્યું હોય તેનો સમન્વય કરવામાંજ પોતાનું પાંડિત્ય વિચારતા હતા. તેઓની દષ્ટિમાં કોઇ મહાન અશુદ્ધ પ્રયોગ જોવામાં આવે અને તેનો સમન્વય થાય તેમ ન હોય તો ત્યાં તેઓ મધુર શબ્દોમાં **'आर्षोऽयं प्रयोगः'** આ પ્રયોગ ઋષિકૃત છે, ઇત્યાદિ કહીને આગળ ચાલતા; પરંતુ હવેના સુધરેલા ગ્રંથનિરીક્ષકો તો કોઇ જૂદાંજ ચશ્માં ચઢાવીને ગ્રંથોનું નિરીક્ષણ કરે છે, એટલે તેઓની દષ્ટિને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેકાનેક ચ્યુતિઓ દેખા દે છે; અને તે જોતાંજ તેઓ સંહારાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરીને ગ્રંથનું ગૌરવ, તેના ઉપર લોકોની શ્રદ્ધા, ગ્રંથની યોગ્યતા, આદિનો વિચાર ન કરતાં તેનું ખંડનજ કરવા મંડી પડે છે. જો કે તેવો એકે ગ્રંથ લખવાની પોતાની શક્તિ ન હોય તે વાત જૂદી છે. તેવા દોષસૂચકોથી ધાર્મિક શ્રદ્ધાળુઓને બચાવવા એ પણ મંડનધર્મનો હેતુ છે.

બીજી રીતે વિચાર

હવે આપણે, ભારત નિર્માણ કરતાં લાગેલા સમયનો, વ્યાસમુનિની કવનશક્તિનો, ભારતમાં આવેલાં તત્ત્વોનો અને તેના લેખનને માટે મહાસમર્થ લેખકની અપેક્ષાનો વિચાર કરીશું તો તેથી પણ સહજ સમજાશે કે, વ્યાસજીએ માત્ર ચોવીસહજાર શ્લોકોજ કર્યા નથી, પણ સંપૂર્ણ મહાભારત કર્યું છે. મહાભારતની રચનાનો સમય આપતાં વૈશંપાયન કહે છે કેઃ-

त्रिभिर्वर्षैः सदोत्थायी कृष्णद्वैपायनो मुनिः । महाभारतमाख्यानं कृतवानिदमद्भुतम् ॥
(મ૦ ભા૦ ૧-૬૨-૫૨)

कृष्णद्वैपायन मुनिએ નિત્ય ઉદ્યોગપરાયણ રહીને ત્રણ વર્ષે આ અદ્ભુત મહાભારત આખ્યાન કર્યું છે.

વાંચક જોશે કે, જે વ્યાસજીની કવિતા રચવાની અને બોલવાની શીઘ્રતા, બુદ્ધિપતિ શ્રીગણેશજીની પ્રવાહબંધ વહેતી લેખિનીને પણ થકવી નાખતી હતી; તે વ્યાસજીને માત્ર ચોવીસહજાર શ્લોક કરવા માટે ત્રણ ત્રણ વર્ષ અને તેમાં પણ સતત પ્રવૃત્તિની શી અપેક્ષા હોય? નજ હોય. આ એક કારણથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ લક્ષશ્લોકાત્મક ગ્રંથ વ્યાસનિર્મિતજ છે.

ભારતલેખનપ્રસંગ

હવે બીજાં કારણો તપાસવાને માટે એ આખો ભારતલેખનપ્રસંગ અહીં ઉતારીએ છીએ:-

तपसा ब्रह्मचर्येण व्यस्य वेदं सनातनम् । इतिहासमिमं चक्रे पुण्यं सत्यवतीसुतः ।(મ०१-१-५४)

तदाख्यान वरिष्ठं स कृत्वा द्वैपायनः प्रभुः । कथमध्यापयानीह शिष्यानित्यन्वचिंतयत् ॥

(મ० १-१-५५)

સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસજીએ તપશ્ચર્યા અને બ્રહ્મચર્યપૂર્વક સનાતન વેદનો વિભાગ કરીને આ પવિત્ર ઇતિહાસ કર્યો છે. પ્રભુ દ્વૈપાયન એ ઉત્તમ આખ્યાન કરીને ચિંતન કરવા લાગ્યા કે, હવે હું આ ગ્રંથ શિષ્યોને કેવી રીતે ભણાવું? વ્યાસજીના એ ચિંતનને જાણીને લોકગુરુ બ્રહ્મા પોતે તેમને પ્રસન્ન કરવા અને લોકોના હિતની કામનાથી ત્યાં આવ્યા. તેમને જોઇને સર્વ મુનિગણોથી વિંટાયેલા વ્યાસજી વિસ્મિત થઇ, પ્રણામ કરી, હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા અને તેમણે બ્રહ્મદેવને આસન આપ્યું. તે ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠેલા બ્રહ્માની પ્રદક્ષિણા કરીને તે આસન પાસે વ્યાસ ઉભા રહ્યા. પછી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી એટલે શુદ્ધ સ્મિતવાળા વ્યાસ પ્રસન્ન થઇને આસન પાસે બેઠા અને તે મહાતેજસ્વી પરમેષ્ઠી બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા કે, 'ભગવન્! મેં સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું છે. હે બ્રહ્મન્! એ ગ્રંથમાં મેં વેદોનું રહસ્ય, વેદનાં અંગો, ઉપનિષદો, વેદોનો વિસ્તાર અને બીજું જે કંઈ વેદમાં છે તે; વળી ઇતિહાસો, પુરાણો, ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળની સ્થિતિ; જરા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, અસ્તિત્વ અને વિનાશિતાનો નિશ્ચય; વિવિધ ધર્મનાં તથા આશ્રમોનાં લક્ષણ, ચારે વર્ણોના ધર્મ અને પુરાણોનું સમગ્ર તાત્પર્ય; તપ, બ્રહ્મચર્ય, પૃથ્વી, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા તથા યુગોનું પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાન, અંતર્યામીનું માહાત્મ્ય, કર્માનુરૂપ દિવ્ય અથવા માનુષ જન્મ, પવિત્ર તીર્થો, દેશો,* નદીઓ, પર્વતો,

* પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં આપેલાં દેશોનાં નામોનાં અર્વાચીન નામો ઉપયોગી જાણી એક ચોપાનીઆના આધાર ઉપરથી આપ્યાં છે.

નૈષધ-બંગાલ	ગાંધાર-કંદહાર	હૂણ-તિબેટ
પાંચાલ-પંજાબ	બાલ્હિક-અર્બસ્તાન	મેદપાટ-મેવાડ
મરુ-મારવાડ	સિંધુ-સિંધ	ગૌડ-બંગાળાનો ભાગ
કિરાત-સુન્દા (ઉન્દુર)	માલવ-માળવા	કેરલ-(મલબાર) ગોવા
કાન્યકુબ્જ-કનોજ	મલ્લિયાડ-મલબાર	દ્રવિડ-ત્રાવણકોર વગેરે
કોસલ-અયોધ્યા, લખનૌ	બંગ-બંગાળ	અવંતી-માળવા (ઇંદોર)
પારિસિક-ઇરાન	મૈથીલ-ગોરખ પ્રાંત	પાનાટ-પ્રયાગ પ્રદેશ
પાંડ્-મદ્રાસ પ્રદેશ	સૌવીર-સિંધભાગ	અંગ-બિહાર
મત્સ્ય-કાનપુર	વિદર્ભ-વરાડ	ભોજકટ-કચ્છ
દશાર્ણ-દ્વારકાપ્રદેશ	ચેદ્ય-પૂર્વહિંદુસ્થાન	કુંતલ-કલબુર્ગા
ભદ્ર-મિસર	જાલંદર-પંજાબનો દક્ષિણભાગ	ટંકણ-કુર્ગ
ભોજ-કાશીપ્રદેશ	કાંબોજ-રોહિલખંડ	સૌરાષ્ટ્ર-સોરઠ
દ્રાવીડ-મદ્રાસ	કલિંગ-ઓરિયા	નૈધ્રુવ-દિલ્હી નજીકનો પ્રદેશ
પુલિંદ-બલુચિસ્તાન	આનર્ત્ત-દ્વારકા	ચોલ-તંજાવર
કામરૂપ-આસામ	આંધ્ર-તૈલંગણ	ગુર્જર-ગુજરાત
બર્બર-બાર્બરી-આફ્રિકા	શૂરસેન-મથુરા નજીકનો પ્રદેશ	કુરુ-આગ્રા વગેરે
કૈકય-કાબૂલ	મૈથિલ-ગોરખપુરપ્રાંત	વંગ-બંગાળ
	મગધ-ગયા પ્રદેશ	કરહાટ-કોકણ (ખાનદેશ)

વનો, સાગરો, દિવ્ય નગરો, કિલ્લાઓ તથા વ્યૂહરચનાઓ, ભિન્ન ભિન્ન કોટીના મનુષ્યોની સંભાષણપદ્ધતિઓ, નીતિશાસ્ત્ર અને સર્વવ્યાપક બ્રહ્મનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે; પરંતુ પૃથ્વીમાં મને એનો કોઈ લેખક જડતો નથી.'

બ્રહ્મા બોલ્યા:-'તમે રહસ્યજ્ઞાનવેત્તા હોવાથી હું તમને તપસ્વી અને શ્રેષ્ઠ મુનિસમૂહો કરતાં અતિશય શ્રેષ્ઠ માનું છું. જન્મથી આરંભીને તમારી વેદવાદિની સત્ય વાણીને હું જાણું છું. તમે તમારા ગ્રંથને કાવ્ય કહ્યું, માટે તે કાવ્ય કહેવાશે. જેમ બીજા ત્રણ આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમ કરતાં ચઢી જાય નહિ, તેમ આ તમારા કાવ્યથી ચઢિયાતું કાવ્ય કરવા કવિઓ સમર્થ થશે નહિ. હવે હે મુને! તમે તમારાં કાવ્યને લખવા માટે ગણપતિનું સ્મરણ કરો.'

સૌતિ કહે છે:-આ પ્રમાણે વ્યાસજીને કહીને બ્રહ્મા પોતાના સ્થાનમાં ગયા. તે પછી સત્યવતીના પુત્ર વ્યાસે ગણપતિનું સ્મરણ કર્યું. સ્મરણ કરતાંજ ભક્તેચ્છાપૂરક વિઘ્નેશ ગણપતિ જ્યાં વ્યાસજી બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા. હે નિષ્પાપ શૌનક! પૂજા કર્યા પછી તથા બેઠા પછી વ્યાસજીએ તેમને કહ્યું કે, 'હે ગણનાયક! મેં મનમાં તૈયાર કરેલા આ ભારતને હું પોતે બોલું છું અને તેના તમે લેખક થાઓ.'

આ સાંભળીને ગણપતિએ કહ્યું કે, 'લખતાં લખતાં મારી કલમ એક ક્ષણ પણ અટકે નહિ તેમ તમે લખાવતા હો તો હું ભારતનો લેખક થાઉં.' ત્યારે વ્યાસે પણ તે દેવને કહ્યું કે, 'તમારે સમજ્યાવિના કદાપિ લખવું નહિ.' પછી ૐ(ભલે)એમ કહીને ગણપતિ લેખક થયા.

તે પછી વ્યાસ મુનિ કુતૂહલથી ગ્રંથની ગૂઢ રચના કરવા લાગ્યા. તે શ્લોકોના સંબંધમાં દ્વૈપાયનમુનિએ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આ પ્રમાણે કહ્યું છે કે:-'**अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोक शतानि च । अहं वेद्मि शुको वेत्ति संजयो वेत्ति वा न वा ॥** ભારતના આઠહજાર અને આઠસો શ્લોકોને હું સમજું છું અને શુક સમજે છે. સંજય તેને સમજે છે કે નહિ તે સંશયજ છે.'

હે મુનિ! તે દૃઢ રચનાવાળા કૂટ શ્લોકોમાં ગૂઢ અર્થ હોવાથી શબ્દાદિ પ્રમાણોનો આશ્રય કરતાં પણ અદ્યાપિ તેના અર્થો ખુલ્લા થતા નથી. અહો, સર્વજ્ઞ એવા ગણપતિ પણ તેવા શ્લોકોનો ક્ષણભર વિચાર કરતા બેસી રહેતા હતા અને એટલામાં વ્યાસજી પણ બીજા ઘણા શ્લોકો રચી કાઢતા હતા.

તાત્પર્ય

મહાભારતના શરૂ ભાગમાં આપેલા ભારતલેખનના પ્રસંગ ઉપરથી પણ સમજાય છે કે, વ્યાસજીએ મનમાં નિર્મેલો એ ગ્રંથ ઘણોજ મોટો હોવો જોઇએ. જો તેમ ન હોય તો એવા સમર્થને સામાન્ય લઘુ ગ્રંથમાટે લેખકની ચિંતા કરવી પડે નહિ; બ્રહ્માને આવવું પડે નહિ અને શ્રી ગણેશજીને લેખક પણ થવું પડે નહિ. માટે ઉપર જણાવેલા સર્વ સંયોગો જોતાં તેમજ એ ગ્રંથમાં સમાવેલા વિષયોનું ગૌરવ જોતાં એ ગ્રંથ ઘણોજ મોટો હોવો જોઇએ. વળી ગણપતિની સડસડાટ ચાલતી કલમને પહોંચી વળવામાટે તેમને વિચારમાં નાખવા વ્યાસજીએ ઠામ ઠામ કૂટ શ્લોકો નાખ્યા છે અને તેની ગણના પોતેજ આઠહજાર અને આઠસો શ્લોકોની કરી છે. જો ચોવીસ હજાર શ્લોકની ભારતસંહિતામાં તેટલા કૂટ શ્લોકો આવે તો તે વજ્ર જેવી દુર્ભેદ્યજ થઇ પડે. આ હેતુ તેમજ તેવા દેવાધિદેવ ગણપતિની કલમને પૂરી પડે તેવી કવનશક્તિ અને ગ્રંથનિર્માણનો ત્રણ વર્ષ જેટલો લાંબો સમય અને તેમાં પણ સતત પ્રવૃત્તિ, આ સર્વ જોતાં એ નિશ્ચિત થાય છે કે, તે ત્રણ વર્ષે તૈયાર કરેલી ગણપતિ પાસે લખાવેલી ભારતસંહિતા ચોવીસ હજારનીજ નહિ, પણ વ્યાસે ત્રિકાલજ્ઞપણાથી નિર્મેલી સંપૂર્ણ મહાભારતસંહિતાજ છે.

વૈશંપાયને અને સૌતીએ પુસ્તકવિના મુખથીજ કથન કર્યું છે.

આ રીતે વ્યાસના અનાગતદર્શીપણાના વિચારથી તો સરલ ખુલાસો થઇ જાય છે અને મહાભારતની એકજ આવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ આ વાત જેઓને ગળે ન ઉતરતી હોય તેઓને માટે એક જૂદોજ વિચાર કરીએ. પાંડવોના અવસાન પછી વ્યાસે ભારત નિર્મ્યું હતું તથા વૈશંપાયને જનમેજયના સર્પસત્રમાં પ્રથમ મહાભારત કહ્યું હતું તે આ શ્લોકો ઉપરથી સમજાય છે:-

तेषु जातेषु वृद्धेषु गतेषु परमां गतिम । अब्रवीद्भारतं लोके मानुषेऽस्मिन्महानृषिः । जनमेजयेन पृष्टः सन् ब्राह्मणैश्च सहस्रशः ॥१-१-९७॥ शशास शिष्यमासीनं वैशंपायनमंतिके ।

स सदस्यैः सहासीनः श्रावयामास भारतम् ॥९८॥ कर्मांतरेषु यज्ञस्य चोद्यमानः पुनः पुनः । તેઓ (ધૃતરાષ્ટ્રાદિકો) ઉત્પન્ન થઇને તથા (પુત્રપૌત્રાદિ રૂપથી) વૃદ્ધિ પામીને મૃત્યુ પામ્યા. તે પછી મહર્ષિ વ્યાસે આ મનુષ્યલોકમાં ભારત કહ્યું. જનમેજય અને બીજા હજારો બ્રાહ્મણોના પૂછવાથી વ્યાસે પાસે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય વૈશંપાયનને ભારતીય કથા કહેવા આજ્ઞા કરી અને યજ્ઞકર્મના અવકાશ વખતે વારંવાર પ્રેરણા થવાથી વૈશંપાયને સભાસદોની સાથે બેસીને ભારતશ્રવણ કરાવ્યું.

આ ઉપરથી જણાય છે કે, વ્યાસજીએ માનસિક ભારત પણ પાંડવોના સ્વધામગમન પછી પરિક્ષિતના સમયમાં કરીને તે શિષ્યોને સંભળાવ્યું હતું; અને તે ભારત જનમેજયના સર્પસત્ર-સમયેજ લોકમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું, એ વખતે વૈશંપાયને પુસ્તક લઇને વાંચ્યું અથવા વ્યાસજીએ પુસ્તક આપ્યું એવું કંઈ નથી; પરંતુ એમાં ફક્ત કથન કરવાની આજ્ઞાજ જોવામાં આવે છે. વળી વૈશંપાયને આગળ કહ્યું છે કે, **‘शृणु राजन्पुरा सम्यग् मयाद्वैपायनाच्छ्रुतम् ।** હે રાજા! પૂર્વે મેં દ્વૈપાયનથી સારી રીતે સાંભળેલું છે તેને તમે સાંભળો.’ આ ઉપરથી તે મુખપાઠથીજ સાંભળેલું સમજાય છે, ગ્રંથ લખાયેલો નહિ. પછી ભારતનું બીજું વ્યાખ્યાન સૌતિએ શૌનકાદિની આગળ કર્યું. તેણે પણ કહ્યું છે કેઃ—

‘कृष्णद्वैपायन प्रोक्ताः सुपुण्याः विविधाः कथाः। कथिताश्चापि विधिवद्या वैशंपायनेन वै ॥
श्रुत्वाऽहं ता विचित्रार्था महाभारत संश्रिताः॥१-१-११। बहूनि संपरिक्रम्य तीर्थान्यायतनानि च।
...गतवानस्मि तं देशं युद्धं यत्राभवत्पुरा। ... दिदृक्षुरागतस्तस्मात्समीपं भवतामिह ॥

અર્થાત્ કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી અતિશય પુણ્યજનક વિવિધ કથાઓ, જે વૈશંપાયને વિધિપૂર્વક કથન કરી હતી તે વિચિત્ર અર્થવાળી મહાભારતસંબંધી કથાઓને શ્રવણ કરીને હું ઘણાં ઘણાં તીર્થો તથા મંદિરોમાં ફરતો ફરતો પૂર્વે જ્યાં યુદ્ધ થયું હતું તે કુરુક્ષેત્રમાં ગયો હતો. ત્યાંથી હું આપનાં દર્શનની ઇચ્છાથી આપની પાસે અહીં આવ્યો છું.

અહીં સૌતિએ પણ હું શ્રવણ કરીને આવ્યો છું, એમ કહ્યું છે. ગ્રંથનો ઇસારો સરખોએ કર્યો નથી. ‘કૃષ્ણદ્વૈપાયને કહેલી અને વૈશંપાયને કથન કરેલી’ આ ઉપરથી તે વખતે મહાભારત મોઢે રાખીનેજ કથન કરવાનો વ્યવહાર ચાલુ હશે, એમ સમજાય છે. હવે એ ગ્રંથ ત્રણ વર્ષ જેટલે સમયે નિર્માણ કરીને ગણપતિ પાસે લખાવ્યો, એ સમય સૌતિના મુખની કથા થઇ ગયા પછીનો હોય એમ માનવામાં અને તેમાંજ શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ વૈશંપાયન તથા જનમેજયના અને સૌતિ તથા નૈમિષવાસીઓના સંવાદો તથા શ્રીગણેશજીનો લેખનપ્રસંગ સમાવ્યો હોય એમ માનવામાં પણ કંઇ બાધ આવતો નથી; કારણકે વ્યાસજીએ શિષ્યોને ભારત સંભળાવ્યું, તે પછી થોડેજ સમયે વૈશંપાયને જનમેજયના સર્પસત્રમાં કથા કહી અને તે પછી થોડાજ સમયમાં સૌતિએ નૈમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓને ભારતકથા સંભળાવી. વૈશંપાયનની કથા અને સૌતિની કથા બહુ સમયે નહિ થઇ હોય, એમ આપણને ઉપરના શ્લોકોથી સમજાય છે. વળી શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં શૌનકે કહ્યું છે કેઃ–**‘कालिमागतमाज्ञाय क्षेत्रेऽस्मिन्वैष्णवे वयम् । आसीनादीर्घसत्रेण कथायां सक्षणा हरेः ॥१।१।२१॥** અમે કલિયુગને આવેલો જાણીને આ વિષ્ણુના ક્ષેત્રમાં દીર્ઘસત્રનો આરંભ કરીને હરિની કથા શ્રવણ કરવા સાવકાશ બેઠા છીએ.’ આથી જણાય છે કે કલિના આરંભમાંજ એટલે પરિક્ષિતના સમયમાંજ ઋષિઓ નૈમિષારણ્યમાં બેઠા હતા અને જનમેજયના સર્પસત્રમાં ભારતની કથા સાંભળીને સૌતિએ ત્યાં જઈ એ કથા સંભળાવી; એટલે સમય પણ પાસે પાસેનોજ લાગે છે. તે બન્ને કથાઓ થઇ ગયા પછી મહાભારત ગ્રંથરૂપથી રહે અને બ્રાહ્મણાદિક વર્ણો તેનો લાભ લે એ ઇચ્છાથી શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયને બ્રહ્માની આજ્ઞાથી ગણપતિને બોલાવીને તે ગ્રંથ લખાવ્યો હોય એમ માનો અથવા તે કથાઓ થતાં પહેલાં અનાગતદર્શીપણાથી લખાવ્યો હોય એમ માનો; પરંતુ મહાભારત કૃષ્ણદ્વૈપાયનવિરચિતજ છે, એમાં સંશય નથી.

ભારતની પાંચ સંહિતાઓનો ભ્રમ

કેટલાએક નીચેના શ્લોકો ઉપરથી ભારતની પાંચ સંહિતાઓ માને છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છેઃ–**वेदानध्यापयामास महाभारत पंचमान् । सुमंतुं जैमिनिं पैलं शुकं चैव स्वमात्मजम् ॥ प्रभुर्वरिष्ठो वरदो वैशंपायनमेव च । संहितास्तैः पृथक्त्वेन भारतस्य प्रकाशिताः॥(१-६३,८९-९०)**

તેઓ આ શ્લોકોનો આ પ્રમાણે અર્થ કરે છેઃ–"શ્રેષ્ઠ તથા વરદાયક પ્રભુ વ્યાસે ચાર વેદ અને પાંચમો વેદ મહાભારત તે સુમંતુને, જૈમિનિને, પૈલને, પોતાના પુત્ર શુકદેવને તથા વૈશંપાયનને ભણાવ્યા અને તેઓએ ભારતની જૂદી જૂદી સંહિતાઓ પ્રકટ કરી."

આવો અર્થ કરવો વાસ્તવિક નથી; કારણ કે તેમાંના એકેની સંહિતા હમણાં આપણને મળતી નથી તેમજ તેનું નામ પણ સંભળાતું નથી. માત્ર એક જૈમિનિકૃત પાંડવાશ્વમેધ મળે છે; (આ અશ્વમેધ ભારતના અશ્વમેધ કરતાં બહુ ચમત્કૃતિવાળો છે.) પરંતુ જૈમિનિએ આખી ભારતસંહિતા રચી હતી કે નહિ તે સંશયજ છે. હા, એક એવી કિંવદંતિ ચાલે છે કે, "જ્યારે વ્યાસજીએ મહાભારત રચ્યું ત્યારે જૈમિનિએ પણ મહાભારતની રચના કરી હતી. તે તૈયાર થતાં તેમણે પોતાના ગુરુ શ્રીવ્યાસને તે દેખાડ્યું. ગુરુએ તે ચમત્કૃતિવિશિષ્ટ મહાભારતને જોઇને પોતાના શિષ્યને કહ્યું કે, 'કાં તો આ જગતમાં મારું ભારત રહે કે કાં તો તારું ભારત રહે; પણ બે ભારત રહેવાં ન જોઇએ.' ત્યારે ગુરુભક્ત શિષ્યે પોતાના ભારતનો કંઇક અંશ રહેવા દઇને બાકીનો ડૂબાડવા કહ્યું અને ગુરુઆજ્ઞાથી તેમ કરતાં અશ્વમેધ માત્ર બાકી રહ્યો છે.'

આ વાત ઉપર કેટલો વિશ્વાસ મૂકવો તે વાચકની ઇચ્છા ઉપર રાખીને આપણે પ્રસ્તુત વિચાર કરીએ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કોઇનીએ ભારતસંહિતા મળતી નથી; તેથી ઉપલા અર્થ કરતાં પંડિત નીલકંઠની ટીકામાં આપેલો અર્થ વધારે બંધબેસતો સમજાય છે. ટીકાકાર લખે છે કે '**भारतस्य मूलभूताः संहिता मंत्रब्राह्मणरूपा वेदाः तैः सुमंतु प्रभृतिभिः प्रकाशिता इदमस्यमूलमिदमस्य मूलमिति स्पष्टीकृतास्तेन प्रत्यक्षवेदमूलमेतदिति भावः ॥** અર્થઃ–તે સુમંતુ પ્રભૃતિએ ભારતની મૂળભૂત સંહિતા–મંત્રબ્રાહ્મણરૂપ વેદો પ્રકાશિત કર્યા–અર્થાત્ આ વસ્તુનું આ મૂળ છે–આનું આ મૂળ છે, એ રીતે સ્પષ્ટ કર્યા; તેથી આ ભારત પ્રત્યક્ષ વેદમૂલક છે એ અભિપ્રાય છે. ભારત વેદમૂલક છે એ સંબંધમાં ટેકારૂપ વ્યાસપ્રતિ નારદજીનું ભાગવતમાં આ પ્રમાણેનું વચન છેઃ—'**भारतव्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्चदर्शितः।** તમે ભારતના બહાનાવડે વેદનો અર્થ દેખાડ્યો છે. આ ઉપરથી પણ ટીકાકારનો અર્થ વાસ્તવિક લાગે છે. વળી આ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન સંહિતાઓનો વિમર્શ પણ કરવો પડતો નથી.

કેટલાએકને આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રની ઉક્તિથી પણ ઉપલો ભ્રમ થાય છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, **सुमन्तु जैमिनि वैशंपायन पैल सूत्र भारत महाभारत धर्माचार्या** અર્થઃ–સુમંતુ, જૈમિનિ, વૈશંપાયન અને પૈલ, એ અનુક્રમે સૂત્ર, ભારત, મહાભારત અને ધર્મના આચાર્યો છે. આથી જૂદી જૂદી સંહિતાઓનો ભ્રમ થાય છે; પણ તે થવો ન જોઇએ. કારણ કે મૂળમાં તેવી સંહિતાઓનાં અભિધાન કર્યાં નથી, પણ મૂળમાં તો સૂત્રાચાર્ય, ભારતાચાર્ય ઇત્યાદિ ઉપનામ દર્શાવવા જેવું કથન છે. આ ઉપરથી ભારતની ભિન્ન ભિન્ન સંહિતાઓ સિદ્ધ થતી નથી.

ઐતિહાસિકતાસંબંધી શંકાનું સમાધાન

આર્યાવર્તના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મહાભારત અને વાલ્મીકિ રામાયણ એ બે ગ્રંથોનેજ ઇતિહાસ એવી સંજ્ઞા છે. મહાભારતનો એ ગ્રંથમાંજ વારંવાર ઇતિહાસ નામથી વ્યવહાર કર્યો છે; અને ક્વચિત્ ક્વચિત્ એને પુરાણ, કાવ્ય, આખ્યાન એવાં નામો પણ આપેલાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે મહાભારત તે બધાં નામોને માટે પાત્ર છે. વ્યાસમુનિએ મહાભારતમાં જે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોની ફૂલગુંથણી કરી છે, તે જોઇને કેટલાએક યૂરોપીય પંડિતોને એમાંના કૌરવ-પાંડવો ઐતિહાસિક હશે કે તે વ્યાસમુનિનાં કલ્પિત પાત્રોજ હશે? એવો સંશય ઉપસ્થિત થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ કવિએ તે પાછળથી કલ્પીને દાખલ કરેલા છે, એવું પણ તેઓ કહે છે–અર્થાત્ મહાભારતની ઐતિહાસિકતાવિષે શંકા કરે છે.

તેઓના આ સંશયની નિવૃત્તિને માટે એજ ઉત્તર છે કે, જે પાત્રો ઐતિહાસિક ન હોય, કિંતુ કેવળ કવિકલ્પિતજ હોય, તે પાત્રોને બીજા ગ્રંથકર્તાઓ પોતાના ગ્રંથમાં ભાગ્યેજ સ્થાન આપે; પરંતુ પાંડવાદિ પાત્રો તો એવાં છે કે મહાભારત લખાયા પછીનાં પુરાણોમાં તથા સાહિત્યના ગ્રંથોમાં પણ તેઓનાં નામો તથા તેમનાં અનેકાનેક વર્ણનો પણ જોવામાં આવે છે. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ '**शासती पृथिवीं युधिष्ठिरे नृपतौ**' ઇત્યાદિ નામો જોવામાં આવે છે.

વળી વ્યાકરણાચાર્ય પાણિનિનાં સૂત્રોમાં પણ '**वासुदेवार्जुनाभ्यांवुन्**' (૪-૩-૯૮)ઇત્યાદિ ભારતીય પાત્રોનાં નામો જોવામાં આવે છે. આ કરતાં પાંડવોની ઐતિહાસિકતા માટે બીજી શી સાબીતી જોઇએ ? જેઓ માત્ર હાલના નિશાળિયાઓનાજ ઇતિહાસ જેવો ઇતિહાસ જોવા ઇચ્છતા હોય અને જેઓને ભારતીય પ્રાચીન ગ્રંથપ્રણાલીનો પરિચય ન હોય, તેઓ આવા અનેક વિષયોથી ભરપૂર રામાયણ અને મહાભારત જેવા ગ્રંથોની ઐતિહાસિકતાના સબંધમાં શંકા ધરાવે તો તે જૂદી વાત છે. બાકી સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસનું તો એજ સ્વરૂપ છે કે, '**धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् । पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते** ॥ અર્થાત્ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષના ઉપદેશથી યુક્ત અને પૂર્વે થઇ ગયેલા વૃત્તાંતોની કથાથી યુક્ત હોય તેને ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે.'

પુરાણતરીકે મહાભારત

મહાભારતને પુરાણનું પણ નામ આપેલું છે. જુઓ,૧-૧-૧૭ '**द्वैपायनेन यत्प्रोक्तंपुराणं परमर्षिणा ।**' '**इतिहासमिमं विप्राःपुराणं परिचक्षते ।**' ૧-૧૨ '**श्राव्याणामुत्तमं चेदं पुराणमृषिसंस्तुतम् ।**' ૧-૬૨ આ રીતે એને કેટલીકવાર પુરાણ કહેલું છે. પુરાણનું લક્ષણ-**सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वंतराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणम्** ॥ (બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ) સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સૃષ્ટિનો લય, વંશાવલિ, મન્વંતરો અને વંશોનું ચરિત્ર, આ પાંચ લક્ષણો જેમાં હોય છે; તે પુરાણ કહેવાય છે. આ લક્ષણો પણ મહાભારતમાં જોવામાં આવે છે અને તેથી એને પુરાણ કહેવામાં પણ બાધ આવતો નથી.

મહાભારત કાવ્ય

વળી મહાભારતને વ્યાસમુનિએ પોતેજ કાવ્ય એવું નામ આપેલું છે. જુઓ-'**कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम्** (૧-૧-૬૧) અર્થાત્ હે ભગવન્! મેં આ સર્વોત્કૃષ્ટ કાવ્ય રચ્યું છે.'બ્રહ્માએ પણ કહ્યું છે કે, '**त्वया च काव्यमित्युक्तं तस्मात्काव्यं भविष्यति ।** (૧-૧-૭૨) તેં એને કાવ્ય કહ્યું, માટે એ કાવ્ય કહેવાશે.' સાહિત્યદર્પણકારે કાવ્યનું ટુંકું લક્ષણ બાંધ્યું છે કે, '**वाक्यं रसात्मकं काव्यं**-રસાત્મક વાક્ય તે કાવ્ય.' આ લક્ષણ પ્રમાણે મહાભારત તો રસના પૂરથી ભરપૂર છે, એટલે એ કાવ્ય-મહાકાવ્ય કહેવાય તો તેમાં પણ વિચારણીય કંઇ નથી.

મહાભારતમાં સાંપ્રદાયિક તત્ત્વો

મહાભારતમાં શિવ, શક્તિ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, પ્રકૃતિ તથા દેવોની સ્તુતિ, ઉપાસના વગેરે જોવામાં આવે છે. તે જોઇને કેટલાએક કહે છે કે, "તે શૈવ, શક્તિ, વૈષ્ણવ વગેરે સંપ્રદાયપ્રવર્તકોએ 'મહાભારતમાં પણ પોતાના સંપ્રદાયનું મૂળ છે' એ દર્શાવવા પાછળથી ઉમેરી દીધાં છે."

હવે એ સંબંધમાં આપણે એઓનેજ પૂછીશું કે, તમે પ્રાચીન ઇતિહાસ અથવા પુરાણનો કોઈ પણ ગ્રંથ એવો જોયો છે, કે જેમાં એકજ વિષય વર્ણવીને તે મહાગ્રંથની સમાપ્ત કરી હોય ? ઉત્તરમાં નકારજ મળશે. ખરી રીતે પ્રાચીન ગ્રંથોની એનીજ પદ્ધતિ છે. તે સર્વજ્ઞ મહર્ષિઓ જાણતા હતા કે, ત્રિગુણાત્મક સૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના લોકો છે, તેથી તેઓને એક બ્રહ્મની અથવા એક સાત્વિક દેવનીજ ઉપાસના કહીશું તો તેટલાથી તેઓનું મન તેમાં જોડાશે નહિ. માટે જૂદા જૂદા ગુણોથી મિશ્રિત સ્વભાવવાળા લોકોની કોઇ પણ ઉપાસનાદ્વારા પરમાત્મામાં પ્રવૃત્તિ થાય એ ઉદ્દેશ રાખીનેજ તેઓએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી ઈશ્વરનું વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ તેનું પરમ તાત્પર્ય તો ક્રમે કરીને પરમાત્માની ભક્તિ-તેનું જ્ઞાન, એમાંજ પર્યવસાન થાય છે. વળી આ માર્ગ નવો પણ નથી, પરંતુ પરંપરાગત છે. કહ્યું છે કે, "**आकाशात्पतितं तोयं समुद्रं प्रतिगच्छति । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति** ॥ જેમ આકાશમાંથી પડેલું મેઘનું જળ સમુદ્રમાં જાય છે, તેમ સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર કેશવપ્રત્યેજ જાય છે." શ્રીકૃષ્ણ પોતે પણ કહે છે કે, "**मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः** । હે પાર્થ ! મનુષ્યો કોઈ પણ દેવનું આરાધન કરતાં મારા માર્ગનેજ અનુસરે છે-અર્થાત્ મારૂંજ આરાધન કરે છે." આવા ઉદ્દેશથીજ વ્યાસાદિક મહર્ષિઓએ પોતાના ગ્રંથોમાં અનેક દેવદેવીઓનાં આરાધનો વર્ણવેલાં છે. વળી એટલુંજ નહિ પણ વિચારશીલ તત્વાન્વેષીઓને તેનું ખરૂં તાત્પર્ય સમજાય એટલા માટે જે ગ્રંથમાં વિષ્ણુની મહત્તા વર્ણવી હોય છે, તેવીજ બીજે શિવની મહત્તા પણ વર્ણવી હોય છે. તાત્પર્ય કે,

ભિન્ન ભિન્ન ઉપાધિઓથીજ ભગવદ્રૂપો ભિન્ન ભિન્ન છે. તે ઉપાધિઓના ત્યાગપૂર્વક અભિન્નોપાસના એજ લક્ષ્ય છે.

પ્રાચીન મહર્ષિઓ 'માત્ર ઇતિહાસ જાળવી રાખવો' એટલામાંજ કર્તવ્યની પરિસમાપ્તિ માનતા નહિ. કારણકે તેઓ ઐહિક ક્ષણિક ભાવો કરતાં કોઈ ચિરંતન ભાવોનેજ અધિક ઉપકારક જોતા હતા–જાણતા હતા, અને તેથી તેઓ પોતેજ ઐહિક જાળમાં વધારે આસક્ત થતા નહિ; તો પછી તેમાં બીજાઓને શામાટે ગુંચવી મારે ? નહિજ. તેવા પરમકૃપાળુઓનો તો એજ હેતુ હોય છે કે, અનેક પ્રકૃતિઓને રુચે તેવા છૂટવાના–પરમ શ્રેય પ્રાપ્ત કરવાના–માર્ગો દર્શાવવા. આવા ઉદ્દેશથી લખાયેલા ગ્રંથોમાં આપણે માત્ર ઐતિહાસિક તત્ત્વોજ ખોળવા જઇએ; અને તે વિના તેમાં બીજું કંઈ ન હોય એમ ઇચ્છીએ, તે કેમ બને ?

વળી વ્યાસ મહર્ષિએ મહાભારતની રચના કરી તેનું કારણ દર્શાવતાં વૈશંપાયન કહે છે કેઃ–

'धन्यं यशस्यमायुष्यं पुण्यं स्वर्ग्यं तथैव च । कृष्णद्वैपायनेनेदं कृतं पुण्यचिकीर्षुणा ॥
कीर्तिं प्रथयता लोके पांडवानां महात्मनाम् । अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥
(૧–૬૨–૨૭, ૨૮)

પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાવાળા કૃષ્ણદ્વૈપાયન મુનિએ મહાત્મા પાંડવોની તથા બીજા પુષ્કળ વૈભવ અને તેજવાળા ક્ષત્રિયોની કીર્તિ જગતમાં વિસ્તારવા માટે આ ધનદાયક, યશસ્કર, આયુષ્યવર્ધક, પુણ્યકારક અને સ્વર્ગદાયક એવું મહાભારત રચ્યું છે.'

ઉપર આપેલા શ્લોકોમાં ભારતની યોગ્યતા અને નિર્માણના જે હેતુઓ આવી જાય છે; તેમાં બે હેતુઓ ખુલ્લા જણાય છે. એક પુણ્ય કરવાની ઇચ્છા અને બીજો પાંડવોની તથા ક્ષત્રિયોની કીર્તિનો વિસ્તાર. પુણ્ય કરવાની ઇચ્છા કંઇ કોઇનો વૃત્તાંત લખવાથી પૂર્ણ થતી નથી; પરંતુ તે ઇતર દીનદુઃખી પ્રાણીઓનો ઉદ્ધાર કરવાથી અથવા તેવો માર્ગ દર્શાવવાથી થાય છે. મહાભારતમાં જેટલા ધર્મ, ભક્તિ તથા જ્ઞાનપ્રધાન વિષયો આવ્યા છે; તે સર્વનો એ હેતુના પેટામાં સમાવેશ થઇ જાય છે. પાંડવાદિકોની કીર્તિમાં ઐતિહાસિક હેતુ છે; અને તે હેતુ પણ તેવા આદર્શ પુરુષોનું જીવન લોકોની આગળ ધરી 'યુધિષ્ઠિરાદિના જેવું વર્તન રાખવું, દુર્યોધનાદિના જેવું નહિ' એવા મહાન ઉપદેશથી ચરિતાર્થ થાય છે. તાત્પર્ય કે, મહર્ષિઓના ગ્રંથોમાં માત્ર ઇતિહાસજ આવે નહિ; પરંતુ તેમાં પરમતત્ત્વદર્શક સાધનો પણ ગુંથી દીધેલાં હોય છે.

કવિતાના ભેદથી કર્તાના ભેદની કલ્પના

કેટલાએક કવિતાપરીક્ષકો કહે છે કે, ભારતના શ્લોકોની રચના જૂદા જૂદા પ્રકારની છે. એમાં કેટલાક શ્લોકો સરલ–વાર્તા કરતા હોઇએ તેવા–છે અને કેટલાએક ક્લિષ્ટ છે; માટે એ કવિતાના ભેદથી તેના કર્તાઓ પણ જુદા જુદા હોવા જોઇએ.

તેનો ઉત્તર એ છે કે, વ્યાસજીએ પોતેજ કહ્યું છે કે, આઠ હજાર અને આઠસો શ્લોકોને હું સમજું છું તથા શુક સમજે છે–અર્થાત્ તે શ્લોકો એવા ક્લિષ્ટ છે કે તેને બીજાઓ સમજી શકતા નથી. વ્યાસજીએ તેવા કૂટ શ્લોકો શામાટે કર્યા હતા તે આપણે ભારતલેખનપ્રસંગમાં પાછળ જોઇ ગયા છીએ એટલે ફરી તે કહેવા જરૂર નથી. બીજું જે પ્રસંગની કવિતા હોય તેને માટે તેવા અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી જેવી કવિતા થાય તેવી પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં થતી નથી, એ સુકવિઓને વિદિતજ છે. સંયોગની અનુકૂળતા અથવા પ્રતિકૂળતા એ પણ કવિતાનાં સ્વરૂપબંધારણમાં યોગ્ય ભાગ ભજવે છે. વ્યાસજીનો કવિતાલેખનનો સંયોગ કેવો હતો તે સુવિદિતજ છે; તેમ છતાં એ કવિતાઓ રસાત્મક, સરલ તથા ભાવપૂર્ણ છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. વળી વૃત્તોની ફેરફારી એ તો પ્રસંગને યથાર્થ રૂપમાં દીપાવવાનું એક અંગ છે તથા કવિચાતુર્ય છે, એટલે જે ભિન્ન કર્તાઓ માનવામાં આવે છે, તે યોગ્ય નથી; તેમજ અનુષ્ટુપ છંદ લખનારો બીજા ઉપજાતિ આદિ છંદો ન લખે એમ પણ માનવા જેવું નથી. તાત્પર્ય કે કવિતાના ભેદથી કર્તાનો ભેદ કલ્પવો એ કલ્પનાજ છે.

ગ્રંથપ્રચારની શૈલી

મહાભારતમાં એક એવો શ્લોક છે કે, **'मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथा परे ।**

तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥ १-१-५२ કેટલાએક વિપ્રો '**नारायणं नमस्कृत्य**' અથવા '**ॐ नमो भगवते वासुदेवाय**' એ મનુ-મંત્રથી આરંભીને, બીજા કેટલાએક આસ્તીકના આખ્યાનથી આરંભીને અને કેટલાએક ઉપરિચર વસુના આખ્યાનથી આરંભીને ભારતને સારી રીતે ભણે છે.

આ શ્લોક ઉપરથી કેટલાએક એને ભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓના આરંભ માને છે; પરંતુ એટલા ઉપરથી ભારતની ત્રણ આવૃત્તિઓ સિદ્ધ થતી નથી. એ ઉપરથી તો એ ગ્રંથ જ્યારે મોઢે મોઢે ભણાતો હશે, ત્યારે જે બ્રાહ્મણોને જ્યાંથી ઉપયુક્ત ભાગ લાગ્યો ત્યાંથી તે ભણવાનો અથવા વ્યાખ્યાનનો આરંભ કરતા હશે, એમ સમજાય છે. જો બીજાઓના કહેવા પ્રમાણે એને સૌતિ, વૈશંપાયન અને વ્યાસની ત્રણ આવૃત્તિઓના આરંભ માનીએ, તો તે ઘટી શકતા નથી; કારણકે સૌતિએ '**जनमेजयस्य राजर्षेः**' એ નવમા શ્લોકથી બોલવાનો આરંભ કર્યો છે, વૈશંપાયને અધ્યાય ૬૧ માના '**गुरवे प्राङ्‌ नमस्कृत्य**' એ આદ્યશ્લોકથી આરંભ કર્યો છે અને વ્યાસનો આરંભ તો જણાતોજ નથી; એટલે માનો કે તેમણે '**नारायणं नमस्कृत्य**' એ આદ્યશ્લોકથીજ આરંભ કર્યો છે અને તેથી આખોએ ગ્રંથ તેમનોજ કહેલો ઠરે છે.

ખરી રીતે તે સમયે બ્રાહ્મણસમાજમાં એ ગ્રંથનો કેવી રીતે ઉપયોગ થતો હતો તે દર્શાવવાનો એમાં હેતુ છે, અને તે એના પછીના શ્લોકથી વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તે શ્લોક આ પ્રમાણે છેઃ-' **विविधं संहिताज्ञानं दीपयंति मनीषिणः । व्याख्यातुं कुशलाः केचिद्‌ग्रंथान्धारयितुं परे ॥ १-१-५३ ॥** અર્થાત્‌ બુદ્ધિમાનો એ ભારતસંહિતાના જ્ઞાનને વિવિધ રીતે પ્રકાશિત કરે છે, કેટલાએક વ્યાખ્યાન કરવામાં કુશળ છે, ત્યારે બીજા કેટલાએક ગ્રંથને ધારણ કરવામાં-ધ્યાનમાં રાખવામાં કુશળ છે.' આથી સમજાશે કે, એમાં તે સમયનો ગ્રંથપ્રચાર વર્ણવેલો છે.

ભારતમાં પુનરુક્તિ

મહાભારતમાં જરત્કારુનું આખ્યાન, પરિક્ષિતશાપાખ્યાન, લાક્ષાભવનદાહ વગેરે કેટલીક કથાઓ બબ્બેવાર આવે છે. જો કે તેમાં સંક્ષેપ તથા વિસ્તાર રહેલો છે, તોપણ કેટલાએકને તેમાં પુનરુક્તિ તથા તે પુનરુક્તિ કરનારા બીજા લેખકોનો ગંધ આવે છે. પરંતુ એ સંબંધમાં આગળથીજ ખરૂં સમાધાન ભારતમાં આપી દીધેલું છે કે, '**विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत्‌ । इष्टं हि विदुषां लोके समास व्यास धारणम्‌ ॥ १ । १ । ५१ ॥** વ્યાસ ઋષિએ આ મહાન જ્ઞાનને વિસ્તારીને તથા સંક્ષેપથી કહ્યું છે. કારણ કે લોકમાં વિદ્વાનોને સંક્ષેપથી તથા વિસ્તારથી લક્ષ્યમાં રાખવું ઇષ્ટ છે.' આ હેતુથીજ એ કથાઓ બેવડાયેલી છે તે અન્યાન્ય કર્તાઓ તરફથી ઉમેરાએલી નથી. કેમકે જો તેઓને તેમ ઉમેરવાની શક્તિ હોય તો તેવા વિદ્વાનોને પુનરુક્તિ કેમ ન જણાય? અને જણાય ત્યારે તે પ્રથમની આખ્યાયિકાને કાઢી કેમ ન નાખે? વળી નવા નવા લેખકો તરફથી જો ભારતમાં ચાલુ ઉમેરણો થયાં હોય તો તેવી અનેક પ્રતો પણ મળવી જોઇએ. તે મળતી નથી અને મળવા સંભવે નથી. કારણ કે તે વખતે છાપખાનાં ન હતાં. છાપખાનાંના સમયમાં કંઇ નવું ઉમેરણ કર્યું હોય તો તે એકદમ હજાર બે હજાર પ્રતોમાં દાખલ થઇને કેટલેક સમયે ખરૂં જેવું થઇ પડે; પરંતુ તે વખતે તો લેખી ગ્રંથો હતા, એટલે તેમાં એકનું ઉમેરણ બીજો શામાટે દાખલ કરે? અને તેને બીજાઓ માન્ય પણ કેમ ગણે? આ ઉપરથી તે સમયે લખનારાઓની ભૂલ વિના બીજાં નવાં ડહાપણો ઉમેરાવાં અશક્ય લાગે છે. વળી તે વખતે એક વિદ્વન્માન્ય ગ્રંથ લખાયો કે તેની જૂદા જૂદા દેશોમાં અનેક પ્રતો થઈ જતી હતી, એટલે એક પ્રતમાં ઉમેરણ કરવાથી કોઇ રીતે ભદ્ર થાય નહિ એવું મારૂં માનવું છે.

કૌરવપાંડવનું યુદ્ધ કે કૌરવપાંચાલનું?

કૌરવપાંડવનાં યુદ્ધને કેટલાએક કૌરવ તથા પાંચાલનું યુદ્ધ કહે છે. તેમ કહેવામાં તેઓ એ કારણ આપે છે કે, 'દુર્યોધનાદિકો કુરુવંશીઓ હતા અને પાંડવો પણ કુરુવંશીઓ હતા, એટલે કૌરવ નામમાંજ તે બધાનો સમાવેશ થઇ જાય છે. જો તે યુદ્ધ તેઓ વચ્ચે થયું હોત તો ખરી રીતે ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવોનું યુદ્ધ એમ કહેત. વળી દ્રોણ, ભીષ્મ, કૃપાચાર્ય વગેરેનો ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જોડે જેટલો સ્નેહ તથા સંબંધ હતો, તેટલોજ પાંડવોની જોડે પણ હતો. તેથી તેઓ

દુર્યોધનનો પક્ષ લઇને પાંડવોનું બગાડવા ઉભા થાય નહિ. આ ઉપરથી તે કૌરવો અને પાંચાલોનું યુદ્ધ હતું; કારણકે દ્રોણના આશ્રય હેઠળ કૌરવોએ દ્રુપદનો પરાજય કર્યો હતો તેથી તેઓએ ચઢાઇ કરી હોય અને તેમાં પાંડવોએ પોતાના સસરાને મદદ કરી હોય એ બનવા યોગ્ય છે!' ઇત્યાદિ.

આ કથન ઉપર આપણે વિચાર કરીએ. પૂર્વે પાંચાલરાજ દ્રુપદને અને કુરુવંશીઓને શત્રુતા હતી નહિ; પરંતુ દ્રોણાચાર્યને અને દ્રુપદને મિત્રકલહમાં શત્રુતા થઈ હતી; અને તે કારણથી દ્રુપદનો પરાભવ કરવા દ્રોણાચાર્ય કુરુકુલના કુમારો પાસે ગુરુદક્ષિણામાં દ્રુપદને બાંધીને પોતાને સ્વાધીન કરવો એવી માગણી કરી હતી. કુમારોએ તે દક્ષિણા આપવા હા કહી અને દ્રોણાચાર્યના પ્રમુખપણા હેઠળ દ્રુપદના ઉપર ચઢાઈ કરી. પરંતુ બીજા કુમારો પરાભવ પામ્યા ત્યારે છેવટે અર્જુને પોતાના ત્રણ ભાઇઓની સાથે જઈ, યુદ્ધ કરી દ્રુપદને બાંધી આણ્યો અને દ્રોણાચાર્યને સ્વાધીન કર્યો. તે વખતથી દ્રુપદને દ્રોણાચાર્યના ઉપર પૂર્ણ વૈર ભરાયું અને તે કારણથી તેણે દ્રોણાચાર્યને મારવા અગ્નિકુંડમાંથી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને ઉત્પન્ન કર્યો. આ વૃત્તાંત ઉપરથી એ જણાશે કે, કૌરવોને અને દ્રુપદને વૈર ન હતું, પણ તે દ્રોણાચાર્યની સાથે હતું અને તે પણ ઉદાર હતું. કારણકે દ્રોણાચાર્યે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પોતાને મારવા ઉત્પન્ન થયો છે એવું જાણતાં છતાં પણ તેને ધનુર્વેદ ભણાવ્યો હતો. દ્રુપદના પરાભવમાં કુરુવંશી કુમારોનોજ હાથ હતો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને પાંડવોએજ એ પરાજય કર્યો હતો; એટલે દ્રોણાચાર્ય તથા પાંડવોના ઉપર એ વૈર વાળવાની દ્રુપદની ઇચ્છા હોઇ શકે. (જો કે દ્રુપદને પાંડવો ઉપર વૈર ન હતું, કારણકે જો તેમ હોય તો તે પોતાની પુત્રીને માટે અર્જુનને મેળવવા કરેલો પ્રતિજ્ઞાસ્વયંવર કરે નહિ.) તેમાં પાંડવો તો દ્રુપદના જામાતા થયા એટલે એ વૈર માત્ર દ્રોણાચાર્ય ઉપરજ રહ્યું. હવે એ વૈર વાળવા જો પાંચાલોએ ચઢાઈ કરી હોય તો તેને માટે કોઇ નવું ભારતજ રચવું પડે અથવા કોઇ નૂતન વ્યાસજીના મનમાં એ ભારત હોય તો તેઓ જાણે. બાકી મહાભારતમાં તો જ્યારે પાંડવોનાં તેર વર્ષ પૂરાં થયાં, સુલેહની સર્વ કોશીશો વ્યર્થ ગઈ અને પાંડવો રણભૂમિ ઉપર યુદ્ધ કરવા આવ્યા, ત્યારેજ પાંચાલો પોતાના જામાતાઓને સહાય કરવા આવ્યા; અને જે રીતે બીજા રાજાઓ લડયા તેમ તેઓએ પણ યુદ્ધ કર્યું. તેમાં જેણે જેણે જેને જેને મારવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તથા જેનાં જેનાં મૃત્યુમાં જે જે નિમિત્તભૂત હતા તેઓએ તેનો તેનો વિનાશ કર્યો. વળી ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પાંડવોએ સેનાપતિ કર્યો હતો તેમાં 'સેનાપતિ કોને કરવો ?' એ ઉદ્યોગપર્વમાં થયેલા વિમર્શપ્રસંગમાં, ધૃષ્ટદ્યુમ્નની અધિક યોગ્યતા જોઇનેજ તેને સેનાપતિપદ આપવામાં અધિક મત મળ્યા હતા અને આ કારણથી તે સેનાપતિ નિમાયો હતો.

આ ઉપરથી તો એ કૌરવો અને પાંચાલોનું યુદ્ધ ઠરતું નથી.

હવે કૌરવોનું યુદ્ધ અથવા ધાર્તરાષ્ટ્રો અને પાંડવોનું યુદ્ધ એમ કેમ ન કહ્યું ? અને કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ કેમ કહ્યું ? તે તપાસીએ. જો કે બધા કુરુવંશીઓ હતા એટલે તેઓ કૌરવોજ કહેવાય; પરંતુ આ ભાઇઓ ભાઇનું યુદ્ધ હતું, તેથી 'કૌરવોનું યુદ્ધ' એટલુંજ કહેતાં 'કોની સાથે ?' એ પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. આ એક કારણથી, અને દુર્યોધનના પક્ષમાં બાલ્હિક, સોમદત્ત, ભૂરિશ્રવા, ભીષ્મ પ્રભૃતિ ઘણા કુરુવંશીઓ યુદ્ધ કરનારા હતા; જ્યારે પાંડવોના તરફ એ વંશના માત્ર તેઓજ હતા. તેથી ધાર્તરાષ્ટ્રો ન કહેતાં એક તરફ કૌરવો અને બીજી તરફ કૌરવો છતાં વિશિષ્ટતાથી ઓળખાવવા માટે પાંડવો કહ્યા એમાં શો બાધ આવે છે કે જેથી ભારતોક્ત વસ્તુસ્થિતિનું ઉલ્લંઘન કરીને પાંચાલોસુધી ધાવન કરવું પડે છે?

વળી ભીષ્માદિકો ન્યાયી તથા ધર્મપરાયણ હતા અને તેઓને ધાર્તરાષ્ટ્રો તથા પાંડવો સમાન હતા; છતાં તેઓએ શામાટે ધાર્તરાષ્ટ્રોનો પક્ષ લીધો ? એના ખુલાસામાં તે સઘળાએ યુદ્ધને મોખરે યુધિષ્ઠિર જ્યારે પોતાને વંદન કરવા આવ્યા તે વખતે જે વચન કહેલું છે તેજ પૂરતું છે. તે વચન આ પ્રમાણે છે:–'**अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः** ॥ (ભી૦ ૧૯–૪૧) અર્થાત્ હે મહારાજ ! પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ કોઇનો દાસ નથી, આ સત્ય છે. મને કૌરવોએ અર્થથી બાંધી લીધો છે. આ વચન તે પ્રત્યેકે કહ્યું છે અને તેથી તેઓ દુર્યોધનના પક્ષમાં શામાટે રહ્યા હતા, એ સમજાય છે. ઉપલી વિચારણાથી એ યુદ્ધ કૌરવપાંચાલનું નહિ પણ કૌરવપાંડવોનું હતું એમ વાસ્તવિક સમજાશે.

મહાભારત ઉપર આવી જાતની અનેક શંકાઓ કરાય છે, પણ તેનો એ ગ્રંથથીજ ખુલાસો થઈ જાય છે, એટલે હવે આપણે એ વિષય છોડીને કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું? એ વિવાદાસ્પદ વિષય ઉપર આવીએ.

કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ ક્યારે થયું હતું ?

એ ક્ષત્રિયવિનાશક યુદ્ધ કેટલાં વર્ષ ઉપર થયું હતું ? એ સંબંધમાં અનેક વિદ્વાનોના ભિન્ન ભિન્ન મત છે. એક વિદ્વાન મહાભારતમાં આપેલી નક્ષત્રો અને ગ્રહોની સ્થિતિ ઉપરથી ગણત્રી કરીને એ યુદ્ધ આજથી લગભગ ૭૦૦૦ વર્ષ ઉપર થયું હતું, એમ કહે છે. તે મહાભારતનાં ઉદ્યોગપર્વ, ભીષ્મપર્વ વગેરેમાં આપેલાં નક્ષત્રોમાંથી કેટલાંક નક્ષત્રોને સાયન તથા કેટલાંકને નિ-રયન માનીને આશરા પડતી રીતે મહાભારતના યુદ્ધસમયે મહાવિષુવ પુનર્વસુની નજીકમાં હતું, એટલે હમણાં જ્યાં છે ત્યાંથી લગભગ ૯૫ અંશ જેટલું દૂર હતું એમ સૂચવે છે; એ મહાવિષુવ અથવા અયન ૭૨ વર્ષે લગભગ એક અંશ જેટલી ગતિ કરે છે એવું એમનું માનવું છે; પણ એ સંબંધમાં જૂદા જૂદા મત છે. જેમકેઃ-સૂર્યસિદ્ધાન્તી અયનની વાર્ષિક ગતિ ૫૪ વિકલા માને છે. હિપાર્કસ ૮૫ વર્ષે ૧ અંશ અને ટોલિમી ૧૦૦ વર્ષે એક અંશ ગતિ માને છે. એ વિના પણ એમાં મતાંતરો છે; પણ ઉપલા વિદ્વાનને હિસાબે ૯૫ અંશને ૭૨ થી ગુણીએ તો ૬૮૪૦ વર્ષ એ યુદ્ધસમયને થવા જાય છે; પરંતુ એમાં પણ સાયન નક્ષત્રો કયાં છે તથા નિરયન કયાં છે તે આશરા પડતી રીતે કલ્પિત હોવાથી અને તે રીતે મહાવિષુવની સ્થિતિ પણ આશરા પડતી હોવાથી, (કારણકે તે મહાભારતમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ નથી) તથા અયનચલનમાં પણ મતભેદ હોવાથી એ મત પણ સર્વમાન્ય જણાતો નથી.

વળી કેટલાએક વિદ્વાનો એ યુદ્ધને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦થી ૧૫૦૦ સુધીમાં થયેલું માને છે; કેમકે તેઓ વિષ્ણુપુરાણાદિનો અનુકૂળ લાગતો ભાગ લઇને એ અનુમાન ઉપર આવ્યા છે. એમાંનો થોડો ભાગ જોઇએ. '**यावत् परिक्षितोजन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्ष सहस्रन्तु ज्ञेयं पञ्चदशोत्तरम् ॥** (અંશ ૪–૨૪–૩૨) અર્થાત્ પરિક્ષિતના જન્મથી આરંભી નન્દના અભિષેકસુધીમાં એકહજાર ને પંદર વર્ષ જાણવાં.' આ વિષ્ણુપુરાણના શ્લોકમાં કહેલાં ૧૦૧૫ વર્ષમાં નંદ અને તેના વંશજોના રાજ્યનાં ૧૦૦ વર્ષ કે જે બીજા એક શ્લોકમાં કહ્યાં છે, તે મેળવતાં ૧૧૧૫ વર્ષ થાય છે. વળી બીજી રીતે ગણત્રી કરવા વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશના ૨૪ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, "સપ્તર્ષિમાંના જે બે તારા આકાશમાં પ્રથમ ઉદય પામેલા જણાય છે, તેની મધ્યે સમસૂત્રમાં જે નક્ષત્ર રાત્રે જણાય છે તે એક એક નક્ષત્રની જોડે સપ્તર્ષિઓ મનુષ્યનાં સો સો વર્ષ સુધી રહે છે. તે પરિક્ષિતના વખતમાં મઘા નક્ષત્રમાં હતા, ત્યારથી દેવનાં બારસેં વર્ષના કલિનો આરંભ થયો છે. એ મહર્ષિઓ જ્યારે પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રપ્રત્યે જશે, ત્યારે નન્દથી આરંભીને કલિ વૃદ્ધિ પામશે." ઉપલા શ્લોકો શ્રીમદ્ભાગવતમાં પણ છે. એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઋષિઓ એક એક નક્ષત્ર ઉપર સો સો વર્ષ રહે છે. તે સપ્તર્ષિઓ પરિક્ષિતના સમયમાં મઘામાં હતા અને નંદના સમયમાં પૂર્વાષાઢામાં આવે છે. પૂર્વાષાઢા નક્ષત્ર મઘાથી અગિયારમું નક્ષત્ર છે, એટલે ત્યાંસુધી ગતિ કરતાં ૧૦૦૦ વર્ષ થાય અને તેમાં નંદનાં સો ઉમેરતાં ૧૧૦૦ થાય; એટલે પૂર્વોક્ત ૧૧૧૫ વર્ષ જોડે એનો મેળ મળી રહે છે. પછી ચાણક્ય નામનો બ્રાહ્મણ નવનન્દનું ઉન્મૂલન કરીને મૌર્યવંશના ચંદ્રગુપ્તને રાજ્ય આપે છે. તે પછી અર્વાચીન ઇતિહાસનો આશ્રય કરીને, ચંદ્રગુપ્ત ઇ. સ. પૂર્વે ૩૧૫ વર્ષ ઉપર ગાદી ઉપર આ-વ્યો હતો એમ ઠેરવી પૂર્વોક્ત ૧૧૧૫ ને ૩૧૫ સાથે મેળવી ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦ વર્ષ ઉપર ભારતીય યુદ્ધ થયું હતું, એમ તેઓ જણાવે છે.

ઉપલી ગણત્રીમાં ૧૧૧૫ વર્ષને માટે પુરાણોનાં ભવિષ્યકથન ઉપર આધાર રખાય છે; અને બાકીના સમયને માટે તે પુરાણોમાં જણાવેલા સમયની ઉપેક્ષા કરીને અર્વાચીન ઇતિહાસ તરફ ધા-વન થાય છે, એ યોગ્ય નથી. કારણ કે જે પુરાણના ભવિષ્યકથન ઉપર આધાર રાખીને ૧૧૧૫ વર્ષ લેવાય છે, તેમાંજ આગળ રાજાઓની અને તેનાં રાજ્યવર્ષોની પરિગણના છે, તેની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી. શ્રીમદ્ભાગવતમાં નવનન્દના પછી એ ગાદીએ આવેલા રાજાઓ અને તેનાં વર્ષો આ પ્રમાણે ગણાવ્યાં છેઃ–

કેટલા રાજાઓ	કયા વંશના	કેટલાં વર્ષ રાજ્ય કર્યું
	પૂર્વોક્ત	૧૧૧૫
૧૦	મૌર્યવંશના	૧૩૭
૧૦	શુંગવંશના	૧૧૨
૪	કાણ્વાયન	૩૪૫
૩૦	આંધ્ર જાતિના	૪૫૬
૧૬૫	આભીરાદિ	૧૦૯૯
૧૧	મૌનવંશના	૩૦૦
	ભૂતનંદાદિ	૧૦૬
૨૩૦		૩૬૭૦

આ રીતે એ મગધદેશની ગાદી ઉપર ૩૬૯૦ વર્ષસુધી રાજ્ય કરનારા રાજાઓ ગણાવેલા છે. તેની ઉપેક્ષા કરીને કાલગણના કરવી તે ખરેખરી રીતે અન્યાય ગણાય; તેમજ વિષ્ણુપુરાણ-માં જણાવ્યા પ્રમાણે પરિક્ષિતના સમયમાં સપ્તર્ષિઓ મઘા નક્ષત્રમાં હતા અને તેઓ સો વર્ષે એક નક્ષત્રથી બીજા નક્ષત્રમાં ગતિ કરે છે, એ આધાર ઉપર વિચાર કરીએ છીએ તોપણ તેટલાં વર્ષ થતાં નથી. કારણ કે જ્યોતિષીઓ અત્યારે તે સપ્તર્ષિઓ ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં છે એમ કહે છે. એ ઉપરથી સત્તાવીસ નક્ષત્રનાં સત્તાવીસો વર્ષ અને મઘાથી એક નક્ષત્ર છોડીને બીજું ઉ-ત્તરાફાલ્ગુની આવે છે, એટલે યુદ્ધને ઓગણત્રીસસો વર્ષ થવા જાય છે. પણ તે સર્વ મતથી વિરુદ્ધ હોવાથી સત્તાવીસસો વર્ષનું ફરી એક નક્ષત્રચક્ર મૂકવું જોઇએ અને તેમ કરતાં યુદ્ધને ૫૫૦૦ વર્ષ થઈ જાય છે. અર્થાત્ એ ગણત્રીથી પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૩૦ ની ગણના વિરુદ્ધ જાય છે. વળી વિષ્ણુપુરાણનો પરિક્ષિતના વખતથી કલિનો આરંભ સૂચવતો શ્લોક-કે જે આપણે આગળ જોઇશું-તેનાથી તેમજ રાજતરંગિણી, બૃહત્સંહિતા અને અન્ય પ્રમાણોથી પણ એ ગણના વિરુદ્ધ હોવાથી તે પ્રમાણભૂત નથી.

હવે રાજતરંગિણીનો કર્તા કલ્હણ કે જે ઈ. સ.ના ૧૧મા સૈકામાં થઇ ગયેલો મનાય છે, તેણે પાંડવોનો સમય આપતાં લખ્યું છે કે, **शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु व-र्षाणामभूवन् कुरुपांडवाः ॥** આ શ્લોકમાં કલિનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયાં ત્યારે કૌરવપાંડવો વિદ્યમાન હતા એમ જણાવ્યું છે. વળી વરાહમિહિર કે જે શકના બીજા સૈકામાં થઇ ગયેલો મનાય છે; તેના બૃ-હત્સંહિતા નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, **आसन्मघासु मुनयः शासति पृथिवीं युधिष्ठिरे नृप-तौ । षड्द्विकपंचद्वियुतः शककालस्तस्य राजर्षेः ॥** (અ.૧૩-૩)અર્થાત્ યુધિષ્ઠિરરાજા પૃથ્વીપર રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારે સપ્તર્ષિઓ મઘાનક્ષત્રમાં હતા. તે રાજર્ષિનો શકકાલ ૨૫૨૬ વર્ષનો ગણાય છે. ઉ-પસ્થિત અર્થ આવો; છતાં કેટલાએક એ શ્લોકના અર્થમાં આટલો ફેરફાર કરે છે કે, તે રાજર્ષિનો કાલ ૨૫૨૬ યુક્ત શકકાલ છે-અર્થાત્ ૨૫૨૬માં ચાલુ વર્ષનો શક ૧૮૩૭ ઉમેરતાં ૪૩૬૩ વર્ષ થાય છે. તેને ગત કાલે ૫૦૧૬માંથી બાદ કરતાં ૬૫૩ આવે છે. આ ઉપરથી ૬૫૩ વર્ષ ગયાં, ત્યારે યુધિષ્ઠિર વિદ્યમાન હતા એમ કહે છે. રાજતરંગિણીકારે પણ પોતાના વચનના સમર્થનમાં આ પ્રમાણ આપ્યું છે.

પરંતુ તે વિષ્ણુપુરાણ તથા અન્ય પુરાણોમાં જણાવ્યા કરતાં વિરુદ્ધ છે, માટે શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય નથી. ત્યાં કહ્યું છે કેઃ-' **ते तु पारिक्षिते काले मघास्वासन् द्विजोत्तम । तदा प्रवृत्तश्चकलि-र्द्वादशाब्द शतात्मकः ।** (અં૦ ૪-અ૦૨૪-શ્લો૦૩૪) અર્થાત્ હે દ્વિજશ્રેષ્ઠ ! તે સપ્તર્ષિઓ પરિક્ષિતના સમયમાં મઘામાં હતા અને ત્યારથી બારસેં વર્ષના કલિનો આરંભ થયો છે.' આવાં પરિક્ષિતના સમય-થી કલિનો આરંભ સૂચવનારાં ઘણાં વાક્યો છે; તે ન ગણતાં કલિનાં ૬૫૩ વર્ષ ગયા પછી પાંડવોને હયાત માનવા એ તો વિરુદ્ધજ લાગે છે.

ખરી રીતે કલિના આરંભસમયનો નિશ્ચય કરવો અથવા ભારતીય યુદ્ધસમયનો નિશ્ચય કરવો એ બન્ને એકજ વાત છે; કારણકે યુદ્ધસમયથીજ કલિનો આરંભ છે અને પરિક્ષિતનો જન્મ પણ ત્યારેજ છે. હવે એ સંબંધમાં બીજાં વચનો જોઇશું. જ્યારે ભીમસેને દુર્યોધનની સાથળ-

માં ગદા મારીને તેને પાડયો, તે વખતે બલરામ કોપી ઉઠયા અને તે હલ લઇને ભીમના તર ઉછળ્યા. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે તેમને શાંત કરતાં કહ્યું છે કે, **'प्राप्तं कलियुगं विद्धि प्रतिज्ञां पांडवस्य च** (શલ્ય ૬૦-૨૫) કલિયુગ પ્રાપ્ત થયો છે તેને અને ભીમસેનની પ્રતિજ્ઞાને લક્ષમાં લ્યો.' આ રીતે શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યથી યુદ્ધસમયે કલિયુગનો આરંભ થયેલો સમજાય છે. વળી આદિપર્વમ કહ્યું છે કે, **'अन्तरे चैव संप्राप्ते कलिद्वापरयोरभूत् । स्यमंतपंचके युद्धं कुरुपांडवसेनयोः ।** (આ. ૨-૧૩) કલિ તથા દ્વાપરયુગનો સંધિકાળ આવ્યો, ત્યારે સ્યમંતપંચક ક્ષેત્રમાં કૌરવ અ પાંડવની સેના વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું.' તેમજ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં **'कलिनाऽधर्ममित्रेण दृष्ट्वा स्पृष्टा प्रजा भुवि ।** (સ્કં૦ ૧-૧૫) અધર્મના મિત્ર કલિવડે પૃથ્વીમાં પ્રજાનો સંબંધ થયેલો જોઈને પાં ડવોએ પ્રયાણ કર્યું.' આ રીતે પુરાણાદિ ગ્રંથોમાં મહાભારતના યુદ્ધસમયથીજ કલિનો આરંભ મનાયેલે છે, એમાં સંશય નથી.

હવે એ કલિનાં વર્ષ કેટલાં ગયાં તેની ગણનાનો નિશ્ચય થાય, એટલે એ યુદ્ધ આજથી કેટલ વર્ષ ઉપર થયું હતું તે સમજી શકાશે. વરાહમિહિર 'પંચસિદ્ધાંતિકા' નામના ગ્રંથમાં ગત કલિ, સંવત અને શકની ગણત્રી એકજ શ્લોકમાં આ પ્રમાણે આપે છે:–**'कृतयुगाम्बर वन्हिभिरु ज्झितो गतकलिः किलविक्रमवत्सराः शरद्भुताशनचंद्र वियोजिता भवति शाक इह क्षितिमंडले** એટલે કે ગતકલિના વર્ષમાંથી ૩૦૪૪ બાદ કરીએ એટલે વિક્રમ સંવત્સર આવે અને તે વિક્રમ વર્ષમાંથ ૧૩૫ બાદ કરીએ એટલે શાલિવાહનનો શકકાલ આવે.' અર્થાત્ વિક્રમ વર્ષમાં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ એટલે ગતકલિ વર્ષ આવે. દૃષ્ટાંત–વિક્રમ સંવત્સર ૧૯૭૨માં ૩૦૪૪ ઉમેરીએ તો આ વર્ષ સુધીમ ૫૦૧૬ વર્ષ કલિનાં વીતી ગયેલાં ગણાય. આ ૩૦૪૪ વર્ષ કલિનાં ગયાં તે પછી વિક્રમ સંવત્સર નો આરંભ થયો; એ વાત સર્વ ખગોળશાસ્ત્રીઓને સંમત છે અને તેવાં ઘણાં વાક્યો મળ આવે છે. કેટલાએક જ્યોતિષીઓ તો આ ૩૦૪૪ વર્ષને યુધિષ્ઠિરનો શક ગણીને તેમને **'युधिष्ठिरे विक्रमशालिवाहनौ'** એ શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આદિશકકર્તા તરીકે માને છે.

આ રીતે કલિના આરંભવર્ષનો નિર્ણય થતાં કૌરવપાંડવના યુદ્ધનો સમય પણ નિર્ણિ થઈ જાય છે–અર્થાત્ આજથી ૫૦૧૬ વર્ષ ઉપર એ મહાઘોર યુદ્ધ થયું હતું.*

પાંડવોનાં વનવાસનાં તેર વર્ષ ક્યારે પૂરાં થયાં ?

કૌરવપાંડવોના દ્યૂતનો સમય મહાભારતમાં જણાવ્યો નથી, છતાં ટીકાકાર પં૦ નીલકંઠ લોકા ચારને લઇને તે વિજયાદશમી જણાવે છે. પાંડવો વિરાટરાજાને ત્યાં તેરમું વર્ષ પૂરૂં કરીને ગોગ્રહણ પ્રસંગે પ્રગટ થયા હતા. એ ગોગ્રહણપ્રસંગમાં **'आदातुंगाः सुशर्माऽथ कृष्णपक्षस्य सप्तमीम् अपरे दिवसे सर्वे राजन्संभूय कौरवाः । अष्टम्यां ते न्यगृह्णंत गोकुलानि सहस्रशः ॥** (વિરાટ ૩૭–૨૭) સુશર્મા કૃષ્ણપક્ષની સાતમે ગાયો લેવા આવ્યો હતો અને બીજે દિવસે એટલે આઠમે સ ઘળા કૌરવોએ એકઠા મળીને હજારો ગાયોનાં ટોળાંને કબજે કર્યાં.' ઉપલા શ્લોકમાં પક્ષ તથા તિથિ જણાવ્યાં છે, પરંતુ માસ જણાવ્યો નથી તેથી તે ઉપર વિવિધ કલ્પનાઓ ઉદ્ભવે છે. ટીકાકાર તે ચૈત્રવદ સપ્તમી હતી એમ લખે છે;તો કેટલાએક જ્યેષ્ઠ વદ સપ્તમી કહે છે; પરંતુ તે વૈશાખ વદ સપ્તમી હોવી જોઇએ. કારણ કે સૌરમાનનાં તેર વર્ષમાં ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ, બે દિવસ અને બીજે થોડો સમય વધે છે. હવે આસો સુદ દશમીએ વનમાં નીકળેલા પાંડવોને સૌરમાન પ્રમાણે તે દિવસે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં હોય, તો તેમાંથી ચાંદ્રમાન પ્રમાણે પાંચ માસ બાદ કરતાં વૈશાખ સુદ દશમી એ તેર વર્ષ પૂરાં થાય છે; એટલે પ્રકટ થવામાં જો ચૈત્ર વદ સપ્તમી લઇએ છીએ તો તેરમા વર્ષમાં અઢાર દિવસ ઓછા રહે છે. આ ઉપરથી એમજ માનવું ઠીક લાગે છે કે 'પાંડવો વૈશાખ વદ સાતમ તથા આઠમે ગોગ્રહણપ્રસંગમાં લડવા ગયા અને નવમીએ પ્રકટ થયા.' વળી કેટલાક લોકો પાંડવો વિજયાદશમી ઉપર પ્રકટ થયા હતા એવું પણ માને છે તે પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે ગોગ્રહણ

* યુધિષ્ઠિરરાજા પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયા હતા એ સંબંધમાં વિશેષ ખાત્રી કરવાની ઈચ્છા રાખનાં 'સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય' તરફથી પ્રકટ થયેલા ટૉડકૃત રાજસ્થાનના પ્રથમ ભાગની બલદેવપ્રસાદ મિશ્રકૃત પ્રસ્તાવનામાં રાજ્યનાં વર્ષ, માસ તથા દિવસની ગણના સાથે આપેલી યુધિષ્ઠિરથી વિક્રમાદિ સુધીની સૂચિ જોવી.
શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી

પ્રસંગમાં કર્ણે કહ્યું છે કેઃ–' **अदेशिका महारण्ये ग्रीष्मे शत्रुवशं गताः** । આપણે સ્વદેશ તજીને મહાન અરણ્યમાં તાપના દિવસમાં શત્રુને તાબે પડયા છીએ.' એના ઉપર ટીકાકાર લખે છે કે, **ग्रीष्मे धर्मकाले वसंते इत्यर्थः । इतः षण्मासानंतरं युद्धारंभस्य शरदि दृष्टत्वात्** । ગ્રીષ્મ એટલે તાપનો સમય–વસંતઋતુ લેવી; કારણકે આ પછી છ મહીને શરદ્ઋતુમાં યુદ્ધનો આરંભ જણાય છે. વળી પાંડવો ચાંદ્રમાનની ગણત્રી પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં કરીનેજ ગોગ્રહણપ્રસંગમાં પ્રકટ થયા હતા; તેમ છતાં સૌરગણના પ્રમાણે તેર વર્ષ પૂરાં થતાં પહેલાં પાંડવો બહાર દેખાયા, તેથી દુર્યોધન પાંડવોને ફરી વનવાસ કાઢવા હરખાયો હતો; પરંતુ ભીષ્મપિતામહે પ્રતિજ્ઞામાં ચાંદ્ર-વર્ષ ગણાય છે અને તે પાંડવોએ પૂરાં કર્યાં છે, એમ કહીને તેની ભૂલ ભાગી હતી. ઉપલાં બે કારણથી પાંડવો વિજયાદશમીએ બહાર પડયા હતા, એ વાત અસિદ્ધ ઠરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ક્યારે ગયા?

તે પછી પાંચ માસમાં સૈન્યાદિક તૈયાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા હસ્તિનાપુર ગયા. તેઓ **कौमुदे मासि रेवत्यां शरदंते हिमागमे ।** (ઉદ્યોગ૦ ૮૩–૭) અર્થાત્ શરદ્ઋતુના અંતમાં અને હેમંતના આરંભમાં, કાર્તિકમાસમાં જે દિવસે રેવતીનક્ષત્ર હતું તે દિવસે ગયા હતા. સામાન્યતઃ એવો નિ-યમ છે કે, જે નામનો માસ હોય છે તે નામનું નક્ષત્ર તે માસની પૂર્ણિમાએ આવે છે. એ રીતે કાર્તિકીપૂર્ણિમાએ કૃતિકાનક્ષત્ર હોવું જોઇએ અને તેમ ગણતાં કાર્તિક સુદ બારસે રેવતીનક્ષત્ર આવે. આ ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ કાર્તિક સુદ બારસે હસ્તિનાપુર ગયા હતા, એમ જણાય છે. અને ત્યાંથી પુષ્યનક્ષત્રમાં એટલે નવમે દિવસે પાછા ઉપપ્લવ્યમાં પાંડવો પાસે આવ્યા હતા; તે તિથિ વદ પંચમી હોવા સંભવ છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે હસ્તિનાપુરથી નીકળતી વખતે કર્ણને સમજા-વતાં તે ન સમજ્યો, ત્યારે તેને કહ્યું છે કે, '**सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति । संग्रामो युज्यतां तस्यां तामाहुः शक्रदेवताम् ॥** (ઉદ્યોગ૦ ૧૪૨–૧૮)અર્થાત્–'આજથી સાત દિવસ ઉપર આઠમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે. તે દિવસે સંગ્રામની યોજના કરો. તે દહાડે જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર હોવાથી તે ઇંદ્ર-દૈવત્ય કહેવાય છે.' આ ઉપરથી તે પક્ષ તેર દિવસનો હતો, એટલે તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી એમ સમજાય છે. એવું તેર દિવસનું પખવાડિયું ઉત્પાતસૂચક મનાતું હતું અને તેથીજ આશ્ચર્ય-સાથે સંજયે કહ્યું છે કે, '**चतुर्दशीं पंचदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् । इमां तु नाभिजानेऽहम-मावास्यां त्रयोदशीम् ॥** (ભીષ્મ૦ ૩–૩૨) પખવાડિયાને ચૌદમે દિવસે, પંદરમે દિવસે અથવા સો-ળમે દિવસે અમાવાસ્યા આવે છે; પરંતુ આમ તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા આવશે, એવું હું જાણતો ન હતો.' વળી અધુરામાં પૂરૂં તે તેરમે દિવસે ગ્રહણ પણ હતું તે આ ઉપરથી સમજાય છે કેઃ– '**चंद्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्ना हि त्रयोदशीम् । अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजा संशयमिच्छतः ॥** (ભીષ્મ૦ ૩–૨૮) અર્થાત્ પક્ષને તેરમે દિવસે ચંદ્ર ને સૂર્ય બન્નેનું એકજ દિવસે ગ્રહણ થયું છે. પ્રજાનો નાશ ઇચ્છતા તેઓ લોકમાં અપ્રસિદ્ધ પર્વમાં ગ્રહણ પામ્યા છે.' અમાવાસ્યાએ ચંદ્ર અને સૂર્ય એકજ રાશિમાં હોય છે, એટલે સૂર્યના ગ્રહણની સાથે ચંદ્રનું ગ્રહણ પણ વર્ણવેલું લાગે છે. ઉપરના વાક્યથી તેરમે દિવસે અમાવાસ્યા હતી અને તેની આગળના આઠમા દિવસે–એટલે કે પંચમીએ–શ્રીકૃષ્ણ ઉપપ્લવ્યમાં પાછા ફર્યા હતા, એમ જણાય છે. વળી એ પક્ષમાં જેમ તિથિક્ષય હતો તેમ નક્ષત્રનો પણ ક્ષય થયો હોય, એમ સમજાય છે. જો તેમ ન હોય તો પુષ્યથી અગિયારમું જ્યેષ્ઠાનક્ષત્ર આઠમે દિવસે–એટલે કે અમાવાસ્યાએ–આવે નહિ; અને શ્રીકૃષ્ણે તે દિવસે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્ર છે એમ કહ્યું છે, તે તેઓ કહેત નહિ.

સૈન્યનિર્યાણ

હવે જે દિવસે શ્રીકૃષ્ણ ઉપપ્લવ્યમાં પહોંચ્યા તેજ રાત્રે પાંડવોએ તેમની સાથે મસલત કરી હતી; એમ નીચેના શ્લોકોથી સમજાય છેઃ–'**पांडवा भ्रातरः पंच भानावस्तंगते सति । संध्यामुपा-स्य ध्यायंतस्तमेव गतमानसाः । आनाय्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रममंत्रयन् ॥** (ઉ. ૧૪૭–૩–૪) અર્થાત્ પાંડુપુત્ર પાંચે ભ્રાતાઓ સૂર્ય અસ્તાચલ તરફ ગયો, ત્યારે સંધ્યા કરીને તેજ સંબંધમાં એકાગ્ર થઇને ચિંતા કરતા દશાર્હકુલોત્પન્ન શ્રીકૃષ્ણને બોલાવીને ફરી વિચાર કરવા લાગ્યા.' એ વિચારને અંતે યુદ્ધ કર્યાવિના કાર્યસિદ્ધિ થશે નહિ એવું જ્યારે તેઓને સમજાયું, ત્યારે તેઓ તેજ વખતે સેનાપતિ વગેરેની ગોઠવણ કરીને કુરુક્ષેત્રમાં જવા તૈયાર થયા. એ અરસામાં બલરામે કહ્યું કેઃ–

'**उभौ शिष्यौ हिमे वीरौ गदायुद्धविशारदौ । तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे । तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या निषेवितुम् ।** (ઉદ્યો૦૧૫૭-૩૩-૩૪) અર્થાત્ ગદાયુદ્ધમાં કુશળ એવા બન્ને વીરો મારા શિષ્ય છે અને મારો ભીમના ઉપર તથા દુર્યોધનરાજા ઉપર સરખો સ્નેહ છે, તેથી હું સરસ્વતી ઉપર આવેલાં તીર્થોની યાત્રા કરવા જાઉં છું.' આવું કહીને બલરામ ત્યાંથી પુષ્યનક્ષત્રમાં યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યા હતા. તે પછી શ્રીકૃષ્ણ પણ પાંડવોને લઇને પુષ્યમાંજ કુરુક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કરી ગયા હતા, એવું આ શ્લોકોથી સમજાય છે. '**निर्गच्छध्वं पांडवेयाः पुष्येण सहिता मया ।** (શલ્ય૦ ૩૫-૧૦) હે પાંડુપુત્રો! તમે મારી સાથે પુષ્યનક્ષત્રમાં નીકળો.' વળી **रौहिणेयेगते शूरे पुष्येण मधुसूदनः । पांडवेयान्पुरस्कृत्य ययावभिमुखः कुरून् ॥** (શલ્ય૦ ૩૫-૧૫,૧૬) અર્થાત્ શૂરવીર બલરામના ગયા પછી શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને આગળ કરીને કુરુદેશપ્રત્યે ચાલ્યા.' વળી દુર્યોધનનું સૈન્ય પણ તે દિવસે નીકળ્યું હોય એમ સમજાય છે. '**प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुष्योऽद्येति पुनः पुनः ।** (ઉદ્યો૦ ૧૫૮-૩) અર્થાત્ આજે પુષ્ય નક્ષત્ર છે, માટે તમે કુરુક્ષેત્રપ્રત્યે પ્રયાણ કરો.' એવું દુર્યોધન વારંવાર કહેતો હતો. આ શ્લોક ઉપર ટીકા લખતાં ટીકાકારે પુષ્ય નક્ષત્ર આશ્વિન વદ આઠમે આવે છે એવું સૂચવ્યું છે; પરંતુ સેનાનિર્યાણને માટે તે પુષ્ય લેતાં કાર્તિકી દ્વાદશીએ શ્રીકૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ગયા હતા એ વચન સાથે વિરોધ આવે છે; માટે કાર્તિક વદ છઠ્યુક્ત પંચમીએ આવેલું પુષ્યનક્ષત્રજ સૈન્યપ્રયાણમાં લેવું યોગ્ય છે.

યુદ્ધારંભનો દિવસ

બલરામ જે દિવસે સૈન્ય નીકળ્યું તેજ દિવસે યાત્રા કરવા ગયા હતા, તે પાછા યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે ભીમ અને દુર્યોધનના ગદાયુદ્ધ વખતે ત્યાં આવી પહોંચે છે અને કહે છે કેઃ-'**चत्वारिंशदहान्यद्य द्वे च मे निःसृतस्य वै । पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः ॥** (શ૦ ૩૪-૬) અર્થાત મને નીકળ્યાને આજે બેંતાળીસ દિવસ થાય છે. હું પુષ્યમાં ગયો હતો અને શ્રવણ નક્ષત્રમાં પાછો આવ્યો છું.' આ વચન ઉપરથી યુદ્ધનો આરંભ કયે દિવસે થયો હતો તેનો નિર્ણય સુલભતાર્થ થઇ શકે છે.

કૌરવપાંડવોનું યુદ્ધ દશ દિવસ ભીષ્મના, પાંચ દિવસ દ્રોણના, બે કર્ણના, અર્ધો શલ્યનો અને અર્ધો દિવસ દુર્યોધનનો એમ કરીને અઢાર દિવસ ચાલ્યું હતું, એ નિર્વિવાદ છે. હવે બલરામ યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે આવ્યા અને તે દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હતું. તેની પાછળ અઢાર નક્ષત્રોની ગણત્રી કરતાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર આવે છે કે જે નક્ષત્ર સામાન્યતઃ માગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમાએ આવવું જોઇએ; અને એ ગણત્રીથીજ કેટલાએક એ પૂનમને યુદ્ધનો આરંભદિવસ માને છે તથા તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરે છે; પરંતુ પં૦ નીલકંઠ ભારતસાવિત્રીનું પ્રમાણ આપીને યુદ્ધારંભનો દિવસ ત્રયોદશી ઉપરાંત ચતુર્દશીનો માને છે. તે વચન આ પ્રમાણે છેઃ-'**हेमंते प्रथमे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदशीं । प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रे यमदैवते ॥** હેમંતઋતુના પ્રથમ એટલે માર્ગશીર્ષ માસમાં શુકલપક્ષની ત્રયોદશીએ યમદૈવત નક્ષત્રમાં ભરતવંશીઓનું યુદ્ધ શરૂ થયું.' એ શ્લોકમાં ટીકાકાર એટલી વ્યવસ્થા કરે છે કે, ત્રયોદશી ચતુર્દશી ભેગી લેવી અને યમદૈવત નક્ષત્ર ભરણી છે, તે ન લેતાં યુગ્મદૈવત મૃગશીર્ષ નક્ષત્રજ લેવું. મૃગશીર્ષનું પૂર્વદલ શુક્રદૈવત્ય છે અને ઉત્તરદલ બુધદૈવત્ય છે; એટલે તે યમ-યુગ્મ દૈવત્ય ગણાય છે. મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર લેવામાં તેઓ કારણ આપે છે કે, શ્રવણ નક્ષત્રથી પૂર્વે મૃગશીર્ષ ૧૮મું નક્ષત્ર છે અને ભરણી ૨૧ મું નક્ષત્ર છે; એટલે યુદ્ધારંભને દિવસે ભરણી લેતાં અઢાર દિવસમાં ત્રણ નક્ષત્રના ક્ષયની કલ્પના કરવી તે યોગ્ય નથી; માટે મૃગશીર્ષ નક્ષત્ર લેવું અને તે માર્ગશીર્ષ માસની ચતુર્દશીએ આવી શકે. આ રીતે માર્ગશીર્ષની ચતુર્દશીએ યુદ્ધારંભ ગણવો. વળી તે ગ્રંથમાં દશમે અને પંદરમે દિવસે પડેલા ભીષ્મ તથા દ્રોણની પતનતિથિઓ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમી અને ત્રયોદશી આપી છે. એ ઉપરથી પણ યુદ્ધારંભની તિથિ ચતુર્દશી સિદ્ધ થાય છે. વળી પુષ્યમાં સૈન્ય નીકળ્યું અને મૃગશીર્ષને દિવસે યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેની વચ્ચેનાં ૨૩ નક્ષત્રોના દિવસોમાં ઉભય પક્ષે નિવાસની અને યુદ્ધ વગેરેની તૈયારીઓ કરી એમ સમજવું.

કેટલાએક '**मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं संप्रपद्यते ।** તે દિવસે ચંદ્ર મઘાનક્ષત્રમાં હતો.' આ ભીષ્મપર્વના સંજયવાક્ય ઉપરથી કાર્તિકી અમાવાસ્યા પહેલાં પાંચ દિવસ ઉપર યુદ્ધારંભ થયો

હતો એમ માને છે; પરંતુ તેથી યુદ્ધની સમાપ્તિને દિવસે રેવતી નક્ષત્ર આવે છે એટલે બલરામનાં "હું શ્રવણ નક્ષત્રમાં પાછો આવ્યો છું" એ વાક્યનો, બેતાલીસ દિવસનો તથા ભારતસાવિત્રીનાં વચનનો વિરોધ આવે છે. આથી ટીકાકાર **'मघाविषयगः'** એ શ્લોકનો અર્થ કરતાં લખે છે કે, **'मघाविषयगः'**એ વાક્ય ભીષ્મપર્વના ઉપક્રમરૂપ છે અને **'श्रवणे पुनरागतः'** એ શલ્યપર્વનું ઉપસંહારરૂપ વાક્ય છે. તેમાં ઉપસંહારવચન નિર્ણયરૂપ હોય છે; માટે તેને અનુસરીને ઉપક્રમ વાક્યનો અર્થ કરવો જોઇએ; અને એ રીતે **'मघाविषयगः सोमः'** એનો અર્થ અહીં મઘા શબ્દથી તેના સહચારી પિતૃઓ લેવા. શ્રુતિ પણ કહે છે કે, **'मघानक्षत्रं पितरो देवतेति**–અર્થાત્ મઘાનક્ષત્રના પિતૃઓ દેવતા છે.' એ ઉપરથી યુદ્ધમાં મરણ પામેલાઓને ઉત્તમ દેહ આપવામાટે તે વખતે ચંદ્ર પિતૃલોકની સન્નિધિમાં હતો. મઘાનક્ષત્રમાં હતો નહિ, પણ મૃગનક્ષત્રમાંજ હતો. આ રીતે ઉપર જણાવેલા વિરોધનો પરિહાર થઇ જાય છે.

વળી મઘામાં યુદ્ધનો આરંભ માનવાથી બીજી પણ એક અઘટના દૃશ્ય થાય છે કે, પુષ્યનક્ષત્રમાં બન્ને પક્ષનાં સૈન્યે કુરુક્ષેત્ર તરફ પ્રયાણ કર્યું અને વચ્ચે એકજ દિવસ બાદ કરતાં બીજેજ દિવસે મઘાનક્ષત્રમાં યુદ્ધનો આરંભ થાય એ અસંભવિત લાગે છે. કારણકે તેઓએ ત્યાં ગયા પછીજ હસ્તિનાપુર કરતાં પણ સુંદર છાવણીઓ વગેરેની રચના કરી હતી; અને તે એક દિવસમાં બનવી અશક્ય છે.

કયા મુખ્ય યોદ્ધાઓ કયા દિવસે પડયા ?

આ ઉપરથી સમજાય છે કે, યુદ્ધારંભ કાર્તિક શુક્લ ચતુર્દશીએ મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં થયો હતો. માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીએ ભીષ્મ પડયા; એકાદશીએ અભિમન્યુ મરાયો; બારશે જયદ્રથ હણાયો; તેજ દિવસે રાત્રિયુદ્ધ થયું અને તેમાં ઘટોત્કચ પડયો; ત્રયોદશીએ દ્રોણ પડયા; અમાસે કર્ણ પડયો અને પોષ સુદ પડવાએ શલ્ય તથા દુર્યોધન પડયા; તેજ રાત્રે અશ્વત્થામાએ પાંડવોની છાવણીમાં યોદ્ધાઓનો સંહાર વાળ્યો અને મળસ્કે દુર્યોધને પ્રાણ છોડયા. આ રીતે એ અઢાર દિવસના યુદ્ધની સમાપ્તિ થાય છે; અને તેમાં પાંડવપક્ષના પાંચ પાંડવો, સાત્યકિ, શ્રીકૃષ્ણ તથા યુયુત્સુ, એ આઠ યોદ્ધાઓ અને દુર્યોધનના પક્ષના કૃપાચાર્ય, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા, એ ત્રણ મળીને અગિયાર યોદ્ધાઓજ બચે છે. એ યુદ્ધમાં અઢાર × અક્ષૌહિણી સેના એકઠી થઈ હતી અને તે સર્વનો સંહાર વળી ગયો હતો. જો કે પાંડવો વિજય પામ્યા હતા; છતાં યુધિષ્ઠિરના મુખમાંથી **'जयोऽयमजयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे** । હે ભગવન્! આ જય મને પરાજય જેવોજ લાગે છે!' એવાં વાક્યો નીકળ્યા કરતાં હતાં. ખરેખર! સંધિથી મેળવેલો પદાર્થ તેજ પદાર્થ છે, લડાઇથી મેળવેલો પદાર્થ તે પદાર્થ નથી. આ બલરામનાં વચન સત્ય છે.

રાજ્યાભિષેક

યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી મહાત્મા પાંડવો એક માસસુધી શુદ્ધિ તથા ધાર્મિક ક્રિયાને માટે નગરબહાર રહ્યા હતા, તે આ શ્લોકથી સમજાય છે:–' **तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन्पांडुनंदनाः । शौचं निर्वर्तयिष्यंतो मासमात्रं बहिः पुरात्** ॥' (શાંતિ૦ ૧–૨) પછી શ્રીકૃષ્ણાદિના સમજાવવાથી યુધિષ્ઠિરે ઠાઠમાઠ સાથે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને હાથે યુધિષ્ઠિરને રાજ્યાભિષેક થયો.

ભીષ્મનિર્વાણ

હવે ભીષ્મનો નિર્વાણસમય જોઇએ, કે જે ઘણો વિવાદાસ્પદ છે. યુધિષ્ઠિરરાજા ભીષ્મપિતામહ પાસે નાનાવિધ ધર્મો શ્રવણ કરીને તેમની આજ્ઞાથી પાછા હસ્તિનાપુર આવ્યા હતા. તે ફરી જે દિવસે ભીષ્મ નિર્વાણ પામવાના હતા, તે દિવસે પાછા સર્વને લઇને કુરુક્ષેત્રમાં ગયેલા છે. એ વાત આ શ્લોકથી સમજાય છે:–' **उषित्वा शर्वरीं श्रीमान् पंचाशत–**

× ૧ રથ, ૧ હાથી, ૫ પદાતિ અને ૩ ઘોડા એટલાંને એક પત્તિ કહે છે.

૩ પત્તિનું ૧ સેનામુખ	૩ ગણની ૧ વાહિની	૩ ચમૂની ૧ અનીકિની
૩ સેનામુખનો ૧ ગુલ્મ	૩ વાહિનીની ૧ પૃતના	૧૦ અનીકિનીની ૧ અક્ષૌહિણી
૩ ગુલ્મનો ૧ ગણ	૩ પૃતનાની ૧ ચમૂ	

૧ અક્ષૌહિણીમાં ૨૧૮૭૦ હાથીઓ, ૨૧૮૭૦ રથો, ૬૫૬૧૦ ઘોડાઓ અને ૧૦૯૩૫૦ પદાતિઓ હોય છે.

नगरोत्तमे । समयं कौरवाग्र्यस्य सस्मार पुरुषर्षभः ॥ सानियैर्यौगज्ञपुराद्यानकैः परिवारितः । दृष्ट्वा निवृत्तमादित्यं प्रवृत्तं चोत्तरायणं॥ (અનુ૦ ૧૬૭-૫-૬) અર્થાત્ શ્રીમાન યુધિષ્ઠિરે ઉત્તમ નગરમાં પચાસ રાત્રિઓ રહ્યા પછી કુરુકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા ભીષ્મના નિર્વાણસમયનું સ્મરણ કર્યું. પછી તે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ, સૂર્યને દક્ષિણાયનથી નિવૃત્ત થયેલા અને ઉત્તરાયણમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઇને, વાહનોથી વિંટાઇ હસ્તિનાપુરથી કુરુક્ષેત્રમાં જવા નીકળ્યા.' ઉપલા શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિરરાજા પચાસ રાત્રિઓ નગરમાં રહ્યા, અને તે પછીજ ભીષ્મના નિર્વાણપ્રસંગ ઉપર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા, એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ એનાથી વિરુદ્ધ બીજાં ભીષ્મોક્ત વચન છે, તે હવે જોઇએ. યુધિષ્ઠિર કુરુક્ષેત્રમાં ગયા ત્યારે ભીષ્મે તેમને કહ્યું છે કેઃ–'**अष्टपंचाशतं रात्र्यः शयानस्याद्यमे गताः । शरेषु निशिताग्रेषु यथा वर्षं शतं तथा ॥ माघोऽयं समनुप्राप्तो मासः सौम्यो युधिष्ठिर । त्रिभागशेषः पक्षोऽयं शुक्लो भवितुमर्हति ॥** (અનુ૦ ૧૬૭–૨૭,૨૮) અર્થાત્ તીણાં અણિયાંવાળાં બાણો ઉપર સૂતાં આજે મને ૫૮ રાત્રિઓ વીતી ગઈ છે; પરંતુ તે મને સો વર્ષ જેવી લાગી છે. હે આ સૌમ્ય (ચાંદ્ર) માઘમાસ આવ્યો છે. આ શુક્લપક્ષ ત્રણ ભાગ શેષ રહેલો હોવો આવો ઉપલા શ્લોકોનો અર્થ છે; પરંતુ એ રીતે ભીષ્મપતન પછી અઠ્ઠાવન દિ ત્રિભાગશેષ શુક્લપક્ષ આવતો નથી. ભીષ્મ માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીએ પડયા હતા અઠ્ઠાવન દિવસ ગણતાં એ પક્ષના ૭ દિવસ, પૌષના ૩૦ દિવસ અને માઘમાસના ૨૧ લેવાથી ૫૮ દિવસ પૂરા થાય છે; એટલે વચ્ચે થયેલી તિથિઓની વધઘટ ન ગણીએ તો મ છઠ આવે છે; અને તિથિની વધઘટ થઈ હોય તો એક બે તિથિ આગળપાછળ આવે છે; પણ પક્ષ આવતો નથી. ઉપલા શ્લોકમાં શુક્લપક્ષ લીધેલો છે અને તે દેવયાનમાં '**अग्निर्ज्योतिः शुक्लः**' એ ગણના પ્રમાણે અપેક્ષિત છે. વળી જે ઉત્તરાયણને માટે દેહ ટકાવે, તે કૃષ્ણપક્ષ શામાટે દેહ છોડે ?

ટીકાકાર એ શ્લોકની ટીકામાં લખે છે કે, 'માસના ચાર ભાગ કરતાં એક ભાગમાં સાડા-સાત દિવસ આવે છે, એટલે અષ્ટમીનું અર્ધ પૂરૂં ન થઇ જતાં અષ્ટમીનો પ્રથમ ભાગ હોવાથી માસના સાડાસાત દિવસ જઈ ત્રિભાગ શેષમાસ રહે છે, તેથી અષ્ટમી આવે છે.' આ રીતે ત્રિભાગ શેષ પક્ષ ન લેતાં ત્રિભાગ શેષ માસ લઈ તેઓ શુક્લપક્ષની અષ્ટમીનું અર્ધ લે છે; છતાં પણ એ રીતે ગણતાંએ અઠ્ઠાવન દિવસ થતા નથી અને તે એમને સ્મરણમાં રહે છે તેથી તેઓ બીજી જગાએ એ શ્લોકની બીજી વ્યવસ્થા કરે છે કે, **अष्टपंचाशतं रात्र्यः तत्र अशतं शतहीनं यथास्यात्तथा अष्टपंच अष्टपंचाशद्रात्रयो व्यतीता इति व्याख्येयम् । तेन द्विचत्वारिंशद्रात्रयो व्यतीता इत्यर्थः तथाच पौषकृष्णाष्टमीतो माघशुक्ल पंचम्यां तावतो दिनसंख्या पूर्यते । पक्षस्य च तृतीयो भागो गतो भवति, तत्राप्येक तिथिक्षयात्पंचम्याः द्विचत्वारिंशत्तमत्वं ज्ञेयं ॥** અર્થઃ–સોમાંથી અઠ્ઠાવન બાદ કરતાં રહેતી બેતાલીશ રાત્રિઓ વ્યતીત થઈ એવું '**अष्टपंचाशत्**' નું વ્યાખ્યાન કરવું. એ રીતે માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ અષ્ટમીથી માઘશુક્લ પંચમી સુધી ગણતાં બેતાળીશ રાત્રિઓ વીતી જાય છે અને પક્ષનો પણ ત્રીજો ભાગ જાય છે. વળી એમાં પણ એક તિથિનો ક્ષય લેતાં પાંચમ બેતાળીસમી આવે છે, એમ સમજવું. મૂળટીકામાં પૌષ પૂર્ણિમાન્ત માસ ગણનાથી આપેલો છે.

ઉપલી રીતે વ્યવસ્થા થવાથી બધું સુગમ થઇ જાય છે; પરંતુ '**उषित्वा शर्वरीः श्रीमान्**' એ આ પ્રકરણમાં પ્રથમ આપેલા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરરાજા હસ્તિનાપુરમાં પચાસ રાત્રિઓ રહ્યા પછી ભીષ્મનિર્વાણને દિવસે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા; એ શ્લોકનો સંબંધ બેસતો નથી. ખરી રીતે જોતાં એ શ્લોકનો સંબંધ લાગવો પણ અશક્ય છે. કારણકે યુદ્ધ થયા પછી રાજા એક માસ બહાર રહ્યા હતા. પછી ભીષ્મ પાસે કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા. ત્યાંથી આવ્યા પછી એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે તેઓ પચાસ રાત્રિઓ નગરમાં રહીને ભીષ્મનિર્વાણ ઉપર પાછા જાય એટલે ભીષ્મપતનને લગભગ સો રાત્રિઓ થવા જાય અને તે બધાં વચનોથી વિરુદ્ધ ગણાય. વળી એ શ્લોક ઉપર ટીકાકારે કંઈ ખુલાસો કર્યો નથી તે જોતાં પણ એ શ્લોકને કોઇ ગૂઢાર્થરૂપ માનીને રહેવા દઇએ તો ટીકાકારની વ્યવસ્થા પ્રમાણે માઘ શુક્લ પંચમીએજ ભીષ્મ નિર્વાણ પામ્યા ગણાય.

પરિક્ષિતજન્મ

ભીષ્મના નિર્વાણ પછી યુધિષ્ઠિરરાજાએ પાપનિવૃત્તિને માટે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. તે યજ્ઞને માટે પાંડવો હિમાલય ઉપર દ્રવ્ય લેવા ગયા હતા, તેજ અરસામાં અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાએ સાતમે માસે મૃતબાળક પરિક્ષિતને જન્મ આપ્યો હતો; અને એ રીતે પાંડવોનો વંશાંકુર નાશ પામતો હતો, પરંતુ તે વખતે અશ્વમેધને માટે આવેલા શ્રીકૃષ્ણે પોતાના પ્રભાવથી તે બાળકને જીવાડયો હતો. તે પછી યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રાદિનું અવસાન

ધૃતરાષ્ટ્રરાજા યુધિષ્ઠિરના રાજ્યકાળમાં પંદર વર્ષસુધી હસ્તિનાપુરમાં રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ગાંધારી, કુંતી, વિદુર તથા સંજય સાથે કુરુક્ષેત્રમાં જઇને રહ્યા હતા. તેઓને ગયાને એક વર્ષ થયા પછી યુધિષ્ઠિરરાજા પોતાના ભાઇઓ તથા સર્વે સ્ત્રી આદિ પરિજનોને લઇને તેમને મળવા કુરુક્ષેત્રમાં ગયા હતા. તેજ સમયે વિદુરનો અંશ ધર્મરાજામાં મળી જઈ વિદુરે દેહ ત્યજ્યો હતો. પાંડવો ત્યાં એક માસસુધી રહ્યા હતા, એ અરસામાં વ્યાસમુનિએ સર્વને યુદ્ધમાં મરણ પામેલાનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં અને વિધવા સ્ત્રીઓને પોતપોતાના પતિલોકમાં જવાની તક આપી હતી, જેનો લાભ લઇને ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવધૂઓ વગેરે સ્ત્રીઓએ ગંગામાં દેહત્યાગ કર્યો હતો. એ વખતે યુદ્ધ થયાને સોળ વર્ષ થયાં હતાં તે ગાંધારીએ વ્યાસને કહેલાં નીચેનાં વચનથી સમજાય છેઃ— **'षोडशमानि वर्षानि गतानि मुनिपुंगव। अस्य राज्ञो हतान्पुत्रान् शोचतो न शमो विभो ॥'** (આશ્રમ૦ ૨૯,૩૮). ત્યાંથી યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા. તે પછી બે વર્ષે નારદમુનિએ આવીને 'ધૃતરાષ્ટ્રાદિ કુરુક્ષેત્રમાંથી ગંગાદ્વાર ગયા અને ત્યાં અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી અરણ્યમાં પ્રકટેલા દાવાગ્નિમાં ગાંધારી તથા કુંતીની સાથે દગ્ધ થઇ ગયા' એ સમાચાર યુધિષ્ઠિરને કહ્યા. **'एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः। वनवासे तथा त्रीणि नगरे दशपंच च ॥'** (આશ્રમ૦ ૩૯,૨૫) અર્થાત્ આ રીતે યુદ્ધ પછી બુદ્ધિમાન ધૃતરાષ્ટ્રનાં નગરમાં પંદર વર્ષ અને વનવાસમાં ત્રણ વર્ષ એમ અઢાર વર્ષ વીત્યાં હતાં.'

યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યકાળ તથા સ્વર્ગારોહણ

તે પછી યુધિષ્ઠિરરાજાએ અઢાર વર્ષ રાજ્ય કરેલું એમ આ વચનથી સમજાય છે. **'षट् त्रिंशेत्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनंदनः। ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥'** (મૌ૦ ૧,૧) અર્થાત્ છત્રીસમું વર્ષ આવતાં કુરુનંદન યુધિષ્ઠિરે વિપરીત નિમિત્તો જોયાં.' તેજ વખતે યદુવંશનો સંહાર વર્ત્યો હતો; શ્રીકૃષ્ણે તથા બલરામે દેહ ત્યજ્યા હતા અને અર્જુન કાબા લોકોથી માનભંગ પામીને હસ્તિનાપુર આવ્યો હતો. તે પછી તુરતજ યુધિષ્ઠિરે ૩૬ વર્ષની વયના પરિક્ષિતનો હસ્તિનાપુરની ગાદીએ રાજ્યાભિષેક કર્યો અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વજ્રને ઇંદ્રપ્રસ્થની ગાદીએ બેસાડયો; અને તેઓએ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરીને હિમાલય ઉપર દેહત્યાગને માટે મહાપ્રયાણ કર્યું. તેમની પાછળ તેમના ચાર ભાઇઓ તથા દ્રૌપદી પણ ગયાં અને તે સર્વે પુણ્યધામ પામ્યાં.

પાંડવોની ઉમ્મર

પાંડવોની ઉમ્મરના સંબંધમાં મહાભારતમાં કંઇપણ જણાવ્યું નથી, એટલે તે સંબંધી કલ્પનાઓજ ચાલે છે; પરંતુ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર જણાવેલી છે, તે ઉપરથી પાંડવોની ઉમ્મર નીચે પ્રમાણે કલ્પી શકાય. શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરથી તથા ભીમસેનથી વયે નાના હતા અને અર્જુનની સમાન વયના હતા, એ એમની સાથેના પાંડવોના પ્રણામાદિ વ્યવહારથી સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણની ઉમ્મર શ્રીમદ્ભાગવતમાં આ પ્રમાણે કહી છેઃ—**'यदुवंशेऽवतीर्णस्य भवतः पुरुषोत्तम। शरच्छतं व्यतीयाय पंचविंशाधिकं प्रभो ॥'** (સ્કં૦૧૧-૬-૨૫) અર્થાત્ હે પુરુષોત્તમ! હે પ્રભો! યદુવંશમાં અવતરેલા આપને ૧૨૫ શરદ્ઋતુઓ—અર્થાત્ વર્ષો—વીતી ગયાં છે.' શ્રીકૃષ્ણને સ્વધામગમનને માટે પ્રાર્થના કરવા આવેલા બ્રહ્મદેવનું આ વચન છે. આ વચન પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણનું વય અવસાનસમયે ૧૨૫ વર્ષનું ગણીએ, તો એક એક વર્ષને અંતરે ઉત્પન્ન થયેલા પાંડવોનું વય અનુક્રમે ૧૨૭ ૧૨૬, ૧૨૫, ૧૨૪ અને ૧૨૩ આવે. એ ઉપરથી અર્જુનનાં ૧૨૫ વર્ષમાંથી રાજ્યકાળનાં ૩૬ વર્ષ બાદ કરતાં યુદ્ધનો સમય ૮૯મે વર્ષે આવે. તે પછી ૧૩ વર્ષ વનવાસનાં બાદ કરતાં ૭૬મે

વર્ષે દ્યૂતપ્રસંગ આવે; અને તે પછી વિરાટપર્વમાં ગાંડીવધનુષ્યધારણના પ્રસંગમાં અર્જુને ઉત્તરને કહ્યું છે કે, '**पार्थः पंच च षष्टिं च वर्षाणि श्वेतवाहनः।** (વિ૦ ૪૩–૬) અર્થાત્ શ્વેત ઘોડાવાળા અર્જુને એ ધનુષ્યને ૬૫ વર્ષ ધારણ કર્યું છે.' એ ૬૫ વર્ષ ખાંડવદાહપ્રસંગે ધનુષ્ય મળ્યા પછી થયાં નથી, એમ માનીને ટીકાકાર વર્ષ શબ્દનો અર્થ પ્રમાણે આપીને 'વૃષ્ટિ' એવો કરે છે; અને તે વૃષ્ટિ એક સંવત્સરમાં બે વખત એટલે એક દક્ષિણાયનમાં તથા એક ઉત્તરાયણમાં થાય છે; અને તેથીજ અગ્નિહોત્રમાં બે નવાન્ન–ઇષ્ટિઓ કરવામાં આવે છે. આ રીતે વર્ષ શબ્દનો વૃષ્ટિ એવો અર્થ કરીને તે સંવત્સરમાં બે વાર થાય છે; એટલે ૩૨॥ સંવત્સરમાં ૬૫ વર્ષ–અથવા વૃષ્ટિ થાય એમ ગણીને 'પાર્થે ૩૨॥ વર્ષ ગાંડીવ ધારણ કર્યું હતું' એવી વ્યવસ્થા કરે છે. એ રીતે ૩૨॥ વર્ષ લઇ તેમાંથી વનવાસનાં ૧૩ વર્ષ બાદ કરતાં ૧૯॥ વર્ષ રહે છે, તેને પૂર્વોક્ત ૭૬ વર્ષમાંથી બાદ કરતાં ૫૬॥ વર્ષે ખાંડવદાહપ્રસંગે આવે અને ખાંડવદાહ થતાં પહેલાં અર્જુને ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા કરી છે, તે ૧૨ વર્ષ ૫૬॥માંથી કાઢી નાખતાં અર્જુનનાં ૪૪॥ વર્ષ વિદ્યાધ્યયન, લાક્ષાગૃહમાંથી નાઠા પછીનો વનવાસ, રાજ્યસ્થાપન, વિજય વગેરેમાં જાય. આ પ્રમાણે ગણના કરતાં પાંડવોની ઉમ્મર તથા તેમાંના પ્રસંગો ઉપર પ્રમાણે આવે છે. એમાં અસંભવિત જેવું કંઇ નથી. કારણકે જ્યારે અર્વાચીન સમયમાં પણ કેટલાંએક મનુષ્યો લગભગ સો વર્ષ આયુષ્ય ભોગવે છે, ત્યારે આજથી પાંચ હજાર વર્ષપૂર્વે એટલું આયુષ્ય ભોગવે તેમાં શું આશ્ચર્ય!

કેટલાએક 'અર્જુને ૨૦મે વર્ષે ખાંડવદાહ કર્યો' એમ કહે છે.ને પછી ૩૩ વર્ષે યુદ્ધ અને પછી ૩૬ વર્ષ તેણે રાજ્ય કર્યું. એ મળીને અર્જુનની ૮૯ વર્ષની ઉમ્મર કલ્પે છે. ટીકાકારે પણ ધનુષ્યધારણનાં ૩૨॥ વર્ષની વ્યવસ્થા કરતાં ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા, ૧૩ વર્ષ વનવાસ અને ૭॥ વર્ષ બીજાં મળીને ૩૨॥ કહ્યાં છે; પરંતુ ઇંદ્રપ્રસ્થના રાજ્યસ્થાપન પછી અર્જુન ૧૨ વર્ષ તીર્થયાત્રા કરી આવ્યો તે બાદ ખાંડવદાહનો પ્રસંગ અને તેમાં ધનુષ્યની પ્રાપ્તિ થયેલી છે. અર્જુન સુભદ્રાને લઇને તીર્થયાત્રાનો સમય પૂરો કરી હસ્તિનાપુર આવ્યો, તે પછી પહેરામણી આપવા આવેલા યાદવો પાછા ગયા અને શ્રીકૃષ્ણ ઇંદ્રપ્રસ્થમાંજ રહ્યા હતા. આ પછી અર્જુન તથા શ્રીકૃષ્ણે અગ્નિને ખાંડવવન બાળવા આપ્યું છે, એ તે પ્રસંગ જોવાથી સમજાય છે.

આ રીતે પાંડવોની ઉમ્મરના સંબંધમાં અનેક કલ્પનાઓ થાય છે,વસ્તુતત્ત્વ અવ્યક્ત છે.

વંશાવલિ

પાંડવો ચંદ્રવંશી હતા. તેઓની વંશાવલિ મહાભારતના આદિપર્વના ૯૪ મા તથા ૯૫ મા અધ્યાયમાં આપેલી છે. તેમાં ૯૫ મા અધ્યાયની વિસ્તૃત છે. તેમાંથી સીધો વંશ ચલાવનારા એક એકનું નામ લઇ અહીં નીચે તે વંશાવલિ આપી છે. *

૧ નારાયણ

૨ બ્રહ્મા

સૂર્યવંશ	**ચંદ્રવંશ**
૩ મરીચિ	૩ અત્રિ
૪ કશ્યપ	૪ ચંદ્ર
૫ વિવસ્વાન્ (સૂર્ય)	૫ બુધ–પત્ની ઇલા
૬ વૈવસ્વત (મનુ)	૬ પુરુરવા
૭ ઇલા (સુદ્યુમ્ન)	૭ આયુષ્

ઉપલા બે વંશ પૈકી ચંદ્રવંશની વધુ વંશાવળી આ પ્રમાણે છે:–

૮ નહુષ ૯ યયાતિ ૧૦ પૂરુ (એનાથી 'પૌરવ' કહેવાયા) ૧૧ જનમેજય ૧૨ પ્રાચિન્વાન્ ૧૩ સંયાતિ ૧૪ અહંયાતિ ૧૫ સાર્વભૌમ ૧૬ જયત્સેન ૧૭ અવાચીન ૧૮ અરિહ ૧૯ મહાભૌમ ૨૦ અયુતનાયી ૨૧ અક્રોધન ૨૨ દેવાતિથિ ૨૩ અરિહ ૨૪ ઋક્ષ ૨૫ મતિનાર ૨૬ તંસુ ૨૭ ઇલિન

* એ અધ્યાયમાં દક્ષની પુત્રી અદિતિ, તેનો પુત્ર વિવસ્વાન્, તેનો પુત્ર વૈવસ્વત મનુ, તેની પુત્રી ઇલા અને ઇલાનો પુત્ર પુરુરવા એ રીતે વંશકથન છે; પરંતુ તેનો યથાર્થ સંબંધ જણાવવા મેં અહીં પુરુરવા સુધીનાં બીજાં સ્થાનમાં જણાવેલાં નામો મૂક્યાં છે. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી

૨૮ દુષ્યંત ૨૯ ભરત (એનાથી ભારત કહેવાય છે) ૩૦ ભુમન્યુ ૩૧ સુહોત્ર ૩૨ હસ્તી (એણે હસ્તિનાપુર સ્થાપ્યું) ૩૩ વિકુંઠન ૩૪ અજમીઢ ૩૫ સંવરણ ૩૬ કુરુ ૩૭ વિદૂર ૩૮ અનશ્વા ૩૯ પરીક્ષિત્ ૪૦ ભીમસેન ૪૧ પ્રતિશ્રવા ૪૨ પ્રતીપ ૪૩ શાંતનુ ૪૪ વિચિત્રવીર્ય ૪૫ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા પાંડુ ૪૬ ધૃતરાષ્ટ્રના દુર્યોધનાદિ, અને પાંડુના યુધિષ્ઠિરાદિ પાંડવો. આ રીતે પાંડવો આદિ-નારાયણથી ૪૬ મા આવે છે; પણ પૂર્વના રાજાઓ મહાતપસ્વી તથા યોગસિદ્ધ હતા એટલે એ વંશ પાંડવોસુધી આવતાં અનેક યુગો વહી ગયેલા હોવા જોઇએ. પૂર્વોક્ત વૈવસ્વત મનુનો આ ૨૮ મો કલિયુગ ચાલે છે.*

---

* ઉપલી વંશાવળી પાંડવો સુધીની છે. એ પછીની વંશાવળીઓ સસ્તા સાહિત્ય તરફથી નીકળેલા રાજસ્થાનના ઇતિહાસ-ગ્રંથ ૧ માંથી આ નીચે અહીંથી માંડીને પૃષ્ઠ ૧૫૦ સુધીમાં ટીપણીરૂપે આપી છે. **ભિક્ષુ-અખંડાનંદ**

પાંડવ રાજાઓની વંશાવલી—શ્રીમન્મહારાજાધિરાજ યુધિષ્ઠિરથી લઇને ત્રીસ પેઢી સુધી તેમના વંશજોએ નીચે જણાવેલા સમય સુધી અર્થાત્ ૧૭૭૦ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૧૦ દિવસ સુધી દિલ્હીમાં રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજરાજેશ્વરોનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજરાજેશ્વરોનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	મહારાજ યુધિષ્ઠિર	૩૬	૮	૨૫	૧૬	સુચિરથ	૪૨	૧૧	૨
૨	રાજા પરીક્ષિત	૬૦	૦	૦	૧૭	સૂરસેન (દ્વિતીય)	૫૮	૧૦	૮
૩	જનમેજય	૮૪	૭	૨૩	૧૮	પર્વતસેન	૫૬	૬	૧૦
૪	અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯	મેધાવી	૫૨	૧૦	૧૦
૫	રામ (દ્વિતીય)	૮૮	૨	૮	૨૦	સોનવીર	૫૦	૮	૨૧
૬	છત્રમલ	૮૧	૧૧	૨૭	૨૧	ભીમદેવ	૪૭	૯	૨૦
૭	ચિત્રરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨	નૃહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩
૮	દુષ્ટશૈલ્ય	૭૨	૧૦	૨૪	૨૩	પૂર્ણમલ	૪૪	૮	૭
૯	ઉગ્રસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૪	કરદવી	૪૪	૧૦	૮
૧૦	સૂરસેન	૮૦	૯	૨૧	૨૫	અલમિક	૫૦	૧૧	૮
૧૧	ભુવનપતિ	૬૯	૫	૫	૨૬	ઉદયપાલ	૩૮	૯	૦
૧૨	રણજીત	૬૫	૧૦	૪	૨૭	દુવનપાલ	૪૦	૧૦	૨૬
૧૩	ઋક્ષક	૬૪	૭	૪	૨૮	દમાત	૩૨	૦	૦
૧૪	સુખદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯	ભીમપાલ	૫૮	૫	૮
૧૫	નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦	ક્ષેમક	૪૮	૧૧	૨૧

એ પછીના દિલ્હીના આર્ય રાજાઓની વંશાવલી-રાજા ક્ષેમકનો પ્રધાન વિશ્રવા ક્ષેમકને મારી નાખીને પોતે રાજા થયો. ચૌદ પેઢીઓ સુધી તેના વંશમાં ૫૦૦ વર્ષ ૩ માસ અને ૧૭ દિન સુધી રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	વિશ્રવા	૧૭	૩	૨૯	૮	કદ્રુત	૪૨	૯	૨૪
૨	પુરસેની	૪૨	૮	૨૧	૯	સજ્જ	૩૨	૨	૧૪
૩	વીરસેની	૫૨	૧૦	૭	૧૦	અમરચૂડ	૨૭	૩	૧૬
૪	અનંગશાયી	૪૭	૮	૨૩	૧૧	અમીપાલ	૨૨	૧૧	૨૫
૫	હરિજીત	૩૫	૯	૧૭	૧૨	દશરથ	૨૫	૪	૧૨
૬	પરમસેની	૪૪	૨	૨૩	૧૩	વીરસાલ	૩૧	૮	૧૧
૭	સુખપાતાલ	૩૦	૨	૨૧	૧૪	વીરસાલસેન	૪૭	૦	૧૪

ટીકાકાર નીલકંઠ

મહાભારતનાં કેટલાંક સ્થાનો ઘણાં કઠિન છે. તે સ્થાનના શ્લોકો મોટા વિદ્વાનોની બુદ્ધિને પણ વિભ્રમમાં નાખી દે અને વિચારમગ્ન કરી દે તેવા છે. એવા કઠિન શ્લોકોરૂપી દુર્ભેદ્ય ખડકોવાળા મહાભારતરૂપી સમુદ્રનો પાર મેળવવા માટે જેમ જેમ અધિક ટીકાઓ મળે, તેમ તેમ વધારે સુગમતા

એ પછી રાજા વીરસાલસેનને વીરમહા અમાત્યે મારી નાખ્યો, અને પોતે રાજા થયો. સોળ પેઢી સુધી ૪૪૫ વર્ષ ૫ માસ અને ૩ દિન સુધી તેના વંશજોએ રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	વીરમહા	૩૫	૧૦	૮	૯	તેજપાલ	૨૮	૧૧	૧૦
૨	અજિતસિંહ	૨૭	૭	૧૯	૧૦	માણિકચંદ્ર	૩૭	૭	૨૧
૩	સર્વદત્ત	૨૮	૩	૧૦	૧૧	કામસેની	૪૨	૫	૧૦
૪	ભુવનપતિ	૧૫	૪	૧૦	૧૨	શત્રુમર્દન	૮	૧૧	૧૩
૫	વીરસેન	૨૧	૨	૧૩	૧૩	જીવનલોક	૨૮	૯	૧૭
૬	મહીપાલ	૪૦	૮	૭	૧૪	હરિરાવ	૨૬	૧૦	૨૯
૭	શત્રુસાલ	૨૬	૪	૩	૧૫	વીરસેન (દ્વિતીય)	૩૫	૨	૨૦
૮	સંઘરાજ	૧૭	૨	૧૦	૧૬	આદિત્યકેતુ	૨૩	૧૧	૧૩

એ પછી રાજા આદિત્યકેતુને પ્રયાગના ધન્ધર નામના રાજાએ મારી નાખીને રાજ્ય કર્યું. એના વંશજ ૯ પેઢીસુધી ૩૭૪ વર્ષ ૧૧ માસ ૨૬ દિન સુધી શાસક રહ્યા.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	ધન્ધર	૪૨	૭	૨૪	૬	જીવનરાજ	૪૫	૨	૫
૨	મહર્ષી	૪૧	૨	૨૯	૭	રુદ્રસેન	૪૭	૪	૨૮
૩	સનરચ્ચી	૫૦	૧૦	૧૯	૮	આરીલક	૫૨	૧૦	૮
૪	મહાયુદ્ધ	૩૦	૩	૮	૯	રાજપાલ	૩૬	...	...
૫	દુરનાથ	૨૮	૫	૨૫	...	...	...	...	...

એ પછી રાજા રાજપાલને તેના સામન્ત મહાનપાલે મારી નાખીને ચૌદ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. એ પછી રાજા મહાનપાલ ઉપર અવન્તિકા(ઉજ્જન)ના મહારાજા વિક્રમાદિત્યે ચઢાઈ કરી અને યુદ્ધભૂમિમાં તેનો વધ કરીને પોતે ૯૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. એ પછી શાલિવાહનના એક ઉમરાવ સમુદ્રપાલે રાજા વિક્રમાદિત્યને મારી નાખ્યો અને પોતે રાજા થયો. તેના વંશજોએ ૧૬ પેઢી અર્થાત્ ૩૭૨ વર્ષ ૪ માસ અને ૨૭ દિન સુધી રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ			ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ		
		વર્ષ	માસ	દિન			વર્ષ	માસ	દિન
૧	સમુદ્રપાલ	૫૪	૨	૨૦	૯	અમૃતપાલ	૩૬	૧૦	૧૩
૨	ચન્દ્રપાલ	૩૬	૫	૪	૧૦	બલીપાલ	૧૨	૫	૨૭
૩	સાહાયપાલ	૧૧	૪	૧૧	૧૧	મહીપાલ	૧૩	૮	૪
૪	દેવપાલ	૨૭	૧	૨૮	૧૨	હરીપાલ	૧૪	૮	૪
૫	નરસિંહપાલ	૧૮	૦	૨૦	૧૩	શીશપાલ*	૧૧	૧૦	૧૩
૬	સામપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૪	મદનપાલ	૧૭	૧૦	૧૯
૭	રઘુપાલ	૨૨	૩	૨૫	૧૫	કર્મપાલ	૧૬	૨	૨
૮	ગોવિંદપાલ	૨૭	૧	૧૭	૧૬	વિક્રમપાલ	૨૪	૧૧	૧૩

* કોઈ કોઈ ઇતિહાસકાર એને ભીમપાલ પણ કહે છે.

થાય એ સ્વાભાવિકજ છે. મહાભારત ઉપર અનેક ટીકાઓ થઇ હશે; પરંતુ હમણાં તો પંડિત નીલકંઠ ચતુર્ધરની 'ભારતભાવદીપ' નામની ટીકાજ આખા ભારતવર્ષમાં એક અતિ ઉત્તમ ટીકા તરીકે ઉપલબ્ધ થાય છે. ખુશીની વાત છે કે, હમણાંજ 'ગુજરાતી'ના અધિપતિ તરફથી નીલકંઠની ટીકા સાથે આઠ ટીકાવાળું ભારતનું વિરાટપર્વ છપાઇને બહાર પડયું છે. જો એ રીતે આખા મહાભારત ઉપરની ટીકાઓ છપાઇને બહાર પડશે, તો તે ખરેખર એક આદરણીય કાર્ય ગણાશે.

પં૦ નીલકંઠે પોતાની ટીકામાં 'રત્નગર્ભ' નામના કોઇ ટીકાકારનું તથા 'ગાણેશી' નામની ટીકાનું નામ આપીને મહાભારતનાં આખ્યાનોનાં તાત્પર્યસૂચક શ્લોકો આપેલા છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે,રત્નગર્ભ અને ગણેશ નામના પંડિતોએ પણ એ ગ્રંથ ઉપર ટીકાઓ કરેલી હશે.પં૦ નીલકંઠે 'ભાવદીપ'લખતાં કેટલો પરિશ્રમ તથા શોધ કર્યોછે,તે તેના મહાભારતની ટીકાના આરંભમાં આપેલા એ શ્લોકો ઉપરથી સમજાય છે;તથા તેના સમયમાં બીજી ટીકાઓ હશે એમ પણ એજ ઉપરથી જણાય છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છેઃ–' **बहून्समाहृत्य विभिन्न देश्यान् कोशान्विनिश्चत्य च पाठमग्र्यम् । प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥ टीकांतरार्णींदुरविप्रभाणि बाह्यार्थरत्नानि च कासयंतु । अंतर्निगूढार्थचयप्रकाशे दीपः क्षमो भारतमंदिरेऽस्मिन् ॥** ' ભાવાર્થઃ–ભિન્ન

એ પછી પશ્ચિમના રાજા મલુખચન્દ્ર રાજા વિક્રમપાલપર ચઢાઈ કરીને યુદ્ધમાં તેનો સંહાર કર્યો અને રાજ્યાધિકાર લીધો. દશ પેઢી અર્થાત્ ૧૯૧ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૬ દિન સુધી તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન
૧	મલુખચંદ્ર	૫૪	૨	૧૦	૬	કલ્યાણચંદ્ર	૧૦	૫	૪
૨	વિક્રમચંદ્ર	૧૨	૭	૧૨	૭	ભીમચંદ્ર	૧૬	૨	૯
૩	અમીચંદ્ર ×	૧૦	૦	૫	૮	લોકચંદ્ર	૨૬	૩	૨૨
૪	રામચંદ્ર	૧૩	૧૧	૮	૯	ગોવિંદચંદ્ર	૩૧	૭	૧૨
૫	હરિચંદ્ર	૧૪	૯	૨૪	૧૦	રાણી પદ્માવતી (ગોવિંદચંદ્રની રાણી)	૧	૦	૦

રાણી પદ્માવતીને પુત્ર હતો નહિ. તેનું મરણ થતાં દરબારીઓએ મસલત કરીને હરિપ્રેમ નામના વૈરાગીને ગાદીપર બેસાડયો; અને તે શાસન કરવા લાગ્યો. ચાર પેઢી સુધી અર્થાત્ ૫૦ વર્ષ ૨૧ દિન તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન
૧	હરિપ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩	ગોપાલપ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨	ગોવિંદપ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪	મહાબાહુ	૬	૮	૨૯

એ પછી રાજા મહાબાહુ રાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને વનમાં તપ કરવા ચાલ્યો ગયો. બંગાલના રાજા આધીસેને એ વાત સાંભળતાંજ સૈન્યસાથે ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં આવીને તે રાજ્ય લઈ લીધું. બાર પેઢી અર્થાત ૧૫૧ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૨ દિન પર્યંત એના વંશજોએ રાજ્ય કર્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન
૧	આધીસેન	૧૮	૫	૨૧	૭	કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨	વિલાવલસેન	૧૨	૪	૨	૮	હરીસેન	૧૨	૦	૨૫
૩	કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯	ક્ષેમસેન	૮	૧૧	૧૫
૪	માધવસેન	૧૨	૪	૨	૧૦	નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫	મયૂરસેન	૨૦	૧૧	૨૭	૧૧	લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬	ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨	દામોદરસેન	૧૧	૫	૧૯

× કોઇ કોઇ આને માનકચંદ્ર પણ કહે છે.

ભિન્ન દેશના ઘણા કોષો એકઠા કરીને, મુખ્ય પાઠનો નિશ્ચય કરીને તથા પ્રાચીન ગુરુઓની વાણીને અનુસરીને આ ભારતભાવદીપનો આરંભ કરાય છે. સૂર્યચંદ્રના જેવી કાંતિવાળી બીજી ટીકાઓ બાહ્ય અર્થરૂપી રત્નોને ભલે પ્રકાશિત કરો; પરંતુ આ ભારતમંદિરમાં અત્યંત ગૂઢ રહેલા અર્થ-સમૂહને પ્રકાશિત કરવામાં આ ભારતભાવદીપજ સમર્થ છે.

આ ઉપરથી નીલકંઠની ટીકા બહુ વિચારપૂર્વક થઇ છે તથા તેના સમયમાં બીજી ટીકાઓ પ્રચલિત હતી એમ પણ સમજાય છે.× પં. નીલકંઠ દક્ષિણદેશના હતા તથા તે પેશ્વાઇ વખતે રાજ્યા-શ્રિત પંડિત હતા, એમ કિંવદંતિ ઉપરથી સમજાય છે. તે શ્રીધર સ્વામીની પછી થયા હતા, એમ સભાપર્વના ૪૧ મા અધ્યાયના પ્રથમ શ્લોકની ટીકા ઉપરથી જણાય છે. તે લખે છે કે, '**अतएव श्रीमद्भागवतेऽपि हरिनिंदाग्रंथः स्तुतिपरत्वेनैव व्याख्यातः श्रीधरस्वामिभिः।**' આ રીતે શ્રીમદ્-ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધરસ્વામીના ઉલ્લેખથી નીલકંઠ તેમની પછી થયા હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રીધરસ્વામીને થઇ ગયાને આશરે ચારસો વર્ષ થયાં હશે. તે પછી નીલકંઠ થયા છે. વળી ભગવદ્-ગીતાના બીજા અધ્યાયની સમાપ્તિમાં પં. નીલકંઠ લખે છે કેઃ–'**अस्याध्यायस्वार्थः संगृहितो मधुसूदनश्रीपादैः।**' આ રીતે એ ગીતાના ટીકાકાર મધુસૂદન સરસ્વતીનો ઉલ્લેખ કરે છે. એ ઉપરથી પં૦ નીલકંઠ તેના પછી થયા હતા એ નિઃસંશય છે. મધુસૂદન શાકે ૧૬૦૦ની સાલમાં હતા, એમ મનાય છે. પં૦ નીલકંઠના પિતાનું નામ '**गोविंदसूरिसूनोः**' એમ લખવાથી ગોવિંદ હતું એમ

રાજા દામોદરસેને પોતાના દરબારીઓને બહુજ કષ્ટ આપ્યું. દીપસિંહ નામના એક ઉમરાવે સેનાને મેળવી લઇને રાજાને લડાઈમાં મારી નાખ્યો; અને તે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. છ પેઢીસુધી અર્થાત્ ૧૦૭ વર્ષ ૬ માસ અને ૨૨ દિન સુધી તેના વંશમાં રાજ્ય રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન
૧	દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪	નરસિંહ	૪૫	૦	૧૫
૨	રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫	હરિસિંહ	૧૩	૨	૨૯
૩	રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬	જીવનસિંહ	૮	૦	૧

રાજા જીવનસિંહે પોતાની બધી સેનાને આવશ્યક કાર્યને માટે ઉત્તરદિશામાં મોકલી આપી. વિરાટના રાજા પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે એ ખબર જાણતાંજ ઇન્દ્રપ્રસ્થપર ચઢાઈ કરી. યુદ્ધમાં જીવન-સિંહ વીરગતિને પ્રાપ્ત થયો; અને પછી પૃથ્વીરાજ દિલ્લીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પાંચ પેઢી અર્થાત્ ૮૬ વર્ષ અને ૨૦ દિનપર્યંત તેના વંશમાં રાજ રહ્યું.

ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન	ક્રમાંક	રાજાઓનાં નામ	શાસનકાલ વર્ષ	માસ	દિન
૧	પૃથ્વીરાજ	૧૨	૨	૧૯	૪	ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨	અભયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫	યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩	દુર્જનપાલ	૧૧	૪	૧૪					

આ પ્રકારે ૪૧૫૭ વર્ષ ૯ માસ અને ૧૪ દિન સુધી ઇંદ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય આર્ય રાજાઓના અધિકારમાં રહ્યું. શાહબુદ્દીન ગોરીએ સર્વ પહેલાં રાજા યશપાલપર ચઢાઇ કરી અને તેને પકડીને ૧૨૪૯ વિક્રમાબ્દમાં પ્રયાગમાં કેદી બનાવ્યો તથા પોતે દિલ્લીનું રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૫૩ પેઢી અર્થાત્ ૭૪૫ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૭ દિનપર્યંત યવન શાસકોને હાથ રાજ્યની બાગડોર રહી. એ પછી બ્રિટિશ સરકારનું શાસન શરૂ થયું.*

---

* અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ લખ્યું છે કે, સન ૧૧૯૩ માં કનોજના રાજા જયચંદના ઉશ્કેરવાથી શાહબુદ્દીન ગોરીએ બીજીવાર પૃથ્વીરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી અને તેને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યો. ચંદ બિરદાઇ કહે છે કે, પૃથ્વીરાજને કેદી બનાવીને મહમ્મદ ગોરી તેને ગિઝની લઈ ગયો. તેની આંખો ફોડી નખાવી કેદખાનામાં તેને ઘણું દુઃખ દીધું. ચંદ કવિ કોઇ પણ ઉપાયે ગિઝની પહોંચ્યો અને મહમ્મદ ગોરીના દરબારમાં દાખલ થયો. તેણે પૃથ્વીરાજની શબ્દવેધી બાણ ચલાવવાની કળાની ખૂબ પ્રશંસા કરી અને બાદશાહે કુતૂહલવશ થઈને તેને બંદીખાનામાંથી દરબારમાં બોલાવ્યો. ચંદના કરેલા સંકેત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દીનને મારી નાખ્યો તથા પરસ્પર ખડ્ગપ્રહાર કરીને ચંદકવિ અને પૃથ્વીરાજ બન્ને એકસાથેજ પરલોકમાં સિધાવ્યા.

જણાય છે. તે ચતુર્ધર નામની અવટંકવાળા વિપ્રકુળમાં જન્મ્યા હતા. તેમના મુખ્ય ગુરુ સર્વશાસ્ત્રનિષ્ણાત લક્ષ્મણાચાર્ય હતા, એમ તેમના પુનઃ પુનઃ કથનથી જણાય છે. વળી તે નારાયણ તથા ધીરેશ નામના બે વિદ્વાન પૂર્વપુરુષોને હરિ તથા હરરૂપે માનીને નમે છે. પં૦ નીલકંઠ ચતુર્ધર સર્વ શાસ્ત્રમાં નિપુણ હતા, એમ તેમની ટીકા ઉપરથી સમજાય છે. તે વેદાંતના તથા મીમાંસાના અસાધારણ પંડિત હતા.તેમને ભૂગોળ તથા ખગોળસંબંધી પ્રાચીન જ્ઞાન હોવા સાથે અર્વાચીન વિચારોનું પણ જ્ઞાન હતું, એ તેમના ભીષ્મપર્વમાં આવેલા ભૂગોળવર્ણનના પ્રસંગ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેમણે આખા મહાભારત ઉપર તથા તેના શેષ ભાગરૂપ હરિવંશ ઉપર પણ સંપૂર્ણ ટીકા લખી છે. પં૦નીલકંઠની ટીકા કેટલી યોગ્ય છે તે એ ઉપરથી સમજાશે કે, જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં તારાઓ અદશ્ય થઇ જાય; તેમ પં૦ નીલકંઠની ટીકા બહાર પડતાંજ બીજી ટીકાઓ અદશ્ય થઇ ગઇ છે. એમણે ટીકામાં કેટલો પરિશ્રમ કર્યો છે, તે એમની ભગવદ્‌ગીતા ઉપરની અતિવિસ્તૃત ટીકા જોવાથી સમજાય છે.વળી અશ્વિનીકુમારની સ્તુતિ, મ્લેચ્છ ભાષાના શ્લોકો, સનત્સુજાતનો ઉપદેશ, મોક્ષધર્મ તથા અનુગીતા જેવાં કઠિન સ્થાનો ઉપર જો એ ટીકા ન હોય, તો તેમાંના કેટલાક શ્લોકો તો સમજવા પણ દુર્લભ થઇ પડે. વળી મહાભારતમાં કેટલાક કૂટ શ્લોકો છે. તેમાંના અતિક્લિષ્ટ બે શ્લોકોનો અહીં નમુનો આપું છું.

नदीज लंकेशवनारिकेतुर्नगाह्वयो नाम नगारिसूनुः ।
एषोंगनावेषधरः किरीटी जित्वाऽवयं नेष्यति चाद्यगावः॥ (વિરાટપર્વ અ૦ ૩૯-૧૦)
गोकर्णा सुमुखी कृतेन इषुणा गोपुत्र संप्रेषिता
गोशब्दात्मज भूषणं सुविहितं सुव्यक्तगोऽसुप्रभम् ।
दृष्ट्वा गोगतकं जहार मुकुटं गोशब्द गोपूरि वै
गोकर्णासनमर्दनश्च न ययावप्राप्य मृत्योर्वशम् ॥ (કર્ણપર્વ અ૦ ૯૦-૪૨)

પ્રથમ શ્લોકમાં દ્રોણાચાર્યે અર્જુનનું વર્ણન કરતાં ભીષ્મને દુર્યોધનનું રક્ષણ કરવા કહ્યું છે; અને બીજા શ્લોકમાં ગો શબ્દના જૂદા જૂદા અર્થ છે. તેમાં કર્ણે અર્જુનના વધને માટે મૂકેલા બાણે અર્જુનના મુકુટમાત્રનું છેદન કર્યું એ કહેલું છે. જો કે આવા કૂટ શ્લોકો ઘણા નથી, પણ કઠિન શ્લોકો ઘણા છે; અને તે ઉપર ટીકા ન હોય તો અર્થ કરવો મુશ્કેલ થઇ પડે એ નિઃસંશય છે. પં૦ નીલકંઠે પોતાને સહેલા લાગવાથી કે શાથી પણ કેટલાએક શ્લોકોની ટીકા કરી નથી, એટલે તેવા શ્લોકો ઉપર વ્યાખ્યાતાઓ પોતપોતાના મનરૂપી તુરંગો યથેષ્ટ દોડાવી મૂકે છે! પં૦ નીલકંઠ મહાસમર્થ પંડિત હતા એ નિઃસંશય છે; અને તે, ભાષાંતરમાં તેમની ટીકામાંથી આપેલાં ટિપ્પણો ઉપરથી સુવ્યક્ત થશે. તેમણે દેવીભાગવત ઉપર પણ ટીકા લખી છે તથા વેદાંતનો એક 'વેદાંતક' નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. વળી જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં પણ 'નીલકંઠી' નામનો ગ્રંથ જોવામાં આવે છે. ખરેખર! વિદ્વદ્વર નીલકંઠે નિઃસ્વાર્થપણાથી અસાધારણ શ્રમ ઉઠાવી સંપૂર્ણ મહાભારત ઉપર ટીકા કરીને ભારતવર્ષની પ્રજા ઉપર અપ્રતિમ ઉપકાર કર્યો છે.

સૌતિ બ્રાહ્મણ હતો.

નૈમિષારણ્યનિવાસી ઋષિઓની આગળ મહાભારત સંભળાવનારો સૌતિ બ્રાહ્મણ હતો, એમ પં. નીલકંઠ પોતાની આદિપર્વના ચોથા અધ્યાયની ટીકામાં પ્રતિપાદન કરે છે. તેનો એ અભિપ્રાય છે કે, "**ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः**–બ્રાહ્મણીમાં ક્ષત્રિયથી ઉત્પન્ન થયેલો તે સૂત કહેવાય." આવો સ્મૃતિમાં કહેલો વિલોમજન્મા તે જાતિ સૂત કહેવાય છે; અને તેવા સંજય, અધિરથ વગેરેને સમજવા. તેઓની જીવિકા સારથ્યકર્મથી અથવા પુરાતન રાજાઓનાં શૌર્ય, ઔદાર્ય આદિ વર્ણન કરીને સ્વામીને પ્રોત્સાહન આપવાથી ચાલે છે અને તેથીજ તે પૌરાણિક નામથી કહેવાય છે. ઉગ્રશ્રવા તો સૌતિ–સૂતપુત્ર હતો, જાતિસૂત ન હતો. તે સૂતને માટે પુરાણાંતરમાં કહ્યું છે કે, '**अग्निकुंड समुद्भूत सूत निर्मलमानस**–હે અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા નિર્મલ મનવાળા સૂત!' આવું શૌનકનું વચન છે. વળી '**अग्निजो रोमहर्षणः**—રોમહર્ષણ અગ્નિથી

× મારી પાસે આજથી ત્રણસો વર્ષ ઉપર લખાયેલા મહાભારતનો થોડો ભાગ છે; પણ તેના ઉપર એકે ટીકા નથી. શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજી

ઉત્પન્ન થયો હતો.' આ રીતે અગ્નિકુંડથી ઉત્પન્ન થયેલા સૂતને બ્રાહ્મણના સંકલ્પવડે બ્રહ્માસનની યોગ્યતા આવી હતી. જેમ અગ્નિકુંડથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૃષ્ટદ્યુમ્નને સંકલ્પબળથી ક્ષત્રિયત્વ આપ્યું હતું તેમ. વળી બ્રહ્માસન મળવું તે વૈશંપાયન, શાંતવત, માર્કંડેયાદિના સમાનને તથા તેઓની જાતિવાળાનેજ મળી શકે, હીનજાતિવાળાને મળે નહિ; તેમજ મહાત્મા શૌનકાદિકો હીનથી પરમ રહસ્ય ગ્રહણ કરે નહિ, કારણ કે '**न हीनतः परमभ्याददीत**—હીનજાતિવાળાથી પરમતત્ત્વ ગ્રહણ કરવું નહિ' આવો નિષેધ છે. જે 'નીચથી પણ ઉત્તમ વિદ્યા ગ્રહણ કરવી' એવું વચન છે, તે આપત્સમયને માટે છે. વળી સૌતિમાં બ્રાહ્મણત્વનો સંકલ્પ હતો તેથીજ બલરામે પણ બ્રહ્મહત્યાનિવૃત્તિને માટે વ્રત કર્યું હતું. રોમહર્ષણને સૂત કહેવામાં આવતો હતો તે કથા વક્તાઓના સમભાવથીજ, જાતિસૂતતરીકે નહિ. આ ઉપરથી પુરાણશ્રવણની ઇચ્છાવાળાએ બ્રાહ્મણ પાસેજ પુરાણ શ્રવણ કરવું, હીન પાસે નહિ, એ પણ ફલિત થાય છે. વળી પૌરાણિક પદ પણ જાતિસૂતને માટે નહિ પણ પુરાણ ભણનારા બ્રાહ્મણને માટે સમજવું." ઉપર પ્રમાણે પં. નીલકંઠે ઉગ્રશ્રવા સૌતિને બ્રાહ્મણ ઠરાવવા શાસ્ત્રાર્થ કરેલો છે. અસ્તુ.

नारायणं नमस्कृत्य એ શ્લોકની પુનરાવૃત્તિ

મહાભારતમાં '**नारायणं नमस्कृत्य**' એ શ્લોક પ્રત્યેક પર્વના આરંભમાં મૂકેલો જોવામાં આવે છે. તેનું તાત્પર્ય એ જણાય છે કે, આ ગ્રંથમાં નરાવતાર અર્જુન અને નારાયણાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, એ બેજ મુખ્ય નાયકો છે. મહાભારત તે બંનેનાં ચરિત્રોથી તથા ગુણોથી ભરપૂર છે, અને તેજ સર્વ કલ્યાણના ધામરૂપ છે; તેથી નરનારાયણપ્રત્યે નમસ્કાર સૂચવતો એ શ્લોક વારંવાર આરંભમાં મૂક્યો હોય. વળી નર અને નારાયણ (જીવ અને ઈશ) તે બંને નરોત્તમપદવાચ્ય બ્રહ્મરૂપ છે; તથા એ પ્રત્યેક પર્વનો મુખ્ય વિષય છે, એમ સૂચવવાને પણ એ શ્લોક મૂકવામાં આવ્યો હોય.

જય

ઉપલાજ શ્લોકમા 'જય' એવું નામ ગ્રંથને આપેલું છે. જોકે અષ્ટાદશ પુરાણ આદિ ઘણા ગ્રંથો જય નામથી વ્યવહરાય છે; પરંતુ મહાભારત તો જય નામને માટે સહેતુક પાત્ર છે. 'જય' એવી અઢારની સંજ્ઞા છે. વાલ્મીકિ રામાયણના ટીકાકારે ગ્રંથના શ્લોકમાં વધારોઘટાડો ન થાય એ હેતુથી પ્રત્યેક અધ્યાયની ટીકાને છેડે એ અક્ષરજન્ય સંખ્યાનો ઉપયોગ કર્યો છે. અમુક અક્ષર કયી સંખ્યાવાચક લેવો એને માટે આ પ્રમાણે એક શ્લોક છેઃ—**कादयोंकाष्टादयोंकाः पाद्याः पंच प्रकीर्तिताः। पादयोष्टौव्ननौ पूर्णे विज्ञेयाः स्वरशास्त्रके॥ (समरसार)** ક થી ઞ સુધીના અક્ષરો અનુક્રમે ૧ થી ૯ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ટ થી ધ સુધીના અક્ષરો પણ ૧ થી ૯ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, પ થી મ સુધીના અક્ષરો ૧ થી ૫ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે, ય થી હ સુધીના આઠ અક્ષરો ૧ થી ૮ સુધીની સંખ્યાના વાચક છે અને ઞ તથા ન એ બે પૂર્ણવાચક છે—અર્થાત્ ક એ એક, ખ એ બે, એ પ્રમાણે સંખ્યાના સ્થાનમાં અક્ષરો લેવા. લાંબી સંખ્યા પણ અક્ષરોથીજ કહી શકાય. એ ઉદ્દેશથી પ્રત્યેક અક્ષરોને અમુક સંખ્યાવાચક ગણ્યા છે. કયો અક્ષર કયી સંખ્યાવાચક છે, એ સુલભતાથી જાણવા કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છેઃ—

સંખ્યા	વાચક અક્ષરો	સંખ્યા	વાચક અક્ષરો
૧	ક ટ પ ય	૬	ચ ત ષ
૨	ખ ઠ ફ ર	૭	છ થ સ
૩	ગ ડ બ લ	૮	જ દ હ
૪	ઘ ઢ ભ વ	૯	ઝ ધ
૫	ઙ ણ મ શ	૦	ઞ ન

આ પ્રમાણેની ગણનાનો ક્રમ જૈમિનિસૂત્રમાં તથા લઘુ આર્યસિદ્ધાંતમાં પણ આપ્યો છે.

ઉપલી રીતે જોતાં જય એમાંનો 'જ' ૮ની સંખ્યાવાચક છે અને 'ય' ૧ની સંખ્યાવાચક છે. સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં અંકોની વામગતિ લેવામાં આવે છે. તે રીતે પહેલો ૧ ને પછી ૮ લેતાં ૧૮ નીસંખ્યા થાય છે. તે ૧૮ ની સંખ્યા જયનો અર્થ સૂચવે છે અને જય એટલે ૧૮ ની સંખ્યા થાય છે. એ જયસૂચક ૧૮ નો મેળ મહાભારતમાં ખાસ જોવામાં આવે છે. મહાભારતમાં મુખ્ય પર્વ ૧૮ છે;

બન્ને પક્ષની સેના ૧૮ અક્ષૌહિણી છે; તેઓની વચ્ચે ૧૮ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું હતું; યુદ્ધ પછી ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ૧૮ વર્ષ જીવ્યો હતો; તે પછી યુધિષ્ઠિરે ૧૮ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું; એ ગ્રંથમાં આવેલી જ્ઞાનમયી ભગવદ્ગીતા ૧૮ અધ્યાયની છે અને ગ્રંથમાં આ મંગળાચરણના શ્લોકની પણ ૧૮ આવૃત્તિ થઇ છે. વળી કથાના સારાંશમાં પણ ધર્મનો જય છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં 'જય' નો અનુસ્યૂત પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમ વાલ્મીકિરામાયણના પ્રત્યેક હજાર શ્લોકના આરંભમાં ગાયત્રીના અનુક્રમે એક એક અક્ષરથી આરંભ કરાયો છે અને એ રીતે ગાયત્રીના ૨૪ અક્ષર ગોઠવી, ચોવીસહજાર શ્લોકો કરી રામાયણ મોક્ષદા ગાયત્રીરૂપ છે, એમ સંકેતથી જણાવ્યું છે; તેમ આ ગ્રંથમાં પણ જય (૧૮) નો વારંવાર પ્રયોગ કરી સાંકેતિક રીતે એ ગ્રંથને જય-સંસાર જીતનારો સૂચવ્યો છે. આ રીતે એ ગ્રંથનું 'જય' નામ અર્થસૂચક લાગે છે.

મહાભારત ગ્રંથ રત્નોનો રત્નાકર છે!

મહાભારત ગ્રંથ એવો રત્નોનો રત્નાકર છે કે એમાંથી સેંકડો સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો તથા છૂટક ગદ્યપદ્યાત્મક લેખોરૂપી રત્નો પ્રકટ થયાં છે; અને હજી પણ પ્રકટ થતાં રહેશે. સંસ્કૃતમાં ઉત્તમ ગણાતાં ત્રણ મહાકાવ્યો કિરાતાર્જુનીય, નૈષધ અને માઘકવિકૃત શિશુપાલવધ, એ મહાભારતનીજ વિભૂતિ છે. વળી ચમ્પૂભારત, નલચમ્પૂ, ધનંજય વિજયવ્યાયોગ, વેણીસંહાર, પ્રચંડ પાંડવ, શાકુંતલ, સાવિત્રીચરિત્ર, સુભદ્રાહરણ, સૌગન્ધિકાહરણ ઇત્યાદિ ચમ્પૂ, વ્યાયોગ, નાટક-નાટિકા આદિ ઘણા ગ્રંથો મહાભારત ઉપરથીજ થયેલા છે. ભારતની કથાનાં પ્રાકૃતમાં અનેક કાવ્યો રચાયાં છે અને તે આર્યાવર્તની પ્રજાઓ હોંસે હોંસે ગાય છે. ગુર્જરભાષામાં માણભટ્ટો નવી નવી કવિતાઓ જોડી લોકોને રસોદ્ભવ થાય, તે રીતે કેટલીએક સ્વતંત્ર કલ્પનાઓનું ઉમેરણ કરીને તથા પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે રીતે પાત્રોનાં સ્વરૂપ બાંધીને, ઠામ ઠામ માણ ઠોકી ભારતનું ડિંડિમ વગાડ્યા જાય છે. જો કે તેઓની કથા ભેળસેળ સાથે થાય છે, પરંતુ તેઓ પણ ધન્યવાદને પાત્ર છે; કારણ કે મહાભારત મૂળ ગ્રંથને માટે લોકોમાં કંઇ વિલક્ષણ વહેમ પેસી ગયો છે અને તે વહેમનું મૂળકારણ નિર્બળ મનનાં સ્ત્રીપુરુષો છે. એટલે મૂળગ્રંથની ખુબી ન અનુભવનારાં મનુષ્યોને તેઓ ભારતની જેવી તેવી કથાથી પણ ભોમિયા રાખી ઘેર ઘેર બળીયા ભીમનું તથા બાણાવળી અર્જુનનું સ્મરણ કરાવે છે અને ભારતીય પાત્રોની તથા મહર્ષિ વ્યાસની વિજયપતાકા ફરફરાવે છે, એ પણ પ્રસંશાપાત્ર છે.

મહાભારતસંબંધી વહેમ

હવે એ વહેમના સંબંધમાં આપણે વિચાર કરીશું. મહાભારત ગ્રંથ ઘણો મોટો છે; તથા તેમાં કેટલાક ભાગો એવા ગૌરવાન્વિત છે, કે જેનું વ્યાખ્યાન કરતાં ઘણો લાંબો સમય પણ ઓછો પડે છે. આથી ગ્રંથના સાધારણ વ્યાખ્યાનમાં પણ લગભગ પાંચ વર્ષ જેટલો સમય નીકળી જાય છે. આ નશ્વર જગતમાં એવી અનશ્વરતા ક્યાંથી આવે, કે જેથી પાંચ વર્ષ જેટલા સમયમાં કોઇ ન મરે? અથવા કંઇ વિપરીત પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય? થાય એજ સંભવિત છે; એટલે તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, વહેમી મનુષ્યો દીર્ઘ વિચાર ન કરતાં વંચાતા મહાભારતનીજ ઉપર તે દોષનો ભાર નાખી દે છે. વળી બીજે કંઇ મહાભારત વંચાય અને તેટલા સમયમાં ત્યાં પણ કંઇ અનિષ્ટ થયું હોય, એટલે તો વહેમી વાત ચાલી પડી સમજવી! 'બાઇ! એ તો ભારતની મારઝુડની કથાજ એવી છે! અમુકને ત્યાં ભારત વંચાયું ત્યારે અમુક મરી ગયું હતું અને અમુકને ત્યાં વંચાયું ત્યારે અમુક થયું હતું;' આ રીતે સોએ સહસ્ર થતી થતી અને એક દેશમાંથી બીજે જતી જતી તે વહેમજાળ નિર્બળ મનુષ્યોના મનમાં સબળ બની બેસે છે; અને તેના અવરોધથી સબળ મનનાં મનુષ્યો પણ અટકે છે. મેં જોયું છે કે, કેટલાએક ગૃહસ્થો ઉપલા કારણથીજ મહાભારતશ્રવણની ઇચ્છા મનમાંજ રહી જઇને મૃત્યુને વશ થઇ ગયાં છે. વહેમ એ વસ્તુજ એવી છે કે તે લાકડાંને પણ ભૂત બનાવે છે અને દેવ જેવાને પણ પિશાચના રૂપમાં દેખાડે છે!

હવે પ્રારબ્ધ ફેરવવા અથવા આયુષ્ય ટુંકું કરવા કોઇ સમર્થ થાય છે કે કેમ? એ વિચારીએ. પ્રારબ્ધને માટે તો **'प्रारब्धं भोगतो नश्यत्'** એ ખૂંટી મારેલીજ છે. છૂટેલાં બાણ જેવું પ્રારબ્ધ કોઇથી ફેરવાતું નથી અને એ હેતુથીજ જીવન્મુક્તનો દેહ પણ ટકી રહે છે; એટલે તે

અવશ્ય ભોગથીજ નષ્ટ થાય છે. હવે આયુષ્યના સંબંધમાં જોઇએ તો કહ્યું છે કે, '**आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पंचैतान्यपि सृज्यंते गर्भस्थस्यैव देहिनः ॥** અર્થાત્ આયુષ્ય, કરવાનાં કર્મ,ધન,વિદ્યા અને મરણનું કારણ; આ પાંચ બાબતો,પ્રાણી ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથીજ સરજાય છે–નિર્માય છે.' આ રીતે પ્રાણી ગર્ભમાં હોય, ત્યારથીજ નિર્માયેલું આયુષ્ય તથા મૃત્યુનું કારણ, મહાભારત શ્રવણ કરવાથી અથવા વાંચવાથી ફેરવાઇ જાય, એ માન્યામાં આવે છે? નહિજ. વળી આયુષ્યનું બંધારણ શ્વાસગણના ઉપર છે; એટલે કોઈ કહેશે કે, વીરરસપ્રધાન કથા શ્રવણ કરવાથી શ્વાસ જલદી નીકળી વહેલા પૂરા થઈ જાય! તેનો ઉત્તર એ છે કે, જેવી મહાભારતમાં વીરરસપ્રધાન કથા છે તેવીજ તેમાં પરમ શાંતિ આપનારી કથાઓની પણ ખોટ નથી. એટલે જલદી નીકળી ગયેલા શ્વાસ ફરી ધીરે ધીરે ચાલવાથી સમસંખ્યામાં આવી જશે અને ભારતના કથન–શ્રવણથી મૃત્યુનો પ્રસંગ આવશે નહિ. વળી મહાભારત શ્રવણ કરવાથીજ જો મૃત્યુ અથવા કંઇ અનિષ્ટ થતું હોય, તો મહાભારતને નહિ સાંભળનારાંઓ તો સર્વ વિઘ્નોથી નિર્મુક્ત થઈ અમર રહેવાં જોઇએ; પરંતુ તેવું કયાંય જોવામાં આવતું નથી. મહાભારતનું નામ પણ જાણે નહિ, એવાં ઘણાં મનુષ્યો દુઃખમાં સબડે છે અને મરે છે. આ ઉપરથી દરેકને સમજાશેજ કે, મહાભારતનું શ્રવણ વિઘ્નકારક નથી, પણ પોતાનાં કર્મોજ વિઘ્નાદિક આપવામાં હેતુભૂત છે. મહાભારતનું શ્રવણ–પઠન જો વિઘ્નકારક હોય તો એ ગ્રંથ સંપૂર્ણ લખાયજ નહિ તથા એના ટીકાકાર સંપૂર્ણ ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી શકેજ નહિ. વળી સર્વજ્ઞ ભગવાન વ્યાસ તેવા વિઘ્નકર ગ્રંથને નિર્મે પણ નહિ. તે દયાળુ હતા. તેમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકીને પણ મહાભારતના શ્રવણ તથા વાચનથી વિમુખ થવું ન જોઇએ. મોટા મોટા પંડિતો પણ મહાભારતને જ્ઞાનનો ભંડાર ગણે છે અને શિષ્યોને ઉપદેશે છે કે, 'મહાભારત વાંચ્યાવિના જીંદગી ચરિતાર્થ થતી નથી; માટે મહાભારત અવશ્ય વાંચજો.' મહાભારત અનિષ્ટકારક તો નથી, પણ મહાપુણ્યદાયક અને ચતુર્વિધ પુરુષાર્થદાયક છે. એ મહર્ષિ વ્યાસના વચનથી સમજી શકાય છે. તેમાંનો અહીં એકજ શ્લોક આપી વિશેષ માહાત્મ્ય જોવા ઇચ્છનારાને એ ગ્રંથના આદિપર્વના પહેલા તથા બીજા અધ્યાયનું છેવટ તથા બાસઠમો અધ્યાય જોવા સૂચવું છું. '**इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । धन्यं यशस्यमायुष्यं श्रोतव्यं नियतात्मभिः ॥** આ મહાભારત વેદોની તુલ્ય છે, પવિત્ર છે, ઉત્તમ છે; અને ધન, યશ તથા આયુષ્ય આપનારૂં છે, માટે એને નિયત મનવાળા મનુષ્યોએ સાંભળવું.' તાત્પર્ય કે, મહાભારતસંબંધી વહેમ મિથ્યા છે, માટે ચિત્ત દૃઢ રાખી તથા અવશ્ય ભાવિ મિથ્યા થતું નથી, એમ સમજી આવા ઉત્તમ ગ્રંથથી વિમુખ થવું નહિ.

ભાષાંતરના સંબંધમાં કિંચિત્ કથન

મહાભારત ગ્રંથની કથા એટલી બધી રસિક તથા નવનવીન ભાવોથી ભરેલી છે, કે માત્ર એ એકલા ગ્રંથનુંજ વ્યાખ્યાન પુનઃ પુનઃ કરવામાં આવે, તોપણ તેથી વક્તાને અથવા શ્રોતાને કંટાળો આવતો નથી, પણ ઉલટો રસ વધ્યાજ જાય છે. મને નડિયાદમાં એ ગ્રંથના કથનનો લાંબો પ્રસંગ મળ્યો હતો. તે વખતે મને એમાંનાં રહસ્યો જોઇને એવો ભાવ ઉદ્ભવ્યો કે, 'આ મહાભારત ગ્રંથને જેઓ કોઇ પણ કારણે સુવક્તાના મુખથી શ્રવણ કરી શકતા નથી, તેવા ગુર્જર બંધુઓને આ ગ્રંથનું અધિક વિવેચનસહિત મૂળગ્રંથાનુરૂપ ભાષાંતર સસ્તી કિંમતે આપવામાં આવે, તો એ ગ્રંથનો લાભ સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાથી ઘણાઓ લઇ શકે.' આ સંકલ્પ દૃઢ થયો અને એ ઉદ્દેશથી ભાષાંતરનો આરંભ કર્યો; પરંતુ તેની સાથે એ વિચાર પણ આવ્યો કે, એવા મોટા ગ્રંથને બહાર પાડતાં થતો વ્યય તથા તેને માટે જોઇતો સમય અને તેવા ભાષાંતરનું કામ, એ બધું એકલે હાથે કેવી રીતે પાર પડશે? થોડું ભાષાંતર થયું હતું એટલામાં નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી સસ્તું અને સારૂં સાહિત્ય ફેલાવી તે દ્વારા લોકકલ્યાણરૂપી યોગ આદરી બેઠેલા યોગી અખંડાનંદજીનું નડિયાદ આવવું થયું. તેમને મેં મારો ઉદ્દેશ જણાવ્યો અને તેમના કાર્યાલય તરફથી ગ્રંથ તૈયાર થયે બહાર મૂકવામાં આવે, એવી મેં ઇચ્છા જણાવી. તેમણે ઉદ્દેશની પ્રશંસા કરી અને 'અમે હાલ મહાભારત છપાવવાની યોજનાનો વિચાર કર્યો નથી' એવું જણાવ્યું; તથા તે સાથે કહ્યું કે, 'તમે તમારૂં કાર્ય કર્યા જાઓ. ઉદ્દેશ શુભ છે, તો ઇશ્વર સહાયક પણ મેળવી આપશે.'

ખરેખર તેમજ બન્યું! આદિપર્વની સામાન્ય પ્રત તૈયાર થઇ અને તેની શુદ્ધ પ્રત કરવા માંડી, એટલામાં કોઈ કાર્યપ્રસંગે ફરી સ્વામીજીનું નડિયાદ આવવું થયું; પણ મેં આશ્ચર્ય સાથે જોયું કે, તે વખતે તેમણે મહાભારતના શાંતિપર્વનું શ્રીયુત છોટાલાલ નિર્ભયરામ ભટ્ટકૃત ભાષાંતર સંશોધન કરાવીને બહાર પણ પાડી દીધું હતું! હું એમના તરફથી નિરાશ તો થયો, પણ એજ અરસામાં એમણે ચીઠ્ઠી લખીને મારૂં તૈયાર થયેલું ભાષાંતર જોવા મંગાવી લીધું અને તેને બીજા ભાષાંતરના નમુનાઓ સાથે મેળવી પસંદ કરીને તે છપાવવાનો સ્વીકાર કર્યો. આ રીતે મારો ચિંતાભાર દૂર થયો તથા મારી ઇચ્છાનુરૂપ તે લોકોને સસ્તા મૂલ્યમાં મળશે, એમ જાણી હું પ્રસન્ન થયો અને ભાષાંતરનું કામ આગળ ચલાવવા માંડ્યું.

આ ભાષાંતરને રસિક તથા ઉપકારક બનાવવા તરફ બનતી કાળજી રાખી છે અને રહેશે. મૂળગ્રંથને અનુસરીનેજ ભાષાંતર કરાયું છે, પણ કોઇ સ્થાનમાં મૂળગ્રંથનો આશય સમજાવવા થોડી છૂટ લીધી છે અને તે પણ ટીકાકારના આશયને અનુસરીને છે. મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથના શ્લોકો સાથે ભાષાંતર મેળવવાની સગવડમાટે શ્લોકાંકો પણ આપ્યા છે. વળી ટીકાકાર પં૦ નીલકંઠે ટીકામાં આપેલાં કેટલાંક વિવેચનોને, શાસ્ત્રાર્થોને તથા આધ્યાત્મિક અર્થોને બહોળા પ્રમાણમાં ટિપ્પણીમાં આપ્યા છે; તેમજ આખ્યાનો તથા પેટાપર્વોના તાત્પર્યસૂચક શ્લોકો, કે જે નીલકંઠના, રત્નગર્ભના તથા ગાણેશી ટીકાના મળ્યા છે, તે પણ ટિપ્પણીમાં અર્થ સાથે આપ્યા છે. કેટલેક ઠેકાણે મૂળ ભાગને દઢ કરતી શ્રુતિઓ પણ આપી છે. આ રીતે આ ગ્રંથને ઉપયોગી કરવામાં ખાસ ધ્યાન આપ્યું છે; અને આ પ્રમાણે આ આખો ગ્રંથ બનતાંસુધી એકજ હાથે લખાઇ વર્ષે વર્ષે એક એક ભાગરૂપે બહાર પડે એવી ઈચ્છા છે; પરંતુ તે ઈશ્વરેચ્છાને આધીન છે. ભાષાંતર કરવામાં ઘણું ધ્યાન આપવામાં આવે છે; તેમ છતાં તેમાં બુદ્ધિભ્રમથી અથવા દષ્ટિભ્રમથી દોષો રહી જાય, તો તે પણ સંભવિત છે; કારણકે સર્વજ્ઞ એક ઈશ્વરજ છે. વળી પ્રેસમાં પણ કેટલીક ભૂલો થઈ જાય છે; માટે વિદ્વજ્જનો તેવા દોષોને ક્ષમ્ય ગણશે, એમ હું માનું છું. આ ઠેકાણે હું કલ્યાણમૂર્તિ અખંડાનંદજીનો ખાસ આભાર માનું છું; કારણકે તેમણે મને ચિંતાભારથી નિર્મુક્ત કરી સત્કારભારથી આભારી કર્યો છે.

ઉપસંહાર

આર્યાવર્તના સર્વ ગ્રંથોમાં મહાભારત મહાન ગ્રંથ છે અને તે આર્યપ્રજાને હૃદયંગમ થઇ પડયો છે. કંઇ પણ મહત્તા દર્શાવવાની હોય છે ત્યારે લોકો બીજું દષ્ટાંત ન આપતાં 'આ તો મહાભારત કામ છે' 'મહાભારત વાત છે' 'મહાભારત સાહસ છે' એ રીતે મહાભારતનું દષ્ટાંત આપે છે; તે ઉપરથીજ એની મહત્તા કળી શકાય છે. ખરેખર! મહર્ષિ વ્યાસે, અજ્ઞાનાંધકારવડે અંધ બનવાથી સંસારમાં અથડાતા લોકોનાં જ્ઞાનાંજનની શળીથી નેત્ર ઉઘાડવા આ મહાભારત નિર્મ્યું છે. જેમ સૂર્યથી અંધકાર નષ્ટ થાય છે; તેમ ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષરૂપી ચતુર્વિધ પુરુષાર્થના સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત વર્ણનવાળા મહાભારતરૂપી સૂર્યથી તેમણે મનુષ્યોનું અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર નષ્ટ કર્યું છે; તથા ભારતરૂપી પૂર્ણચંદ્રવડે શ્રુતિ ચંદ્રિકાનો કાશ કરીને મનુષ્યની બુદ્ધિરૂપી કુમુદનો વિકાસ કર્યો છે. આ ગ્રંથની એજ મહાન યોગ્યતા છે કે, અનેક વિદ્વાનો એ ગ્રંથનાજ વિભાગો લઈ કાવ્ય કરીને કવિઓ થયા છે તથા અનેક વ્યાખ્યાતાઓ એના વિભાગોને સભામાં વર્ણવીને વક્તાઓ કહેવાયા છે. પૂર્વના વિદ્વાનો એ ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન કરતા હતા, હમણાં પણ કરે છે; અને જ્યાંસુધી એ ગ્રંથ ભૂમંડળ ઉપર રહેશે, ત્યાંસુધી વિદ્વાનો એ કલ્પદ્રુમનો પરિત્યાગ કરશે નહિ. એજ ભગવાન વ્યાસની સફળતા! એજ પાંડવોનું અમરત્વ! અને એજ ગ્રંથનો મહાન જય! છેવટે મહાભારતનું મહાવાક્ય-**યતો धर्मस्ततः कृष्णो यतो कृष्णस्ततो-जयः** ॥ યાદ કરીને **ૐ तत्सत्**

ઝવેરબાગ, **મુંબઇ**
સં. ૧૯૭૨, પોષશુક્લ પંચમી

શાસ્ત્રી કરુણાશંકર ભાનુશંકર વલસાડકર

મહાભારતનાં પાત્રો

(આ વિષય પણ સદ્ગત શાસ્ત્રી કરુણાશંકરજીએ તૈયાર કરેલો છે. પરંતુ એ વિષય નડીયાદ-નિવાસી **શ્રીયુત રતિપતિરામ ઉધમરામ પંડયા, બી. એ.** ના ઇ. સ. ૧૯૨૫માં નીકળેલા '**સંક્ષિપ્ત મહાભારત**'માં પ્રસ્તાવનાના પેટામાં અપાયલો તે પણ ખાસ વાંચવા–સમજવા જેવો જણાયો; તેથી સદ્ગત શાસ્ત્રીજીના દરેક પાત્રના વર્ણન નીચે તેજ પાત્રનું શ્રીયુત પંડયા મહોદયનું વર્ણન પણ ટીપણીરૂપે લોકહિતાર્થે આપવામાં આવ્યું છે. એમાં જે થોડુંક અંગ્રેજી લખાણ હતું તેજ નથી લીધું. આશા છે કે આ લેખ પણ સર્વ ટીપણીઓસહિત પાઠક બંધુઓ પૂરા ધ્યાનથી વાંચશે.

(ભિક્ષુ–અખંડાનંદ)

કૌરવપાંડવના ચરિત્રનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આદિપર્વના પહેલા અધ્યાયમાં તથા એજ પર્વના એકસઠમા અધ્યાયમાં આપેલું છે; તેમજ આખા મહાભારતનો સંક્ષેપ પણ એજ પર્વના બીજા અધ્યાયમાં આપેલો છે, એટલે તે અહીં ન આપતાં હવે આપણે મહાભારતનાં પાત્રોની વિવિધતા જોઇએ.

વ્યાસ ભગવાને મહાભારતમાં પુષ્કળ પાત્રો વર્ણવ્યાં છે; પરંતુ તેઓનું એવું સાવધાનીથી વર્ણન કરેલું છે, કે તેમાં સંકરતા ન આવતાં પ્રત્યેક પાત્રોનો ભેદ પ્રત્યક્ષ તરી આવે છે. એ ગ્રંથમાં પાંચ પાંડવો, દ્રૌપદી, શ્રીકૃષ્ણ, દુર્યોધન, કર્ણ, ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, કૃપાચાર્ય, શકુનિ, ધૃતરાષ્ટ્ર, કુંતી, ગાંધારી, અશ્વત્થામા, દુઃશાસન, સાત્યકિ, અભિમન્યુ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, શલ્ય ઇત્યાદિ અનેક પાત્રો જોવામાં આવે છે.

યુધિષ્ઠિર

પાંડવોમાં યુધિષ્ઠિર મોટા હતા, તેથી તે રાજ્યાધિકારી હતા. તે ધર્મના અંશથી અવતરેલા હોવાથી સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિજ હતા. કરોડો વિપત્તિ પડતાં પણ તે કદાપિ ધર્મથી ચલિત થતા નહિ. તે ક્ષમાશીલ, ધીર, ગંભીર, ઉદાત્ત તથા આત્મવચન પાળવામાં તત્પર હતા. દ્યૂતસભામાં દુર્યોધને કપટી શકુનિદ્વારા કપટ કરીને તેમને હરાવ્યા તથા તેમની ધર્મપત્નીને ભરસભામાં ઘસડી આણીને તેનું વસ્ત્ર ખેંચી અપમાન કર્યું, કે જે વખતે સ્વલ્પ આજ્ઞા કરતાંજ ભીમસેન તેઓનો ચૂરો કરવા તૈયાર હતો; તેમ છતાં યુધિષ્ઠિરે તેમ કરવા ઇચ્છા સરખીએ કરી નહિ ! એજ તેમની ધાર્મિકતાની, ધૈર્યની તથા ક્ષમાની પરાકાષ્ઠા ગણાય. તે અજાતશત્રુ તથા પરમદયાળુ હતા. દુર્યોધન હમેશાં તેમનો દ્વેષ કર્યાં કરતો હતો તથા તેમને મહાશત્રુરૂપે જોતો હતો; તથાપિ યુધિષ્ઠિર તેના તરફ દયાની નજરથીજ જોતા હતા. દુર્યોધન દુર્દશામાં પડેલા પાંડવોને પોતાનો અતુલ વૈભવ દેખાડી બાળવામાટે ઘોષયાત્રાના નિમિત્તથી દ્વૈતવનમાં ગયો હતો. તે વખતે તે અભિમાનીનો મદ ઉતારી ચિત્રસેન ગંધર્વે તેને અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ તથા યોદ્ધાઓની સાથે કેદ કરીને ત્યાંથી પોતાના સ્થાનમાં લઇ જવા માંડ્યો. આ વાતની યુધિષ્ઠિરને ખબર પડી, એટલે તેમણે તુરત ભીમસેનને તથા અર્જુનને મોકલી તેઓને છોડાવી આણ્યા. તે પછી યુધિષ્ઠિરે તે દુરાત્માને બે મીઠા શબ્દોમાંજ ઠપકો આપી ત્યાંથી વિદાય કર્યો. કેવી અજાતશત્રુતા! વળી એજ અરસામાં જયદ્રથે પાંડવો શિકાર કરવા ગયા હતા તે વખતે વનમાંથી દ્રૌપદીને હરણ કરી ત્યાંથી પલાયન કર્યું; પણ એટલામાં પાંડવો આવી પહોંચ્યા અને તેઓએ જયદ્રથને કબજે કર્યો. તે વખતે ભીમસેને તેને ભારે શિક્ષા કરવા માંડી; પરંતુ અજાતશત્રુ એવા દયાળુ યુધિષ્ઠિરે તેને ભીમસેનના સપાટામાંથી છોડાવી વિદાય કર્યો. આ બે દાખલાઓજ એમની દયા, ક્ષમા તથા અજાતશત્રુતાને માટે પૂરતા છે. જો તેમ ન હોય તો હાથમાં આવેલા શત્રુને બીજો કોણ જતો કરે ? યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી તથા ભાઇઓની સાથે જંગલમાં અનેક કષ્ટો ભોગવતા હતા, તે વખતે તેમને ભીમસેને 'તેર દિવસનો વનવાસ તેજ તેર સંવત્સરનો ગણાય' ઇત્યાદિ કહીને યુદ્ધને માટે ઉશ્કેર્યા, દ્રૌપદીએ પણ તેમાં ઉત્તેજન આપ્યું; પરંતુ ધર્મમાં છળ કરવાની ઇચ્છા ન કરતાં યુધિષ્ઠિર પોતાના વચનથી ડગ્યા ન હતા, એ પણ તેમની ધર્મપ્રીતિ સૂચવે છે. વળી ધૃતરાષ્ટ્રરાજા પુત્રપ્રીતિથી હૃદયાંધ થઇ જતા હતા, તોપણ તે જંગલમાં ગયેલા યુધિષ્ઠિરના ગુણ સંભારી કેટલીક વખત રડતા હતા

તથા તેમને વખાણતા હતા. આ પ્રમાણે શત્રુઓ પણ તેમનાં વખાણ કરતા એજ તેમની યોગ્યતાનો પૂરાવો છે. યુધિષ્ઠિરમાં વડીલોપ્રત્યે પણ ભક્તિ અલૌકિક હતી અને તે એમના ચરિત્રમાં વારંવાર સ્પષ્ટ જણાય છે. જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને બીજી વખત દ્યૂત રમવા બોલાવ્યા; ત્યારે યુધિષ્ઠિર દ્યૂતને અનર્થરૂપ જાણતા હતા અને પોતાની ઇચ્છા ન હતી તોપણ વડીલની આજ્ઞાને માન આપીને પાછા આવ્યા હતા. વળી યુદ્ધારંભસમયે પણ યુધિષ્ઠિર સામા પક્ષમાં રહેલા ભીષ્માદિક વડીલોના પ્રતિ દ્વેષ ન કરતાં જેમ દેવાભિવંદન કરવા જાય તેમ મૌન ધારણ કરીને ત્યાં જઈ તેઓને પગે પડયા હતા! કેવી અનુપમ ભક્તિ!!

યુધિષ્ઠિર તપસ્વી, ધર્મપ્રિય, સરલ પ્રકૃતિના, નિર્મત્સર, મદ, માન, મોહ, દંભ, કામ તથા ક્રોધથી રહિત, દેવબ્રાહ્મણના પૂજક, સત્યવાદી, સૌમ્ય, પ્રજાનું પુત્રની પેઠે પાલન કરનારા, સમભાવવાળા, વત્સલ, મહાવિદ્વાન, જ્ઞાની, બ્રાહ્મણોના કૃપાપાત્ર તથા શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. તે શ્રીકૃષ્ણના સ્વરૂપને યથાર્થ સમજતા હતા અને તેથી તેમને કૃષ્ણના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનાં વચનને કોઇવાર ઉથાપતા નહિ. આવા તેમના નિર્મળ આદર્શરૂપ જીવનમાં પણ એક સ્વલ્પ કલંક આવી ગયું છે. જ્યારે ગુરુ દ્રોણાચાર્ય સામાન્ય મનુષ્યો ઉપર પણ અસ્ત્રનો પ્રયોગ કરી જીવપર આવીને લડતા હતા, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું કે, "આ બ્રાહ્મણ અધર્મયુદ્ધ કરે છે, માટે તમે હજારોના જીવ બચાવવા ખાતર 'અશ્વત્થામા મરાયો' એમ કહો." એટલામાં ભીમે અશ્વત્થામા નામનો હાથી માર્યો અને દ્રોણે પૂછ્યું, એટલે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણના વચનથી તથા કંઇક વિજયલોભથી અસ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કેઃ '**हतः कुंजर इत्युत**' તેમાં '**हतः**–મરાયો' એ સ્પષ્ટ અને '**कुंजर**' અસ્પષ્ટ સંભળાયું. ('**नरो वा कुंजरो वा**' એવું મહાભારતમાં નથી.) યુધિષ્ઠિરના આખા જીવનમાં માત્ર આટલુંજ કલંક દેખાય છે. જો કે તેમાં સર્વનિયંતાની આજ્ઞા તથા હજારોનો બચાવ જોતાં તે ક્ષમ્ય ગણાય; તથાપિ શુદ્ધમાં સ્વલ્પ ડાઘ પણ દેખાઇ આવે.

યુધિષ્ઠિર શસ્ત્રાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. કેટલીક વખત ધનુષ્ય લઇને યુદ્ધમાં ઘૂમતા હતા અને શ્રીકૃષ્ણ જોડે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા શલ્ય જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ હણ્યો હતો; તથાપિ અર્જુન અને ભીમસેન જેવા બે સમર્થ યોદ્ધાઓ હમેશાં તેમની સાથે હોવાથી તેમને એ પ્રસંગ ઝાઝો આવતો નહિ. તેમને પાછળથી બૃહદશ્વ પાસેથી દ્યૂતવિદ્યા પ્રાપ્ત થઇ હતી. તેમના રાજ્યકાર્યથી પ્રજા સંતુષ્ટ હતી અને તેથીજ હજી પણ સારૂં રાજ્ય 'ધર્મરાજ્ય' કહેવાય છે.

યુધિષ્ઠિર વર્ણે શુદ્ધ સુવર્ણના જેવા ગૌર, શરીરે ઉંચા અને કદાવર, લાંબી નાસિકાવાળા તથા વિશાળ અને લાંબાં નેત્રવાળા હતા. તેમનો જન્મ આશ્વિન શુકલ પંચમીએ મધ્યાહ્નસમયે થયો હતો. તે દિવસે સૂર્ય તુલારાશિમાં અને ચંદ્ર જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં હતો.

હવે આપણે તેમના સૌજન્યનો એકજ દાખલો આપી તે ગુણનિધિનું વર્ણન બંધ કરીએ. જ્યારે પાંડવો મહાપ્રસ્થાન કરી હિમાલય ઉપર ગયા; દ્રૌપદી, સહદેવ, નકુલ, અર્જુન તથા ભીમસેન અનુક્રમે એક પછી એક પતન પામ્યાં અને એકલા યુધિષ્ઠિર તથા તેમની સાથે ચાલતો કૂતરો એજ આગળ ચાલ્યા; પરંતુ એટલામાં તો ઇંદ્ર પોતેજ રથ લઇને ત્યાં આવ્યા અને યુધિષ્ઠિરને તેમાં બેસી સ્વર્ગમાં આવવા કહ્યું; ત્યારે સ્વજનવત્સલ યુધિષ્ઠિરે ઇંદ્રને કહ્યું કે, 'હું મારા ભાઇઓને તથા દ્રૌપદીને છોડીને સ્વર્ગમાં નહિ આવું, માટે તમે તેઓને પણ સાથે લ્યો.'

ઇંદ્રે કહ્યું:–'તું તેઓને સ્વર્ગમાં જોઇશ. તેઓ દેહ છોડીને સ્વર્ગમાં ગયાં છે અને તું સદેહે સ્વર્ગમાં ચાલ.'

યુધિષ્ઠિરે કહ્યું:–'આ કૂતરો મારો ભક્ત છે, તેથી તે પણ મારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવો જોઇએ.'

ઇંદ્રે કહ્યું:–'તું દેવપણું, મારી સમાનતા, સમગ્ર ઐશ્વર્ય, મહાન સિદ્ધિ અને સ્વર્ગસુખને પ્રાપ્ત થયો છે; માટે તું આ અપવિત્ર કૂતરાને છોડી દે, એમાં કંઈ નિર્દયતા નથી.'

ત્યારે યુધિષ્ઠિર બોલ્યા કેઃ–'**अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य । मा मे श्रिया संगमनं तयास्तु यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥** (સ્વ૦ ૧૭–૩–૯) અર્થાત્ હે સહસ્રનેત્ર! હે આર્ય! હું આર્ય છું. મારાથી એવું અનાર્ય કર્મ કરાશે નહિ. જે ઐશ્વર્યને માટે મારે ભક્તજનનો ત્યાગ કરવો પડે, તે ઐશ્વર્યનો ભલે મને સમાગમ ન થાય!' શી ભક્તવત્સલતા! કેવી આર્યતા!×

× **યુધિષ્ઠિર**—વ્યવહારમાં રહીને ન પાળી શકાય તેવા સદ્‌ગુણો–સત્ય અને ધર્મની સૂક્ષ્મતમ

ભીમસેન

ભીમસેન યુધિષ્ઠિરથી નાનો અને બીજા ભાઇઓથી મોટો હતો. તે વાયુના અંશથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી વાયુના જેવો બળવાન હતો. તે અને દુર્યોધન એકે દિવસે જન્મ્યા હતા. ભીમસેન અલોન્મત્ત, સાહસિક, રણકર્કશ, ક્રોધી, શૂરો તથા નિર્ભય હતો. 'ભય' એ શબ્દ તેના હૃદયકોષમાંથી હમેશને માટે ખોવાઇ ગયેલો હતો. તે શત્રુઓની સાથે બળથીજ કામ લેવા ઇચ્છતો. દેવ, અસુર

ભાવનાને વિવેકપૂર્વક પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષ ઉતારનાર આખા મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ નહિ, ભીષ્મ નહિ, પણ અજાતશત્રુ ધર્મરાજા પોતેજ હતા. અતિવિકટ પ્રસંગોમાં પણ સત્ય અને ધર્મનો ત્યાગ તેઓ કરી શક્યા નહોતા. દ્રૌપદીની લાજ લેવાતી હતી અને ભીમસેન પોતાના ઉપર વચનપ્રહાર કરી રહ્યો હતો, છતાં એકનિષ્ઠાથી મુંગે મોઢે પોતાનો ધર્મ સાચવી બેસી રહેનાર અને મનમાં લેશપણ વ્યથા ન પામનાર યુધિષ્ઠિર એકલાજ હતા. દ્રોણાચાર્યના વધપ્રસંગે અસત્ય બોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં ધર્મરાજાનું દિલ કચવાયું, અને અસત્ય બોલતે બોલતે પણ તેમની જિહ્વાએ તો સત્યનોજ ઉચ્ચાર કર્યો.

ઉપર્યુક્ત મહાન સદ્ગુણોને જીવનમાં એકરસ કરી દેનાર યુધિષ્ઠિર યોદ્ધાતરીકે તદ્દન નિષ્ફળ થયા હતા. યુધિષ્ઠિર શબ્દ સાર્થક થયો નહોતો. યુદ્ધમાં ઘણે પ્રસંગે તેમને પાછા હઠવું પડયું હતું. માત્ર શલ્યને તેમણે માર્યો હતો. અઢાર દિવસના મહાન ભયંકર યુદ્ધમાં યુધિષ્ઠિરે કેવળ તટસ્થતાનોજ આશ્રય લીધો હતો. ડગલે ડગલે ધર્મ જોનારને દારુણ યુદ્ધપ્રસંગે તત્કાળ બુદ્ધિ જ્યાં વાપરવી પડે, ત્યાં આ ધર્મ છે કે અધર્મ છે, એમ વિચાર કરવા ઉભા રહ્યે કેમ પાલવે? આથીજ યુધિષ્ઠિર યોદ્ધાતરીકે મહાભારતમાં વર્ણવાયા નથી. આદર્શ ગુણોની મૂર્તિરૂપ યુધિષ્ઠિરે સદ્ગુણોથીજ મહાભારતમાં પોતાના વ્યક્તિત્વનું તેજ પ્રસરાવ્યું હતું. તેમની દ્યૂત–આસક્તિ એ તેમનો મોટામાં મોટો દુર્ગુણ હતો. યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મવિતમાં પણ આવો દુષ્ટ દુર્ગુણ હોવાથી આપણને એમ લાગી આવે છે કે સર્વાંશે સંપૂર્ણ મનુષ્ય સંભવી શકતોજ નથી. મનુષ્ય–જીવન અપૂર્ણ છે, એમ આપણને ભાન થાય છે. સામાન્ય મનુષ્યો જે દુર્ગુણોથી દૂર રહે છે, તેવા દુર્ગુણો ન સમજાય તેવી રીતે મહાન વ્યક્તિઓમાં જણાય છે, અને આવી મહાન વ્યક્તિઓ એવા દુર્ગુણોથી પોતાનો અધઃપાત જુએ છે; છતાં પણ જ્યારે તેમનો ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય બતાવી શકતા નથી, ત્યારે આપણાથી નિઃશ્વાસ સાથે એમ બોલી જવાય છે કે 'સર્વથા દૈવ શ્રેષ્ઠ છે.'

યુધિષ્ઠિરની દ્યૂત–આસક્તિથી પાંડવો અને દ્રૌપદીને અસહ્ય દુઃખ સહેવું પડયું હતું; વસ્તુતઃ મહાભારતનું યુદ્ધ યુધિષ્ઠિરના દ્યૂત–અનુરાગને લીધેજ ઉદ્દભવ્યું હતું. વિદુર અને ભીષ્મ જેવાએ સમજાવ્યા છતાં પણ દ્યૂત–આહ્વાનને ધર્મ સમજી યુધિષ્ઠિર દુર્યોધનની કપટજાળમાં ફસાયા. **મહાન પુરુષો ભૂલ પણ મહાન કરે છે, અને તેમનાં દુઃખો પણ મહાન હોય છે.**

દુર્યોધન રાજનીતિ ("ડીપ્લોમસી")માં કુશળ હતો ત્યારે યુધિષ્ઠિર રાજ્યનીતિ ("સ્ટેટસમેન-શીપ")માં કુશળ હતા. અંધ ધૃતરાષ્ટ્રના કહ્યામાં રહેવું, એ રાજ્યનીતિજ હતી. પાંડવો નાના હતા, તેમને કોઇની ઓથ હતી નહિ, આવે સમયે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞાનો ભંગ કરી સ્વતંત્રતા મેળવવી, એટલે પાંડવોએ પોતાનોજ ક્ષય કરવો. આ સત્ય યુધિષ્ઠિર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જોઇ શક્યા હતા અને તેથીજ તેઓ વારે વારે ભીમસેનનાં કૃત્યોને નિંદતા હતા. યુદ્ધમાં પહેલું બાણ છૂટતાં પહેલાંજ યુધિષ્ઠિર ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યને મળવા અને તેમનો આશીર્વાદ મેળવવા પગે ચાલીને ગયા. તેમનું આ કૃત્ય પણ દીર્ઘદષ્ટિ અને રાજ્યનીતિનું ઉત્તમ દષ્ટાંત છે.

અતિ ભોળપણથી યુધિષ્ઠિરનું જીવન ઝાંખું પડી ગયું હતું. સટ્ટો કરવાની ટેવ હોવાથી દુર્યોધનની સાથે ગદાયુદ્ધ કરવાના પ્રસંગે પણ યુધિષ્ઠિરે સટ્ટોજ કર્યો હતો. "હે વીર! હું ફરી તને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાની રજા આપું છું. અમારામાંથી એકને તું હણીશ તો તને રાજ્ય મળશે, નહિ તો તું સ્વર્ગ મેળવીશ." અર્જુન અને ભીમસેનસિવાય દુર્યોધન બીજા ત્રણે ભાઇઓને પૂરો તેડે તેવો હતો. આટલેસુધી ધીરજ રાખનાર શ્રીકૃષ્ણને યુધિષ્ઠિરના વચનથી ક્રોધ ચઢયો. તેમને લાગ્યું કે, હાથમાં આવેલી બાજી યુધિષ્ઠિર ગુમાવી દેશે. આખો સાગર તરી જનાર પાંડવો ખાબોચિયામાંજ ડૂબી જશે. તેમણે ચીઢાઇને કહ્યું કે, "પાંડુ અને કુંતીના પુત્રો રાજ્ય ભોગવવાને સરજાયાજ નથી. તેમણે તો વનમાં રહેવું અને ભીખ માગી પોતાનું પૂરૂં કરવું!"

અથવા મનુષ્ય, કોઇને તે ગણકારતો પણ નહિ; ને બીજાને કદાપિ વશ પણ થતો નહિ. ફક્ત તેના સાહસી મન ઉપર યુધિષ્ઠિરનીજ આજ્ઞાનો અને અર્જુનનીજ બુદ્ધિનો પ્રભાવ પડતો હતો; અને તેથી જેમ તેલ રેડતાં ઉછળતો સમુદ્ર શાંત પડે, તેમ તે નરમ થઇ જતો હતો. તે વારંવાર અર્જુનને કહેતો કેઃ– **'किं नु शक्यं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी त्वं च बालिशया बुध्या सदैवास्मान्प्रबाधसे**(વ.૨૭૨-૮) રાજા હમેશ દયાળુ છે અને તું બાલિશબુદ્ધિથી સદૈવ અમને રોકે છે, એટલે હું શું કરી શકું?' આ કારણથીજ યુદ્ધ એટલા સમય સુધી લંબાયું હતું; નહિ તો ભીમે કયારનીએ હોળી કરી દીધી હોત! તેને શ્રીકૃષ્ણના ઉપર પણ માનવૃત્તિ હતી. જ્યારે કંઇ વિચારણા ચાલતી હોય, તે વખતે ભીમસેન પોતાના સ્વભાવાનુરૂપ અભિપ્રાય આપતો; એટલે શ્રીકૃષ્ણ 'ઘણું ખાનારાની બુદ્ધિ મંત્રમાં આશ્ન ન હોય' ઇત્યાદિ કહીને તેને ચીઢવતા હતા, તોપણ તે કૃષ્ણની સામે થતો નહિ; પણ પોતાની દલીલ આગળ ચલાવ્યે જતો હતો. તે દ્રૌપદીનો આધાર હતો. ઘણી વખત દ્રૌપદીનો અને તેનો મત એક થઈ જતો હતો. વળી ભીમસેન કોઇ કોઇવાર પંડિતાઇભરેલાં દષ્ટાંતો આપીને ક્રોધના આવેગમાં આવી ગયેલી દ્રૌપદીને શાંત કરતો પણ જણાય છે. કેટલાએક તેને વિદૂષક જેવો વર્ણવે છે, પણ મહાભારતમાં તે કોઈ સ્થાનમાં તેવા રૂપથી દેખાતો નથી. એ તો ઉલટો વીર યોદ્ધારૂપેજ જણાય છે. તેણે પોતે સ્વીકારેલું કામ તે કોઇપણ અંતરાયને ન ગણતાં અવસ્ય પાર ઉતારતો હતો. ભીમસેન ધનુર્યુદ્ધ, ખડ્ગયુદ્ધ, વૃક્ષયુદ્ધ, પાષાણયુદ્ધ, મલ્લયુદ્ધ વગેરે યુદ્ધો કરતો હતો. કર્ણ જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ તેણે ધનુર્યુદ્ધમાં કેટલીકવાર નસાડ્યો હતો; પણ ગદાયુદ્ધ તો તે પોતાનુંજ કહેવડાવતો હતો. મહાયુદ્ધમાં તે ગદા લઇને હાથીઓના સૈન્યમાં વારંવાર ઘૂમતો દેખાય છે. યુધિષ્ઠિરને તેના બળ ઉપર ઘણો વિશ્વાસ હતો, તેમજ તે પોતે ભ્રાતાઓને વારંવાર સહાય પણ કરતો હતો. વળી રાક્ષસો મારવા એ તો ખાસ તેનોજ ભાગ હતો, દુઃશાસનરુધિરપાન એ તેની બીભત્સ ઉદ્દંડતાની પરિસીમા છે. તેનામાં એકહજાર હાથીનું બળ હતું, તેને ખાવા પણ બહુ જોઈતું હતું, તેમ તેનો પાકશાસ્ત્ર ઉપર પણ સારો કાબુ હતો. નાનપણમાં પણ તે દુર્યોધનને તથા તેના બંધુઓને રમતગમતમાં બહુ રંજાડતો હતો અને ત્યારથીજ દુર્યોધનના મનમાં વેરનું પ્રથમ બીજ રોપાયું હતું. ભીમસેન 'બળ આગળ અસાધ્ય જેવું કંઇજ નથી' એમ માની યુદ્ધમાં ઉદ્ધત બની જતો; અને કોઇને પણ નમ્યું આપતો નહિ. દ્રોણાચાર્યના મરણ પછી કુપિત થયેલા અશ્વત્થામાએ પાંડવોની સર્વ સેનાના સંહારને માટે નારાયણાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો હતો; તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનના હાથમાંથી ધનુષ્યબાણ મૂકાવી તેને લઇ રથમાંથી ઉતરી પડયા અને સર્વ સૈનિકોને પણ તેમ કરવા કહેતાં તે બધાએ શસ્ત્રાસ્ત્ર મૂકી દઇ જમીન ઉપર ઉભા રહ્યા. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ અસ્ત્રની સામે કોઈપણ અસ્ત્ર ચાલતું નહિ; એટલુંજ નહિ પણ જ્યાંસુધી યોદ્ધાના હાથમાં હથિયાર હોય ત્યાંસુધીજ તે તેને બાળી મૂકવા માટે તેની પાસે આવતું હતું. આ વાત ભીમના ઉદ્દામ મનને રુચી નહિ–શત્રુની સામે હથિયાર છોડી ઉભા રહેવું એ તેને નાનમભરેલું લાગ્યું; એટલે તે તો સામર્થ્યાનુસાર સામાં બાણો મૂકીનેજ યત્ન કરવા લાગ્યો. તે વખતે બધેથી પાછો ફરેલો નારાયણાસ્ત્રનો અગ્નિ ભીમની આજુબાજુએ ફરી વળ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન તેની પાસે દોડી ગયા અને તેને બહુ વિનવ્યો; પરંતુ તેણે તેઓનું કહેવું માન્યું નહિ અને તે અગ્નિની જ્વાળામાં પણ પોતાનું બળ અજમાવ્યેજ ગયો. છેવટે શ્રીકૃષ્ણે બાથમાં ઘાલીને તે અગ્નિની જ્વાળામાંથી તેને ખેંચી કાઢ્યો તથા તેનાં હથિયાર ખુંચાવી લીધાં, અને ત્યારેજ નારાયણાસ્ત્ર શાંત પડયું!! ખરેખર! 'ભાંગી જાઉં પણ નમું નહિ' એ ભીમની નીતિ હતી. તેના હૃદયમાં નિર્માયેલું વૈરપટલ સહસા દૂર થતું નહિ. યુદ્ધ થઇ ગયા પછી રાજ્યકાળમાં યુધિષ્ઠિરની સખ્ત આજ્ઞા હતી કે, ધૃતરાષ્ટ્રરાજાનું કોઇએ પણ અપ્રિય કરવું નહિ; તેમ છતાં ભીમસેન ધૃતરાષ્ટ્ર સાંભળે તેમ પૂર્વવૈર સૂચવનારા શબ્દો બોલ્યા કરતો હતો. તે તપાવેલા સુવર્ણના જેવો શુદ્ધ ગૌર, શરીરે સ્થૂળ, ગજરાજના જેવી ચાલવાળો, પુષ્ટ તથા વિશાળ ખભાવાળો, ભરાવદાર ગર્દનવાળો, વક્ર દૃષ્ટિથી જોનારો અને લાંબા સ્થૂળ બાહુવાળો હતો.×

× **ભીમસેન**—અતિ સાહસિક ક્ષાત્રબળની મૂર્તિસમો ભીમસેન આખા મહાભારતમાં પ્રતાપી વ્યક્તિતરીકે પ્રકાશે છે. તેને શ્રીકૃષ્ણની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ગમતી નહોતી. વ્યવહારવિરુદ્ધ ધર્મરાજા-

અર્જુન

અર્જુન બધા ભ્રાતાઓમાં વચેટ હતો તથા શ્રીકૃષ્ણનો સમવયસ્ક હતો. તે ઇંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો અને નર ભગવાનનો અવતાર ગણાતો હતો. અર્જુન શૂરવીર છતાં દયાળુ, ધીર, ઉદાત્ત, વિદ્વાન, બુદ્ધિમાન, શસ્ત્રાસ્ત્રમાં એક્કો, પ્રૌઢ, ક્ષમાશીલ, દુષ્કર્મથી પરાઙ્મુખ રહેનારો, ચાલાક, ચતુર, વિલાસી છતાં જિતેંદ્રિય, દૃઢપ્રતિજ્ઞ, સત્યથી ન ડગનારો, ગુરુપ્રિય તથા પ્રજાપ્રિય હતો. પાંડવપક્ષનો તે મુખ્ય યોદ્ધો હતો. પ્રભાવમાં તે શ્રીકૃષ્ણથી બીજે નંબરેજ દેખા દે છે. સદેહે સ્વર્ગ-ગમન તથા દેવોનો સહવાસ તેના ચરિત્રમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે શત્રુઓની સામે સામર્થ્યાનુસાર માનુષી શસ્ત્રોનોજ પ્રયોગ કરતો હતો. જો કે તેની પાસે દૈવી અસ્ત્રો હતાં, છતાં તે તેનો ઉપયોગ અસ્ત્રજ્ઞોની સામેજ કરતો હતો. તેણે શંકરને પ્રસન્ન કરીને મેળવેલાં પાશુપતાસ્ત્રનો મહાન ભારતીય યુદ્ધમાં પણ ઉપયોગ કર્યો જણાતો નથી. અર્જુન પોતાની ધનુર્વિદ્યાના મદમાં કોઇપણ ધનુર્ધારીને ગણકારતો નહિ. તેણે સંગીતવિદ્યા ચિત્રસેન ગંધર્વરાજ પાસે શીખીને તેમાં ઉત્તમ નૈપુણ્ય મેળવ્યું

ની ધર્મની વાતો તેની બુદ્ધિમાં ખુંપી શકતી નહોતી. 'પહેલો ઘા રાણાનો' એ સૂત્ર તેના જીવનની નસેનસમાં વ્યાપી રહેલું હતું. મરણભયથી ડરીને ભીમસેન પાછો હઠયો હોય એવું એક પણ સ્થળે આખા મહાભારતમાંથી મળી આવતું નથી. હિડિંબ, બક વગેરે રાક્ષસો સામે જવામાં તેને લેશપણ ભીતિ થઈ નહોતી. હનુમાન પોતાના કરતાં અત્યંત બળવાન હોવા છતાં તેમની સાથેયે બાથ ભીડવા તે તૈયાર થયો. યક્ષો અને કિન્નરો સાથે પણ તેણે યાહોમ કરીને ઝુકાવ્યું. તેના અવિચારી સાહસથી યુધિષ્ઠિરને ઘણીવાર વિમાસણ કરવી પડી હતી; પણ વાસુદેવની સહાયથી દરેક સાહસમાંથી ભીમસેન બચી ગયો હતો.

જન્મથીજ ભીમસેનમાં કૌરવોપ્રતિ વૈરવૃત્તિ ઉદ્ભવેલી હતી. મહાભારત યુદ્ધનાં બીજ વાવનાર ભીમસેન હતો. બાળપણથી કૌરવોને તે હેરાન કરતો અને પ્રસંગ આવ્યે દુર્યોધન આદિને સખ્ત પ્રહાર કરવા પણ ચૂકતો નહિ. કૌરવો તરફ તેની તીવ્ર વૈરવૃત્તિનો સાક્ષાત્કાર દુઃશાસનના રુધિરપાન સમયેજ થયો. કૌરવોને ખરેખરો ભય અર્જુનનો નહોતો, પણ ભીમસેનના નામથીજ તેઓ ત્રાસતા. ભીમસેનને લીધેજ પાંડવોને વનવાસમાં કૌરવો તરફથી ઝાઝો ત્રાસ થયો નહોતો. ભીમસેનજ કૌરવભાઇઓના નાશનું કારણ થઇ પડયો. ગદા તેનું શસ્ત્ર હતું અને ગદાયુદ્ધમાંજ ભીમસેન જેટલો ફાવ્યો, તેટલો બીજા કશામાં ફાવ્યો નહોતો. મહાભારતના યુદ્ધમાં ધનુષ્યબાણથી લડતાં લડતાં આખરે ધનુષ્યબાણ ત્યજી દઇ રથમાંથી નીચે ઉતરી કાં તો પોતાના બાહુથી અથવા ગદાથી તે યુદ્ધ કરવા મંડી પડતો. 'જયાં ડાહ્યા જતાં ડરે ત્યાં મૂર્ખાઓ કૂદી પડે છે,' એ ભીમસેનને ઘણીવાર લાગુ પડી જાય છે.

ભયંકર અને દુષ્કર કર્મો કરનાર ભીમસેનના હૃદયમાંથી કોમળ લાગણીઓનો નાશ નહોતો થયો. પોતાના ઉપર વારે વારે આવી પડતી ભયંકર આપત્તિઓમાંથી છૂટવાને પાંચાલી ભીમસેન તરફજ દૃષ્ટિ નાખતી હતી. અર્જુન પાંચાલીને પ્રિય હતો, પણ એ માનિની ક્ષત્રિયાણીના દિલની ઉછળતી લાગણીઓને સંતોષ આપનાર ભીમસેનજ હતો. ભીમસેન ન હોત, તો પાંચાલીનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું હોત. અર્જુનથી દ્રૌપદીના અભિલાષો પૂરા ન પાડી શકાત. દ્રૌપદીને પ્રિય લાગેલાં દિવ્ય કમળો લેવા ભીમસેનેજ સાહસ આદર્યું હતું. પોતાને અપમાન આપનાર કીચક 'આજરાત્રે મરવોજ જોઇએ' એ દ્રૌપદીનો અભિલાષ ભીમસેને પૂર્ણ કર્યો હતો. ભરસભા વચ્ચે રજસ્વલાની સ્થિતિમાં ઘસડી લાવનાર દુઃશાસનને રણભૂમિ ઉપર મારી નાખી તેનું રુધિરપાન કરી દ્રૌપદીને ભીમસેને એકલાએજ સંતોષ આપ્યો હતો. દ્રૌપદીના કોમળ સ્નેહને લીધે ભીમસેન આથીયે વધારે શું ન કરી શકયો હોત?

આટલું અથાગ બળ હોવા છતાંયે ભીમસેને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા કદાપિ ઉથાપી નહોતી, એ તેનો મોટામાં મોટો ગુણ હતો. યુધિષ્ઠિરની ધર્મવૃત્તિ તરફ કેટલીક વાર ભીમસેને અણગમો દર્શાવ્યો હતો, ક્રોધમાં યુધિષ્ઠિરને ઘણીવાર ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં હતાં, આમ છતાંયે બાર વર્ષનો વનવાસ ભીમસેને મુંગે મોઢે સ્વીકાર્યો. વનવાસમાં યુધિષ્ઠિરની લાગણી દુઃખાય તેવું એકપણ કૃત્ય ભીમસેને કર્યું નહોતું.

હતું. શ્રીકૃષ્ણ તેને પોતાનો સખા માનતા હતા તથા તેનું પ્રિય કરવા હમેશાં યત્ન કરતા હતા. જ્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણ ભૂમંડળ ઉપર રહ્યા, ત્યાંસુધી અર્જુનના ભાલમાં સર્વત્ર વિજયજ નિર્માયેલો હતો. તે કર્ણની પેઠે ક્યાંય પરાઙ્મુખ થઇને નાસતો જોવામાં આવતો નથી. ત્રિપુરહંતા મહાદેવને પણ યુદ્ધમાં પ્રસન્ન કરનારો અને દેવોને પણ હંફાવનારો અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી માત્ર એકજવાર લૂંટારાઓથી પરાજિત થતો જણાય છે. તે વખતે તેનું દૈવી બળ ઉડી જાય છે. વિરાટને ત્યાંના ગોહરણપ્રસંગે અર્જુન એકલોજ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કર્ણ આદિ સમસ્ત કૌરવી યોદ્ધાઓની સામે યુદ્ધ કરી તેઓને પરાઙ્મુખ કરે છે, એ તેના પરાક્રમની પરાકાષ્ઠાજ ગણાય. તે નિડર હતો, શૂરવીર હતો; છતાં કોઇને નિરર્થક સતાવતો નહિ. તેની વડીલો તરફની ભક્તિ પણ સબળ હતી અને તેને લીધે તે યુદ્ધમાં જ્યારે જ્યારે ભીષ્મ,દ્રોણાચાર્ય વગેરે ગુરુજનોની સામે યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યારે ત્યારે તેની ભક્તિ તેના ધનુષ્યને ઢીલું કરી નાખતી હતી; પરંતુ તે વખતે યોગેંદ્ર શ્રીકૃષ્ણ તેની કળ મરડીને તેને પાછા સતેજ કરતા હતા. અર્જુનનાં સકારણ દશ નામો નીચે પ્રમાણે હતાં:-તે સર્વ દેશોમાંથી ધન જીતતો હતો તેથી 'ધનંજય' કહેવાતો હતો; યુદ્ધમાંથી વિજય કર્યાવિના પાછો ફરતો નહિ તેથી 'વિજય' કહેવાતો હતો; તેના રથે ધોળા ઘોડા જોડાતા હતા તેથી તે 'શ્વેતવાહન' કહેવાતો હતો; ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રમાં જન્મ્યો હતો તેથી 'ફાલ્ગુન' કહેવાતો હતો; દાનવોની સાથે યુદ્ધપ્રસંગમાં જતાં ઇંદ્રે પોતાને હાથે તેને કિરીટ પહેરાવ્યો હતો તેથી તે 'કિરીટી' કહેવાતો હતો; યુદ્ધમાં કદાપિ બીભત્સ કર્મ કરતો નહિ તેથી તે 'બીભત્સુ' કહેવાતો હતો; બન્ને હાથથી ધનુષ્ય ખેંચી શકતો હતો તેથી 'સવ્યસાચી' કહેવાતો હતો; શુદ્ધ કર્મ કરતો હોવાથી 'અર્જુન' કહેવાતો હતો; જયશીલ હોવાથી 'જિષ્ણુ' કહેવાતો હતો અને વર્ણે કૃષ્ણ હોવાથી અથવા આકર્ષક અને મનોહર હોવાથી 'કૃષ્ણ' કહેવાતો હતો. કર્ણ તેનો હમેશનો પ્રતિપક્ષી હતો; કારણકે કર્ણ માની હોવાથી અદ્વિતીય ધનુર્ધારીની કીર્તિ અર્જુન ખાટી જાય તે તેને બીલકુલ પાલવતું ન હતું, અને તેથી તે તેની સ્પર્ધા કર્યા કરતો હતો. અર્જુનનું પરાક્રમ સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રની ઉંઘ ઉડી જતી હતી અને દુર્યોધન કાવાદાવા કરવા મંડી પડતો હતો. ખરેખર ! અર્જુન સદ્‌ગુણસંપન્ન દિવ્ય યોદ્ધો હતો. તે શરીરે શ્યામ, તેજસ્વી, મનોહર, મત્ત ગજેંદ્રના જેવા દેખાવવાળો, સિંહના જેવા ઉન્નત ખભાવાળો, વિલાસપૂર્વક ગમન કરતા હાથીના જેવી ચાલવાળો અને કમળપત્રના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળો હતો.×

× **અર્જુન**--કેવળ બળની નક્કર મૂર્તિ જેવા ભીમસેન કરતાં, મૃદુતા અને વિવેકયુક્ત બળને લીધે અર્જુન મહાભારતમાં વિશેષ શોભે છે. યુદ્ધમાં અર્જુન કરતાં ભીમસેને વધારે સાહસ ખેડયું હતું, વધારે શૌર્ય દાખવ્યું હતું; છતાં તેના આચારમાં નહોતી સભ્યતા, નહોતો વિવેક કે નહોતું ગાંભીર્ય. અર્જુન પ્રતિભાશાળી હતો. તેનાં આચરણોમાં સભ્યતા અને ગાંભીર્ય જણાઇ આવતાં હતાં. વ્યાયામથી કસાયેલાં ભરાવદાર અંગોને લીધે તેનું મેઘશ્યામ શરીર સુંદર લાગતું હશે, દ્રૌપદી જેવી માનિની સુંદરીને વશ કરે તેવું સુંદર હશે, એમ જણાય છે. પાંડવોના પ્રાણરૂપ અર્જુને મહાભારતના સમયમાં પણ નરના અવતાર હોવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વ્યાસનું સર્વોત્તમ પાત્ર અર્જુન હતો. બળમાં-નક્કર બળમાં-અર્જુન કરતાં ભીમસેન અધિક હતો, પણ વ્યવહારમાં એકલું બળ ક્યાં કામ લાગે છે ? આ વ્યાવહારિક સત્યને લીધે ભીમસેન કરતાં પણ મહાભારતનું આકર્ષક પાત્ર અર્જુન મનાય છે. ભીમસેનમાં બળ હતું, પણ બળસાથે વિવેકશૂન્યતા હતી. અર્જુને બળ સાથે વિવેક વાપર્યો. દ્રૌપદીના પાંચે પુત્રોને રાત્રે ઉંઘમાં મારી નાખનાર અશ્વત્થામાની પાછળ એના બળનો વિચાર કર્યાવિના કેવળ પોતાનાજ બાહુબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી ભીમસેન વેગથી ધસ્યો. શ્રીકૃષ્ણ અશ્વત્થામાનું બળ સમજતા હતા, તેથી તેમણે અર્જુન સાથે જઇ ભીમસેનને બચાવ્યો હતો. યુદ્ધમાં અશ્વત્થામાએ નારાયણાસ્ત્ર ફેંક્યું, ત્યારે અર્જુને ડહાપણ વાપરી નારાયણાસ્ત્રની અસરમાંથી બચી જવાને પોતાનાં અસ્ત્રો ધરણી ઉપર મૂકી દીધાં. આવા દારુણ પ્રસંગે પણ શસ્ત્રો ન ત્યજી દેવાનો દુરાગ્રહ ભીમસેને રાખ્યો હતો.

ગીતામૃતનું પાન કરવાનો અધિકારી શ્રીકૃષ્ણે પાંચે પાંડવોમાંથી એકલા અર્જુનનેજ માન્યો હતો; અને તેના બધા સંશયો દૂર કરી કર્મમાં-ક્ષત્રિયને પ્રાપ્ત થયેલા કર્મમાં-પ્રવૃત્ત થવાને તેને પ્રેર્યો હતો. ગીતાજ્ઞાન મેળવ્યા છતાં પણ ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા સાથે અર્જુને મૃદુ યુદ્ધ કર્યું હતું; તેથી ચીઢાઇ, યુદ્ધમાં શસ્ત્ર ન ધરવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણ ચક્ર ઉપાડી

નકુલ

નકુલ માદ્રીનો મોટો પુત્ર તથા પાંડવોમાં ચોથો હતો. તે બહુ રૂપાળો હતો અને તેથી તેને પોતાના રૂપનો ગર્વ હતો. તે ઇતર હથિયારો લઇને લડતો હતો; છતાં ખડ્‌ગયુદ્ધ ઘણું સારૂં કરી શકતો હતો અને તેથી તેણે ખડ્‌ગયુદ્ધમાં અશ્વત્થામા જેવા સમર્થ યોદ્ધાને પણ હંફાવ્યો હતો. તે મોટા ભાઇઓની આજ્ઞાને અનુસરનાર, વિલાસી અને મોજી સ્વભાવનો હતો તથા અશ્વવિદ્યામાં નિપુણ હતો. જો કે નકુલ અને સહદેવ બન્ને યુધિષ્ઠિરાદિના ઓરમાન ભાઈ હતા,તથાપિ તેઓમાં કોઇરીતે ઓરમાયાપણાનો સંબંધ જણાતો ન હતો. ઉલટા તેઓ નકુલસહદેવની બહુ કાળજી રાખતા હતા તથા તેઓને લાડ લડાવતા હતા. તેની કાંતિ સુવર્ણના જેવી હતી. તેનાં નેત્ર આછાં રક્તવર્ણાં હતાં. તેના ખભા સિંહના જેવા પુષ્ટ હતા અને તેના બાહુ મહાપ્રચંડ હતા. તેણે દુર્યોધનના ઘણા ભાઇઓનો સંહાર વાળ્યો હતો.

સહદેવ

સહદેવ સર્વમાં નાનો હતો. તે તથા નકુલ અશ્વિનીકુમારથી ઉત્પન્ન થયા હતા. તે જ્ઞાની, વિદ્વાન, શાણો, સ્વરૂપવાન તથા સર્વ બંધુઓને પ્રિય હતો; તેમ છતાં તે કુંતીને તો પોતાના પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો હતો. પાંડવો વનમાં જવા નીકળ્યા તે વખતે કુંતીએ વિલાપ કરતાં સહદેવને કહ્યું હતું કેઃ-"બેટા ! તારા બંધુઓ જ્વલંત સત્યવ્રત પાળવાના હોય તો તેઓને જવા દે; પણ તું તો અહીંજ રહીને મારૂં રક્ષણ કરી પુણ્ય સંપાદન કર. તું મને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલો છે." વળી કુંતીએ સહદેવની કાળજી રાખવા દ્રૌપદીને ખાસ ભલામણ કરી હતી; તેમજ સહદેવનો કુંતી ઉપર પણ અસાધારણ પ્રેમ હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે કુંતી અરણ્યવાસ કરવા ગયાં હતાં અને ત્યાં એક વર્ષે સર્વે પાંડવો મળવા ગયા હતા, તે વખતે સહદેવ કુંતીથી છૂટો પડતાં બાળકની પેઠે રડયો હતો એમ જણાય છે. સહદેવ ગાય-બળદસંબંધી વિદ્યામાં નિપુણ હતો. તેણે શકુની જેવા બળવાન યોદ્ધાને મારીને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી.×

બે વાર ભીષ્મ સામે ધાયા હતા. વિચારશીલ અર્જુન યુદ્ધમાં વારે વારે લાગણીવશ થતો હોવાથી-જ શ્રીકૃષ્ણ તેને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપતા હતા. ઘણીવાર એમ લાગી આવ્યાવિના નથી રહેતું કે, જો પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણ જેવો સહાયકર્તા ન હોત, તો મહાભારતના યુદ્ધનું પરિણામ કદાચ બીજુંજ આવ્યું હોત. કૌરવપક્ષમાંથી ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય આદિ જેમ જેમ નાશ પામતા ગયા, તેમ તેમ દુર્યોધન નિઃશ્વાસ મૂકી એજ કહેતો કે, "પુરુષાર્થ સર્વથા નકામો છે. દૈવ એકલુંજ બલવત્તર છે." દુર્યોધને પુરુષાર્થ કર્યામાં કાંઇ બાકી રાખી નહોતી, છતાં **यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयोर्भूतिः** એ દૈવના સૂત્રને દુર્યોધન જૂઠું પાડી ન શકયો. પોતાના વહાલા પુત્ર અભિમન્યુને હણાયો સાંભળી, જયદ્રથને મારવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અર્જુને યુદ્ધમાં જે સ્વભાવ અને કૌશલ્ય દાખવ્યાં હતાં તે એની સહજ પ્રકૃતિ હતી, અને તેથીજ શ્રીકૃષ્ણને કહેવું પડયું હતું કે, **प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति** । શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી વિજય પામતો અર્જુન મહાભારતમાં ગૌરવહીણ બને છે. પ્રાપ્તધર્મ વિસારી લાગણીવશ થયાનુંજ આ પરિણામ છે.

ભીમસેન પાંચાલીનો રક્ષક હતો, પણ અર્જુન તો પાંચાલીનો કાન્ત હતો. અર્જુનને ક્રિયાવાન કરનાર દ્રૌપદીજ હતી. દ્રુપદાત્મજાને રંજિત કરવાને અર્જુને અનેક દુઃખો સહન કર્યાં હતાં. યાજ્ઞસેનીને દુઃશાસને કરેલા અપમાનનો પ્રતિકાર શોધવા પાંચાલીનો પ્રેર્યો અર્જુન દિવ્યાસ્ત્ર મેળવવાને હિમાલયમાં કૈલાસ ઉપર ગયો હતો.

× **નકુલસહદેવ**—માદ્રીના બે પુત્રો અશ્વિનીકુમારોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી સુકુમાર અને સુંદર હતા. તેમણે કુંતીને માદ્રીને સ્થાનેજ ગણી હતી, અને પિતાને સ્થાને યુધિષ્ઠિરાદિ ત્રણ ભ્રાતાઓને ગણ્યા હતા. તેમણે યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાને કદી પણ ઉથાપી નહોતી, તેમ યુધિષ્ઠિર, ભીમસેન અને અર્જુન એ બે ભાઇઓની સવિશેષ સંભાળ રાખતા. વનવાસમાં બે નાના ભાઇઓ થાકી જાય, ત્યારે ભીમસેન તેમને ઉપાડી લેતો; કુંતી પણ પોતાના પુત્રોની પેઠેજ તેમને ગણતી. કુંતીપુત્રોની સામે તેમને ભંભેરી દુર્યોધને પાંચે ભાઇઓમાં વિક્ષેપ પડાવવા યત્ન કર્યો

દ્રૌપદી

દ્રૌપદી તે પ્રાતઃસ્મરણીય સતીશિરોમણિઓમાંની એક છે. દ્રૌપદી પ્રગલ્ભ, ચતુર, રાજ્યકાર્ય તથા ગૃહકાર્યમાં નિપુણ, બોલવામાં પ્રૌઢ, સૌંદર્યસંપન્ન, પતિપ્રાણા, નિડર, મહત્ત્વાકાંક્ષાવાળી, સ્વજનપ્રેમી, ઉદાર તથા બીજાના ઉપર પોતાના પ્રભાવની છાપ પાડનારી વીરાંગના હતી. સ્વયંવર-સમયે કર્ણે ધનુષ્ય ચઢાવવા માંડયું, તે વખતે ભરસભામાં તેણે કર્ણ અટકી જાય તે રીતે પ્રૌઢતાથી કહ્યું હતું કે, 'હું સૂતપુત્રને વરીશ નહિ.' વળી દ્યૂતસભામાં ઘસડી આણી ત્યારે ત્યાં તેણે નિડરતાથી પ્રશ્ન કર્યો કે, 'યુધિષ્ઠિર પોતે હાર્યા પછી મને પણમાં મૂકી શકે કે નહિ ?' જે પ્રશ્ન સાંભળીને ભીષ્માદિક પણ ઉત્તર ન આપતાં વિચારમગ્ન થઇ ગયા હતા. આ તેની પરમ પ્રગલ્ભતાજ હતી. દ્રૌપદી પોતાના પાતિવ્રત્યબળથી હમેશાં મગરૂર રહેતી હતી અને તે બળથીજ તેણે જયદ્રથને અને કીચકને એકેકજ ધક્કામાં ગબડાવી દીધા હતા. તે રાજકીય વિચારોમાં પણ વિદ્વાનોને છાજે તેવો ભાગ લેતી વારંવાર જણાય છે. વળી તે રાજ્યનાં તથા ગૃહનાં નાનાંથી મોટાં સુધી પ્રત્યેક કાર્યોની સૂક્ષ્મ રીતે દેખરેખ રાખતી હતી. તેને કોઇપણ કાર્ય અજ્ઞાત રહેતું નહિ, એ વાત તેની પાસે પતિવશીકરણ શીખવા આવેલી સત્યભામાને આપે.ા તેના ઉત્તરમાંથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે પોતાના ચાતુર્યથી તથા પ્રેમથી પાંચે પાંડવોને અધીન કરી શકી હતી. જો કે તેને પાંચે પાંડવો ઉપર પ્રેમ હતો, તથાપિ તે અર્જુનની પત્નીતરીકે અધિક ગર્વિષ્ઠ રહેતી હતી. તેને ક્રોધ તથા ઇર્ષ્યા થતાં ખરાં, પણ તે તેને કાબુમાં રાખી શકતી હતી. દ્રૌપદી પોતાનું ધાર્યું કરવામાં પોતાની યુક્તિથી વારંવાર ફાવતી હતી. જે કાર્યમાં ધર્મવિરોધ ન હોય અને સાહસ જેવું ન હોય, તેવું કાર્ય તે યુધિષ્ઠિરદ્વારા કરાવતી હતી; પણ જેમાં યુધિષ્ઠિર સંમતિ આપે તેમ ન હોય તેવું સાહસી કાર્ય, તે પરભાર્યું ભીમસેન પાસે કરાવી લેતી હતી. ભીમસેનના હૃદયપટ ઉપર દ્રૌપદીની એવી છાપ બેસી ગઇ હતી કે જેથી તે દ્રૌપદીના વચનને ઉથાપી શકતો ન હતો. એ કુબેરના સરોવરમાંથી સાગંધિક કમળ લાવવાનો પ્રસંગ, કીચકવધનો પ્રસંગ, અશ્વત્થામાનો મણિ લાવવાનો પ્રસંગ વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. પાંચે પાંડવો તેના તરફ પ્રેમ તથા મહામાનથી જોતા હતા અને તેનું કદાપિ અપ્રિય કરતા નહિ. તે શ્રીકૃષ્ણની સખી હતી, શ્રીકૃષ્ણને અંતરની વાતો કહેતી હતી અને તેમની મારફતે પોતાનાં ઇષ્ટ કાર્યો કરી લેતી હતી. વડીલવર્ગ પણ તેના તરફ માનથી જોતો હતો. **દુ:ખ પડતાં રડીકકળીને સમય કાઢનારી સતીઓ મળશે; પણ દુ:ખની સામે થઇ તેને દૂર કરનારી વીર સતી તો દ્રૌપદીજ છે.** તે ઘણી ઉંચી પણ નહિ તેમ ઠીંગણી પણ નહિ, ઘણી પાતળી પણ નહિ તેમ જાડી પણ નહિ–અર્થાત્ સમાન સુશોભિત શરીરવાળી હતી. તેના વાળ કાળા, લાંબા તથા વાંકડીઆ હતા. તેનાં નેત્ર શરદ્ઋતુના કમળ જેવાં વિશાળ તથા પ્રફુલ્લિત હતાં. તેની કેડ સિંહના જેવી પાતળી હતી. તેનું મુખ કમળના જેવું સૌંદર્યપૂર્ણ હતું; તેની વાણી ઘણી મધુર હતી અને તેના શરીરમાંથી કમળના જેવો સુગંધ નીકળતો હતો. એકંદરે તે સર્વાંગ-સુંદર હતી. તે વેદીમાંથી પ્રકટેલી લક્ષ્મીની અંશભૂતા હતી અને તેથી તે સાક્ષાત્ મૂર્તિમતી લક્ષ્મી જેવીજ જણાતી હતી.×

હતો; પણ નકુલસહદેવ કુંતીપુત્રોની આજ્ઞા સંપૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાથી પાળતા. વનવાસનાં દુ:ખો તે બે ભાઇઓએ કુંતીપુત્રોની માફક સહ્યાં હતાં. મહાભારતમાં આ બે ભાઇઓ ઘણા દેખાવડા ચીતરવામાં આવ્યા છે. સહદેવે યુદ્ધમાં ક્ષત્રિયવટ બતાવી શકુનિને મારી નાખ્યો હતો.

દ્રૌપદીના આ બે નાનકડા ભરથાર દ્રૌપદીના કરતાં બહુ મોટી ઉમ્મરના તો નહિજ હોય. દ્રૌપદી તેમના સૌંદર્ય ઉપર મુગ્ધ બની હતી. વનવાસમાં માતાના વાત્સલ્યથી અને ભાવથી તે બેનું જતન તેણે કર્યું હતું. પોતાની આંખ આગળથી તે બંનેને તેણે દૂર કર્યા નહોતા.

"રાજસત્તાનું સ્વરૂપ માદ્રી, તેને દિવ્ય વૈદ્ય અશ્વિનીદેવના જોડાએ બે પુત્રો આપ્યા. એક સુંદરતાનું સ્વરૂપ નકુલ, અન્ય પ્રાજ્ઞતાનું સ્વરૂપ સહદેવ. વૈદ્ય દેવોની કૃપાનાં ફળ શરીરની સુંદરતા અને શરીરનું આરોગ્યપોષણ એ બે છે." **(સરસ્વતીચંદ્ર ભા. ૪ થો)**

× **દ્રૌપદી**–કેવળ પતિનેજ વશ રહેવું અને પોતાની સ્વતંત્રાનો પડઘો નજ પાડવો, એવી પ્રાચીન સતીત્વની ભાવના નહોતી. પ્રાચીન આર્યોએ સ્ત્રીઓના સ્વાતંત્ર્યને નષ્ટ કરી દીધું હતું,

શ્રીકૃષ્ણ

પૂર્ણપુરુષોત્તમાવતાર શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોના મામાના પુત્ર થતા હતા. તે પાંડવોના મુખ્ય નેતા તથા પાંડવોના જ્વલંત પ્રભાવના અને તેઓની કીર્તિના આધારભૂત હતા. મહાભારતરૂપી દેહનો આત્મા શ્રીકૃષ્ણ છે. જો તે એક પાત્ર ઉપાડી લેવામાં આવે તો મહાભારત એક નિશ્ચૈતન્ય ખોળિયા જેવુંજ થઈ પડે. તેમણે ભારતીય યુદ્ધમાં હથિયાર લઇને યુદ્ધ કર્યું નથી, તથાપિ તે પાંડવીય સર્વે યોદ્ધાઓનાં આયુધોમાં તથા હૃદયોમાં વેગ આપનારા હતા. પાંડવો વનવાસ કરવા ગયા તે

એમ કહેનાર કેવળ એકપક્ષીજ ન્યાય તોળે છે. પ્રાચીન આર્ય સમાજનો અભ્યાસ કરનારને એટલું ચોક્કસ સમજાશે કે, પ્રાચીન આર્યોએ સ્ત્રીપુરુષનાં કર્તવ્યક્ષેત્રો ભિન્ન ભિન્ન રાખી તેમને સીમાથી મર્યાદિત રાખ્યાં હતાં. સ્ત્રી કે પુરુષ પોતાનાં કર્તવ્યોમાં તદ્દન સ્વતંત્ર હતાં. હાલની દૃષ્ટિએ આ મર્યાદા પ્રાચીન સમાજના દોષતરીકે મનાઇ જવા સંભવ છે. પ્રાચીન સમાજની આ વ્યવસ્થામાં જેટલી ઝડપથી આપણે દોષ નીહાળ્યો છે, તેટલી ઝડપથી તે દોષનિવારણના માર્ગો આપણે શોધી શકીએ તેમ છે. જો કે મારી સાથે ઘણા સંમત થશે કે, પાશ્ચાત્ય પ્રજાના સંસ્કારોની અસર આપણા ઉપર થયાને લીધેજ આપણી પુરાતન વ્યવસ્થામાં આપણને દોષબુદ્ધિ ઉદ્ભવી છે. પાશ્ચાત્ય પ્રજાની વ્યવસ્થામાં સ્ત્રીપુરુષનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોને મર્યાદિત રાખવામાં આવ્યાં નથી. આ વ્યવસ્થા હજુ અખતરારૂપજ છે. હજુ તો તેમણે આ વ્યવસ્થાનો સારો લાભ મેળવ્યો નથી, ઉલટું તેના દોષોનાં પુરાણો વારેવારે સાંભળવામાં તથા વાંચવામાં આવે છે. આમ અખતરારૂપ સ્વીકારાયેલાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાનાં કર્તવ્યક્ષેત્રોને સ્વીકારવામાટે આપણી પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં દોષબુદ્ધિ રાખવી, એમાં નથી સ્વદેશાભિમાન, નથી સ્વાભિમાન કે નથી સ્વોન્નતિ !

રાંકડાં, પતિનો પડ્યો બોલ ઝીલતાં સીતા જેવાં સતી, અને બોલે બોલમાં લોહી ઉછાળતી પાંચે પતિને પણ વશ રાખવાનું અભિમાન રાખનારી સ્વાતંત્ર્યની મૂર્તિસમી શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી દ્રૌપદી જેવી સતી, એ પ્રાચીન સતીત્વનાં તુલાયંત્રનાં બે પલ્લાં છે. સતી સ્ત્રી થવું એ કેવળ સ્ત્રીની અંતરેચ્છા અને અંતરપ્રેમ ઉપરજ આધાર રાખતું હતું, સતી સ્ત્રી થવાની આર્ય સમાજે કોઇને ફરજ પાડી નહોતી. ફરજ પાડયે સતી થનારની મહત્તા ક્યાંસુધી ટકે ? સ્ત્રીની સ્વતંત્રતાને માન્ય રાખનાર આર્ય સમાજ સતી સ્ત્રી થવાની ફરજ દરેક સ્ત્રીને માથે નાખે એ સંભવિત નથી. સતી સ્ત્રી થવાની સૂચના આર્ય સમાજે પોતાનાં શાસ્ત્રોદ્વારા કરી હતી. જો ફરજ પાડવામાં આવી હોત તો સીતા, દ્રૌપદી, સાવિત્રી, સુકન્યા જેવી ગણીગાંઠી સતીઓની મહત્તા સમાજે કેમ સ્વીકારી હોત ?

દ્રૌપદી પાંડવોને શક્તિ અને પ્રેરણા અર્પતી હતી. જો પાંડવો પાંચાલીને ન પરણ્યા હોત, તો તેમનો ઇતિહાસ કદાચ જૂદીજ રીતે લખાયો હોત. મહાભારતના યુદ્ધમાં ભીમસેનના બાહુબળથી, અર્જુનની અસ્ત્રવિદ્યાથી અને શ્રીકૃષ્ણની દીર્ઘદૃષ્ટિથી જેટલો વિજય પ્રાપ્ત નહોતો થયો, તેટલો વિજય, દ્રૌપદીના ક્રોધ અને વિષણ્ણયુક્ત દૃષ્ટિપાતથી પ્રાપ્ત થયો હતો. કૌરવોને સમજાવવા વિષ્ટિ માટે વાસુદેવને જવા યુધિષ્ઠિરે વિનતિ કરી, ત્યારે ભીમસેનસુદ્ધાં બધા પાંડવોએ તેમાં સંમતિ આપી હતી. છેવટે પાંચ ગામડાં લઇ સંતોષ બતાવી દારુણ યુદ્ધનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત ન થાય, એવી પ્રબળ ઇચ્છા જ્યારે પાંચે ભાઇઓએ દર્શાવી, ત્યારે પાંડવોની—ખાસ કરીને ભીમસેન અને અર્જુનની—આવી નપુંસકતા જોઇ દ્રૌપદી અકળાઇ ગઇ, તેની આંખમાં નિરાશાનાં આંસુ આવ્યાં; પાંડવોની નિર્બળતા હવે તેને સાલવા લાગી. કેશવની શક્તિવિષે તેની ખાત્રી હતી; તેથી જો શ્રીકૃષ્ણ ધારશે તો સલાહ કરાવી શકશે અને દુઃશાસને કરેલા અપમાનનો બદલો લેવાશે નહિ, એમ તેને લાગવા માંડ્યું. તેનું મુખ લેવાઇ ગયું, તેની આંખમાંથી ક્રોધાગ્નિની ઉગ્ર જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. એક ક્ષણમાં તેણે મનમાં નિશ્ચય કરી લીધો. હવે તેની મુખાકૃતિ તપેલા સુવર્ણ જેવી દેખાવા લાગી. તેનાં અંગો ધ્રૂજવા લાગ્યાં. આંખમાં આંસુ લાવી તેણે શ્રીકૃષ્ણને સંબોધી પોતાને થયેલા અન્યાયની વાત કહી સંભળાવી.

પોતાનો કેશકલાપ હાથમાં ઝાલી શ્રીકૃષ્ણને દેખાડતાં આંખમાં આંસુ સાથે દ્રૌપદીએ કહ્યું:— “ હે પુંડરીકાક્ષ ! દુઃશાસનને હાથે ખેંચાયેલો કેશપાશ આ રહ્યો જુઓ, જુઓ ! કેવી રીતે તેણે ખેંચ્યો હતો ! સંધિ કરવા જતાં તમારે મારા કેશપાશને વિસારવો ન ઘટે. હે કૃષ્ણ ! કદાચ

વખતથી દુર્યોધને પોતાની રાજનીતિથી, લક્ષ્મીથી તથા માનથી સર્વે રાજાઓને તથા યોદ્ધાઓને વશ કરી લીધા હતા; અને એ રીતે તે દૃઢમૂલ થયા હતા. તેવા સમર્થ શત્રુની સામે સાધનરહિત પાંડવોને સાધન-સંપન્ન બનાવવામાં તથા તેઓને વિજય અપાવવામાં શ્રીકૃષ્ણનોજ સમર્થ હાથ હતો. વળી એટલુંજ નહિ પણ તેઓની માંહોમાંહેની ફાટફૂટમાં પણ તે સંધિકારક થઇ પડતા હતા. જ્યારે યુધિષ્ઠિર કર્ણથી પરાભવ પામીને તથા ક્ષતવિક્ષત થઇને છાવણીમાં જતા રહ્યા, ત્યારે સંશપ્તકોને મારીને

ભીમસેન અને અર્જુન દીનતાને લીધે સંધિની ઇચ્છા રાખતા હશે, તો મારા વૃદ્ધ પિતા તેમના મહારથી પુત્રોસહિત, અને અભિમન્યુને આગળ કરી મારા મહાપરાક્રમી પાંચ પુત્રો કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરશે. હે કૃષ્ણ! જ્યાંસુધી પાપી દુઃશાસનનો હાથ ઘસીને કપાઇ ગયેલો તથા લોહી અને ધૂળથી ખરડાયેલો હું નહિ જોઉં, ત્યાંસુધી મારા દિલમાં શાંતિ થવાની નથી. મારા હૃદયમાં ક્રોધની આગ સળગી છે, વેર લેવાને માટે તેર તેર વર્ષો સુધી મેં વાટ જોઇ છે, હવે તમને બધાંને ધર્મનો વિચાર આવે છે; પણ તે દુષ્ટોનાં વચનો તીર જેવાં મારા હૃદયમાં પેસી ગયાં છે અને મને પીડા આપે છે." દ્રૌપદીનાં આ વચનોની સચોટ અસર થઇ; અને શ્રીકૃષ્ણે નીતિની દૃષ્ટિએજ વિષ્ટિ કરવા જવાનું સ્વીકાર્યું.

દ્યૂતમાં બીજીવાર હાર્યા પછી પાંડવોને વનવાસ મળ્યો, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેમને મળવાને વનમાં આવ્યા હતા, તે વખતે સભામાં પોતાને થયેલા અપમાનનો ઉલ્લેખ કરતાં દ્રૌપદીએ શ્રીકૃષ્ણને સચોટ શબ્દોમાં પોતાનાં વીતકો કહી સંભળાવ્યાં હતાં. પાંડવોને માર્મિક વચનો કહી તેણે તેમનો તિરસ્કાર કર્યો હતો. દ્રૌપદીના દિલમાં એકજ વાત સાલતી હતી તે એજ કે, પોતાને મળેલા અપમાનનું વેર લેવું. વેર તેની નસેનસમાં વ્યાપી ગયું હતું. દ્રૌપદીની પ્રત્યેક વાણીમાં વેરભાવ વિશેષ પ્રકટ થતો હતો. વીરરસથી ઉભરાઈ જતી પાંચાલીના યોગ્ય પતિ થતાં યુધિષ્ઠિરને ન આવડ્યું. દ્રૌપદીની રસવૃત્તિનો પોષક હોવા છતાં અર્જુન એની અંતર્વૃત્તિને સંતોષી શક્યો નહોતો. યાજ્ઞસેનીની પ્રજ્વલિત અંતરેચ્છાને સંતોષે, શાંત કરે, તેવો માત્ર ભીમસેનજ હતો. દુઃશાસને ચીર ખેંચ્યાં અને દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાની સાથળ દેખાડી, ત્યારે તે બંનેને નિર્દય રીતે હણી નાખવાની ક્રૂર પ્રતિજ્ઞા ભીમસેનેજ લીધી હતી. પોતાના વહાલા પુત્ર અભિમન્યુનો વધ સાંભળીને અર્જુનને જેવો ક્રોધ ચઢ્યો હતો, તેવો ક્રોધ પાંચાલીના હડહડતા અપમાનસમયે તેને ઉદ્‌ભવ્યો નહોતો, એટલી અર્જુનના પ્રેમભાવમાં ઉણપ હતી. યાજ્ઞસેનીના સળગતા આત્માની દાઝ હોલવનાર માત્ર ભીમસેન હતો.

પાંચાલીના દુભાયેલા અંતરાત્માની શાંતિ કરનાર ભીમસેન હતો, તોપણ દ્રૌપદીના પ્રેમપિયૂષનો પ્રવાહ અર્જુન તરફ વિશેષ વહેતો હતો. એના વીરહૃદયને સંતોષનાર ભીમસેન હતો, છતાં એના રસિક અને મુગ્ધ હૃદયકમળની બીડાઈ ગયેલી પાંખડીઓને ધીરે ધીરે વિકસાવવાનું કાર્ય એકલો અર્જુન જાણતો હતો. માદ્રીપુત્રો દેખાવડા હતા, પણ વયમાં લગભગ સમોવડીઆ હોવાથી દ્રૌપદીની રસવૃત્તિ એમનાથી સંતોષાય તેમ નહોતી. કામ–ક્રોધ આદિ વિકારો પાંચલીને સ્વાધીન હતા. એ ઇચ્છતી ત્યારે ક્રોધ કે દયા દર્શાવી શકતી હતી. એનો સત્તાધારી ગર્વ યુધિષ્ઠિરના શાંત અને ધર્માધર્મના વિચારમાં લીન થયેલા આત્માને બે ઘડી કંપાવી મૂકતો.

સીતા અને દ્રૌપદી એ બેના વનવાસમાં આસમાન–જમીનનો ફેર છે. રામના વનવાસમાં સીતાનું સાહચર્ય કેવળ ગૌણ લાગે છે, પણ પાંડવોના વનવાસમાં દ્રૌપદીનું સાહચર્ય પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. દ્રૌપદીના સત્તાધારી ગર્વને તોડી પાડવા વિધિએ તેને મહાન કષ્ટ–યજ્ઞોમાં હોમી હતી, પણ તેનો ગર્વ ઓગળી જવાને બદલે જેમ જેમ તેને દુઃખ પડ્યું, તેમ તેમ તે વધારે સંગઠિત થતો ગયો. તેના કાંઇક આવા ગર્વથીજ દ્રૌપદી પાંચે પાંડવો ઉપર રાજ્ય ચલાવતી હતી. પાંડવો પાંચાલી ઉપર મમતા રાખતા હતા, છતાં દરેકને તે પોતાના ઓજસથી આંજી દેતી. એનો પ્રતાપી સ્વભાવ કદાચ પાંડવોને સાલ્યો હશે, પણ એને તરછોડવાનું મન કોઇને થતું નહોતું. કૃષ્ણા આવી પ્રતાપી હોવા છતાં પોતાના મનથી પતિને લેશ પણ હીણા ગણતી નહોતી; એટલુંજ નહિ, પણ કેટલીકવાર પોતાની મનોવૃત્તિને સંયમમાં રાખી પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ થયેલાં પાંડવોનાં કૃત્યોમાં તેણે સંમતિ આપી હતી. વિરાટરાજાના દરબારમાં પ્રચ્છન્ન રહેતી વખતે તે સૈરંધ્રીતરીકે રહેવા આવી, અને આવું હીણું સ્થાન લેતાં તે લેશપણ ઓસંગાઇ નહિ. પાંચાલીના સતીત્વની આ ખરેખરી કસોટી હતી. પાંચ પતિને પરણનાર પાંચાલી પાંચેને એક પતિસમાન લેખીને તેમનેજ

આવેલો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણસાથે યુધિષ્ઠિરની ખબર જોવા છાવણીમાં ગયો. યુધિષ્ઠિરે કર્ણને માર્યાવિના આવેલા અર્જુનનો ક્રોધાવેશથી તિરસ્કાર કરીને તેને ગાંડીવધનુષ્ય બીજાને આપી દેવા જેવું અસહ્ય કટુ વચન કહ્યું. તે વખતેજ તેવું કહેનારનો શિરચ્છેદ કરવાની પ્રતિજ્ઞાવાળા અર્જુને યુધિષ્ઠિરનો શિરચ્છેદ કરવા તરવાર ખેંચી. શ્રીકૃષ્ણે ધર્મનું માર્મિક સ્વરૂપ સમજાવી તેને તેમ કરતો રોકી દીધો; અને 'અપમાન વધતુલ્ય ગણાય છે' એવું જણાવી તેને તેમ કરવા પ્રેર્યો. અર્જુને યુધિષ્ઠિરને અનેક કટુ વચનો સંભળાવ્યાં; પરંતુ પછી વડીલની અવજ્ઞાજન્ય પાતકથી મુક્ત થવા અર્જુને તે તરવાર પોતાનાજ કંઠ ઉપર ચલાવવા તૈયારી કરી. ફરી શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કરી 'આત્મસ્તુતિ એ આત્મવધતુલ્ય છે,' એવું જણાવી તેની પાસે આત્મશ્લાઘા કરાવી તેને શાંત પાડ્યો; પણ અર્જુનનાં કડવાં વચન સાંભળીને યુધિષ્ઠિર ત્યાંથી અરણ્યમાં જવા નાઠા. એ વખતે શ્રીકૃષ્ણે તેમને પગમાં પડીને ખાળ્યા અને બારીક સમયનું ભાન કરાવી સર્વને શાંત પાડી દીધા. શાંત થયેલા યુધિષ્ઠિરે તથા અર્જુને પરસ્પરનું વૈમનસ્ય દૂર કરી શ્રીકૃષ્ણનો આભાર માન્યો અને અર્જુન યુધિષ્ઠિરની આગળ કર્ણવધની પ્રતિજ્ઞા કરીને ત્યાંથી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. આવા વિષમ પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણમાં બુદ્ધિ-ચાતુર્યનો અને ઉંડા ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ હોત તો કેવું પરિણામ આવત ? તે સહજે કલ્પી શકાય તેમ છે. વળી શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધારંભસમયે ગુરુજનોને સામે ઉભેલા જોઇને અર્જુનને થયેલા મોહપ્રસંગમાં તત્ત્વોપદેશ કરીને, દ્રોણવધપ્રસંગે સાત્યકિ અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વચ્ચે ઝરતા ક્રોધાગ્નિને શાંત પાડીને, જયદ્રથના વધપ્રસંગમાં અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓના પ્રયોગથી અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરાવીને; તથા યુદ્ધાંતમાં બલદેવને, ગાંધારીને અને ધૃતરાષ્ટ્રને શાંત પાડીને પોતાનું અદ્દભુત બુદ્ધિકૌશલ્ય પ્રકટ કર્યું છે અને પાંડવોનું નાવ વિષમ ખડકોમાં થઇને પાર પહોંચાડ્યું છે. જો એવા એવા પ્રસંગોમાં પાંડવપક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ ન હોત તો પાંડવોનો વિજય દુર્લભજ હતો.

શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ રાજામહારાજા તથા ઋષિઓ આદિ સર્વ ઉપર પડતો હતો. કોઈ તેમનું અપમાન કરતા નહિ અને કરતા તો તેઓ કંસ, શિશુપાલ, દુર્યોધનાદિની પેઠે નાશ પામતા હતા. કારણ કે તેમની કૃપા તથા ક્રોધ બન્ને નિષ્ફળ જતાં નહિ. શ્રીકૃષ્ણ શસ્ત્રાસ્ત્રમાં નિપુણ, શૂરવીર, સત્યવાદી, નિર્લોભ, માનમોહથી રહિત, જિતેંદ્રિય, શરણાગતવત્સલ, પરમ જ્ઞાની, વિદ્વાન, યોગી, દયાળુ, ધર્મરહસ્યના જ્ઞાતા, ટુંકામાં કહીએ તો તે સર્વગુણસંપન્ન હતા. તે જે જે ભૂમિકામાં રહીને કાર્ય કરતા હતા, તે તે કાર્ય અદ્વિતીયપણાથી કરી દેખાડતા હતા. તેમને અગમ્ય જેવું કાંઈજ હતું નહિ, એ તેમનાં વિવિધ ચરિત્રોથી વ્યક્ત થાય છે. તેમનું શરીર દોષમાત્રથી રહિત અને ત્રિલોકમોહન હતું. તેમનું ચરિત્ર અનેક ગદ્યપદ્યાત્મક વાણીને હજીસુધી શોભાવી રહ્યું છે અને રહેશે; તથા તેમની પ્રતિમા ઠામ ઠામ અનેકોપચારથી પૂજાઇ રહી છે, એજ તેમની પ્રભુતા ! એજ તેમની સર્વેશ્વરતાનો વિજય !×

સ્વાધીન રહે, એ એના સતીત્વને છાજતું હતું. સતી-ધર્મમાં તેણે કદીયે પ્રમાદ કર્યો નહોતો.

વનવાસમાં દ્રુપદતનયાએ પાંડવોની માતા જેવું વર્તન રાખ્યું હતું. પાંડવોને કુંતીની ખોટ પણ જણાતી નહોતી. ખાસ કરીને નકુળસહદેવને-પોતાના લાડકા નાનકડા કંથોને તેણે કદીયે આંખથી વેગળા કર્યા નહોતા. તેનામાં માતાનું વાત્સલ્ય, કાન્તાનો પ્રણય અને સખીનાં સૌખ્ય ઉભરાતાં હતાં.

× **શ્રીકૃષ્ણ**—પાંચહજાર વર્ષથી હિંદના લાખ્ખો અને કરોડોના પ્રભુ મનાયેલા શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતમાં યુદ્ધપ્રસંગે અર્જુનના સારથિતરીકે વિશેષ દર્શન દે છે. તેમના જીવનનો ઘણો કાળ મહાભારતની વસ્તુની બહારનો હોવાથી મહાભારતમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. ગોપીઓ સાથે તેમનો સંબંધ, રુક્મિણીવિવાહ, સત્યભામાનો પ્રસંગ અને એવા બીજા અગત્યના પ્રસંગો મહાભારતમાં દષ્ટિગોચર થતા નથી. મહાભારતમાં તો શ્રીકૃષ્ણ નિપુણ તત્ત્વવેત્તા, મહાયોગી, વ્યવહારકુશળ અને નીડર યોદ્ધાતરીકે આલેખાયા છે. જ્યાં ધર્મ અને અધર્મનો સંશય ઉપસ્થિત થતો, ત્યાં એક ઘાથી બે કડકા કરનાર શ્રીકૃષ્ણે વ્યવહારોપયોગી માર્ગ સૂચવ્યો હતો. સાધ્ય સાધવામાં ધર્માધર્મનો વિવેક દૂર કરી, તાત્કાળિક ફલપ્રાપ્તિ માટે સુગમ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં કેશવ લગારે ઓસંગાતા નહોતા. શિખંડીની પાછળથી અર્જુન પાસે બાણો નખાવી ભીષ્મનો

કુંતીમાતા

કુંતીમાતા શાણાં, વિચારશીલ, સ્વધર્મ પાળનારાં, દયાળુ અને સમયોચિત વર્તનવાળાં હતાં. પાંડુરાજાના મરણ પછી તે પુત્રોના રક્ષણને માટેજ જીવ્યાં હતાં. છેવટે પુત્રોને રાજ્યપ્રાપ્તિને માટે ઉત્તેજી રાજ્ય મળ્યા પછી પુત્રના સમ્રાટ્સુખની પણ સ્પૃહા તજી દઇને તે ગુરુજનની શુશ્રૂષા તથા તપ કરવા જંગલમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં; એ તેમની ધાર્મિકતાનો અદ્દ્ભુત પૂરાવો છે.

અભિમન્યુ

અભિમન્યુ અર્જુનના જેવો લડવૈયો હતો. તે શૂરવીર, નિડર અને શસ્ત્રાસ્ત્રમાં કુશળ હતો. અર્જુન સંશપ્તક યોદ્ધાઓને મારવા ગયો તે દિવસે દ્રોણગુરુએ નિર્માણ કરેલા ચક્રવ્યૂહમાં તે નિર્ભયતાથી પેઠો હતો અને અનેક યોદ્ધાઓને મારી, હંફાવીને ઠેઠ વ્યૂહના મધ્યસુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં તેને ઘણા મહારથીઓએ મળીને અધર્મથી મારી નાખ્યો હતો. તે શ્રીકૃષ્ણને તથા અર્જુનને બહુજ વહાલો હતો. પાંડવોનો વંશ પણ તેનાથીજ આગળ ચાલ્યો છે.

વધ કરાવ્યો,સમાધિસ્થ દ્રોણાચાર્યનું શિર કપાવી નખાવ્યું,કાળનો નિર્ણય કરવામાં ભૂલાવામાં નાખી જયદ્રથનો નાશ કરાવ્યો, કાદવમાં ખુંપી ગયેલા રથચક્રને કાઢવાનો શ્રમ લેતા કર્ણનો નાશ કરાવી નાખ્યો અને ભીમસેનને સૂચના કરી દુર્યોધનની સાથળો ભાગી નખાવી, એ બધા પ્રસંગે ગોવિંદે તાત્કાલિક ફળપ્રાપ્તિ થાય, તેવો માર્ગ લીધો હતો. શઠની સાથે શઠ થવું, એ ન્યાયે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં કૌરવો તરફ વર્તન ચલાવ્યું હતું.

શ્રીકૃષ્ણ નારાયણનો અવતાર હતા, એ સત્ય મહાભારતમાં સૌથી પ્રથમ કોઇને સમજાયું હોય, તો તે ભીષ્મ હતા. શ્રીકૃષ્ણની શક્તિને ભીષ્મ સારી પેઠે ઓળખી ગયા હતા. યુદ્ધના ત્રીજા દિવસે અર્જુનને મૃદુ યુદ્ધ કરતો જોઇ, કેશવ હાથમાં ચક્ર લઇ ભીષ્મને મારવા દોડયા. ત્યારે ભીષ્મ બોલ્યા કે, "હે કેશવ! આવો, આવો, આવો. હે ચક્રપાણિ! તમને મારા નમસ્કાર છે, મને પકડીને રથમાંથી નીચે નાખી દો. તમે મને મારી નાખશો, તો અહીં તેમજ પરલોકમાં મને ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત થશે." વળી નવમા દિવસે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ હાથમાં ચક્ર લઇ ભીષ્મને મારવા ધાયા, ત્યારે ભીષ્મે કહ્યું, "આવો, આવો, પુંડરીકાક્ષ! હે દેવ! તમને મારા નમસ્કાર છે. હે માધવ! મને હમણાંજ મારી નાખો, ને રથમાંથી હેઠે નાખી દ્યો. સંગ્રામમાં તમારે હાથે મૃત્યુ પામવાથી, હે દેવ! મારી સદ્દગતિજ થશે. તમે મને કૃતાર્થ કીધો છે. હે ગોવિંદ! મને મારો, હું તમારો દાસ છું." દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, વિદુર અને કર્ણ પણ શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યને સમજી ગયાં હતાં. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને માયાવી ગણી કાઢતો હતો.

પાંડવો શ્રીકૃષ્ણને અનન્ય ભક્તિભાવથી જોતા હતા. તેમની સલાહવિના તેઓ કોઇ પણ દિવસ મહાન કાર્ય આરંભતા નહોતા. વાસુદેવ પણ પાંડવો ઉપર અપાર સ્નેહ રાખતા હતા. યુધિષ્ઠિરના ભોળપણને લીધે પાંડવો તેમજ દ્રૌપદી દુઃખી થતાં હતાં, એ શ્રીકૃષ્ણની ધ્યાનબહાર નહોતું. ખરૂં જોતાં મહાભારતનું યુદ્ધ યુધિષ્ઠિરના ભોળપણનુંજ પરિણામ હતું.

ભગવદ્ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનનો અધિકારી પાંચે પાંડવોમાં માત્ર અર્જુનજ હતો. કૃષ્ણે અર્જુનને ગીતામૃતનું પાન કરાવ્યું. કર્મ શું અને અકર્મ શું, આમ કિંકર્તવ્યમૂઢ થયેલા અર્જુનને ક્ષત્રિયધર્મનો સાચો બોધ કર્યો પછી મનુષ્યમાત્રનો સાચો ધર્મ કયો સંભવે છે, તે વાત શ્રીકૃષ્ણે ભાર દઇને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી. કોઇને એમ સંદેહ ઉપજે કે, યુદ્ધ-ભૂમિ ઉપર અર્જુનને આટલી મોટી અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતા શ્રીકૃષ્ણે સંભળાવી હોય, એ સંભવતું નથી. આ સંદેહ અસ્થાને છે. સંસ્કૃત ભાષાનો તે સમય હતો; કહેનાર અને સાંભળનાર બંને સુપાત્ર, બુદ્ધિશાળી અને કુશાગ્રબુદ્ધિના હતા. વળી અત્યારે પણ અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતાનો મુખપાઠ કરનારાઓને વધારેમાં વધારે સવા કલાક જેટલો સમય લાગે છે. આ ગણત્રી ધ્યાનમાં લેતાં શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે થયેલો સંવાદ અર્ધા કલાકમાં સમાપ્ત થાય એ સંભવતિ છે. સમરાંગણમાં યુદ્ધને માટે તૈયાર થઇ ગોઠવાઇ ગયા પછી પણ આટલો સમય તો સહેજે મળી શકે. ભગવદ્ગીતા અત્યારે જે સ્વરૂપમાં આપણને મળી આવી છે, તેજ સ્વરૂપમાં કદાચ તેને મૂળ મહાભારતકારે નહિ આલેખી હોય છતાં

સાત્યકિ

સાત્યકિ યાદવ, અર્જુનનો શિષ્ય તથા ભક્ત હતો. તે શ્રીકૃષ્ણનો પ્રીતિપાત્ર, વિદ્વાન, ધાર્મિક, ચતુર, પ્રભાવશાળી, શસ્ત્રાસ્ત્રમાં નિપુણ, સમયજ્ઞ અને અર્જુનનું પ્રિય કરવા હમેશાં તત્પર રહેતો હતો.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન પાંડવોનો સાળો અને શુભેચ્છક હતો. તે દ્રોણવધને માટે કવચ, હથિયાર તથા રથની સાથે અગ્નિકુંડમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો. તેણે મહાયુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્યને મારી પોતાના પિતાનું વૈર વાળ્યું હતું. તે શૂરવીર, રણધીર, શસ્ત્રાસ્ત્રસંપન્ન, બુદ્ધિમાન અને કૃતજ્ઞ હતો. પાંડવોની સાત અક્ષૌહિણી સેનાનું મુખ્ય સેનાપતિપદ તેને આપ્યું હતું અને તે તેણે યુદ્ધના છેલ્લા દિવસસુધી જાળવી રાખ્યું હતું.

ઘટોત્કચ

ભીમસેનથી હિડિંબામાં ઉત્પન્ન થયેલો રાક્ષસ ઘટોત્કચ મહાપરાક્રમી અને માયાબળથી સંપન્ન હતો. તેણે પાંડવોને તીર્થયાત્રાના પ્રસંગમાં ઘણી મદદ કરી હતી અને છેવટે ચૌદમા દિવસના રાત્રિ-યુદ્ધમાં કૌરવી યોદ્ધાઓને ગભરાવી નાખી રંગ રાખ્યો હતો. કર્ણે અર્જુનને મારવામાટે રાખી મૂકેલી અમોઘ શક્તિનો ભોગ થઇ પડીને તેણે અર્જુનને બચાવ્યો હતો. તે રાક્ષસી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો હતો; છતાં કૃતજ્ઞ અને એકનિષ્ઠ સ્વામીભક્ત હતો.

પાંડવપક્ષનાં પ્રકીર્ણ પાત્રો

આ વિના પાંડવપક્ષના મહાયોદ્ધાઓમાં વિરાટરાજા, તેનો પુત્ર, દ્રુપદરાજા, શિખંડી, ધૃષ્ટકેતુ, જયત્સેન, પાંડયરાજા તથા બીજા કેટલાએક વીર પુરુષો હતા. તેઓ પાંડવોના પક્ષમાં રહીને શૌર્યપૂર્વક લડયા હતા અને છેવટે વીરલોકને પામી ગયા હતા.

તેમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતો મૂળને આધારે અચવાઇ રહ્યા હોય એમ લાગે છે. ગીતાનો મૂળ સિદ્ધાંત 'કર્મ કરો અને ફળ મળશે' એજ છે. ઠોકર વાગે તેને લોહી નીકળે, એ જેટલું સ્પષ્ટ છે, તેટલોજ સ્પષ્ટ સંબંધ કર્મ અને ફળ એ બે વચ્ચે છે. આદર્શ સિદ્ધાંતોને વળગી રહેવા કરતાં જીવનમાં જે કાળે જે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય, તે કાળે તે પ્રસંગને અનુકૂળ વર્તન રાખવું, એ ગીતાનો બીજો સિદ્ધાંત છે. વડિલો, ગુરુ, બાંધવો એ બધા તરફ સ્નેહભાવ રાખવો એ આદર્શ સિદ્ધાંત પણ રણાંગણમાં એ બધા શત્રુના રૂપમાં સામે આવીને ઉભા રહે, ત્યારે સાચા ક્ષત્રિયે તો તેમની સામે યુદ્ધ કરવુંજ ઘટે, એ એનો જાતિધર્મ; અને આદર્શને વેગળો મૂકી વ્યવહાર પાળવો એ મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ. શ્રીકૃષ્ણે ઠોકી ઠોકીને અર્જુનને કહ્યું કે, "ભાઇ! યુદ્ધ કરવું એ અત્યારે તારો ધર્મ છે. આ પિતામહ, આ ગુરુ, આ ભાઇઓ, એ વિચાર અત્યારે તારે કરવાનો નથી. તારે તો યુદ્ધ કરવું. યુદ્ધમાં જય થશે કે પરાજય થશે, તેનો પણ તું વિચાર કરીશ નહિ; કારણ યત્ન કરવો એ તારા હાથમાં છે. યત્ન કર્યાનું શું ફળ મળશે, તેનો વિચાર કરવાનો પણ તને અધિકાર નથી." ફળનું સ્વરૂપ સંદિગ્ધ હોવાને લીધે કર્મ કરનાર ઉત્સાહી મનુષ્ય ફળ ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખીને જો કર્મ આરંભે તો તેનામાંથી ઉત્સાહ, સાહસ, ધૈર્ય અને શક્તિ મંદ પડી જાય છે. મનુષ્યનું જીવન આમ નષ્ટપ્રાય થઇ જાય છે; માટેજ ફળ ઉપર દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં કેવળ કર્મ તરફજ દૃષ્ટિ રાખવા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સૂચવ્યું હતું.

મહાભારતમાં પ્રત્યક્ષ થતી શ્રીકૃષ્ણની કેટલીક ચમત્કૃતિઓને કેટલાક સંશયની દૃષ્ટિએ નિહાળે છે. પાંચાલીનાં ચીર તેમણે પૂર્યાં, અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું, વિષ્ટિસમયે ધૃતરાષ્ટ્રની સભામાં પણ તેમણે ચમત્કાર દેખાડયો હતો, નારાયણાસ્ત્ર ને બ્રહ્માસ્ત્રની અસરમાંથી અર્જુનને બચાવ્યો હતો. આવા આવા ચમત્કારોમાં સંશય રાખવા જેવું કશું નથી. જો ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં અને તેના અવતારમાં આપણી માન્યતા હોય, તો શ્રીકૃષ્ણ અવતારી પુરુષ હતા, એટલાથીજ બધા સંશયોનો નિર્ણય થઇ જાય છે.

દુર્યોધન

પાંડવોનો કટ્ટો શત્રુ તથા કલિનો અંશાવતાર દુર્યોધન, અંધ ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર હતો. તે રાજ્યલોભી, અહંકારી, ઈર્ષ્યાખોર, કાવાદાવાથી ભરેલો, ઝનુની, અયોગ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષાવાળો, દંભી, નફટ, ગુરુજનની આજ્ઞામાં ન રહેનારો, આપવડાઈ હાંકનારો અને પોતાની ઇચ્છાવિરુદ્ધ વર્તનારા શુભેચ્છકને પણ શત્રુની દષ્ટિથી જોનારો હતો. તેનામાં સદ્‌ગુણો પણ હતા; પરંતુ તે ગુણો દુર્ગુણોનું સામ્રાજ્ય વધી જતાં બીજાઓના પણ સંહારકજ થઇ પડયા હતા. તે રાજનીતિમાં નિપુણ હતો. ધન તથા માનથી બીજાઓને પોતાના કરી લેવાની તેનામાં આવડત હતી અને તે કારણથીજ તે ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય આદિ જેઓ પાંડવોના તરફ સમભાવથી જોતા હતા તેમને પણ પોતાના પક્ષમાં યુદ્ધ કરવા યોજી શકયો હતો. માત્ર સાધુ પુરુષ ધર્માવતાર વિદુરજીજ તેના ધનલોભમાં ફસાયા ન હતા, અને તેથીજ દુર્યોધન હમેશાં તેમને પોતાની બાજી ઉથલાવી નાખનારા શત્રુતરીકેજ જોતો હતો. યુદ્ધસમયે પણ તે તટસ્થજ રહ્યા હતા. દુર્યોધને પોતાના રાજ્યકાળમાં પ્રજાને અને માંડલિક રાજાઓને પ્રસન્ન રાખ્યા હતા; પરંતુ તેનો મુખ્ય હેતુ એજ સમજાય છે કે, કોઇ રીતે કોઇ અસંતુષ્ટ થતાં પાંડવો ફાવી જાય નહિ. તે ભીમસેનને પોતાનો કટ્ટો દુશ્મન માનતો હતો; પરંતુ તેના સામર્થ્ય આગળ તેનું કાંઇ પણ ચાલતું ન હતું. દુર્યોધન ધનુર્વેદાદિ શસ્ત્રવિદ્યા દ્રોણાચાર્યપાસે ભણ્યો હતો, તેથી તે ઈતર આયુધોવડે પણ યુદ્ધ કરતો હતો; પરંતુ ગદાયુદ્ધમાં તો વળી ઘણોજ કુશળ હતો. તે અને ભીમસેન બન્ને બલરામની પાસે ગદાયુદ્ધ શીખ્યા હતા, પણ ભીમસેનના શારીરિક બળ આગળ તે નિર્બળ બની જતો હતો અને તેથી તે કર્તવ્યાકર્તવ્ય ભૂલી જઇને નૃશંસ કર્મ કરવા મંડી પડતો હતો. તે બીજાનાં છિદ્રો ખોળતો પણ પોતાનાં છિદ્રો જોતો નહિ; અને જ્યારે કોઈ તેને તે દેખાડતા, ત્યારે તે તેની અવજ્ઞા કરતો હતો. આ હેતુથીજ તે જન્મસુધી વૈરાગ્નિને શાંત કરી શકયો ન હતો. આખા જીવનસુધી તે પાંડવોને પોતાના સમ્રાટ્‌પદમાં વિઘ્નરૂપ માનીને પાંડવોનાંજ સ્વપ્નો જોયા કરતો હતો; અને તેઓને કેવી રીતે ઉખેડી નખાય તેનીજ કોશીશ કર્યા કરતો હતો. આ વૈરપક્ષની દીક્ષા લઇને તેણે તેના અગ્નિમાંજ ભારતમાતાનાં રત્નરૂપ પુત્રોને હોમ્યા, હોમાવ્યા તથા છેવટે પોતે પણ વીરની પેઠે યુદ્ધ કરી સો ભ્રાતાઓની સાથે હોમાઈ જઇને ભારતભૂમિને નિસ્તેજ કરી મૂકી! ખરેખર! બીજાનું અનિષ્ટ ઇચ્છનાર પોતાનું કે બીજાનું કોઇનું પણ ઇષ્ટ સાધી શકતો નથી; અને અનેક જમાનાસુધી ઉલટો પોતાની અપકીર્તિજ મૂકી જાય છે.×

× **દુર્યોધન**—દૈવ શ્રેષ્ઠ કે પુરુષાર્થ? આ પ્રશ્ન જેને ઉપસ્થિત થતો હોય તેણે દુર્યોધનનું દષ્ટાંત જોવું. પુરુષાર્થ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખનાર અને દૈવને લેશ પણ ન ગણકારનાર દુર્યોધન આખરે દૈવથીજ હણાયો. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય જેવા બળવાન મહારથીઓને, પાંડવો તરફ તેમનો પક્ષપાત હતો છતાંયે પોતાના પક્ષમાં રાખવાનો સફળ પ્રયાસ દુર્યોધનનોજ હતો. તેની રાજનીતિને લીધેજ વીર, વૃદ્ધ અને સારાસારનો વિવેક સમજનારા ભીષ્મ જેવા યોદ્ધાઓ દુર્યોધનના અન્યાયી પક્ષમાં ઠેઠ સુધી રહ્યા અને લડતાં મરાયા. જેમ જેમ દુર્યોધન હારતો ગયો, તેમ તેમ 'પુરુષાર્થ નકામો છે, દૈવ સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે' એમ તેને લાગતું હતું. દુર્યોધનનું જીવન તપાસનાર હરકોઇને પણ એમ લાગ્યાવિના નજ રહે.

મહાભારત વાંચનારને પાંડવો તરફ પક્ષપાત થાય છે. જો મહાભારતકારે આવી વલણ ન લીધી હોત, તો દુર્યોધન કુશળ રાજનીતિજ્ઞતરીકે શ્રેષ્ઠ હતો, એમાં લગારે સંશય નથી. પિત્રાઇઓમાં દ્વેષ અનાદિકાળથી ચાલતો આવેલો હોય તેની તીવ્ર કટુતા હજુ પણ જેવી ને તેવી જળવાઈ રહી છે. પાંડવોને તે જન્મથીજ ધિક્કારતો હતો. કર્ણ અને અર્જુન તેમજ દુર્યોધન અને ભીમસેન આ બંને વચ્ચે બાળપણાથીજ ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને વેર ઉદ્‌ભવ્યાં હતાં. દુર્યોધનનો દ્વેષ, એટલી સીમા સુધી પહોંચી ગયો હતો કે પાંડવોને તસુપૂર પૃથ્વી આપવી નહિ, એવો તેણે સંકલ્પ કર્યો હતો. પોતાના જીવતાં તો તેણે પાંડવોને ખરેખર તસુપૂર ભૂમિ આપી નહોતી. એના દેહમાં પ્રાણ હતા ત્યાંસુધી એણે પાંડવોને જંપવા દીધા નહોતા.

ભીષ્મ અને દ્રોણાચાર્યને જોકે એણે પોતાના પક્ષમાં રાખી યુદ્ધમાં પાંડવો સામે લડાવ્યા હતા, છતાં દુર્યોધનને તેમના ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેણે અનેકવાર ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યને મહેણાં મારી

ભીષ્મપિતામહ

શાંતનુથી ગંગામાં ઉત્પન્ન થયેલા વસુઓના અંશાવતાર ભીષ્મ જળહળતી દિગંત કીર્તિ ધામરૂપ છે. તે દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા, ધર્મમૂર્તિ, સત્યવાદી, વિદ્વાન, પ્રૌઢ, રાજ્યનીતિજ્ઞ, ઉદાર, જિતે દ્રિય, ગુણજ્ઞ, સલાહકાર તથા સમભાવવાળા હતા. તેમણે પિતૃભક્તિથી પિતાના સંતોષને મ પોતે રાજ્યાધિકારી છતાં રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો હતો અને અખંડ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળ્યું હતું. તેમ એ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા અનુપમજ છે. તે યુદ્ધમાં પણ અદ્વિતીય હતા. તેમણે ક્ષત્રિયસંહારક પરશુરા ની સાથે ત્રેવીસ દિવસસુધી અજિત યુદ્ધ કર્યું હતું અને છેવટે દેવાજ્ઞાથીજ તે યુદ્ધ બંધ કરવા આવ્યું હતું. તે દુર્યોધનને વારંવાર સત્ય ઉપદેશ કરતા હતા; પરંતુ દુર્યોધન તે માનતો ન હતો. તેમ પાંડવો સાથે સમાધાન કરવા દુર્યોધનને બહુ બહુ સમજાવ્યો; પણ તે ન સમજતાં જ્યારે યુદ્ધ કરવાને જ નિશ્ચય થયો, ત્યારે પોતે દુર્યોધનના રાજ્યકાળમાં તેના અપૂર્વ માનસાથે રહેલા હોવાથી તેના સેનાપતિતરીકે યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા; અને તેમણે 'પુરુષ અર્થનો દાસ છે, અર્થ કોઇનો દાસ નથ આ રીતે યુધિષ્ઠિરને પોતાની સત્ય સ્થિતિ કહી દીધી. પછી વૃદ્ધ છતાં પણ તેમણે તરુણ યોદ્ધાની દશ દિવસસુધી રણમાં ઘૂમી રણરંગ રાખ્યો; તથાપિ તે પાંડવોનેજ સત્યના પક્ષી માનીને તેમનુંજ શુ ઇચ્છતા હતા તથા અંતે તેઓનોજ વિજય થનાર છે એમ માનતા હતા. તે વૃદ્ધનો બાણપ્રહાર બહુ તીવ્ર થઈ પડતો હતો અને તેથી તેમણે શ્રીકૃષ્ણ પાસે પણ ચક્ર પકડાવ્યું હતું. આ તેમની અદ્ભુ શક્તિનો જ્વલંત નમુનો છે.

ભીષ્મપિતામહ પરમ ધર્મજ્ઞ તથા તત્ત્વજ્ઞાની હતા. તેમનું તે જ્ઞાન તેમની સાથેજ નષ્ટ ન થ જાય પણ આ લોકમાં જળવાઇ રહે, એ હેતુથી યુદ્ધ થઇ રહ્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરને લઇને કુરુક્ષેત્ર જ્યાં બાણશય્યા ઉપર ભીષ્મ પડયા હતા ત્યાં ગયા હતા. તે સમય શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી તથા યુધિ ની પૃચ્છાથી મહાત્મા ગાંગેયે રાજધર્મ, દાનધર્મ, આપત્ધર્મ અને મોક્ષધર્મ અનેક દૃષ્ટાંતો સ હૃદયંગમ થાય તે રીતે ઉપદેશ્યા હતા; કે જે અનુપમ ઉપદેશથી મહાભારતનો લગભગ ચતુર્થાંશ જેટ શાંતિપર્વ તથા અનુશાસન પર્વ નામનો ભાગ ભરેલો છે.તેમનું એ અક્ષય શરીર હજીપણ અક્ષયજ રહેલું છે

કહી સંભળાવ્યું હતું કે, 'તમે મારા આશ્રય નીચે પોષાયા છો,છતાં તમે પાંડવો તરફ પક્ષપાત રા યુદ્ધ કરો છો.' ભીષ્મ-દ્રોણચાર્યને દુર્યોધનના આવા સ્વભાવથી ખોટું લાગ્યું હતું. દુર્યોધન વ વારે કર્ણનાં વખાણ કરતો, ને તેના વડેજ યુદ્ધ જીતાશે, એમ કહી ચૂક્યો હતો.

દુર્યોધન જીભે મીઠો હતો. શલ્યને કર્ણનો સારથિ દુર્યોધનની મીઠી જીભજ બનાવી શ એની મધુર વાણીવડેજ અશ્વત્થામા અને કર્ણ વચ્ચે થયેલું વાગ્યુદ્ધ શમ્યું હતું. દુર્યોધનની અમૃ સમી વાણીથી ભોળવાઇ ધૃતરાષ્ટ્ર તેના કાર્યમાં હાજીહાજ ભણતો. પોતાના ભાણેજોને લજી શલ્ય દુર્યોધનના પક્ષમાં ભળ્યો, એ દુર્યોધનની રાજનીતિને લીધેજ બન્યું.

× **ભીષ્મ**—વસિષ્ઠઋષિની ધેનુનું હરણ કરનાર આઠ વસુઓ ઋષિના શાપથી શરમીંદા થ મનુષ્યયોનિમાં કોને ત્યાં અવતાર લેવો એના વિચારમાં હતા, તેટલામાં તેમણે શાંતનુરાજ પરણવા જતાં ગંગાજી મળ્યાં. વસુઓને મળેલા શાપનો વૃત્તાંત જાણી ગંગાજી ખિન્ન થયાં, પ વસુઓનું ભલું કરવાની ઇચ્છાથી આઠે વસુઓને પોતાને ત્યાં અવતાર લેવાની તેમણે સૂચના કર તેમણે વસુઓને ખાત્રી આપી કે, મનુષ્યયોનિમાં જન્મ થતાંજ તેઓ શાપ-મુક્ત થશે. માત્ર નામના વસુને પોતાના પુત્રતરીકે રાખી લેવાની તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી. ગંગાજીની આ સૂચન નુસાર આઠે વસુઓએ વારાફરતી શાંતનુ રાજાને ત્યાં અવતાર લીધો. ગંગાજીએ તેમને જન્મતાં જળશાયી કરી શાપમુકત કરી દીધા. માત્ર દ્યો નામના વસુને તેમણે પુત્રતરીકે રહેવા દીં અને તેનું નામ દેવવ્રત પાડયું.

મત્સ્યગંધાથી મોહ પામી ભાન ભૂલેલા શાંતનુ રાજાની ઉદાસીનતા જોઇ દેવવ્રતે યુક્તિ પિતાના દુઃખનું કારણ જાણી લીધું. મત્સ્યગંધાના પિતા પાસે જઈ દુઃસાધ્ય પ્રતિજ્ઞા લઈ તેમ પોતાને ત્યાં અપરમાનું સ્થાપન કર્યું. આમરણાંત બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞાને લીધે દેવ પછીથી 'ભીષ્મ' નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પુત્રના સુખને ભોગે પિતાને મનમોહના મળી, તે

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય

ભરદ્વાજના પુત્ર દ્રોણાચાર્ય દારિદ્યથી પીડાઇને કુટુંબ સાથે પોતાના મિત્ર દ્રુપદને ત્યાં ગયા હતા; પરંતુ દ્રુપદે તેમની મૈત્રી સ્વીકારવા ના કહીને તેમનું અપમાન કર્યું. દ્રોણાચાર્યને તે હાડોહાડ વ્યાપી ગયું, પણ બોલ્યાવિના મનમાંજ વૈર વાળવાનો સંકલ્પ કરી તે ત્યાંથી હસ્તિનાપુરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે કુરુવંશી કુમારોને તથા ઈતર રાજકુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવી તૈયાર કર્યા અને તેઓની પાસે ગુરુ-દક્ષિણામાં દ્રુપદને બાંધી લાવવાની માગણી કરી. પ્રતાપી અર્જુને તે કાર્ય કર્યું અને દ્રોણગુરુને દ્રુપદનું અર્ધું રાજ્ય આપ્યું. એ રીતે તેનું અર્ધું રાજ્ય લઇ તેઓ શાંત પડયા. આ તેમના અદ્દભુત પ્રભાવનો નમુનો છે. જો કે તેમણે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને પોતાની શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવી હતી, પરંતુ તેઓમાંથી અર્જુનજ તેમની વિદ્યાનો ખરો રહસ્યજ્ઞ હતો. અર્જુને પોતાની ચાલાકીથી તથા ગુરુભક્તિથી ગુરુનું ચિત્ત હરી લીધું હતું; અને તેથીજ દ્રોણાચાર્ય જે બ્રહ્માસ્ત્ર પોતાના પુત્રને પણ આપતાં આનાકાની કરતા હતા તે બ્રહ્માસ્ત્ર તેમણે પૂરેપૂરી ખુશીથી અર્જુનને આપ્યું હતું. દુર્યોધનના રાજ્યકાળમાં તેના તરફથી મળેલા સન્માનનો તેમણે યુદ્ધમાં તેના પક્ષમાં રહી પાંચ દિવસ સેનાપતિતરીકે રણમાં ઘૂમી બદલો વાળ્યો હતો. એ પાંચ દિવસનું યુદ્ધ ઘણું ભયંકર તથા અવનવું નિવડયું હતું,

---

પિતાએ ઉમળકાથી પુત્રને વરદાન આપ્યું કે, 'તું ઇચ્છીશ ત્યારેજ તારૂં મરણ થશે.' આમરણાંત અસ્ખલિત બ્રહ્મચર્યના પાલનથી આવો અલભ્ય લાભ થાય તેમાં નવાઈ પણ શી હોય!

ભીષ્મે પરશુરામ પાસેથી ધનુર્વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. એકવીસ વાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કર-નાર જામદગ્નિના શિષ્ય ભીષ્મ પણ દુર્ધર્ષ અને અપ્રતિમ યોદ્ધા હતા. શાલ્વ અને કાશિરાજ સાથે એકીવખતે બાથ ભીડી તેમને હરાવનાર ભીષ્મ અજેય મનાવા લાગ્યા. ભીષ્મ કૌરવપક્ષનું કવચ હતા.

કૌરવપક્ષનું રક્ષણ ભીષ્મને લીધેજ થતું હતું, એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. મહાભારતના અઢાર દિવસના સંગ્રામમાં દશ દિવસ સુધી તો ભીષ્મેજ યુદ્ધ કર્યું હતું. નારાયણના અવતાર મનાતા શ્રીકૃષ્ણની નિઃશસ્ત્ર રહેવાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરાવનાર ભીષ્મ હતા. ભીષ્મે બે વાર કૃષ્ણ પાસે રથચક્ર ઉપડાવ્યું હતું. મહાભારતના યુદ્ધસમયે લગભગ ૧૩૫ વર્ષની વયે ભીષ્મ જયારે ઘવાઇને બાણશય્યામાં પડયા, ત્યારે પિતાના વરદાનને લીધે એકદમ તે મૃત્યુવશ ન થયા. ઉત્તરાયણના સૂર્ય થતાંસુધી તેમણે પ્રાણવાયુને રોકી રાખ્યો.

રાજ્યતંત્રની અંદર રહીને રૈયતવર્ગનો પ્રત્યેક જણ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને અમલમાં મૂકી શકતો નથી; રાજ્યપતિ જે કાંઇ કરે, તે બધું યોગ્યજ હોય, એમ પણ બનતું નથી; તેમ છતાં પ્રજાવર્ગ જ્યાંસુધી અમુક શાસનને સ્વીકારે, ત્યાંસુધી તે શાસનનાં કાર્યોને સામાન્ય રીતે અનુકૂળ થઇ જવું અને તેમાં સહાય કરવી, એ પ્રજાવર્ગનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે. કૌરવોનો પક્ષ અન્યાયી હતો અને તે વાત ભીષ્મ જાણતા હતા; છતાં તેમણે કૌરવોને સહાય કરી તથા પાંડવોની સામે યુદ્ધ કર્યું. ભીષ્મનું આવું વર્તન મહાભારતકારનેયે નથી રુચ્યું; તેથી ભીષ્મના મુખમાંથી એમણે વચનો કઢાવ્યાં છે કે:—

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्। इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः॥ (ભીષ્મ૦)

અર્થાત્—"પુરુષ અર્થનો દાસ છે, પણ અર્થ કોઇનોયે દાસ નથી. હે મહારાજ! આ સત્ય છે. ખરેખર, કૌરવોએ મને અર્થથી બાંધી લીધો છે."

આમ છતાંયે ભીષ્મનું દિલ સ્વાભાવિક રીતે પાંડવો તરફ આકર્ષાતું હતું. તેમણે ઘણી વાર દુર્યોધનને પાંડવો તરફ મમતા રાખવા સમજાવ્યો હતો, છતાં દુર્યોધને ઘણી વાર અપમાનથી પિતામહની અવગણના કરી હતી. 'કૌરવોમાં રહેવું ને પાંડવોનો જય ઇચ્છવો' એ પ્રચલિત લોકોક્તિ ભીષ્મના આવા વર્તનને લીધેજ ઉદ્દભવી લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણને નારાયણના અવતારતરીકે પ્રથમ ભીષ્મેજ ઓળખ્યા હતા. રાજસૂય યજ્ઞમાં અર્ઘ્યપ્રદાનસમયે શિશુપાલ આદિ બળવાન નરેન્દ્રોના આક્ષેપો સહી લઇને પણ ભીષ્મે શ્રી-વાસુદેવને પ્રથમ અર્ઘ્ય આપવાની યુધિષ્ઠિરને સૂચના કરી. યુદ્ધસમયે હાથમાં ચક્ર લઇ પોતાની સામે ધસી આવતા શ્રીકૃષ્ણને હાથે મરણ પામવા ભીષ્મ ઉત્કંઠિત થયા હતા. બાણશય્યા ઉપર રહ્યે રહ્યે પણ ભીષ્મ વારે વારે જનાર્દનની સ્તુતિ કરતા હતા.

દ્રોણાચાર્ય યુદ્ધમાં અદ્‌ભુત પરાક્રમ કરતા હતા; પરંતુ અર્જુન સામો આવી વિનય દેખાડતો, એટલે તે આઘાપાછા થઇ જતા હતા. એજ પ્રેમનું પ્રાબલ્ય! તે અદ્‌ભુત પરાક્રમ કરી અનેક યોદ્ધાઓને હણી છેવટે અશ્વત્થામાને મરેલો જાણીને તથા ઋષિઓના ગુપ્તસંકેતથી હથિયાર ત્યજી દઇને સમાધિસ્થ થયા; અને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તેમનો શિરચ્છેદ કરીને પૂર્વવૈર વાળ્યું. દ્રોણગુરુ શમદમ-સંપન્ન, તપસ્વી, નિડર, સત્ય તથા સ્પષ્ટ બોલનારા, અદ્વિતીય શસ્ત્રાસ્ત્રવેત્તા, સર્વ વિદ્યામાં કુશળ, પ્રભાવશાળી, શિક્ષણકળામાં નિપુણ, રાજનીતિના જ્ઞાતા અને અદ્‌ભુત પરાક્રમી હતા. તેમને યુદ્ધ પ્રિય ન હતું, તથાપિ તે દુરાગ્રહી દુર્યોધનને ત્યજી શક્યા નહિ. તેઓ યુદ્ધમાં તેના તરફથી યથાસામર્થ્ય લડયા; પણ જય તો પાંડવોનોજ ઇચ્છતા હતા. તેઓ પ્રભાવશાળી આચાર્ય-તરીકે પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે.×

અશ્વત્થામા

દ્રોણગુરુનો પુત્ર અશ્વત્થામા ધનુર્વેદજ્ઞ, સમર્થ, બ્રાહ્મ તથા ક્ષાત્રતેજથી સંપન્ન અને વિદ્વાન છતાં સાહસી તથા ક્રોધી પણ હતો. તે દુર્યોધનનો મિત્ર બનીને તેને અનુકૂળ રહેતો હતો. તેનામાં ક્ષમાશક્તિ ન હોવાથી તેણે દ્રોણાચાર્યના આપેલા બ્રહ્માસ્ત્રનો દુરૂપયોગ કરી કુરુવંશના ક્ષયનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો હતો. વળી યુદ્ધને છેલ્લે દિવસે તેણે પોતાના રાજા દુર્યોધનને પડેલો જોઇ, રાત્રે પાંડવોની છાવણીમાં અતિ દુષ્ટ કર્મ કર્યું હતું; અને તેથી તેને શ્રીકૃષ્ણે તથા વ્યાસે ત્રણ હજાર વર્ષસુધી નિર્જન અરણ્યમાં એકલવાયા રહેવાનો તથા દેહમાંથી પરુની દુર્ગંધ નીકળવાનો શાપ આપ્યો હતો. એ પણ કૌરવપક્ષના બચેલા ત્રણ યોદ્ધાઓમાંનો એક હતો.

બ્રહ્મચર્ય, દીર્ઘ આયુષ્ય, અનુભવ અને ઊંડા અભ્યાસને લીધે ભીષ્મનું જ્ઞાન અગાધ હતું. શાન્તિપર્વમાં જ્ઞાનની મંજૂષાઓમાં અનુભવ, તત્ત્વજ્ઞાન અને મનુષ્યત્વમોંનાં ગહન વચનો છલકાઈ જતાં દેખાય છે. યુદ્ધભૂમિ ઉપર વૃદ્ધ ભીષ્મ જેટલા ઉત્સાહથી ઘૂમ્યા હતા, તેટલાજ ઉત્સાહથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને શાન્તિનો પાઠ પઢાવવા યત્ન કર્યો હતો.

"પિતામહ એ પુરાણ અનુભવની મૂર્તિ છે. એમનું જ્ઞાન, એમની નીતિ અને એમના સદ્‌ગુણોમાં આ દેશની આશા છે, પણ અધર્મનો રાજનય જ્યારે તેને અધર્મના યુદ્ધમાં આગળ કરશે, ત્યારે યોગેશ્વર કૃષ્ણ પ્રતિજ્ઞા મૂકી શસ્ત્ર ધરશે અને ક્રિયાવાન અર્જુનને ધૃષ્ટતર કરશે, અને કન્યાના શરીરમાંથી પુરુષશરીરરૂપે પ્રકટ થયેલા શિખંડીને આગળ કરી વિચિત્ર વ્યૂહ રચશે. શિખંડીના સામા પિતામહ મનસ્વિતાથી અસ્ત્રપ્રહાર નહિ કરે અને શિખંડીની પાછળથી આવતાં બાણોને વશ થશે......પિતામહ પડયા પછી પણ જીવે છે. સાત્વિક વૃત્તિવાળા સુપાત્ર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર પાસે શ્રીકૃષ્ણ યોગેશ્વર પિતામહના આટલા આયુષ્યનો પરમ લાભ લેવડાવે છે."

(**સરસ્વતીચંદ્ર, ભા. ૪ થો**)

× **દ્રોણાચાર્ય અને અશ્વત્થામા**—પવનથી ઉડી જતા વસ્ત્રને લેવા જવા પ્રયત્ન કરતી ઘૃતાચી અપ્સરાને વિવસ્ત્રા જોઇ, નદીને તીરે સૂર્યને અર્ઘ્ય આપતા ભરદ્વાજઋષિનું ચિત્ત કામવિકારથી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું. કામવ્યાકુળતા બેહદ વધી જવાને લીધે ઋષિનું વીર્ય સ્ખલિત થઇ ગયું. તે વીર્યને તેમણે દ્રોણ નામના પાત્રમાં ઝીલી લીધું; ને તેમાંથી જે બાળકનો જન્મ થયો, તેનું નામ દ્રોણ પાડવામાં આવ્યું. મહાભારતકાર દ્રોણના જન્મસંબંધે આમ ઉલ્લેખ કરે છે. સ્ત્રી–રજવિના એકલા પુરુષ–વીર્યથી બાળક ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, એ સુપ્રજનનશાસ્ત્રનો નિયમ છે. એ નિયમ વિરુદ્ધ વેદવ્યાસે દ્રોણનો જન્મ વર્ણવવામાં શો ઉદ્દેશ રાખ્યો હશે, એ સમજાતું નથી.

અમાતૃક દ્રોણની બાલ્યાવસ્થા અને યુવાવસ્થા ઘણી રંક હતી. તેમણે પરશુરામ પાસેથી દિવ્ય અસ્ત્રવિદ્યા સંપાદન કરી હતી. અગ્નિવેશ નામના ઋષિને ત્યાં અભ્યાસ કરતાં તેમને બાલ્યાવસ્થામાં દ્રુપદની સાથે મિત્રાચારી થઇ હતી. ગુરુને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણ અને સુદામાના જેવાજ આ બે જણા મિત્રો થઇ રહ્યા હતા. મિત્રાચારીના પ્રસંગમાં દ્રુપદે દ્રોણને ભવિષ્યમાં પોતાને રાજ્ય મળ્યા પછીથી સારો લાભ આપવાની આશા આપી હતી. બંને મિત્રો ગુરુને ત્યાંથી છૂટા પડયા અને દ્રુપદ રાજા થયો. દ્રોણ એટલા બધા ગરીબ દશામાં હતા કે પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામાને બાળપણમાં દૂધ આપવાને ગાયનું સાધન પાસે નહિ હોવાથી, અને દૂધને માટે અશ્વત્થામાએ

કૃપાચાર્ય

શિકાર કરવા નીકળેલા શાંતનુરાજાએ બે બાળકોને નિરાધાર જોઇને કૃપાથી લીધાં અને તેથી તેઓનાં નામ કૃપ તથા કૃપી પાડયાં. તે પછી શરદ્વાનઋષિ કે જે નિરંતર ધનુષ્યબાણ સાથેજ વિહાર કર્યા કરતા હતા, તેમણે આવીને કૃપાચાર્યનાં ગોત્રાદિક કહ્યાં તથા સંસ્કાર કરીને તેમને ધનુર્વેદાદિ વિદ્યા ભણાવી. એ કૃપાચાર્યજ કુમારોના પ્રથમ ગુરુ હતા. તેમણેજ તેઓને ધનુર્વેદાદિ વિદ્યા પણ શીખવી હતી; પરંતુ ઉન્મત્ત થઇ ગયેલા કુમારો ઉપર યથાર્થ છાપ પાડે એવા તેજસ્વી ગુરુની જરૂર હોવાથી ભીષ્મપિતામહે દ્રોણાચાર્યનો મેળાપ થતાં તેમને રાખી લીધા હતા. કૃપાચાર્ય સૌમ્ય પ્રકૃતિના, વિદ્વાન, સત્યવક્તા, ભીષ્મ તથા દ્રોણાચાર્યની બુદ્ધિને અનુસરનારા, યુદ્ધનિપુણ અને રાજ્યાશ્રિત હતા. તેમણે પણ યથાસામર્થ્ય યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. કૌરવપક્ષના બચેલા ત્રણ મહાયોદ્ધામાંના તે એક હતા. તે જનમેજયના સમયસુધી વિદ્યમાન હતા.

બાળહઠ લીધેલી હોવાથી, દ્રોણે પાણીમાં લોટ મેળવી તેને દૂધનું રૂપ આપી અશ્વત્થામાને આપ્યું હતું. પોતાની રંક દશાનાં ફળ પુત્રને ભોગવવાં પડે છે, તેમ વિચાર આવતાં દ્રોણની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેમને દ્રુપદ સાંભર્યો. દ્રુપદ આ વખતે રાજા થયો હતો. તેથી દ્રોણ દ્રુપદના રાજ્યમાં આવવા નીકળ્યા; પણ રાજા થયા પછી દ્રુપદનો સખાભાવ મોળો પડી ગયો હતો એટલે ફાટાંતૂટાં લૂગડાંમાં આવેલા દ્રોણનો તેણે તિરસ્કાર કર્યો. દ્રોણને ઘણું માઠું લાગ્યું, પણ પોતે એકલા હોવાથી તે વખતે કાંઇ કરી શકયા નહિ.

દ્રોણ કૃપાચાર્યની બહેન કૃપી વેરે પરણ્યા હતા. કૃપાચાર્ય કૌરવોને ત્યાં રહેતા હતા. પાંડવ-કૌરવો એક દિવસ રમત રમતા હતા, ત્યાં યોગચમત્કૃતિથી દ્રોણે પાંડવકૌરવોની પ્રીતિ મેળવી. ભીષ્મને ખબર થતાં તેમણે દ્રોણને પાંડવકૌરવોના ગુરુતરીકે નીમ્યા. દ્રોણગુરુએ પાંડવકૌરવોને અસ્ત્ર-વિદ્યા સંપૂર્ણ શીખવી. પોતાના પુત્ર અશ્વત્થામા કરતાં પણ તેમનો પ્રેમ અર્જુન તરફ વિશેષ હતો, અને તેથી તેને ઘણી ગુપ્ત વિદ્યાઓ શીખવી હતી.

ક્ષત્રિયોના સંસર્ગમાં આવીને અને કૌરવોના દરબારની ખટપટોનો પટ લાગ્યાથી દ્રોણાચાર્ય કેવળ બ્રાહ્મણ રહી શકયા નહિ, તેમનામાં ક્ષાત્રતેજનાં કિરણોનો પ્રકાશ થવા માંડયો હતો. કૌરવ–પાંડવોને અસ્ત્રવિદ્યા શીખવી, ગુરુદક્ષિણામાં તેમણે દ્રુપદનો પરાભવ કરવાની યાચના કરી. એકલો અર્જુન આ યાચનાને સફળ કરી શકયો. પાંડવો ઉપર કૌરવો અત્યાચાર કરતા હતા, તેથી દ્રોણાચાર્યનો અંતરાત્મા વિદીર્ણ થઇ જતો હતો. દુર્યોધનના આભારતળે દબાયેલા–ચંપાયેલા હોવાથી દ્રોણાચાર્ય પ્રત્યક્ષ રીતે દુર્યોધનના પક્ષમાં રહ્યા, છતાં પરોક્ષ રીતે પાંડવોનોજ વિજય ઇચ્છતા હતા. શ્રીકૃષ્ણ-ને ઇશ્વરાવતારતરીકે પ્રથમ ભીષ્મે અને પછી દ્રોણાચાર્યેજ ઓળખ્યા હતા. તેમની તો દૃઢ માન્યતા હતી કે, **यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥** (દ્રોણ પર્વ) યુદ્ધારંભે યુધિષ્ઠિરને આમ કહીનેજ તેમણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું હતું.

યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય દુર્ધર્ષ હતા. જયાંસુધી દ્રોણાચાર્ય હતા ત્યાંસુધી પાંડવો વિજય પ્રાપ્ત કરી શકયા નહોતા. અર્જુન સાથે તેઓ મૃદુ યુદ્ધ કરતા અને તેથીજ અર્જુન જયદ્રથને મારવા શક્તિમાન થયો હતો. ભીષ્મના કરતાં દ્રોણાચાર્ય જયારે સેનાધિપતિ થયા, ત્યારે કૌરવપક્ષે પાંડવપક્ષ ઉપર સચોટ ઘા કર્યા હતા. અભિમન્યુ, ઘટોત્કચ વગેરે યોદ્ધાઓ દ્રોણાચાર્યના સમયમાંજ મરાયા હતા. જયારે કેમે કર્યા દ્રોણાચાર્ય મર્યા નહિ, ત્યારે શ્રીકૃષ્ણના સંકેતથી ભીમે અશ્વત્થામા નામના હાથીનો નાશ કરી નાખ્યો અને સૈન્યમાં બૂમ ઉડાડી કે, "અશ્વત્થામા મરાયો." પુત્રના મરણનો સંશય પડવાથી દ્રોણાચાર્યે યુધિ-ષ્ઠિરનાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો; ત્યારે યુધિષ્ઠિર **अव्यक्तमब्रवीद्राजन्हतः कुंजर इत्युत ॥**

"પુત્ર મુઓ એ સમાચારથી ક્ષત્રિય જયાં અસ્ત્ર તજે નહિ, ત્યાં તે બ્રાહ્મણ દ્રોણાચાર્યે ત્યજ્યાં. યુદ્ધકાળે અનેક ઋષિઓ રણક્ષેત્રમાં આવ્યા અને અધર્મને અર્થે કરવા માંડેલું યુદ્ધ પડતું મૂકવા દ્રોણાચાર્યને સૂચના કરી. એ ઋષિઓની સૂચનાએ દ્રોણાચાર્યનું હૃદય કંપાવ્યું. એ અવસ્થાએ શીર્ણ કરેલા બ્રહ્મલક્ષને ધૃષ્ટદ્યુમ્ને તોડી પાડયું......ધૃષ્ટતાવાળા પ્રકાશવાળો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન ક્ષત્રિયના ઘરમાં પ્રકટ થયો, તે બ્રાહ્મણત્વનો દુરુપયોગ કરનાર ગુરુજનને હણવા માટે." **(સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો)**

ભીષ્મની માફક દ્રોણાચાર્યને પણ દુર્યોધનનો અન્યાય સાલ્યો હતો, તેમણે દુર્યોધનને પાંડવો

વિદુરજી

ધર્માવતાર વિદુર સાધુપુરુષ હતા. તેમને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તથા પાંડુના પુત્રો સમાન હતા; તેમ છતાં જ્યારે દુરાત્મા દુર્યોધને પાંડવોના વિનાશને માટે પ્રપંચો રચવા માંડયા, ત્યારે તે દુર્યોધનનાં કાવતરાંઓથી પાંડવોને બચાવવા તેમના સલાહકાર થઈ પડયા હતા. તે ભવિષ્યવેત્તાની પેઠે ભાવિ પરિણામ પણ કહેતા હતા અને તેમના કહેવા પ્રમાણેજ ફળ પ્રત્યક્ષ થતું હતું. દુર્યોધનના જન્મસમયે તેને ગધેડાની પેઠે ભૂંકતો સાંભળી વિદુરે તેને કુરુકુળસંહારના મૂળરૂપ જણાવી ત્યજી દેવા કહ્યું હતું; પણ પુત્રપ્રિય ધૃતરાષ્ટ્ર તેમ કરી શકયા ન હતા. વિદુર બહુ સ્પષ્ટવક્તા હતા. તે દુર્યોધનના, તેના મળતીઆઓના તથા ધૃતરાષ્ટ્રના દોષો પણ તેઓની સમક્ષજ સંભળાવી દેતા હતા, સદુપદેશ આપતા હતા, અને શુભેચ્છા પણ રાખતા હતા; પણ તે દુર્યોધનને પાલવતું નહિ. તે ચીઢાઇ જઇને વિદુરનું અપમાન કરતો હતો તથા તેમને શત્રુ લેખતો હતો. વિદુર તેવી સ્થિતિમાં સુખને ખાતર પડી રહ્યા ન હતા; પરંતુ તેમને ધૃતરાષ્ટ્રના ઉપર અપૂર્વ બંધુપ્રેમ હતો, એટલે તેમનીજ સેવાનિમિત્તે તે ત્યાં પડી રહેતા હતા. છેવટે જ્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર વનમાં ગયા, ત્યારે પણ તે તેમની સાથે વનમાં ગયા હતા અને ત્યાંજ તેમણે દેહ છોડયો હતો. તે પાંડવોના પરમ શુભેચ્છક, ધર્મના પક્ષકાર, વિદ્વાન, વિવેકી, ચતુર, જિતેંદ્રિય, નીતિજ્ઞ તથા ઉત્તમ ઉપદેષ્ટા હતા. તેમની વિદુરનીતિ ઉત્તમ તત્ત્વોથી ભરેલી છે અને પ્રેમથી વંચાય છે. તે શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા અને તેથીજ વિષ્ટિ કરવા આવેલા શ્રીકૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રને ત્યાં મુકામ ન કરતાં વિદુરને ત્યાં ઉતર્યા હતા. એ હેતુથી લોકો કૃષ્ણચરિત્રમાં, દુર્યોધનના સમ્રાટ્‌વૈભવ આગળ વિદુરના અલ્પવૈભવને ભાજીનું રૂપક આપી હજીસુધી વિદુરની ભાજી ગાય છે. તે અધર્મીઓનો પક્ષ કરી યુદ્ધમાં ઉતર્યા ન હતા. વિદુર પોતાની ધાર્મિકતાથી તથા સાધુતાથી અમર થઇ ગયા છે અને મહાભારતનાં પૃષ્ઠોને દીપાવી ગયા છે.

કર્ણ

સૂર્યથી કુંતીની કુમારાવસ્થામાં ઉત્પન્ન થયેલો પણ ત્યજી દેવાથી અધિરથ નામના સૂતે ઉછેરેલો તથા તેનો પુત્ર ગણાતો કર્ણ, કૌરવપક્ષમાં અર્જુનના જેવો ધનુર્વેદજ્ઞ હતો. દુર્યોધનને અર્જુનનું પરાક્રમ જોઇને બહુ ગભરાટ થતો હતો; પરંતુ પરીક્ષાસમયે જ્યારે કર્ણે આવીને અર્જુનના જેવું પરાક્રમ કરી દેખાડયું, ત્યારથી તે તેને પોતાનો મિત્ર કરીને તથા તેને અંગદેશનું રાજ્ય આપીને પોતાને નિર્ભય માનતો હતો. ખરી રીતે કર્ણના આશ્રયથી નિર્ભય થવાને લીધેજ દુર્યોધને વૈરાગ્નિને છેવટસુધી શાંત કર્યો ન હતો. દ્રોણગુરુ, કૃપાચાર્ય તથા ભીષ્મપિતામહના ઉપર દુર્યોધનને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન હતો. તે તેઓને ઉભયપક્ષી માનતો હતો, પણ કર્ણને તો પોતાનોજ ગણતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ તે અર્જુનને અવસ્ય મારશે, એવો નિશ્ચય બાંધી બેઠો

સાથે દ્વેષ ન કરવા ઘણો સમજાવ્યો, છતાં કર્ણની સલાહથી દુર્યોધન વારે વારે ગુરુનો તિરસ્કાર કરતો. આથી દુર્યોધનને સલાહ આપવાનું દ્રોણાચાર્યે ત્યજી દીધું.

દ્રોણાચાર્ય અને કૃપીનો પુત્ર અશ્વત્થામા ઘણી નીચ બુદ્ધિનો હતો. ધનુર્વિદ્યામાં પ્રવીણ, વિદ્વાન અને બળવાન હોવા છતાં તેનામાં આભિજાત્યનો અભાવ હતો. સુસંસ્કારવિના તેણે વિદ્યાનો દુરુપયોગ કર્યો. "બ્રાહ્મણ વૈરનો પ્રેર્યો શું શું અનિષ્ટ અને અધર્મ કર્મ કરી બેસે તે જાણવું હોય તો અશ્વત્થામાનાં કર્મો જોવાં. **साक्षरा विपरीता राक्षसा भवन्ति** તેનું એ દૃષ્ટાંત છે." (**સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો**) તેણે પિતાનું વેર લેવાને પાંડવો સામે નારાયણાસ્ત્રનો ઉપયોગ કર્યો. પાંડવોના ઉંઘતા બાળકોનો તથા પાંચાલોનો તેણે રાત્રિએ સંહાર કરી નાખ્યો. દુર્યોધનનું પ્રિય કરવાની તીવ્ર ઇચ્છામાં અંધ થવાથી તેણે પાંડવોના વંશનો નાશ કરવાને ઉત્તરાના ગર્ભ ઉપર બ્રહ્માસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો. આમ નિરાધાર અને બાળહત્યાનું પાપ અશ્વત્થામાને લાગ્યું હતું. અર્જુનને હંફાવવા જેટલું અશ્વત્થામામાં બળ હતું. તેણે ધર્મથી યુદ્ધ કર્યું હોત, તો એનો સંહાર કરવાનું પાંડવોને ભારે થઇ પડત; પણ એના અધર્મેજ તેને નિસ્તેજ બનાવી દીધો. " દુષ્ટ અશ્વત્થામાને શિક્ષા એટલીજ થઇ કે તેના મસ્તકનો મણિ લઇ લેવામાં આવ્યો અને મસ્તકમણિહીન ચિરંજીવ થઇ આજસુધી જગતના શૂન્ય દેશોમાં એ કલ્પાંત કર્યાં કરે છે. (**સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો**)

હતો. કર્ણ શૂરો હતો પણ સાથે સાથે ભીરુ પણ હતો. તે ગંધર્વયુદ્ધમાં, ગોગ્રહણના યુદ્ધમાં અને મહાયુદ્ધમાં પરાઙ્‌મુખ થઇને નાસતો જોવામાં આવે છે. '**राधेये शौर्य भीरुते**'–કર્ણમાં શૌર્ય અને ભીરુતા બન્ને અન્વર્થ હતાં. તેનામાં શૌર્ય ક્ષત્રિયયોનિમાં જન્મવાથી હતું અને ભીરુતા સૂતને હાથે પોષણ થવાથી હતી. પરીક્ષાસમયે કર્ણનું પરાક્રમ જોઇને યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં તેના જેવો કોઈ ધનુર્ધારી નથી એવી દઢ છાપ બેસી ગઈ હતી; અને તે કર્ણ પડ્યો ત્યાંસુધી કેમે કરી નીકળી ન હતી. તેમને કર્ણની બહુ ભીતિ રહેતી હતી અને તેથીજ તેમણે કર્ણને માર્યાવિના આવેલા અર્જુનને અનેક દુર્વાક્યો સંભળાવી દીધાં હતાં. કર્ણ તપસ્વી, ઉદાર તથા દાતા હતો. તે નિત્ય પ્રાતઃકાળથી જળમાં ઉભો રહી, સૂર્ય પાછળ નમી જાય ત્યાંસુધી જપ કર્યા કરતો હતો. તે સમયે તેની પાસે જે કોઇ આવીને જે કંઇ માગે તે તેને આપતો હતો. કર્ણને કવચ તથા કુંડળ જન્મથીજ હતાં. તે જ્યાંસુધી તેના દેહ સાથે રહે ત્યાંસુધી તેનું મરણ ન થાય તેમ હતું; તેથી પોતાના પુત્ર અર્જુનના બચાવને માટે સાક્ષાત્ ઇંદ્રે બ્રાહ્મણના રૂપથી કર્ણની પાસે આવીને તે કવચકુંડળની માગણી કરી. કર્ણે તેને ઓળખ્યો, પણ ઉદારભાવથી તુરત શરીર ઉપરથી કવચ તથા કુંડળ ઉતરડી કાઢી તેને આપી દીધાં. આ તેની ઉદારતાથી સાશ્ચર્ય પ્રસન્ન થઇને ઇંદ્રે તેને એકનેજ મારે તેવી શક્તિ આપી હતી. કર્ણે તે શક્તિનો ઘટોત્કચથી ગભરાઇને તેના ઉપર ઉપયોગ કરી દીધો હતો. કર્ણ કૃતજ્ઞ તથા ટેકીલો હતો. શ્રીકૃષ્ણે વિષ્ટિ કરીને જતી વખતે તેને રથમાં બેસાડી, તે અધિરથનો પુત્ર નથી પણ કુંતીનો મોટો પુત્ર છે, એ વાત જણાવી અને તેને પોતાના પક્ષમાં આવવાથી રાજ્ય આપવા કહ્યું; પણ કર્ણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે, "પાંડવોના પક્ષમાં તમે છો તેથી જય પાંડવોનોજ છે; પરંતુ દુર્યોધને મને આજસુધી બહુ માનપાનમાં રાખ્યો છે તથા મારા આધાર ઉપર તેણે યુદ્ધ ઉભું કર્યું છે, તો હવે હું તેને છોડું તે અન્યાયજ ગણાય, માટે હું તેમ કરી શકતો નથી." વળી કુંતીએ પણ તે જપ કરતો હતો ત્યારે ગંગા ઉપર જઇને તેને સત્ય વાતથી જ્ઞાત કર્યો અને પાંડવોના પક્ષમાં આવવા સૂચવ્યું. કર્ણે તેમને પણ માર્મિક શબ્દોમાં ના જ કહી; પરંતુ ઉદારતાથી એ પણ જણાવ્યું કે, 'માતા! કાં તો અર્જુનવિનાના કર્ણ સાથે તમારા પાંચ પુત્રો રહેશે, કે કાં તો કર્ણવિનાના અર્જુન સાથે પાંચ પુત્રો રહેશે. હું અર્જુનવિના તમારા બીજા પુત્રોને મારીશ નહિ.' આ વચન તેણે છેવટસુધી પાળ્યુ હતું. તેના અડગ ટેકનો અને કૃતજ્ઞતાનો દુર્યોધનને ન ત્યજવારૂપી આ ઉજ્જ્વલ પૂરાવો છે. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી જલાંજલિ આપતી વખતેજ કુંતીએ કર્ણ કોનો પુત્ર હતો, તે પડદો ફોડ્યો હતો; અને તે જાણીને યુધિષ્ઠિર જીવતાંસુધીજ નહિ, પરંતુ સ્વર્ગમાં પણ શોક કરતા તેની શોધ કરવા લાગ્યા હતા. યુધિષ્ઠિરે જલપ્રદાનસમયે શોક કરતાં કહ્યું હતું કે, 'કર્ણ ઘણાં કુવાક્યો કહેતો હતો, તોપણ મારી માતાના જેવા તેના પગ જોઇને મારો ક્રોધ ઉતરી જતો હતો તથા હું વિચારમગ્ન થઇ જતો હતો.' એજ અદૃષ્ટ બંધુપ્રેમ! કર્ણ દાતા, શૂરો, યુદ્ધકુશળ, એકનિષ્ઠ અને ઉદાર હતો. તેની સાથે તે અદેખો, ચઢાવી દેનારો, આપવડાઇ હાંકનારો, ધૃષ્ટ તથા અભિમાની પણ હતો. તેના એ દુર્ગુણોથીજ તે અર્જુન ઉપર દ્વેષ રાખતો હતો અને તેથીજ તે દુર્યોધનને આડે માર્ગે દોરી જતો હતો તથા પોતે પણ અપકીર્તિનો ભાગી થતો હતો. તેણે જરાસંધને હરાવ્યો હતો તથા એકલાએ સ્વતંત્ર રીતે દિગ્વિજય કર્યો હતો. તેનાં એ કાર્યો, તેના અદ્‌ભુત શૌર્યને તથા શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાના નૈપુણ્યને સૂચવે છે. મહાયુદ્ધમાં તેણે બે દિવસ સેનાપતિપદ ઉપર રહીને ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું. છેવટે બ્રાહ્મણના શાપથી તેનું રથચક્ર ભૂમિએ ગળ્યું અને તે નીચે ઉતર્યો, તેજ વખતે શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી અર્જુને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે શરીરે ગૌર, ઉંચો, પ્રચંડ, તેજસ્વી તથા પ્રભાવશાળી હતો. તે પોતાની પાછળ દાતાતરીકેની અમર કીર્તિ મૂકી ગયો છે, સાથે સાથે દુર્યોધનના પાપસંબંધથી અપકીર્તિ પણ મૂકી ગયો છે. ×

× **દાનેશ્વરી કર્ણ**–અર્જુનનું સારથિપણું જો યોગેશ્વર કૃષ્ણે કર્યું ન હોત, તો અર્જુન કર્ણને જીતી શકત કે કેમ, તે શંકાસ્પદ છે. અર્જુન વિચારશીલ હતો, પણ કર્ણ સાહસિક હતો. યુદ્ધમાં વિચારશીલ કરતાં સાહસિકને ફાવવાની ઘણી તક મળે છે. સાહસિક સ્વભાવને લીધે કૃતાંત જેવા પરશુરામ

શકુનિ

દુર્યોધનનો મામો શકુનિ, કપટકળામાં નિપુણ હતો. તે દુર્યોધનનો સલાહકાર હતો, દુર્યોધનની દુર્વાસનાઓને પ્રથમ તો તે રોકવા યત્ન કરતો; પણ પછી ભાણેજના આગ્રહને તાબે થઇ તેને મદદ પણ કરતો હતો તથા દુર્યોધનની સાથે રહીને ધૃતરાષ્ટ્રને ઉંધા પાટા બાંધવામાં સામેલ થતો હતો. યુદ્ધરૂપી મહાઅનર્થનું કારણ દ્યૂત ગણીએ તો તેનું કારણ મામો શકુનિ હતો. તેણે યુધિષ્ઠિરને દ્યૂતમાં કેવળ કપટથીજ હરાવ્યા હતા; પણ યુદ્ધમાં તેની કપટકળા કામ લાગી નહિ અને તે છેવટે સહદેવને હાથે મરાયો તથા કપટીતરીકેનું નામ મૂકતો ગયો.

ધૃતરાષ્ટ્ર

અંધરાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બહુશ્રુત હતો. તે કૃત્યાકૃત્યને સમજતો હતો, પણ કાનનો કાચો હતો. તે રાજકાર્યમાં ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય, વિદુર અને કૃપાચાર્યની સલાહ લેતો હતો; તેમજ તે પાંડવોના સંબંધમાં પણ તેવીજ રીતે સલાહ લેતો હતો. કેટલીક વખતે તે પાંડવોને પણ અનુકૂળ થઇ

પાસે બ્રાહ્મણ બની કર્ણે દિવ્યાસ્ત્ર વિદ્યા સંપાદન કરી હતી. કર્ણનું કૌશલ્ય, બુદ્ધિ અને બળ જોઇ પરશુરામ તેના ઉપર ઘણા પ્રસન્ન થયા હતા. જ્યારે તેમણે એમ જાણ્યું કે, કર્ણ બ્રાહ્મણ નહિ પણ ક્ષત્રિય છે, ત્યારે પોતાની વંચના થયાથી તેમને ક્રોધ ચઢ્યો હતો; છતાં કર્ણની બુદ્ધિથી મુગ્ધ બનેલા હોવાથી પરશુરામે કર્ણને શાપની સાથેજ આશીર્વાદ પણ આપ્યો હતો. 'મારી આગળ અર્જુન શી વિસાતમાં ?' એ કર્ણનો ખ્યાલ જો કે ગર્વયુક્ત હતો, તોપણ અસ્થાને નહોતો.

સૂર્યનો પુત્ર કર્ણ કુંતીની કૌમાર્યાવસ્થામાં જન્મેલો હોવાથી કુંતીએ તેને ત્યજી દીધો હતો, એટલે રાધા નામની દાસીએ તેને ઉછેર્યો હતો. કુંતીના આવા આચરણથી કર્ણ મરણપર્યંત સૂતપુત્ર કહેવાયો. શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે તેને તેનાં સાચાં માબાપવિષે ચોખ્ખી વાત કરી, ત્યારે કર્ણને કુંતી ઉપર તિરસ્કાર આવી ગયો. પોતાના હલકા સ્થાનનું કારણ કુંતી પોતેજ છે, જાણી તેને ઘણુંજ લાગી આવ્યું. તેણે શ્રીકૃષ્ણને મોઢે એ સંબંધે શોચ કર્યો. પોતે સૂતપુત્ર હોવાથી ભરસભામાં દ્રૌપદીએ સ્વયંવરસમયે તેનું અપમાન કર્યું હતું, તે તેના દિલમાં સાલતું હતું. કુંતીના આચરણથી તેના તરફ તિરસ્કાર આવ્યા છતાં, જ્યારે કુંતીએ કર્ણને બોલાવ્યો, ત્યારે માતાને પુત્ર વચન આપે, તેમ તેણે કુંતીને વચન આપ્યું હતું કે, 'યુદ્ધમાં અર્જુનસિવાય પાંડવોમાંથી કોઇને પણ હું મારી નાખીશ નહિ.' પાંડવો તો પાંચના પાંચજ રહેશે, એની એણે કુંતીને ખાત્રી આપી હતી. તેણે પોતાનું આ વચન પાળ્યું હતું. જયદ્રથનું મરણ થયું તે દિવસે ભીમસેન કર્ણના સપાટામાં આવી ગયો હતો, પણ કુંતીને આપેલું વચન સંભારીને કર્ણે તેને જીવતો જવા દીધો હતો.

કર્ણની દાનવૃત્તિ મહાભારતમાં સવિશેષ આકર્ષક બને છે. તે કવચ અને કુંડળ સાથે જન્મ્યો હતો; અને અર્જુનનું-પોતાના પુત્રનું-ભલું કરવાની ઇચ્છાથી ઈંદ્ર તેનાં કવચકુંડળ લઇ લેવા બ્રાહ્મણનું રૂપ ધરી તેની પાસે આવવા નીકળ્યો. સૂર્યે પોતાના પુત્ર કર્ણને ચેતાવ્યો હતો કે, એની પાસે જ્યાંસુધી કવચકુંડળ છે, ત્યાંસુધી તેનું મૃત્યુ થનાર નથી. વળી ઇંદ્ર એને છેતરીને કવચકુંડળ લેવા આવનાર છે, એમ પણ તેને કહ્યું; ત્યારે દાનવીર કર્ણે કહ્યું કે, 'મારાં અહોભાગ્ય કે મારે ઘેર ઇંદ્ર જેવો યાચક આવશે. પ્રાણાંતે પણ હું ના તો નહિજ કહું.' જ્યારે કર્ણનો આવો દૃઢ આગ્રહ દીઠો, ત્યારે સૂર્યે તેને સૂચવ્યું કે, 'ઇંદ્ર પાસેથી તું અમોઘ શક્તિ બદલામાં માગી લેજે.' કર્ણે તે પ્રમાણે શક્તિ મેળવી હતી. જ્યાંસુધી કર્ણ પાસે એ શક્તિ હતી, ત્યાંસુધી શ્રીકૃષ્ણે ડહાપણ વાપરી અર્જુનને કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો નહોતો. ઘટોત્કચ ઉપર જ્યારે એ શક્તિ વપરાઇ, ત્યાર પછીજ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ કર્ણની સામે યુદ્ધ કરવા લઇ ગયા હતા.

ગર્વથી ગળાઇ ગયેલા કર્ણનું બળ નકામું હતું, એમ ભીષ્મપિતામહ સમજી ગયા હતા. કર્ણની શક્તિવિષે તેમનો સારો અભિપ્રાય હતો, પણ ગર્વને લીધેજ તેનો નાશ થશે એમ પિતામહ તેને વારંવાર કહેતા. ગર્વમાં દુર્યોધન કે કર્ણ એ બેમાંથી કોણ ચઢે, તે કહેવું મુશ્કેલ હતું. કર્ણના બળ ઉપર વિશ્વાસ હોવાથીજ દુર્યોધને યુદ્ધ આરંભ્યું હતું, પણ કર્ણઉપર વિશ્વાસ અને તેનું બળ તેને કામ ન લાગ્યાં તે નજ લાગ્યાં ! !

જતો; પરંતુ જ્યારે દુર્યોધનનો કોઇ દુષ્કાર્ય કરવામાં આગ્રહ જોતો, ત્યારે તેનું હૃદય પુત્રપ્રીતિથી અંધ થઇ જતું અને તે કર્તવ્યાકર્તવ્યને ભૂલી જઇ તથા વિદુરાદિની સલાહને પણ ન ગણકારી, દુર્યોધનનેજ અનુસરી જતો હતો. તે ઉપર ઉપરથી પાંડવોના સંબંધમાં ઠીક ઠીક બોલતો; પણ તેના હૃદયના ઊંડાણમાં રહેલી આખા રાજ્યની લોભી વાસના તેને દુર્યોધનના પક્ષમાં અનુકૂળ કરી દેતી હતી. આંધળો રાજા છેવટે મોહવશ થઇને દુષ્કર્મમાં પણ સંમતિ આપતો હતો, પણ પાછળથી ગભરાતો હતો અને પોતે તે કૃત્યથી નિરાળો હોય તેવો દેખાવા યત્ન કરતો હતો. સર્વસંહારક મહા અનર્થના હેતુરૂપ ધૃતરાષ્ટ્રને ગણીએ તો તેમાં ખોટું કંઇ નથી; કારણકે ભીષ્મ, વિદુર પ્રભૃતિના ઉપદેશ માની લઇને પ્રથમથીજ જો તેણે દુર્યોધનને કબજે કર્યો હોત તો આ અનર્થનો પ્રસંગ આવત નહિ; પણ તેમ કરવામાં તેને પુત્રપ્રીતિ તથા ઊંડો રાજ્યલોભ બાધક થઇ પડયાં હતાં. તે ઘણોજ બળવાન હતો. દુર્યોધનના મરણ પછી તેણે ભીમને ભેટવા બોલાવ્યો, પણ મહાચતુરશિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણ તેનો ભાવ સમજી ગયા અને તેમણે ભીમસેનને બદલે એક લોખંડની ભીમસેનના જેવી જાડી પ્રતિમા તેની બાથમાં આપી. ધૃતરાષ્ટ્રે તેને બાથમાં ઘાલી દબાવીને ચૂર્ણ કરી નાખી. આવું તેનું શરીરસામર્થ્ય હતું ! તે અસ્થિર વિચારનો હતો, વિદુરવિના તેને ચાલતું ન હતું. તે તેને પૂછતો, તેનું કહેવું સાંભળતો; પણ તે પ્રમાણે ચાલતો નહિ અને તેજ આ યુદ્ધરૂપી મહાન અનર્થનું કારણ હતો. ×

× ધૃતરાષ્ટ્ર-પુત્રપ્રેમને લીધે કુળનો સંહાર થવા દેનાર ધૃતરાષ્ટ્ર જેમ આંખે અંધ હતો, તેમ વિવેકશૂન્ય હતો. તેના જીવનમાં કેટલીક એવી ક્ષણો આવતી કે પાંડુના પુત્રો તરફ તેને મમતા ઉત્પન્ન થતી હતી; પણ આવો મમત ઝાઝો સમય ટકી શકતો નહોતો. કાંઇક એવીજ સારી ક્ષણોમાં તેણે દ્રૌપદીને વસ્ત્ર-હરણનો પ્રસંગ પતી ગયા બાદ સભામાં વરદાન માગવા કહ્યું હતું. દુર્યોધનની દુષ્ટતા ધૃતરાષ્ટ્ર નહોતો જાણતો, એમ નહોતું. વારે વારે તે દુર્યોધનને **મંદબુદ્ધિ, દુર્વિનીત** વગેરેથી સંબોધતો. વળી દ્રોણાચાર્ય, ભીષ્મ અને વિદુરે તેને ખૂબ ચેતાવ્યો હતો. દુર્યોધનનાથી કુલક્ષય થતો અટકાવવા વિદુરે ધૃતરાષ્ટ્રને ઘણો સમજાવ્યો હતો, છતાં દુર્યોધનને તે કાંઇ કહી શકયો નહોતો. ગુણઅવગુણ જોયાવિના પુત્ર ઉપર અંધ વાત્સલ્યભાવ રાખનાર પિતાની જે દશા થાય, તેજ દશા ધૃતરાષ્ટ્રની થઇ. પોતાની સમક્ષ સો પુત્રોને ઘણી ભયંકર રીતે મૃત્યુવશ થતાં તેણે જોયા, અને સો પુત્રોનો પિતા મરતી વખતે તો અપુત્રજ રહ્યો !

પાંડવોપ્રતિ દુર્યોધન પ્રત્યક્ષ અસૂયાભાવ રાખતો, પણ ધૃતરાષ્ટ્રને પરોક્ષ રીતે પાંડવોની તરફ ઈર્ષ્યા હતી. બાળક પાંડવોની કીર્તિ વધતી જોઇને કણિકને બોલાવી ધૃતરાષ્ટ્રે મંત્ર સાધ્યો. દુર્યોધન પાંડવોની સાથે દ્યૂત રમવાને માટે ધૃતરાષ્ટ્રની આજ્ઞા લેવા આવ્યો, ત્યારે દુર્યોધને જેટલું પાંડવોવિરુદ્ધ કહ્યું, તે બધું દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપર્યાવિના ધૃતરાષ્ટ્રે માની લીધું. આ સમયે વિદુરે તેને ઘણો સમજાવ્યો, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે કહ્યું કે, "હું, ભીષ્મ ને તું આ બધા છીએ, વળી દૈવેજ દ્યૂત નિર્માણ કર્યું છે; એટલે આપણાથી કાંઇ થઇ શકવાનું નથી. હે વિદુર ! મારા વ્યવસાયને નિંદવાની જરૂર નથી; કારણ આમાં હું દૈવનેજ બળવાન ગણું છું, તેનાથીજ આ બધું થાય છે." કેવળ દૈવનુંજ અવલંબન કરનારની મૂર્તિરૂપ ધૃતરાષ્ટ્ર હતો. જે કાંઈ અનિષ્ટ થયું તે બધું દૈવથીજ થયું, એમ તેણે માન્યું હતું; અને તેની આ માન્યતાને લીધે દુર્યોધનને તે અનિષ્ટ કાર્યોમાંથી અટકાવી શકયો નહોતો. દ્યૂતસમયે જ્યારે યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી, ત્યારે આખી સભા સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. રાજાઓને ઘણો શોક થયો. ભીષ્મ, દ્રોણાચાર્ય અને કૃપાચાર્યને શરીરે પરસેવો થઈ ગયો. વિદુર બે હાથે માથું ઝાલીને મરણતુલ્ય થઇ ભૂમિ ઉપર બેસી પડયા......પણ ધૃતરાષ્ટ્ર તો અત્યંત ખુશી થયો; અને વારે વારે પૂછવા લાગ્યો કે, "કોણ જીત્યું ? કોણ જીત્યું ?" ધૃતરાષ્ટ્રમાં આથી વધારે અધમતા બીજી કયી સંભવે ? "ધૃતરાષ્ટ્ર વંશ વધારનાર છે, તેને વત્સલતાનો ભય છે. દુર્યોધનની દુર્નીતિનું ભવિષ્ય તેના જન્મપ્રસંગે ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવવામાં આવ્યું હતું. દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણના પ્રસંગે તેણે તે પુત્રની દુષ્ટતા પ્રત્યક્ષ કરી. શ્રીકૃષ્ણ યુદ્ધપ્રસંગ અટકાવવા પાંડવો પાસેથી આવ્યા ત્યારે પણ તેમજ થયું. ત્રણે પ્રસંગે જૂદા જૂદા મહાત્માઓએ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું કે, તારા પુત્રનો નાશ કરવો અને કંઇ નહિ તો ત્યાગ

ગાન્ધારી

ધૃતરાષ્ટ્રની પત્ની ગાંધારી પંડિતા, કર્તવ્યાકર્તવ્યના વિવેકવાળી, અને થોડીક ક્રોધી છતાં પણ મહાન સતીશિરોમણિ હતી. તેણે પોતાનાં લગ્ન અંધપતિની સાથે થવાનાં છે, એ સાંભળતાંજ 'મારે તેમનો દ્વેષ કરવો પડે નહિ' એ હેતુથી તેણે પ્રથમથીજ પોતાની આંખે પાટો બાંધી લીધો હતો અને તે હમેશ રાખ્યો હતો; એ સમધર્મિણી સતીના સતીત્વનું ગૌરવ છે. તે દુર્યોધનને અનિષ્ટકારક માનતી હતી અને દુર્યોધનના છંદને અનુસરતા પોતાના પતિને ગૌરવ સાથે તેમ કરવા ના પાડી ખરૂં સ્વરૂપ સમજાવતી હતી; તથાપિ આંધળો રાજા તેનું કહેવું માનતો નહિ. તે સત્યની હિમાયતી હતી તથા શાપ અને અનુગ્રહને માટે સમર્થ હતી. યુદ્ધપ્રસંગે દુર્યોધને પોતાને વિજય મળે તેવો આશીર્વાદ આપવા તેને રોજ રોજ કહ્યું હતું; પરંતુ ધર્મપ્રિય ગાંધારી '**यतो धर्मस्ततो जयः**–જ્યાં ધર્મ હશે ત્યાં જય થશે,' એજ ઉત્તર આપતી હતી. તેનો પાતિવ્રત્યપ્રભાવ એવો તેજસ્વી હતો કે, યુદ્ધ થઈ રહેતાં યુધિષ્ઠિરને પ્રથમ તેના ક્રોધનો તથા શાપનો ડર લાગ્યો હતો; અને તેથી તેમણે તુરત તેને શાંત કરવા શ્રીકૃષ્ણને મોકલ્યા હતા. તેમ છતાં ગાંધારીએ શ્રીકૃષ્ણનેજ કર્તાકારવતા માની 'તમે તમારા કુળના પણ આ રીતે સંહારક થશો' ઇત્યાદિ શાપ આપ્યો હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેને અનુમોદન આપ્યું. તે સાધ્વી સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથેજ રાજ્યમાં તથા વનમાં રહી, અને અંતે તેની સાથેજ દેહ ત્યજી પરલોકમાં ગઈ. આવું તેનું ઉજ્જવલ સતીત્વ હતું.

દુઃશાસન

દુર્યોધનનો નાનો ભાઇ દુઃશાસન ખારીલો, સાહસી, ઉદ્ધત, બળવાન અને શૂરો હતો. તે દુર્યોધનની ઇચ્છાને તાબે રહેનારો તેનો ભક્ત હતો. દ્રૌપદીના કેશોનું આકર્ષણ તથા તેનું વસ્ત્રહરણ, એ તેના ઉદ્ધત તથા નિર્લજ્જ કાર્યના નમુના છે. તે ધનુર્યુદ્ધ તથા ગદાયુદ્ધ સારૂં કરતો હતો. ભીમસેને તેને રણભૂમિમાં પાડી તેની છાતી ઉપર આક્રમણ કરીને જ્યારે પૂછ્યું કે:–'બોલ, કયે હાથે દ્રૌપદીના પવિત્ર કેશ પકડયા હતા?' ત્યારે દુઃશાસને નિડર ધૃષ્ટતાથી પોતાનો હાથ દેખાડતાં ઉત્તર આપ્યો હતો કે, '**अयं करिकराकारः पीनस्तनविमर्दनः। गोसहस्रप्रदाता च क्षत्रियांतकरः करः**॥ પુષ્ટ સ્તનને મર્દન કરનારો, હજારો ગાયો આપનારો અને ક્ષત્રિયોનો અંત કરનારો એવો આજ તે હસ્તિની સૂંઢના જેવો હાથ છે!' ભીમસેને તરતજ તે હાથ ખેંચીને ઉખાડી નાખ્યો અને તેની છાતી ચીરી વીર પુરુષોની વચ્ચે તેનું રુધિરપાન કરીને પોતાની આગલી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી હતી.

કૌરવપક્ષનાં પ્રકીર્ણ પાત્રો

આ વીર યોદ્ધાઓવિના કૌરવપક્ષમાં રાજા ભગદત્ત, ભૂરિશ્રવા, મદ્રદેશનો રાજા શલ્ય, કૃતવર્મા યાદવ, જયદ્રથ, સુદક્ષિણ, નીલ, ઉજ્જયિનીના રાજા, દુર્યોધનના ભાઇઓ, કર્ણનો પુત્ર વૃષસેન આદિ ઘણા યોદ્ધાઓ હતા; અને તેઓ દુર્યોધનના ઈર્ષ્યાગ્નિથી પ્રકટેલા રણયજ્ઞમાં હોમાઈ ગયા હતા. આટલાં બધાં પાત્રોની વિવિધતા એકજ ગ્રંથમાં સુગ્રથિત કરીને, શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયનમુનિએ, પોતાનું અદ્‌ભુત કલાવિધાન પ્રકટ કર્યું છે, એમાં જરાએ સંશય નથી.

તો કરવોજ, એ તારો રાજધર્મ છે; પણ એકે પ્રસંગે વત્સલ પિતા તે ઉપદેશ માની શકયો નહિ. પાંડવપક્ષનો વિરોધ કરનાર દુષ્ટ પુત્રને શાસન કરવામાં જે પિતાની વત્સલતા આડે આવશે, તે ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્દશા પામશે." **(સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો)**

વૃદ્ધાવસ્થામાં હોવા છતાંયે ભીમસેનની લોઢાની મૂર્તિને કચડી નાખવાનું બળ ધૃતરાષ્ટ્રમાં હતું. વળી સંજય તેને જેમ જેમ યુદ્ધની વાત સંભળાવતો હતો, તેમ તેમ જાણે યુવાન યોદ્ધો હોય, તેમ ધૃતરાષ્ટ્રનું વીર રક્ત ઉછળતું હતું. પાંડવોનું અનિષ્ટ સાંભળી મનમાં મલકાતો અને કૌરવપક્ષનું અનિષ્ટ સાંભળતાં ઉદ્વિગ્ન થઇ જતો ધૃતરાષ્ટ્ર જો અંધ ન હોત, તો કદાચ મહાભારતના યુદ્ધમાં તેણે યથાશક્તિ ભાગ લીધો હોત અને ભીષ્મની પેઠે ધૃતરાષ્ટ્ર ડોસો પણ પાંડવોની સામે પૂર્ણ બળથી ઝઝુમ્યો હોત.

મહાભારતની સમાલોચના

(વિદ્વદ્વર્ય શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકરજીના ઉપલાજ નામના પુસ્તકના બંને ભાગોનો અનુવાદ)

૧–મહાભારત વાંચવાથી થતા લાભ

(૧) મહાભારતમાં પાંડવોના સમયનો તેમજ પાંડવોની પહેલાંના સમયનો ઇતિહાસ હોવા સાથે પાંડવોની પછીના સમયનો પણ થોડો ઘણો ઇતિહાસ છે. અર્વાચીનકાળના સનાતન વૈદિકધર્મી ભારતવાસીઓ મહાભારતકાળના પંચજનોનાજ વંશજો હોવાથી તેમણે પોતાના **પૂર્વજોનો ઇતિહાસ વાંચવો અને તેનું મનન કરવું ખાસ જરૂરનું છે, એટલુંજ નહિ પણ એ તેઓનું કર્તવ્ય છે.**

(૨) જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, " જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી તેમને માટે ભવિષ્યમાં કંઇજ આશા નથી." ભારતવાસીઓને તો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, કેવળ ઇતિહાસજ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તેજસ્વી ઇતિહાસ હોવાથી ભારતવાસીઓના ભાગ્યમાં સૌભાગ્યના દિવસો પણ આવશે, એ તો નિઃશંક વાત છે. પણ એને માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના ભાગ્યશાળી અને પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસનું વાચન અને મનન પણ કરવુંજ જોઇએ. કેવળ ઇતિહાસના અસ્તિત્વથીજ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ એ ઇતિહાસનું જેટલું પણ વાચન–મનન થશે તેટલાજ પ્રમાણમાં લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એવું હોવાથી આ દિગ્વિજયનો પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારતવાસીની સન્મુખ આવે તેમ થવું જોઇએ.

(૩) આ " મહાભારત " ઇતિહાસ હોવા છતાંયે "કાવ્ય" રૂપે લખાયેલો હોવાથી હરેક કક્ષાના માણસો તેનું વાચન કરી શકે છે. જનસમાજમાં લોકોની અનેક શ્રેણીઓ હોય છે અને દરેક શ્રેણીના લોકોની રુચિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. એકને જે ગમે છે તે બીજાને નથી ગમતું; પરંતુ આ કાવ્યમય ઇતિહાસ તો એવા રૂપમાં લખાયો છે કે તેમાંથી પ્રત્યેક જાતનો માણસ રસાસ્વાદ લઇ શકે છે. આસ્તિક ભગવદ્ભક્ત તેમાં ભક્તિમાર્ગ જોઈ શકે છે; વેદાંતી તેમાંથી અંતરાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે; તર્કવાદી નૈયાયિક તેમાં યુક્તિવાદ જોઈ શકે છે; શાસ્ત્રજિજ્ઞાસુ તેમાંથી અનેક શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો સમજી શકે છે; ઇતિહાસના અભ્યાસકને માટે તેમાં વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે; રાજદ્વારી કુશળ માણસ તેમાં રાજનીતિ જોઈ શકે છે; વીરત્વપ્રેમીને તેમાં વીરત્વ દેખાય છે; ગૃહસ્થાશ્રમીને તેમાંથી ગૃહસ્થજીવનનાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે અને બ્રહ્મચારીને આદર્શ બ્રહ્મચારીઓનાં દૃષ્ટાંત મળી શકે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેની જેવી પણ જિજ્ઞાસા હોય, તેવી હકીકતો અને પ્રેરણાઓ તે મહાભારતમાંથી જરૂર મેળવી શકે છે. આ મહાભારતનો ગ્રંથ આવો અપૂર્વ કાવ્યમય ઇતિહાસ છે.

(૪) સંભવ છે કે, અર્વાચીન જીવનકલહમાં આવશ્યક એવી કેટલીક બાબતોનો ઉલ્લેખ આ મહાભારતમાં નહિ હોય; પરંતુ મહાભારતમાં એટલી બધી બાબતોનાં વર્ણન છે કે, તેમાંથી આ સમયમાં પણ આપણને અનેકાનેક બોધ મળી શકે છે અને આપણા લોકોમાં **મહાભારતનું જો યોગ્ય મનન થતું રહે તો આ સમયમાં પણ આપણા ભારતવર્ષમાં ' નવીન જીવન ' આવી શકે–જાગી શકે તેમ છે.** આ કારણથી મહાભારતના મનનથી આ સમયમાં પણ અનેક લાભો થાય તેમ છે.

(૫) આ કેવળ ઈતિહાસજ હોત,તો તો તે ક્યારનોયે જૂનો થઈ ગયો હોત;પરંતુ આ તો "ઐતિહાસિક કાવ્ય" અથવા "કાવ્યમય ઇતિહાસ" છે, તેથી તે જૂનો હોવા છતાંયે હમેશાં નવીન જેવોજ રહ્યો છે અને તેથીજ દરેક સમયમાં આ ગ્રંથથી મહત્ત્વપૂર્ણ બોધ પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. આપણા જીવનમાં જેટલી અવસ્થાઓ હોય છે, તેથી કેટલાયેગણી અવસ્થાઓનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે, એટલે **પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક અવસ્થામાં આ ગ્રંથના મનનથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે.**

(૬) મહાભારતકાળમાં ભારતવર્ષની ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા અન્ય પ્રકારની પરિસ્થિતિ કેવી હતી, તેનું ઉત્તમ ચિત્ર મહાભારતમાં હોવાથી તેના મનનથી અને તેની સાથે આપણી આજની દશાની તુલના કરવાથી જણાય છે કે, ગયાં પાંચ હજાર વર્ષોમાં આપણી ઉન્નતિ થઈ કે પડતી થઇ? એ બાબતનું જ્ઞાન થવાથી આપણને ભવિષ્યમાં કયો માર્ગ અને તે કેવી રીતે લેવો જોઈએ, તેનું પણ ઉત્તમ રીતે નિરાકરણ થઇ શકે છે. ઇતિહાસના મનનથી આ મહત્ત્વનો લાભ થાય છે.

(૭) ભારતવર્ષની હિંદુજાતિમાં જે અનંત ભેદો છે, તેમાં એકતા થવી અત્યંત આવશ્યક છે. વિવિધ ભેદ હોવા છતાં પણ આપસમાં એકતા કરવાનો પ્રત્યક્ષ, ફળદાયી અને ઉત્તમ ઉપાય મહાભારતમાં જેવો બતાવેલો છે, તેવો બીજા કોઇ પણ ગ્રંથમાં બતાવાયો નથી. તેથી કાશ્મીરથી તે કન્યાકુમારીસુધી અને સિંધથી તે બ્રહ્મદેશસુધી **સમસ્ત ભરતખંડમાં એકતા કરાવનારો આ રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ છે અને તેથીજ તેનો પાઠ પ્રત્યેક ઘરમાં હરહમેશ થવાની જરૂર છે.**

(૮) જે રીતે આજકાલના ભારતવાસીઓનો બીજી જાતિઓ સાથે વિવિધ પ્રકારનો સંબંધ બંધાયો છે, તેવોજ પાંડવોના સમયમાં પણ અનેક દેશની જાતિઓ સાથે ભારતવાસીઓને ગાઢ સંબંધ હતો. પ્રાચીનકાળના ભારતવાસીઓએ બીજી જાતિઓ સાથે જે વર્તાવ કર્યો હતો, તે જોઇને આપણે આ સમયમાં પણ આપણેમાટે યોગ્ય બોધપાઠ લઇ શકીએ તેમ છીએ અને આગળ વધી શકીએ તેમ છીએ. આ દષ્ટિએ પણ મહાભારતનો પાઠ કરવાથી આપણને ઘણોજ લાભ થાય તેમ છે.

(૯) મહાભારતનું સૌથી પ્રાચીન નામ 'જય' એટલા માટે છે કે તેમાં આર્યોના દિગ્વિજયનો ઉત્તમોત્તમ ઇતિહાસ સમાયેલો છે. સાધારણ ઈતિહાસ પણ બોધપ્રદ હોય છે, તો પછી વિજયનો તેજસ્વી ઇતિહાસ તો નિઃસંદેહજ ઉત્સાહવર્ધક હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. **મહાભારત ગ્રંથ એવાજ ઉત્સાહ અને શૌર્ય–વીર્ય વગેરે વીરગુણોને ઉત્તેજિત કરવાવાળો છે; અને તેમ હોવાથી આ પરતંત્રતાના સમયમાં પણ આ ગ્રંથના પાઠથી અને મનનથી આર્યજાતિનો ત્વરાથી પુનરુદ્ધાર થઇ શકે તેમ છે.**

(૧૦) મહાભારતમાં જાતીય, સામાજિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ તથા પ્રગતિનો જે ઈતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વાંચવાથી ધાર્મિક ભાવનાની ઉત્તમ વિશુદ્ધિ થાય છે; અને તેના મનનથી મનના સંકુચિત ભાવો દૂર થઈને ઉદારતા આવે છે. આજકાલ આપણા ધાર્મિક ભાવો બહુજ સંકુચિત બની ગયેલા હોવાથી તેને અધિક ઉદાર અને વિશાળ કરવામાટે મહાભારતનું વાચન–મનન ઘણુંજ ઉપયોગી થઇ શકે તેમ છે.

(૧૧) આપણા સનાતન આર્યધર્મના મૂળ આધારભૂત 'વેદ' છે. એ વેદગ્રંથનો અર્થ સમજવાને માટે બ્રાહ્મણાદિ ગ્રંથો પછી મહાભારત ગ્રંથની મદદ મળી શકે છે. **મહાભારતમાં સ્થળે સ્થળે વેદમંત્રોનાં "કૂટસ્થળ" ખોલી ખોલીને બતાવેલાં છે.** કેટલીયે જગ્યાએ વૈદિક રૂપકાલંકારની કથાઓનાં વર્ણન કરેલાં છે; કેટલાંયે સૂક્તોનાં સૂક્ત અને

મંત્રોના મંત્રો સ્તોત્રરૂપે આપેલા છે; અને કેટલીયે જગ્યાએ અન્યાન્ય યુક્તિઓથી વેદ-મંત્રોના અર્થ ખોલીને બતાવવામાં આવ્યા છે. આમ હોવાથી **જે માણસ ધર્મજ્ઞાનની ઈચ્છાથી વેદાધ્યયન કરી રહ્યો હોય, તેને પણ મહાભારતના મનનથી પુષ્કળ લાભ થાય છે.** કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, વેદના અર્થનો નિરધાર કરવાનાં જે અનેક સાધનો મોજુદ છે, તેમાં મહાભારત પણ અગત્યનું સાધન છે; અને તેથી એ દૃષ્ટિએ પણ મહાભારતનું મનન બહુજ ઉપયોગી છે.

(૧૨) મહાભારતમાં અનંત શાસ્ત્રોનો ઉલ્લેખ છે. તે સમયના ઋષિમુનિઓ અને અન્યાન્ય વિદ્વાનો કેટકેટલા પ્રકારની વિદ્યાઓની ઉન્નતિમાટે પોતાનાં જીવન સમર્પણ કરતા હતા, તેનો ઘણોજ સરસ ખ્યાલ મહાભારત વાંચવાથી મળે છે. તેની તુલના આજકાલની આપણી વિદ્યા સાથે કરીએ તો તરતજ સમજાઈ જાય છે કે, આપણું વિદ્યાક્ષેત્ર ઘણુંજ નાનકડું થઇ ગયું છે. જો કે આ સમયમાં પણ બીજા દેશોમાં તો વિદ્યાનું ક્ષેત્ર ઘણુંજ વિસ્તાર પામી રહ્યું છે, પરંતુ આપણ ભારતવાસીઓ માટે તો વિદ્યાક્ષેત્રની વ્યાપકતા અત્યારે દિનપ્રતિદિન ઘટતીજ ચાલે છે; માટે આવી સ્થિતિમાં આપણે ભારતવાસીઓએ તો હવે પોતાના પ્રાચીન પૂર્વજોના જેવો વિદ્યાપ્રેમ તથા ચારિત્રપ્રેમ સારી પેઠે વધારવો જોઇએ અને ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાનું વિદ્યાક્ષેત્ર તથા કાર્યક્ષેત્ર બહુજ વિશાળ કરવું જોઇએ.

(૧૩) મહાભારતકાળના આર્યોના દિગ્વિજયનું ક્ષેત્ર સમગ્ર ભૂમંડળ હતું. જેટલા પણ દેશો તેમની જાણમાં હતા, ત્યાં ત્યાં તેઓ પહોંચી ગયા હતા અને દિગ્વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. કોઈપણ સ્થળે તેમનો "વિજયી ધ્વજ" અટકયો ન હતો. આ સમયમાં આપણી દશા એથી ઉલટીજ છે. અત્યારે તો આપણને બીજા દેશોમાં પેસવા જેટલો પણ અધિકાર નથી. અત્યારે તો આપણું કાર્યક્ષેત્ર નોકરીસિવાય કશું પણ નથી. **આવી વિપરીત દશામાં પણ પાંડવોના દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ, આપણા કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવાની દિશા જરૂર બતાવી શકે તેમ છે;** અને તેમ હોવાથી **આ પદદલિત દશાને દૂર કરવામાં પણ મહાભારતના પાઠથી અત્યંત લાભ થાય તેમ છે.**

(૧૪) જે ગ્રંથમાં જેટલાં 'આદર્શ જીવનચરિત્ર' હોય છે, તેટલો તે ગ્રંથ વધુ ઉપકારક નિવડે છે. કાવ્યમય ઐતિહાસિક ગ્રંથની ઉત્તમતાની એજ કસોટી છે; અને એ દૃષ્ટિએ તો **આ મહાભારત "આદર્શ જીવનો"** ની વિશાળ ખાણ છે, એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોકિત નથી. કેમકે એમાં સેંકડો મહાપુરુષોનાં આદર્શ જીવન એવાં ઉચ્ચ કોટિનાં છે કે જે દૃષ્ટિસમક્ષ રાખવાથી મનુષ્યમાત્રનો ઉદ્ધાર થઇ શકે તેમ છે. આ કારણથી પણ આ મહાભારતનો પાઠ પ્રત્યેક ભારતવાસીએ કરવો જરૂરનો છે. ભીષ્મપિતામહનું આદર્શ બ્રહ્મચર્ય, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, અર્જુનનું શૌર્ય, કર્ણનું ઔદાર્ય, ધર્મરાજાનું ધર્માચરણ વગેરે **એવા અનેક આદર્શવાળા પુરુષો મહાભારતમાં છે, કે જેમની હકીકતો આપણા રાષ્ટ્રોદ્ધારના કાર્યમાં બહુજ સહાયક થાય તેમ છે;** પરંતુ એ બધું તો ત્યારેજ થઇ શકે કે જ્યારે મહાભારતના વાચન–મનનનો સાર્વત્રિક પ્રચાર થાય. માટે આ દૃષ્ટિએ પણ આપણા લોકોમાં આ ગ્રંથનો પ્રચાર અને ઉપયોગ પુષ્કળ થવાની જરૂર છે.

(૧૫) પ્રત્યેક સનાતન ધર્માભિમાની આર્ય–હિંદુ–ના અંતઃકરણમાં મહાભારતવિષે આદરભાવ છે. ધર્મના વિષયમાં વેદની પછી મહાભારતજ પ્રમાણગ્રંથ ગણાય છે. તેને પાંચમો વેદ પણ એજ કારણથી કહે છે. ચાર વેદ પ્રસિદ્ધ છે અને પાંચમો વેદ તે આ મહાભારતજ છે. જે ગ્રંથની અદ્યાપિપર્યંત એટલી બધી યોગ્યતા મનાય છે તેનું પઠન આપણા

દેશમાં વધતું ચાલે, તો તેથી દેશને કેટલો બધો લાભ થાય તેમ છે, તેનો અનુભવ તો વાંચનાર પોતે જાતેજ તેને વાંચીને કરી શકે તેમ છે. નિઃસંદેહ તેના વાચન-પઠનથી મનુષ્ય ઉચ્ચ મનોભૂમિકામાં પહોંચી જાય છે, માટે મહાભારતના પાઠનો જેટલો પણ બની શકે તેટલો વધારે પ્રચાર કરવો એ પ્રત્યેક સમજુ માનવનું કર્તવ્ય છે.

મહાભારતના પાઠથી અનંત લાભ થાય તેમ છે. **આર્યોનાં જીવનોને ઉન્નતિની દિશા તરફ ઝોક આપવાનું સામર્થ્ય મહાભારત ગ્રંથમાં છે.** તેના પાઠથી થતા લાભોનો અત્રે થોડોક ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી, લોકમાન્ય તિલક અને બીજા અનેક આ સૈકાના મહાન નેતાઓએ પણ " **મહાભારતના પાઠથી આર્યોનું રાષ્ટ્રીય જીવન ઓજસ્વી અને તેજસ્વી થઈ શકે તેમ છે** " એવું એકમતે જાહેર કર્યું છે; આથી આ વિષયમાં વધારે લખવાની જરૂર નથી. **જે કોઇ માણસ મહાભારતને વાંચશે તેજ માણસ તેની ખરી મહત્તા સમજી શકશે.**

૨—મહાભારત ગ્રંથ સર્વ શાસ્ત્રોનો સારસંગ્રહ છે.

" વેદની દષ્ટિએ ગાથાઓના અર્થ નક્કી કરવા " એ સ્વાધ્યાય મંડળનો આઠમો ઉદ્દેશ વાચકો જાણેજ છે. ઇતિહાસ, પુરાણ અને બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અનેકવિધ ગાથાઓ મોજુદ છે. તેના બરાબર સ્પષ્ટ અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન અદ્યાપિપર્યંત કોઇએ કરેલો જણાતો નથી, એટલે એ વિષે પ્રયત્ન કરવો ખાસ જરૂરનો છે.

ગાથાઓનો વિચાર અમે કેટલાંયે વર્ષોસુધી કર્યો છે અને તેની તુલના વેદમંત્રો સાથે પણ કરી જોઇ છે. એ ઉપરથી અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે, વેદમંત્રોના આધારે ગાથાઓના જે અર્થ થશે, તેજ તેના બરાબર અર્થો હશે; તેથી તેના સાચા અર્થો પ્રકટ કરવામાટે વેદમંત્રો સાથે ગાથાઓની તુલના કરવી અત્યંત આવશ્યક છે.

પુરાણ અને ઉપપુરાણ એ ગ્રંથો બહુજ મોટા છે. તે એટલા મોટા છે કે એક માણસ તે પૂરા વાંચી પણ નહિ શકે; અને તેથી પુરાણોમાંની સર્વ કથાઓની તુલના વેદસાથે કરવી અને તે 'વૈદિક છે કે નહિ' એ વાતનો નિર્ણય કરવો, એ પણ તેને માટે લગભગ અશક્ય છે. કેટલાક વિદ્વાનો કલમને એકે સપાટે બધી પૌરાણિક કથાઓને 'ગપ' ઠરાવી દે છે, તો કેટલાક સજ્જનો તે કથાઓને સત્ય માને છે; પરંતુ યોગ્ય પ્રમાણસિવાય કોઇ પણ કથાને સત્ય કે અસત્ય માનવી અથવા ગપ ગણી કાઢવી એ તદ્દન અયોગ્ય છે. ઉદાહરણતરીકે ચંદ્રની કથા લ્યો."ચંદ્ર, તારા અથવા રોહિણી નામની એક સ્ત્રીના સંબંધમાં આવવાથી તેમના સંભોગથી બુધની ઉત્પત્તિ થઇ." અત્રે વિસ્તૃત કથા આપવાની જરૂર નથી, કેમકે તે કથાનો પૂરો સંબંધ બતાવવાની અહીં જરૂર નથી; પરંતુ ઉદાહરણ માટેજ એ કથાનો સંબંધ બતાવવાનો છે. કેટલાક લોકો કહેશે કે ચંદ્ર, રોહિણી અને બુધ, એ તો ગ્રહ તથા તારા હોવાથી તેમનું લગ્ન થઈ શકે નહિ, અને તેથી એ તો 'ગપ' છે. આ દષ્ટિએ સાચેજ એ ગપજ છે; કેમકે એ તો ગ્રહ અને તારા હોવાથી આપણા હાલના માનવસમાજમાં થાય છે તેવી રીતે તેમનું લગ્ન થયું પણ ન હતું-અને થઈ પણ શકે નહિ, એ વાત સાધારણ માણસો પણ જાણે છે. અને લોકો તે જાણે છે, એવી સંભવતઃ લેખકને પણ ખબર હોવી જોઇએ; છતાં પણ એવું કેમ લખ્યું હશે ?

આ પ્રશ્નનો વિચાર શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિપુરઃસર કરવો જોઇએ અને તેનેજ માટે વિશેષ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે. ઉપરની કથામાં તારા અથવા રોહિણી તથા ચંદ્ર અને બુધની 'યુતિ' નું વર્ણન છે. ગણિતથી આ યુતિનો-એટલે કે તેનો એક રાશીમાંનો નિવાસકાળ નક્કી

કરી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ કથામાં વર્ણવેલી એ વાત કેવળ ગપ નથી, પરંતુ જ્યોતિષને લગતી એક તદ્દન સાચી વાત છે.આ રીતે કથાનું મૂળસ્વરૂપ જોવાથી અનેક શંકાઓ દૂર થાય છે, તેથી કથાઓ અને ગાથાઓનાં મૂળ સ્વરૂપ જોવા–જાણવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

'પુરાણ' ગ્રંથોમાં બહુ જૂનામાં જૂની કથાઓનો સંગ્રહ થયો છે અને તેના કરતાં અર્વાચીન એવી ઐતિહાસિક કથાઓનો સંગ્રહ રામાયણ અને મહાભારત નામના 'ઇતિહાસ ગ્રંથો'માં કરવામાં આવ્યો છે. સંગ્રહની દષ્ટિએ પુરાણોમાં 'અગ્નિપુરાણ' અને ઇતિહાસોમાં 'મહાભારત' શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે.

આજકાલ જે પ્રમાણે 'વિશ્વકોષ' અર્થાત્ સારગ્રંથ બનાવવામાં આવે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓના બનાવેલા એ 'વિશ્વગ્રંથો' છે. **સર્વથી પ્રાચીન આર્યોનો વિશ્વકોષ "અગ્નિપુરાણ" હતો,** અને ત્યારબાદ તૈયાર થયેલો વિશ્વકોષ તે "મહાભારત" છે. **"વિશ્વ-કોષ" તેજ ગ્રંથ થઈ શકે છે, કે જે ગ્રંથમાં તે સમયસુધીમાં બનેલા સર્વ ગ્રંથોનો સાર આવી જાય છે.** એજ રીતે આ મહાભારત પણ વિશ્વકોષ છે; કેમકે તેમાં તે સમય-સુધીના સર્વ ગ્રંથોનો સાર મોજુદ છે. જુઓઃ–

भूतस्थानानि सर्वाणि रहस्यं त्रिविधं च यत् । वेदा योगः सविज्ञानो धर्मार्थः काम एव च ॥
धर्मार्थकामयुक्तानि शास्त्राणि विविधानि च । लोकयात्राविधानं च सर्वे तद्दृष्टवानृषिः ॥
इतिहासाः सवैयाख्या विविधाः श्रुतयोऽपि च । इह सर्वमनुक्रांतमुक्तं ग्रंथस्य लक्षणम् ॥
(મહાભારત–આદિપર્વ અ० ૧, શ્લોક ૪૮–૪૯–૫૦)

અર્થાત્–સર્વ ભૂતોનાં સ્થાન, વિવિધ પ્રકારનાં સર્વ રહસ્યો, વેદ, યોગશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, લોકયાત્રાસંબંધી વિવિધ* શાસ્ત્રો, ઇતિહાસ, કથા વગેરે સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન આ મહાભારતમાં સંગ્રહેલું છે.

ઉપર જણાવેલું બધુંજ જ્ઞાન એમાં ભરેલું છે, એજ આ મહાભારતનું ખાસ લક્ષણ છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન–અર્થાત્ તેના લેખકના સમયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમાં એકઠું કરવામાં આવ્યું છે, એ વાત મહાભારતના લેખકેજ પોતે કહી છે. વળી વધુ પણ જુઓઃ–

कृतं मयेदं भगवन् काव्यं परमपूजितम् ॥ ६१ ॥
ब्रह्मन्वेदरहस्यं च यच्चान्यत्स्थापितं मया । सांगोपनिषदां चैव वेदानां विस्तरक्रिया ॥६२॥
इतिहासपुराणानामुन्मेषं निर्मितं च यत् । भूतं भव्यं भविष्यं च त्रिविधं कालसंज्ञितम् ॥६३॥
जरामृत्युभयव्याधिभावाभावविनिश्चयः । विविधस्य च धर्मस्य ह्याश्रमाणां च लक्षणम् ॥६४॥
चातुर्वर्ण्यविधानं च पुराणानां च सर्वशः । तपसो ब्रह्मचर्यस्य पृथिव्याश्चंद्रसूर्ययोः ॥६५॥
ग्रहनक्षत्रताराणां प्रमाणं च युगैः सह । ऋचो यजूंषि सामानि वेदाध्यात्मं तथैव च ॥६६॥
न्याय शिक्षा चिकित्सा च दानं पाशुपतं तथा । हेतुनैव समं जन्म दिव्यमानुषसंज्ञितम् ॥६७॥
तीर्थानां चैव पुण्यानां दिशानां चैव कीर्तनम् । नदीनां पर्वतानां च वनानां सागरस्य च ॥६८॥
पुराणां चैव दिव्यानां कल्पानां युद्धकौशलम् । वाक्यजातिविशेषाश्च लोकयात्राक्रमश्च यः ॥६९॥
यच्चापि सर्वगं वस्तु तच्चैव प्रतिपादितम् ॥७०॥ (મહાભારત–આદિપર્વ અ० ૧)

અર્થાત્–મેં આ ભારતરૂપી એક અપૂર્વ કાવ્ય રચ્યું છે. તેમાં નીચે પ્રમાણેના વિષયો છેઃ–વેદોનું રહસ્ય; ઉપનિષદોનું તત્ત્વ; અંગ–ઉપાંગોની વ્યાખ્યા; ઇતિહાસ અને પુરાણનો વિકાસ; ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનું નિરૂપણ; વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ, ભય, વ્યાધિ, ભાવ, અભાવ વગેરેનો વિચાર; ત્રિવિધ ધર્મ અને આશ્રમનાં લક્ષણ; ચારે વર્ણોના ધર્મ; પુરાણોમાં કહેલા આચાર; તપસ્યા અને બ્રહ્મચર્યનાં વર્ણન; પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર,

* મીમાંસા, કોકશાસ્ત્ર, કામંદકી નીતિ વગેરે

તારા તથા ચારે યુગોનાં પ્રમાણ; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અધ્યાત્મ આદિનો વિચાર; ન્યાય, શિક્ષા, ચિકિત્સા, દાન તથા પાશુપત આદિ મતોનો વિચાર; દિવ્ય જન્મ અને મનુષ્યજન્મનો વિચાર; પુણ્ય, તીર્થ, દિશા, નદી, પર્વત, વન, સાગર, દિવ્ય નગર વગેરેનાં વર્ણન તથા સર્વવ્યાપક આત્માનું વર્ણન કરેલું છે.

આ ભગવાન વ્યાસજીનું કથન વિચાર કરવા જેવું છે. મહાભારતના સ્વરૂપના એ વર્ણનમાં તેમણે "મેં કૌરવ–પાંડવોની કથા લખી છે" એમ કહ્યું નથી; પણ એવું કહ્યું છે કે, આ અપૂર્વ કાવ્યમાં આટલાં વિવિધ શાસ્ત્રોનું વર્ણન કરેલું છે. તેનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એ છે કે, આ ગ્રંથમાં વિવિધ શાસ્ત્રોના સંગ્રહની વાત મુખ્ય છે, અને વિશિષ્ટ રાજાઓનાં વૃત્તાંતની વાત ગૌણ છે. અથવા એમ પણ કહી શકાય કે, કૌરવ–પાંડવોના કાવ્યમય ઇતિહાસનિમિત્તે આ મહાભારતમાં વિવિધ શાસ્ત્રોજ કહેવામાં આવ્યાં છે. જો વાચક મહાભારતનો અભ્યાસ કરતી વખતે આ મુખ્ય વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખશે તોજ તે અભ્યાસથી વધારેમાં વધારે લાભ મેળવી શકશે. અર્થાત્:–

(૧) મહાભારત એક અપૂર્વ કાવ્યગ્રંથ છે; (૨) કૌરવપાંડવોના ઇતિહાસનિમિત્તે તેમાં વિવિધ શાસ્ત્રોનું પણ વર્ણન છે; (૩) પૂર્વોક્ત વેદાદિ શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવો એ પણ આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને (૪) આ ઉદ્દેશને અનુસરીને તેમાં વેદાદિ શાસ્ત્રોથી માંડીને બીજાં જે જે શાસ્ત્ર મહાભારતકાળમાં મોજુદ હતાં, તેનો પણ સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અર્થાત્–આ ગ્રંથ વાસ્તવિક રીતે એક કાવ્યરૂપ સારગ્રંથ, વિશ્વકોષ (એનસાઇક્લોપીડિયા), સારસંગ્રહ અને સર્વશાસ્ત્રસારસંગ્રહ પણ છે. આ પ્રમાણે તેમાં બીજાં શાસ્ત્રોની સાથે સાથે ઇતિહાસ પણ છે.મહાભારત ગ્રંથની આ વિશેષતા વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વ્યાસ ભગવાનની અન્ય પ્રતિજ્ઞા પણ અત્રે જોવા જેવી છે કે:–

भारत व्यपदेशेन ह्याम्नायार्थश्च दर्शितः । (શ્રી ભાગવત ૧–૪–૨૮)

અર્થાત્–ભારતને બહાને વેદનાજ અર્થ પ્રદર્શિત કરેલા છે. વળી વધારેમાં જુઓ કે:–

स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा । कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं भवेदिह ॥
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् । (શ્રી ભાગવત ૧–૪–૨૫)

અર્થાત્–"સ્ત્રી, શૂદ્ર અને દ્વિજબંધુ–એટલે કે મૂઢદ્વિજ, એ લોકો વેદશ્રુતિનો અર્થ નથી સમજી શકતા; તેથી એ મૂઢ માનવોને શ્રેય (કલ્યાણ) પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય મળી જાય એ હેતુથી વ્યાસમુનિએ ભારત નામનું આખ્યાન રચ્યું છે. એટલે કે જે મૂઢ મનુષ્યો પ્રત્યક્ષ વેદમંત્ર વાંચીને અર્થ નથી સમજી શકતા, તેમને વેદોક્ત સનાતન ધર્મનું જ્ઞાન આપવા માટે મહાભારતની રચના કરવામાં આવી છે; અને તેથી કરીને તેમાં ભારતની કથાના નિમિત્તે વેદનો અર્થજ પ્રકટ કરેલો છે." વળી વધારેમાં જુઓ કે:–

एवं जन्मानि कर्माणि ह्यकर्तुरजनस्य च । वर्णयन्ति स्म कवयो वेदगुह्यानि हृत्पतेः ॥
(શ્રી ભાગવત ૧–૪–૩૫)

અર્થાત્–અકર્તા અજન્મા આત્માનાં કર્મ અને જન્મ કે જે વેદમાં ગુપ્ત રહેલાં છે, તેનુંજ કવિજનો કથાઓને બહાને વર્ણન કરે છે.

ઇત્યાદિ પ્રકારે (૧) અજન્મા અને અકર્તા આત્માનાં જન્મ અને કર્મોનાં વૃત્તાંત વિવિધ કથાઓમાં જોવામાં આવે છે, તે ગુપ્ત રીતે વેદમંત્રોમાં છે. (૨) આ વેદનાં તત્ત્વના અલંકારોમાં ફેરફાર કરીને અજ્ઞાન લોકોને સારી રીતે જ્ઞાન આપવા માટે કથાઓની રચના વિવિધ પ્રકારે

કરવામાં આવેલી છે. (૩) તાત્પર્ય એ છે કે, વેદનાજ અર્થ ભારતમાં કથાઓને બહાને બતાવ્યા છે.

પૂર્વોક્ત મહાભારતના વર્ણનમાં પણ "વેદ વગેરે શાસ્ત્રોના તત્ત્વનો વિચાર આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યો છે" એ વાત આવી ગયેલી છે, તેનું અનુસંધાન અહીં કરવું જોઇએ. અસ્તુ. આ રીતે વેદનો આશય તથા અન્યાન્ય શાસ્ત્રો અને મત-મતાંતરોનો સાર આ મહાભારતમાં છે, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ થઇ જાય છે.

વાંચનાર જો મહાભારતને મનનપૂર્વક વાંચશે, તો તેને સેંકડો વિદ્યાઓ અને શાસ્ત્રોના સાર સ્થળે સ્થળે દેખાઇ આવશે. કોઇ ને કોઈ કથાનું મિષ આગળ કરીને તેમાં કોઇ ને કોઇ શાસ્ત્રનો સાર બતાવેલો છે. આ પ્રમાણે **જેમાં કાવ્યમય ઇતિહાસ અને આટલાં બધાં વિવિધ શાસ્ત્રોનો સંગ્રહ એકત્ર કરવામાં આવ્યો હોય એવો આ એકજ અપૂર્વ ગ્રંથ છે; કેમકે તેની તુલના બીજા કોઈપણ મનુષ્યરચિત ગ્રંથ સાથે થઈજ શકે તેમ નથી.** જે સમયે આ અપૂર્વ ગ્રંથ રચાયો હતો, તે સમયે પણ તેની અપૂર્વતાનો અનુભવ વિદ્વાનોએ યોગ્ય રીતે કરેલો હતો. જુઓઃ-

अज्ञानतिमिरांधस्य लोकस्य तु विचेष्टतः । ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्थैः समासव्यासकीर्तनैः । तथा भारतसूर्येण नृणां विनिहितं तमः ॥
पुराणपूर्णचन्द्रेण श्रुतिज्योत्स्नाः प्रकाशिताः । नृबुद्धिकैरवाणां च कृतमेतत्प्रकाशनम् ॥
इतिहासप्रदीपेन मोहावरणघातिना । लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत्संप्रकाशितम् ॥

(મહાભારત, આદિપર્વ અ૦ ૧, શ્લોક ૮૪-૮૫-૮૬-૮૭)

અર્થાત્-અજ્ઞાની લોકોનું અજ્ઞાન દૂર કરીને આ મહાભારતરૂપી અંજનવડે જનતાનું જ્ઞાનનેત્ર ખોલી દેવામાં આવ્યું છે! એમાં વ્યાસે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષને વિસ્તારપૂર્વક તેમ સંક્ષેપમાં પણ વર્ણવેલા હોવાથી તે ભારતરૂપી સૂર્યે માનવોનો અંધકાર દૂર કર્યો છે. પુરાણરૂપી પૂર્ણચંદ્રના ઉદયથી-એટલે કે ભારતગ્રંથરૂપી ચંદ્રનો ઉદય થવાથીજ શ્રુતિરૂપી ચાંદની પ્રગટ થઈ અને મનુષ્યોની બુદ્ધિરૂપી કમળો પ્રસન્ન થઇ ગયાં! મોહરૂપી આવરણનો નાશ કરનારા આ મહાભારતરૂપી ઇતિહાસપ્રદીપથી મનુષ્યોના આંતરિક હૃદયમંદિરમાં અત્યંત ઉત્તમ પ્રકાશ પડી ચૂક્યો છે.

આ મહાભારતવિષેનું વર્ણન કંઇ અતિશયોક્તિભર્યું નથી. મહાભારતમાં સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર હોવાથી અનેક શાસ્ત્રોના અધ્યયનનું કામ આ એક મહાભારતથી પણ થઇ શકે છે, એટલે તે જોતાં ઉપલું વર્ણન તદ્દન વાસ્તવિક છે. વળી પણ જુઓ કેઃ-

एकतश्चतुरो वेदा भारतं चैतदेकतः । पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् ॥
चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥
महत्त्वे च गुरुत्वे च ध्रियमाणं यतोऽधिकम् । महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥

(મહાભારત-આદિ૦ અ૦ ૧, શ્લોક ૨૭૧-૭૨-૭૩)

અર્થાત્-"પ્રાચીનકાળમાં સર્વે દેવતાઓએ એકઠા થઇને ત્રાજવાંની એક બાજુએ ચારે વેદ અને બીજી બાજુએ મહાભારતને મૂકીને જોખતાં રહસ્યસહિત ચારે વેદો કરતાં મહાભારત ભારે થયું હતું! તે દિવસથી લોકો તેને મહાભારત કહેવા લાગ્યા; કેમકે તે ભારેપણામાં તેમજ ગુરુપણામાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે."

ચારે વેદોની મળીને મંત્રસંખ્યા લગભગ વીસહજાર છે; અને આની શ્લોકસંખ્યા એક લાખની છે. અર્થાત્ શ્લોકસંખ્યામાં વેદોથી મહાભારત પાંચગણું મોટું છે અને તેથી તે વજનમાં પણ પાંચગણું હોવાનો સંભવ છે. આ ઉપરથી કોઇએ એમ ન સમજવું કે, તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વેદો કરતાં મહાભારત શ્રેષ્ઠ છે. ઉપરના વર્ણનનું તાત્પર્ય એવું નથી. એ

વર્ણનમાં તો 'આકાર અને વજન'નીજ તુલના કરવામાં આવી છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વેદોનું મહત્ત્વ આજ મહાભારતમાં બીજી જગ્યાએ વર્ણવેલું છે, તેથી વજનની દૃષ્ટિએજ ઉપરનું વર્ણન જોવાનું છે. એમાં બીજી પણ વાત વિચારવા જેવી છે. તે એ છે કે, વેદ અને ઉપનિષદ્ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ અત્યંત શ્રેષ્ઠ ગ્રંથ છે, પરંતુ તેને યથાર્થરીતે સમજનારા વિદ્વાનો હજારોમાં એકાદ બેજ હશે; પણ મહાભારતની કથાઓમાંથી બોધ લઇને સુજ્ઞ થયેલા માણસો અનેક મળી આવે છે. કેમકે તેમાં જે ધર્મશાસ્ત્રના વિષયનું પ્રતિપાદન કરેલું છે; તે અજ્ઞાની લોકો પણ સમજી શકે એવી સુગમ રીતે કરેલું છે. આ પ્રકારે એમાં ઇતિહાસની સાથે ધર્મતત્ત્વોનો બોધ પણ મળેલો હોવાથી **મહાભારત વાંચવાથી નિઃસંદેહ વાચકોની અંદર "વ્યવહાર-ચાતુર્ય" આવી શકે છે.** એ વિષે જુઓ કેઃ–

**यो विद्याच्चतुरो वेदान्सांगोपनिषदो द्विजः । न चाख्यानमिदं विद्यान्नैव स स्याद्विचक्षणः ॥
अर्थशास्त्रमिदं प्रोक्तं धर्मशास्त्रमिदं महत् । कामशास्त्रमिदं प्रोक्तं व्यासेनाऽमितबुद्धिना ॥
श्रुत्वा त्विदमुपाख्यानं श्राव्यमन्यन्न रोचते । पुंस्कोकिलगिरं श्रुत्वा रूक्षा ध्वांक्षस्य वागिव ॥
अनाश्रित्येदमाख्यानं कथा भुवि न विद्यते । आहारमनपाश्रित्य शरीरस्येव धारणम् ॥**

(મહાભારત–આદિ૦ અ૦ ૨, શ્લોક ૩૮૨–૮૩–૮૪–૮૮)

અર્થાતઃ–જે વિદ્વાન અંગોસહિત ચારે વેદ અને સંપૂર્ણ ઉપનિષદ્ જાણે છે, પરંતુ મહાભારતનું જેણે અધ્યયન નથી કર્યું તે વિચક્ષણ અર્થાત્ ચતુર નથી ગણાતો. અપાર બુદ્ધિવાળા વ્યાસદેવજીએ આ મહાભારત અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્રતરીકે રચેલું છે. જેમ કોયલનો મધુર અવાજ સાંભળ્યા પછી કોઇ કાગડાનો અવાજ સાંભળવા ઇચ્છતું નથી, તેમ મહાભારત કથાનું શ્રવણ કર્યા પછી મનુષ્યને બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા થતી નથી. જેમ ખાનપાનના આશ્રયવિના શરીર ધારણ કરી શકાતું નથી, તેમ મહાભારતના આધારવિનાનું કોઇ ઉપાખ્યાન બનેલું જણાતું નથી.

આ વર્ણન ઉપરથી પણ મહાભારતનું મહત્ત્વ તરતજ ધ્યાનમાં આવી શકે તેમ છે. વેદ અને ઉપનિષદ્ અવશ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથો છે, અને તેના પણ વાચન–મનનથી માણસ જ્ઞાનસંપન્ન થાય છે; **પરંતુ ચતુરાઈ પ્રાપ્ત કરવામાટે તો એવાજ પુરુષોનો ઇતિહાસ વાંચવો જોઇએ કે જેમણે વેદો અને ઉપનિષદોનું તત્ત્વજ્ઞાન પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યું હોય, અને એ તત્ત્વજ્ઞાન મુજબનું જીવન ગાળવાને અંગે જેમણે વિરોધીઓ સાથે વિવિધ પ્રકારનાં યુદ્ધ ખેલ્યાં હોય.** "સત્યધર્મનું પાલન કરવું જોઇએ" એવી જે વેદો અને ઉપનિષદોની આજ્ઞા છે, તેનું પાલન ધર્મરાજા અને હરિશ્ચંદ્રે કરી બતાવ્યું છે; અને વિરોધીઓ સાથે સત્યાગ્રહ કરીને પોતાનો અને સત્યનો વિજયડંકો જગતભરમાં બજાવ્યો છે. માટે(૧) **વેદની આજ્ઞાઓનો અને (૨) તેનું પાલન કરનારા સત્પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનો, એમ બન્ને બાબતોનો ઠીક ઠીક બોધ–પરિચય–હોય, તોજ માણસ ચતુર બની શકે છે.** એજ વાત નીચેના શ્લોકમાં કહેલી છેઃ–

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧, ૨૬૭)

અર્થાત્–ઇતિહાસો અને પુરાણોથી વેદના અર્થ પ્રકાશિત કરવા જોઇએ; કેમકે અલ્પ-શ્રુત–અલ્પજ્ઞ માણસથી વેદને ભય રહે છે કે તે મારો દુરુપયોગ કરશે.+

+ વેદ, શ્રુતિઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોનો અત્યારે ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગને બહાને કેવો દુરુપયોગ થઇ રહ્યો છે અને વામમાર્ગ જેવું પણ ચાલી રહ્યું છે, તે સમજુ વાચકોથી અજ્ઞાત નથી. બધી બરબાદીનો ઉપાય ખોટી દર્શાવવામાં કેવી અલ્પજ્ઞતા કે બડેખાંપણું અથવા તો લોકકીર્તિ ટકાવવાનાં ફાંફાં રહેલાં છે, તે પણ સ્પષ્ટ છે. **ભિક્ષુ–અખંડાનંદ**

આનું પણ એજ તાત્પર્ય છે કે, ઇતિહાસ અને પુરાણગ્રંથોમાં એવી કથાઓ છે કે જે વેદનાજ અર્થ દર્શાવવાવાળી છે. હકીકત આવી હોવાથી વેદના સાચા અર્થ જાણવામાટે ઇતિહાસો અને પુરાણોની કથાઓ જાણવી અત્યંત આવશ્યક છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે, વેદના સાચા અર્થ જાણવાનાં અનેક સાધનોમાં "વેદના મૂળમંત્રો સાથે પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક કથાઓની તુલના કરવી " એ પણ એક (ખાસ મહત્ત્વનું) સાધન છે.

આ લેખમાળામાં અમે આગળ બતાવીશું કે, આ તુલના કેવી રીતે થઇ શકે તેમ છે અને તેથી સાચા અર્થ શોધવામાં કયી રીતે તથા કેવા સ્વરૂપમાં મદદ મળી શકે તેમ છે.

મનુષ્યે ચાર પુરુષાર્થ કરવા જરૂરના છે તથા તે ચારે પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ બતાવનારા ઉપદેશ આ મહાભારતમાં વ્યાસદેવજીએ આપ્યા છે; તથા ઉપરના શ્લોકોમાં એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં કહેલું છે કે, મહાભારતમાં જે કથાઓ છે તેજ બીજે છે અને બીજા કોઇ પણ માનવકૃત ગ્રંથમાં એવી કોઇપણ કથા નથી કે જે મહાભારતની કથાનો આશ્રય લીધાસિવાય રચાઇ હોય. આનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એજ છે કે, આ મહાભારત ગ્રંથ તે સમયનાં સર્વ શાસ્ત્રો અને વિવિધ ગ્રંથોનો એક પ્રકારનો "સારસંગ્રહ ગ્રંથ" છે; અને તેની રચનામાં સંપાદક અથવા લેખકે એવી યોજના કરી છે કે, તેમના સમયના સઘળા ગ્રંથોનું સારભૂત તત્ત્વજ્ઞાન તેમાં એકઠું થઈ જાય; તથા એવો કોઇપણ ગ્રંથ ન રહે કે જેનું સારભૂત તત્ત્વજ્ઞાન આમાં ન આવ્યું હોય. મહાભારતમાં આ પ્રકારની યોજના હોવાથી અને તેમાં તે સમયના સઘળા ગ્રંથોનો સાર આવી જતો હોવાથીજ કહેવાય છે કેઃ-"**व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्** । સમસ્ત જગત વ્યાસજીનું ઉચ્છિષ્ટજ છે"-અર્થાત્ સઘળા ગ્રંથો વ્યાસજીના ઉચ્છિષ્ટજ છે; કેમકે એવો એક પણ ગ્રંથ એ સમયે ન હતો કે જેને ભગવાન વ્યાસે ચાખ્યો ન હોય અને તેનો રસ પોતાના ગ્રંથમાં ઉતાર્યો ન હોય. આ રીતે વિચાર કરવાથી વાચકોને સમજાશે કે, કૌરવ-પાંડવના ઇતિહાસ ઉપરાંત પણ મહાભારતની ઉપયોગિતા બહુજ છે; અને તે ઉપયોગિતા, આ ગ્રંથ એનસાઇક્લોપીડિયા અથવા સારસંગ્રહ હોવામાં છે. આજકાલના સારસંગ્રહ ગ્રંથો અને મહાભારતમાં ફેર એ છે કે, આધુનિક સારસંગ્રહ આદિથી અંતસુધી વાંચી શકાતા નથી અને આ ગ્રંથ તો રસથી ભરચક હોવાથી આનંદપૂર્વક વાંચી-સાંભળી શકાય છે.

કૌરવ-પાંડવોનો ઇતિહાસ આપતાં આપતાં વિવિધ શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોના સાર એવી યુક્તિપૂર્વક તેમાં આપેલા છે, કે ગ્રંથ વાંચતાં વાંચતાં બીજાં પણ વિવિધ શાસ્ત્રોનો સાર, ઇરાદો કર્યાવિના પણ વાંચનારના ધ્યાનપર આવી જઇને, તે તે શાસ્ત્રોનાં રહસ્યોના પરિચયમાં તે આવી જાય છે ! વાંચનાર આ બાબતનો વિચાર જરૂર કરે અને તે ઉપરથીજ મહાભારતની કિંમત આંકવાનો પ્રયત્ન કરે.

આ મહાભારતમાં કયી કથાઓ સત્ય છે; કયી કથાઓ અલંકારરૂપ-અર્થાત્ કલ્પિત છે; બીજાં કયાં કયાં તત્ત્વો સત્ય છે અને કયાં કયાં તત્ત્વો અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ખોટાં છે, તેનો પણ વિચાર ક્રમશઃ આગળ કરવામાં આવશે. આ લેખમાં તો એટલુંજ બતાવવું છે કે, આ ગ્રંથ "સારસંગ્રહ ગ્રંથ" હોવા ઉપરાંત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ તેનું ઘણુંજ મહત્ત્વ છે. પાંડવોના સમયના આર્યોની સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા આર્થિક સ્થિતિ કેવી હતી, તેનું ચોક્કસ જ્ઞાન આ ગ્રંથ વાંચવાથી થાય છે. જે સમયે માણસોને કુટુંબનાં બંધન ન હતાં, ત્યારથી માંડીને ઠેઠ પાંડવોના સમયસુધીનો સામાજિક ઉન્નતિનો ઇતિહાસ મહાભારતમાં છે. અર્થાત્ ઓછામાં ઓછાં વીસહજાર વર્ષોનો સામાજિક ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ-એટલે કે મનુષ્યોની ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ-તેમાં છે. આટલા વિસ્તૃત સમયનો ઇતિહાસ બીજા કોઇ પણ ગ્રંથમાં નથીજ.

એ સિવાય ધર્મરાજાની ધર્મનિષ્ઠા અને સત્યનિષ્ઠા; ભીમસેનની શક્તિ અને સરળ વૃત્તિ; અર્જુનનું અદ્‌ભુત પરાક્રમ; નકુળ-સહદેવની બંધુપ્રીતિ; દ્રૌપદી, ગાંધારી વગેરે આર્ય સ્ત્રીઓનું અદ્‌ભુત ચરિત્ર; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું રાજનીતિકૌશલ્ય; ભીષ્મપિતામહનું અખંડ બ્રહ્મચર્ય અને ધર્મજ્ઞાન; ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્રપ્રેમ; દુર્યોધનની સામ્રાજ્ય વધારવાની પ્રબળ ઇચ્છા; કર્ણનું ઔદાર્ય અને સ્વાભિમાન ઇત્યાદિ **મહાભારતીય પુરુષોના સ્વભાવસિદ્ધ ગુણોનું જે પ્રતિબિંબ વાચકોના મન ઉપર પડે છે, અને તેથી મનુષ્યોના સ્વભાવમાં જે અદ્‌ભુત ઉચ્ચતા** પ્રકટે છે-જાગે છે-આવે છે, તે પણ કોઈ વિલક્ષણજ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, અનેક દૃષ્ટિએ જોવા છતાંયે મહાભારતના વાચન-શ્રવણથી અત્યંત લાભ થવો સ્વાભાવિક છે; અને તેથીજ વાચકોને અમે નિવેદન કરીએ છીએ કે, **તેઓ આ ગ્રંથનું વાચન અને મનન અવશ્ય કરે. તે પોતે પણ તેમાંથી સારીપેઠે બોધ લે તથા પોતાનાં બાળબચ્ચાંના પણ અંતઃકરણમાં તેના સંસ્કાર સારી પેઠે પાડે.**

હવે આખી લેખમાળામાં મહાભારતની કથાના બીજા પ્રસંગોવિષે અનુક્રમે વિચાર કરાશે અને તે વિચારોમાં વેદમંત્રોની સાથે મહાભારત કથાની તુલના વિવિધ પ્રકારથી થશે.

૩-મહાભારત રચનાર ભગવાન શ્રી વેદવ્યાસ

એ તો સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક વાત છે કે, મહાભારતના રચનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણદ્વૈપાયન વેદવ્યાસજી છે; પરંતુ અહીં અમારી સમક્ષ એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, હાલના સમયમાં જે મહાભારત મળે છે, તે બધુંયે વેદવ્યાસજીનું બનાવેલું છે કે નહિ? આ વિષયનો નિર્ણય કરવામાં નીચે લખેલું આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર બહુજ ઉપયોગી છે.

सुमंतु-जैमिनि-वैशम्पायन-पैल-सूत्र-भाष्य-भारत-महाभारत-धर्माचार्याः। (આશ્વ૦ગૃહ્ય૦ ૩,૪)

આમાં (૧) "ભારતાચાર્ય" અને (૨) "મહાભારતાચાર્ય" એ બે આચાર્યોનો ઉલ્લેખ છે. આ આશ્વલાયન સૂત્રકારના મત પ્રમાણે સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, "ભારત" અને "મહાભારત" એ બે ગ્રંથ છે; અને તેમના લેખક આચાર્યો પણ જૂદા જૂદા છે. ભારત અને મહાભારત એ શબ્દોના અર્થથીજ જણાય છે કે, "ભારત" નામનો ગ્રંથ આકારમાં નાનો અને "મહાભારત" ગ્રંથ આકારમાં મોટો હતો-અર્થાત્ પહેલામાં શ્લોકસંખ્યા થોડી અને બીજામાં શ્લોકસંખ્યા વધારે હોવી સ્વાભાવિક છે.

આશ્વલાયનના સમયમાં "ભારત અને મહાભારત" નામના બે ઇતિહાસગ્રંથ હતા અને ઉપલા નામના બે ઇતિહાસલેખક આચાર્યોનું માન હતું. આથી એ નિઃસંશય વાત છે કે, 'ભારત' ગ્રંથના રચનાર અને 'મહાભારત' ગ્રંથના રચનાર બન્ને જૂદા જૂદા આચાર્ય છે. પહેલો 'ભારત' ગ્રંથ હતો, તેનો પાછળથી 'મહાભારત' ગ્રંથ થઈ ગયો. હવે આ વિષે મહાભારતની પણ સાક્ષી જોવી યોગ્ય છે.

वासुदेवस्य माहात्म्यं पांडवानां च सत्यताम्। दुर्वृत्तं धार्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः॥
इदं शतसहस्रं तु श्लोकानां पुण्यकर्मणाम्। उपाख्यानैः सह ज्ञेयमाद्यं भारतमुत्तमम्॥
चतुर्विंशति साहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम्। उपाख्यानैर्विना तावद्भारतं प्रोच्यते बुधैः॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧, શ્લોક ૧૦૦ થી ૧૦૨)

અર્થાત્-આમાં શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય, પાંડવોની સત્યનિષ્ઠા અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્રોની દુષ્ટતાનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન વેદવ્યાસ ઋષિએ પુણ્યકર્મ કરનારાઓનાં ઉપાખ્યાનોસહિત એક લાખ શ્લોકોનો જે ગ્રંથ બનાવ્યો, તે આ મૂળ મહાભારત છે; અને ત્યારબાદ ચોવીસ હજાર શ્લોકોનો ગ્રંથ ઉપાખ્યાનો છોડી દઈને બનાવ્યો, તેનું નામ "ભારતસંહિતા" છે.

ततोऽध्यर्धशतं भूयः संक्षेपं कृतवानृषिः । अ- क्रमणिकाध्यायं वृत्तान्तानां सपर्वणाम् ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧, શ્લોક ૧૦૫)

અર્થાત્–પાછળથી વેદવ્યાસજીએ સઘળાં પર્વ અને વૃત્તાંતોને ટુંકાવીને દોઢસો શ્લોકોમાં અનુક્રમણિકાધ્યાય રચ્યો. આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કેઃ–

(૧) મૂળ ભારત અથવા ઉપાખ્યાનોસહિત મહાભારતમાં ૧૦૦,૦૦૦ શ્લોક છે.

(૨) ભારત અથવા ઉપાખ્યાનોસિવાયના ભારતગ્રંથમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે.

(૩) સંક્ષિપ્ત ભારત અથવા અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં ૧૫૦ શ્લોક છે.

આ રીતે પહેલો ગ્રંથ આદિભારત કિંવા મહાભારત; ત્યારબાદ બીજો ગ્રંથ ભારત; તે પછી ત્રીજો ગ્રંથ સંક્ષિપ્ત ભારત. આ ત્રણે ગ્રંથ એકજ વ્યાસદેવજીએ લખ્યા છે, એવું મહાભારતના પ્રથમ અધ્યાયમાં લખ્યું છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રના કહેવા પ્રમાણે આમાં વિરોધ છે. એ વિષે સૂત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે, એક 'ભારતાચાર્ય' છે અને બીજા 'મહાભારતાચાર્ય' છે. પહેલા આચાર્યે 'ભારતસંહિતા' લખી અને બીજા આચાર્યે તેનો 'મહાભારત ગ્રંથ' બનાવી દીધો. આશ્વલાયન સૂત્રમાં જે નામ આવે છે, તે કાલાનુરૂપ ક્રમથીજ આવે છે– અર્થાત્ પૂર્વકાળનાં નામ પ્રથમ અને પછીના કાળનાં નામ પાછળથી આવે છે. જેથી "ભારતાચાર્ય" પ્રાચીન અને "મહાભારતાચાર્ય" અર્વાચીન, એમ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત થાય છે; પરંતુ મહાભારતના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં તો આથી ઉલટુંજ કહ્યું છે. પહેલું 'આદ્યમહાભારત', પછી 'ભારતસંહિતા' અને ત્યારબાદ 'સંક્ષિપ્ત ભારત;' પણ આ પ્રકારનું કથન ભગવાન વ્યાસનું લખેલું નહિ હોવાથી પ્રમાણવાક્ય નથી. તેથી આશ્વલાયનના આચાર્ય તર્પણનું સૂત્ર અધિક પ્રમાણભૂત છે, કેમકે તે આશ્વલાયનના સમયની પરંપરાથી ઉતરી આવેલું છે. હવે તેનો વધુ નિર્ણય કરવા પહેલાં અમે એક બીજી વાતનો અત્રે નિર્ણય કરીએ છીએ.

षष्टिं शतसहस्राणि चकाराऽन्यां स संहिताम् ॥
त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोके प्रतिष्ठितम् । पित्र्ये पंचदश प्रोक्तं गंधर्वेषु चतुर्दश ॥
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितॄन् ॥
गंधर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः । अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशंपायन उक्तवान् ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧, શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૦૮)

અર્થાત્ (૧) સાઠલાખ શ્લોકોની બીજી એક સંહિતા તેમણે રચી હતી, (૨) તેના ત્રીસલાખ શ્લોક દેવલોકમાં (૩) પંદરલાખ પિતૃલોકમાં (૪) ચૌદલાખ ગંધર્વલોકમાં અને (૫) એકલાખ મનુષ્યલોકમાં રહ્યા છે. નારદજીએ દેવોના રાજ્યમાં; અસિત–દેવલે પિતૃઓના દેશમાં; શુકદેવે ગંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોના દેશમાં અને વૈશંપાયને આ મનુષ્યલોકમાં એ શ્લોકો કહ્યા હતા.

સંભવ છે કે ઉપલા શ્લોકો ભારતની પ્રશંસા કરવા માટે પણ લખવામાં આવ્યા હોય; પરંતુ તેમાં કોઈ ઐતિહાસિક સત્ય હશે તો તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ઉપલા ચાર દેશોમાં ચાર આચાર્યોએ મહાભારતનું સંપાદન–કાર્ય કર્યું હતું. (૧) પહેલાં વ્યાસદેવજીએ એ ભારતસંહિતા રચી હતી. (૨) તેનાં ઉપાખ્યાનો સાથે વૈશંપાયને એક લાખ શ્લોકોનો ગ્રંથ બનાવીને જનમેજય રાજાને સંભળાવ્યો, તેને બીજું સંપાદન ગણીએ. (૩) તેનેજ ચૌદલાખ શ્લોકોમાં વધારીને શુકાચાર્યે ગંધર્વ, યક્ષ અને રાક્ષસોના દેશમાં ત્રીજી આવૃત્તિનું સંપાદન કર્યું. (૪) એમાં વળી એકલાખ વધુ શ્લોકો મેળવીને પંદરલાખ શ્લોકોની ચોથી આવૃત્તિ બનાવીને અસિત–દેવલઋષિએ પિતૃઓના દેશમાં પ્રસિદ્ધ કરી. (૫) અને દેવર્ષિ નારદે તેનેજ ત્રીસલાખ શ્લોકોમાં બનાવીને દેવલોકમાં પાંચમી આવૃત્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી.

તિબેટ એ દેવલોક છે. પિતૃલોક માનસરોવર અને કૈલાસની આસપાસ છે. હિમાલયનો ઢાળાવ એ ગંધર્વલોક છે. તેની નીચે યક્ષલોક, પશ્ચિમદિશામાં રાક્ષસલોક અને આ ભારતવર્ષમાં મનુષ્યલોક છે. અહીં 'લોક' શબ્દ દેશવાચક અથવા તો રાષ્ટ્રવાચક છે.

મૂળ વ્યાસનું ભારત તો ઉપાખ્યાનોસિવાય જેટલું હતું તેટલુંજ છે. તે ચોવીસહજાર શ્લોકોનો ગ્રંથ છે. તેમાં ઉપાખ્યાનોની ભરતી થવાથી તેનુંજ લાખ શ્લોકોનું મહાભારત બન્યું અને તેમાં વધારે વધારે ઉપાખ્યાનો ઉમેરાવાથી પૂર્વોક્ત પાંચ સંસ્કરણરૂપે આ ગ્રંથ વધતાં વધતાં બહુજ વધી ગયો. હાલમાં તો વ્યાસકૃત "ભારતસંહિતા" કયાંય પણ મળતી નથી; અને શુક, અસિત–દેવલ અને નારદજીએ સંપાદન કરેલા ગ્રંથો પણ મળી શકતા નથી. સાંપ્રતમાં તો એકલાખ શ્લોકોવાળોજ ગ્રંથ મળી શકે છે. હવે જોવું એ જોઈએ કે, આ જે એકલાખ શ્લોકવાળો ગ્રંથ છે તે કોણે રચેલો છે?

જો વ્યાસજીજ ભારતના મૂળ રચનાર છે, તો તેમનું નામ આશ્વલાયનના કથન પ્રમાણે "ભારતાચાર્ય"જ છે. ઉપાખ્યાનોસિવાયની ચોવીસહજાર શ્લોકોની ભારતસંહિતા તેમણેજ રચેલી છે એવું આથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપાખ્યાનો મેળવીને એજ ભારતસંહિતાનું "મહાભારત" થઇ ગયું; તથા તેમાં પણ ઉપર કહેલા દેશોની વિવિધ કથાઓ મેળવીને ઉપર કહેલા અન્યાન્ય ગ્રંથો સંપાદિત થયા. વ્યાસકૃત મૂળ "ભારતસંહિતા" સાથે તે ગ્રંથોનો સંબંધ નથી. તેનાં પ્રમાણ જુઓઃ—

मन्वादि भारतं केचिदास्तीकादि तथोपरे । तथोपरिचराद्यन्ये विप्राः सम्यगधीयते ॥५२॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧)

અર્થાત્ (૧) કોઇ કોઇ તો "नारायणं नमस्कृत्य" એ શ્લોકથીજ (એટલેકે આદિપર્વના શ્લોક પહેલાથીજ) મહાભારતની શરૂઆત માને છે. (૨) કોઇ કોઇ આસ્તીકપર્વ (આદિપર્વ-અ૦ ૧૩)થી મહાભારતની શરૂઆત માને છે; અને (૩) કોઇ કોઈ તો ઉપરિચર રાજાની કથા (આદિપર્વ–અધ્યાય ૬૩) થી મહાભારતનો આરંભ માને છે.

પરંતુ ઉપલા શ્લોકો વ્યાસમુનિના લખેલા ન હોઇ શકે; કેમકે લેખક જાતેજ "પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત ત્રણ સ્થળેથી લોકો માને છે" એવું કદાપિ ન લખી શકે. જો આ પહેલો અધ્યાય વ્યાસેજ લખેલો હોત તો મહાભારતની શરૂઆતનાં સ્થળોવિષેનો મતભેદ તેઓ કદાપિ ન લખત; પરંતુ મહાભારતની શરૂઆતવિષે જે શ્લોકોમાં સંદેહ બતાવેલો છે, તે છેલ્લાજ મહાભારતમાં છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહાભારતના શરૂઆતના અધ્યાય પાછળથી લખીને કોઈએ મેળવેલા છે; અને એજ કારણથી ઉપર આવેલા શ્લોક (આદિપર્વ–અ૦ ૧ શ્લોક ૧૦૦ થી ૧૦૭ સુધી) કે જેમાં "એક લાખ શ્લોકોનું આદ્યમહાભારત વ્યાસે લખ્યું હતું" ઇત્યાદિ બાબતો પણ આધુનિક લેખકનીજ લખેલી જણાય છે. એ શ્લોકોમાં જે મહાભારતનાં ત્રણ પ્રારંભસ્થાન કહેલાં છે, તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

પ્રારંભ	પહેલો	આદિપર્વના	અધ્યાય પહેલાના શ્લોક પહેલાથી
,,	બીજો	,,	અધ્યાય ૧૩ માથી
,,	ત્રીજો	,,	અધ્યાય ૬૩ માથી

જે મહાભારત આપણી પાસે આ સમયમાં છે, તે જે સમયમાં રચાયું તે સમયે પણ મહાભારતના પ્રારંભિક શ્લોકોવિષે આટલો મતભેદ હતો!! પરંતુ પ્રથમ અધ્યાયનો લેખક દગલબાજ ન હતો, તેથી તેણે તેના સમયમાં જે મતભેદ હતો, તે જેમનો તેમજ લખેલો છે. જો આજકાલના લેખકો જેવું સ્વમતનું દુરાભિમાન તેનામાં હોત તો તે ત્રણ પ્રારંભિક

સ્થળોનો ઉલ્લેખજ કરત નહિ. તેની આ વિશ્વાસપાત્રતા ઉપરથી હાલના લોકો પણ પુષ્કળ બોધ લઇ શકે તેમ છે.

હવે એ ત્રણે પ્રારંભોનો પરસ્પર સંબંધ શું છે, તે જાણવું જોઇએ; અને તે માટે કથાની રચના કેવી રીતે થઇ તે પણ જોવું આવશ્યક છે. જેમકેઃ—

(૧) પ્રથમ વ્યાસમુનિએ જે ભારતસંહિતા રચી તે ગણેશજીએ લખી તથા વ્યાસજીએજ તે વૈશંપાયન વગેરે શિષ્યોને ભણાવી.

(૨) એજ કથા સર્પયજ્ઞમાં વ્યાસશિષ્ય વૈશંપાયને રાજા જનમેજયને સંભળાવી અને તેજ સત્રમાં ઉગ્રશ્રવા સૂતે પણ તે સાંભળી.

(૩) એજ કથા નૈમિષારણ્યનિવાસી શૌનકાદિ ઋષિઓને ઉગ્રશ્રવા સૂતે સંભળાવી.

આ પ્રમાણે એકજ ભારતકથા ત્રણે સ્થળે કહેવાઈ. કહેતી વખતે શ્રવણ કરનારાઓ જે જે શંકાઓ વચ્ચે વચ્ચે પૂછતા હતા, તેના જવાબ આપવા પણ જરૂરી હતા; એટલે પ્રત્યેક કથાશ્રવણ વખતે ગ્રંથવિસ્તાર વધતોજ ગયો.

વાસ્તવિક રીતે એ ત્રણે સંપાદકોએ આ ગ્રંથનું સંપાદન કર્યું, એમજ માનવું જોઇએ. (૧) પહેલી વખત વ્યાસદેવજીએ "ભારતસંહિતા" રચી. (૨) તેનુંજ બીજી વાર સંપાદન વૈશંપાયને કર્યું; અને તેનુંજ (૩) ત્રીજું સંપાદન ઉગ્રશ્રવા સૂતે કર્યું. એજ આ બધાનું તાત્પર્ય છે. જેમકેઃ–

(૧) ભારતના પ્રથમ સંપાદક **ભગવાન વ્યાસમુનિ** અને તેમનો પ્રારંભ ઉપરિચર કથા અધ્યાય ૬૩ માથી

(૨) ભારતના બીજા સંપાદક **વૈશંપાયન** અને તેમનો પ્રારંભ આસ્તીકકથા અધ્યાય ૧૩ માથી

(૩) મહાભારતના ત્રીજા સંપાદક **ઉગ્રશ્રવા સૂત** અને એમનો પ્રારંભ અનુક્રમણિકાધ્યાય પહેલાથી

આટલા વર્ણનથી એજ સિદ્ધ થાય છે અને ત્રણ પ્રારંભો માનવાનું કારણ પણ એજ છે. પહેલી વ્યાસમુનિએ રચેલી **ભારતસંહિતા**, અને તેનુંજ બીજું નામ **જય ઇતિહાસ** અથવા દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ છે. જુઓઃ–

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो विजिगीषुणा। महीं विजयते राजा शत्रूंश्चापि पराजयेत् ॥

(મહા० આદિ० અ० ૬૨ શ્લોક ૨૦)

અર્થાત્–આ ઇતિહાસનું નામ જય છે. જય ઇચ્છનારા માનવોએ તેનું શ્રવણ કરવું જોઇએ. એ સાંભળવાથી રાજા પૃથ્વીનો વિજય કરી શકે છે અને શત્રુઓને હરાવી શકે છે.

વ્યાસકૃત ભારતસંહિતાનું નામ જય છે અને તેનું વર્ણન, વ્યાસકૃત ભારતનો પ્રારંભ (અ. ૬૩ થી) થવા પહેલાંજ ભૂમિકાના અધ્યાય (અ. ૬૨) માં કરેલું છે–અર્થાત્ અધ્યાય ૬૩ થી મૂળ **ભારતસંહિતા** કિંવા "**જય ઇતિહાસ**" ની શરૂઆત થયેલી છે. આ જય ઇતિહાસ વ્યાસે રચેલો છે, અને તેની શ્લોકસંખ્યા લગભગ ચોવીસહજાર હશે.

અધ્યાય ૬૨ માના અંતસુધીનો ભાગ વૈશંપાયને જનમેજય રાજાના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કહેલો છે, તેથી તે વૈશંપાયને સંપાદન કરેલો છે. આસ્તીકપર્વનો પ્રારંભ ૧૩મા અધ્યાયથી થાય છે અને ત્યાંથીજ વૈશંપાયનનો ભારતગ્રંથ શરૂ થાય છે. સર્પસત્ર સાથે આસ્તીક મુનિનો સંબંધ છે, તેથી તેની શરૂઆતમાં આસ્તીકની કથા હોવી આવશ્યક પણ છે.

ત્રીજી આવૃત્તિ ઉગ્રશ્રવા સૂતે સંપાદન કરેલી છે. હાલમાં જે મહાભારત છે, તેની શ્લોકસંખ્યા એક લાખ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, મહાભારતનું સંપાદન (૧) વ્યાસ, (૨) વૈશંપાયન અને (૩) ઉગ્રશ્રવા, એ ત્રણ વિદ્વાનોદ્વારા થયું છે/ પહેલો ગ્રંથ વ્યાસકૃત **ભારતસંહિતા કિંવા "જય ઈતિહાસ;"** બીજો ગ્રંથ વૈશંપાયનકૃત **"ભારત"** અને ત્રીજો ગ્રંથ ઉગ્રશ્રવાકૃત **"મહાભારત"** છે. ત્રણે સંપાદકોના સમય વચ્ચે કેટલાંયે સૈકાં વીતી ગયેલાં છે. પાંડવોના સમયમાં વ્યાસમુનિ, તેમના પછી જનમેજયના સમયમાં વૈશંપાયન અને તેમના પછી સૌતિનો સમય વિક્રમસંવતથી કેટલોક પહેલાંનો માનવો યોગ્ય છે. જો કે સૌતિ ઉગ્રશ્રવાને પણ વૈશંપાયનના સમકાલિન ગણાવેલા છે; તોપણ બુદ્ધકાળની પછીની વાતો પણ એજ મહાભારતમાં હોવાથી છેલ્લા સંપાદક, વિક્રમસંવતનો પ્રારંભ થયો તેની કંઈક પહેલાં થઈ ગયા હશે, એમજ માનવું પડે છે.

આ રીતે એકનાજ સંપાદનથી આ ગ્રંથ થયેલો નથી; પરંતુ ત્રણ કાળના ત્રણ જૂદા જૂદા સંપાદકોએ તેનું સંપાદન કર્યું છે, એ વાત અહીં સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. હવે એમાં એજ કારણથી વધારો થયો છે કે નહિ અને થયો હોય તો તેનું સ્વરૂપ શું છે, તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.

૪—મહાભારતમાં વધારો થયો છે કે નહિ ?

ઘણાં માણસો કહે છે કે, મહાભારતમાં કેટલીએ વાતો પાછળથી ભેળવી દીધેલી છે, અને મનમાં આવી તેવી કેટલીએ વાતો પાછળથી ઘુસાડેલી છે; તેથી તે વિષે આ લેખમાં વિચાર કરીશું. આ નીચે આપેલું કોષ્ટક જોવાથી એ વિષે ખાત્રી થશે.

	અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં કહેલી શ્લોકસંખ્યા		ગોપાળ નારાયણ-વાળી પ્રત		ગણપત કૃષ્ણાજી-વાળી પ્રત		કુંભકોણમ્-વાળી પ્રત	
પર્વ	અ૦	શ્લોક	અ૦	શ્લોક	અ૦	શ્લોક	અ૦	શ્લોક
૧ આદિ૦	૨૨૭	૮૮૮૪	૨૩૪	૮૬૧૯	૨૩૪	૮૪૬૬	૨૬૦	૧૦૯૯૮
૨ સભા૦	૭૮	૨૫૧૧	૮૧	૨૭૧૨	૮૧	૨૭૦૯	૧૦૩	૪૩૭૭
૩ વન૦	૨૬૯	૧૧૬૬૪	૩૧૫	૧૦૪૬૪	૩૧૫	૧૧૮૫૪	૩૧૫	૧૪૦૮૧
૪ વિરાટ૦	૬૭	૨૦૫૦	૭૨	૨૨૭૨	૭૨	૨૩૨૭	૭૮	૩૫૭૫
૫ ઉદ્યોગ૦	૧૮૬	૬૬૯૮	૧૯૬	૬૫૫૯	૧૯૬	૬૬૧૮	૧૯૬	૬૭૫૨
૬ ભીષ્મ૦	૧૧૭	૫૮૮૪	૧૨૨	૫૯૬૯	૧૨૨	૫૮૧૭	૧૨૨	૫૯૦૮
૭ દ્રોણ૦	૧૭૦	૮૯૦૯	૨૦૨	૯૫૭૨	૨૦૨	૯૫૯૩	૨૦૩	૧૦૧૨૭
૮ કર્ણ૦	૬૯	૪૯૬૪	૯૬	૪૯૬૪	૬૬	૪૯૮૭	૧૦૧	૪૯૮૬
૯ શલ્ય૦	૫૯	૩૨૨૦	૬૫	૩૬૧૮	૬૫	૩૬૦૮	૬૬	૩૫૯૪
૧૦ સૌપ્તિક૦	૧૮	૮૭૦	૧૮	૮૦૩	૧૮	૮૧૦	૧૮	૮૧૫
૧૧ સ્ત્રી૦	૨૭	૭૭૫	૨૭	૮૨૫	૨૭	૮૨૬	૨૭	૮૦૭
૧૨ શાંતિ૦	૩૨૯	૧૪૭૩૨	૩૬૫	૧૪૯૩૮	૩૬૬	૧૩૭૩૨	૩૭૫	૧૫૧૫૩
૧૩ અનુશાસન૦	૧૪૬	૮૦૦૦	૧૬૮	૭૬૩૯	૧૬૯	૭૮૩૯	૨૭૪	૧૦૯૮૩
૧૪ અશ્વમેધ૦	૧૦૩	૩૩૨૦	૯૨	૨૭૩૬	૯૨	૨૮૫૨	૧૧૮	૪૫૪૩
૧૫ આશ્રમ૦	૪૨	૧૫૦૬	૩૯	૨૦૮૮	૩૯	૧૦૮૫	૪૧	૧૦૯૮
૧૬ મૌસલ૦	૮	૩૨૦	૮	૨૮૭	૮	૨૮૭	૯	૩૦૦
૧૭ મહાપ્રસ્થા૦	૩	૩૨૦	૩	૧૧૦	૩	૧૦૯	૩	૧૧૧
૧૮ સ્વર્ગારોહણ૦	૫	૨૦૯	૬	૩૨૦	૬	૩૦૭	૬	૩૩૭
કુલસંખ્યા	૧૯૨૩	૮૪૮૩૬	૨૧૦૯	૮૪૫૨૫	૨૦૮૧	૮૩૮૨૬	૨૩૧૫	૯૮૫૪૫
૧૯ હરિવંશ		૧૨૦૦૦	૨૬૩	૧૫૪૮૫		૧૨૦૦૦		૧૨૦૦૦
કુલસંખ્યા		૯૬૮૩૬	૨૩૭૨	૧૦૦૦૧૦		૯૫૮૨૬		૧૧૦૫૪૫

ઉપલા કોષ્ટક ઉપરથી જણાશે કે, મહાભારતની અધ્યાયસંખ્યા નીચે પ્રમાણે છેઃ–

૧–અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં વર્ણવેલી અધ્યાયસંખ્યા	૧૯૨૩	અને શ્લોકસંખ્યા		૮૪૮૩૬
૨–ગોપાળ નારાયણે છાપેલું મુંબઇ મહાભારત	૨૧૦૯	,,	,,	૮૪૫૨૫
૩–ગણુપત કૃષ્ણાજીએ છાપેલું મુંબઈ મહાભારત	૨૦૮૧	,,	,,	૮૩૮૨૬
૪–કુંભકોણું પ્રકાશિત મહાભારત	૨૩૧૫	,,	,,	૯૮૫૪૫

એમાં હરિવંશની શ્લોકસંખ્યા મેળવવાથી એકંદર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ–

	મહાભારત		હરિવંશ		કુલશ્લોક
૧–અનુક્રમણિકાધ્યાયવર્ણિત	૮૪૮૩૬	+	૧૨૦૦૦	=	૯૬૮૩૬
૨–ગોપાળ નારાયણે છાપેલું	૮૪૫૨૫	+	૧૫૪૮૫	=	૧૦૦૦૧૦
૩–ગણુપત કૃષ્ણાજીએ ”	૮૩૮૨૬	+	૧૨૦૦૦	=	૯૫૮૨૬
૪–કુંભકોણું પ્રકાશિત	૯૮૫૪૫	+	૧૨૦૦૦	=	૧૧૦૫૪૫

આ સંખ્યા જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, આ સમયમાં મળતા મહાભારતના કોઈપણ પુસ્તકમાં એકલાખ શ્લોક નથી. અધ્યાયોની સંખ્યામાં વધઘટ થઇ છે; પરંતુ એ તો નિઃસંશય છે કે, એમાં જૂદા જૂદા લખનારા–નકલ કરનારા–જ કારણરૂપ છે. કેમકે એથી શ્લોકસંખ્યામાં વધારો થયો નથી; અને માત્ર અધ્યાયસંખ્યામાં વધારો થયો તેથી કાંઈ ખાસ નુકસાન નથી. લેખકોએ મોટા અધ્યાયના બબ્બે ત્રણ ત્રણ ભાગ પાડયા છે, તેથી માત્ર અધ્યાયસંખ્યાજ વધી ગઇ છે, શ્લોકસંખ્યા વધી નથી.

મુંબઇમાં ગણુપત કૃષ્ણાજીએ છાપેલું મહાભારતનું પુસ્તક વિશેષ પ્રમાણભૂત છે; પરંતુ તે અત્યારે મળતુંજ નથી. એની પછી તેનીજ લગભગ પુનરાવૃત્તિ ગોપાળ નારાયણે છાપી છે. તેની શ્લોકસંખ્યા ઘણી રીતે અનુક્રમણિકાધ્યાય સાથે મળતી છે. કુંભકોણુંથી પ્રસિદ્ધ થયેલું મહાભારત મદ્રાસના ગ્રંથોને આધારે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં લગભગ ચૌદહજાર શ્લોક અનુક્રમણિકાધ્યાયથી વધારે છે. ઉત્તરથી દક્ષિણમાં જતાં જતાં વચ્ચે આ શ્લોકો ભળી ગયા હોય, એવુંજ સ્પષ્ટ જણાય છે; અને તેથી મદ્રાસનું મહાભારત વિશ્વાસપાત્ર નથી. મુંબઇમાં છપાયેલા બંને ગ્રંથ ઘણે ભાગે થોડા ઘણા ફેરફારસિવાય એક જેવાજ છે તથા શ્લોકસંખ્યામાં પણ બહુ જૂદાપણું નથી, તેથી મુંબઇની પ્રતો વધારે પ્રમાણભૂત છે; અને મુંબઈમાં છપાયેલા ગ્રંથોની શ્લોકસંખ્યા અનુક્રમણિકાધ્યાયસાથે પણ ઘણી બાબતમાં મળતી આવે છે.

આવડા મોટા ગ્રંથમાં આટ–આટલી સદીઓ વીતી જવાથી શ્લોકસંખ્યામાં કંઈ વધઘટ થઇ પણ હોય, તો તેમાં કંઈ મહાન આશ્ચર્યની વાત નથી. હાથે લખાવાથી તથા લહિયાઓની ઓછીવત્તી યોગ્યતાને લીધે આ સંખ્યા ઓછીવત્તી થઈ ગઈ છે. ઉપરની સંખ્યા જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અનુક્રમણિકાધ્યાય રચાયા પછી, ગયાં બે હજાર વર્ષોમાં મહાભારતની કુલ શ્લોકસંખ્યામાં બિલકુલ વધારો નથી થયો; પરંતુ ઘટાડોજ થયો છે. જુઓઃ—

(૧) અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં વર્ણવેલા કુલ શ્લોક ૮૪૮૩૬ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૦

(૨) ગોપાળ નારાયણે છાપેલા કુલ શ્લોક ૮૪૫૨૫ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૩૧૧

(૩) ગણુપત કૃષ્ણાજીએ છાપેલા કુલ શ્લોક ૮૩૮૨૬ અને ઓછા થયેલા શ્લોક ૧૦૧૦

ઉપરનાં પુસ્તકોમાં એટલાજ શ્લોક ઓછા છે. વધવા કે ઘુસાડવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ શ્લોક ઓછાજ થયા છે.

શ્લોક લખવામાં પણ કેટલીયે ભૂલો છે. કેટલાક શ્લોક ત્રણ પંક્તિના છે, તો કેટલાક

એક પંક્તિના છે. અમે બે પંક્તિઓ(લીટીઓ)ના, અર્થાત્ અનુષ્ટુપ ૩૨ અક્ષરોના છંદનો એક શ્લોક ગણીને તે પ્રમાણે લખવાનો આ પુસ્તકમાં યત્ન કર્યો; પરંતુ તેનાથી કેટલીયે ભૂલો થવા લાગી, તેથી તે પ્રયત્ન છોડીને જેમ છે, તેમજ છાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રયત્નને લીધે અમારા પુસ્તકમાં આદિપર્વની શ્લોકસંખ્યા ૮૭૦૯ થઈ અને અધ્યાય પણ ૨૩૬ થયા છે.×

ગોપાળ નારાયણે છાપેલા પુસ્તકમાં જેટલા શ્લોક છે, તેટલાજ આ પુસ્તકમાં છે; પરંતુ શ્લોકની ગણત્રીમાં સુધારો કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં કેટલીક સંખ્યા વધી ગઈ છે. બે પંક્તિઓનો એક શ્લોક, એ રીતે ગણત્રી થાય તો આ પુસ્તકમાં અનુક્રમણિકાધ્યાયની શ્લોકસંખ્યા ઠીકઠીક મળી રહેશે; પરંતુ તેમ કરવામાટે ખૂબ સમય જોઇએ અને તુલના કરવા માટે પણ કેટલાયે ગ્રંથોના પાઠ જોવા જોઇએ. એ કાર્ય મહાન પરિશ્રમ અને ખૂબ આર્થિક વ્યયનું છે.

હાલમાં ઔંધનરેશની પ્રેરણાથી પૂનાની "ભાંડારકર પ્રાચીન વિદ્યા સંશોધક સંસ્થા" માં મહાભારતના સંશોધનનું કાર્ય ચાલુ છે. કેટલાય લાખ રૂપિયા તેમાં ખર્ચાશે. કેટલાય વિદ્વાનોને તે કાર્યમાં રોકેલા છે. પ્રત્યેક માસે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ થાય છે. ગયાં ચાર-પાંચ વર્ષોથી એ કાર્ય ચાલ્યા કરે છે; પરંતુ છાપવાનું કાર્ય શરૂ થવાને તો હજુ કેટલાંય વર્ષ લાગશે. આથી ખાત્રી થશે કે મહાભારતના સંશોધનનું કાર્ય કેટલું મહાન ખર્ચાળ છે. ઉપરના કાર્યમાટે કેટલાય લાખ રૂપિયાના ખર્ચનો અંદાજ નક્કી કરેલો છે. અમે તે ગ્રંથ-ની રાહ જોઇએ છીએ.

એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાંસુધી અમારા માર્ગદર્શક ગ્રંથો મુંબઇમાંજ છપાયેલા મહાભા-રતના ગ્રંથો છે. તેમાં શ્લોકસંખ્યા અનુક્રમણિકાધ્યાયમાં લખેલી સંખ્યાથી ઓછી હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત શ્લોક પણ ઘણે ભાગે નહિ આવે; અને આવશે તોપણ બહુજ ઓછા આવશે.

આમ હોવા છતાં પણ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે, મહાભારતમાં બહુજ પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે. કેટલાય શ્લોકો પાછળથી ભેળવેલા છે અથવા જાણી બુજીને ઘુસાડેલા છે. હવે આપણે એ બાબતનો વિચાર કરવો જોઇએ કે શું એ કહેવું સાચું છે ?

કેટલાક શ્લોકો લેખકોની ગલફતથી એમાં ઘુસી ગયા છે, એમાં તો શંકાજ નથી. આવડા મોટા ગ્રંથમાં અને આટલા લાંબા કાળમાં એમ થવું સ્વાભાવિકજ છે; પરંતુ જાણી જોઇને શ્લોકો ઘુસાડવામાં મહાન દોષ હોવાથી તેનો વિચાર અધિક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ કરવો જોઇએ.

અમે આગળ બતાવી ગયા છીએ કે, મહાભારત "સર્વસારસંગ્રહ ગ્રંથ" (એનસાઇ-ક્લોપીડિયા) છે. જેઓ સારસંગ્રહ ગ્રંથની રચના જાણે છે, તેઓજ મહાભારતના મહત્ત્વને સમજી શકે છે. અંગ્રેજી ભાષામાં "બ્રિટનનો સારસંગ્રહ ગ્રંથ" (એનસાઇક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા) છે. તેની અત્યારસુધીમાં અગીઆર આવૃત્તિઓ થઇ ચૂકી છે. પ્રથમ આવૃત્તિના સંપાદક જૂદા હતા અને અગીઆરમી આવૃત્તિના જૂદા છે. વળી વચ્ચે પણ બીજા કેટલાય સંપાદકો થયા છે. એ ૧૧ આવૃત્તિઓ પૈકી પ્રથમ વાર છપાયેલો "બ્રિટન સારસંગ્રહ ગ્રંથ" નાનો હતો; અને દર વખતે વધતાં વધતાં છેલ્લી અગીઆરમી આવૃત્તિ વખતે તો તે બહુજ વધી ગયો છે. તેમાં કેટલીયે વાતો નવી ઉમેરવામાં આવી છે અને કેટલીયે બાબતોમાં સંશોધન કરીને તેને સારા સ્વરૂપમાં રજુ કરાઇ છે. આમ થવાને લીધે પ્રથમના અને હાલના ગ્રંથમાં જમીન-આસ્માનનો ફેર પડી ગયો છે; તોપણ સૌ લોકો કહે છે કે, આ (રિવાઈઝડ એન્ડ

× યાદ રાખવાનું છે કે, આ સમાલોચનાના મૂળલેખક શ્રીમાન શ્રીપાદ દામોદર સાતવલે-કરના સંપાદનદ્વારા ઔંધમાં જે મહાભારત મૂળ તથા હિંદી ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેનેજ લગતી આ હકીકત છે. **ભિક્ષુ-અખંડાનંદ**

એન્લાર્જ્ડ એનસાઇકલોપીડિયા) સંશોધિત તથા સંવર્ધિત 'સારસંગ્રહ ગ્રંથ' છે. કોઇપણ તેને એમ નથી કહેતું કે, તેમાં વધારો થયો છે અથવા અમુક અમુક ઘુસાડેલું છે. સર્વ કોઇ ઉલટા એ નવીન અને સંવર્ધિતજ સારસંગ્રહ ગ્રંથને પસંદ કરે છે.

હવે આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, જે લોકો આ અંગ્રેજી સંવર્ધિત સારસંગ્રહને પસંદ કરે છે, તેઓજ મૂળ ભારત સંહિતાની સંશોધિત અને સંવર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિને માટે કહે છે કે, એમાં તો ઘુસાડો થયેલો છે! એમાં તો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ છે!! જો 'ભારત' અને 'મહાભારત' એ "સારસંગ્રહ ગ્રંથ" છે, તોપછી તેની બીજી અને ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે તેમાં કંઇ સુધારોવધારો થયેલો હોય તો તેમાં શો અપરાધ છે? જે અપરાધ બ્રિટિશ સારસંગ્રહમાં નથી થતો, તે આર્યોના સારસંગ્રહમાં શી રીતે ગણવામાં આવે છે?

સૌથી પ્રથમ વ્યાસમુનિએ "ભારતસંહિતા" કિંવા "જય" નામે એક સારસંગ્રહ ગ્રંથ રચ્યો. યૂરોપના સારસંગ્રહમાં અને આમાં ભેદ એટલોજ છે કે, યૂરોપના સારસંગ્રહમાં રસહીનતા હોય છે, ત્યારે આ ગ્રંથ તો કાવ્યરૂપે લખાવાથી સુરસતાથી ભરેલો છે. વળી યૂરોપના ગ્રંથ કેવળ સંગ્રહની દૃષ્ટિએ લખાયા છે. કૌરવપાંડવોનો ઇતિહાસ આપતાં વ્યાસ ભગવાને પોતાના સમયનાં સઘળાં શાસ્ત્રો એમાં એવી યુક્તિપૂર્વક લખેલાં છે, કે જેથી વાંચનારનું મન પ્રસન્ન થતું ચાલવાની સાથે સાથે તેને સઘળાં શાસ્ત્રોનું અતિઉપકારક જ્ઞાન પણ મળતું ચાલે છે. ઉદાહરણતરીકે જુઓ કે, ગ્રંથકારને ભૂગોળનું વર્ણન કરવું છે, તો તેને માટે તે એક કથાપ્રસંગજ લે છે કે, અર્જુન યાત્રા કરવા ગયો; અને એ બહાને તે તે સમયનાં ગામો, નગરો, પર્વતો અને બીજાં અનેક દૃશ્યોનાં વર્ણન કરે છે. આવી જગ્યાએ અર્જુનયાત્રાનું વર્ણન, એ તો માત્ર એક આધારજ છે; મુખ્ય ઉદ્દેશ તો તે વખતના ભૂગોળવર્ણનનોજ છે. આ રીતે અનેક સ્મૃતિઓ, અનેક ધર્મો અને અનેક મતોનું વર્ણન મહાભારતમાં કરેલું છે. કોઇ જ્ઞાની પુરુષ, ધર્મરાજાને અથવા બીજા કોઇને અમુક શાસ્ત્ર કે સિદ્ધાંત કહે છે; એ પ્રસંગ ઉપરથી એવું અનુમાન કરવું કે, સાચેજ ધર્મરાજાને અથવા બીજા કોઇને એ વાત અવશ્ય કહેલી હતી, તો તે તદ્દન ભૂલ છે. ગ્રંથકારને તે પ્રસંગના વર્ણનના મિષથી તે વર્ણન ત્યાં કરવું ઇષ્ટ છે. જેમકે દુર્યોધન અને ભીમના ગદાયુદ્ધના પ્રસંગમાં બળરામ આવી પહોંચ્યા, અને તે વખતે બળરામની યાત્રાને બહાને સરસ્વતી વગેરે તીર્થોનું વર્ણન ત્યાં કરેલું છે. યુદ્ધપ્રસંગની દૃષ્ટિએ આ વર્ણન અપ્રાસંગિક છે; પરંતુ "સારસંગ્રહ ગ્રંથ"ની દૃષ્ટિએ તો ગ્રંથકારને માટે એટલો સંબંધ પણ પૂરતો છે. કેમકે તેમને દુર્યોધન અને ભીમના યુદ્ધનું વર્ણન કરવાનું મુખ્ય પ્રયોજન નથી, પણ બળરામના નિમિત્તે તીર્થોનું વર્ણન કરવું અધિક ઇષ્ટ છે.

આથી કોઇ એમ રખે સમજે કે મહાભારતનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કંઇ મહત્ત્વજ નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ મહાભારતનું મહત્ત્વ સારસંગ્રહ ગ્રંથના મહત્ત્વ જેટલુંજ છે. એ બન્ને બાબતોનું એકીકરણ મહાભારતમાં જેવું થયું છે, તેવું જગતભરના કોઇપણ ગ્રંથમાં થયેલું નથી. આવું હોવાથી એનું નિરીક્ષણ આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ કરી શકીએ છીએ. આ પ્રમાણે સર્વાંગ સંપૂર્ણ હોવાથીજ આ ગ્રંથ માનવકૃત ગ્રંથોમાં અદ્વિતીય છે.

આપણે મહાભારતનું આટલું સામાન્ય સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રાખીને તેની ત્રણે આવૃત્તિઓનો નિર્ણય કરવો ઘટે છે.

૧-પ્રથમ આવૃત્તિઃ-અથવા વ્યાસમુનિકૃત "ભારતસંહિતા" લગભગ ચોવીસહજાર શ્લોકોનો ગ્રંથ હોઇને તેનું નામ "જય ઇતિહાસ" પણ હતું. તેમાં અર્જુનના દિગ્વિજયના ઇતિહાસ સાથે તે સમયનાં શાસ્ત્રોનું પણ વર્ણન હતું અને કેટલાંક મહત્ત્વનાં આખ્યાન પણ હશે.

૨–બીજી આવૃત્તિઃ—આ સંશોધિત તથા સંવર્ધિત આવૃત્તિ વૈશંપાયનકૃત હોઇને તેનું નામ “ભારત” છે. એમાં ઉપાખ્યાને તથા એમના સમયનાં શાસ્ત્રોને પણ વધારો થયો હતો.

૩–ત્રીજી આવૃત્તિઃ—એ સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિ ઉગ્રશ્રવા સૌતિએ યોજેલી હોઇને ‘ભારત’નું “મહાભારત” બની ગયું. વિવિધ શાસ્ત્રો તથા સેંકડો ઉપાખ્યાને આ આવૃત્તિ-સમયે ઉમેરવામાં આવ્યાં; અને તેથી એ ગ્રંથ એક લાખ શ્લોકોને થઇ ગયો. વિક્રમની પૂર્વે કેટલાંક સૈકાં ઉપર આ ગ્રંથ આ પ્રકારે ત્રીજા સંસ્કરણથી સંસ્કારિત થયો.

વ્યાસમુનિના સમયમાં જે ધર્મમત તથા શાસ્ત્ર ન હતાં અને જે વૈશંપાયનના સમય-સુધીમાં બન્યાં હતાં, તે વૈશંપાયને તેમાં ભેળવી દીધાં; તથા ઉગ્રશ્રવાના સમયમાં જેટલાં મત-મતાંતર અને શાસ્ત્રો હતાં, તે સર્વ તેમણે તેમાં ઉમેરીને પોતાના સમયસુધીનાં જરૂરી સંશો-ધન તથા સંવર્ધનથી એ ગ્રંથ પરિપૂર્ણ કર્યો. જે રીતે બ્રિટીશ સારસંગ્રહ ગ્રંથ (એનસાઈ-ક્લોપીડિયા બ્રિટાનિકા)ની અગીઆરમી આવૃત્તિ, તે છપાતાં સુધીમાં સંપૂર્ણ કરવાનું તેના સંપાદકનું કર્તવ્ય હતું; તેમ ઉગ્રશ્રવાનું પણ કર્તવ્ય હતું કે, તેમણે તેમના સમયસુધીના સંસ્કારો ઉમેરીને “મહાભારતીય સારસંગ્રહ ગ્રંથ”ને પૂર્ણ કરવો જોઇએ. તેમને પોતાના કર્તવ્યનું પૂરેપૂરૂં ભાન હતું, તેથીજ તેમણે તેમના સમયસુધી તેને સંપૂર્ણ કર્યો છે. ઉગ્ર-શ્રવા પછી એવો કોઇ વિદ્વાન આ દેશમાં થયો નહિ કે જે ત્યારપછીનાં અનેક શાસ્ત્રોને સાર તેમાં યોજી દે અને તેની ચોથી આવૃત્તિ તૈયાર કરે. ખરેખર, એ વિદ્યાહીનતાનીજ પરિ-સ્થિતિનો દોષ છે.

ઉગ્રશ્રવાના વખતમાં પરસ્પર ભિન્ન મતો આ દેશમાં પ્રચલિત હતા, તેથી તેને સાર આપવા છતાં પણ તેની પરસ્પર ભિન્નતા દર્શાવીને તેમનું એકીકરણ કરવાનો પ્રયત્ન ઉગ્ર-શ્રવાએ કર્યો છે. ઉગ્રશ્રવાની આ કુશળતા જાણનારજ તેમની અદ્વિતીય વિદ્વત્તાને સમજી શકશે. આજ કારણથી આ મહાભારત ગ્રંથ રાષ્ટ્રીય જીવનનો આધાર અને સર્વમાન્ય ગ્રંથ મનાયો છે, કેમકે તે અનેક મતભેદો વચ્ચે પણ એકતાનોજ ઉપદેશ કરે છે.

“સારસંગ્રહ ગ્રંથ”જ રાષ્ટ્રીય મહાગ્રંથ બને છે. પ્રત્યેક દેશાભિમાની પુરુષને તેનું અભિમાન થાય છે અને તે તેમાંથી રાષ્ટ્રીયતાનું અમૃતપાન કરે છે. આ મહાભારત ગ્રંથ એવાજ પ્રકારનો છે.

આજ રીતે અગ્નિપુરાણ, ભવિષ્યપુરાણ વગેરે ગ્રંથ લખાયા હતા; પરંતુ મહાભારતના જેટલી યોગ્યતા કોઇપણ ગ્રંથમાં નથી. લોકો જો સારસંગ્રહ ગ્રંથની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથો તરફ જોશે તોજ તેઓ તેનું મહત્ત્વ સમજી શકશે અને તોજ તેમને ખબર પડશે કે, એમાં જે પરસ્પર વિરોધી કથનો છે, તે ઘુસાડેલાં નથી; પરંતુ અનેક પ્રકારના મતમતાંતરોને સાર આપતાં એ બધું લખવાનું સંપાદકનું કર્તવ્યજ હતું. પ્રત્યેક સારસંગ્રહ ગ્રંથમાં એવુંજ થયા કરે છે–અર્થાત્ **આ મહાભારત ગ્રંથ સંશોધિત અને સંવર્ધિત સારસંગ્રહ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ છે.**

એમાં લેખકોના પ્રમાદથી અધ્યાયોમાં ઉલટસુલટ થઈ ગઇ છે અને શ્લોકોમાં હેરફેર થઇ ગયું છે. કેટલેક સ્થળે મેળવણી પણ થઇ હશે (જેમકે કુંભકોણમના મદ્રાસી મહા-ભારતમાં દેખાઇ આવે છે તેવી), તે બધી અલ્પજ્ઞ લેખકનાજ (ભાડુતી લહિયાઓનાજ) કારણ-થી સમજવી જોઇએ. એ વખતમાં તાડપત્રનીજ પોથીઓ બનતી હતી, એટલે એનાં પાનીયાં-ઓ ઉલટાંસુલટાં મૂકાવાથી અધ્યાય પણ આગળનો પાછળ અને પાછળનો આગળ થઇ જાય, તો તેમાં કંઇ મોટી વાત નથી. આવીજ રીતે શ્લોક વગેરેમાં હેરફેર થવાનાં કંઇએક કારણો હોઇ શકે છે. આ પ્રમાણે એક લાખ શ્લોકનો ગ્રંથ બે હજાર વર્ષ સુધી લગભગ જેમનો તેમજ રહ્યો

અને જે કંઇ આઘુંપાછું થયું તે પણ બહુ થોડુંજ થયું, એ ખરેખર ભારતવાસીઓને માટે બહુ ભૂષણરૂપજ છે; પરંતુ યૂરોપિયન લોકો તો બસ કંઈની કંઈ કલ્પનાઓ લખી મારે છે અને અમારા વિદ્વાનો પણ (જરાપણ આઘું પાછું જોયા વિના) તેમનીજ પુનરાવૃત્તિ કર્યા કરે છે! ખરેખર, આ ભારતવાસીઓની માનસિક પરતંત્રતાનુંજ દ્યોતક છે. આપણા લોકો આદિપર્વના પહેલા ૬૨ અધ્યાય, કે જે મહાભારતની ભૂમિકારૂપજ છે, તે વાંચી જોય તો તેમને સ્પષ્ટ જણાશે કે, આ એક રાષ્ટ્રીય સારસંગ્રહ ગ્રંથ છે. જ્યારે તેમને આવી કલ્પના આવશે, ત્યારે પછી તેમને પરસ્પર વિરોધી કથનોની સંગતતા સમજવામાં મુશ્કેલી નહિ નડે. એકવાર દૃષ્ટિકોણ બદલાય એટલુંજ બસ છે. દોષ આ અનુપમ ગ્રંથમાં નથી, પણ જોનારાઓની મલિન દૃષ્ટિમાં છે.

જે મહાભારતથી ઉગ્રશ્રવાની વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિકૌશલ્યનું જ્ઞાન થવું જોઇએ, તેને બદલે તેના તરફ કેટલાક લોકો વિપરીત દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા; તેથી તેમાં તેમને પરસ્પર વિરોધજ દેખાઇ આવ્યો. આ કારણથી વાંચનાર બંધુઓને નિવેદન છે કે, તેઓ આ મહાભારત ગ્રંથને પોતાનો "**રાષ્ટ્રીય મહાગ્રંથ**" સમજે; બે હજાર વર્ષો પહેલાંની સ્થિતિ દર્શાવનારો "**સારસંગ્રહ ગ્રંથ**" છે, એમ પણ માને; અને પાંચહજાર વર્ષ પહેલાંનો રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક અને ઇતિહાસનો પણ પ્રામાણિક ગ્રંથ છે, એમ સમજીનેજ તેઓ તેનું વાચન કરે. કેમકે એવી સવળી દૃષ્ટિ હશે તોજ તેના વાચનથી આનંદ પ્રાપ્ત થશે. આશા છે કે, વાંચનારાઓ એજ દૃષ્ટિથી આ અતિમહત્ત્વપૂર્ણ મહાન ગ્રંથનું વાચન કરશે. (કે જેમ કરવાથી તેની રહેણી અને કરણીમાં મોટો ફેરફાર થઇને તેનું પોતાનું, કુળકુટુંબનું, વંશવારસોનું, જ્ઞાતિબંધુઓનું, ગ્રામવાસીઓનું અને દેશબંધુઓનું પણ ઘણુંજ ભલું થશે.)

૫—મહાભારતનું મહત્ત્વ

આની પહેલાં દર્શાવાઇ ચૂકયું છે કે મુંબઇ, બંગાળા, સંયુક્ત પ્રાંત અને પંજાબના મહાભારતના ગ્રંથોમાં પ્રક્ષિપ્ત ભાગ વધારે નથી; અને જે છે તે પણ કાળ અને ગ્રંથવિસ્તારનો વિચાર કરતાં ઉપેક્ષાપાત્રજ છે, એમ સાબીત થાય છે. મદ્રાસના મહાભારતમાં ફેરફાર અને પ્રક્ષેપ પણ બહુ છે, તેથી મદ્રાસી મહાભારત વિશ્વાસપાત્ર નથી. સારાંશરૂપે આટલું કહ્યા પછી એક શંકા થાય છે કે, ત્રણ જૂદા જૂદા કાળમાં ત્રણ જૂદા જૂદા વિદ્વાનોએ જેની રચના કરી છે, એવા મહાભારતમાં રચનાપદ્ધતિ સમાનજ રહી છે, એ વિષે શું પ્રમાણ છે? આ વિષે પ્રમાણ તો એ ત્રણે સંપાદકોના મનની સમાન પ્રવૃત્તિજ છે. અદ્યાપિપર્યંત જગતમાં કેટલાય સંપાદકો થઈ ગયા; પરંતુ એવો એક પણ સંપાદક નથી કે જેણે મૂળ ગ્રંથકારના ગ્રંથને જાણી બુઝીને બગાડી નાખ્યો હોય.

યૂરોપમાં સૈકાંઓ પૂર્વે તૈયાર થયેલા કોષોની સંશોધિત અને સંવર્ધિત આવૃત્તિઓ કેટલીએ છપાઇ છે; પરંતુ કોઇપણ સંપાદકે મૂળગ્રંથના સ્વરૂપમાં બગાડો કર્યો નથી. ભારતવર્ષમાં પણ કેટલાય સંપાદકોએ મૂળ પુસ્તકને વધાર્યું છે, પણ તે એજ રીતે વધાર્યું છે. સાધારણ વિદ્વાન સંપાદક પણ પોતાની જવાબદારી સમજતા હોય છે; તો પછી મહાભારતના તો ત્રણે સંપાદકો અસાધારણ વિદ્વાન અને પોતાની જવાબદારી સમજનારા હતા. શ્રી ભગવાન વેદવ્યાસ, વૈશંપાયન અને ઉગ્રશ્રવા, એ કંઇ સાધારણ વ્યક્તિઓ ન હતી. જેઓ પોતે ગ્રંથને વાંચી શકતા નથી, અથવા તેમના કાર્યનું ગૌરવ સમજી શકતા નથી, તેઓ ભલે ફાવે તેમ લખે; પરંતુ જવાબદાર વિદ્વાન તો ઉપરના ત્રણે વિદ્વાનો તરફ દોષદૃષ્ટિથી જોઇજ શકશે નહિ.

ભગવાન વેદવ્યાસજીએ જે રીતે પહેલી ભારતસંહિતા રચી હતી, તેજ રીતે વૈશંપાયને વધારો કર્યો અને તેજ રીતે ઉગ્રશ્રવાજીએ પણ વધારો કર્યો હશે. એથી ઉલટું માનવાનું કંઇપણ કારણ નથી. તેમાં પદ્ધતિની જૂદાઇ હોત તો કોઇપણ પ્રાચીન ગ્રંથકાર, મહાભારતવિષે શંકા કરી શકત; પરંતુ ગયાં બે–ત્રણ હજાર વર્ષોના કોઇપણ ગ્રંથકારે મહાભારતવિષે એવી શંકા નથી કરી, પણ લગભગ બધા પ્રાચીન વિદ્વાનો તેને પ્રમાણરૂપજ માનતા આવ્યા છે.

મહાભારતના સુપ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રી નીલકંઠ ચતુર્ધર જાતેજ ટીકા કરતાં લખે છે કે, "આ શ્લોક પ્રક્ષિપ્ત છે, પરંતુ આવી બાબતો બહુજ થોડી છે; અને આવડા મોટા ગ્રંથની બાબતમાં આટલા લાંબા કાળમાં એ પ્રમાણે થવું સ્વાભાવિકજ છે, તેથી ઉપલી શંકા પાયાવિનાની છે."

હવે મહાભારત એ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે, એ વિષે કોઇને શંકા ન હોવી જોઇએ. જો કે આ મહાભારતમાં વર્ણવેલી કેટલીક વાતો હાલમાં વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન વધી જવાથી અપ્રામાણિક સિદ્ધ થશે તથા તર્કવૃદ્ધિ થવાને લીધે કેટલીક બાબતો આ વખતે માનવી અશક્ય થઇ પડશે; છતાં પણ એ બાબતો ગ્રંથના મહત્વને ઓછું કરતી નથી, એજ દર્શાવવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે. આગળ વિવેચનમાં પ્રસંગોપાત એ વિષે વિચાર કરીશું. હવે આ મહાભારતની સર્વસાધારણ મહત્તાનો વિચાર કરીએ.

(ક) જૂદા જૂદા મતોનું એકીકરણ

શૈવ, વૈષ્ણવ, ગાણપત્ય વગેરે અનેક મતમતાંતરો આ દેશમાં વિક્રમ સંવત પહેલાંથીજ શરૂ થયેલા છે. તેમને આપસ આપસમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ઝગડો પણ હતો. તેમનું એકીકરણ કરવાનું કામ ઉગ્રશ્રવાજીનું હતું. એ કાર્ય તેમણે મહાભારતની ત્રીજી આવૃત્તિમાં ખૂબ ઉત્તમતાપૂર્વક કરી બતાવ્યું છે.

ભગવદ્ગીતામાં પણ જેમ સાંખ્યયોગ તથા કર્મ, ઉપાસના વગેરેની પણ યોગ્ય સંગતિ કરીને બધાનું એકીકરણ કરેલું છે, તેજ રીતે મહાભારતમાં પણ સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારે બહુ ચાતુર્યપૂર્વક એકીકરણ કરેલું છે.

વૈષ્ણવોને વિષ્ણુની શ્રેષ્ઠતા, શૈવોને શિવજીની શ્રેષ્ઠતા તથા બીજા મતવાળાઓને પોતપોતાના પ્રિય દેવતાઓની શ્રેષ્ઠતા પ્રિય હતી; તેથીજ સમાજમાં વિવિધ પ્રકારના ઝગડા ઉભા થતા હતા. આ ઝગડાઓ શાંત પાડીને સર્વને એક ધર્મબંધનથી બાંધવાનું કામ ઉગ્રશ્રવાજીને કરવાનું હતું અને તે કાર્ય તેમણે અત્યંત ઉત્તમ રીતે કર્યું છે.

વેદમાં ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે જૂદા જૂદા અનેક દેવતાઓ છે. તે જૂદા જૂદા દેવતાઓમાં વ્યાપક એક અભિન્ન આત્મા છે, અને તે એક અદ્વિતીય આત્માજ બીજા દેવતાઓનાં નામ ધારણ કરે છે. આ વાત વેદમાં બતાવેલી છે.

इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥ (ઋ. ૧–૧૬૪–૪૬)
यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा ।
यो देवानां नामधा एक एव ॥ (ઋ. ૧૦–૮૨–૩)

" જ્ઞાની પુરુષો એકજ સદ્વસ્તુને અનેક નામોથી વર્ણવે છે. એકજ દેવને તેઓ અગ્નિ, સૂર્ય, વરુણ, સુપર્ણ, યમ, માતરિશ્વા વગેરે કહે છે. જે આપણો પિતા, ઉત્પાદક અને બનાવનાર છે; જે સકળ જગતનો જ્ઞાતા છે; તે એકજ દેવ બીજા બધા દેવતાઓનાં નામ ધારણ કરે છે."

આ મંત્રોથી દેવતાઓનો અનેકાનેકવાદ નિર્મૂળ થાય છે. વેદોમાં અનેક દેવતાઓનાં વર્ણન હોવા છતાં અમે કહીએ છીએ કે, વેદોમાં એકજ પરમાત્માની કલ્પના છે અને તેનો મુખ્ય આધાર ઉપરોક્ત મંત્રો છે. વેદોમાં એવા અનેક મંત્ર છે; અને તે બતાવે છે કે, વેદમાં ઇંદ્ર, વરુણ વગેરે અનેક દેવતાઓનાં જૂદાં જૂદાં વર્ણન હોવા છતાં પણ તે બધા દેવતાઓનાં વર્ણન ભેગાં મળીને એકજ દેવતાનું વર્ણન થાય છે. આ વૈદિક કલ્પના મહાભારતની ત્રીજી આવૃત્તિ વખતે–અર્થાત્ ઉચ્ચશ્રવાજીના સમયમાં નિર્મૂળ થઇ ચૂકી હતી; અને ઘણાખરા લોકો એમજ સમજતા હતા કે, પોતપોતાનાજ દેવ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. શૈવ શિવજીની મહત્તા અને વૈષ્ણવ વિષ્ણુની મહત્તા ગાવા લાગ્યા અને પરસ્પર મતભેદ હોવાને લીધે એકબીજાનાં માથાં પણ ફોડવા લાગ્યા. માંહોમાંહેના આ ક્ષુદ્ર મતભેદોને લીધે વિદેશી લોકો આપણા રાષ્ટ્રમાં પણ ઘુસવા લાગ્યા હતા. આ પડતીની દશાને દૂર કરીને સૌને એકતારૂપી ધર્મબંધનથી બાંધવાનું કામ ઘણુંજ મુશ્કેલ હતું, પણ તે શ્રી ઉગ્રશ્રવાજીએ ખૂબ ચતુરાઇપૂર્વક કર્યું.

ઉપર કહેલા વૈદિક સિદ્ધાંતનેજ ઉગ્રશ્રવાજીએ આધુનિક રીતે રજુ કર્યો છે. ઉપર કહેલા વૈદિક મંત્રોનાં ઇંદ્ર, મિત્ર (સૂર્ય), વરુણ, વગેરે જૂદાં જૂદાં નામોમાં એકજ અભિન્ન ઉપાસ્ય દેવ રહેલો છે. એ જે રીતે કહ્યું છે તેજ રીતે શિવ, વિષ્ણુ વગેરે દેવતાઓની અંદર એકજ અભિન્ન ઉપાસ્ય દેવ છે; એટલુંજ નહિ પણ એ દેવો એકબીજાને લીધેજ પૂર્ણ થાય છે. શિવથી વિષ્ણુની મહત્તા અને વિષ્ણુથી શિવની મહત્તા છે; વગેરે અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિ-ઓથી, જૂદા જૂદા મતોની જૂદાઇ મટાડીને તેનું ઐક્ય દર્શાવ્યું છે.

અત્રે ઉપરનું એકજ ઉદાહરણ દર્શાવ્યું છે; પરંતુ એવાં તો સેંકડો દૃષ્ટાંત મહાભારતમાં છે કે જેમાં ધર્મ, દૈવત, પંથ, મત–મતાંતર, ઉપાસના, આચાર વગેરેની ભિન્નતા દૂર કરીને સૌને એકજ સનાતન વૈદિક ધર્મના બંધને બાંધીને એકત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન ઉગ્રશ્રવાજીએ કર્યો છે; એટલુંજ નહિ પણ મહાભારતને લીધેજ સનાતન ધર્મનો ચાતુર્વર્ણ્ય સમાજ કે જે બૌદ્ધ અને જૈન વગેરેના વિવિધ હુમલાઓથી કચરાઇને જર્જરિત થઈ ગયો હતો તથા અંતર્ગત પંથભેદોને લીધે અનેક રીતે છિન્નભિન્ન થઇ ગયો હતો, તે એક "રાષ્ટ્રપુરુષ-રૂપ" અર્થાત્ એકત્ર થયો; અને એજ મહાભારતમાંથી નવજીવન મેળવીને તે પાછલા સમયમાં જીવંત તથા જાગ્રત જેવો બની રહ્યો.

ઉગ્રશ્રવાનું આ કાર્ય નિઃસંદેહ અભિનંદનને યોગ્ય છે; કેમકે જે વાત એ વખતે અશક્ય જેવી હતી, તેજ ઉગ્રશ્રવાએ કરી બતાવી છે. એ વાત જૂદી છે કે,તેમના પછી સંચાલન કરનાર કોઈ વિદ્વાન ન થયો, તેથી ફરીથી પણ ભારતવાસીઓ મતમતાંતરોના ઝગડામાં ઉતરી પડયા; પરંતુ એ ભૂલ ઉગ્રશ્રવાજીની નથી પણ તેમની પાછળનાઓની છે. અસ્તુ. આવી રીતે અને આવા ઉદ્દેશથી જેમણે 'ભારત'નું 'મહાભારત' બનાવ્યું, તેમનું પ્રશંસાપાત્ર કાર્ય દરેકે જાણવા જેવું હોઇને એને માટે તેમનું હૃદયપૂર્વક અભિનંદન કરવું જરૂરનું છે.

(ખ) સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર અને નીતિસંગ્રહ

મહાભારતમાં અનેક નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ છે. વિદુરનીતિ, કણિકનીતિ, નારદ-નીતિ તથા અન્યાન્ય પણ અનેક નીતિઓ છે. એ પ્રત્યેક નીતિશાસ્ત્ર એક સ્વતંત્ર પુસ્તક છે અને તેનો ઉદ્દેશ પણ મહાન છે. આ **બધાંજ નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ આ મહાભારત-માં છે; અને એવું છે તેથી તેની યોગ્યતા કંઇ ઓરજ વધી ગઇ છે.**

કણિકનીતિ સમ્રાટોનાં સામ્રાજ્ય વધારવાનો મત પ્રદર્શિત કરે છે; અને વિદુરનીતિ ગરીબ પ્રજાના સમાન અધિકારનો સામ્યવાદ રજુ કરે છે. આ રીતે જૂદી જૂદી નીતિઓનાં

ધ્યેય જૂદાં જૂદાં છે. એ વિવિધ ધ્યેયોવાળાં વિવિધ નીતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ આ મહાભારતમાં છે, તેથી મહાભારત એ એક નીતિશાસ્ત્રોનો પણ મહાસમુદ્ર છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અર્થાત્ સ્મૃતિશાસ્ત્ર પણ તેમાં સ્થળે સ્થળે ભરપૂર છે. સનાતન વૈદિક ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો સ્મૃતિશાસ્ત્રમાં વ્યાવહારિકરૂપ લઇને રજુ થાય છે. શ્રુતિમાં ધર્મનાં સિદ્ધાંતિક તત્ત્વો રહેલાં હોય છે; પરંતુ તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ સ્મૃતિઓમાં રહેલું હોય છે. આવાં સ્મૃતિશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ મહાભારતમાં હોવાથી આ મહાભારત એક મહાન ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથ થયો છે, અને તેથીજ તેની યોગ્યતા સ્મૃતિશાસ્ત્રોના જેટલી માનવામાં આવે છે.

શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો પરસ્પર સંબંધ તુલનાપૂર્વક જોવો જોઇએ, કેમકે શ્રુતિનાં સિદ્ધાંતિક તત્ત્વો સ્મૃતિવિના વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થતાં નથી; અને સ્મૃતિ પણ શ્રુતિના પ્રમાણવિના નિષ્ફળ છે. આથી બન્નેની સંગતિ પણ જોવાની અત્યંત જરૂરી છે. વેદનું અધ્યયન ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કરનારાઓને આજ કારણથી મહાભારતની અપૂર્વ મદદ મળી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ જેઓ સ્મૃતિ અને મહાભારતને સાથે લીધાવિનાજ વેદનું અધ્યયન કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, તેમના પ્રયત્નો એ બન્નેની સાથે સાથે તુલના કરનારના જેટલા સફળ નહિ થાય. તેથીજ કહ્યું કેઃ—**इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्**। (મહા૦ આદિ૦ અ૦૧—૨૬૭

"ઇતિહાસ અર્થાત્ રામાયણ, મહાભારત તથા પુરાણોથી વેદના તત્ત્વને સંવર્ધિત—પરિપુષ્ટ કરવું જોઇએ;" અને તે તો બન્નેની તુલના કરવાથીજ શકય થઇ શકે તેમ છે.

તાત્પર્ય કે, વેદનો મર્મ સમજવામાટે આ રીતે મહાભારતની જરૂર છે. આથી વૈદિક ધર્મનું તત્ત્વ સમજનાર વાચકો મહાભારતના વાચનથી દૂર ન ભાગે એટલુંજ અહીં દર્શાવવાનું છે.

(ગ) રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ગ્રંથ

હવે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ગ્રંથની દૃષ્ટિએ મહાભારતનું મહત્ત્વ જોઇએ. રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યમાં નીચે લખેલાં લક્ષણ જરૂર હોવાં જોઈએઃ—

૧—મહાકાવ્ય રાષ્ટ્રનો આદરણીય ગ્રંથ હોવો જોઇએ.

૨—રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યમાં પ્રતિપાદ્ય વિષય શરૂઆતથી અંતસુધી એકજ હોવો જોઇએ.

૩—આખા કાવ્યદ્વારા પ્રતિપાદન કરેલો પ્રસંગ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ અને રાષ્ટ્રીય મહત્તાવાળો હોવો જોઇએ.

૪—તે કાવ્યમાં વર્ણવેલા પુરુષ શ્રેષ્ઠ વર્ણના, ઉદારચરિત તથા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ આદરણીય હોવા જોઇએ.

૫—ગ્રંથની ભાષા સુગમ, ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ હોવી જોઈએ. વૃત્ત પણ સુગમ અને ઉત્તમ જોઇએ.

૬—વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં વિવિધતા હોવી જોઈએ.

૭—ગ્રંથમાં ઉજ્જ્વલ યશ ફેલાવનારાં વર્ણન હોવાં જોઇએ.

૮—અંતમાં સત્યનો જય થવો જોઇએ.

૯—કથાભાગ જૂનો હોવા છતાં પણ સદાયે તેની નવીનતા ટકી રહેવી જોઇએ.

૧૦—રાષ્ટ્રનું ચારિત્ર વધારનારાં અને સભ્યતાનો આદર્શ દર્શાવનારાં મુખ્ય વર્ણનો હોવાં જોઇએ.

મહાકાવ્યનાં નીચલાં દશ લક્ષણો હોય છે; અને એ બધાંયે આ મહાભારતમાં સમાયેલાં છે. જગતમાં જે જે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય છે, **તેમાં** આ દશે લક્ષણો પૂર્ણ રૂપમાં બેસતાં આવતાં

નથી; પરંતુ માત્ર મહાભારતમાંજ આ દશે લક્ષણો પૂરેપૂરાં બંધ બેસે છે. આથીજ સઘળા વિદ્વાનો આ મહાભારતને સાચું રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય કહે છે, અને તેથીજ સઘળા વિદ્વાનો તેની પ્રશંસા કરે છે. જુઓઃ–

૧–મહાભારત આ ભરતખંડમાં સર્વત્ર આદરણીય છે.

૨–તેમાં શરૂઆતથી તે અંતસુધી કૌરવપાંડવોનાં વર્ણન, એજ પ્રતિપાદ્ય વિષય છે.

૩–કૌરવપાંડવોનો યુદ્ધપ્રસંગ એ વિષય અત્યંત રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનો હોઇને એજ તેનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય અને વર્ણનીય વિષય છે.

૪–આ કાવ્યમાં ભીષ્મપિતામહ, ધર્મરાજ, શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુન, કર્ણ વગેરે અનેક ઉદારચરિત મહાત્માઓનું વર્ણન કર્યું છે અને તે દરેકનું જીવન આદર્શરૂપ છે.

૫–ગ્રંથની ભાષા સુગમ, ગંભીર અને ભાવપૂર્ણ છે. વૃત્ત પણ અત્યંત સરળ અને ઉત્કૃષ્ટ છે.

૬–વર્ણનોની વિવિધતા તો મહાભારતમાં ઠેર ઠેર છે.

૭–એમાં પાંડવોનો ઉજ્જવલ યશ ફેલાવનારાં વર્ણન છે.

૮–અંતમાં પાંડવોના સત્ય પક્ષનોજ વિજય દર્શાવ્યો છે.

૯–મહાભારતનું વર્ણન અત્યંત જૂનું હોવા છતાં આજે પણ તે નવા જેવું દેખાઇ આવે છે.

૧૦–ભારતવર્ષના શીલ–ચારિત્રને વધારનારો તથા આર્યસભ્યતાની રક્ષા કરવાવાળો આજ મહાભારત ગ્રંથ છે.

આ રીતે રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યનાં સઘળાંયે લક્ષણ મહાભારતમાં પૂર્ણ રીતે બંધ બેસે છે; અને તેથી ભારતવર્ષનો એ રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્ય ગ્રંથ છે, તેમાં કંઇજ શક નથી.

આર્યોના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ભારતીય યુદ્ધનું મહત્ત્વ ઘણુંજ છે. રાષ્ટ્રીય પ્રગતિની દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્ત્વ ઘણુંજ છે, કેમકે આર્યોની વૈદિક સભ્યતા તે વખતે ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલી હતી. એ પછી એ સભ્યતાનું પતન શરૂ થાય છે; તે અદ્યાપિપર્યંત ચાલુજ રહ્યું છે. ભારતીય રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં ભારતીય યુદ્ધના પ્રસંગ જેવો મહત્ત્વપૂર્ણ બીજો પ્રસંગજ નથી. એજ પ્રસંગ આ મહાભારતમાં મુખ્યત્વે વર્ણવેલો છે.

મહાભારતમાં બીજાં દશ્યો પણ એટલાં મનોરમ છે કે જે એકલાં એકલાં પણ અન્ય મહાકાવ્યોનાં વિષય બનેલાં છે. જેમકે (૧) ભારવીકવિનું કિરાતાર્જુનીય કાવ્ય કે જે અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્ર મળવાના પ્રસંગનુંજ વર્ણન કરે છે. (૨) માઘકવિનું શિશુપાલવધ કાવ્ય કે જે શિશુપાલના વધના વર્ણન ઉપર રચેલું છે. (૩) શ્રીહર્ષના નૈષધકાવ્યનો વિષય, એમાં નળ દમયંતીનું ચરિત્રજ છે. આ રીતે પંચમહાકાવ્યોમાંથી ત્રણ મહાકાવ્ય મહાભારતમાંનાજ થોડા વર્ણન ઉપરથી રચાયેલાં છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, મહાભારતની કાવ્યદૃષ્ટિએ પણ કેટલી યોગ્યતા છે! અને એ એવડો મોટો ગ્રંથ છે કે જેની ઉપકથાઓને લઇને એકેક મહાકાવ્ય બની શકે તેમ છે!!!

મહાભારતનાં સ્ત્રી અને પુરુષો, બાળ–તરુણ અને વૃદ્ધાવસ્થાઓમાં પણ પરમ આદર્શરૂપ છે. પાંડવોનો પ્રતિપક્ષી સમ્રાટ દુર્યોધન, તે પણ પોતાના સામ્રાજ્યને માટે એક આદર્શ સામ્રાજ્યવાદી(આઇડિયલ ઈમ્પીરીયાલીસ્ટ)જ છે. મહાભારતમાં વર્ણવેલી ખરાબમાં ખરાબ વ્યક્તિ પણ "સામ્રાજ્યવાદ"ની દૃષ્ટિએ આદર્શરૂપ છે; તો બીજી વ્યક્તિઓ–ભીષ્મપિતામહ, દ્રોણાચાર્ય, ધર્મરાજ વગેરે–પણ આદર્શરૂપ હોય, એમાં તો શંકાજ શી? દુર્યોધનવિષે લોકોમાં બહુ ખરાબ વિચાર ફેલાયા છે; પરંતુ તેને મહાભારતમાંથી કંઇજ આધાર મળતો નથી. રાજ્ય ચલાવવું, રાજ્ય વધારવું, રાજ્યનું રક્ષણ કરવું, ધર્મયુદ્ધના નિયમ પાળવા,

વગેરે બાબતોમાં એક પણ દોષ દુર્યોધને નથી કર્યો. પ્રજાપાલનમાં પણ તેનો કંઇ દોષ ન હતો. રાજનીતિની દૃષ્ટિએ તેનું આચરણ પણ દોષિત નથી–અર્થાત્ મહાભારતની દૃષ્ટિએ તેનામાં "આદર્શ સામ્રાજ્યવાદની વીરતા" જોવી જોઇએ. એક બાજુ પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય અને બીજીબાજુ મૃત્યુ, તેની વચ્ચેની મધ્યમ સ્થિતિ સુયોધન સમ્રાટને (દુર્યોધન તો તેનું સાચું નામ પણ નહોતું) પસંદજ નહોતી. અસ્તુ. આ રીતે સામા પક્ષના વીરમાં પણ ઉચ્ચ આદર્શ જે મહાભારતકારે મૂક્યો છે, તેમનાં બુદ્ધિચાતુર્યનાં વર્ણન અમે શું કરી શકીએ ?

શરૂઆતથી અંતસુધીમાં બહુજ થોડા પ્રસંગોસિવાય બધાજ વર્ણનપ્રસંગો મુખ્ય કથા સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે. મુખ્ય કથા સાથે સંબંધ ન રાખનારાં વર્ણન ઘણેભાગે ક્યાંય નથી. આવડા મોટા ગ્રંથમાં વર્ણનોનો આટલો પરસ્પર ગાઢો સંબંધ જાળવી રાખવો, એ સાચેજ કવિત્વના અદ્‌ભુત બળસિવાય થઈ શકે તેમ નથી.

કૌરવપાંડવોના સમયમાં જે જે નાનામોટા રાજાઓ આ ભરતખંડમાં હતા, તે બધાજ આ યુદ્ધમાં એકઠા થયા હતા. લડનારા વીરોની સંખ્યા ૧૮ અક્ષૌહિણી અર્થાત્ બાવન લાખ હતી. આ વીરોસિવાય તેમની સાથે રહેનારા નોકરચાકરો બીજા એટલાજ અથવા એથી પણ વધારે હશે. આ રીતે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતના વીરો આ યુદ્ધમાં જોડાયા હતા; તેથી આ યુદ્ધ સાથે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતનો સંબંધ હતો, અને તેથીજ આ ભારતીય યુદ્ધને રાષ્ટ્રીય મહાયુદ્ધ કહે છે. આ મહાયુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતમાં છે, તેથી પણ તેને "રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ" કહે છે. વળી મહાભારત એ સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ એ છે કે, આ યુદ્ધમાં ભારતના સઘળા પ્રાંતોના લોકોએ ભાગ લીધેલો હતો, તેથી પ્રત્યેક પ્રાંતના લોકો તે યુદ્ધની હકીકતો જાણવાને આતુર હતા; અને તે હકીકત આ મહાભારતગ્રંથ મારફતે મળતાંજ આ ગ્રંથની સર્વમાન્યતા વધી ગઈ તથા ભારતના સઘળા પ્રાંતોમાં આ ઈતિહાસ પ્રિય થઈ પડયો.

હાલમાં ભારતવર્ષના જૂદા જૂદા પ્રાંતોમાં જે જે વીરજાતિઓ છે, તેમના વીરપૂર્વજો મહાભારતકાળમાં ભારતીય મહાયુદ્ધમાં જોડાયા હતા; એટલે આ ઈતિહાસ તે તેમનાજ પ્રાચીન પૂર્વજોનો ઇતિહાસ છે, તેથી આ દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથનું હાલના સમયમાં પણ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વ છે.

આ વિષયમાં પ્રસંગોપાત આગળ પણ અધિક વર્ણન આવનાર હોવાથી આ વિષયને અહીંજ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

૬—છ ખૂંટીઓવાળું મહાન ચક્ર

ધૌમ્યમુનિના ત્રીજા જ્ઞાની શિષ્ય વેદ નામના હતા. સમાવર્તન સંસ્કાર થયા પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા બાદ તે આચાર્ય વેદની પાસે પણ કંઈએક શિષ્યો વેદાભ્યાસ કરવા આવ્યા. તેમાં ઉત્તંક નામનો અત્યંત સદ્‌ગુણી શિષ્ય હતો અને તેના ઉપર પૂજનીય આચાર્યજીનો પણ અત્યંત વિશ્વાસ હતો. એક વખતે સમ્રાટ જનમેજયને ઘેર યજનકર્મ કરાવવા જતી વખતે આચાર્ય વેદજીએ પોતાના શિષ્ય ઉત્તંકને કહ્યું કે, "હે ઉત્તંક! હું ઇચ્છું છું કે, મારી ગેરહાજરીમાં મારા ઘરમાં જે કંઇ ન હોય તે તું લાવી આપજે." આ રીતે આજ્ઞા કરીને આચાર્યજી સમ્રાટના યાજ્ઞિક કર્મમાટે ચાલ્યા ગયા.

આ વખત બ્રહ્મચારી ઉત્તંકની પરીક્ષાનો હતો. એ પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે લેવામાં આવી:—

એક દિવસ ગુરુના ઘરની સ્ત્રીઓએ એકઠી થઇને ઉત્તંકને બોલાવીને કહ્યું:—"ઉત્તંક! તારી ગુરુપત્ની ઋતુવાળી થઈ છે, તારા ગુરુજી પણ ઘરમાં નથી કે જેથી તેની ઋતુ ખાલી ન જાય, માટે તું તેને ઋતુ–દાન દે."

કેટલું કઠોર પ્રલોભન! આ વખતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકસમક્ષ એક બાજુ સહજપ્રાપ્ત વિષય-સુખ અને બીજી બાજુ બ્રહ્મચર્યવ્રતના ભંગનું તથા વૈદિક "સપ્ત મર્યાદા" ના ઉલ્લંઘનનું પાપ નજર સામે હતું. દુર્બળ માણુસ તો આવે પ્રસંગે કદાચ ફસાઇ પણુ જાત; પરંતુ ઉત્તંક ભારે તપસ્વી અને નિયમપાલનમાં દક્ષ હતો; તેથી તેણે તરતજ કહી દીધું કે, "હું સ્ત્રીઓની વાતો સાંભળી આવું કુકર્મ નહિ કરૂં. ઉપાધ્યાયે મને એવી આજ્ઞા નથી આપી કે, તારે કુકર્મ પણુ કરવું."

આ રીતે બ્રહ્મચારી ઉત્તંકના બ્રહ્મચર્યવ્રતની પૂર્ણ પરીક્ષા થઈ અને તે ઉત્તમ પ્રકારે આ કઠોર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયો. આવા સદ્ગુણી બ્રહ્મચારી ઉપર કોણુ પ્રેમ ન કરે ? આચાર્ય વેદનો પ્રેમ ઉત્તંકે આવી રીતે સંપાદન કર્યો હતો. થોડા સમય પછી ઉત્તંકનો સમાવર્તનકાળ આવ્યો. તે વખતે "ગુરુદક્ષિણા" આપવાનો વિચાર બ્રહ્મચારી ઉત્તંકે પોતાના આચાર્યને જણાવ્યો; પણુ આચાર્યજી અત્યંત સત્વસંપન્ન હોવાથી ગુરુદક્ષિણા આપવાની માગણી થવા છતાં તેમણે તો તે લેવાજ ઇચ્છી નહિ, પરંતુ આચાર્યપત્ની એવાં પ્રલોભનોને જીતી શકી ન હતી.

ઘણીખરી સ્ત્રીઓ સુંદર ઘરેણાં અને સુંદર વસ્ત્રો ઉપર એટલો પ્રેમ રાખે છે કે તેના આગળ તેમને શ્રેષ્ઠ વિચારની કશીજ વિસાત હોતી નથી. હાલમાં પણુ સ્વદેશી ખાદીનો પ્રચાર પુરુષોમાં કેટલેક છે; પરંતુ સ્ત્રીઓ તો વિદેશી વસ્ત્રોજ પહેરે છે! સ્વદેશી ખાદી કરતાં વિદેશી નરમ સુંદર વસ્ત્રોનો સ્પર્શ તેમને વધારે વહાલો લાગે છે! એવીજ અવસ્થા ઉપર કહેલાં ઉપાધ્યાયિનીની હતી; તેથી તેમણે ઉત્તંકને કહ્યું કે, "બેટા ઉત્તંક! રાજા પૌષ્યની સ્ત્રીએ પહેરેલાં બન્ને કુંડળ માગી લાવ."

રાણીનાં પહેરેલાં કુંડળ લાવવાં, એ બહુ ભારે કામ હતું; પરંતુ વિદ્વાન પુરુષાર્થી ઉત્તંક ગભરાયો નહિ. તે પૌષ્યરાજા પાસે ગયો અને પોતાની વિદ્વત્તાને બળે ઉપલાં કુંડળ મેળવ્યાં; તથા તે લાવીને પોતાનાં ઉપાધ્યાયિની પાસે આવવા નીકળ્યો. એટલામાં રસ્તામાં સર્પજાતિના એક નાગા સાધુએ કોઇપણુ યુક્તિથી એ કુંડળ ચોરી લીધાં અને ચોરી લઈને તરતજ તે વેષધારી સાધુ નાસવા લાગ્યો. ઉત્તંક બ્રહ્મચારી તેની પાછળ પડયો. તે પકડાવા આવ્યો કે તરતજ તે સાધુએ વેષ બદલીને દોડવાનું શરૂ કર્યું; છતાં પણ બ્રહ્મચારીએ તો તેનો પીછોજ પકડયો. અંતે તેઓ બંને નાગલોકમાં પહોંચ્યા. એટલામાં તે ચોર કોઇપણુ રીતે અલોપ થઇ ગયો; અને અપરિચિત દેશમાં બ્રહ્મચારી ઉત્તંક એકલો અસહાય અવસ્થામાં રહ્યો, છતાં પણ તે ગભરાયો નહિ! ત્યાં તેણે જોયું કે, એક વિલક્ષણુ ખુંટી ઉપર કાળા અને ધોળા દોરાની તાણી કરેલી છે અને બે સ્ત્રીઓ કપડાં વણે છે. તે ખુંટીનું મોટું ચક્ર છ કુમારો ફેરવે છે, એક પુરુષ સૂતર ઠીકઠાક કરે છે અને તેની પાસે એક સુંદર ઘોડો પણુ છે. તેનું વર્ણન બ્રહ્મચારી ઉત્તંક નીચે પ્રમાણે કરે છેઃ—

त्रीण्यर्पितान्यत्र शतानि मध्येषष्टिश्च नित्यं चरति ध्रुवेऽस्मिन् ।
चक्रे चतुर्विंशति पर्वयोगे षड् वै कुमाराः परिवर्तयन्ति ॥
तंत्रं चेदं विश्वरूपे युवत्यौ वयतस्तंतून्सततं वर्तयंत्यौ ।
कृष्णान् सितांश्चैव विवर्तयंत्यौ भूतान्यजस्रं भुवनानि चैव ॥
वज्रस्य भर्ता भुवनस्य गोप्ता वृत्रस्य हंता नमुचेर्निहंता ।
कृष्णे वसानो वसने महात्मा सत्यानृते यो विविनक्ति लोके ॥
यो वाजिनं गर्भमपां पुराणं वैश्वानरं वाहनमभ्युपैति ।
नमोऽस्तु तस्मै जगदीश्वराय लोकत्रयेशाय पुरंदराय ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૩, શ્લો૦ ૧૪૬ થી ૧૪૯)

ખૂંટીઓવાળા ચક્ર ઉપર બે સ્ત્રીઓ કપડું વણી રહી છે.

ભાવાર્થ કે, "એ ચોવીસ ભાગવાળા સ્થિર ચક્રમાં ત્રણસો ને સાઠ તાણા હતા. તેને છ કુમારો ફેરવતા હતા. વિશ્વરૂપિણી બન્ને યુવતીઓ આ તાણામાં ધોળો અને કાળો વાણો નાખીને હમેશાં વસ્ત્ર વણતી વણતી સંપૂર્ણ ભૂતો અને ભુવનોને ઘુમાવી રહી છે. જે મહાત્મા કાળાં વસ્ત્ર પહેરનાર, વજ્ર ધારણ કરનાર, નમુચિ અને વૃત્રનો નાશ કરનાર, ભુવનરક્ષક અને તેજસ્વી વૈશ્વાનર અશ્વનું વાહન કરનારા ત્રિલોકનાથ જગદીશ્વર પ્રભુ છે, તેને હું નમન કરૂં છું."

આ રીતે સ્તુતિ કરતાંજ તે પુરુષે કહ્યું કે, "હે ઉત્તંક! તારે શું જોઇએ ?" બ્રહ્મચારીએ કહ્યું કે, "આ સર્પજાતિ મારે વશ થાય." પુરુષે કહ્યું કે, "આ ઘોડાનું મળદ્વાર ફુંક." ઉત્તંકે ઘોડાનું મળદ્વાર ફુંકતાંજ અગ્નિ વધવા લાગ્યો; તેની ગરમીથી સર્પોનો દેશ તપી ઉઠયો; સર્પો ગભરાઇ ગયા અને આ રીતે ત્રાસ પામ્યા પછીજ સર્પોએ તેને કુંડળ આપ્યાં. બ્રહ્મચારીએ તે લઇને ઉપાધ્યાયિનીને આપ્યાં; અને ગુરુદક્ષિણા આપ્યા પછી તેમનો આશીર્વાદ લઇને કુંડળ ચોરાવીને આટલું દુઃખ દેનારા એવા સર્પનો તથા તેને આશ્રય આપનારી સર્પજાતિનો બદલો લેવાના ઉદ્દેશથી તે રાજા જનમેજય પાસે આવ્યો. એજ ઉત્તંકની પ્રેરણાથી પ્રેરાઇને રાજા જનમેજયે સર્પજાતિનો નાશ કરવાને માટે સર્પયજ્ઞ કર્યો; કેમકે જનમેજયના પિતા રાજા પરિક્ષિતનો વધ પણ એક સર્પેજ કર્યો હતો. આથી સમાનદુઃખવાળો બ્રાહ્મણ ઉત્તંક અને સમાનદુઃખવાળા રાજા જનમેજયને મિત્રતા થઇ; અને બ્રાહ્મણક્ષત્રિયોના સંયુક્ત પ્રયત્નથી આર્યજાતિને વિવિધ રીતે દુઃખ દેનારી સર્પજાતિનો નાશ કરવામાં આવ્યો. (મહા૦આદિ૦અ૦૩) આ રીતે **જાતીય સંકટ દૂર કરવા માટે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયોએ પોતાની સઘળી શક્તિ એકત્ર કરવી જોઇએ;** અને તે એકત્ર શક્તિને રાષ્ટ્રહિતના કામમાં લગાવવી જોઇએ. વેદમાં પણ એમજ કહ્યું છે કેઃ—

यत्र ब्रह्म च क्षत्रं च सम्यं चौ चरतः सह। तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं यत्र देवाः सहाग्निना॥

(યજુ૦ ૨૦–૨૫)

અર્થાત્–**"જે રાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયો હળીમળીને કાર્ય કરે છે, તેજ દેશ પુણ્ય–પવિત્ર (થઇ શકે છે–રહી શકે) છે."**

આર્યોમાં જ્યાંસુધી જ્ઞાની અને શૂર પુરુષો આ રીતે હળીમળીને જાતીય ઉન્નતિનાં કાર્યો કરતા હતા; ત્યાંસુધીજ આર્યજાતિની ઉન્નતિ હતી. અને જ્યારથી અંદર અંદર ફૂટ થઇ અને એક ઘરના ભાઇ ભાઇજ આપસ આપસમાં લડી મરવા તૈયાર થયા; ત્યારથીજ આર્યજાતિની અધોગતિ શરૂ થઇ ગઇ છે. મહાભારતની શરૂઆતમાંજ આ એકતાની મહત્તાનો દિવ્ય ઉપદેશ મળે છે, કે જે જાતીય અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓએ ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે. એ બોધ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(૧) વિદ્યાર્થીધર્મઃ–કેટલાંયે પ્રલોભન આવે તોપણ પ્રલોભનોમાં ફસી જઇને બ્રહ્મચર્ય વગેરેના સુનિયમોની ઉપેક્ષા કદાપિ ન કરવી જોઇએ.

(૨) આચાર્યધર્મઃ–આચાર્ય એવા હોય કે જેઓ ગુરુદક્ષિણાનો વિચાર મનમાં પણ ન લાવે; અને શિષ્યને સંપૂર્ણ રીતે પોતાની વિદ્યા શીખવે તથા હમેશાં શિષ્યનું કલ્યાણજ ઇચ્છે.

(૩) સ્ત્રીધર્મઃ—સ્ત્રીઓના ઘરેણાંના પ્રેમથી વિદ્વાનોને પણ કેટલાં દુઃખ પડે છે, તે જોઇને સ્ત્રીઓ પણ ઘરેણાંનો પ્રેમ છોડી દે; અને વિદ્યા તથા રાષ્ટ્રપ્રેમથી સુશોભિત થઇને શ્રેષ્ઠ માતાઓ બનવાનો પ્રયત્ન કરે.

(૪) સ્નાતકધર્મઃ—જે આચાર્ય પાસેથી વિદ્યા ગ્રહણ કરી છે, તેમને ગુરુદક્ષિણા

આપીનેજ ગુરુઋણમાંથી મુક્ત થવું અને ગુરુવિષે સદાયે મનમાં ઉત્તમ ભક્તિભાવ રાખવો.

(૫) રાષ્ટ્રધર્મઃ—પોતાના રાષ્ટ્રને સદા દુઃખ આપનારી જે કોઈ જાતિ હોય, તેને હરાવવા માટે રાષ્ટ્રના બધા લોકોએ–તેમાં પણ ખાસ કરીને જ્ઞાનીઓ અને શૂરવીરોએ તો હળી-મળીને એવો પ્રયત્ન કરવો જોઇએ, કે જેથી વિજાતીયોના ઉપદ્રવથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખો દૂર થાય.

આટલો બોધ ઉપરની કથામાં સ્પષ્ટ રીતે રહેલો છે. મહાભારતના આદિપર્વના ત્રીજા અધ્યાયમાં આ કથા વાચકો વાંચશે તો તેમને ઉપરનો બોધ સ્પષ્ટ રીતે મળશે. હવે કથામાં જે વિશાળ ચક્રની વાત છે, તે ઉપર વિચાર કરીએ. તે ચક્ર, બે સ્ત્રીઓ, એક પુરુષ, ઘોડો, છ કુમાર, સૂતર અને કપડું, એ પદાર્થોનું જે વર્ણન છે, તે કયા વૈદિક અલંકારનું સૂચક છે, એ વાત અત્રે જોવાની છે. આ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ થવામાટે નીચે લખેલો વેદમંત્ર જુઓઃ—

पुमाँ एनं तनुत उत्कृणत्ति पुमान् वितत्ने अधि नाके अस्मिन् ।
इमे मयूखा उपसेदुरू सदः सामानि चक्रुस्तसराण्योतवे ॥ (ऋ० १०–१३०–२)

અર્થાત્–(**पुमान्**) પુરુષ (**एवं तनुते**) તેને ફેલાવે છે. (**पुमान्**) પુરુષ ફરીથી (**उत्कृणत्ति**) ઢગલો કરે છે. તે (**अस्मिन् नाके अधि**) આ આકાશમાં પણ (**वितत्ने**) વિશેષરૂપે ફેલાવે છે. (**इमे मयूखाः**) આ ખૂંટીઓ (**सदः उप सेदुः**) કાર્યની જગ્યાએ છે. (**सामानि**) સામોને (**ओतवे**) વણવા માટે (**तसराणि**) કોકડીઓ બનાવી છે.

આ મંત્રમાં સૂતર ફેલાવવું, તેનો ઢગલો કરવો, તેને એકઠું કરવું, સમગ્ર આકાશમાં સૂતરનો તાણો ફેલાવવો, આવશ્યક સ્થળે ખૂંટીઓ મારવી અને કોકડીઓવડે વણવાનાં કામો કરવાનું વર્ણન છે. આ ઋગ્વેદનો મંત્ર છે. ઘણે ભાગે ઋગ્વેદમાં ટુંકાણમાંજ વર્ણન થાય છે અને અથર્વવેદમાં તેનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ બતાવેલું હોય છે; માટે એવાજ વર્ણન-વાળા અથર્વવેદના મંત્રો જુઓઃ—

तंत्रमेके युवती विरूपे अभ्याक्रामं वयतः षण्मयूखम् ।
प्रान्या तंतूंस्तिरते धत्ते अन्या नापवृंजाते न गमाते अंतम् ॥
तयोरहं परिनृत्यन्त्योरिव न विजानामि यतरा परस्तात् ।
पुमानेनद्वयत्युद्गृणात्ति पुमानेनंद्विजभाराधि नाके ॥ (અથર્વ૦ ૧૦–૭–૪૨,૪૩)

(**एके**) એકલી એકલી (**वि–रूपे युवती**) વિરુદ્ધ રૂપવાળી બે સ્ત્રીઓ (**षड् मयूखं तंत्रं**) છ ખૂંટીઓવાળા બુડ્ડીની પાસે (**अभ्याक्रामन्**) આવે છે અને કપડું વણે છે. (**अन्या**) તેમાંની એક (**तंतून्**) સૂતર (**प्रतिरते**) ફેલાવે છે; અને (**अन्या**) બીજી (**धत्ते**) તેને પકડી રાખે છે. તે (**न अपवृंजाते**) તોડતી પણ નથી અને (**अंतं न गमाते**) કામ પણ પૂરું કરતી નથી. (**अहं**) હું (**तयोः परिनृत्यंत्योः इव**) તે નાચનારી જેવી સ્ત્રીઓમાં (**यतरा परस्तात्**) કયી પહેલી છે, તે (**न विजानामि**) જાણતો નથી. (**पुमान्**) (એક) પુરુષ (**एनत्**) તેને (**वयति**) વણે છે, (**पुमान्**) પુરુષ (**उद्गृणात्ति**) જૂદું પાડે છે, અને (**नाके अधि**) વિસ્તૃત આકાશમાં (**एनत विजभार**) તેને ફેલાવે છે.

વાંચનાર આ મંત્રોમાં સ્પષ્ટરૂપે જોઇ શકશે કે, આ અથર્વવેદના મંત્રો કેવળ ઋગ્વેદના, ઉપર કહેલા મંત્રોનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ મહાભારતમાંના પણ વર્ણનનું મૂળ વૈદિક બતાવે છે. આ મંત્રોનો વિચાર કરવાથી મહાભારતના કથનનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે અને મહાભારતના સ્પષ્ટીકરણથી મંત્રોના અર્થ નક્કી થાય છે. તુલનાત્મક

અભ્યાસથી આપણને આ રીતે વેદના અર્થોની શોધખોળમાં મદદ મળી શકે છે. મહાભારત અને વેદમંત્રોની તુલના કરવા પહેલાં આપણે બીજા પણ વેદમંત્રોના અર્થ જોવાની જરૂર છે, તે અહીં પહેલા જોઇ લઇએ. પહેલાં ઉપર કહેલા મંત્રોમાં જે બે સ્ત્રીઓ કહેલી છે, તેનું સ્વરૂપ વેદમંત્રોદ્વારા જોવું જોઇએ; માટે નીચેના મંત્રો જુઓઃ—

उषासानक्ता बृहती बृहंतं पयस्वती सुदघे शूरमिंद्रम् ।
तंतुं ततं पेशसा संवयन्ती देवानां देव यजतः सुरुक्मे ॥ (યજુ૦ ૨–૪૧)
साध्वपांसि सनता न उक्षित उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।
तंतुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुघे पयस्वती ॥ (ઋ૦ ૨–૩–૬)

(**बृहती**) મોટી, (**पयस्वती**) રસવાળી, (**सुदुघे**) ઉત્તમ દૂધ આપનારી, (**सुरुक्मे**) સુંદર (**उषासा नक्ता**) ઉષા અને સાયંસંધ્યા, એ બન્ને સ્ત્રીઓ (**ततं**) ફેલાયેલા (**तंतुं**) સૂતરને (**पेशसा**) સુંદરતાપૂર્વક (**संवयन्ती**) ઉત્તમ પ્રકારે વણતી વણતી (**देवानां देवं**) દેવાધિદેવ શૂરવીર ઇંદ્રનું (**यजतः**) પૂજન કરે છે; તથા (**नः**) અમારાં (**साधु अपांसि**) ઉત્તમ કર્મોથી (**सनता उक्षिते**) હમેશાં સારી રીતે પૂજાયેલી (**उषासा नक्ता**) ઉષા અને સાયંસંધ્યા, (**वय्या इव**) વણકરની જેમ (**रण्विते**) પ્રશંસિત (**सुदुघे पयस्वती**) ઉત્તમ દોહન થવાથી રસવાળી થઈને (**ततं तंतुं**) ફેલાયેલા સૂતરથી (**यज्ञस्य पेशं**) યજ્ઞનું સુંદર વસ્ત્ર (**समीची संवयन्ती**) ઉત્તમ પ્રકારે વણે છે.

આ બન્ને મંત્રોમાં " **उषासा नक्ता** " અર્થાત્ "ઉષઃકાળ" અને "સાયંકાળ" એ બંને સમયને બે સ્ત્રીઓનું રૂપક આપીને કાવ્યમય વર્ણન કરેલું છે. "**उषा** અને **नक्ता**" તે બન્ને, ઉપરના મંત્રોમાં વર્ણવેલી અને મહાભારતમાં વર્ણવેલીજ સ્ત્રીઓ છે. " **उषा स्त्री** " આખો દિવસ સફેદ રંગનું કપડું વણે છે અને "**नक्ता स्त्री** " આખી રાત કાળા રંગનું કપડું વણ્યા કરે છે. એક પછી એક આવીને પોતપોતાનું કામ કરે છે, પરંતુ કોઇનું પણ કામ પૂરૂં થતું નથી; કેમકે દિવસ પછી રાત અને રાત પછી દિવસ આવે છે, તેથી આ ક્રમ કદી સમાપ્ત થતો નથી અને થવાનો પણ નથી.

દિવસ અને રાતનો વખતજ ધોળું અને કાળું વસ્ત્ર છે, એને અલંકાર માનવાથી 'સૂર્યથી ઉત્પન્ન થનારા કાળનો સૂક્ષ્મભાગ સૂતર છે', એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. કાળરૂપી આ સૂત્ર, સૂર્યરૂપી ગોળ રેંટીઆ ઉપર દેવાધિદેવ ઇંદ્ર ભગવાન કાંતે છે; અને તે સૂતરને લઇને ઉષા તથા નક્તા એ બન્ને સ્ત્રીઓ કપડું વણે છે.

" છ ખૂંટીઓવાળી ખુંટી ઉપર આ વણવાનું કામ ચાલી રહ્યું છે. છ ખૂંટીઓ એટલે છ ઋતુઓનો સમય છે. એ ખૂંટીઓને ફેરવનાર છ ઋતુઓ છે; તથા જે ખુંટી ઉપર આ સમયરૂપી કપડું વણાય છે, તે સંવત્સર છે. જે પુરુષ છે, તે દેવાધિદેવ ઈશ્વર છે; અને જે તેમનું વાહન ઘોડારૂપે વર્ણવ્યું છે, તે આગ્નેય તત્ત્વ છે. " આ રીતે આ સંવત્સરકાળચક્રનું વર્ણન છે. તેનો વિચાર કરવામાટે નીચેના વેદમંત્રો જોવા જરૂરના છે. તેના ઉપર વિચાર કરવાથી એ આખો અલંકાર સ્પષ્ટરીતે સમજાય છે.

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत ।
तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ॥ (ઋ૦૧–૧૬૪–૪૮)
तत्राहतास्त्रीणि शतानि शंकवः षष्टिश्च खीला अविचाचला ये ॥ (અથર્વ૦૧૦–૮–૪)

બાર (**प्रधयः**) પરિધિવાળું એકજ ચક્ર છે, ત્રણ (**नभ्यानि**) નાભીઓ છે, (**कः**) કોણ (**तत्**) તે ચક્રને (**चिकेत**) જાણે છે? (**तस्मिन्**) તે ચક્રમાં (**साकं**) સાથે સાથે (**त्रिशताः षष्टिः**) ત્રણસો સાઠ (**शंकवः**) ખીલા (**अर्पिताः**) મજબૂત ઠોકેલા છે.

(૧) એક ચક્ર–કાળચક્ર,સંવત્સર. (૨) એની ત્રણ નાભી તે ત્રણ કાળ છે; ઉનાળો, ચોમાસુ અને શિયાળો. (૩) બાર પરિધિ તે બાર મહીના છે. (૪) ત્રણસો સાઠ ખીલા, તે વર્ષના ત્રણસો સાઠદિવસો છે. આ રીતે આ કાળચક્ર ચાલી રહ્યું છે, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ—

द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्ति चक्रं परि द्यामृतस्य।
आ पुत्रा अग्ने मिथुनासो अत्र सप्तशतानि विंशतिश्च तस्थुः ॥११॥
पंचपादं पितरं द्वादशाकृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीषिणम्।
अथेमे अन्य उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितम् ॥१२॥
पंचारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा।
तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीर्यते सनाभिः ॥१३॥ (ઋ. ૧-૧૬૪ અ. ૯-૧૪)

(**द्वादशारं**) બાર આરાવાળું એક ચક્ર (**ऋतस्य द्यां**) ઋતુના દ્યુ લોકની (આકાશ-લોકની) ચારે તરફ (**परि वर्वर्ति**) ફરે છે; પરંતુ (**तत्**) તે ચક્ર જરાય (**नहि जराय**) ક્ષીણ થતું નથી. હે (**अग्ने**) તેજસ્વી દેવ! (**सप्त शतानि विंशतिः**) સાતસો વીસ (**मिथुनासः पुत्राः**) જોડકાં બાળકો તેમાં (**आ तस्थुः**) રહેલાં છે.

(**पंचपादं**) પાંચ પગવાળા, (**द्वादशाकृति**) બાર આકૃતિઓવાળા, (**दिवः पितरं**) દ્યુલોકના પિતાને (**परे अर्धे पुरीषिणं**) બીજા અર્ધા ભાગમાં પાણી પેદા કરનાર(**आहुः**) કહે છે. (**इमे अन्ये**) આ બીજા વિદ્વાન (**आहुः**) કહે છે કે, તે (**सप्त चक्रे**) સાત ચક્રોવાળા (**षडरे**) ૭ આરાવાળા રથમાં (**अर्पितं**) બેસે છે.

(**विश्वा भुवनानि**)સમસ્ત ભૂમંડળ (**तस्मिन् परिवर्तमाने**) તે ફરતાં (**पंच चक्रे**)પાંચ આરાવાળાં ચક્રમાં (**आतस्थुः**) રહે છે. (**तस्य**) તે ચક્રનો(**भूरिभारः अक्षः**) બહુ ભારે અક્ષ (**न तप्यते**) તપતો નથી; (**सनाभिः**) નાભિ સાથે તે (**सनादेव**) સનાતનકાળથી કાર્ય ચલાવતાં છતાં (**न शीर्यते**) ક્ષીણ થતો નથી.

આ વર્ણન સાથે નીચે લખેલો મંત્ર જુઓઃ—

यस्मान्मासा निर्मितास्त्रिंशदराः संवत्सरो यस्मान्निर्मितो द्वादशारः। (અ૦ ૪–૩૫–૪)

(**यस्मात्**) જેનાથી (**त्रिंशत् अराः**)ત્રીસ આરાવાળો (**मासाः**) મહીનો નક્કી થયેલો છે, તથા જેનાથી (**द्वादशारः**)બાર માસરૂપી આરાવાળું (**संवत्सर**) વર્ષ બનાવ્યું છે.

આ મંત્રો પૂર્વોક્ત રૂપકનું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે. એ મંત્રોના પદોનો આશય આ પ્રમાણે છેઃ–

(૧) દ્વાદશાર=બાર આરા=દ્વાદશાકૃતિ–બાર મહીના
(૨) પંચાર પંચપાદ=પાંચ ઋતુ
(૩) ષડર, ષળર=છ ઋતુ
(૪) સપ્તાર=સાત ઋતુ
(૫) ત્રિંશદર=ત્રીસ દિવસનો એક મહીનો
(૬) सप्त शतानि विंशतिः मिथुनासः पुत्राः=સાતસો ને વીસ જોડકા પુત્રો થયા. વર્ષના દિવસ

૩૬૦. દરેક દિવસ અને રાત એ બન્ને જોડકા પુત્રો છે, તથા આ હિસાબે વર્ષના ૭૨૦ પુત્રો થાય છે. ૩૬૦×૨=૭૨૦

(૭) परे अर्धे पुरीषिन्=બીજા અર્ધા ભાગમાં વરસાદવાળું વર્ષ. વર્ષમાં છ માસ વરસાદવિનાના અને છ માસ વરસાદવાળા હોય છે. આ બધા સાંકેતિક શબ્દો જોવાથી માલૂમ પડે છે કે, આ વર્ણન સંવત્સરનુંજ છે. આ વર્ણન સાથે પહેલાં કહેલા "છ ખૂંટીઓવાળા ચક્ર"નું વર્ણમ જોશો તો જણાશે કે, મહાભારતનું વર્ણન આ વૈદિક મંત્રોનાજ આધારે લખાયું છે; અથવા એમ કહો કે, આ મંત્રોનો આશય સારી રીતે સમજાવવામાટેજ તે વર્ણન ત્યાં આપેલું છે. વેદમંત્રોનાજ શબ્દ લઇ લઇને ઉપલા શ્લોક મહાભારતમાં રચાયા છે, તેનો અનુભવ વાચકવર્ગજ કરી લેશે. મહાભારતનાજ શ્લોકોના શબ્દો ઉપર આપેલા મંત્રોમાં નથી. તે ઇંદ્રસૂક્તોમાં અન્યત્ર આવેલા છે, તેથી અહીં અમે વિસ્તારભયથી બધા મંત્રો આપવાનું ઉચિત ધારતા નથી.

એક વાત કે જે મહાભારતમાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ વેદમંત્રોમાં અમારા જોવામાં આવી નહિ, તે એ કે, " છ કુમાર તે કાળચક્રને ફેરવે છે. " સંભવ છે કે કોઈ જગ્યાએ આ વાત વેદમાં હશે કે નહિ હોય; પરંતુ અમે પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ હજુ મેળવી શક્યા નથી. પાઠક તેનો વધુ વિચાર કરે.

"કુમાર" શબ્દનો અર્થ સાધારણ રીતે બાળક થાય છે. તેનો અર્થ અગ્નિ પણ થાય છે. (कुं पृथ्वीं आरयति) પૃથ્વીના ફરવામાં જે કારણભૂત હોય છે, તેને પણ કુમાર (કું+આર) કહે છે; અને એજ અર્થ અત્રે લેવાયો છે. છ ઋતુઓ, એ સંવત્સરના છ કુમારો છે; અને તેઓજ સંવત્સરના ચક્રમાં ફેરફાર કરે છે, એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે.

આ રીતે અમે મહાભારતના વર્ણનની તુલના વેદની સાથેજ કરી છે. હવે આ વર્ણનનું સ્પષ્ટીકરણ ખુદ મહાભારતમાંજ આપેલું છે તે પણ જુઓઃ-

ये ते स्त्रियौ धाता विधाता च ये च कृष्णाः। सिताश्च तंतवस्ते रात्र्यहनी यदपि तच्चक्रं द्वादशारं षड् वै कुमाराः। परिवर्तयन्ति तेऽपि षड्ऋतवः संवत्सरचक्रम्॥ यः पुरुषः स पर्जन्यो योऽश्वः सोऽग्निः॥ (આદિપર્વ-અ૦ ૩ શ્લોક ૧૬૬-૬૭)

ધાતા અને વિધાતા એ બન્ને સ્ત્રીઓ છે; સફેદ અને કાળા દોરા તે દિવસ અને રાત્રિનો વખત છે; બાર આરાવાળું ચક્ર છ કુમારો ફેરવે છે, તે સંવત્સર ચક્ર છે; અને ફેરફાર કરનાર છ ઋતુઓ છે. જે પુરુષ છે તે મેઘરાજા છે તથા જે ઘોડો છે તે અગ્નિ છે.

આ કથામાં બીજી કેટલીયે આવી બાબતો છે, કે જે અત્રે અમે સ્થળસંકોચને લીધે આપી શકતા નથી; પરંતુ તેનો વિચાર પણ આ મંત્રોને વિચાર્યા પછીજ થઈ શકે. આ મહાભારતીય સ્પષ્ટીકરણમાં કહ્યું છે કે, "ધાતા અને વિધાતા" એ બે સ્ત્રીઓ છે; અને વેદમંત્રોમાં " ઉષા અને નક્તા " એ બે સ્ત્રીઓનું વર્ણન છે. આ વિષે અત્રે એટલુંજ કહેવું પૂરતું છે કે, "ઉષઃકાળ અને સાયંકાળ"નુંજ બીજું નામ અનુક્રમે "ધાતા અને વિધાતા" છે. એ શબ્દોના બીજા અર્થ થાય છે, પરંતુ આ કથાપ્રસંગમાં એના અર્થ એજ છે.

"ધાતા અને વિધાતા" નામોનો ઉપયોગ કરીને પુરાણમાં કેટલીયે કથાઓ વર્ણવેલી છે. તે કથાઓનું મૂળ વેદમાં છે, એમ " ઉષા અને નક્તા " શબ્દોના પ્રયોગ જોવાથી જણાઇ આવે છે. આ લાભ આ રીતે તુલના કરવાથી મળે છે.

પરંતુ કેટલાક વાચકો પૂછશે કે, આ રીતે લખેલા સંવત્સરચક્રના વર્ણનથી અમને શો લાભ? આ વર્ણન ભલેને કોઈ વેદમાં હોય કે કોઇ બીજા ગ્રંથમાં હોય. પ્રશ્ન યોગ્ય છે, એટલે તેનો અત્રે જવાબ આપવો જોઇએ.

જો ઉપરનું વર્ણન કેવળ કાળચક્રનુંજ છે, તો કાવ્ય–રસાસ્વાદ–સિવાય બીજો કોઇપણ લાભ તેનાથી થવો શક્ય નથી; પરંતુ વેદમંત્રની બાબતમાં વિશેષ ગૂઢતા રહેલી હોય છે, તેનો અનુભવ વાચકને કેટલીયે વાર થઇ ચૂકયો છે. એ ગૂઢતા અધ્યાત્મવિષયની છે. જે વર્ણન આપણે અત્યારસુધી બાહ્યકાળવિષે જોતા હતા, તેજ હવે આંતરિક પ્રાણચક્રવિષે લાગુ પાડી જોવાથી વૈદિક ગૂઢ આશયનો ખ્યાલ આવશે. જુઓ, એકે એક પૂર્વોક્ત તત્ત્વનો અધ્યાત્મ સંબંધ કેવો છેઃ–

(૧) ૩૬૦ શંકુ = ૩૬૦ ખીલા = શરીરનાં ૩૬૦ હાડકાં, "**अस्थीनि च ह वै त्रीणि शतानि षष्टिश्च।**" गर्भ उप० ५॥ "**षष्टिश्च ह वै त्रीणि शतानि पुरुषस्यास्थीनि।**" शत० ब्रा० १०।५।४।१२॥ (મનુષ્યના શરીરમાં ૩૬૦ હાડકાં છે.)

(૨) ૭૨૦ જોડકા પુત્ર=(૩૬૦ દિવસ અને ૩૬૦ રાત્રિ મળીને ૭૨૦ પુત્રો થાય છે.) ઉપર ૩૬૦ હાડકાં દિવસની જગ્યાએજ બતાવ્યાં છે. રાત્રિની જગ્યાએ ૩૬૦ મજ્જાકેન્દ્ર ગણાય છે. "**षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतानि पुरुषस्य मज्जानः।**" (शत ब्रा० १०।५।४।१२॥) હાડકાં અને મજ્જાકેન્દ્રો મળીને ૭૨૦ થાય છે. ૩૬૦+૩૬૦=૭૨૦

(૩) એકચક્ર=મુખ્ય પ્રાણચક્ર

(૪) છ કુમાર=છ ઋતુ (૧) જન્મ (૨) અસ્તિત્વ (૩) બુદ્ધિ (૪) મધ્યાવસ્થા (૫) પરિણતાવસ્થા (૬) નાશ. આ માનવજીવનની છ અવસ્થાઓ તે ઋતુ છે.

(૫) બે સ્ત્રીઓ=મતિ અને પ્રમતિ (બોધ અને પ્રતિબોધ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન)

(૬) કાળા અને સફેદ તંતુ=અપાન અને પ્રાણ (મારનારી અને તારનારી શક્તિ, કે જે શરીરમાં કાર્ય કરે છે.)

(૭) પુરુષ=પુરુષ, ચૈતન્ય; વૈદ્યુતશક્તિ–જીવનવિદ્યુત્

(૮) અશ્વ=અગ્નિ. શરીરની ગરમી, કે જે પ્રાણના શ્વાસોચ્છવાસનેજ લીધે રહે છે. (આગળ કહેલી ઉત્તંકની કથામાં ઘોડાનું મળદ્વાર ફુંકવાથી ગરમી વધી જવાનું વર્ણન આવેલું છે.) પ્રાણાયામથી શરીરમાં ગરમી વધી જાય છે, એ તો અનુભવની વાત છે.

(૯) બાર પરિધિ=દશ ઇંદ્રિયો, મન અને આત્મિક તેજ મળીને બાર વિભાગો છે. "**मन एकादशं तेजो द्वादशं।**" गर्भ उप० ५ ॥ "**द्वादशार, द्वादशाकृति**" વગેરે શબ્દોનો ભાવ એજ છે.

(૧૦) ત્રણ નાભિ=હૃદય, શિર અને કંઠસ્થાનનાં ત્રણ મુખ્ય કેન્દ્ર

(૧૧) પંચપાદ=(પંચારચક્ર) પાંચ પ્રાણોનાં કેન્દ્ર

(૧૨) ષડર=ષડ્ચક્ર નામનું મજ્જાકેન્દ્ર કે જે કરોડમાં હોય છે.

(૧૩) સપ્તાર=બે આંખ, બે કાન, બે નાક અને એક મુખ. "સપ્તર્ષિ" વગેરે શબ્દો એનાજ બોધક છે.

બાહ્યવર્ણનમાં અને આંતરિક અધ્યાત્મવર્ણનમાં કયી રીતે એકરૂપતા જોવી જોઇએ, એ વિષે શતપથ બ્રાહ્મણમાં સ્થળે સ્થળે અનેક રીતે કહેલું છે. તેના અનુસંધાનથીજ ઉપરનું

સ્પષ્ટીકરણ આપેલું છે. વાંચનાર પણ તેના ઉપર વધુ વિચાર કરે.

અધ્યાત્મનું વર્ણન પોતાની અંદર જોવાનું હોય છે. પૂર્વોક્ત વર્ણન, આ રીતે પોતાની અંદર જોઇને પોતામાં રહેલું આન્તરિક સામર્થ્ય પહેલું જાણવું જોઇએ અને યોગ વગેરેનાં સાધનોદ્વારા તેનો અનુભવ કરવો જોઈએ.

આજ કારણથી વેદ અને ઉપનિષદોમાં સ્થળે સ્થળે અધ્યાત્મ ઉપદેશ અપાયેલો છે.

આપણી અંદર પ્રાણશક્તિ કેવી રીતે કામ કરે છે, ઝેરી સાપો કોણ છે તથા તેનો નાશ કેવી રીતે થાય છે, એ બધી બાબત અત્રે જોવી જોઈએ; પરંતુ તે સ્પષ્ટીકરણ કોઇ બીજા લેખમાં વિસ્તારપૂર્વક કરીશું.

આ લેખમાં મહાભારતની કથા અને તેનો વેદમંત્રો સાથેનો સંબંધ બતાવ્યો છે. એથી વધુ વિચાર કરવામાટે જે સાધન અત્રે રજુ કરેલાં છે; તેનો ઉપયોગ કરીને વાચકો પણ વધારે શોધ કરશે, તો તેમાંથી બહુજ મોટું કાર્ય થઇ શકે તેમ છે.

અસ્તુ. આ લેખમાળામાં ક્રમશઃ એજ વિચાર થતો રહેશે.

૭—લગ્નસમયે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર

(ક) સાર્વભૌમિક શિક્ષણ

મહાભારતનું શિક્ષણ સાર્વભૌમિક છે. આ ગ્રંથથી સામાજિક, રાજકીય, નૈતિક વગેરે સઘળા પ્રકારનું શિક્ષણ મળી શકે છે. માનવજાતિનો સામાજિક ઇતિહાસ પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. આ ગ્રંથમાં એવી તો દૂર દૂરની વાતો મોજુદ છે, કે જે મધ્ય એશિયા, યૂરોપ, અમેરિકા અને ઉત્તરધ્રુવનાં વિવિધ સ્થાનો સાથે સંબંધ રાખે છે. આ બધું વર્ણન અત્યંત મનોરંજક છે, અને આ લેખમાળામાં ક્રમશઃ તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

(ખ) લોકમાન્ય તિલકનો મત

ચિરસ્મરણીય લોકમાન્ય મહાત્મા તિલક મહારાજ વારંવાર કહેતા હતા કેઃ—" મહાભારત ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એમાં ધર્મરાજાની સત્યનિષ્ઠા, કર્ણની ઉદારતા, ભીમનું બાહુબળ, અર્જુનનું યુદ્ધકૌશલ્ય વગેરે અનેક અવર્ણનીય ગુણોવાળા વીરોનાં વર્ણન છે અને એ વીરોનાં ચરિત્ર વાંચવા જેવાં તથા મનનીય છે; છતાં પણ તે બધામાં ભીષ્મપિતામહનો દઢ નિશ્ચય અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, એ તો અત્યંત વિલક્ષણ મહત્ત્વનું છે. તેના આગળ બીજાઓના અન્યાન્ય ગુણો ઝાંખા પડી જાય છે; તેથી નવયુવકોને હું કહું છું કે, તેઓ મહાભારતનો અભ્યાસ જરૂરજ કરે અને ભીષ્મપિતામહનો દઢ નિશ્ચય તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય, પોતાનામાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરે." (તિલકસ્મરણ પૃ.૧૪૭)

મહાત્મા તિલકજીએ કેટલીયે વાર મહાભારતનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને ઘણે ભાગે તેઓ દરરોજ મહાભારતનો થોડોઘણો પાઠ કરતાજ હતા. આથી તેમના મિત્રો કહે છે કે, લોકમાન્ય તિલક મહારાજે જાતેજ મહાભારતનો વારંવાર પાઠ કરીને પોતાની સમક્ષ ભીષ્મપિતામહ અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એ બેનેજ આદર્શતરીકે રાખ્યા હતા. એજ કારણથી લોકમાન્યજીનું જીવન પણ તેમના જેવુંજ થઇ ગયું !!

(ગ) મિશ્રિત વિવાહ

અસ્તુ. આ રીતે મહાભારતની અપૂર્વતા સર્વમાન્ય છે અને ખાસ કરીને આ ગ્રંથ નવજુવાનોએ અવશ્યજ વાંચવો જોઇએ. આ લેખમાં અમે યુવાનોપ્રત્યે એક ઉપયોગી વિચાર રજુ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. વિદ્યા અને ધન મેળવવાની શરૂઆત કર્યાપછી યુવાનો સ્ત્રી

મેળવવાની—અર્થાત્ લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. આ વખતમાં તેઓ ઘણેભાગે બહારની ટાપટીપ ઉપરજ ધ્યાન આપે છે. કેટલાય યુવાનો યૂરોપ અને અમેરિકા જઇને ત્યાંની યુવતીઓ સાથે પ્રેમસંબંધ પણ બાંધે છે.

આ જાતનાં વર્ણાંતર લગ્ન આજસુધીમાં કેટલાંયે થઇ ગયાં છે. કેટલાય વિદ્વાનો આવાં વર્ણાંતર લગ્નોને ખૂબ પસંદ કરે છે; પરંતુ કેટલાક તેના તરફ ઘૃણાની દષ્ટિએ જુએ છે. આપણા પ્રાચીન ગ્રંથો આ વિષે શું કહે છે, તે આપણે આ લેખમાં જોઇશું. રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથકારોની દષ્ટિ જેટલી દૂર જઇ શકતી તેટલી વિશાળ દષ્ટિ અમારી પાસે નથી, તેથી ઉપરના ગ્રંથો આ વિષે શું કહે છે તે અત્રે જોઈશું.

(ઘ) ધર્મશાસ્ત્ર અને કાવ્ય

ઉપદેશો જોતી વખતે આ વાત જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે, જૂદા જૂદા ગ્રંથોમાંથી ઉપદેશ લેવાની રીત પણ જૂદી જૂદી હોય છે. જેમકે (૧) કાયદાના ગ્રંથમાં "ચોરી કરવી નહિ" એવું લખ્યું નથી હોતું; પરંતુ ચોરી કરવાથી આટલો દંડ થશે, એમ લખ્યું હોય છે. આથી માણસ સમજે છે કે, ચોરી કરવી એ સારી વાત નથી. (૨) સ્મૃતિ અર્થાત્ ધર્મશાસ્ત્રમાં લખ્યું હોય છે કે, "ચોરી કરવી એ મહાપાપ છે." આથી પણ એજ બોધ મળે છે. (૩) કાવ્યગ્રંથોમાં કોઇ કથાપ્રસંગથી બતાવેલું હોય છે કે, ચોરી કરવાથી અમુક ખાસ વ્યક્તિને કેટલું નુકસાન થયું. આથી પણ બોધ તો એજ મળે છે. રામાયણ અને મહાભારત એ બન્ને બહુ મોટા કાવ્યગ્રંથો હોવાથી તેમાંથી ઉપદેશ લેવાની રીતેજ બોધ લેવો જોઇએ. લગ્ન કરતી વખતે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર ન કરવાથી કેવી રીતે નુકસાન—અર્થાત્ પોતાના દેશનું નુકસાન—થાય છે, એ વાત ઉપલા કાવ્યગ્રંથોમાં લખી છે. તેજ વાત આ લેખમાં રજુ કરવાની છે; પરંતુ તે પહેલાં આ વિષે વેદમંત્રો શું કહે છે, તે જુઓઃ—

(ચ) રાષ્ટ્રની સાથે સાથે આગળ વધવાનો ઉપાય

तेन भूतेन हविषायमाप्यायतां पुनः । जायां यामस्मा आवाक्षुस्तां रसेनाभि वर्धताम् ॥१॥
अभि वर्धतां पयसाभि राष्ट्रेण वर्धताम् । रय्या सहस्रवर्चसेमौ स्तामनुपक्षितौ ॥२॥
त्वष्टा जायामजनयत्त्वष्टास्यै त्वां पतिम् । त्वष्टा सहस्रमायूंषि दीर्घमायुः कृणोतु वाम् ॥३॥

(અથર્વ૦ ૬—૭૮)

તે (**भूतेन हविषा**) સુસંસ્કૃત અન્નથી આ પતિ ફરીથી (**आप्यायतां**) આગળ વધો. (**अस्मै**) એ પતિને જે (**जायां**) પત્ની (**आवाक्षुः**) પ્રાપ્ત થયેલી છે, (**तां**) તે પત્નીને (**रसेन**) રસોથી—અન્નના રસોથી (**अभिवर्धतां**) પરિપુષ્ટ કરો.

(**पयसा**) દૂધથી (**अभिवर्धतां**) આગળ વધો. રાષ્ટ્રની સાથે (**अभिवर्धतां**) આગળ વધો. (**इमौ**) આ બન્ને પતિ અને પત્ની અનેક પ્રકારનાં ધનધાન્યથી (**अनुपक्षितौ**) ભરપૂર (**स्तां**) થાઓ.

(**त्वष्टा**) ઈશ્વરે આ (**जायां**) સ્ત્રી (**अजनयत्**) ઉત્પન્ન કરેલી છે. (**त्वष्टास्यै**) ઈશ્વરેજ (**त्वां पतिम्**) તને—પતિને આ પત્ની આપી છે. (**त्वष्टा सहस्रमायूंषि दीर्घमायुः कृणोतु वाम्**) ઈશ્વર હજારો શક્તિઓવાળું જીવન આપીને તમને દીર્ઘાયુ કરો.

આ દંપતીસૂક્તમાં (राष्ट्रेण अभिवर्धतां) સ્વરાષ્ટ્રની સાથે આગળ વધો, એવો ઉપદેશ અપાયો છે. લગ્ન થયા પછી જે આગળ વધવાનું છે તે રાષ્ટ્રની સાથે સાથે આગળ વધવાનું છે;

સ્વજાતિ સાથે આગળ વધવાનું છે; નહિ કે લગ્ન કર્યા પછી પોતાના દેશની વિરુદ્ધ થઈને આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. વાંચનાર આ સૂક્તના આ ઉપદેશને અર્થાત્ સ્વરાષ્ટ્ર–સ્વદેશની સાથે સાથેજ આગળ વધવાનું પૂર્ણપણે ધ્યાનમાં રાખે. હવે અમે બતાવીશું કે, વૈદિક ઉપદેશ ધ્યાનમાં નહિ રાખવાથી શું નું શું થઈ ગયું! વાલ્મીકિ રામાયણ સાક્ષી પૂરે છે કેઃ—

(છ) રામાયણની સાક્ષી

(૧) ગ્રામણી નામના ગંધર્વે પોતાની પુત્રી દેવવતીને સુકેશ નામના એક રાક્ષસ સાથે પરણાવી. આથી આગળ ઉપર સુમાલી અને માલી જાતના રાક્ષસો પેદા થયા અને તેઓ લંકામાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. (રામાયણ ઉત્તરકાંડ, સર્ગ ૫)

રાક્ષસો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે ઋષિ અને દેવતાઓને સતાવવા લાગ્યા. તેમનાથી ત્રાસ પામીને ઋષિઓ અને દેવતાઓએ એકમતે વિષ્ણુની મદદ લઈને રાક્ષસોસાથે મહાન યુદ્ધ કર્યું અને બધા રાક્ષસોને પાતાળમાં નસાડી મૂકયા. (રામાયણ ઉ૦ કાં૦, સ૦ ૬–૮)

આ રીતે મહાન યુદ્ધ કર્યા પછીજ દેવો અને ઋષિઓને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ.

(જ) પ્રાચીન જાતિઓનાં સ્થાન

જેને હાલમાં આપણે "એસિરિયા" કહીએ છીએ, તે "અસુર્યલોક" છે. ત્યાં અસુર, રાક્ષસ, રક્ષ વગેરે નામના લોકો રહેતા હતા. હાલમાં જે 'તિબેટ' કહેવાય છે, તે 'સુરલોક' છે; આજ 'ત્રિવિષ્ટપ' છે. આ દેશમાં દેવોનું રાજ્ય હતું. હિમાલયના ઢોળાવના પ્રદેશને "ગંધર્વ-લોક" કહે છે. અપ્સરાઓનો–અર્થાત્ સુંદર સ્ત્રીઓનો પ્રદેશ પણ એજ છે.

અહીંથીજ તિબેટમાં તથા ભારતવર્ષમાં અપ્સરાઓ આવતી હતી અને તિબેટના દેવો તથા ભારતીય આર્યોસાથે લગ્ન કરતી હતી. હિમાલયની નીચે જે એકસરખો પ્રદેશ છે, તે "આર્યલોક" છે. તેમાં આર્યોની અથવા મનુષ્યોની વસ્તી હતી; અને દક્ષિણભારતમાં "સર્પ-જાતિ"ના લોક રહેતા હતા.

આ પ્રકારની કલ્પના કરવાથી મનુષ્યલોક, ગંધર્વલોક, સુરલોક, અસુરલોક અને સર્પ-લોક, એ દેશોનો ખ્યાલ આવશે. હાલનાં સ્થાનો અને પ્રાચીન સ્થાનોમાં થોડો ફેરફાર પણ થયો હશે; પરંતુ સાધારણ કલ્પના આવવા માટે અને રામાયણ, મહાભારત તથા બીજાં પુરાણોની કથાઓ સમજવા માટે ઉપર પ્રમાણે કરેલી કલ્પના પણ પૂરતી છે.

અસુર અને રાક્ષસ એ બળવાન, ક્રૂર, મનુષ્યભક્ષક તથા માંસાહારી હતા. સુર અને દેવ એ બુદ્ધિવાન સભ્ય તથા શાકાહારી હતા, તેઓ કમમાં કમ નરમાંસભક્ષણ તો નહોતાજ કરતા; અને ભારતવાસીઓ મુડદાલ, દુર્બળ તથા રાક્ષસોથી અને દેવોથી પણ ડરી જનારા હતા. આ સર્વસામાન્ય નિયમમાં કેટલાક અપવાદ પણ છે, અને તેથીજ ભારતીય સમ્રાટો દેવાસુર સંગ્રામમાં ઘણીવાર દેવોની મદદમાં રહેતા તથા રાક્ષસોને નસાડી મૂકતા; પરંતુ અત્યંત સ્થૂલભાવ જોવા માટે ઉપરનું વર્ણન પૂરતું છે.

રાક્ષસો પોતાની શક્તિના ગર્વ આડે દેવો અને મનુષ્યોને કશા હિસાબમાંજ ગણતા ન હતા. હાલમાં જેવી રીતે આફ્રીદી પઠાણો દુર્બળ હિંદુઓ સાથે જહાંગીરી વાપરે છે, તેનાથી પણ ભયંકર અત્યાચાર દેવો અને આર્યો ઉપર રાક્ષસો કરતા હતા. આ તે સમયની સામાજિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ હતી.

પહાડના ઢોળાવ ઉપરના ગંધર્વલોકો પણ બહુ પ્રબળ હતા; પરંતુ તેઓ ગાવું, વગાડવું અને નાચ્યા કરવું એજ કામધંધાવાળા "મોજીલા" લોકો હતા, છતાં એમનામાં પણ ચિત્રસેન ગંધર્વ જેવા કેટલાયે વીરો બહુ પરાક્રમી હતા.

(ઝ) ગંધર્વી સાથે અસુરનાં લગ્ન

હવે આગળ કહેલી કથાને જરા વધારે ધ્યાનપૂર્વક જુઓ. એજ રીતે દુઃખ દેનારા સુકેશ રાક્ષસને ગ્રામણી ગંધર્વ પોતાની પુત્રી આપે છે. આ દંપતીથી થનારાં સંતાન લંકાના રાજ્યનાં "જન્મસિદ્ધ વારસ" થયાં; અને લંકાનું રાજ્ય મળતાંજ એમણે ભારતવાસી આર્યો, તત્ત્વજ્ઞાની ઋષિઓ, હિમાલયના ગંધર્વો તથા તિબેટના દેવોને બહુજ દુઃખ દીધું. અંતે ઉપરની ત્રણે જાતિઓએ એકત્ર થઇને પોતાનો સંઘ બનાવીને લંકાદ્વીપના રાક્ષસોને હરાવ્યા અને તેમને પાતાળમાં નસાડી મૂક્યા, ત્યારે સઘળા રાક્ષસો લંકાથી (પાતાળમાં) અમેરિકાના મેક્સિકો નામના પ્રદેશમાં નાસી ગયા.

વિદેશી અથવા બીજા રાષ્ટ્રના માણસને પોતાની પુત્રી પરણાવવાથી આવાં દુઃખ આવી પડવાનો સંભવ છે, તેથી લગ્નવખતે પોતાની રાષ્ટ્રીયતાસાથે રહેવાનો પ્રયત્ન જરૂરજ કરવો જોઇએ. હવે બીજી કથા સાંભળોઃ—

(ટ) અસુરકન્યા સાથે વિશ્રવાનાં લગ્ન

(૨) પાતાળમાં નાસી ગયેલા સુમાલી લોકો કંઈક નીતિપૂર્વક રાજ્ય મેળવવાના ઉદ્દેશથી આર્યાવર્તમાં બહુ ગુપ્તરીતે આવ્યા અને પોતાની સાથે પોતાની પુત્રી કૈકસીને પણ લાવ્યા. પ્રયત્નપૂર્વક તેમણે પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન વિશ્રવાની સાથે કર્યાં અને વિશ્રવાએ પણ રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર ન કરતાં તે રાક્ષસકન્યાનો સ્વીકાર કર્યો. આજ કૈકસીને પેટે રાવણ, કુંભકર્ણ, શૂર્પણખા અને વિભીષણ જન્મ્યાં.

એ વખતે લંકાનું રાજ્ય રાવણના ઓરમાન ભાઇ કુબેર વૈશ્રવણના હાથમાં હતું;પણ રાવણ યુવાન થયો ત્યારે લંકાદ્વીપ ઉપર પોતાનો અધિકાર દર્શાવી કુબેરની સાથે ઝગડો કરવા લાગ્યો. પછી રાક્ષસને રાજ્ય મળ્યા પછી રાવણને લીધે આર્યાવર્ત, ગંધર્વલોક અને દેવલોકને કેટલું દુઃખ થયું અને તે બધાએ પોતાની સંઘશક્તિથી કેવી રીતે રાક્ષસોને હરાવી ભારતની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી, એ વાત રામાયણમાં હોઇને તે સૌ કોઇ જાણેજ છે.

આ કથામાં અનેક રાજકીય બનાવો બન્યા છે; પરંતુ અત્રે તે સંબંધી વિચાર કરવાનો અવકાશ નથી. અત્રે તો એટલુંજ જોવાનું છે કે, રાક્ષસકન્યા સાથે લગ્ન કરવાની ભૂલ વિશ્રવાએ કરવાથી જન્મથીજ રાક્ષસોનો અધિકાર ભારતીય પ્રદેશ ઉપર થયો અને જનતાને રાક્ષસોની કુટિલ નીતિને લીધે ઘણુંજ દુઃખ વેઠવું પડ્યું.

પહેલા ઉદાહરણમાં ભારતની ઉપરના ગંધર્વલોકની કોઇ પ્રતિષ્ઠિત ગંધર્વકન્યા સાથે એક શ્રેષ્ઠ રાક્ષસનું લગ્ન થયું; અને આ બીજા ઉદારહણમાં રાક્ષસકન્યા સાથે પ્રતિષ્ઠિત આર્યનું લગ્ન થયું. બન્ને ઉદાહરણોમાં ભારતને ગુલામી મેળવીને ઘણાંજ દુઃખ વેઠવાં પડયાં અને મહાન યુદ્ધ પછીજ ભારતમાં સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય ફરીથી સ્થપાયું.

જુઓ, સાધારણ વિવાહમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર નહિ કરવાથી કેવાં અને કેટલાં મોટાં રાષ્ટ્રીય દુઃખ ઉભાં થાય છે! તેથીજ વેદમાં કહ્યું છે કે, લગ્ન કરતી વખતે "રાષ્ટ્રની સાથે આગળ વધો." હવે આ વિષે મહાભારતમાં શું કહે છે તે જુઓઃ—

(ઠ) મહાભારતની સાક્ષી

આર્યપુરુષનાં સર્પકન્યાસાથે લગ્ન

(૧) જરત્કારૂ નિર્ધન હોવાથી તેમનું લગ્ન થતું નહોતું. કોઇપણ તેને નિર્ધનતાને લીધે કન્યા આપવા ઇચ્છતું નહિ. જરત્કારૂને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થવાને લીધે કન્યા મેળવવા માટે તે ચોતરફ તપાસ કરવા લાગ્યો! ત્યારબાદ તેનું લગ્ન સર્પરાજ

વાસુકિની બહેન સાથે થયું. આથી "આસ્તીકમુનિ"નો જન્મ થયો. સર્પજાતિની સ્ત્રી અને આર્યજાતિનો પુરુષ એ બન્નેનું આ વર્ણાંતર લગ્ન થયું, અને તેમનું મિશ્ર સંતાન તે આસ્તીકમુનિ !

આર્યજાતિ ઉત્તરભારતમાં અને સર્પજાતિ દક્ષિણભારતમાં રહેતી હતી. એ બન્ને જાતિઓમાં ખૂબ વૈમનસ્ય હતું. આ વૈમનસ્ય એટલું બધું વધી ગયું હતું કે, એક વખત સર્પ-જાતિના કેટલાય વીરો સંન્યાસીના વેશમાં ફળફૂલની ભેટ કરવાને બહાને સમ્રાટ પરીક્ષિતના રાજદરબારમાં ગયા અને સંધ્યાસમયે કપટથી રાજાનો વધ કર્યો ! ત્યારપછી રાજાનો વધ કરનારી સર્પજાતિનો નાશ કરવાનું આર્યજાતિએ પણ લીધું, તેનુંજ નામ મહા-ભારતમાં "સર્પસત્ર" કહેલું છે. આ સર્પસત્રમાં સર્પજાતિના લોકોની કતલજ કરવામાં આવી. તેમાં અનેક નાનામોટા સર્પો નષ્ટ-ભ્રષ્ટ થઈ ગયા. અંતે આસ્તીકમુનિની માતા પાસે જઇને બીજા સર્પોએ કહ્યું કેઃ--

तद्वत्से ब्रूहि वत्सं स्वं कुमारं वृद्धसंमतम् । ममाद्य त्वं सभृत्यस्य मोक्षार्थं वेदवित्तमम् ॥
(મહા૦ આદિ૦ શ્લોક અ૦ ૫૩-૨૬)

વાસુકિએ તેની બહેનને કહ્યું કેઃ-"બહેન ! હવે મારૂં અને મારા પરિવારનું રક્ષણ કરવામાટે વૃદ્ધસંમત વેદનિપુણ તારા બાળકપુત્રને કહે." પોતાના ભાઇનું આવું ભાષણ સાંભળીને સર્પની બહેને પોતાના પુત્ર આસ્તીકને બોલાવીને કહ્યું:—

अयं स कालः संप्राप्तो भयान्नस्त्रातुमर्हसि। भ्रातरं चापि मे तस्मात्त्रातुमर्हसि पावकात् ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૫૪-૧૬)

અર્થાત્-"હે પુત્ર ! હવે મહાભયંકર સમય આવી પહોંચ્યો છે, તેથી તું અમને તેના ભયથી બચાવ, મારા ભાઇનું રક્ષણ કર." આથી માતાના સ્નેહને વશ થઇને આ-સ્તીકમુનિએ કહ્યું:—

अहं त्वां मोक्षयिष्यामि वासुके पन्नगोत्तम॥ भव स्वस्थमना नाग न हि ते विद्यते भयम्। प्रयतिष्ये तथा राजन्यथा श्रेयो भविष्यति ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૫૪ શ્લોક ૧૯-૨૦)

અર્થાત્-"હે સર્પરાજ વાસુકિ ! હું સાચું કહું છું કે, તમને હું બચાવીશ. હે રાજન્ ! તમે શાંતચિત્તે સ્વસ્થ રહો. હવે તમારે ભય રાખવાનું કારણ નથી. હું આપણું કલ્યાણ થાય તેવો પ્રયત્ન કરીશ."

આ રીતે માતા તથા મામાઓને કહીને આસ્તીકમુનિ જનમેજયના સર્પસત્રમાં ગયા અને રાજાસહિત સર્વ કાર્યકર્તાઓની ખૂબ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ! વખાણ કરવાથી રાજા પ્રસન્ન થયો અને તેમને કહ્યું કેઃ-"હે મહારાજ ! જે જોઇએ તે માગી લ્યો."

ત્યાંના કેટલાક કાર્યકર્તાઓએ રાજાને કહ્યું કે, હજુ થોડા સર્પોનો વધ કરવાનો બાકી છે, તેથી આ બ્રાહ્મણને મનમાન્યું વરદાન આપવું યોગ્ય નથી. ઘણેભાગે આ જ્ઞાની બ્રાહ્મણો જાણતાજ હશે કે, આ આસ્તીકમુનિ સર્પી અને આર્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તો સંભવ છે કે આ મુનિ મહારાજ સ્તુતિ કરતાં કરતાં રાજા પાસેથી વરદાન લઇને પોતાની માતાની જાતિને બચાવશે અને અમારૂં આટઆટલું કર્યુંકારવ્યું ધૂળધાણી થઈ જશે. આખરે થયું પણ એમજ. રાજાએ ઉદારભાવે વરદાન આપ્યું અને આસ્તીકે પિતાની જાતિના આર્યોનું શુભ કરવાને બદલે પોતાની માતાની જાતિના સર્પોનું કલ્યાણ કર્યું ! ! !

આ ઇતિહાસ મહાભારતમાં વાંચનાર જોઈ શકશે. કવિનો અલંકાર ખસેડીને જોતાં આમાંની આ ઐતિહાસિક બીના સ્પષ્ટરીતે દષ્ટિગોચર થાય છે. આર્યજાતિને જે રીતે રાક્ષસો

તરફથી દુઃખ થતું હતું, તેજ રીતે સર્પજાતિના લોકો પણ તેમને બહુ સતાવતા હતા. આ વેર એટલું બધું વધી ગયું હતું કે એક પ્રતિષ્ઠિત આર્યરાજાનો વધ સર્પજાતિના "અરાજક" યુવકોએ રાજમંદિરમાં તેમજ મંત્રીઓની સમક્ષજ કર્યો! અને ઉત્તંક જેવા સાત્વિક બ્રહ્મચારીને પણ અત્યંત દુઃખ દીધું!! આથી સર્પજાતિથી ક્ષત્રિયો તેમજ બ્રાહ્મણો ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ગયા હતા. અંતે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોએ મળીને સર્પજાતિનો પૂરેપૂરો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આ સર્પજાતિ ઉપર આર્યોનો દિગ્વિજય હતો. યુદ્ધમાં સર્પજાતિ સંપૂર્ણ રીતે હારેલી અને આર્યો લગભગ વિજયી થયા હતા; એટલામાં એક આસ્તીક નામના યુવક કે જે સર્પસ્ત્રી અને આર્ય પુરુષના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયા હતા; તેમણે પોતાની માતાના મોહને લીધે આર્યોના દિગ્વિજયમાં અંતરાય નાખ્યો અને આર્યોના શત્રુઓને મદદ કરી. આ ઘોર અનર્થ લગ્નસમયે જરત્કારૂએ રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર ન કરવાથીજ થયો. આવાં અવળાં પરિણામો આવતાં હોવાથીજ વેદ કહે છે કેઃ—"પતિપત્ની રાષ્ટ્રીયતા સાથેજ ઉન્નત થાઓ અને લગ્નમાં રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર જરૂર કરો; નહિ તો રાષ્ટ્રને વિવિધ પ્રસંગોએ કયારે કેટલું નુકસાન વેઠવું પડશે, તેનો કંઇ હિસાબજ નહિ રહે."

માતાની અસર સંતાન ઉપર ઘણીજ થાય છે. પિતાના કરતાં માતાનો પ્રભાવ સંતાન ઉપર વધારે પડે છે; તેથી લગ્ન કરતી વખતે રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર જરૂર કરવો જોઇએ. આ વિષે મહાભારતમાં આવેલું એક વધુ દૃષ્ટાંત જુઓઃ—

(૬) આર્યરાજાનું અપ્સરાસાથે ગાંધર્વલગ્ન

(૨) રાજા વિશ્વામિત્ર સ્વર્ગપદ—અર્થાત્ સ્વર્ગનું રાજ્ય—મેળવવામાટે ઘણોજ પ્રયત્ન કરતા હતા. આર્યાવર્તના પ્રતાપી રાજાઓ તિબેટના રાજાઓ ઉપર હુમલા કર્યા કરતા હતા અને પ્રસંગોપાત તેમને મદદ પણ કરતા હતા. રાજા વિશ્વામિત્ર મંત્રવિદ્યા તથા અસ્ત્રશસ્ત્રવિદ્યામાં પ્રવીણ હોવાથી મહાપ્રતાપશાળી હતા અને તેમનું કાર્ય સફળ થયું હોત તો સ્વર્ગપદ—અર્થાત્ તિબેટના રાજ્યાસન ઉપર બેસવું—તેમને માટે અશકય નહોતું.

જે આર્યસમ્રાટ તિબેટ ઉપર ચઢાઇ કરવાની તૈયારી કરતો તેના ઉપર તિબેટનો રાજા સૌથી પ્રથમ "સ્ત્રીપ્રયોગ" ચલાવતો હતો!! ઘણેભાગે હિમાલયની સુંદર અપ્સરાઓ આર્યાવર્તમાં આવીને આર્યરાજાઓને મોહિત કરી દેતી અને ચઢાઇ કરવા નહોતી દેતી. એજ રીતે દેવાધિદેવ ઇંદ્ર મહારાજે રાજા વિશ્વામિત્ર ઉપર "સ્ત્રીપ્રયોગ" ચલાવ્યો. અપ્સરા મેનકાને આ કામમાટે મોકલી. તેનું સુંદર રૂપ જોઇને વિશ્વામિત્ર પોતાના કાર્યથી વિમુખ થયા અને તેઓ તે અપ્સરા સાથેજ ખેલવા લાગ્યા. જુઓ, સામ્રાજ્યરક્ષણમાં સ્ત્રીઓ કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે! જાપાન તથા રૂશિયાના યુદ્ધ પહેલાં એજ રીતે જાપાની યુવતીઓ રૂશિયામાં જઇને રશિયન સરદારો સાથે પરણી હતી; અને ત્યાંથી તેઓ પોતાના જાપાની યુદ્ધમંત્રી સાથે ગુપ્ત સંદેશા ચલાવતી હતી! આજ રીતે ફ્રાન્સ અને જર્મનીના યુદ્ધ પહેલાં કેટલીયે જર્મન સ્ત્રીઓ જૂદા જૂદા બહાના નીચે ફ્રાન્સમાં આવીને વસી હતી. એજ પ્રમાણે તિબેટના રાજાઓ પણ પોતાના રાજ્યના રક્ષણમાટે ભારતીય બળવાન આર્યરાજાઓ ઉપર "સ્ત્રીપ્રયોગ" ચલાવ્યા કરતા હતા. **વીરના કઠોર શસ્ત્ર કરતાં સ્ત્રીઓના સુકોમળ બનાવટી પ્રેમનું અસ્ત્ર બહુજ પ્રભાવશાળી હોય છે,** એ વાત દરેક જણ સમજી શકે તેવી હોવાથી અમારે એ વિષે વધારે લખવા જરૂર નથી.

આ રીતે વિશ્વામિત્ર મેનકાથી હાર્યા અને આ ગાંધર્વલગ્નથી શકુંતલાનો જન્મ થયો. આ પણ મિશ્રસંતાનજ છે. પિતા આર્ય અને માતા ગંધર્વી, તેમનાથી આ મિશ્રસંતાન શકુંતલા ઉત્પન્ન થઇ. મિશ્રસંતતિમાં ઘણી વાર માતાનું સૌંદર્ય વધારે ઉતરે

છે–ખાસ કરીને બાલિકામાં તો જરૂરજ ઉતરે છે. અપ્સરા ઠંડા પ્રદેશની હોવાથી ગૌરવર્ણની હતી, ત્યારે આર્યરાજા બદામી વર્ણના હતા. તે પિતાનો વર્ણ સ્ત્રીસંતાનમાં ન આવતાં માતાનો વર્ણ શકુંતલામાં આવવાથી શકુંતલા પણ ગૌરવર્ણની હતી. હવે તેનું વૃત્તાંત જુઓઃ–

(૯) આર્યરાજાનું મિશ્રિત કન્યાસાથે લગ્ન

(૩) રાજા દુષ્યંત એક સમયે મૃગયા ખેલતા ખેલતા વનમાં ખૂબ રખડવાથી ઘણાજ થાકી ગયા અને કંઇક આરામ લેવાના વિચારથી કણ્વઋષિના આશ્રમમાં ગયા. તે વખતે આચાર્ય કણ્વ કંઇ કાર્યવશાત્ વનમાં ગયા હતા અને બે–ચાર કલાકમાં પાછા આવનાર હતા; એટલામાં દુષ્યંત ત્યાં જઇ પહોંચ્યા. બગીચામાં આચાર્યની કન્યાઓ ફૂલઝાડને પાણી સિંચતી હતી અથવા કંઇ કામ કરતી હતી. એ બધી કન્યાઓમાં શકુંતલા ગૌરવર્ણ અને સ્વરૂપવાન હોવાથી દુષ્યંતરાજાએ શકુંતલા સાથે ગાંધર્વલગ્ન કર્યું. લગ્નનું સર્વ કાર્ય સમાપ્ત કર્યા પછી આચાર્ય કણ્વનાં દર્શન કરવાનું પણ સાહસ દુષ્યંતરાજા કરી શકયા નહિ; કેમકે તેમણે અઘટિત કાર્ય કર્યું હતું. રાજા આથી કરીને આશ્રમમાંથી ચાલ્યા ગયા.

પછીથી કણ્વ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને સઘળા સમાચાર મળ્યા. તેમણે ધાર્યું કે, "ક્ષત્રિયની કન્યા ક્ષત્રિય પાસે ગઈ તે ઠીકજ થયું;" કેમકે હવે બીજું કંઇ થઇ શકે તેમ ન હતું. શકુંતલા ગર્ભવતી થયેલી હોવાથી પછી તેને પુત્ર જન્મ્યો. કેટલાક સમય પછી કણ્વે શકુંતલાને રાજા પાસે મોકલી. રાજા ખૂબ શરમિંદા થઈ ગયા. લજ્જાવશ થઇને તેમણે શકુંતલાસાથે ગાંધર્વલગ્ન કર્યાનો ઇન્કાર કર્યો. સાચેજ શકુંતલાનું આ ભારે અપમાન હતું. અપમાન સાથે શકુંતલા નિર્દોષ હોવા છતાંયે રાજાએ તેને "વ્યભિચારિણી મેનકાની પુત્રી" કહીને ધિક્કારી કાઢી !! આથી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઇને **શકુંતલાએ જે ભાષણ કર્યું, તે પ્રત્યેક નવજુવાને ધ્યાનપૂર્વક વાંચવું જોઇએ.**

(ણ) પતિને ધમકી

राजन् सर्षपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यसि । आत्मनो बिल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यसि ॥
मेनका त्रिदशेष्येव त्रिदशाश्चानुमेनकाम् । ममैवोद्रिच्यते जन्म दुष्यंत तव जन्मनः ॥
क्षितावटासि राजेंद्र अंतरिक्षे चराम्यहम् । आवयोरंतरं पश्य मेरुसर्षपयोरिव ॥
महेन्द्रस्य कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च । भवनान्यनुसंयामि प्रभावं पश्य मे नृप ॥
विरूपो यावदादर्शे नात्मनः पश्यते मुखम् । मन्यते तावदात्मानमन्येभ्यो रूपवत्तरम् ॥
अनृते चेत्प्रसंगस्ते श्रद्दधासि न चेत्स्वयम् । आत्मनो हंत गच्छामि त्वादृशे नास्ति संगतम् ॥
त्वामृते चापि दुष्यंत शैलराजावतंसिकाम् । चतुरंतामिमामुर्वीं पुत्रो मे पालयिष्यति ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૭૪ શ્લો૦ ૮૩ થી ૮૬,૮૮ અને ૧૦૯–૧૦)

શકુંતલાએ કહ્યું કેઃ–"હે રાજન્ ! પારકો દોષ સરસવના દાણા જેટલો હોવા છતાં પણ જોઇ શકો છો; અને આપનો પોતાનો દોષ બીલા જેવડો છે તે પણ જોઇ શકતા નથી ! હે દુષ્યંત ! મેનકા દેવોની પ્રેમી છે અને દેવો મેનકાના પ્રેમી છે, તેથી આપના જન્મ કરતાં મારો જન્મ શ્રેષ્ઠ કુળમાં છે. જુઓ, મેરુ અને સરસવના જેટલો આપણા બન્નેમાં ભેદ છે. આપ ધરતી ઉપર ચાલો છો અને હું અંતરિક્ષમાં ચાલું છું. મારો પ્રભાવ કેટલો છે, તે જુઓ. હું મહેંદ્ર, કુબેર, યમ અને વરુણનાં મંદિરોમાં જઇ શકું છું. કુરૂપ માનવી જ્યાંસુધી દર્પણમાં પોતાનું મુખ નથી જોતો, ત્યાંજસુધી તે પોતાને બીજાઓના કરતાં સુંદર માન્યા કરે છે. જ્યારે તે દર્પણમાં પોતાનું મુખ ખરાબ જુએ છે, ત્યારેજ તે જોઇ શકે છે કે બીજા અને પોતાની વચ્ચે કેટલું અંતર છે. અસ્તુ. અંતમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે, જો આપને અસત્ય ઉપરજ પ્રેમ હોય અને આપને સત્યની પ્રતીતિ નજ થતી હોય, તો તો પછી હું પોતેજ

અહીંથી ચાલી જાઉં છું; કેમકે આપને–સત્યદ્વેષી અને અસત્યપ્રેમીને–મળવાનું મારે કંઇપણ પ્રયોજન રહેતું નથી. હે દુષ્યંત! આપ નહિ સ્વીકારો તોપણ મારો આ પુત્ર શૈલરાજથી સુશોભિત એવી આ પૃથ્વીનું ચારે સમુદ્રપર્યંત રાજ્ય કરશે."

શકુંતલાનું આ ભાષણ વિચારવા જેવું છે. પરરાજ્યની અને ખાસ કરીને વિજયી પરરાષ્ટ્રની પુત્રી આવીજ રીતે બોલી શકે છે. એજ શંકુતલાનું ભાષણ હાલની પરિસ્થિતિમાં બોલાય તો નીચે પ્રમાણે હોઇ શકેઃ–

યૂરોપ અમેરિકાની ગોરી યુવતી પોતાના કાળા પતિ ઉપર ક્રોધાયમાન થઇને એમજ કહે કેઃ–"ઓ કાળા માણસ! તું તારા મનમાં શું સમજે છે? તું મારા ઉપર દોષ ચઢાવે છે, પણ તું તારો દોષ જોઇ શકતો નથી. મારી માતા એક એવા વિજયી દેશની રહેનારી અને મોટા મોટા હોદ્દેદારો સાથે લાગવગ ધરાવનારી છે કે, તેથી હું જ્યારે પણ ઇચ્છું ત્યારે કોઈપણ હોદ્દાવાળાને મળી શકું છું. વાઇસરૉય અને ગવર્નર સાહેબોના પણ બંગલાઓમાં હું જઇ શકું છું કે જ્યાં તારો પોતાનો તો કોઈ ભાવ પણ પૂછે નહિ. તું તો પગેજ ચાલે છે પણ મારી ઇચ્છા થાય તો હું તેમની મોટરોમાં પણ ફરી શકું છું. તું સરસવસમાન ક્ષુદ્ર છે, હું પહાડીના જેવી જબરી છું. જો, તારામાં અને મારામાં આટલું બધું અંતર છે. તું તારૂં કાળું મોં જરા અરિસામાં તો જો! અને પછી મારૂં મોં કેવું છે તે પણ જો; એટલે તરતજ તને માલમ પડશે કે, તું કેટલો રૂપહીન છે અને હું કેટલી રૂપાળી છું. મારૂં કહેવું તારે નજ માનવું હોય, તો હું હમણાંજ અન્ય ઠેકાણે ચાલી જાઉં છું. રખે તું મનમાં એવું ધારતો કે તારી અલ્પ મદદવિના મારૂં ગુજરાન નહિ થાય! મારે મોટા હોદ્દેદારો પાસે જવું–આવવું સહજ હોવાથી મારી આજીવિકા તો હું સુગમતાથી મેળવી શકીશ. વળી તું એમ પણ રખે સમજતો કે તારી મદદવિના મારો પુત્ર અનાથ થઈ જશે. કદી નહિ, એ મારો પુત્ર હોવાને લીધે તેને મોટો હોદ્દેદાર થવું એ સહજ વાત છે. માટે ખૂબ યાદ રાખ કે, તારો ત્યાગ કરવાથી મારૂં કંઇપણ બગાડવાનું નથી; પરંતુ હું તારી સાથે હોઉં તેથીજ તારૂં મહત્ત્વ વધી શકે તેમ છે."

યૂરોપ–અમેરિકાની તરુણીઓ સાથે પોતાની રાષ્ટ્રીયતાનો વિચાર કર્યાસિવાય લગ્ન કરનારાઓએ શકુંતલાનું આ ભાષણ વારંવાર વાંચવું જોઇએ. અમે યૂરોપીયન પત્ની અને હિંદી પતિ વચ્ચે થયેલા કેટલાય ઝગડા જોયા છે. તેમની ભાષા આજ પ્રકારની હતી. કેટલીયે વાર અંતે ડરી જઇને અપમાન સહન કરીને પણ ગોરી પત્નીનુંજ કહેવું માનવું પડતું. દુષ્યંતની બાબતમાં પણ એમજ બન્યું. કુબેર વગેરે દેવોનાં નામ સાંભળતાંજ દુષ્યંતે શકુંતલાની વાત તરત માની લીધી અને શકુંતલાને પોતાની પટરાણી બનાવી! અર્થાત્ (સૌંદર્યના મોહમાં પડી સ્વદેશીયતાનો સિદ્ધાંત ભૂલી જવાને લીધેજ એક મોટા રાજાને હાથે પોતાની) પહેલી રાણીનો–એક આર્ય સ્ત્રીનો–અધિકાર છીનવી લેવાયો અને બીજી અનધિકારી સ્ત્રીને તે અધિકાર અપાયો! પરિણામ એનું એજ આવ્યું કે, પહેલી પટરાણીના પુત્રને બદલે રાજ્યનો અધિકારી શકુંતલાનો પુત્ર થયો! આ અન્યાય એટલાજ માટે થયો કે શકુંતલા મિશ્રજાતની પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીથી જન્મેલી હતી અને સમયાનુસાર તે ગંધર્વરાજાઓદ્વારા મહારાજા દુષ્યંતને ડરાવી શકે તેમ હતી!

જુઓ, વિજયી રાષ્ટ્રની તરુણીઓ સાથે લગ્નસંબંધ બાંધવાથી કેવા કેવા અનર્થો થાય છે! જે રીતે શકુંતલાએ કહ્યું કે, હું મહાન મહાન દેવોનાં મંદિરોમાં જઈ શકું છું; તેજ વાત ઉપર કહેલા આસ્તીકમુનિની હતી. તે આર્યમુનિ હોવાથી જેમ જનમેજયના

યજ્ઞમાં કશા પણ અટકાવવિના જઇ શકતા હતા; તેમ મોટા મોટા સર્પરાજોનાં ઘરોમાં પણ જઇ શકતા હતા. આર્યજાતિ અને સર્પજાતિ વચ્ચે વૈર હોવા છતાં પણ આસ્તીકને કોઇ પણ રોકી શકતું નહિ. તે પિતાને લીધે આર્ય હતા અને માતાને લીધે સર્પ હતા; તેથીજ જનમેજયના યજ્ઞમાં પહોંચી જઇને તેમણે પોતાના મામાઓનું કલ્યાણ સાધ્યું અને પિતાની જાતિના લોકોના અકલ્યાણનું કારણ બન્યા !

(ત) ભેદનીતિનું સાધન

આ રીતે મિશ્રલગ્ન કરવાથી ઘરમાં (તેમજ જાતિમાં અને દેશમાં પણ) ફૂટ પડે છે; કેમકે પત્નીનું મન સ્વજાતિના કલ્યાણમાં હોવું સ્વાભાવિક છે અને તેની પાછળ તેની વિજયી જાતિનું બળ હોવાથી તેનું બળ જન્મસિદ્ધજ વધારે હોય છે. પરંતુ આ તરફ પતિની પાછળ એવું કોઇ બળ ન હોવાથી અને તે "કાળો આદમી અથવા નિગ્રો" હોવાને લીધે તેને હમેશાં ભયભીતજ રહેવું પડે છે. કેટલાક આર્યરાજાઓના ઘરમાં આજ કારણે ફૂટ પડયાનો ઇતિહાસ આપણા ગ્રંથોમાં મોજુદ છે.

(થ) આર્યરાજાનું પારસી સ્ત્રીસાથે લગ્ન

આ વિષે અહીં એકજ ઉદાહરણ જુઓ. દશરથરાજાની કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૈકેયી એ ત્રણે ધર્મપત્નીઓ રામાયણમાં પ્રખ્યાત છે. યુવરાજ રામચંદ્રજીના રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે કૈકેયી રાણીએ કેટલી મુશ્કેલી ઉભી કરી અને તેના આગ્રહથી રામચંદ્રજીને ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવવો પડયો, એ ઇતિહાસ સુપ્રસિદ્ધજ છે. આ કૈકેયી પણ ભારતીય આર્ય સ્ત્રી નહોતી. રાવણની માતા "કૈકસી," દશરથની સ્ત્રી "કૈકેયી" અને હાલના પારસીઓનાં નામોમાં 'કૈકશ્રુ' વગેરે નામો હોય છે. અનેઃ—

(૧) કૈક–સી (૨) કૈકે–યી તથા (૩) કૈક–શ્રુ

આ ત્રણે નામોની શરૂઆતમાં "કૈક" એ અક્ષરોથી શરૂ થતાં નામ માત્ર પારસીઓનીજ ભાષામાં હોય છે. સંસ્કૃતમાં તો આ નામોની કંઇ વ્યુત્પત્તિજ નથી; તેથી એ તો સ્પષ્ટ વાત છે કે, કૈકેયી ભારતીય આર્યકન્યા નહોતી, પરંતુ ઇરાની–કૈકેય–દેશમાં જન્મેલી કન્યા હતી. શુદ્ધ પારસી સ્ત્રીઓની પેઠે કૈકેયી પણ કૌશલ્યા વગેરે ઘઉંવર્ણી આર્યસ્ત્રીઓ કરતાં વિશેષ સુંદર હતી. આથીજ રાજા દશરથનો કૈકેયી તરફ વધારે પ્રેમ હતો; પરંતુ આ પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીને કારણે દશરથના ઘરમાં કેટલો ઉત્પાત મચ્યો ! અંતે રાજા દશરથને એ પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીનાજ પ્રતાપે પુત્રશોકમાં મરવું પડયું. વળી એના પ્રતાપે ધર્મપરાયણ આર્યસ્ત્રીઓને પણ (કૌશલ્યા, સુમિત્રા, લક્ષ્મણપત્ની, સીતાજી, ભરતપત્ની વગેરેને) કેટકેટલું દુઃખ ભોગવવું પડયું, એ પણ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ વાત છે. દશરથના ઘરમાં જે ફૂટ કૈકેયીએ પાડી, તે કૌશલ્યા અથવા સુમિત્રાથી તો થવીજ અસંભવિત હતી; કેમકે કૈકેયીને પોતાના સૌંદર્યનું અભિમાન હતું. રાજા મારે તાબે છે; તેમની પાસે જે કામ કરાવવું હોય તે હું કરાવી શકું છું; એવો તેને વિશ્વાસ હતો. વળી પોતાની પાછળ અનેક અસુરોપાસક રાજાઓનું બળ છે, તેનું પણ તેને અભિમાન હતું. આજ કારણે કૈકેયીએ આટલું સાહસ કર્યું. ઘરમાં ફૂટફાટ કેવાં કારણોથી અને કેવી રીતે થાય છે, તે આ ઉદાહરણમાંથી મળે છે.

વિદેશી અને પરરાષ્ટ્રીય સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાથી કેટલો બધો અનર્થ થાય છે; તેનું થોડુંક વર્ણન આ લેખમાં કરેલું છે. તે સ્ત્રી હમેશાં પોતાનાજ દેશનો વિચાર કરતી હોય છે; પુત્રને દૂધ પાતાં પાતાં પોતાનાજ દેશનું ગૌરવ શીખવે છે; પોતાની સાથે કોઇ કોઇ વાર તે પોતાનાં માતાપિતા પાસે પણ તેને લઇ જાય છે. આથી તે પુત્રના મનમાં માતાનાં સગાંસં-

બંધીઓ અને માતાના દેશપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે કોઈવાર માતાના દેશવાળાઓ સાથે પિતાના દેશવાળાઓને યુદ્ધ થાય, ત્યારે બહુજ સંભવિત છે–અને આપણે આસ્તીક વગેરેનાં ઉદાહરણોમાં જોયું છે–કે તે મિશ્રિત સંતાન માતાના દેશવાળાઓનુંજ કલ્યાણ ઇચ્છી પિતાના દેશનું અકલ્યાણ કરવાને માટે તૈયાર થાય છે; કેમકે માતાનો પ્રભાવ સંતાન ઉપર વિશેષ રહ્યા કરે છે.

મહાભારતમાં આવાં મિશ્રલગ્ન અનેક છે; પરંતુ બધામાં વાત તો આજ છે. જ્યાંસુધી માતાની જાતિવાળાઓને પિતાની જાતિવાળાઓ સાથે યુદ્ધ નથી થયું, ત્યાંસુધીજ તે પિતાની સાથે રહે છે, અને અનેક કાર્યો કરે છે; પણ જ્યારે ઉપર પ્રમાણે જાતિ જાતિમાં વિગ્રહ થાય છે, ત્યારે તો તે મિશ્રસંતાન માતૃજાતિનુંજ કલ્યાણ કરવાને તૈયાર થાય છે. ઉદાહરણતરીકે ભીમસેનના હિડંબાથી જન્મેલા ઘટોત્કચને લ્યો. પાંડવોના ભાઇ કૌરવોની સાથેની લડાઈમાં તે પાંડવો સાથેજ રહ્યો, કેમકે તેઓ રાક્ષસજાતિના નહોતા; પરંતુ જો પાંડવોને રાક્ષસોસાથે યુદ્ધ થયું હોત, તો તો ઘટોત્કચ પાંડવોના પક્ષમાં રહેવાનો બહુજ ઓછો સંભવ હતો. આજ દૃષ્ટિએ મહાભારતનાં મિશ્રલગ્નનું નિરીક્ષણ કરવું જોઇએ.

મહાભારતમાં જે વર્ણન છે તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, સૌંદર્યતા વગેરેથી મોહિત થઇને પરરાષ્ટ્રની તરુણી સાથે લગ્ન કરી નાખવું, એ તો પોતાના રાષ્ટ્ર ઉપર આફતજ લાવવા જેવું છે. વાંચનાર પણ આ ઉપર વિશેષ વિચાર કરે એવી આશા છે.

(૬) કૌરવ–પાંડવોના વૈમનસ્યનું કારણ

હવે આ પ્રસંગે કૌરવ–પાંડવોના વૈમનસ્યનું કારણ જોવા જેવું છે. ઉપરથી જોતાં તો દ્રૌપદીના છળના કારણે, તથા રાજ્યનો ભાગ ન મળવાથી કૌરવ–પાંડવોનું ઘોર યુદ્ધ થયું; પરંતુ તેનું મૂળ કારણ તેમની ઉત્પત્તિમાં અને જન્મકથામાંજ છે. રાષ્ટ્રીય યુદ્ધ વગેરે માટે બાહ્ય અને આંતરિક કારણ જૂદાં જૂદાં હોય છે. ઉદાહરણતરીકે જુઓઃ–ગયા યૂરોપીય યુદ્ધનું આહ્યકારણ તો એક નાનાશા રાજાના "યુવરાજનો વધ" હતું; પરંતુ આંતરિક કારણ યૂરોપનાં જૂદાં જૂદાં રાજ્યોની વેપારની હરીફાઈ જ હતું.

આજ રીતે કૌરવ–પાંડવોના મહાયુદ્ધનું કારણ કયું છે, તે ખાસ વિચારપૂર્ણ દૃષ્ટિએ જોવું જોઇએ. (૧) સતી દ્રૌપદીને જીતવામાં થયેલું છળકપટ; અને (૨) રાજ્યનો અર્ધો ભાગ ન મળ્યો તે. આ બે કારણો બહાર બતાવવા માટે પૂરતાં છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જે આંતરિક કારણો છે, તે "ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિનાં" છે. આ મનોવૃત્તિની વિષમતા તેમના જન્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

રાજા પાંડુ અને રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર બન્ને એકજ વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાઇઓ હતા. વીર્યમાં કોઇપણ પ્રકારનો દોષ ન હતો, કેમકે તે શ્રીવેદવ્યાસજીનું વિશુદ્ધ વીર્ય હતું; પરંતુ ક્ષેત્ર જૂદાં હતાં અને ક્ષેત્રમાં કંઇક દોષ પણ હતો. આથીજ એક આંધળો અને બીજો પાંડુરોગી થયો હતો; છતાંપણ વીર્યની એકતા હોવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અને પાંડુમાં અત્યંત ઉજ્જવલ બંધુપ્રેમ હતો. વીર્યની એકતાનું આ પરિણામ વાંચનાર જરૂર ધ્યાનપૂર્વક જુએ.

ત્યારપછી ધૃતરાષ્ટ્રના વીર્યથી આર્ય સ્ત્રી ગાંધારીના ક્ષેત્રમાં સો પુત્ર થયા. તેમાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું એ છે કે, બધામાં એકજ વીર્યનો સંબંધ હતો.

પરંતુ પાંડવોમાં એ પ્રમાણે નથી થયેલું. જે વીર્યથી પાંડવોની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તે પાંડુનું નહોતું. કુંતી સાથે પાંડુ હિમાલયના પહાડોમાં રહેતો હતો. ક્ષયરોગી હોવાથી હસ્તિનાપુરમાં રહેવું તેને માટે નુકસાનકારક હતું; તથા અત્યંત રોગી હોવાથી સ્વવીર્યથી

સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં તેને માટે અઠીક હતાં. આથી તેની રજાપૂર્વક કુંતીનો નિયોગ તિબેટ દેશના ત્રણ દેવતાઓ સાથે થયો; અને માદ્રીનો નિયોગ તેજ દેશના અશ્વિનીકુમારો સાથે થયો. આ નિયોગથી કુંતીને ત્રણ અને માદ્રીને બે સંતાન થયાં. અર્થાત્ પાંડવોની ઉત્પત્તિમાં વીર્યની જૂદાઇ કેટલી છે, તે વાંચનાર જોઇ શકશે.

તિબેટના લોકોના વીર્યથી જન્મેલા પાંડવો અને ભારતીય આર્યરાજાના ઔરસપુત્ર કૌરવો વચ્ચે વીર્યની જૂદાઇને લીધે બંધુપ્રેમ હોવો અશક્ય હતો. જો પાંડુના પોતાનાજ વીર્યથી પાંડવો જન્મ્યા હોત તો ઘણેભાગે ભારતીય મહાયુદ્ધ થવુંજ અસંભવિત હતું.

આમાં બીજી પણ એક વાત વિચારવા જેવી છે કે, જે વખતે પાંડવો જન્મ્યા ત્યારે તિબેટના ઇંદ્ર વગેરે દેવરાજાઓ વધુ બળવાન તેમજ વીર્યવાન હતા. તેમના વીર્યથી ઉત્પન્ન થવાને લીધે રંગરૂપમાં પણ પાંડવોમાં વિશેષતા હોવાનો સંભવ છે;તથા વીર્યથી જે મનઃપ્રવૃત્તિ બને છે, તે પણ જૂદીજ હોય છે. જે રીતે હાલમાં વિજયી યૂરોપિયન પુરુષ અને જીતાયેલી ભારતીય સ્ત્રીથી જન્મેલાં "યુરેઝીઅન" મિશ્રસંતાન સ્વવીર્યના અભિમાનથી પોતાને "મોટા સાહેબ લોકો"માં ગણુવે છે; અને બીજા કાળા માણસો ઉપર અધિકાર ભોગવવા તૈયાર થાય છે. એજ રીતે મહાભારતમાં ભીમ અને અર્જુન એ બન્ને પાંડવો, કૌરવોને તથા બીજા કોઇ આર્યરાજાને પણ કશા હિસાબમાંજ ગણતા નહોતા; કેમકે દેવોના વીર્ય સાથેજ આવેલી બીજાઓ કરતાં પોતાને કંઇક વિશેષ સમજવાવાળી મનોવૃત્તિ પાંડવોમાં હતી.

સાથોસાથ કૌરવો પિતાના ઔરસપુત્રો હોવાથી તેમનામાં "રાજ્યમદ" જન્મથીજ હતો. જે રીતે હાલના રાજા-રજવાડાઓના રાજકુમારો પોતાને જન્મથીજ રાજ્યાધિકારી અને બીજા સાધારણ લોકો કરતાં "ઉચ્ચ" માને છે; બરાબર તેજ રીતે કૌરવો પણ પોતાને જન્મથીજ રાજ્યના હક્કદાર ગણાતા હતા. આમાં બીજી પણ એક વાત છે કે, કૌરવો જન્મથીજ પોતાના રાજ્યમાં ઉછર્યા હતા, તેથી તેમનામાં રાજ્યમદ હતો; અને એજ કારણથી કૌરવો સામ્રાજ્યવાદી-ઇમ્પીરીયાલીસ્ટ-હતા. દુર્યોધન સામ્રાજ્ય અથવા મૃત્યુ, બેમાંથી એકનેજ પસંદ કરતો હતો. આજ કારણથી તેને વચલી સ્થિતિ પસંદ નહોતી.

પરંતુ હવે પાંડવો તરફ જુઓ. તેઓ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા જણાઇ આવે છે. આમ કેમ બન્યું? તેનું કારણ તપાસીએ. કુંતી અને માદ્રીની સાથે પાંડુ સાધુવૃત્તિથી તપસ્વી ઋષિઓના આશ્રમોની વચમાં રહેતો હતા. તપોભૂમિમાં હમેશાં ધાર્મિક વાતાવરણજ રહેતું હતું. તેની અસર કુંતી અને માદ્રીના ઉપર ખૂબજ થઈ હતી; **કેમકે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં ધર્મભાવના ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વધારે હોય છે.** ધર્મ, ભીમ વગેરે પાંડવો,જન્મ્યા પછી પણ બાર વર્ષસુધી ઋષિઆશ્રમમાંજ રહ્યા હતા. આજ કારણથી પાંડવોની નૈસર્ગિક વૃત્તિ ધર્મમાર્ગેજ વળી હતી. **જેમનો બાલ્યકાળ ઋષિઆશ્રમમાં ગયો હોય તેમને રાજવૈભવ ઓછાજ ગમે છે;** અને તેથી પણ પાંડવોને, રાજધાનીની સમૃદ્ધિની છાકમછોળોમાં ઉછરેલા કૌરવો સાથે મિત્રતા જામવી અસંભવિત હતી. આ પ્રમાણે મનોવૃત્તિની જૂદાઈજ કારણરૂપ હતી.

વીર્યનું પરિણામ જોવા માટે અત્રે આ વાત પણ જુઓ કે, બધા કૌરવોનો સ્વભાવ વીર્યની એકતાને લીધે લગભગ એકસરખોજ છે; પરંતુ પાંડવોના સ્વભાવમાં વિચિત્રતા છે. જુઓઃ-(૧) ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની મનોવૃત્તિ સત્યાગ્રહ તરફ, (૨) ભીમસેનનો સ્વભાવ મારવા-ઝુડવાનો, (૩) અર્જુનની વૃત્તિ ક્ષાત્રભાવના તરફ અને (૪) નકુળસહદેવની વૃત્તિઓ બીજા ભાઈઓને પગલે ચાલવામાટે પ્રસિદ્ધ છે. આ જૂદી જૂદી મનોવૃત્તિનું કારણ જૂદું જૂદું વીર્યજ છે. યમ-ધર્મનું ધાર્મિક વીર્ય યુધિષ્ઠિરમાં, વાયુદેવનું પહેલવાની વીર્ય ભીમમાં,

દેવાધિદેવ ઇંદ્રનું વીર્ય અર્જુનમાં અને ઔષધની ગોળીઓ બનાવનારા અશ્વિનીકુમારોનાં વીર્ય નકુળસહદેવમાં કાર્ય કરતાં હતાં. આ વીર્યભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન મનોવૃત્તિઓ પાંડવોમાં જણાઇ આવે છે.

વીર્યની જૂદાઇ હોવા છતાં પણ એકજ માતા હોવાથી બધા પાંડવો એકઠા રહ્યા હતા; અને (કૉમન કૉઝ) 'સમાન પરિસ્થિતિ'ને લીધે પણ તેઓમાં એકતા રહી હતી. અસ્તુ.

આ ઉપરથી કૌરવપાંડવોના મહાયુદ્ધનાં આંતરિક ગુપ્ત કારણો શાં શાં હતાં, તે પણ હવે વાંચનારના ખ્યાલમાં આવ્યુંજ હશે.

(ધ) કૌરવ-પાંડવોના યુદ્ધનું મૂળકારણ તો જૂદુંજ હતું.

પાંડવ	કૌરવ
(૧) માતાપિતા વનમાં રહ્યાં હતાં.	(૧) માતાપિતા શહેરમાં રહ્યાં હતાં.
(૨) એક માતા અને અનેક પિતાઓથી નિયોગના નિયમ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થઇહતી.	(૨) એકજ માતાપિતાથી ઉત્પત્તિ થઇ હતી.
(૩) જૂદાં વીર્યથી સ્વભાવભેદ અને રુચિભેદ	(૩) વીર્ય સમાન હોવાથી સ્વભાવમાં સમાનતા
(૪) ઋષિઆશ્રમોમાં બાલ્યકાળ ગાળવાને લીધે બધાની ધાર્મિક વૃત્તિ	(૪) શહેરમાં ઉછેરલા હોવાથી ભોગવિલાસી વૃત્તિ
(૫) ન્યાયી માર્ગે ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા	(૫) કોઇપણ રીતે સામ્રાજ્ય વધારવાની ઇચ્છા
(૬) નિયોગનાં સંતાન	(૬) પિતાનાં ઔરસ સંતાન

માતાપિતાની પરિસ્થિતિ, જન્મ વખતની પરિસ્થિતિ, બાલ્યકાળની પરિસ્થિતિ, વન અથવા શહેરમાં રહેવું, સંગત, સામાજિક અને રાજકીય બનાવો તથા પોતાનો પુરુષાર્થ, એ સૌ મળીને સ્વભાવ બંધાય છે. આ વિષે વધુ વિચાર વાચકો મહાભારત વાંચતી વખતે પણ કરે અને યોગ્ય બોધ લે.

લગ્ન કરતી વખતે "પોતાની રાષ્ટ્રીયતા સાથે આગળ વધો" એવો જે ઉપદેશ વેદોએ આપ્યો છે, તે કેટલો જરૂરનો છે; અને વીર્ય તથા ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ માનવી સ્વભાવના બંધારણમાં કેટલું છે; તથા વીર્યભેદ અને ક્ષેત્રભેદને લીધે રાષ્ટ્રમાં કેવી કેવી આપત્તિઓ આવી પડે છે; તેવગેરે બાબતોની ખાત્રી મહાભારત વગેરે ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી કથાઓનું ઉપર પ્રમાણે મનન કરવાથી થઇ શકે છે.

મહાભારતમાં જે ઇતિહાસ છે, તે કાવ્યમય વર્ણનમાં છે; પરંતુ વિચાર અને મનન કરવાથી કાવ્યનો પડદો દૂર કરવો સહેલો છે. એ પડદો દૂર કરવાથી તે સમયના ભારત તથા આસપાસના બીજા દેશોનો સાચો ઇતિહાસ જણાઇ આવે છે. તે સાચો ઇતિહાસજ જોવો-જાણવો જોઇએ અને તેમાંથી મળતો યોગ્ય બોધ ગ્રહણ કરવો જોઇએ.

આશા છે કે વાચકો પોતાના ગ્રંથો ઉપર ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર અને મનન કરશે તથા તેમાંથી યોગ્ય બોધ લેશે અને તે પ્રમાણે આત્મસુધારણા કરશે.

૮—બકાસુરની લીલા

(ક) ભારતકાળના વિવિધ દેશો

જેઓ મહાભારતને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વાંચે છે, તેમને તરતજ સમજાય છે કે અસુર, સુર, ગંધર્વ, કિન્નર, ભૂત, આર્ય, સર્પ, વાનર, વગેરે અનેક જાતિના લોકોનો સંબંધ મહાભારતની કથામાં આવી ગયેલો છે. વિશેષ ચર્ચા પછી અમે એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યા છીએ કે:—

(૧) "અસુરલોક" અથવા અસુરદેશ, તે હાલના બેક્ટ્રિયા તથા આસીરિયા છે. બેક્ટ્રિયા દેશમાંથી "બક" નામના અસુરો આ તરફ આવતા, તેમને તે વખતના લોકો બકાસુર કહેતા હતા. (૨) "સુરલોક" અથવા સુરો કિંવા દેવોનો પ્રદેશ, તે "ત્રિવિષ્ટપ" અર્થાત્ હાલનો તિબેટ છે. (૩) "ગંધર્વલોક" અથવા ગંધર્વજાતિને રહેવાનું સ્થાન હિમાલયના ઢોળાવનો પ્રદેશ છે. (૪) "કિન્નરલોક" ગંધર્વલોકની નીચેનાં સ્થાનોમાં છે. (૫) "ભૂતલોક" અથવા ભૂતીઆઓનું રહેઠાણ હાલનું "ભૂતાન"છે, અને તેનું નામ 'ભૂતસ્થાન'જ છે. (૬)"આર્યલોક" તે 'આર્યાવર્ત'જ છે. (૭) "સર્પલોક" અર્થાત્ સર્પજાતિના લોકોનું રહેઠાણ દક્ષિણભારત; અને (૮) દંડકારણ્યના કેટલાક ભાગમાં "વાનર" જાતિના લોકોનું રહેઠાણ છે. એમનું ચોક્કસ સ્થાન નક્કી કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે, તે સમાપ્ત થતાં વાચકો સમક્ષ તેનાં ચિત્રો પણ રજુ કરીશું.

(ખ) બનાવટી મોંઢાં પહેરવાની પ્રથા

અસુરલોકો નરમાંસભક્ષક, ક્રૂર અને અત્યાચારી હતા. સુર અથવા દેવલોકો ગણસંસ્થા અનુસાર રહેતા હતા અને તેમનામાં ગણસ્ત્રીઓનો રિવાજ હતો. ગણસંસ્થાનું વર્ણન અમે એક સ્વતંત્ર લેખમાં કરીશું. ગંધર્વલોક નાચવા, ગાવા અને વગાડવામાં કુશળ હતા. ભૂતલોકો વિવિધ પશુપક્ષીઓનાં બનાવટી મોઢાં પહેરીને ફરતા હતા, તેથી તેમને "કામરૂપી" કહેતા હતા. રાક્ષસો પણ આ પ્રમાણે કરતા હતા. ઘોડો, ઉંટ અને વાઘ વગેરે પશુઓનાં બનાવટી મોઢાં પહેરવાં અને લોકોને ડરાવવા, એ તેમનો રોજનો ધંધો હતો. દશ મુખવાળો રાવણ પણ કદાચ પોતાના માથા ઉપર દશમુખાળું બનાવટી મોં પહેરતો હશે. ભૂતાન અને હિમાલયના કેટલાય ભાગોમાં આ રીતે બનાવટી મોં પહેરવાની રીત હાલમાં પણ પ્રચલિત છે. આ રીત મહાભારતના કાળમાં ખૂબજ પ્રચલિત હતી.

એનો ઉદ્દેશ સામાન્ય અજ્ઞાન માણસોને ડરાવવાનો હતો. હાલમાં પણ આપણા દેશબંધુઓજ ગોરાઓની પેઠે બૂટ, કોટ, પાટલૂન, હૅટ વગેરે પહેરીને જાતેજ પોતાને "સાહેબ લોક" જેવા દેખાડીને રેલગાડીમાં પોતાનાજ ગરીબ અને અજ્ઞાન ભાઈઓને કેટલા સતાવે છે તથા ડરાવે છે, તે તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે. એજ માનવસ્વભાવ પાંચહજાર વર્ષ પહેલાં ઉપર કહ્યાં તેવાં બનાવટી મુખ પહેરવામાં દેખાઈ આવતો હતો. આર્યાવર્તના અભણ લોકોને ડરાવવા અને પોતાના મનમાન્યા મનોરથ સિદ્ધ કરવા એટલાજ માટે આ પ્રમાણે થતું હતું.

આર્યલોકો રાક્ષસોની પેઠે નરમાંસભક્ષક,દેવોની પેઠે ગણસંસ્થાથી રહેનારા કે ભૂતીઆઓની પેઠે બીજાને ડરાવવા માટે બનાવટી મોં પહેરનારા ન હતા; પરંતુ તેઓ રાક્ષસોનું શૌર્ય, દેવોની સભ્યતા અને ભૂતીઆઓના યુદ્ધકૌશલ્યને પોતાનાં કરી પોતાની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ કરવામાં ચતુર હતા; પણ તે છતાં પણ સામાન્ય જનતા તો સહેજ વાતમાં ડરનાર, મુડદાલ, દુર્બળ અને અજ્ઞાનીજ હતી.

સર્પલોકો સંતાઈને હુમલો કરતા હતા અને વાનરલોકો લગભગ નાગાજ રહેતા હતા. તેઓમાંથી કેટલાક બહુ થોડાં વસ્ત્ર પહેરતા પણ ખરા. આ જાતિ હજી પણ મ્હેસૂર રાજ્યનાં જંગલોમાં હયાત છે. તે કપડાં આપવા છતાં પણ તેને પહેરવામાં "અધર્મ" માને છે; અને પોતાના માળા ઝાડ ઉપરજ બનાવીને રહે છે.

પાંચહજાર વર્ષ પહેલાંના સમયમાં આટલી જાતિઓ સાથે આર્યોનો રાજકીય, ધાર્મિક તથા બીજા પ્રકારનો સંબંધ હતો. એ સમયનો મનોરજંક ઇતિહાસ મહાભારતમાં મળી આવે છે. દાખલાતરીકે "બકાસુર"ની કથા લ્યો. આદિપર્વના ૧૫૯ મા અધ્યાયથી ૧૬૬ મા અધ્યાયસુધીમાં આ કથા આવેલી છે; અને તે વાંચવાથી તે સમયનું સામાજિક ચિત્ર વાંચના-

રની દૃષ્ટિસમક્ષ રજુ થાય છે. એ કથા આ પ્રમાણે છેઃ–

(ગ) વેત્રકીય રાજ્ય

વેત્રકીય ગૃહ નામનું એક નાનકડું રાજ્ય અથવા નાનકડી રિયાસત ગંગા નદીને ઉત્તર-કિનારે અને હિમાલયની દક્ષિણદિશામાં હતી. આ પ્રાંત હાલના સંયુક્ત પ્રાંતમાં લખનૌની ઉત્તર દિશાએ હતો. ત્યાં એક નાનોશો દુર્બળ અને અભણ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છેઃ–

वेत्रकीय गृहे राजा नायं नयामिहास्थितः । उपायं तं न कुरुते यत्नादपि स मंदधीः ॥ अनामयं जनस्यास्य येन स्यादद्य शाश्वतम् ॥ एतदर्हा वयं नूनं वसामो दुर्बलस्य ये । विषये नित्यमुद्विग्नाः कुराजानमुपाश्रिताः ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૨ શ્લોક ૯થી ૧૧)

અર્થાત્–"એ સ્થાનમાં વેત્રકીય ગૃહ નામની એક જગ્યા છે. ત્યાં તે દેશનો રાજા રહે છે. તે બુદ્ધિહીન હોઇને રાજનીતિનિપુણ નથી. રાક્ષસોનો વધ કરવાને તે પોતે અસમર્થ છતાં લોકકલ્યાણને ખાતર પણ પ્રયત્નપૂર્વક કોઇ ઉપાય નથી શોધતો. અમે એ દુર્બળ અને ખરાબ રાજાને ભરોસે હમેશાં ભયભીત રહેતા છતાં તેનાજ તાબામાં રહીએ છીએ, તેથી અમે એવાં દુઃખ ભોગવવાને પાત્રજ છીએ."

(ઘ) પાંડવોનો નિવાસ

આ વેત્રકીય ગૃહ નામની નાનકડી રિયાસતમાં એકચક્રા નામની એક નગરી હતી. આ નગરીમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણને ઘેર કુંતીસહિત પાંચે પાંડવો ગુપ્તવેશે રહીને વિદ્યાધ્યયન કરતા અને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતા હતા. દુષ્ટ દુર્યોધનની પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાં બાળી નાખવાની યોજના પહેલેથી જાણી જઇને ગુપ્તરીતે મહાત્મા વિદુરજીની મદદ લઇ તે લાક્ષાગૃહને જાતેજ આગ લગાડીને પાંડવો સંતાતા–છુપાતા નાસી છૂટ્યા હતા; તેઓ જંગલો અને વનોમાં ભ્રમણ કરતા કરતા મહાબુદ્ધિશાળી શ્રીવ્યાસમુનિની પ્રેરણાથી આ એકચક્રા નગરીમાં આ બ્રાહ્મણને ત્યાં રહેતા હતા. સૌ કોઇ પાંડવો બળી મુઆ, એમજ માનતું હતું; પરંતુ માત્ર મહાત્મા વિદુર અને મહાબુદ્ધિમાન વ્યાસદેવ–એ બે તથા ત્રીજો વિદુરનો શિલ્પી, એ ત્રણજ પાંડવોને જીવતા જાણતા હતા. જો કૌરવો પાંડવોને જીવતા જાણતા હોત, તો તો તેઓ યુક્તિપ્રયુક્તિથી તેમનો નાશ કરવાને તૈયારજ હતા; તેથી એ સમયે પાંડવોને બ્રાહ્મણવેશમાં વેદાધ્યયન અને ભિક્ષાવૃત્તિથી ગુજારો કરી એકચક્રા નગરીમાં રહેવું પડયું હતું. રાજકીય ઘટનાઓને લીધે મોટા મોટા માણસોને પણ વખતોવખત આ રીતે ગુપ્તવેશે રહેવાની જરૂર આવી પડે છે.

જે બ્રાહ્મણના ઘરમાં પાંડવો રહેતા હતા, તે બ્રાહ્મણના કુંતી સાથેના સંભાષણમાં ઉપલા શ્લોકો આવે છે. તે શ્લોકોમાં જે ઇતિહાસ છે, તે ઉપરથી નીચેની રાજકીય ઘટનાનો સ્પષ્ટ પત્તો મળે છે.

(ચ) વેત્રકીય રિયાસતનો દુર્બળ રાજા

(૧) વેત્રકીય ગૃહ નામની રિયાસતનો રાજા અત્યંત દુર્બળ, રાજનીતિ નહિ જાણનાર, જાતે રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાને અસમર્થ, એક પણ રાક્ષસ સાથે ટકી રહેવાને અશક્ત તથા બીજી રિયાસતોની મદદ લઇને પણ રાક્ષસોને હરાવવાને અસમર્થ હતો.

(૨) આ રિયાસતમાં ગામે ગામ રાક્ષસો રહેતા હતા. તેઓ ગામ બહાર વન તથા બાગબગીચાઓમાં તેમનાં જુથ જમાવીને રહેતા હતા; અને જે ગામ પાસે તેઓ તેમનાં જુથ

જમાવતા હતા, તે ગામમાંથી તેમની આજીવિકા માટેના ભોજનાદિ સઘળા પદાર્થો બળજોરીથી લેતા હતા; અને ન આપે તો તે ગામના લોકો ઉપર મનમાન્યા અત્યાચાર કરતા હતા.

(૩) આ રાક્ષસોને સજા કરવાનું બળ તે રિયાસતી રાજાઓમાં ન હતું. આથી સામાન્ય જનતાને પોતાના રાજાના ભય ઉપરાંત રાક્ષસોનો પણ ત્રાસ ઉમેરાયો હતો.

(૪) આથી જનતા અત્યંત દુઃખી અને ગરીબ થઇ ગઇ હતી.

જે એકચક્રા નગરીમાં પાંડવો ગુપ્તવેશે રહેતા હતા, તે નગરીની પાસેના વનમાં "બકાસુર" નામનો એક રાક્ષસ તેના વિશાળ પરિવારસાથે રહેતો હતો. તેનું વર્ણન આ પ્રમાણે છેઃ–

समीपं नगरस्याऽस्य वको वसति राक्षसः । ईशो जनपदस्याऽस्य पुरस्य च महाबलः ॥
पुष्टो मानुषमांसेन दुर्बुद्धिः पुरुषादकः । रक्षत्यसुरराट् नित्यमिमं जनपदं बली ॥
नगरं चैव देशं च रक्षोबलसमन्वितः । तत्कृते परचक्राच्च भूतेभ्यश्च न नो भयम् ॥
वेतनं तस्य विहितं शालिवाहस्य भोजनम् । महिषौ पुरुषश्चैको यस्तदादाय गच्छति ॥
एकैकश्चापि पुरुषस्तत्प्रयच्छति भोजनम् । स वारो वहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुकरो नरैः ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૨ શ્લોક ૩ થી ૭)

અર્થાત્–"આ નગરની પાસે બક નામનો એક બળવાન રાક્ષસ રહે છે. તે નરભક્ષક આ નગર અને આ પ્રદેશના રાજા જેવોજ છે. મનુષ્યના માંસથી હૃષ્ટપુષ્ટ, બળવાન અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો તે અસુરરાજાજ હમેશાં આ દેશનું રક્ષણ કરે છે. આ દેશ રાક્ષસી બળથી સુરક્ષિત હોવાથી તેને બીજા દેશ તરફથી અથવા કોઇ પ્રાણીઓ કે ભૂતીઆઓ તરફથી ભયનો સંભવ નથી. એક ગાડી અન્ન, બે પાડા અને તેને લઈ જનારો એક માણસ, એટલું તે રાક્ષસના ભોજનને માટે વેતનરૂપે નક્કી કરેલું છે. આ દેશનો દરેક ગૃહસ્થ પોતપોતાની વારી પ્રમાણે એક દિવસના હિસાબે હમેશાં એટલું ભોજન તેને પહોંચાડે છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થને માથે આવી કઠોર વારી ઘણાં વર્ષો પછી પાછી ફરીથી પણ આવે છે."

આ બ્રાહ્મણના કથનથી રાક્ષસના વેતનનું સ્વરૂપ સમજાય છે તથા બીજી પણ કેટલીયે બાબતોનો પત્તો મળે છે. જેમકેઃ—

(૧) અસુરદેશમાંથી કેટલાય રાક્ષસો આ આર્યાવર્તમાં આવીને કેટલાંક ગામોમાં અથવા ગામોની બહાર રહેતા હતા.

(૨) આ અસુરોમાંના દરેક બળ પણ એટલું બધું હતું કે, તેના આગળ ગામ અને નગરોના લોકો પોતાને ઘણાજ દુર્બળ માનતા હતા.

(૩) તે વખતના ભારતવર્ષની રિયાસતોના રાજામહારાજાઓ પણ આ રાક્ષસો કરતાં પોતાને દુર્બળ માનતા હતા.

(૪) કોઇપણ રિયાસતી રાજાના નગરમાં રાક્ષસ આવીને રહે, તો તે રાજા તેને દૂર કરવાને તદ્દન અસમર્થ હતો. ઘણેભાગે રિયાસતી રાજાઓ તેને કોઇપણ રીતે અટકાવી શકતા નહિ; અને તેથી નગરવાસીઓ ઉપર તે ઘણોજ જુલમ ગુજારતો હતો.

(૫) આ રાક્ષસો ગામ અને નગરોનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરવાનું કામ પોતાના ઉપર રાખતા હતા; અને તેઓમાં આ એક ગુણ પણ હતો કે, જે ગામનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેઓ પોતાને માથે લેતા હતા; તેમનું તેઓ સંપૂર્ણ રીતે રક્ષણ કરતા હતા. તે ગામ ઉપર બીજા શત્રુઓ હુમલો કરે; વાઘ, સિંહ વગેરેનો ત્રાસ જાગે; ભૂતલોકો–અર્થાત્ ભૂતાનીલોકો વગેરે હુમલા કરે; એ સર્વ પ્રકારના હુમલાઓથી આ રાક્ષસો તે ગામની સંપૂર્ણ રક્ષા કરતા હતા અને શત્રુઓસાથે તેઓ જાતે લડતા હતા.

આજ કારણથી તે બ્રાહ્મણ કુંતીને જે એમ કહે છે કે, આ બકાસુરને લીધે બહારના

હુમલા વગેરેનો અમને ભય નથી; તે તેના અનુભવનીજ વાત હતી.

(છ) નગરની દુર્બળતા

(૬) આથી એમ થતું કે, નગરવાસીઓ દિનપ્રતિદિન વધારે ને વધારે દુર્બળ થતા હતા; અને તેટલાજ પ્રમાણમાં રાક્ષસો વધારે ને વધારે બળવાન થતા હતા. નગરવાસીઓ જાતેજ પોતાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે તોજ તેઓમાં સાહસ, શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે ગુણો વધી શકે; પણ આ કામ તો નગરવાસીઓએ રાક્ષસોને સોંપ્યું હતું. એટલે પછી નગરવાસીઓ તેથી દિનપ્રતિદિન દુર્બળ થતા ચાલે એમાં પણ આશ્ચર્યની વાત નથી. **જે કોઈ રાષ્ટ્ર અથવા રિયાસત પોતાનું રક્ષણ પોતેજ નહિ કરે અને તે કાર્ય બીજાઓને સોંપી દેશે, તો તે પણ એજ રીતે દુર્બળ થવા માંડશે.** જે પ્રમાણમાં નગરવાસીઓ દુર્બળ થતા હતા, તેજ પ્રમાણમાં રાક્ષસો રક્ષક હોવા છતાં પણ અધિક બળવાન હોવાથી તથા પોતાની સ્વશક્તિમાં વિશ્વાસ હોવાથી અને નાગરિકોની નિર્બળતા પણ જાણતા હોવાથી ગામના લોકો ઉપર અત્યાચાર કરવામાં નિર્ભય થઇ જતા હતા.

(૭) આવી અવસ્થામાં રાક્ષસોના અત્યાચારોની માત્રા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય, એ સ્વાભાવિકજ છે. નગરવાસીઓ પૂર્ણ પરાવલંબી અને રાક્ષસોના રક્ષણથી સુરક્ષિત હોવાને લીધે રાક્ષસોના અત્યાચારોની પણ સીમા નહોતી. રાક્ષસો પણ મનમાં એમજ સમજતા હતા કે, અમને અટકાવનાર હવે કોઇ નથી. આ ગામના લોકો ફક્ત અમારી દયાપરજ જીવિત ધરનારા છે. આથી તેમના તરફનો અમને કંઇજ ભય નથી.

(૮) આથી રાક્ષસોનો સ્વભાવજ એવો બંધાઇ જતો હતો કે, " બસ જેટલી મોજ ઉડાવવી હોય તેટલી ઉડાવો. હવે તો આપણેજ નગરના માલિક છીએ. કેમકે આ લોકો આપણને કંઇ પણ કરી શકે તેમ નથી; તેમ આ રિયાસતનો રાજા પણ આપણું કશુંજ અહિત કરી શકે તેમ નથી અને તેણે તો આત્મરક્ષણને માટે આપણોજ આશરો લેવો રહ્યો." રાક્ષસોના આવા મનોભાવોને લીધે લોકોનાં દુઃખની કંઇ સીમાજ નહોતી.

(જ) બકાસુરનું વેતન

(૯) એથીજ એકચક્રા નગરીના રક્ષક બકાસુરે તે નગરીના લોકો પાસેથી રોજરોજ વારી પ્રમાણે પ્રત્યેક ઘરવાળા પાસેથી એક ગાડી અનાજ, બે પાડા અને એક આદમીને પગારતરીકે લેવાનું ઠરાવ્યું હતું. હાલના બજારભાવે આ વેતનનું મૂલ્ય નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

૩૦ ગાડી અનાજની કિંમત	રૂ.	૧૫૦૦)
૬૦ પાડાની કિંમત	રૂ.	૩૦૦૦)
૩૦ મનુષ્યોના	રૂ.	૧૫૦૦૦)
બકાસુરનો માસિક પગાર	રૂ.	૧૯૫૦૦)

બે પાડાની એક ગાડીમાં ઓછામાં ઓછું ૫૦) રૂપિયાનું અનાજ સમાય છે; બે પાડાની કિંમત ૧૦૦) રૂપિયા છે અને માણસની કિંમત સામાન્ય રીતે પાંચસો રૂપિયા ગણીએ—અર્થાત્ બકાસુરનો રોજનો પગાર રૂ. ૬૫૦) થાય છે. આ હિસાબે તેનો માસિક પગાર હાલના બજારભાવે ૧૯૫૦૦ રૂપિયા થાય. કોઈ જગ્યાએ અનાજ, પાડા અને મનુષ્યની કિંમતમાં વધઘટ હોય છે ખરી, પરંતુ તેનો અત્રે વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

કેટલાક કહેશે કે, તે સમયમાં અનાજ અને પાડા બહુજ સસ્તા હતા, એ વાત સાચી છે; પરંતુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તે વખતે તેની ગમે તેટલી કિંમત ભલે હોય, પણ તેથી નાગરિકોને તો હાલના કોઇ ગામ ઉપર સાડીઓગણીસ હજારના કરના ત્રાસ જેટલોજ ત્રાસ

થતો હતો. જો હાલમાં કોઇપણ ગામને એટલા રૂપિયા આપીને પોતાનું સંરક્ષણ વેચાતું લેવું પડે, તો તે તેને જેટલું ત્રાસદાયક થશે, તેટલોજ ત્રાસ એકચક્રા નગરીના લોકોને થતો હતો.

(ઝ) એકચક્રા નગરીની આબાદી

(૧૦) હવે આપણે એકચક્રા નગરીની આબાદીનો વિચાર કરીએ. તેનો પણ અંદાજ ઉપલા બ્રાહ્મણનાજ શબ્દોથી કાઢીએ.

स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसुकरो नरैः ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૨–૭)

" ઘણાં વર્ષો પછી પ્રત્યેક ગૃહસ્થને ત્યાં આ કઠોર વારી આવે છે."

સંસ્કૃત ભાષામાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વર્ષમાટે "वर्षैः"નો પ્રયોગ થાય, અને " बहुभिः वर्षैः " એ પ્રયોગ ઓછામાં ઓછા ત્રણથી ત્રણગણાં એટલે નવ વર્ષ માટે થવો સંભવિત છે; પરંતુ નવ–દશ વર્ષને માટે કોઇપણ માણસ "ઘણાં વર્ષો" તો નથીજ કહેતો. "ઘણાં વર્ષો" કહેવા માટે તો ઓછામાં ઓછાં વીસ વર્ષ વીતવાંજ જોઇએ. આ વાત બીજાં પણ પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, તે જુઓ. તે બ્રાહ્મણ પોતાની પત્ની સાથેના સંભાષણમાં કહે છે કેઃ–

क्षेमं यतस्ततो गंतुं त्वया तु मम न श्रुतम् । इह जाता विवृद्धास्मि पिता चापि ममेति वै ॥
उक्तवत्यसि दुर्मेधे याच्यमाना मयाऽसकृत् ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૫૯ શ્લોક ૨૭)

" હે બ્રાહ્મણી ! આમાં અવળી મતિ તો તનેજ સૂઝી છે. મેં ઘણીએ વાર બીજે સ્થાને જવાનું કહ્યું; છતાંપણ તેં તો " આ મારૂં મૂળ વતન છે, હું અહીંજ જન્મ લઇને ઘરડી થઇ છું, તેને હું નહિ છોડું " એવીજ હઠ લીધા કરી છે."

અર્થાત્ તેની સ્ત્રી ઘરડી ડોશી થઇ હતી. લગ્ન પછી તેને બે સંતાન પણ થયાં હતાં. જે દિવસે તે બ્રાહ્મણને ભોજન દેવાની વારી આવી તે તેની પહેલીજ વારી હતી, અને પોતાની સ્ત્રીને લીધેજ તે આ ગામમાં રહ્યો હતો; નહિ તો તે ગામ છોડીને બીજે સ્થાને રહેવા જવા ઇચ્છતો હતો. સ્ત્રીનું લગ્ન કન્યાકાળમાં એટલે પંદર સોળ વર્ષની ઉંમરે થયું હશે અને આ વખતે તે સ્ત્રી ઓછામાં ઓછાં ૩૫ વર્ષની હશે–અર્થાત્ ઓછામાં ઓછાં વીસ વરસમાં બ્રાહ્મણને ત્યાં એક વારી આવી હતી. સંભવ છે કે એ કરતાં પણ ઘણો કાળ વીતી ગયો હશે; પરંતુ આ ગામની આબાદીનો હિસાબ કાઢવાને માટે અમે એમજ માની લઇશું કે, વીસ વરસમાં એકજ વારી આવતી હતી. દર વર્ષે ૩૬૦ દિવસના હિસાબે વીસ વરસના ૭૨૦૦ દિવસ થયા. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે એકચક્રા નગરીમાં ઓછામાં ઓછાં સાત–આઠ હજાર ઘર તો હશેજ; અને દરેક ઘેર પુરુષ, સ્ત્રી, બે બાળક અને એક ઘરડું માણસ ગણીને કુલ પાંચ માણસની સરેરાશ ગણીએ તો આઠહજાર ઘરોનાં ગામમાં ચાલીસ હજારની વસ્તી હોવાનો સંભવ છે.

ચાલીસ હજારની વસ્તીવાળા ગામમાંથી દરમાસે સાડીઓગણીસ હજાર રૂપિઆનો માસિક પગાર રાક્ષસ લેતો હતો–અર્થાત્ દરેક માણસ દીઠ માસિક આઠ આના આપવા પડતા હતા. તે ઉપરાંત રાજ્યનો કર હશે તથા બીજો સ્થાનિક ખર્ચ પણ હશેજ. જે ગામ સ્વયં-સેવકોદ્વારા પોતાનું રક્ષણ નથી કરતું, તેને આ પ્રમાણે કર આપવોજ પડે છે.

(૧૧) રોજ એક ઘેરથી ભોજન મોકલવાનો નિયમ હતો. નિયમ પ્રમાણે ભોજન આવ્યું તો ઠીક છે, નહિ તો તે રાક્ષસ તે ઘરનું મરજીમાં આવે તેમ કરતો હતો. આ રીતે તે નગરીના લોકો પોતપોતાનું ભોજન મોકલીને પોતાનો બચાવ કરતા હતા. જો કોઇને ઘેર ભોજન યોગ્ય મનુષ્ય ન હોય અથવા વારીવાળો માણસ પૈસાદાર હોય, તો તે બીજા કોઇને પણ ખરીદી લઇને પોતાનું કામ ચલાવી લેતો. આથી બ્રાહ્મણ રડતાં રડતાં કહે છે કેઃ–

(૮) માણસનું વેચાણ

सोऽयमस्माननुप्राप्तो वारः कुलविनाशनः । भोजनं पुरुषश्चैकः प्रदेयं वेतनं मया ॥
न च मे विद्यते वित्तं संक्रेतुं पुरुषं क्वचित् ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૨ શ્લોક ૧૫-૧૬)

"આજ અમારા કુળનો નાશ થવાની વારી આવી છે. રાક્ષસના ભોજનના પગારરૂપે મારે એક માણસ આપવું પડશે; પણ મારી પાસે તો કોઈ પણ જગ્યાએથી માણસ ખરીદવા જેટલા પૈસાજ નથી."

(૧૨) અર્થાત્ ધનવાનો કિંમત આપીને માણસ ખરીદી રાક્ષસના ભોજનમાટે મોકલતા હતા, અને તે વખતે આ રીતે માણસો પણ વેચાતાં મળતાં હતાં! હાલમાં લગ્નમાટે કન્યાવિક્રયની નિંદ્ય પ્રથા કેટલાંય સ્થળોમાં છે; પરંતુ મારવામાટે માણસ તો હાલમાં કિંમત આપવા છતાંયે મળી શકશે નહિ, પણ ઉપરોક્ત બ્રાહ્મણના કહેવાથી સમજાય છે કે, તે વખતે માણસો વેચાતાં પણ મળી શકતાં હતાં!

(૧૩) આટલા વિચારને અંતે એટલું તો નક્કી થાય છે કે, તે એકચક્રા નગરીમાં ઓછામાં ઓછી ચાલીસ હજારની વસ્તી હતી અને રોજ ઉપર પ્રમાણે પગાર તે રાક્ષસને પહોંચાડવો પડતો હતો; કારણકે ન પહોંચાડનાર ગૃહસ્થનો તે સંપૂર્ણ નાશ કરતો હતો. એક મહારાક્ષસ અને તેની સાથે બીજા નાનામોટા ત્રીસ ચાલીસ રાક્ષસોના અત્યાચાર ચાલીસ હજાર નાગરિકો ચૂપાચૂપ સહી લેતા હતા. ચાલીસ હજાર નાગરિકો બક રાક્ષસની મદદ વિના આત્મસંરક્ષણ નહોતા કરી શકતા; અને તે રાક્ષસને દૂર કરવો તે પણ તેમની શક્તિ બહાર હતું. વાંચનાર આ ઉપરથી એ નગરના લોકો કેટલા નિર્બળ હશે, તેનો તમે પણ વિચાર કરજો.

(૯) રાક્ષસના વિરોધનું ફળ

(૧૪) કોઇ કોઈવાર કેટલાક નાગરિકો તે રાક્ષસથી બચવાનો પ્રયત્ન પણ કરતા હતા; પણ એથી પરિણામે તો ઉલટી તેમની પૂરેપૂરી કમબખ્તી થતી. જુઓ:—

तद्विमोक्षाय ये केचिद्यतन्ति पुरुषाः क्वचित् । सपुत्रदारांस्तान्हत्वा तद्रक्षो भक्षयत्युत ॥
(આદિ૦ ૧૬૨-૮)

અર્થાત્-"જો કોઈ આથી બચવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તે રાક્ષસ તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ બધાંયને મારી ખાય છે." આવી તે નગરની સ્થિતિ હતી. ઉપલા નિયમમાંથી બચી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તે રાક્ષસ ત્યાંના રાજાની કચેરીમાં ફરિયાદ નહોતો કરતો, પરંતુ તે રાજાને પૂછ્યાવિનાજ નગરમાં આવીને તે વારીવાળા ઘરનાં બધાં માણસોને મારી ખાતો; તેનાં ઘરબાર નષ્ટભ્રષ્ટ કરી નાખતો; અને આ બધા અત્યાચાર બીજા નાગરિકો જોયા કરતા. તેઓ એટલા બધા નિર્બળ હતા. જો તેમનામાં સંઘબળ હોત અને શૌર્ય, વીર્ય વગેરેના થોડા પણ ગુણ-સ્વભાવ હોત તો તે રાક્ષસને મારી હઠાવવો એ ચાલીસહજારની વસ્તીવાળા ગામને માટે જરા પણ અશક્ય ન હતું; પરંતુ સંઘશક્તિના અભાવે તે નગર એટલું બધું કમજોર થઈ ગયું હતું કે, પ્રત્યેક માણસ પોતાનુંજ કલ્યાણ સાધવામાં કુશળ રહેતો અને સૌ મળીને સંઘબળ વધારી આત્મરક્ષણની તૈયારી કરવાની અક્કલ કોઈનામાં પણ ન હતી.

(૧૦) મનની દુર્બળતા

ચાલીસ હજારની વસ્તીવાળું નગર અસુરદેશના એક રાક્ષસના ભયંકર અત્યાચારો સહી લે છે, અને તેની વિરુદ્ધ પોતાનો હાથ પણ ઉંચો કરતું નથી; એથી વધારે શરમની વાત તે નગરવાસીઓમાટે બીજી શી હોઇ શકે? તેજ બ્રાહ્મણના શબ્દોમાં તે સમયની પરિસ્થિતિ જુઓ:-

न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૨ શ્લોક ૨)

"આ દુઃખ ટાળવું એ તો મનુષ્યની શક્તિ બહાર છે." અર્થાત્ બીજા કોઈ "રાક્ષસ"-ને બોલાવે અથવા કોઇ તિબેટનો "દેવ" આવે, તોજ તે રાક્ષસને દૂર કરી શકાય તેમ હતું. આ નગરનો કોઇપણ માણુસ રાક્ષસને જીતી શકનારજ નથી, એ મનોભાવ દરેક માણુસના મનમાં રહ્યા કરતો. એજ તેના નાગરિકોની બેહદ નિર્બળતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ છે.

આ બકાસુરનો ભીમસેને વધ કર્યો–અર્થાત્ એકજ મજબૂત માણુસ તેનો નાશ કરી શકે તેમ હતું; પરંતુ શોકની અને સાથે સાથે શરમની વાત તો એ છે કે, ચાલીસહજારની વસ્તીવાળા નગરમાંથી વખત આવ્યે પાંચ દશ પહેલવાનો પણુ ન નીકળી શકયા ! ! તે નગર આટલું બધું નિર્બળ હતું, કે જેથી વધુ નિર્બળતા હોવીજ અસંભવિત છે.

(ઢ) શસ્ત્રાસ્ત્રોથી અજાણ્યા અસુરો

ભીમસેને મલ્લયુદ્ધથી એટલે કુસ્તીથી બકાસુરને માર્યો, ત્યારે બકાસુરના અનુયાયીઓએ અથવા બકાસુરે કોઇપણુ શસ્ત્ર કે અસ્ત્રનો ઉપયોગ ભીમસેન ઉપર નહોતો કર્યો. બકાસુરના તંબુમાં શસ્ત્રાસ્ત્ર હોત તો તેનો ઉપયોગ તેના અનુયાયીઓએ પણુ પોતાનો રાજા બક મરાયો તે વખતે કર્યોજ હોત. અર્થાત્ આ રાક્ષસો–કમમાં કમ બકાસુર અને તેના અનુયાયીઓ-શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા જાણુતા ન હતા. તેઓ માત્ર શારીરિક બળ, લાઠી, પથ્થર તથા બીજાં એવાંજ સાધનોથી લડનારા ધાતકી માણુસો હતા. આ રીતે પચીસ ત્રીસ ધાતકી રાક્ષસો ચાલીસ હજારની વસ્તીવાળા નગરવાસીઓને કેટલાંય વર્ષોથી સતાવતા હતા; અને તેઓ તેનો બિલકુલ વિરોધ કરી શકયા ન હતા. વાચકો વિચારી શકશે કે, આવા નમાલા અને નિર્બળ નાગરિકોને જીવવાનો પણુ શો અધિકાર છે ? ચાલીસ હજાર માણુસોએ એકેક તણુખલું પણુ ફેંકયું હોત તો તેની નીચે પણુ તે રાક્ષસ ચગદાઈ મરત; પરંતુ સંઘશક્તિના અભાવને લીધેજ તે રાક્ષસ આ ગામને આટઆટલો સતાવતો હતો. ભીમસેને તેનો નાશ કર્યો અને તે એકચક્રા નગરીને તથા વેત્રકીય રિયાસતને રાક્ષસના ભયથી મુક્ત કરી.

જે ભયને એકજ તેજસ્વી વીર દૂર કરી શકે તેમ હતું, તેને ચાલીસહજાર ડરપોક નિર્બળ માણુસો પણુ દૂર કરી શકયા નહિ. જ્યારે ભીમસેને બકાસુરનો વધ કર્યો, ત્યારે તેના સઘળા અનુયાયીઓ ગભરાઈ ગયા હતા. તેનું વર્ણુન આ પ્રમાણે છેઃ–

(ણ) બકાસુરનો વધ

ततः स भग्नपार्श्वांगो नदित्वा भैरवं रवम् । शैलराजप्रतीकाशो गतासुर भवद्बकः ॥
तेन शब्देन वित्रस्तो जनस्तस्याथ राक्षसः । निष्पपात गृहाद्राजन्सहैव परिचारिभिः ॥
तान्भीतान्विगतज्ञानान्भीमः प्रहरतां वरः । सान्त्वयामास बलवान्समये च न्यवेदयत् ॥
न हिंस्या मानुपा भूयो युष्माभिरिति कर्हिचित् । हिंसतां हि वधः शीघ्रमेवमेव भवेदिति ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तानि रक्षांसि भारत । एवमस्त्विति तं प्राहुर्जगृहुः समयं च तम् ॥
ततः प्रभृति रक्षांसि तत्र सौम्यानि भारत । नगरे प्रत्यदृश्यन्त नरैर्नगरवासिभिः ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૬ શ્લો૦ ૧ થી ૬)

અર્થાત્–"મહારાક્ષસ બકે શરીર તૂટી પડતાં બહુજ ઘોંઘાટ મચાવીને પ્રાણુત્યાગ કર્યો. તેનાં કુટુંબીઓ તે અવાજથી ભયભીત બનીને નોકરચાકરોસહિત ઘરબહાર નીકળી પડયાં અને ભીમની પાસે આવી પહોંચ્યાં. મહાબળવાન ભીમસેને તેમને ભયભીત તથા જ્ઞાનરહિત જોઈને તેમને સમજાવ્યાં; અને પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે "તમારે કોઈપણુ મનુષ્યને મારવો નહિ. જો મારશો તો તમારે પણુ તરતજ આવી રીતે મરવું પડશે." રાક્ષસોએ વૃકોદરની આ વાત સાંભળીને સમજણુપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો, અને ત્યારથી તે નગરના નાગરિકો રાક્ષસોને શાંત સ્વભાવ-

વાળા જોવા લાગ્યા.”

(૧) ભીમસેને બકાસુરનો વધ કર્યા પછી ત્યાંના બીજા રાક્ષસો કે જેમાં (દક્ષિણના મહાભારત પ્રમાણે) બકાસુરનો એક ભાઇ પણ હતો, તેઓ બધા ડરી ગયા; અને ભીમસેનને શરણે આવીને ખૂબ વિનતિ કરવા લાગ્યા. આ વર્ણનથી જણાય છે કે, રાક્ષસો પણ બીજા માણસોની પેઠે જાતે જીવતા રહેવા ઇચ્છતા હતા. જ્યાંસુધી માણસો ડરતા હતા, ત્યાંસુધીજ તેઓ અત્યાચાર કરી શકતા હતા; પરંતુ જ્યારે માણસો પણ તેમને પડકારવાને તૈયાર થતા, ત્યારે તેઓ પણ મનુષ્યોની પેઠેજ ડરતા હતા–અર્થાત્ આ રાક્ષસો માણસના જેવાજ હતા, પણ જરા વધારે ઘાતકી હતા. તેથી એ તો સિદ્ધ વાત છે કે, ચાલીસહજારની વસ્તીના લોકોને આટલાં વર્ષોસુધી સતાવવાની કોઇ ખાસ શક્તિ તેમનામાં ન હતી; પરંતુ નગરના લોકોને અક્ષમ્ય અજ્ઞાન અને કુસંપનેજ લીધે તેઓ સતાવતા હતા.

(ત) રાક્ષસો નરમ પડયા

(૨) ભીમસેને તે રાક્ષસોનો સંહાર ન કર્યો, પરંતુ એક પ્રશંસનીય આર્યવીરને છાજે તેવી રીતે તે રાક્ષસોને સમજાવ્યા; અને તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે, “હવેથી તેઓ કોઈપણ મનુષ્યનો વધ નહિ કરે.” બધા રાક્ષસોએ ભીમસેન સન્મુખ મનુષ્યવધ નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી અને પોતાના જાન બચાવ્યા ! ! ભીમસેને તેમને નિશ્ચયપૂર્વક એમ પણ કહ્યું કે, જો ફરીથી તમે મનુષ્યવધ કરશો, તો તેજ વખતે તમને બધાને આવીજ રીતે મારી નાખવામાં આવશે. આ રીતે રાક્ષસોને આર્યસભ્યતા શીખવનાર ભીમસેનજ પહેલો આર્યવીર હતો. રાક્ષસો ઉપર પણ આ શિક્ષણની બહુજ અસર થઇ.

(૩) તેજ દિવસથી ત્યાંના સઘળા રાક્ષસો એવા નમ્ર થયા કે પછી શહેરમાં ફરતી વખતે તેઓ નીચે મોઢેજ ચાલવા લાગ્યા. પહેલાં તો એ રાક્ષસો શહેરમાં છાતી કાઢીને ચાલતા અને કોઇપણ માણસનું અપમાન કરતાં તેમને વિચાર પણ આવતો નહિ. કોઇ ગૃહસ્થ તેમનો ઉપર જણાવેલો પગાર ચૂકવતો નહિ, તો તેનું સર્વસ્વ નષ્ટભ્રષ્ટ કરવામાં અને તેના ઘરનાં બધાં માણસોને મારી ખાવામાં તેમને જરા પણ સંકોચ થતો નહિ; પરંતુ એજ રાક્ષસો હવે એજ શહેરમાં આવતાં ડરવા લાગ્યા ! ! આ જબરદસ્ત ફેરફાર શાથી થયો ? માત્ર એકજ નગરવાસીની હિંમતથી ને ! જો તે શહેરમાં આવા બે–ચાર પણ ધીરવીર પુરુષો હોત તો તેમને કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ વેઠવું પડત નહિ; પરંતુ આ બનાવ ઉપરથી પણ તે શહેરના લોકોએ કંઇપણ બોધ લીધો નહિ. જુઓ:–

(થ) કર્તવ્યમૂઢ લોકો

तत्राऽऽजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः ॥ ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वातिमानुषम् । दैवतान्यर्चयांचक्रुः सर्व एव विशांपते ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૧૬૬ શ્લોક ૧૨–૧૩)

“ સ્ત્રી, વૃદ્ધ, બાળક, જુવાન વગેરે સઘળા નગરવાસીઓ તે મરેલા બકરાક્ષસને જોવા માટે એકઠા થયા અને તે અમાનુષ કાર્ય જોઇને બધા આશ્ચર્યચકિત થયા. ત્યારપછી તેઓ દેવતાઓની ઉપાસના કરવા લાગ્યા.”

જોયું, બકાસુરનો વધ એક માણસેજ કરેલો જોવા છતાં તે શહેરના નમાલા લોકો અખાડા ખોલવાનો અને જાતે મલ્લયુદ્ધમાં પ્રવીણ થવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે મંદિરોમાં દેવતાઓની પૂજા કરવામાં અને ઘંટ વગાડવામાંજ મશગુલ રહ્યા ! આનંદ થતાં પોતાને મનગમતી રીતે ઈશ્વરોપાસના કોઇ ન કરે એવું કહેવાનો અમારો આશય નથી; પણ

અત્રે એટલુંજ બતાવવાનું છે કે, એક બળવાન મનુષ્યે તે રાક્ષસનો વધ કરેલો નજરોનજર જોવા છતાં પણ તેમણે પોતાનું બળ અને સંઘશક્તિ વધારવાનો કંઇપણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. તેમણે શહેરમાં અખાડા ખોલ્યા નહિ, નવયુવકોને વ્યાયામ અને કુસ્તી શીખવી શક્તિ વધારવાને ઉત્તેજિત કર્યા નહિ; પરંતુ તેઓ પોતપોતાનાં મંદિરોમાં જઇને માત્ર પૂજાપાઠજ કરવા લાગ્યા તથા તેમણે પ્રાર્થના પણ ખૂબજ કરી હશે !!

તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રત્યક્ષ બનેલા બનાવથી લેવા જેવો બોધ ના લીધો ! જેઓ આવા કર્તવ્યશૂન્ય હોય, તેઓ શું કદી પણ આત્મરક્ષણ કરી શકશે? કદી નહિ. તેમના ઉપર બકાસુર નહિ તો બીજો હિડિંબાસુર આવીને રાજ્ય ચલાવશે. આ બકાસુરની લીલા ઉપરથી આત્મબળ વધારવાનો બોધ દરેક નાગરિકે લેવો જોઇએ; અને પોતાનું રક્ષણ પોતે જાતેજ કરતાં શીખવું જોઇએ, એ વગેરે બાબતો સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે તેવી છે.

(૬) આ કથા ઉપરથી મળતો બોધ

બકાસુરની કથાનું નિરીક્ષણ કરવાથી તે વખતની સામાજિક સ્થિતિનું જે મનોમય ચિત્ર રજુ થાય છે, તે ઉપર આપેલું છે. એ ચિત્ર સમાધાનકારક છે કે નહિ તેનો વિચાર વાચકજ કરી લેશે. જે ન્યૂનતા પેલા નાગરિકોમાં હતી તેવી પોતામાં છે કે નહિ, તેનો પણ વાચકોએ વિચાર કરવો જોઇએ; અને જો તેવી ન્યૂનતા હોય તો તેને દૂર કરવી જોઇએ. આ પ્રાચીન કથામાંથી મુખ્યત્વે એજ બોધ લેવો જોઇએ.

વાંચનાર પૂછશે કે, હવે એ રાક્ષસો તો છે નહિ; તોપછી આપણે બળ વધારવાની શી જરૂર છે ? જેઓ હાલની પરિસ્થિતિ સમજશે અને નજર ખુલ્લી રાખીને ચારે તરફ જોશે, તેઓ તરતજ સમજી શકશે કે, હાલનું એકે એક શહેર એકચક્રા નગરીના લોકો જેટલુંજ કમજોર છે. કલકત્તા જેવા દશલાખથી પણ વધારે વસ્તીવાળા મહાનગરના લોકો પણ સો-પચાસ પઠાણોના તોફાન વખતે આત્મરક્ષણ કરી શકતા નથી. વળી એવડાજ મોટા મુંબઇ શહેરમાં પણ પઠાણોનો ત્રાસ એટલો બધો છે કે લોકો ઘણાજ દુઃખી થાય છે;પરંતુ આ તરફથી એના ઉપાયતરીકે કરી કરીને આખરે શું કરવામાં આવે છે? બસ, વાઘ મારવાનો એટલોજ કે વર્તમાનપત્રોમાં પઠાણો વિરુદ્ધ લેખો ચિતરી કાઢવા!! પરંતુ એ લેખોથી પઠાણોનું શું બગડવાનું છે? મુંબઇના કેટલાય મૂર્ખ ધનવાનો હજુપણ પઠાણોથીજ પોતાના ઘરનું સંરક્ષણ સારી રીતે થાય છે, એમ માને છે;અને અંતે તેમને તેમનું ખૂબજ ખરાબ પરિણામ ભોગવવું પડે છે ! મહારાષ્ટ્રમાં પણ ઘણેભાગે નાનામોટા દરેક ગામમાં બે-ચાર પઠાણો તો રહેતાજ હોય છે, અને તેઓ લેણદેણનો ધંધો કરે છે. જે ગરીબો-ખાસ કરીને ગરીબ સ્ત્રીઓ-તેમની પાસેથી રૂપિયા લે છે, તેમને એટલાં બધાં દુઃખ ભોગવવાં પડે છે કે તેનું અત્રે વર્ણન કરવું અશક્ય છે. આ રોગ એટલેથીજ નથી અટકતો. પુનાના પેશ્વાઓનાં દેવમંદિરોના રખેવાળ, તે પણ પઠાણ અથવા રોહિલાજ હતા; અને પેશ્વાઓના ધુરંધર દિવાન નાના ફડનવીસના પણ આત્મરક્ષણમાટે તેઓનેજ રાખેલા હતા, પણ એનું પણ પરિણામ શું આવતું ? એજ કે, જ્યારે એ પઠાણો આડા ફાટતા ત્યારે પેશ્વાઓ ઉપર પણ મહાન આફત આવી પડતી હતી ! પાંડવોના વખતમાં વેત્રકીય રિયાસતની એકચક્રા નગરીનું રક્ષણ અસુરદેશના રાક્ષસો કરતા હતા; તેમ પેશ્વાઓના મહેલો ઉપર પણ વિદેશી પઠાણ અને રોહિલાજ રક્ષકો હતા! જુઓ, આ રક્ષકો ક્યાંસુધી ફેલાયેલા છે !!

જે સ્થિતિ મહારાષ્ટ્રની છે, તેવીજ લગભગ મધ્યપ્રાંત અને સંયુક્ત પ્રાંતની પણ છે. પંજાબના લોકો ઘણાજ બહાદૂર છે, પરંતુ સરહદ ઉપરનાં પ્રાંતોનાં ગામડાંમાં અફગાન પઠા-

ણોને લીધે તેમને એટલાં બધાં દુઃખ હાલ પણ ભોગવવાં પડે છે કે તેનું વર્ણન સાંભળતાં હૃદય ફાટી જાય છે.

આ વીસમી સદીમાં સંપૂર્ણ સભ્યતા આટલી બધી વધી જવા છતાં અને અસ્ત્રશસ્ત્ર આટલાં બધાં ઉચ્ચ કોટિનાં હોવા છતાં પણ પઠાણ વગેરેથી ભારતવાસીઓને હાલ પણ આટલાં બધાં દુઃખ સહેવાં પડે છે; તો આજથી હજારો વર્ષ પહેલાં જ્યારે લોકોમાં અનેક જાતની નિર્બળતાઓ હતી ત્યારે પઠાણો અને રોહિલાઓ કરતાં પણ સેંકડોગણા ક્રૂર અને નરમાંસભક્ષક, લોહી પીનારા અસુર દેશના રાક્ષસોએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એકચક્રાના નાગરિકોને જે દુઃખ દીધાં, તેને માટે તો હાલના ભારતવાસી નાગરિકોને પોતાના પૂર્વજોની જરાપણ હાંસી કરવાનો અધિકારજ નથી. એકચક્રા નગરીના રહેવાસીઓની પેઠેજ હાલના હિંદીઓ પોતાનાં ગામ, શહેર, પ્રાંત અને રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરવાને અશક્ત છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે, ત્યારે તેમની પાસે ભીમ હતો **અને હાલમાં આપણી પાસે કોઇ ભીમ નથી** તથા અનેક પ્રકારની ફાટફુટને લીધે આપણે છિન્નવિચ્છિન્ન થઇ ગયા છીએ! ગયાં પાંચહજાર વર્ષોમાં આત્મરક્ષણની બાબતમાં આપણે સુધર્યાં છીએ કે બગડયા છીએ, તેનો વાચકો જરૂર વિચાર કરે અને વિચાર કરીને આ કથા ઉપરથી યોગ્ય બોધ લે, એ બહુજ જરૂરનું છે. દરેક માણસે અને દરેક કુટુંબે, ગામ, શહેર, પ્રાંત અને દેશના લોકોએ પોતાનું અને બીજાઓનું રક્ષણ કરવાની શક્તિ પોતામાં વધારવી જોઇએ. નિર્બળ રહેનારાઓને એકચક્રાના નાગરિકોની પેઠેજ દુઃખ વેઠવું પડશે. બકાસુર હમેશાં સર્વ જગ્યાએ રહે છેજ. પ્રાચીન કાળમાં બકાસુર માણસોનું લોહી નજરોનજર પીતો હતો; તો હાલમાં બીજી રીતે સતાવતો હશે અને ભવિષ્યમાં વળી કોઈ જૂદીજ રીતે સતાવશે. સતાવવાની—દુઃખ દેવાની—રીતો જૂદી જૂદી હોય તેથી કાંઇ દુઃખની માત્રા ઓછી થતી નથી, એ વાત તો જરૂર ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. બકાસુર જનતાને શા સારૂ સતાવે છે? જવાબ એટલોજ છે કે, આપણા લોકો વૈદિક ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરતા નથી. વેદનો બળ વધારવામાટેનો ઉપદેશ સુપ્રસિદ્ધજ છે, તેમાંથી નમુનાતરીકે એકજ મંત્ર નીચે આપીએ છીએ.

(ધ) વૈદિક ઉપદેશ

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम्। अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः॥

(અથર્વ૦ ૧૨–૧–૫૪)

હું આ (**भूम्यां**) મારી માતૃભૂમિમાં (**उत्तरः नाम**) અધિક શ્રેષ્ઠ થયો છું; હું (**सहमानः**) વિજયી છું; હું (**अभीषाड्**) સર્વ રીતે શત્રુનો પરાજય કરનારો, (**विश्वाषाट्**) સર્વત્ર વિજયી, અને (**आशामाशां**) પ્રત્યેક દિશામાં (**विषासहिः**) વિજયી છું.

અર્થાત્—જે નાગરિક આ રીતે પોતાને વિજયી થવા યોગ્ય બળવાન બનાવી શકે છે, તેજ બકાસુરને હરાવી શકે છે; અને જેઓ તેવા ન થઇ શકે તેઓ બકાસુરના પેટમાંજ હોમાઇ જશે!!

મહાભારતના કથાપ્રસંગોમાંથી રાજનીતિનું શિક્ષણ કેવી રીતે મળે છે, તે આ કથાના મનનથી વાંચનાર જોઇ શકે તેમ છે; અને તેથી નિવેદન એ છે કે, આ કથાઓને ગપ્પાં કહીને ફેંકી દેવી યોગ્ય નથી, પરંતુ મનન કરીને એ કથાઓમાંથી ઉચિત બોધજ લેવો જોઇએ.

વૈદિક ઉપદેશ પ્રમાણે નહિ ચાલવાથી એકચક્રા નગરીને કેવાં દુઃખ સહેવાં પડ્યાં હતાં અને વૈદિક ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાનું બળ વધારનાર એકલો ભીમસેન પણ તે શહેરના નાગરિકોનું કેવી રીતે કલ્યાણ સાધી શક્યો હતો, એજ વાત આ કથામાં જોવાની છે; અને તેમાંથી

યોગ્ય બોધ લેવાનો છે. આશા છે કે, વાચક પોતેજ એમાંથી પોતાને લાભદાયક નિવડે એવો બોધ ગ્રહણ કરશે.

૯—એકતાનો પાઠ અથવા સંગઠનનો બોધ

(ક) મહાભારત અને મહાયુદ્ધ

મહાભારતમાં મુખ્ય કથા કૌરવપાંડવોના અંદર અંદરના મહાઘોર યુદ્ધની છે. તે ખૂનખાર યુદ્ધનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, વખતોવખત વિનોદમાં પણ "મહાભારત" શબ્દ "મહાયુદ્ધ" ને બદલે વપરાય છે! પરંતુ એવું છતાં પણ એ તો દરેક મહાભારત વાંચનાર જાણે છેજ કે, "એકતાનો બોધ" જેટલો મહાભારતમાં અપાયો છે; તેટલો બીજા કોઈપણ ગ્રંથમાં અપાયેલો નથી.

મહાભારતમાં કૌરવપાંડવોના કુસંપનું વર્ણન છે, પરંતુ એ કુસંપને બહાને વ્યાસમુનિએ "એકતાનોજ બોધ" આપ્યો છે. વેદમાં કહ્યું છે કે:-

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा। सम्यंचः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥
(અથર્વ૦ ૩–૩૦–૩)

અર્થાત્—"(૧)ભાઈ ભાઈમાં દ્વેષ ન કરવો,(૨)બહેનોએ આપસમાં ટંટો ન કરવો,અને(૩) તમે એકબીજા સાથે હળીમળીને, એક કાર્યમાં પરોવાઇ કલ્યાણકારક ભાવનાથી સંભાષણ કરો."

કૌરવપાંડવોના માંહોમાંહેના વ્યવહારોમાં વેદની આ શિખામણ પળાઇ નહિ, તેથીજ ભારતીય મહાયુદ્ધનો કઠોર પ્રસંગ ઉભો થયો. આ યુદ્ધપ્રસંગ વાંચવાથી વાંચનારને એમજ થાય છે કે, આ ભાઈઓ અંદર અંદર ન લડયા હોત તોજ તેમનું અધિક કલ્યાણ થાત—અર્થાત્ "આપસમાં લડવા કરતાં એકતાજ સારી છે."

(ખ) મહાયુદ્ધનું પરિણામ

કૌરવપાંડવના મહાયુદ્ધના પરિણામ ઉપરથી પણ એજ બોધ મળે છે. કૌરવોનો તો સમૂળો નાશજ થયો; અને જો કે પાંડવોનો વિજય થયેલો દેખાયો, તો પણ આ વિજયથી પાંડવોને કોઇપણ રીતે ફાયદો નથી થયો. એ વિજય પણ પાંડવોને માટે એક રીતે દુઃખકારકજ નિવડયો.

સમ્રાટ યુધિષ્ઠિરે છેલ્લી ઘડી સુધી શોકજ કર્યા કર્યો. અર્જુને પણ તે પછી કોઇ ખાસ પરાક્રમ નથી કર્યું અને ભીમની શક્તિ પણ ક્ષીણજ થતી ગઈ; તે એટલે સુધી કે અંતે ચોરોએ અર્જુનને હરાવ્યો અને સ્ત્રીઓનું પણ અપમાન થયું. બીજી બાજુ યાદવો પણ અંદર અંદરના કુસંપ તથા દારૂના વ્યસનથી નાશ પામ્યા અને અર્જુનના દિગ્વિજયને લીધે આર્યસામ્રાજ્ય કોઇ પણ રીતે વધારે સુખી થયું નહિ.

આ ભારતીય મહાયુદ્ધમાં ભારતવર્ષના લાખો શૂરવીરો મૃત્યુ પામવાથી આ ભારતભૂમિ ક્ષાત્રતેજવિનાની થઇ ગઈ; અને પરદેશીઓને પ્રવેશ કરવો સરળ થઈ પડયો. આનાજ પ્રતાપે આ બધાં ભયંકર પરિણામો આપણે હજુસુધી ભોગવીએ છીએ. મહાયુદ્ધનું પરિણામ વીર અર્જુન જાણતોજ હતો, તેથીજ તે યુદ્ધની શરૂઆતમાં શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને કહે છે કે:—

न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥
तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स्वबांधवान् । स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥
यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् । कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥
कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः । धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥
अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः । स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ (ગીતા અ૦ ૧ શ્લો૦ ૩૧ અને ૩૭ થી ૪૨)

અર્થાત્ (૧) સ્વજનોને યુદ્ધમાં મારવામાં મને શ્રેય નથી દેખાતું, (૨) માટે અમારે અમારાજ કૌરવ ભાઇઓને મારી નાખવા ઉચિત નથી. હે માધવ ! સ્વજનોને મારી નાખીને અમે શી રીતે સુખી થઇશું ? (૩) લોભથી બુદ્ધિનો નાશ થયેલા તેઓને કુળના નાશથી લાગતા દોષ તથા મિત્રદ્રોહનું પાપ નથી દેખાતું; પણ હે જનાર્દન ! કુલનો નાશ થવાથી થતા દોષો અમને તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, અને તેથી તે પાપથી દૂર રહેવાનો વિચાર કર્યાસિવાય અમે શી રીતે રહી શકીએ ? (૪) કુળનો નાશ થવાથી સનાતન કુળધર્મ નાશ પામે છે,અને તેથી આખું કુળ અધર્મી થાય છે. (૫) અધર્મ વધવાથી કુળની સ્ત્રીઓ પાપમાં પડે છે. (૬) સ્ત્રીઓ પાપમાં પડવાથી વર્ણસંકર પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે; અને તે વર્ણસંકરતા કુળઘાતકને તથા કુળને પણ નરકમાં લઈ જાય છે.

આ રીતે યુદ્ધના દોષો અને રાષ્ટ્ર ઉપર થનારાં ઘોર અને સ્થાયી પરિણામોનું વર્ણન વીર અર્જુન કરે છે. પ્રત્યેક મહાયુદ્ધનાં આવાંજ ભયંકર પરિણામ આવે છે. યુવાન અને કાર્યકુશળ પુરુષાર્થી વીરો યુદ્ધમાં મરી જાય છે અને રાષ્ટ્રમાં માત્ર બાળક, ઘરડાં અને સ્ત્રીઓ બાકી રહે છે. યુવાનોનો નાશ થવાથી તરુણ યુવાન સ્ત્રીઓ દુરાચાર તરફ વળે, એ સ્વાભાવિકજ છે. આચારભ્રષ્ટ સ્ત્રીઓથી જે સંતાન થાય છે, તે વ્યભિચાર–દોષવાળાં હોવાથી ચારિત્રવાન અને ઉચ્ચ ભાવનાવાળાં નથી થતાં; તેથી મહાયુદ્ધ પછી રાષ્ટ્રનું અધઃપતનજ થાય છે, અને રાષ્ટ્રનાં ચારિત્ર, સદાચાર તથા વીર્યનો નાશ થાય છે. રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ આ ભયંકર અને મહાઘોર અધઃપતન છે. એ ઐતિહાસિક સત્ય, વીર અર્જુનના શબ્દોમાં ઉપર દર્શાવ્યું છે.

મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પહેલાં જે વીર્ય,ઉત્સાહ અને પરાક્રમની શક્તિ આર્યક્ષત્રિયોમાં હતી,તે પાછલા સમયમાં ન રહી. તેનાં કારણ વાંચનાર ઉપલા વર્ણનમાં જોઇ શકશે. આટલા બધા અનર્થના પરિણામવાળું યુદ્ધ કરવામાટે પણ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેવા અદ્વિતીય પૂર્ણ પુરુષ અર્જુનને પ્રેરે છે, તે એટલાજ માટે કે તે મહાયુદ્ધ અપરિહાર્ય હતું. અધર્મ એટલો બધો વધ્યો હતો કે તેને પરિણામે યુદ્ધ થવું સ્વાભાવિકજ હતું. તાત્પર્ય એ છે કે, મહાયુદ્ધ અપરિહાર્ય હોય કે ગમે તેમ, પરંતુ તેનું ઘોર પરિણામ જનતાને કેટલાંયે સૈકાંઓસુધી ભોગવવુંજ પડે છે. આથીજ શ્રેષ્ઠ પુરુષો બનતાંસુધી યુદ્ધ ન થવા દેવાનું પસંદ કરે છે. વિશાળ મનવાળા યુધિષ્ઠિર, યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ વગેરે સત્પુરુષો ઉપલું ભારતીય યુદ્ધ નહિ કરવા પોતાના તરફથી તો છેલ્લી હદસુધીના પ્રયત્નો કરી ચૂક્યા હતા; પરંતુ દુર્યોધનની ઉચ્છૃંખલતાને લીધે યુદ્ધ કરવુંજ પડ્યું. એ વગેરેનું વર્ણન મહાભારત વાંચવાથી વાંચનાર પણ જોઇ શકશે કે, યુદ્ધનું વર્ણન કરતાં કરતાં પણ મહાભારતમાં વ્યાસદેવજીની પરમ શુદ્ધ બુદ્ધિ યુદ્ધથી નિવૃત્ત થવાનોજ ઉપદેશ કરે છે.

અર્થાત્–મહાભારત કાંઇ યુદ્ધને વધારવા માટે લખાયું નથી, પણ મહાયુદ્ધનું ભયંકર પરિણામ દર્શાવીને જનતાને યુદ્ધથી દૂરજ રાખવા માટે લખાયું છે; એ સાબીત કરનારા કથાપ્રસંગો મહાભારતમાં કેટલાય છે. અહીં તેમાંનું થોડુંક વર્ણન રજુ કરીએ છીએ.

(ગ) આપસ આપસમાં લડ્યા કરનારા બે ભાઇઓ

મહાભારત આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૯ માં નીચે લખેલી કથા આવે છે, તેનું ટુંકાણમાં તાત્પર્ય નીચે પ્રમાણે છેઃ–

વિભાવસુ નામે એક મહાક્રોધી મહર્ષિ હતા અને તેમને સુપ્રતીક નામનો એક તપસ્વી ભાઇ હતો. સુપ્રતીક નાનો અને વિભાવસુ મોટા હતા. નાનો ભાઇ વડીલોપાર્જિત ધન એકનાજ હાથમાં રહે તેમ ઇચ્છતો નહોતો; તેથી તે વારંવાર મોટાભાઇને મિલ્કત વહેંચી

નાખવાનું કહેતો હતો; પરંતુ મોટાભાઇ બહુ સમજુ હતા. તે એકસંપતા રહેવાના લાભ જાણતા હતા, તેથી તે નાનાભાઇને નીચે પ્રમાણેની રીતે સમજાવતા હતાઃ-

विभागं बहवो मोहात्कर्तुमिच्छन्ति नित्यशः ततो विभक्तास्त्वन्योन्यं विक्रुध्यन्तोऽर्थमोहिताः॥ ततः स्वार्थपरान्मूढान्पृथग्भूतान्स्वकैर्धनैः । विदित्वा भेदयन्त्येतानमित्रा मित्ररूपिणः ॥ विदित्वा चापरे भिन्नानन्तरेषु पतन्त्यथ । भिन्नानामतुलो नाशः क्षिप्रमेव प्रवर्तते ॥ तस्माद्विभागं भ्रातृणां न प्रशंसंति साधवः । गुरुशास्त्रे निबद्धानामन्योन्येनाभिशंकिनाम् ॥ नियन्तुं न हि शक्यस्त्वं भेदतो धनमिच्छसि ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ. ૨૯ શ્લોક ૧૮ થી ૨૨)

અર્થાત્-"હે ભાઈ! ઘણા માણસો અજ્ઞાનતાને લીધે વડીલોપાર્જિત મિલ્કત વહેંચી લેવા ઇચ્છે છે; પણ ભાગ વહેંચી લેતાંજ ધન મળવાથી તેઓ વધારે ધનલોભમાં પડીને આપસઆપસમાં ઝગડો કરે છે. સ્વાર્થી અને અજ્ઞાન ભાઇઓએ મિલ્કત વહેંચી લીધા પછી તરતજ શત્રુઓ તેમના મિત્ર અને શુભેચ્છક બનવાનો ડોળ કરીને તે ભાઇઓમાં વધારે વિરોધ ઉભો કરે છે; અને ભવિષ્યમાં જ્યારે તેમની વચ્ચે શત્રુતા વધી જાય છે, ત્યારે પછી એજ શત્રુઓ તેમના અવગુણ ગાવા માંડે છે. આથી તે ભાઈઓનો સંપૂર્ણ વિનાશ થાય છે; તેથીજ સત્પુરુષો, વડીલ અને શાસ્ત્રોની આજ્ઞા ન માનનારા તથા આપસ આપસમાં લડતા ભાઇઓ જૂદા પડે તેમનાં કદી વખાણ કરતા નથી. માટે હે ભાઇ! તું તારાજ ભાઇસાથે બગાડ કરીને ધનની ઇચ્છા રાખે છે, તે સારૂં નથી."

આ ઉપદેશ કેટલો સરસ છે! પ્રત્યેક ભાઇઓએ તે નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવો જોઇએ. હાલના કચેરીઓમાં લડનારા અને વકીલોના પેટમાં હજમ થઇ જનારા ભાઇઓએ આ ઉપદેશ તેમનાં હૃદયોમાં સુવર્ણાક્ષરે લખી રાખવો જોઇએ. વેદમાં કહ્યું છે કેઃ-

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षत् । (અથર્વ૦ ૩-૩૦-૩)

અર્થાત્-"ભાઈભાઈમાં દ્વેષ ન કરવો." આ ઉપદેશ વાચકોના મનમાં સુદૃઢ કરવા-માટેજ આ કથા મહાભારતમાં આપેલી છે.

(ચ) આપસમાં ઝગડો કરવાનું પરિણામ

આ પ્રમાણે આપસમાં લડનારા ઉપલા તપસ્વી ભાઈઓ એકબીજાનો દ્વેષ કરવાથી બીજા જન્મે પશુ થયા. નાનો ભાઇ મહા જબરજસ્ત હાથી અને મોટો ભાઇ કાચબો થયો; અને કશ્યપાશ્રમ પાસેના સરોવરમાં એ બન્ને ખૂબ લડતા રહ્યા! પછી એ બન્ને લડનારા ભાઇઓને હજમ કરી જનારો ગરુડ ત્યાં આવ્યો; અને-

नखेन गजमेकेन कूर्ममेकेन चाक्षिपत् । समुत्पपात चाकाशं तत उच्चैर्विहंगमः ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૨૯ શ્લો૦ ૩૮)

"તે પછી અતિ વેગવાળો તે ગરુડ તેના એક નખથી હાથીને અને બીજા નખથી કાચબાને ઉપાડીને આકાશમાં ઉડી ગયો."

ततस्तस्य गिरेः शृंगमास्थाय स खगोत्तमः । भक्षयामास गरुडस्तावुभौ गजकच्छपौ ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૩૦ શ્લો૦ ૩૦)

"પછી પક્ષીરાજ ગરુડ પહાડના શિખર ઉપર બેસીને હાથી અને કાચબો એ બન્નેને ખાઇ ગયો." આ રીતે આપસમાં લડનારા બન્ને ભાઇઓ ત્રીજાનાજ પેટમાં હજમ થઇ ગયા. અંદર અંદરના ઝગડાનું આવુંજ પરિણામ આવે છે!

જો કે ભગવાન વ્યાસદેવે આ કથા "હાથી અને કાચબા"નાં નામોથી લખી છે; તથાપિ તેની સત્યતા તો માનવસમાજમાં પણ નજરોનજર દેખાઇ આવે છે. આ કથા વાંચવાથી નીચેની બાબતો સમજાય છેઃ-

(૧) બે તપસ્વી ભાઈઓ ધનલોભથી આપસમાં લડતા હતા.
(૨) અંતે તેઓ પશુ થયા, અને પછી–
(૩) તેઓ બન્ને ત્રીજાના પેટમાં હજમ થયા !
આપસમાં લડનારા ભાઈઓનું આવુંજ પરિણામ આવે છે. જુઓઃ–
(૧) બે ભાઇ વડીલોપાર્જિત મિલ્કતને ખાતર અંદર અંદર લડે છે.
(૨) કેટલા વખત પછી તેમનું મનુષ્યત્વ હણાય છે,અને તેઓ પશુની પેઠે વર્તે છે.
(૩) અંતે તેઓ બન્ને વકીલોના પેટમાં હોમાય છે અથવા બીજી રીતે તેમનો નાશ થાયછે.
એજ સત્ય રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં પણ એટલુંજ સાચું છે. જુઓઃ–
(૧) એક દેશની બે જાતિઓ આપસમાં લડે છે.
(૨) લડતાં લડતાં તેમનો પરસ્પર વ્યવહાર મનુષ્યને છાજે તેવો નથી રહેતો અને તેઓ પશુની પેઠે વર્તવા લાગે છે. અંતે–
(૩) તે બંને આપસમાં લડનારી જાતિઓ ઉપર ત્રીજી જાતિ રાજ્ય ચલાવે છે.
(૪) તેને પરિણામે બન્ને જાતિઓ સંપૂર્ણ પરતંત્ર બને છે, અને તેથી તે બન્ને જાતિઓની પ્રતિદિન વધારે ને વધારે દુર્દશા થાય છે.

(ચ) ઉપદેશ

આથી જેમ ભાઇઓએ આપસમાં લડવું યોગ્ય નથી; તેમ એક રાષ્ટ્રની બે જાતિઓએ પણ આપસમાં લડવું યોગ્ય નથી. હાલના ભારતવાસીઓને પણ આ કથામાંથી બહુજ બોધ મળે તેમ છે. આ દેશમાં અનેક જાતિઓ અને અનેક ધર્મપંથ હયાત છે. એ બધાએ એક-બીજાસાથે એકતાપૂર્વક હળીમળીને પોતાના દેશની ઉન્નતિ કરવી ઘટે છે; પરંતુ દુઃખ-પૂર્વક જોઇએ છીએ કે, તેઓ આપસમાં એકતા કરવા કરતાં લડવાનુંજ વધુ પસંદ કરે છે ! પરસ્પરના ઝગડાઓને લીધે આપણી દુર્દશા થતી જાય છે, એ પ્રત્યક્ષ હકીકત પણ તેઓ જોતા નથી. આ લોકો પોતાની પરિસ્થિતિ જુએ અને એકતાથી રહેવામાંજ પોતાનું હિત સમજે તો કેવું સારૂં !

આજની પરિસ્થિતિમાં ઉપલી–ઝગડો કરનારા તપસ્વીઓની કથા અત્યંત બોધપ્રદ છે; પરંતુ આ કથામાંથી લેવા જેવો બોધ નહિ લેતાં કોઇ કહે કે આ કથામાં ઐતિહાસિક સત્ય નથી, એટલે તે એક "ગપ" છે, તો તેને તો કહેવુંજ શું ! આ કથાપ્રસંગમાં જે કહ્યું છે કે, (૧) તે બે તપસ્વી ભાઇઓ આપસમાં લડતા હતા, (૨) વડિલોપાર્જિત ધનને ખાતર તેઓ લડતા હતા, (૩) લડતાં લડતાં મનમાં બહુજ ખરાબ ભાવો જાગ્યા અને તેઓ મૃત્યુબાદ પણ હાથી અને કાચબો થયા; અને જે વનમાં તેઓ રહેતા હતા, ત્યાં પણ અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. (૪) હાથીની ઉંચાઇ છ યોજન અને લંબાઇ બાર યોજન હતી અને કાચબાની ઉંચાઇ ત્રણ યોજન અને ગોળાઇ (પરિઘ) દશ યોજન હતી. (૫) આ બંને ઝગડો કરતા ભાઇઓને ગરુડે પકડીને હજમ કર્યા.

આ વાત ગપ પણ હોય, તોપણ ઉપદેશ મેળવવા જેટલી ધાર્મિક સત્યતા તો તેમાં છેજ. તે સત્ય ન સમજતાં હાથી તથા કાચબાની લંબાઇપહોળાઇના સાચાપણા ઉપર વાદવિવાદ કરવો, એ તો એજ બતાવી આપે છે કે જે કાવ્યદષ્ટિએ આ ગ્રંથ લખાયો છે, તે દષ્ટિથી કેટલાય લોકો તેને જોતા નથી. જોતા હોય તો આવી શંકાઓને સ્થાનજ નથી.

ધારો કે તે પ્રાણીઓની હાલના જેટલીજ લંબાઇ પહોળાઇ લખી હોત, તો તેનાથી શો વધારે બોધ મળત ?

ચરિત્રોના સાચાપણાની બાબતમાં જૂદી જૂદી કેટલી બાજુઓ હોય છે, તે વિચારક વાચકો જાણતાજ હોય છે. શ્રીસ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીજીને નજરોનજર જોનારા હજુ પણ હયાત છે; પરંતુ તેમના જન્મસ્થાનવિષે કેટલી ચર્ચા થઇ હતી, તે તો પ્રસિદ્ધજ છે. મહાત્મા લોકમાન્ય તિલકનું જીવનચરિત્ર તેમની સાથે ૨૯ વર્ષસુધી રહેલા સુયોગ્ય વિદ્વાને લખેલું હોવા છતાં પણ તેમાં લખેલાં વિધાનોની સત્યતાવિષે મહારાષ્ટ્રનાં વર્તમાનપત્રોમાં કેટલું વાગ્યુદ્ધ ચાલે છે! તેજ રીતે પ્રતાપી વીર શિવાજી મહારાજનાં જે જીવનચરિત્રો છપાયાં હતાં અને હાલમાં જે પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે, તેમાં પણ એકબીજા વચ્ચે જમીન–આસ્માનનું અંતર છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, હાલના ઇતિહાસમાં પણ ઐતિહાસિક સત્ય કેટલું હોય છે. જેના જે ભક્ત હોય છે,તેઓ પોતાના આરાધ્યનું ચરિત્ર અધિક ગુણસંપન્ન ચીતરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સત્યની પરવા કર્યાસિવાય તે પોતાના આદર્શ પુરુષના દુર્ગુણોને પણ સદ્‌ગુણોનો રંગ ચઢાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; તથા જેના વિષે અંતરમાં ભક્તિભાવ નથી હોતો, તેના ગુણોને પણ દુર્ગુણોનો રંગ લગાવી દે છે. આવું હાલમાં પણ થાય છે; એ વાતનો જે વિચાર કરશે, તેઓને ઐતિહાસિક સત્યવિષે તકરાર કરવાનું ખાસ પ્રયોજન રહેશે નહિ.

પરંતુ જે ગ્રંથ "કાવ્ય" લખવાના ઉદ્દેશથીજ લખાયો હોય; અને કહેવાનું તાત્પર્ય જૂદુંજ હોય એવી કવિએ યોજેલી કથામાં દશ યોજન વિસ્તારનો હાથી તથા આઠ યોજનનો કાચબો લખ્યો હોય, તેનું કંઇ ખાસ મહત્ત્વ નથી. આ કથામાં રહેલું "ભાઇઓની એકતા"નું તાત્પર્ય તો ઉપર દર્શાવેલું છે, તેજ જોવું જોઇએ. કથાના ઉપલક વિષય ઉપર ફોકટ વાદવિવાદ કરવો નકામો છે.

સગા ભાઇઓ પણ આપસમાં લડવાથી કેવા પશુ બને છે, તે તો લગભગ પ્રત્યેક વાચકે જોયુંજ હશે; તથા પરસ્પરના ઝગડાથી કેવી રીતે બન્નેનો નાશ થાય છે તે પણ વાચકોના અનુભવનીજ વાત છે. વાચકે આ સત્ય જાતે સમજીને પોતાના વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક, રાજકીય, સામાજિક તથા ધાર્મિક જીવનમાં પણ આચારમાં ઉતારવું જોઇએ. અસ્તુ. ઉપરની કથામાંથી "એકતાનો બોધ" મળે છે, એ તો સત્યજ છે. આ વિષે મહાભારતનો ઉપદેશ પણ અત્રે થોડોક જોઇએ.

न वै भिन्ना जातु चरंति धर्मं । न वै सुखं प्राप्नुवंतीह भिन्नाः ।
न वै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवन्ति । न वै भिन्नाः प्रशमं रोचयन्ति ॥

(મહા૦ ઉ૦ ૩૬–૫૮)

"જેઓમાં પરસ્પર જૂદાઇ–અર્થાત્ કુસંપ છે, તેઓ ધર્મમાર્ગે ચાલી શકતા નથી, સુખ તેમજ આબરૂ મેળવી શકતા નથી, અને શાંતિ પણ ભોગવી શકતા નથી."

અર્થાત્–જેઓ અંદર અંદર લડતા–ઝગડતા હોય છે; તેમને ધર્મ, સુખ, આબરૂ તથા શાંતિ, એમાંનું કંઇપણ મળતું નથી. પરંતુ આપસમાં લડાઇટંટા વધારનારાઓમાં તો અધર્મ, દુઃખ, બેઆબરૂ અને અશાંતિજ ફેલાય છે; માટે બને ત્યાંસુધી આપસમાં કુસંપ ન થાય એવોજ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. વધારેમાં જુઓ કેઃ—

न वै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तम् । योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ।
भिन्नानां वै मनुजेंद्र परायणम् । न विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात् ॥ (મહા૦ ઉ૦ ૩૬–૫૭)

"જેઓ આપસમાં ટંટોફિસાદ કરે છે, તેમને નથી તો હિતકારી ઉપદેશ પસંદ આવતો કે નથી તેમનું ગુજરાન સારી રીતે ચાલતું."

તાત્પર્ય એજ કે, જેઓ માંહોમાંહે ઝગડો કરે છે, તેઓનો નાશજ થાય છે. જે પણ કુળમાં, જ્ઞાતિમાં, જાતિમાં, ગામમાં કે દેશમાં એકબીજા વચ્ચે કુસંપજ રહ્યા કરે છે,

તેની ઉન્નતિ તો કદીપણ થઇ શકતીજ નથી; માટે ઉન્નતિ ઇચ્છનારાઓએ તો અંદર અંદર ઝગડાઓ નહિ કરતાં એકબીજા વચ્ચે સંપજ વધારવો જોઇએ અને વધારેમાં વધારે સંઘબળ ખીલવવું જોઇએ.આનું એક ઉદાહરણ પણ મહાભારતમાં આપેલું છેઃ—

धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि च । धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

(મહા૦ ઉ૦ ૩૬-૬૦)

"હે ધૃતરાષ્ટ્રરાજા ! જે પ્રમાણે ચૂલામાં લાકડાં એકસાથેજ રાખવાથી સળગે છે, અને જૂદાં જૂદાં રાખવાથી તો ધુમાડોજ નીકળ્યા કરે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓની પણ દુર્દશાજ થાય છે."

તાત્પર્ય એજ કે, જે રીતે લાકડાં એકઠાં રહેવાથી સળગીને તાપ આપે છે અને જૂદાં જૂદાં રહેવાથી ધુમાડો કરે છે, તેજ પ્રમાણે જ્ઞાતિઓમાં પણ એકતા હોવાથીજ તે જાતિનું તેજ વધે છે અને સર્વ તરફ ફેલાય છે. જો એકબીજા વચ્ચે કુસંપ તથા ઝગડાજ થયા કરે તો તે જાતિનું તેજ નાશજ પામે છે. જાતીય ઉન્નતિનો તેમજ અવનતિનો આ નિયમ પ્રત્યેક મનુષ્યે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવો જોઇએ. મહાભારત આ રીતે "જાતીય એકતાનો બોધ" આપે છે. વળી વધારેમાં જુઓઃ—

(છ) સુંદ અને ઉપસુંદની કથા

આર્ય લોકોના વિદ્યાભ્યાસનો ક્રમ જોવાથી જણાય છે કે, તેઓ જેમ આર્યવીરોનો ઇતિહાસ શીખતા હતા, તેમ અસુર અને રાક્ષસોનો તથા અન્યાન્ય જાતિઓનો ઇતિહાસ પણ જાણતા હતા. મહાભારતમાં રાક્ષસોની કથાઓ પણ એટલાજ માટે આપેલી છે કે, આર્યો 'કૂપમંડૂક' નહિ રહેતાં અન્યાન્ય જાતિઓની વિદ્યાઓ પણ જાણી શકે; અને તે બધામાંથી લેવા જેવો બોધ લઇને પોતાની ઉન્નતિ કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે. "એકતાના બોધ"માં જેમ ઉપલા હિસાદખોર તપસ્વીઓની કથા સમજવા જેવી છે; તેમ સુંદ અને ઉપસુંદની કથા પણ સમજવા જેવી છે. એ કથા નીચે પ્રમાણે છેઃ—

મહા અસુર હિરણ્યકશિપુના વંશમાં નિકુંભ નામનો એક અસુર જન્મેલો, તેને સુંદ અને ઉપસુંદ નામના બે પુત્ર હતા. તેમનાં જીવન કેવાં હતાં તે જુઓઃ—

सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ ॥
तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्यार्थसंमतौ । निरन्तरमवर्तेतां समदुःखसुखावुभौ ॥
विनाऽन्योन्यं न भुंजाते विनाऽन्योन्यं न जग्मतुः । अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ ॥
एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथाकृतौ । तौ विवृद्धौ महावीर्यौ कार्येष्वप्येकनिश्चयौ ॥
त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयम् ॥ (મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૨૧૧, શ્લો૦ ૩ થી ૭)

અર્થાત્—"તે બે દૈત્યપુત્રોમાં એકનું નામ સુંદ અને બીજાનું નામ ઉપસુંદ હતું. તેઓ બન્ને હમેશાં એકજ વિષયમાં એકાગ્રચિત્તવાળા તથા એકજ કાર્ય કરતા રહેતા; અને એકબીજાના સુખદુઃખે પરસ્પર સુખીદુઃખી થઇને પોતાનો સમય ગાળતા હતા. બન્ને પરસ્પર પ્રિય સંભાષણ કરતા હતા તેમજ એકબીજાનાં પ્રિયકાર્ય કરતા હતા. એક ભાઇના સિવાય બીજો ભાઇ જમતો પણ નહિ તેમ બહાર પણ એકલો જતો નહિ. તે બે ભાઇઓના સ્વભાવ અને વ્યવહારમાં જૂદાઇ નહિ હોવાથી તેઓ જાણે એકજ મનુષ્યના બે ભાગ ન હોય તેવુંજ લાગતું હતું ! પ્રત્યેક કામમાં એકબુદ્ધિ રાખવાથી એ બન્ને બહાદુર ભાઇઓ ક્રમે ક્રમે આગળ વધ્યા અને આખરે ત્રણે લોકને જીતી લેવા તૈયાર થયા."

આ રીતે તેઓ આગળ વધ્યા; તેમાં "પરસ્પર એકતા" એજ તેમની ઉન્નતિનું મુખ્ય કારણ છે. હવે તેમની એ એકતાનું સ્વરૂપ જુઓ.

(જ) એકતાના સાત નિયમો નીચે પ્રમાણે છે:–

(૧) હાથ ધરાતા દરેક વિષયમાં એકમત થવું અને એકમત રહેવું
(૨) બને ત્યાંસુધી એકજ વિષય હાથ ધરવો અને તેનીજ પાછળ એકાગ્ર–એકનિષ્ઠ–થવું
(૩) એકજ કાર્ય, એકજ વિચારપૂર્વક અને પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી કરવું
(૪) સુખ–દુ:ખમાં એકબીજાના સમભાગી રહેવું
(૫) એકબીજા સાથે મીઠા શબ્દોથી વાતચીત કરવી
(૬) એકબીજાનું પ્રિય કાર્ય બને તેટલું વિશેષ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો
(૭) સ્વભાવ અને વ્યવહાર એકબીજા સાથે પરસ્પર અનુકૂળ રાખવો

આ સાત બાબત ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલી છે. એ પ્રમાણે વર્તવાથીજ પરસ્પર મિત્રતા વધે છે. ભાઈભાઇમાં, મિત્ર મિત્રમાં, બે જાતિઓમાં તથા બે રાષ્ટ્રોમાં મિત્રતા હશે તો આ સાત નિયમાનુસાર ચાલવાથીજ હશે. કેમકે એ સિવાય તે અસંભવિત છે. હાલમાં આપસમાં લડનારા હિંદુમુસલમાનરાષ્ટ્રબંધુઓ આ સાત નિયમો યાદ રાખે અને તેને અપનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. આ નિયમોનું પાલન કરવાથીજ આ બન્ને જાતિઓમાં એકતા થઇ શકશે. જ્યાંસુધી ઉપરના સાત નિયમોથી તદ્દન વિરુદ્ધ વર્તન રહેશે ત્યાંસુધી એકતા થશે પણ ક્યાંથી અને તે સ્થિર પણ શી રીતે રહેશે ?

ઉપરના બન્ને ભાઇ–સુંદ અને ઉપસુંદ–પોતાની એકતાને લીધે વીર્યવાન અને બળવાન થઇને ત્રિલોકમાં વિજય કરવા તૈયાર થયા હતા. ઐક્યને લીધે તેમનો સર્વત્ર વિજય થતો ગયો અને તેમનાં પરાક્રમોને લીધે તેમને સતાવનાર પણ કોઇ રહ્યું નહિ. જુઓ:—

त्रिषु लोकेषु यद् भूतं किंचित्स्थावरजंगमम् । सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योऽन्यं पितामह ॥
(મહા૦ આદિ૦ ૨૧૧–૨૫)

અર્થાત્–“ અમને બન્નેને એકબીજા સિવાય આ ત્રિલોકભરમાં સ્થાવર–જંગમ વગેરે કશાથી પણ મૃત્યુનો ભય ના રહે.” એ સ્થિતિ એકબીજાની એકતાનેજ લીધે તેમણે મેળવી અને તેમનો સર્વત્ર દિગ્વિજય થયો. જુઓ:—

एवं सर्वा दिशो दैत्यौ जित्वा क्रूरेण कर्मणा । निःसपत्नौ कुरुक्षेत्रे निवेशमभिचक्रतुः ॥
(મહા૦ આદિ૦ ૨૧૨–૨૭)

અર્થાત્–“તેઓ આ પ્રમાણે કુટિલ અને ક્રૂર કાર્યોથી બધી દિશાઓમાં વિજય મેળવી અંતે શત્રુવિનાના થઇને કુરુક્ષેત્રમાં રહેવા લાગ્યા.”

સુંદ અને ઉપસુંદને આ દિગ્વિજય પ્રાપ્ત થવાનું મૂળ કારણ તેમની પરસ્પર એકતાજ છે. આર્યદેશ, ગંધર્વદેશ અને દેવલોક વગેરે બધા દેશોને તે બન્ને ભાઇઓએ હરાવીને સમસ્ત ત્રિલોકમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. આ રીતે એ દિગ્વિજયી બે ભાઈઓની તાબેદારીમાં રહેવું પડવાથી પછી તેમની વચ્ચે ઝગડો ઉભો કરવા માટે દેવોએ તિલોત્તમા નામની એક અપ્સરાને મોકલી. એનું સુંદર સ્વરૂપ જોઇને સુંદ અને ઉપસુંદ બન્ને જણા કામથી મોહિત થઇ ગયા; અને તે સ્ત્રીને ખાતર માંહેમાંહે લડવા લાગ્યા ! બસ ! થઇ ચૂક્યું. તેઓ વચ્ચેના એ ઝગડાનેજ લીધે પછી તેમનો નાશ થયો ! જુઓ:—

उभौ च कामसंमत्तावुभौ प्रार्थयतश्च ताम् ॥
दक्षिणे तां करे सुभ्रूं सुंदो जग्राह पाणिना । उपसुंदोऽपि जग्राह वामे पाणौ तिलोत्तमाम् ॥
वरप्रदानमत्तौ तावौरसेन बलेन च । धनरत्नमदाभ्यां च सुरापानमदेन च ॥
सर्वैरेतैर्मदैर्मत्तावन्योन्यं भ्रुकुटीकृतौ । मदकामसमाविष्टौ परस्परमथोचतुः ॥

एवं तौ सहिता भूत्वा सर्वार्थेष्वेकनिश्चयौ। तिलोत्तमार्थे संक्रुद्धावन्योन्यमभिजग्मतुः ॥

(મહા૦ આદિ૦ ૨૧૪ શ્લો૦ ૨૨ થી ૨૬)

અર્થાત્–"તેઓ બન્ને કામાતુર થઇને તે સ્ત્રી પાસે ગયા અને બન્નેએ તેની ઇચ્છા કરી. સુંદે તે સુંદરીનો જમણો હાથ પકડયો અને ઉપસુંદે તેનો ડાબો હાથ પકડયો. બંને વરદાનવાળા હોવાથી અભિમાની, સામર્થ્યના ઘમંડથી છકેલા અને ધનરત્નોના અહંકારથી ઉન્મત્ત તો હતાજ; તેમાં વળી બન્ને દારૂના અને મનોવિકારના નિશામાં ચકચૂર હોવાથી ગાંડા જેવાજ બન્યા હતા; એટલે પછી એકબીજા તરફ ભવાં ચઢાવી લડવા લાગ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે, સુંદ અને ઉપસુંદ એ બન્ને ભાઇઓ એકબીજા સાથે બીજી દરેક બાબતોમાં સ્નેહભાવવાળા અને એકમત છતાં પણ તિલોત્તમાનેજ માટે ક્રોધાયમાન થઇ આપસમાં ઝગડો જમાવીને સંપૂર્ણ વિનાશ પામ્યા."

આ પ્રમાણે એકબીજાની સાથેની એકતાથી બળ વધે છે અને કુસંપથી બળ ઘટે છે.

આ કથા ભગવાન નારદમુનિએ પાંડવોને કહીને તેમને આપસમાં નહિ લડવાનો બોધ આપ્યો હતો. જુઓ, ઋષિમુનિઓ પણ રાક્ષસોનો ઈતિહાસ વાંચતા હતા અને તેમાંથી લેવા જેવો બોધ લઇને પોતાના આર્યવીરોને તે ઉપદેશતા હતા! અન્ય દેશોના અને અન્ય જાતિઓના ઈતિહાસ વાંચવાનું તથા શત્રુ પાસેથી પણ વિદ્યા મેળવવાનું મહત્ત્વ કેટલું બધું છે, તે આ ઉપરથી પણ પાઠક જોઇ શકશે.

અત્રે ખાસ જોવા જેવી વાત તો એ છે કે, સુંદ અને ઉપસુંદ નામના રાક્ષસોની કથા "આપસની એકતાનું પ્રતિપાદન" કરવામાટે આપેલી છે; અને મહાભારતની કથા કૌરવપાંડવોની "માંહોમાંહેની ફાટફુટ" અને તેનું નુકસાનજ વર્ણવવામાટે કહેલી છે. એકતાને લીધે રાક્ષસોનું બળ કેવું વધી ગયું હતું, અને ફુટને લીધે કેવો વિનાશ થયો હતો; તે ઉપરની કથાઓમાં–અર્થાત્ તપસ્વીઓની કથામાં તથા કૌરવપાંડવોની કથામાંથી સારી પેઠે જોઈ શકાય છે. કૌરવપાંડવોએ એક થઈને રાજ્ય કર્યું હોત તો તેઓ ત્રણે લોકને જીતી લેત; પરંતુ માંહોમાંહેની ફુટને લીધે આર્યજાતિનો કેવો વિનાશ થયો! આશા છે કે, અમારા વાચકો પણ એ વાત અત્રે ખાસ કાળજી ને વિચારપૂર્વક સમજી લેશે. આ વિષે એક ઉત્તમ ઉદાહરણ માર્કંડેય પુરાણમાં પણ આવેલું હોવાથી તેનો પણ સારાંશ અત્રે જોવો જોઇએઃ—

(ઝ) મહિષાસુરની હકીકત

देवासुरमभूद्युद्धं पूर्णमब्दशतं पुरा । महिषेऽसुराणामधिपे देवानां च पुरंदरे ॥
तत्रासुरैर्महावीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम्। जित्वा च सकलान्देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥

(માર્કંડેયપુરાણ અ. ૮૨, શ્લોક ૧–૨)

અર્થાત્–"પ્રાચીનકાળમાં દેવો અને અસુરોને સો વર્ષસુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. એમાં દેવોના સેનાપતિ ઇંદ્ર અને રાક્ષસોનો સેનાપતિ મહિષાસુર હતો. યુદ્ધને અંતે દેવોએ પૂરેપૂરી હાર ખાધી અને મહિષાસુર દેવોના રાજ્યનો સમ્રાટ થયો."

પરાજય થયા પછી દેવો નાસી છૂટ્યા અને શ્રીશંકર તથા શ્રીવિષ્ણુની પાસે ગયા. દેવોએ પોતાની સંપૂર્ણ હારની હકીકત વિષ્ણુભગવાનને કહી અને તેમની સમક્ષ પોતાની શોચનીય દશાનું વર્ણન કર્યું. એ વખતે ભગવાન શંકર અને વિષ્ણુની અંદરથી એક વિલક્ષણ તેજ બહાર આવ્યું. એ દિવ્ય તેજમાં સઘળા દેવોએ પોતપોતાનાં તેજનો થોડો થોડો ભાગ ભેળવ્યો. એનું વર્ણન આ પ્રમાણે છેઃ—

अतुलं तत्र तत्तेजः सर्व देवशरीरजम् । एकस्थं तदभून्नारी व्याप्तलोकत्रयं त्विषा ॥

(માર્કંડેય પુરાણ અ૦ ૮૨-૧૨)

અર્થાત્-" બધા દેવોનાં શરીરોમાંથી નીકળેલા તેજનું એકીકરણ થઇને એક અત્યંત તેજસ્વી સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઇ અને તેનું તેજ ત્રણે લોકમાં ફેલાયું."

આ તેજોમય સ્ત્રી-દેવીએ અસુરોને હરાવીને ફરીથી દેવોનું સામ્રાજ્ય શરૂ કર્યું.

અર્થાત્-માંહોમાંહેની ફુટને લીધે દેવોની હાર થઇ હતી; તે જ્યારે દેવોએ પોતાના તેજ અને વીર્યનું સંગઠન કર્યું, ત્યારેજ તેમનાથી રાક્ષસો હાર્યા. ઉપરના વર્ણનમાં દરેક દેવે પોતાનો તેજસ્વી ભાગ આપ્યો તથા સઘળા દેવોના તેજોનો એક મહાન "સંઘ" થયો; અને તે સંઘે રાક્ષસોને પૂરેપૂરા હરાવ્યા. આ વર્ણનનો અલંકાર દૂર કરવાથી કથાનું મૂળ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાશે.

જ્યારે દેવોમાં આપસમાં એકતા ન હતી; દરેક દેવ અથવા દેવોનો પ્રત્યેક ગણ (સમૂહ) કિંવા જાતિ પોતપોતાના અભિમાનમાં મસ્ત રહી જૂદીજ રહેતી હતી, ત્યારે તેઓ રાક્ષસો સામે ટકીજ શકતા નહિ. છેવટે જ્યારે દેવોએ એ ફાટફુટનું પરિણામ પ્રત્યક્ષ જોયું અને સંઘબળવિના જીવવુંજ અશક્ય થઇ પડયું, ત્યારેજ પછી તેમણે પોતાનો એક મહાન અભેદ્ય સંઘ રચ્યો; બધા દેવોએ પોતપોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ વાપરી અને પોતાના રાજ્યને બચાવવાનો તનતોડ પ્રયત્ન કર્યો. એથી દેવોમાં-અર્થાત્ તિબેટ (त्रिविष्टप) ના રહેવાસીઓમાં મહાસમર્થ સંઘબળ એકત્ર થતાં તેમનું બળ વધ્યું; અને તેથીજ તેઓ પાછા સ્વતંત્ર થઇ શકયા તથા પોતાના ગયેલા સામ્રાજ્યને પાછું મેળવી શકયા. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યાંસુધી માંહોમાંહે લડાઇટંટા ચાલ્યા કરશે, ત્યાંસુધી તો કૌટુંબિક સુખ કે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ થવી અશક્યજ છે.

દેવો અને અસુરોના સો વર્ષના યુદ્ધ(હન્ડ્રેડ ઇયર્સ વૉર)ના વર્ણનમાંથી આપણને એજ મહત્ત્વનો ઉપદેશ મળે છે. માટે હવે એટલો બોધ લઇને નીચેનો વેદમંત્ર જોઇએઃ—

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् । देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते ॥

(ઋગ્૦ ૧૦-૧૯૧-૨)

"હે સજ્જનો ! તમે (**संगच्छध्वं**) આપસમાં એકતા કરો; (**संवदध्वं**) આપસમાં ઉત્તમ ભાષણ કરો; પોતાનાં મનને સુસંસ્કારવાળાં કરો; અને જે રીતે પ્રાચીન જ્ઞાનીઓ પોતાના પ્રારબ્ધપર વિશ્વાસ રાખીને સંતુષ્ટ રહેતા હતા, તેજ રીતે તમે પણ સંતુષ્ટ રહો " તથા-

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः । समानमस्तु वो मनो यथा वः सु सहासति ॥

(ઋગ્૦ ૧૦-૧૯૧-૪)

"હે લોકો ! તમારો સંકલ્પ, તમારા હૃદયનો ભાવ, તમારૂં મન-અર્થાત્ તમારો સઘળો વ્યવહાર-સમાન એટલે કે સૌ સાથે હળતોમળતો થાઓ કે જેથી તમે એકતાપૂર્વક રહી શકો."

આ વેદનો ઉપદેશ ઉપર જણાવેલી એકતાનોજ બોધ આપે છે; અને તેજ વાચકોના મનમાં સંપૂર્ણરીતે ઠસાવવા માટે પૂર્વોક્ત ઐતિહાસિક કથાઓ તથા કાવ્યમય ઐતિહાસિક વર્ણનો કરેલાં છે. ઉપરની કથાઓ આ દૃષ્ટિએ વંચાય અને તપાસાય તો તો તે તે કથાઓનું રહસ્ય સહેલાઇથી સમજી શકાશે;અને મહાભારતના કાવ્યમય ઇતિહાસનું મહત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થશે.

આ લેખમાં (૧) બે તપસ્વી ભાઇઓની કથા, (૨) સુંદ અને ઉપસુંદની કથા અને (૩) મહિષાસુરના આખ્યાનનું વર્ણન ટુંકાણમાં દર્શાવ્યું છે; અને (૪) મહાભારતની કથા તો સૌને વિદિતજ છે. આ ચારે કથાઓની વિશિષ્ટતાઓ નીચે પ્રમાણે છેઃ-

(૧) તપસ્વી ભાઇઓની કથાઃ--બે તપસ્વી ભાઇઓને એકબીજા સાથે ઝગડો થયો

અને બન્નેને ત્રીજો આવી હજમ કરી ગયો.

(૨) **સુંદ અને ઉપસુંદની કથા**:–બે રાક્ષસ ભાઈઓ માંહોમાંહે પૂર્ણ એકતાથી રહેવાથી ત્રિલોકમાં વિજયી થયા; પરંતુ એકબીજા વચ્ચે ઝગડો થતાંજ તેમનો નાશ થયો.

(૩) **મહિષાસુરની કથા**:–દેવોમાં આપસમાં એકતા નહોતી, તેવે વખતે અસુર દેશના રાજા મહિષાસુરે દેવોના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરીને દેવોને હરાવ્યા. પછી દેવોએ પોતાની સંઘશક્તિ વધારીને સ્વતંત્રતા પાછી મેળવી.

(૪) **પાંડવ-કૌરવોની કથા**:–બે ભાઇ–કૌરવપાંડવોનો એકબીજા સાથે ઝગડો થયો અને આર્યજાતિના મુખ્ય વીરોનો નાશ થવાથી આર્યજાતિને ખૂબ નુકસાન થયું.

આ ચારે કથાઓ વાંચનાર ધ્યાનપૂર્વક વાંચશે તો તે તરતજ સમજી શકશે કે, (૧) આર્ય તપસ્વીઓમાં ઝગડો, (૨) આર્યરાજાઓમાં આપસની ફુટ, અને (૩) દેવોમાં સંઘશક્તિનો અભાવ વગેરે બાબતો ઉપરની કથાઓમાં વર્ણવેલી છે.

સાથે સાથે (૧) અસુરો અને રાક્ષસોમાં અપૂર્વ સંઘશક્તિ, (૨) બળ અને વીર્યમાં તેમની શ્રેષ્ઠતા, અને (૩) શરૂઆતમાં અસુરોનો ઘણેભાગે વિજય થવો, વગેરે વર્ણન છે.

પરંતુ આ ઉપરથી એ વખતના બધાજ આર્યો નકામા હતા અને બધા રાક્ષસો સારા હતા, એવું અનુમાન કરવા જેવું નથી; પણ આ વર્ણનનો ઉદ્દેશ જૂદોજ છે. જે મહાકવિ પોતાની જાતિના ઉદ્ધાર માટે મહાકાવ્ય રચે છે, તે ખાસ હેતુથીજ કથાઓ, આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરે છે. પોતાની જાતિની ઉન્નતિ શી રીતે થાય, તેમાં શા શા દોષ છે, પોતાના શત્રુઓમાં કયા કયા સદ્‌ગુણો છે,તેનો વિચાર કરીનેજ કવિ પોતાનું કાવ્ય લખે છે. વિશાળ મનવાળા વ્યાસભગવાન અસાધારણ કવિ અને અલૌકિક બુદ્ધિ તથા વિદ્વત્તાવાળા હતા; અને તેથીજ તેમણે પોતાના અપૂર્વ કાવ્યમાં–અર્થાત્ આ મહાભારતમાં–વિલક્ષણ ચાતુર્યપૂર્વક કથાઓનું ગુંથણ કર્યું છે. વાંચનાર મહાભારત વાંચવાની સાથેસાથે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા રહેશે, તો તો તરતજ તેમને તે કાવ્યનું રહસ્ય પણ સમજાશે.

(૮) ઉન્નતિનો રાજમાર્ગ

શત્રુજાતિના કરતાં અધિક સદ્‌ગુણસંપન્ન થવાય તો ઉન્નતિ થાય છે. **શત્રુઓનું બળ જે ખાસ ગુણોને લીધે વધેલું હોય છે, તે ગુણો આપણામાં લાવવા જોઈએ અને વધારવા જોઈએ; તથા આપણામાં જે દુર્ગુણોને લીધે નિર્બળતા આવતી હોય તેને દૂર કરવા, એ પણ ખાસ જરૂરનું છે.** આપણામાંના દુર્ગુણોને દૂર કરવાથી તથા ઘણા સદ્‌ગુણો પ્રાપ્ત કરવાથીજ ઉન્નતિ થઈ શકે છે.

તેથી મહાકવિ શત્રુના ગુણોનું વર્ણન વધારે સ્પષ્ટરૂપે કરે છે કે જેથી તે ગુણોની છાપ પોતાની જાતિના લોકોના અંતઃકરણ ઉપર સ્પષ્ટરૂપે પડે; અને પોતાની જાતિ તે શુભ ગુણોને ગ્રહણ કરી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે. સાથે સાથે તેઓ સ્વજાતિના દુર્ગુણો પણ જરા લંબાવીને વર્ણવે છે, કે જેથી સ્વજાતિના લોકો 'દુર્ગુણ શું?' તે પણ સમજે અને તે દુર્ગુણોને દૂર ફેંકી દઇ નિર્દોષ બનીને પોતાની ઉન્નતિ કરે.

શત્રુના ગુણ જોવા, તેમને અપનાવવા અને વધારવા; તથા સાથેસાથે પોતાના દોષ દૂર કરી ઉન્નતિ સાધવી, એજ ઉન્નતિનો સીધો રાજમાર્ગ છે. આ દૃષ્ટિએ પૂર્વોક્ત ચારે કથાઓમાં આર્યજાતિના દોષ અને અસુરજાતિના ગુણ વર્ણવેલા છે; તથા આ વર્ણનમાં કહેવાની વાત વાચકોના મનમાં ઠસી જાય તેટલા માટે તેમાં થોડીક અતિશયોક્તિ પણ કરેલી છે.

આર્યજાતિના વીર પુરુષોમાં ધૈર્ય, વીર્ય, શૌર્ય વગેરે વખાણવાલાયક ગુણોનું વર્ણન

મહાભારતમાં સર્વત્ર છેજ. જો આ વર્ણન ન હોત અને કેવળ સ્વજાતિના દોષોજ બતાવીને ગ્રંથ લખ્યો હોત, તો તો તે વાંચવાથી વાચકો નિરાશજ થાત; પરંતુ મહાભારત વાંચવાથી તો ઉત્સાહ વધેજ છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે, સ્વજાતિના દુર્ગુણ અતિશયોક્તિપૂર્વક વર્ણવવા છતાંયે તેને ગૌણ :સ્થાન આપેલું છે; અને સ્વજાતિની મહત્તા દર્શાવનારા ગુણોનું વર્ણન મુખ્યરૂપે કરેલું છે. આથીજ પાઠકોના મન ઉપર આ મહાભારતના વાંચનની અસર ઘણી ઉચ્ચ અને ઉદાત્ત થાય છે. અસ્તુ.

આ લેખમાં 'મહાભારત ગ્રંથ એકતાનો બોધ આપે છે' એ વિષેજ લખવામાં આવ્યું છે. પાઠકો એવી રીતે અન્યાન્ય કથાઓનો પણ વિચાર કરે અને વધુ બોધ મેળવે.

૧૦—સમ્રાટ્‌ના વધની કથા

સામાન્ય રીતે **આર્યધર્મશાસ્ત્રમાં "અરાજક"** લોકોનો સર્વત્ર નિષેધજ કરેલો છે. પુરાણોમાં "नाऽविष्णुः पृथिवीपतिः"—અર્થાત્ "વિષ્ણુનો અંશ ન હોય તો સમ્રાટપદ મળતું નથી" એમ કહીને રાજાની શક્તિનું ઘણુંજ ગૌરવ બતાવેલું છે. જો કે આ ગૌરવવિષે પુરાણોમાં સર્વત્ર લખેલું છે, છતાં પણ "રાજાની શક્તિ અનિયંત્રિત" છે, એવું કોઇપણ ગ્રંથમાં લખેલું નથી. વેદમાં પણ એમજ કહ્યું છે કેઃ—

राजा राष्ट्राणां पेशः । (ઋગ્વેદ ૭—૩૪—૧૧)

અર્થાત્—"રાજા, એ તો રાષ્ટ્રનું પોતાનું રૂપ છે—અર્થાત્ રાજ્યની પોતાનીજ સુંદરતા છે." આ મંત્રમાં રાજાને રાષ્ટ્રના શણગારરૂપે વર્ણવે છે. આવું વર્ણન હોવા છતાં પણ પુરાણોમાં અને ઇતિહાસોમાં દુષ્ટ રાજાઓનો સર્વત્ર નિષેધજ કરેલો છે; એટલુંજ નહિ પણ ઋષિઓએ પ્રસંગોપાત દુષ્ટ રાજાઓને વધ પણ કરેલો છે. આ વિષે વેનરાજાનું દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ છે.

(ક) વેનરાજાનો વધ

સ્વાયંભુવ મનુના વંશમાં અંગ નામનો એક રાજા હતો. તેનો પુત્ર વેનરાજા પિતાના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવ્યો. આ વેનરાજા ધર્મના નિયમોને અનુસરીને નહિ ચાલવાથી ઋષિઓએ એકઠા થઇને દર્ભાસ્ત્રથી તેનો વધ કર્યો; અને તેનો મોટો પુત્ર નાલાયક હોવાથી તેને રાજ્યગાદી નહિ આપતાં બીજા પુત્ર પૃથુને રાજ્યગાદીએ બેસાડયો. આ કથા મહાભારત, હરિવંશ, વિષ્ણુપુરાણ, પદ્મપુરાણ વગેરેમાં વિસ્તારપૂર્વક આવે છે.

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, ઋષિમુનિઓ સમ્રાટને ઘણુંજ માન આપતા હતા; પરંતુ જો તે નાલાયક નીકળે તો તેનો વધ પણ કરતા, અને જે રાજ્યગાદીને લાયક હોય તેનેજ ગાદીએ બેસાડતા હતા. એજ નિયમ પ્રમાણે વેનના નાલાયક મોટા પુત્રને રાજ્યગાદી નહિ આપતાં બીજા પુત્રને આપવામાં આવી.

નાલાયક રાજાને આવી રીતે સજા કરવામાં કોઇ પણ સજ્જનને મતભેદ હોઇ શકે નહિ. કેમકે રાજા ભલેને ગમે તે હોય, તોપણ તેને ખાસ કાર્યને ખાતરજ રાજ્યગાદીએ રાખવામાં આવે છે; અને તે કાર્ય બજાવે ત્યાંસુધીજ તે રાજ્યગાદીપર રહેશે. તે પોતાનું કર્તવ્ય તજશે ત્યારથી તેને રાજ્યગાદીપર રહેવાનો અધિકારજ નહિ રહે. વેદમાં એજ હેતુથી રાજ્યાભિષેકપ્રસંગના મંત્રોમાં કહ્યું છે કેઃ—

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वमिमाः प्रदिशः पंच देवीः ।
वर्ष्मन्राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भजा वसूनि ॥ (અથર્વ૦ ૩—૪—૨)

"હે રાજન્! રાજ્યને માટે (विशः) પ્રજાઓ (त्वां वृणतां) તનેજ સ્વીકારો. પાંચે

દિશાઓમાં રહેનારી સઘળી પ્રજાઓ તારો સ્વીકાર કરો. તે પ્રજાઓની અનુમતિથીજ તું રાજ્યારોહણ કર અને (उग्रः) શૂરવીર થઇને બધી પ્રજાઓને (वसूनि विभज) ધનનો યોગ્ય હિસ્સો આપ ” તથા–

ध्रुवाय ते समितिः कल्पतामिह ॥ (અથર્વ૦ ૬–૮૮–૩)

“હે રાજન્! તને કાયમ રાખવાને માટે (इह)આ રાષ્ટ્રમાં (समितिः)રાજસભા તને મદદ કરો. ”

આ ઉપદેશ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, વૈદિક ધર્માનુસાર જનતાના મતને અનુકૂળ ચાલતાં સુધીજ તે રાજા રાજ્યગાદીપર રહી શકે છે; અને તે પ્રજામતથી વિરુદ્ધ ચાલે, ત્યારે તેને પદભ્રષ્ટ પણ કરી શકાય છે. કેટલાય આર્ય રાજાઓ આવી રીતે પ્રજાવિરોધનેજ કારણે નાશ પામ્યા હતા અને તેમનો તે નાશ પૂરેપૂરો ધર્માનુસારજ હતો.

પરંતુ આ વેનરાજાનો વધ કરનારા ઋષિમુનિઓને કોઇપણ ઇતિહાસકારે “અરાજક” કહ્યા નથી. હાલ યૂરોપમાં પાશવી (જંગલી) સભ્યતા વધી જવાથી ત્યાં અરાજકતાનો પણ પંથ શરૂ થયો છે. પૂર્વોક્ત ઋષિમુનિઓનો એવો તો જરાપણ આશય ન હતો; પરંતુ તે છતાં યૂરોપના જેવાંજ અરાજકોનાં કાવત્રાં મહાભારતમાં પણ જણાય છે. આ લેખમાં હવે વિષે વિશેષ વિચાર કરીશું. જુઓઃ–

(ખ) અરાજકોનું કાવત્રું

ભારતવર્ષમાં સર્પ નામની એક જાતિ રહેતી હતી, એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે. સર્પજાતિની સ્ત્રીઓનાં આર્યોસાથે લગ્ન થતાં હતાં, એનાં પણ અનેક ઉદાહરણ મહાભારતમાં છે. દિગ્વિજયી આર્યજાતિએ સર્પજાતિને હરાવવાથી તે લગભગ પરતંત્ર અને કંઇપણ અધિકાર-વિનાની થઇ ગઇ હતી. મહાભારતના પહેલાંના કાળની આ ઘટના મહાભારત કાવ્યમાં સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે.

સર્પજાતિની સ્ત્રીઓ આર્યપુરુષો સાથે પરણી શકતી હતી, પરંતુ આર્યસ્ત્રીઓ સર્પ-પુરુષો સાથે પરણતી ન હતી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, સર્પજાતિની રાજકીય સ્થિતિ ઘણીજ ખરાબ થઇ ગઈ હતી;અને તેથીજ સર્પજાતિની સ્ત્રીઓને આર્યજાતિના પુરુષોસાથે પરણવાથી જે લાભ થતા હતા, તે આર્યસ્ત્રીઓને સર્પપુરુષો સાથે પરણવાથી નહોતા થતા.

પરતંત્ર જાતિની સ્ત્રીઓ સ્વજાતિને પરતંત્ર કરનાર દિગ્વિજયી જાતિના પુરુષો સાથે શરીરસંબંધ બાંધવામાં પોતાનું હિત માનવા લાગે, એ તો પરાજિત અને પરતંત્ર જાતિની અધોગતિની હદજ બતાવે છે. આવી સ્થિતિ થયા પછી તે પરતંત્ર પ્રજાએ કોઇપણ પ્રકારે ઉન્નતિની આશા રાખવીજ નહિ. સ્ત્રીઓમાંથી સ્વાભિમાન નાશ પામતાં જાતીયતાની કલ્પના પણ માતાઓનાં શુદ્ધ અંતઃકરણોમાંથી નીકળી જાય છે; અને તેમ થયું એટલે પછી તેમનાં સંતાન પણ એવાંજ સ્વાભિમાનશૂન્ય થવાનાં એમાં શંકાજ શી રાખવી ! તેથીજ પાંડવોના દિગ્વિજય પછી સર્પજાતિની જે અધોગતિ થઇ હતી, તેમાંથી તે જાતિ હજુસુધી પણ ઉઠી શકી નથી. વાંચકોએ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે, સર્પજાતિની દાસ્યવૃત્તિની આ પરાકાષ્ઠાજ હતી.

ઘણે ભાગે અરાજકો “દબાયલી જાતિ” માંથીજ પેદા થાય છે. જ્યારે ન્યાયના અને ધર્મમાર્ગે ઉન્નતિ કરવાના સઘળા માર્ગ બંધ થઇ જાય છે, જ્યારે વિજયી લોકો દબાયલી પ્રજાની ઉન્નતિના માર્ગો ચારેબાજુથી બંધ કરી દે છે; ત્યારે નવજુવાનોમાં અરાજકતાનાજ વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે નવજુવાનો વિજયી જાતિના મુખ્ય વીરો અને રાજાઓનાં ખૂન કોઇ પણ રીતે કરવાને તૈયાર થાય છે. સર્પજાતિના અરાજક યુવકોએ પણ આ પ્રમાણે-

જ કર્યું અને તેમણે આર્યસમ્રાટ્ રાજાધિરાજ પરિક્ષિતનો રાજગૃહમાંજ વધ કર્યો ! !

(ગ) સમ્રાટ્ પરિક્ષિતનો વધ

સર્પજાતિના નવયુવકો રાજા પરિક્ષિતના દરબારમાં સંન્યાસીઓના વેશમાં દાખલ થયા. તપસ્વી સાધુ સંન્યાસીઓને આર્ય રાજાઓના મહેલોમાં જવાનો કદી પ્રતિબંધ ન હતો, તેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ–

जगाम तक्षकस्तूर्णं नगरं नागसाह्वयम् ॥
अथ शुश्राव गच्छन्स तक्षको जगतीपतिम् । मंत्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः ॥
स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिवः । मया वंचयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति ॥
ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत्स भुजंगमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः ॥

॥ तक्षक उवाच ॥

गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् ॥

॥ सौति उवाच ॥

ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजंगमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानापः फलानि च ॥
तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्यवान् । कृत्वा तेषां च कार्याणि गम्यतामित्युवाचतान् ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૪૩ શ્લોક ૨૧ થી ૨૭)

અર્થાત્–"તક્ષક સર્પે હસ્તિનાપુર આવતાં રસ્તામાં સાંભળ્યું કે,રાજા અનેક રીતે સુરક્ષિત છે. ત્યારે તે વિચારવા લાગ્યો કે, હવે તો કપટથીજ રાજાને ઠગવો પડશે. ત્યારપછી તક્ષક સર્પે, તેના સાથીઓને તપસ્વીનાં રૂપ ધારણ કરી ફળ, દર્ભ તેમજ જળ વગેરે લઇને રાજા પાસે જવા કહ્યું; અને સાથેસાથે સાવધાન રહેવાની પણ સૂચના કરી કે, ગભરાઇ જશો નહિ. કોઇપણ કામને બહાને રાજા પાસે જઈને તેને ફળફૂલ તેમજ જળ આપજો. સર્પોએ તક્ષક સર્પની આજ્ઞા પ્રમાણે કર્યું અને રાજાને ફળફૂલ તથા જળ આપ્યાં. મહાપરાક્રમી રાજા પરિક્ષિતે તે સઘળું ગ્રહણ કર્યું અને તેમનું કાર્ય પૂરૂં થયા પછી તેમને જવાની આજ્ઞા આપી."

આ શ્લોકોમાં સર્પજાતિના અરાજકોના કાવત્રાનો ઠીકઠીક પત્તો મળે છે. (૧) સર્પજાતિના કેટલાક નવયુવકો આર્ય સંન્યાસીઓના જેવો વેશ ધારણ કરે છે, (૨) રાજાને મળવાને અને આશીર્વાદ આપવાને બહાને રાજદરબારમાં જવા ધારે છે, (૩) રાજદરબારમાં આ કપટી સાધુઓ દાખલ થાય છે, (૪) આર્યરાજા તે સંન્યાસીઓ ઉપર કોઇપણ પ્રકારનો શક લાવતો નથી. પરંતુ તે સાધુઓમાંજ એક મુખ્ય "અરાજક સર્પ" હતો. બીજા કપટી સંન્યાસીઓ ફળ વગેરે રજુ કરીને ચાલ્યા ગયા, પણ તે તો ત્યાંજ ભરાઇ રહી યોગ્ય સમયની રાહ જોવા લાગ્યો. એટલામાં સંધ્યાકાળ થવા આવ્યો અને સાયંસંધ્યોપાસન વગેરે માટે રાજદરબાર બરખાસ્ત થવાની ગરબડ થઈ રહી હતી,એવામાં એકાએક તે અરાજક સર્પ આગળ આવ્યો અને તેણે સમ્રાટ્ પરિક્ષિતનો વધ કર્યો.

वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशत्पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૪૩ શ્લોક ૩૭)

" અરાજક સર્પે સ્વશરીરથી મહારાજા પરિક્ષિતને એકદમ ઘેરી લઇને મોટીગર્જનાપૂર્વક તેને દંશ કર્યો. "

અર્થાત્–આ વધ કોઇપણ હાથયારથી નહોતો થયો, પરંતુ સમ્રાટ્‌ને પૃથ્વી ઉપર પછાડીને તેનું ગળું દબાવી મારી નાખ્યો હતો. સર્પજાતિના નવયુવકોમાં આર્યરાજાઓ ઉપર એટલું બધું વેર હતું કે, તેઓ આર્યરાજાઓનાં ગળાં દાબીને અથવા પોતાના મુખથી કરડીને પણ તેમના જાન લેવાને તૈયાર થતા હતા. એમ શામાટે થયું ? આર્યરાજાઓએ સર્પજાતિ ઉપર એવો શો ભયંકર અત્યાચાર કર્યો હતો ? તે વિચારવા જેવું છે. તે જોવા

પહેલાં એક–બે બાબતો પ્રથમ જાણવાની જરૂર છે; અને તે નીચે પ્રમાણે છેઃ–

(ઘ) રાજાના મૂર્ખ મંત્રીઓ

ते तथा मंत्रिणो दृष्ट्वा भोगेन परिवेष्टितम् । विषण्णवदनाः सर्वे रुरुदुर्भृश दुःखिताः ॥
तं तु नादंतत: श्रुत्वामंत्रिणस्ते प्रदुद्रवः । (મહા૦ આદિ૦ ૪૪ શ્લો૦ ૧–૨)

"એવી રીતે રાજાને ઘેરાયેલા જોઇને મંત્રીઓ ઘણા દુઃખી થઇને તથા ખેદયુક્ત મોઢું કરીને રડવા લાગ્યા અને પછી ગર્જનાના અવાજ સાંભળીને બધા નાસવા લાગ્યા."

જુઓ! આ દરબારના મંત્રીઓ છે! રાજાના શરીર ઉપર શત્રુનું આક્રમણ થયું છે; તે અરાજક નવયુવક રાજાનું ગળું દાબી રહ્યો છે; એવું જોવા છતાં પણ તે મંત્રીઓ માત્ર રડે છે અને નાસી રહ્યા છે! કોઇ એક પણ પોતાની તલવાર તેના ઉપર ચલાવતોજ નથી. બુદ્ધિહીનતાની આથી વધારે પરાકાષ્ઠા શું હોઇ શકે? આવા દુર્બળ મંત્રીઓ હોય ત્યાં રાજા જીવતો નજ રહી શકે; અને સામ્રાજ્ય પણ વધારે ટકી શકે નહિ. પાંડવો પછી બીજી-જ પેઢીએ આટલું અધઃપતન થયું હતું, તે અત્રે વિચારપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવું જોઇએ.

ઉપર પ્રમાણે સર્પજાતિના એક અરાજક નવયુવકે રાજાને મુખથી કરડીને તેનો જીવ લીધો, અને પછી તે નાસી ગયો! આર્ય રાજધાનીમાં તેને કોઇએ પકડયો પણ નહિ, એવી વ્યવસ્થા એ સમયે હસ્તિનાપુરમાં હતી! આવી અંધાધુંધી કોઈપણ રાજ્યધાનીમાં હોય તો તે સામ્રાજ્ય શી રીતે આગળ વધી શકે? કમમાં કમ જાગૃત રહીને આત્મરક્ષણ કરવાની શક્તિ તો તેનામાં જોઇએજ ને!

(ચ) અરાજક કાવત્રાની ખબર

અરાજક સર્પોના કાવત્રાની રાજાને સાત દિવસથી ખબર હતી; અને સમ્રાટ્ પોતાનું રક્ષણ પણ કરતો હતો. એવો રક્ષણનો પ્રબંધ હોવા છતાં પણ કપટી સર્પ–સંન્યાસીઓ દરબારમાં દાખલ થઇ શકે છે; રાજાની પાસે જાય છે, અને તેમનામાંનો એક રાજાના શરીર ઉપર હુમલો કરે છે તથા તેનો નાશ કરે છે. આ વાત ખાસ ધ્યાનપૂર્વક તપાસીશું તો ભારતીય સમ્રાટોની કૌશલ્યહીનતાજ દેખાઇ આવશે. પોતાનો વધ કરવામાટે કેટલાકો કાવત્રું કરે છે, તે જાણવા છતાં પણ સાધુ, સંન્યાસી વગેરે ગમે તેને પણ પરીક્ષા કર્યાવિના દરબારમાં દાખલ થવા દેવા, એ કૌશલ્યહીનતાજ બતાવી આપે છે.

અરાજક સર્પોના કાવત્રાની ખબર ઋષિમુનિઓના નવયુવકોને પણ હતી. એક ઋષિકુમારે પહેલેથીજ કહી દીધું હતું કે, "આજથી સાતમે દિવસે એક સર્પ આવીને પરિક્ષિત રાજાનો નાશ કરશે." જુઓઃ–

तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षक पन्नगेश्वर: । सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति ॥
द्विजानामवमंतार कुरूणामयशस्करम् ॥ (મહા૦ આદિ૦ ૪૧ શ્લોક ૧૪)

અર્થાત્–"ક્રોધાયમાન તક્ષકસર્પ, બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર અને કુરુકુળના કલંકરૂપ તે પાપી રાજાને સાત દિવસમાં યમને ઘેર પહોંચાડશે."

ઋષિકુમારના આ શબ્દો અરાજકોના કાવત્રાની વાત સ્પષ્ટપણે બતાવી આપે છે. નવયુવકોમાંના કેટલાએકોને આ વાતની ખબર હતી, એમ આ ઉપરથી જણાય છે. સમ્રાટ્-ના નાશનો વખત પણ લગભગ નક્કી જેવોજ હતો. ઉપલા ઋષિકુમારના શબ્દોમાં સમ્રાટ્ પરિક્ષિતને માટે "(૧) પાપી, (૨) બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર, અને (૩) કુરુકુળને કલંક લગાડ-નાર" એ ત્રણ વિશેષણો છે. એમાં પણ કંઇક ભાવ હશેજ ને! પરિક્ષિતરાજાએ પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપવાના કારણેજ એક શમીક નામના શાંત તથા મૌનવ્રતવાળા તપસ્વીના

ગળામાં મરેલો સર્પ લટકાવ્યો હતો. જે રાજા પોતાના પ્રશ્નનો જવાબ ન મળવાને ખાતર-જ મૌનવ્રતધારી તપસ્વીનું આવું અપમાન કરે છે, તેને માટે બ્રાહ્મણોમાં આદરભાવ પણ ક્યાંથીજ હોય ! ઉપરોક્ત બ્રાહ્મણકુમારે પરિક્ષિતને એજ કારણથી ઉપલાં વિશેષણો લગાડ્યાં છે—અર્થાત્‌ પરિક્ષિતના રાજ્યમાં અરાજક નવયુવકોનાં કાવત્રાં વધી ગયાં હતાં અને બ્રાહ્મણ-સમાજમાં પણ તેના પ્રત્યેનો આદરભાવ ઓછો થયો હતો. જો કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો તેનો અનાદર વ્યક્ત કરતા ન હતા, પણ કુમારો તો ઉપર પ્રમાણે બોલવામાં સંકોચ રાખતા ન હતા. તે વખતે આવી સ્થિતિ હતી.

ઋષિકુમારનું કહેવું તેના પિતા શમીકઋષિના જાણવામાં આવ્યું, ત્યારે તે તપસ્વીને મહાદુઃખ થયું;અને તેમણે સમ્રાટ્‌ પરિક્ષિતને પોતાનું રક્ષણ કરવાની સૂચના આપી. આ સૂચના પ્રમાણેજ સમ્રાટ્‌ પોતાનું રક્ષણ કરતો હતો; પરંતુ મૂર્ખ મંત્રીઓની કૌશલ્યહીનતાને લીધે ઉપર પ્રમાણે અરાજક નવયુવકથી તે માર્યો ગયો. આ રીતે સર્પજાતિના એક અરાજક નવ-યુવકે આર્યસમ્રાટ્‌ પરિક્ષિતનો નાશ કર્યો.

(છ) આ પહેલાં પણ એકવાર થયેલો પ્રયત્ન

આર્યરાજાનો વધ કરવાના પ્રયત્નો સર્પજાતિઓએ અનેકવાર કર્યા હતા. આ તેમનો છેલ્લો પ્રયત્ન હતો અને આ છેલ્લા પ્રયત્નમાં સર્પજાતિના યુવકની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. આ પહેલાં જે જે પ્રયત્નો કર્યા હતા તેમાં તો તેને નિષ્ફળતાજ મળી હતી. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે, પરિક્ષિતરાજા આત્મરક્ષણ કરવા સમર્થ ન હતો, જ્યારે તેના પૂર્વજોમાં આત્મરક્ષણ કરવા ઉપરાંત સામ્રાજ્ય વધારવાની શક્તિ પણ હતી. સર્પજાતિના નવયુવકોનાં કાવત્રાં એ અગાઉ પણ ચાલુજ હતાં;પરંતુ આર્યોની વીરતા વિશેષ હોવાથી તે અરાજકો તેમને કંઇપણ નુકસાન કરી શક્યા ન હતા. પછી જ્યારે આર્યરાજાઓમાં વીરત્વની ઉણપ અને ભોગ-વૃત્તિ પ્રાધાન્ય ભોગવવા લાગી, ત્યારેજ અરાજકો સફળ થવા પામ્યા. ઘણે ભાગે અરાજકોનાં હથિયારોના પ્રયોગ આવા દુર્બળ રાજાઓ ઉપરજ ચાલે છે. હવે ત્યાર પહેલાંનાં કાવત્રાંવિષે પણ થોડુંક વર્ણન જોવું જોઇએ.

અર્જુન અને કર્ણનું યુદ્ધ થતી વખતે એક અરાજક સર્પ—નવયુવક અર્જુનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી કર્ણને મદદ કરવામાટે તેની પાસે ગયો હતો અને ખાસ જાતનાં બાણો પણ તેણે વીર કર્ણને આપ્યાં હતાં. જુઓ:—

ततस्तु पातालतले शयानो । नागोऽश्वसेनः कृतवैरोऽर्जुनेन॥
अथोत्पपातोर्ध्वगतिर्जवेन । संदृश्य कर्णार्जुनयोर्विमर्दम् ॥
अयं हि कालोऽस्य दुरात्मनो वै पार्थस्य वैरप्रतियातनाय ।
संचिंत्य तूर्णं प्रविवेश चैव कर्णस्य राजन् शररूपधारी ॥(કર્ણપર્વ અ૦ ૯૦ શ્લોક૧૨થી ૧૪)

અર્થાત્—"અર્જુનની સાથે વેર કરનારો પાતાળ દેશનો સર્પજાતિનો અશ્વસેન નામે એક માણસ કર્ણ અને અર્જુનનું યુદ્ધ જોઇને વેગપૂર્વક ઉપર આવ્યો. અર્જુનનો બદલો વાળવાનો આજ ઉત્તમ સમય છે, એમ ધારીને તે કર્ણના ભાથામાં દાખલ થયો."

આ વર્ણનથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, અર્જુન સાથે વૈર રાખનારા સર્પો હતા. અર્જુનનો નાશ કરવાની તક મળવાની તે અરાજક સર્પો વાટ જોતા હતા. કર્ણ અને અર્જુન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું જોઇને તે વખતનો લાભ લેવાનો તે અરાજક સર્પોએ નિશ્ચય કર્યો.

વાચક જોઈ શકશે કે, આ અરાજક યુવકો કેવા ચતુર હતા. તેઓ ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વીરો સાથે મળી જઇને અર્જુનનો નાશ કરવા તૈયાર થયા નહિ; કેમકે તેઓ સારી રીતે

જાણતા હતા કે, ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરે વૃદ્ધ મહારથીઓ અર્જુનનો નાશ કદી કરવાના નથી અને તેમની સાથે ભળવા જતાં પોતાનોજ નાશ થશે.

અર્જુનનો વધ કરવા કર્ણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતો હતો અને કેટલાંય વર્ષોથી પ્રયત્ન કરતો હતો; તેથી તેની સાથે મળી જતાં સર્પોને મુશ્કેલી નડે તેમ ન હતું. આજ કાર્યમાટે કર્ણે વિશિષ્ટ પ્રકારનાં હથિયારો એકઠાં કર્યાં હતાં અને કૌરવો પાસે કર્ણના જેવો અર્જુનનો કટ્ટો શત્રુ કોઈજ હતો નહિ. આથી તેટલાજ વેરવાળા સર્પયુવકો કર્ણ પાસે આવ્યા અને કર્ણ સાથે મળી જઇને અર્જુનનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. આ સર્પો અનેક પ્રકારનાં ઝેરી બાણો લાવ્યા હતા અને તે બાણો તેમણે કર્ણના ભાથામાં મૂકી દીધાં હતાં. આ બાણોથી અર્જુનનો વધ થાય એવી તેમની ઈચ્છા હતી.

તેમાંથી એક બાણ કર્ણે છોડયું, પરંતુ તે અર્જુનના મુકુટ ઉપર વાગ્યું. એ બાણમાં એવો મસાલો ભરેલો હતો કે તેને લીધે અર્જુનનો મુકુટજ બળી ગયો ! જુઓ:—

स सायकः कर्णभुजप्रसृष्टो हुताशनार्कप्रतिमो महार्हः ।
महोरगः कृतवैरोऽर्जुनेन किरीटमाहृत्य ततो व्यतीयात् ॥
तं चापि दग्ध्वा तपनीय चित्रं किरीटमाकृष्य तदर्जुनस्य ।
इयेष गंतुं पुनरेव तूर्णं दृष्टश्च कर्णेन ततोऽब्रवीत्तम् ॥ (કર્ણપર્વ અ૦ ૯૦ શ્લોક ૪૩-૪૪)

"કર્ણે છોડેલું તે બાણ અર્જુનના મુકુટમાં વાગવાથી તે મુકુટ બળી ગયો !" આવી જાતના ઘણાજ ઝેરી મસાલાથી તે બાણો તૈયાર કરેલાં હતાં. જો આ બાણ શરીર ઉપર વાગ્યું હોત તો શરીર પણ આ રીતે સળગીજ જાત ! અરાજક યુવકોની આ કપટનીતિ આવી ભયંકર હતી; પરંતુ આ વખતે તો અર્જુન બચ્યો. ફરીથી તે અરાજક સર્પ કર્ણની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કેઃ-

मुक्तस्त्वयाऽहं त्वसमीक्ष्य कर्ण शिरोहृतं यन्न मयाऽर्जुनस्य ।
समीक्ष्य मां मुंच रणेत्वमाशु हंताऽस्मि शत्रुं तव चात्मनश्च ॥(કર્ણપર્વ અ૦૯૦શ્લોક ૪૫)

અર્થાત્–"હે કર્ણ ! પહેલીવાર તેં બરાબર તાકયા સિવાય બાણ છોડયું તેથી તે માથામાં નહિ વાગતાં મુકુટમાં વાગ્યું. હવે ફરીથી આ બાણ એવું તાકીને ચલાવ, કે જેથી તારા અને મારા બન્નેના શત્રુ–અર્જુનનો વધ આબાદ રીતે થાય." આ ભાષણ સાંભળીને કર્ણને મહાક્રોધ ચઢયો. કર્ણ જેવા અદ્વિતીય વીરને આ યુવકે કહ્યું કે:–"પહેલીવાર બરાબર તાકયા સિવાય બાણ ચલાવ્યું; હવે બરાબર તાકીને ચલાવ." આ શબ્દો કોઇ પણ વીરને અપમાનકારકજ લાગે; અને આત્માભિમાની કર્ણને તો તે અસહ્યજ થઇ પડયા. તે કઠોર શબ્દો સાંભળીને કર્ણે પૂછયું કે:–"તું કોણ છે ?" તેણે જવાબ આપ્યો કે:—

नागोऽब्रवीद्विद्धि कृतागसं मां पार्थेन मातुर्वधजातवैरम् ॥ (મહા૦ કર્ણ૦ ૯૦-૪૬)

"મારી માતાનો વધ કરવાથી અર્જુને મારો મહા અપરાધ કર્યો છે, તેથી હું અર્જુનનો બદલો લેવા ઇચ્છું છું." આ સાંભળીને આત્માભિમાની વીર કર્ણ વીરગર્જનાથી બોલ્યો કે:—

न नाग कर्णोऽद्य रणे परस्य बलं समास्थाय जयं बुभूषेत् ॥ (મહા૦ કર્ણ૦ ૯૦-૪૭)

"હે સર્પ ! વીર કર્ણ બીજાની શક્તિથી વિજય પ્રાપ્ત કરવા નથી ઇચ્છતો." અર્થાત્ આર્યજાતિના શત્રુની મદદથી કર્ણ આર્યવીરનો વિનાશ કરવા ઇચ્છતો નથી. કર્ણમાં પોતામાંજ પોતાના શત્રુને હરાવવા જેટલી તાકાત છે. કર્ણનું આવું ભાષણ સાંભળીને અરાજક સર્પયુવક હતાશ થઇ,કર્ણની મદદની આશા છોડી દઇને જાતેજ અર્જુનનો બદલો લેવા તત્પર થયો.

इत्येवमुक्तो युधि नागराजः कर्णेन रोषादसहंस्तस्य वाक्यम् ।

स्वयं प्रायात्पार्थवधाय राजन् कृत्वा स्वरूपं विजिघांसुरुग्रः ॥
ततः कृष्णः पार्थमुवाच संख्ये महोरगं कृतवैरं जहि त्वम् ॥ (મહા૦ કર્ણ૦ ૯૦-૪૯-૫૦)

"કર્ણનું આવું ભાષણ સાંભળીને તે સર્પ જાતેજ અર્જુનનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરીને અર્જુનના તરફ દોડયો. આ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું કે, હે અર્જુન! આ સર્પ તારા ઉપર હુમલો કરવા આવે છે, માટે તે વૈરીનો તું નાશ કર."

આટલી હદસુધી સર્પકુમારો અને અર્જુનને વૈર હતું અને આવી રીતે નવયુવકો બદલો લેવામાટે પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ અર્જુન વગેરે અદ્વિતીય પ્રતાપી હોવાથી તેમની ઇચ્છા ફલિભૂત થતી નહોતી. આ રીતે અહીં પણ ઉપલા અરાજક સર્પનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. કર્ણે તેને મદદ કરવાની ના પાડી તેથી તે જાતેજ અર્જુન તરફ દોડયો, પણ અર્જુને તેને એકજ બાણથી યમરાજને ત્યાં મોકલી દીધો!

(જ) સર્પો અરાજક શામાટે થયા?

પ્રશ્ન એ થાય છે કે, સર્પજાતિને આર્યરાજાઓ સાથે આટલું બધું વૈર શામાટે હતું? આર્યરાજાઓએ સર્પજાતિ ઉપર એવા શા અત્યાચારો કર્યા હતા કે સર્પજાતિના લોકો રાજાનો વધ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરતા હતા? આનો જવાબ મહાભારતના લેખકજ આપે છેઃ-

योऽसौ त्वया खांडवे चित्रभानुं संतर्पयानेन धनुर्धरेण ।
वियद्गतो जननीगुप्तदेहो मत्त्वैकरूपं निहताऽस्य माता ॥
स एष तद्वैरमनुस्मरन्वै त्वां प्रार्थयत्यात्मवधाय नूनम् । (મહા૦ કર્ણ૦ ૯૦-૫૨-૫૩)

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, "હે અર્જુન! ખાંડવવન બાળતી વખતે તેં આ સર્પની માતાનો નાશ કર્યો હતો. તે સર્પિણીનો પુત્ર આ અશ્વસેન તે વૈર યાદ કરીને જાણે પોતાનો પણ વધ કરાવવા માગતો હોય એમ જણાય છે."

સર્પના ભાષણમાં પણ એજ વાત છે. દિગ્વિજયી અર્જુને ખાંડવવન બાળતી વખતે જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તેજ કારણથી સર્પજાતિ આર્યો ઉપર અને ખાસ કરીને અર્જુનના વંશજો ઉપર ઘણું વૈર રાખતી હતી. અર્જુને ખાંડવવનમાં શું કર્યું હતું, તે પણ હવે આપણે જોવું જોઇએ. તેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છેઃ-

(ઝ) અર્જુને ખાંડવવનને બાળવું

પંજાબ પ્રાંતના ઇંદ્રપ્રસ્થ અને ખાંડવપ્રસ્થ નામે બે વિભાગ હતા. દિલ્હીની પાસેનો ભાગ ઇંદ્રપ્રસ્થ કહેવાતો તેમાં વસ્તી થઈ હતી અને નગરો વગેરે વસ્યાં હતાં. ખાંડવપ્રસ્થમાં એક બહુ ભારે જંગલ હતું. તેનો લગભગ બસો-ત્રણસો માઈલનો વિસ્તાર હતો. તે વખતે તે વન ઉપર તિબેટવાસી દેવસમ્રાટ્ ઇંદ્રનો અધિકાર હતો; અને તેના અધિકાર નીચે અસુર, દાનવ, રાક્ષસ, સર્પ વગેરે જાતિઓ ત્યાં રહેતી હતી.

અર્જુનને આર્યોની વસ્તી ત્યાં થાય તો સારૂ, એવો વિચાર આવ્યો; પરંતુ ત્યાં રહેવાનું કામ સહેલું ન હતું. અસુર અને રાક્ષસો તરફથી ત્યાં અનેક પ્રકારનાં કષ્ટો થવાનો સંભવ હતો; તેથી અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે વિચાર કરીને નક્કી કર્યું કે, આ ખાંડવવનને આગ લગાડવી. તે નિશ્ચય પ્રમાણે તેમણે તે વનને ચારે બાજુથી આગ લગાડી અને નાસી જવાના માર્ગો હતા, ત્યાં ત્યાં પોતે હથિયારબંધ સજ્જ થઇને ઉભા રહ્યા. આથી તેમાં ઘણીએ જાતિઓ બળી મરી. જેમણે પણ તેમાંથી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેઓ અર્જુન વગેરે વીરોનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી માર્યા ગયા. આ રીતે અર્જુને ખાંડવવનમાં રહેનારી સઘળી જાતિઓનો ક્રૂરતાપૂર્વક નાશ કર્યો હતો.

ખાંડવવન પંદર દિવસસુધી બળ્યાજ કર્યું, તે ઉપરથી પણ તે વનના વિસ્તારનો ખ્યાલ આવી શકશે. એવા વિશાળ વનમાં કેટલી જાતિઓનો નાશ થયો હતો તેનો કંઇ હિસાબજ નથી. તેનું વર્ણન પાઠક આદિપર્વના અંતિમ ભાગમાં જોઇ શકશે. અત્રે તેનો નમુનોજ આપીએ છીએઃ—

तौ रथाभ्यां रथिश्रेष्ठौ दावस्योभयतः स्थितौ । दिक्षु सर्वासु भूतानां चक्राते कदनं महत् ॥
समालिंग्य सुतानन्ये पितॄन्भ्रातॄनथाऽपरे । त्यक्तुं न शेकुः स्नेहेन तत्रैव निधनं गताः ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૮ શ્લોક ૧ અને ૬)

અર્થાત્—"વન બળતું હતું ત્યારે એક બાજુ અર્જુન અને બીજી બાજુ શ્રીકૃષ્ણ રહ્યા હતા અને ત્યાંનાં રહેનારાં મનુષ્યોનો નાશ કરતા હતા. કોઇએ પિતાને, કોઇએ બાળકને અને કોઈએ ભાઇને વળગીને પોતાનાં રહેવાનાં સ્થળોમાંજ પ્રાણ છોડયા; પણ સ્નેહવશાત્ તેઓ તેમને છોડી શકયાં નહિ." આ સંહારનું વર્ણન દેવોના દૂતોએ ભગવાન ઇંદ્ર પાસે નીચે પ્રમાણે કર્યું હતુંઃ—

किं न्विमे मानवाः सर्वे दह्यन्ते चित्रभानुना । कच्चिन्न संक्षयः प्राप्तो लोकानाममरेश्वर ॥

(મહા૦ આદિ૦ ૨૨૮ શ્લોક ૧૭)

અર્થાત્—"હે ઇંદ્ર! અગ્નિ જાણે પ્રલય કરવા તૈયાર થયો હોય તેમ તે માનવીઓને બાળવા લાગ્યો છે." ત્યારપછી કૃષ્ણ અને અર્જુન સાથે દેવોનું યુદ્ધ થયું, દેવો સંપૂર્ણ હાર પામી તિબેટમાં નાસી ગયા અને ખાંડવપ્રસ્થ પ્રદેશ ઉપર અર્જુનનો અધિકાર થયો. આ વનમાં હજારો અનાર્ય જાતિના લોકોનો નાશ થયો અને મહામુશ્કેલીએ છ માણસો બચ્યા હતા.

तस्मिन्वने दह्यमाने षडग्निर्न ददाह च । अश्वसेनं मयं चैव चतुरः शार्ङ्गकांस्तथा ॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૨૩૦ શ્લોક ૪૭)

અર્થાત્—"સર્પજાતિનો યુવક અશ્વસેન તથા મય નામનો અસુર (જે કુશળ એંજીનિયર હતો) અને ચાર બ્રાહ્મણપુત્ર શાર્ઙ્ગક, એ છ જણા બચ્યા હતા." અશ્વસેનને ખોળામાં લઈને તેની માતાએ બચાવ્યો, પરંતુ અર્જુને તે સર્પિણી ઉપર પણ હથિયાર ચલાવ્યું અને સ્ત્રીવધ પણ કર્યો! મયાસુર અસુરજાતિમાં મહાકુશળ એંજીનિયર હતો તેને બચાવ્યો હતો, તેથી તેણે આગળ જતાં પ્રત્યુપકારતરીકે પાંડવોને એક મહાન મહેલ તૈયાર કરી આપ્યો હતો. બીજા ચાર બ્રાહ્મણપુત્રો હતા તેથી બચ્યા હતા. બીજા સર્પ, અસુર અને રાક્ષસો કેટલા મર્યા, મરાયા અને બળી ગયા તેનો તો હિસાબજ નથી.

(૮) કેવળ સામ્રાજ્ય વધારવાના લોભનું પરિણામ

પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવામાટે આટલી બધી ક્રૂરતા અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણે ચલાવી; અને સંહારમાં બાળક, વૃદ્ધ, ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ વગેરે કોઇને પણ છોડયાં નહિ! આ રીતે પાંડવોએ પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. આજ કારણથી સર્પજાતિના નવયુવકો અરાજક બનીને અર્જુન અને તેના વંશજોનીજ પાછળ મંડયા રહ્યા હતા.

અશ્વસેન કર્ણ સાથે ભળી જઇને અર્જુનનો વધ કરવા માગતો હતો; પરંતુ અર્જુનના બાણથી તેજ મરી ગયો. ખાંડવવન બાળ્યું તે વખતે સર્પરાજ તક્ષક ખાંડવવનમાં ન હતો. કંઇક કામમાટે તે ઇંદ્રપ્રસ્થ ગયો હતો, એટલે તે બચી ગયો હતો; પરંતુ અર્જુને પોતાની જાતિનો આટલી બધી ક્રૂરતાપૂર્વક સંહાર કર્યો હતો તે જોઇને તે તેનો કટ્ટો શત્રુ થયો. પ્રયત્ન કરવા છતાંયે અર્જુન મરાયો નહિ અને તેનો પુત્ર અભિમન્યુ નાનપણમાંજ કૌરવોને હાથે મરાયો; તેથી અર્જુનના પૌત્ર ઉપર અર્થાત્ સમ્રાટ્ પરિક્ષિત ઉપર પૂર્વોક્ત રીતે હુમલો કરીને સર્પજાતિના લોકોએ તેનો વધ કર્યો અને આ રીતે સમ્રાટ્નો વધ કરીને સર્પોએ અર્જુનના અત્યાચારોનો બદલો લીધો.

અરાજક સર્પોનો બદલો લેવાનો પ્રયત્ન આ રીતે ત્રણ પેઢી સુધી ચાલુ રહ્યો અને

પરિક્ષિતની વખતે તેઓ સફળ થયા; પરંતુ સફળ થયા તોપણ શું ? આર્યોએ એકત્ર થઇને સર્પસત્રદ્વારા ફરી પાછો સર્પજાતિનો એવો મહાસંહાર કર્યો, કે તે પછી એ સર્પજાતિ હજીસુધી પણ માથું ઉંચું કરી શકી નથી.

આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, દિગ્વિજયી જાતિના વીરો હારેલી જાતિ ઉપર જે અત્યાચારો કરે છે, તેનો બદલો અરાજક અત્યાચારોવડે લેવાનો પ્રયત્ન કરવાથી હારેલી જાતિનો ઉદ્ધાર થવાનો કદીપણ સંભવ નથી. જેઓ અરાજક અત્યાચારો કરે છે, તેમનો ઉદ્દેશ ભલેને ગમે તે હોય, પણ તેઓ પોતાના અત્યાચારોથી સ્વજાતિની ઉન્નતિ કદી પણ કરી શકતા નથી. આથી પદદલિત જાતિઓએ અરાજક અત્યાચારો તરફ નહિ વળતાં બીજા અહિંસાત્મક અને અત્યાચાર સિવાયનાજ માર્ગોએ આક્રમણ કરીને સ્વજાતિની ઉન્નતિ કરવી જોઇએ.

સારાંશ એ છે કે:–(૧) દિગ્વિજયી જાતિ, દલિત જાતિ ઉપર અત્યાચાર કરે છે અને પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારે છે; તેનેજ પરિણામે પદદલિત જાતિના લોકો અરાજક થાય છે–અર્થાત્ અરાજકતાનો ગુન્હો વાસ્તવમાં પદદલિત જાતિનો નથી, પણ દિગ્વિજયી જાતિની ક્રૂરતાનો છે. (૨) અરાજક વૃત્તિના અત્યાચારોથી ઉન્નતિની આશા નથી; પરંતુ નુકસાનજ વધારે છે, તેથી અત્યાચારવિનાનાજ માર્ગો યોગ્ય છે.

મહાભારતમાંથી આવો બોધ મળે છે. વાંચનારે પણ તેના ઉપર વધુ વિચાર કરવો જોઇએ.

(ઠ) સર્પજાતિની હકીકતમાંથી લેવાની સમજણ

હવે એ સર્પજાતિ કોણ હતી તેનો પણ અત્રે વિચાર કરવો જોઇએ.

"સર્પ" શબ્દનો અર્થ "ખસ, આઘો જા, આઘો ઉભો રહે" એવો થાય છે. એ ક્રિયાવાચક શબ્દ છે. આર્યજાતિ તેમના તરફ ઘૃણાની દૃષ્ટિએ જોતી હતી, તેથી જેમ દિગ્વિજયી યૂરોપીયનો હાલમાં આફ્રિકામાં હિંદુઓને રસ્તાઓ ઉપર ચાલવા દેતા નથી; શહેરોમાં રહેવા દેતા નથી; ગાડીઓમાં બેસવા દેતા નથી–અર્થાત્ દરેક વખતે "આઘો ઉભો રહે" એમજ કહે છે. તેજ પ્રમાણે દિગ્વિજયી આર્યલોકો પણ હલકી જાતિઓને કહેતા હતા. એ સમયના એ હલકા ગણાયલા લોકો તેજ "સર્પ" છે. આ જાતિ ઉપર કેટલો બધો અત્યાચાર થયો હતો, તેનું પણ થોડું વર્ણન આ લેખમાં ઉપર કર્યું છે.

અસ્તુ. તાત્પર્ય એ છે કે, પદદલિત જાતિના લોકો સાચેજ પોતાની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છતા હોય તો અરાજક વૃત્તિથી અત્યાચારો કરવાથી કે કોઇ સમ્રાટ્નું યા અમલદારનું ખૂન કરવાથી તેમને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેમણે પોતાની ઉન્નતિ કરવામાટે અત્યાચારવિનાના અહિંસાત્મક ધર્મમાર્ગોજ લેવા જોઇએ. મહાભારતમાં અરાજક સર્પોના કાવત્રાની હકીકતથી એજ બાબત સમજાવી છે. આશા છે કે, વાંચનાર બંધુઓ તેનો વિચાર કરશે અને યોગ્ય બોધ લેશે.

૧૧–મહાભારતના સમયની દેશવ્યવસ્થા*

કૌરવપાંડવોના સમયને આપણે મહાભારતકાળ ગણવો જોઇએ. મહાભારત ગ્રંથની રચનાનો સમય તો તેના પછીનોજ છે. મહાભારતકાળમાં–અર્થાત્ કૌરવપાંડવોના સમયમાં

* **મૂળલેખકની વિશેષ સૂચના:**–નિરુક્તાદિ ગ્રંથો જોવાથી આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધિયાજ્ઞિક વગેરે પક્ષોની હયાતિ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. આધ્યાત્મિક પક્ષ આત્મા અને તેની શક્તિઓના વિચાર કરતો હતો, અને આધિભૌતિક પક્ષ એજ બાબતોને માનવઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતો હતો. આધિદૈવિક પક્ષ ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારાઓમાં એજ ભાવથી જોતો

તથા ત્યાર પહેલાંના વખતમાં આ પૃથ્વી ઉપરના વિવિધ દેશોની વ્યવસ્થા કેવી હતી, તે પણ વિચારપૂર્વક જાણવાની જરૂર છે. તે સમયની ભૂગોળનું બરાબર જ્ઞાન થાય, તે પછીજ સઘળી પૌરાણિક કથાઓનો ઇતિહાસ સમજાવાનો સંભવ છે, તે વિના નહિ. એટલે આ લેખમાં એ પ્રાચીન ભૌગોલિક દેશવ્યવસ્થાનો વિચાર કરવાની ધારણા છે. દેશોનો વિચાર કરતાં સૌથી પ્રથમ "દેવલોક" નો વિચાર કરવો જરૂરી છે; કેમકે દેવલોક નક્કી થતાંજ તેના સંબંધથી અન્યાન્ય દેશોનો નિર્ણય સુગમતાથી થઇ શકશે. આથી સૌથી પ્રથમ અમે દેવલોક સંબંધે વિચાર કરીએ છીએ.

૧૨–દેવલોક અથવા ત્રિવિષ્ટપ

શબ્દકોષોમાં દેવલોકનાં આટલાં નામો છેઃ–સ્વર્ગલોક, અમરલોક, સ્વર્લોક, સુવરલોક, સુરલોક, દ્યુલોક, વૃંદારકલોક, ત્રિદિવ, ત્રિદશાલય અને ત્રિવિષ્ટપ અથવા વિષ્ટપ. આ નામોમાંથી વિષ્ટપ અથા ત્રિવિષ્ટપ શબ્દ ખાસ વિચારવા જેવો છે.

હતો; ત્યારે આધિયાજ્ઞિક પક્ષ કેવળ યજ્ઞ કરાવનાર (યાજક) થવામાંજ સંતોષ માનતો હતો. આ બધા પક્ષોની યોગ્યાયોગ્યતા સિદ્ધ કરવાનો અત્રે અમારો ઉદ્દેશ નથી; પરંતુ એટલું બતાવવાનું છે કે, દેવલોક વગેરેનાં સ્થાન નિર્દેશ કરવાનો જે પ્રયત્ન આ ભાગમાં કરેલો છે, તે આધિભૌતિક–અર્થાત્ માનવસમાજની દૃષ્ટિએ–ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ–જ કરેલો છે. આની શોધ ઘણીએ વધારે કરી શકાય; પરંતુ અમે એટલે દૂર સુધી જવાનો પ્રયત્ન આ લેખમાં કર્યો નથી, પણ માત્ર મહાભારતનાંજ પ્રમાણોને દૃષ્ટિસમક્ષ રાખીને આ વિચાર રજુ કરેલો છે.

ઇંદ્ર વગેરે શબ્દો આધ્યાત્મિક પક્ષમાં સૂર્ય વગેરેના સૂચક હોય એમ લાગે છે. તેજ રીતે આધિભૌતિક ઇતિહાસપક્ષમાં દેવ નામની જાતિના રાજાને બદલે પણ વપરાય છે. આ દૃષ્ટિએ આ આધિભૌતિક વિવેચન છે; અને આ વિષયોપન્યાસથી આધ્યાત્મિક વગેરે અન્યાન્ય પક્ષોનું ખંડન થતું નથી. જેઓ આ પક્ષોપન્યાસને બીજા પક્ષોનું ખંડન માનશે, તેઓ ઉપરના સઘળા પક્ષોના સમન્વયથી અજ્ઞાત છે, એમજ માનવું જોઇશે.

આત્મિક ઉપાસનાદ્વારા આત્મશક્તિનો વિકાસ કરવામાટે આધ્યાત્મિક પક્ષ જોરમાં છે અને તે સઘળા પક્ષો કરતાં ઉપરજ છે. તેનાથી બીજે નંબરે આધિભૌતિક પક્ષ આવે છે; અને ત્રીજે નંબરે માનવસમાજના ભાવ દર્શાવવાથી આધિભૌતિક પક્ષ આવે છે. અર્થાત્ ત્રણેનાં ક્ષેત્ર તદ્દન જૂદાં છે; તેથી એકની ચર્ચા કરતાં બીજાનું ખંડન થયું એમ માનવું, એ પ્રાચીન વિચારપદ્ધતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે.

કથાઓમાં પણ ત્રણ ભેદ છે. સૃષ્ટિરચના વગેરેની કથાઓનો સંબંધ આત્મશક્તિ સાથે છે. કેટલીક કથાઓ સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે સાથે પણ સંબંધ રાખે છે અને કેટલીક કેવળ માનવઇતિહાસતરીકેજ છે. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં ઉપલા ત્રણે પ્રકારની કથાઓ ભેગી થઇ ગયેલી હોવાથી માનવી કથાઓના દોષ જગત રચનારા દેવોને માથે પડે છે. જેમકેઃ–અહલ્યા અને ઇંદ્રની કથાવિષે. એ સંબંધને કેવળ માનવોનોજ ઇતિહાસ ગણાય, તો જગતની રચના કરનાર ઇંદ્રને તે દોષ લાગતો નથી. આ દૃષ્ટિએ કથાઓનું વર્ગીકરણ કરી સીધો માર્ગ મેળવવામાટેજ દેવ નામની માનવજાતિનાં સ્થાનોનો અત્રે નિર્દેશ કર્યો છે. આ પ્રમાણે શોધતાં શોધતાં સઘળી કથાઓ ત્રણે સ્થાનોમાં સંપૂર્ણરીતે વહેંચાઈ જશે, ત્યારેજ આ લેખનું પરિણામ વ્યક્તરૂપે વાચકોના હૃદયમાં પ્રવેશી શકશે.

આશા છે કે, વાચક આ રીતે વધુ વિચારવાનો પ્રયત્ન કરશે અને આ શોધખોળમાં મદદકર્તા થશે.

સ્વાધ્યાય મંડળ
ઔંધ (જી૦–સતારા)
૧૨, ચૈત્ર–સં૦ ૧૯૮૩

નિવેદક
શ્રીપાદ દામોદર સાતવલેકર

"ત્રિવિષ્ટપ"નું હાલનું અપભ્રંશરૂપ "તિબ્બત" અથવા 'તિબેટ' છે. આ પ્રદેશ હિમાલયની ઉત્તર દિશાએ આવેલો છે. સંસ્કૃતમાં વિષ્ટપ અને ત્રિવિષ્ટપ શબ્દ એકજ અર્થમાં વપરાય છે. વિષ્ટપ શબ્દ "વિશ્" ધાતુ ઉપરથી થયેલો છે. વિશ્ ધાતુનો અર્થ અંદર જવું, પ્રવેશ કરવો, વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે; તેથી તેનો ધાતુ ઉપરથી નીકળતો અર્થ 'પ્રવેશ કરવા યોગ્ય પ્રદેશ' એવો થાય છે. તિબેટનાં દૃશ્યોની સુંદરતા અને મનોહરતાને લીધે દરેક માણસ ત્યાં દાખલ થવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે દેશમાં જવાના ત્રણ માર્ગો છે, તે આ શબ્દોનો વિચાર કરવાથી સમજી શકાય તેમ છે. સંભવ છે કે ત્રિવિષ્ટપમાં જવાના અનેક રસ્તા હશે; પણ સઘળા માર્ગો સુગમ નથી, માત્ર ત્રણજ માર્ગ સુગમ છે. આટલુંજ એનું તાત્પર્ય સમજવા જેવું છે. હાલમાં પણ તિબેટમાં દાખલ થવાના સુગમ રસ્તા ત્રણજ છે. મનુષ્યપ્રયત્નથી હવે કદાચ વધારે રસ્તા પણ થઇ શકશે; પરંતુ જે વખતનો અમે વિચાર કરીએ છીએ, તે વખતે તો માત્ર ત્રણજ હતા; અને એટલોજ ભાવ "ત્રિ-વિષ્ટપ્" શબ્દથી ધ્વનિત થાય છે.

આ ત્રિવિષ્ટપમાં અર્થાત્ સ્વર્ગલોકમાં દેવો રહેતા હતા. સંસ્કૃતમાં "લોક" શબ્દ "દેશ" અથવા "રાષ્ટ્ર" ને બદલે વપરાય છે અને તેના આ પ્રમાણે અર્થ થાય છે:-"દેવલોક" શબ્દ "દેવોનો દેશ" અથવા "દેવોનું રાષ્ટ્ર" એ અર્થમાંજ વપરાય છે. "દેવરાષ્ટ્ર" શબ્દ સંસ્કૃતમાં પણ છે તથા મહારાષ્ટ્રમાં "દેવરાષ્ટ્રે" નામની એક જાતિ પણ છે, અને તે નામનું ગામ પણ છે. સતારા જીલ્લામાં દેવરાષ્ટ્ર પોસ્ટઑફિસ પણ છે. આ ગામ ઉપર કહેલા દેવોના રાષ્ટ્રમાંથી આવેલા વીરોએ પ્રથમ વસાવ્યું હતું. અમે આગળ ઉપર બતાવીશું કે, આ તિબેટની દેવજાતિના લોકોએ ભારતવર્ષમાં આવીને કેટલાંય ગામ અને શહેરો વસાવ્યાં હતાં. તેમાંનું આ પણ એક ગામ છે. તિબેટમાં એ પ્રાચીનકાળમાં જે માણસો રહેતા હતા; તેઓ પોતાને "દેવ" કહેવરાવતા હતા. આ એક વાત જો બરાબર સમજાશે તો એ ઉપરથી પુરાણની ઘણીખરી કથાઓ સમજાઇ જશે.

જેમ બંગાળના લોકો પોતાને બંગાળી કહે છે અને ચીન દેશના લોકો ચીના કહેવાય છે; તેજ પ્રમાણે આ દેવરાષ્ટ્ર અથવા દેવલોકના રહેવાસીઓનું નામ "દેવ" હતું-અર્થાત્ તેઓ પણ મનુષ્યોજ હતા. આવી સીધી સાદી વાત પણ ઘણા માણસો ભૂલી જાય છે, અને તેથીજ મહાભારતની કેટલીક કથાઓ તેમના સમજવામાં આવતી નથી; અને કોઇ વાર લોકો અર્થનો અનર્થ કરી બેસે છે. વાચકો અસુર, દાનવ તથા રાક્ષસ વગેરેનાં વર્ણન આ લેખમાં વાંચશે; ત્યારે તેમને ખાત્રી થશે કે, તેઓ પણ મનુષ્યજ હતા. પરંતુ જૂદા જૂદા દેશોમાં રહેવાથી તે જૂદી જૂદી જાતિઓનાંજ જૂદાં જૂદાં નામો તે સમયે પ્રસિદ્ધ હતાં.

પુરાણો અને ઇતિહાસોની કથાઓનું મનન કરતી વખતે કેટલાક લોકો યૌગિક અર્થને મારી મચડીને ઘુસાડી દઈ તેનું ઐતિહાસિક સત્ય નષ્ટભ્રષ્ટ કરવાનો નિંદ્ય પ્રયત્ન કરે છે. તેમના પ્રયત્નનું હલકું સ્વરૂપ પણ અમે આ લેખમાં જણાવીશું. અમે કદી પણ કહેવા માગતા નથી કે, આ દેવ વગેરે શબ્દોના યૌગિક ભાવ નથી. અમે પણ માનીએ છીએ કે, તે શબ્દોના યૌગિક અર્થ પણ થાય છે; પરંતુ તે અર્થ આધ્યાત્મિક-અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનવિષેજ વિચાર કરવામાં ઉપયોગી છે. ઐતિહાસિક શોધખોળ વખતે તે અર્થ ઘટાવવા યોગ્ય નથી.

નિરુક્તકાર આધ્યાત્મિક અર્થની સૂચના યૌગિક અર્થદ્વારા બતાવતા હોવા છતાં ઐતિહાસિક તાત્પર્ય પણ સાથેસાથે બતાવી દે છે, તેનું પણ આજ કારણ છે. નૈરુક્ત યૌગિક અર્થો લેવા છતાં પણ તે શબ્દોના બીજાં સ્થળોએ પ્રકટ થતા ઐતિહાસિક વગેરે અર્થો કંઈ માર્યા જતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, ઐતિહાસિક પ્રસંગોમાં દેવજાતિ-

ના માનવો તે પ્રાચીન તિબેટમાં રહેતા હતા, એવોજ અર્થ લેવો જોઇએ-અર્થાત્ તિબેટમાં રહેનારા લોકો દેવજાતિના હતા. દેવશબ્દના આધ્યાત્મિક અને યૌગિક અર્થ આ પ્રમાણે જૂદાજ છે; પરંતુ તે અર્થો થવા છતાંપણ પ્રાચીનકાળમાં દેવજાતિના લોકો હયાત હતા, એ વાત કાંઈ એથી ઉડી જઇ શકતી નથી.

તે "દેવ" નામના લોકો ત્રિવિષ્ટપ અર્થાત્ તિબેટમાં રહેવા છતાં વખતોવખત ભારતવર્ષમાં પણ આવતા હતા અને અહીંના વીરો સાથે લડતા હતા. કોઇ વાર તેઓ અહીંના રાજાઓ સાથે મિત્રતા પણ કરતા હતા; અને અહીંની સ્ત્રીઓ સાથે શરીરસંબંધ કરીને સંતાન પણ ઉત્પન્ન કરતા હતા. વળી કોઇ કોઇ વાર તેઓ આર્યાવર્તના વીરોથી હારતા પણ હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, બે જૂદી જૂદી માનવજાતિઓમાં જે જે સામાજિક અને રાજકીય સંબંધ હોવાનો સંભવ છે, તે સઘળો સંબંધ ભારતવાસીઓ અને ત્રિવિષ્ટપ દેશના દેવલોકો વચ્ચે પ્રાચીનકાળમાં હતો. એ વિષે કેટલાંક ઉદાહરણો પણ અમે વિસ્તારપૂર્વક આગળ આપીશું, પરંતુ માત્ર સહજ સૂચનપૂરતાં અત્રે પણ થોડાંક આપીએ છીએઃ-

૧-દેવરાજ ઇંદ્રના કુંતી સાથેના શરીરસંબંધથી અર્જુનની ઉત્પત્તિ થવી.
(આદિપર્વ અ૦ ૧૨૩, શ્લોક ૨૨-૨૫)

૨-અર્જુનનું ઇંદ્ર સાથે યુદ્ધ થતાં ઇંદ્રનો પરાભવ થવો. આ વૃત્તાન્ત ખાંડવદાહ પર્વમાં પાઠક જોઇ શકશે. (આદિ૦ અ૦ ૨૨૯)

૩-દશરથરાજા દેવરાજ ઇંદ્રને મદદ કરવામાટે સ્વર્ગમાં ગયા હતા અને અસુરો સાથેના યુદ્ધમાં તેમણે દેવોના પક્ષમાં રહી યુદ્ધ કર્યું હતું.
(રામાયણ અયોધ્યાકાંડ-સર્ગ ૧૨, શ્લોક ૧૮-૧૯)

૪-અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવામાટે સ્વર્ગમાંજઇ ઇંદ્રપાસે રહ્યોહતો.(વન૦અ૦૪૪ ૪૫)

આ રીતે સેંકડો કથાઓ ઇતિહાસમાં તથા પુરાણગ્રંથોમાં છે; અને તે થોડાઘણા ફેરફાર સાથે તો ઘણાઓ જાણે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, "દેવો" પણ એક જાતના મનુષ્યોજ હતા અને તેઓ તિબેટમાં રહેતા હતા. ભારતભૂમિમાં જેઓ રહેતા હતા તેઓ આર્ય કહેવાતા હતા; મનુષ્ય વગેરે પણ તેમનાંજ નામ હતાં; અને અસુર વગેરેની ભિન્ન જાતિવાળાઓ પણ મનુષ્યજ હતા. આ દેવજાતિવાળાઓ પણ મનુષ્ય હતા, એ સિદ્ધ કરવા માટે "દેવયોનિ"ના લોકોનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ.

(ક) દેવયોનિ અને તેમની દશ જાતિઓ

આ શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે છેઃ-"देवाः योनिः उत्पत्तिस्थानं येषां ते देवयोनयः" (અમર વ્યાખ્યા ભટ્ટોજી દીક્ષિત) અર્થાત્ "દેવજ જેની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ છે." આ અર્થનો અંતર્ગત ભાવ એવો છે કે દેવોના પિતૃસંબંધથી આ દેવયોનિઓની ઉત્પત્તિ થઇ. આ ઉત્પત્તિ જો કે દેવોથીજ અર્થાત્ પૂર્વોક્ત દેવજાતિના પુરુષોથીજ થઇ છે; છતાં પણ દેવજાતિથી જૂદી જાતિની સ્ત્રીઓથી થઇ છે, એ ખાસ વાત અહીં યાદ રાખવી જોઇએ.

જેમ આપણા હિંદુસ્થાનમાં યૂરોપીયન પુરુષોના સંબધથી હાલમાં હિંદી સ્ત્રીઓમાં સંતાન થાય છે; અને તે સંતાન "યૂરેઝીયન" અર્થાત્ (યૂરૂ+એશિયન=) યૂરોપીયન અને એશીયન જાતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સંતાન કહેવાય છે. બરાબર તેજ પ્રમાણે દેવજાતિનો પુરુષ અને બીજી જાતિની સ્ત્રીથી થયેલાં સંતાન "દેવયોનિ" નામથી તે વખતે ઓળખાતાં હતાં. સ્વજાતિની વિવાહિત પત્નીમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવું, એ ધર્મની વાત છે; પરંતુ આ રીતે કામવાસનાથી પ્રેરાઇને હારેલા દેશની સ્ત્રીઓમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં, એ કંઇ

વખાણવા જેવી વાત નથી. આ "દેવયોનિ" નામનાં સંતાન એ વાતની સ્પષ્ટ જાહેરાત કરે છે કે, દેવજાતિના પુરુષોમાં બ્રહ્મચર્યનું લોકો વર્ણવે છે તેટલું બધું તીવ્ર તપોબળ ન હતું. આ દેવયોનિના લોકો મિશ્રિત સંતાનો હતાં. તિબેટના દેવજાતિના પુરુષોનું વીર્ય અને તિબેટની આજુબાજુના પહાડીઓની સ્ત્રીઓના રજના મિશ્રણથી "દેવયોનિ" નામક દશ જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી. જુઓઃ–

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षो गन्धर्वकिन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः॥ (અમર૦ ૧–૧૧)

"વિદ્યાધર, અપ્સરસ્, યક્ષ, રક્ષસ્, ગંધર્વ, કિન્નર, પિશાચ, ગુહ્યક, સિદ્ધ અને ભૂત, એ દશ દેવયોનિના લોકો છે." અર્થાત્ દેવયોનિમાં દશ જાતના લોકો ગણાય છે. પાઠક પૂછશે કે, દેવયોનિમાં દશ જાતિઓ શી રીતે પેદા થઈ ? તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવા માટે હાલની પરિસ્થિતિનોજ વિચાર કરવાની જરૂર છે. યૂરોપીયનોનું સામ્રાજ્ય લગભગ ઘણાખરા દેશોમાં છે. હિંદુસ્થાન, ઇજીપ્ત, આફ્રિકા, અરબસ્તાન, અમેરિકા વગેરે સ્થળોએ તેમનું રાજ્ય છે; અને ઘણે ભાગે આ યૂરોપીયનો જ્યાં જ્યાં વિજય કરતા જઇ પહોંચ્યા છે, ત્યાંની હલકી જાતિઓની સ્ત્રીઓસાથે સંબંધ કરીને તેમણે મિશ્રસંતાન પણ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. દરેક જાતિની સ્ત્રીઓનાં દેશ અને જાતિ જૂદી જૂદી હોવાથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલાં મિશ્રસંતાન તેટલી જૂદી જૂદી જાતોનાં હોય એ સ્વાભાવિકજ છે. હિંદી મિશ્રસંતાન અને હબસી મિશ્રસંતાનની એક જાતિ હોતી નથી. એજ પ્રમાણે દશ જૂદી જૂદી જાતિઓ-ની સ્ત્રીઓની સાથે દેવજાતિના પુરુષોનો શરીરસંબંધ થવાથી ઉપર પ્રમાણેની દશ "દેવ-યોનિ" નામની જૂદી જૂદી જાતો ઉત્પન્ન થઇ હતી. હવે તે સંબંધી જુઓઃ—

૧–ભૂતજાતિ–ભૂતસ્થાન જેને હાલમાં 'ભૂતાન' કહે છે,તેમાં ભૂતજાતિ રહેતી હતી. આ ભૂતાન નેપાળની પૂર્વદિશાએ અને બંગાળની ઉત્તરદિશામાં તથા તિબેટની દક્ષિણદિશાએ હિમાલયના ડુંગરાઓમાં છે. ત્રિવિષ્ટપના દેવોએ આ ભૂતીઆઓને હરાવ્યા અને ત્યાં દેવજાતિના વીરો રાજ્ય કરતા હતા, તે વખતે દેવજાતિના પુરુષોથી ભૂતીઆઓની સ્ત્રીઓમાં જે મિશ્રસંતાન થયાં તે "ભૂત" નામથી પ્રસિદ્ધ થયાં. સંભવ છે કે, તે દેશના મૂળ રહેવાસીઓનું તે વખતનું નામ કંઇ જૂદુંજ હશે; પરંતુ હાલમાં તે નામનો પત્તો લાગતો નથી. સંભવ છે કે, પુરાણોમાં વધારે શોધવામાં આવે તો ભૂતજાતિનું પ્રાચીન નામ પણ મળી આવે.

આજે પણ આ ભૂતજાતિ હયાત છે અને તેમના દેશનું નામ "ભૂતાન" છે. એ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે, આ જાતિ દેવયોનિ–અર્થાત્ દેવજાતિના પુરુષોથી ઉત્પન્ન થઇ હતી; અને તેથી અમે કહીએ છીએ કે, ભૂતજાતિના પિતારૂપ દેવજાતિના પુરુષો પણ ભૂતજાતિના મનુષ્ય જેવાજ હોવા સ્વાભાવિક છે. ભૂતજાતિનું હાલમાં અસ્તિત્વ પણ છે, તે આ પ્રકારની ઐતિહાસિક શોધમાં ઘણુંજ સહાયક છે; એ વાત આટલા વિવેચન ઉપરથી વાચકોના ખ્યાલમાં આવી ચુકી હશે. ઉપરની દેવયોનિવાળી મિશ્રજાતોમાંથી ભૂતજાતિનો આટલો વિચાર કર્યો. હવે તેની સાથેની પિશાચ જાતિનો વિચાર કરીશું.

૨–૩–પિશાચજાતિ અને સિદ્ધજાતિ–કાશ્મીર અને અફ્ગાનિસ્તાનની આસપાસમાં પિશાચજાતિ રહેતી હતી. પિશાચ લોકો હાલમાં હયાત હોય તેમ લાગતું નથી; છતાં પણ પિશાચભાષા અને પિશાચભાષાના ગ્રંથો તો હયાત છે. સુપ્રસિદ્ધ "કથાસરિત્સાગર" ગ્રંથ મૂળ પિશાચભાષામાંજ લખાયો હતો; તથા બીજા અનેક ગ્રંથો પિશાચભાષામાં

લખેલા મળી આવે છે. નાટકોમાં સ્ત્રી, શૂદ્રો વગેરે પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે, તે પ્રાકૃત ભાષાની અનેક જાતો છે. શૌરસેની, મહારાષ્ટ્રી, અપભ્રંશ તથા પૈશાચી, એ ચાર જાતો તેમાં મુખ્ય છે. એ ચાર જાતોમાંથી પૈશાચી સૌથી હલકી જાતની છે–અર્થાત્ તે ઘણા હલકી જાતિના લોકોથી બગડેલી બોલી છે. આથીજ નાટકોમાં પણ પ્રતિષ્ઠિત પાત્રોના મુખમાં તે બોલી મૂકાતી નથી; પરંતુ હલકી કોટીનાં મનુષ્યોમાટે યોજાય છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પિશાચજાતિ એક ઘણી નીચ જાતિ હતી. તેની બોલી નાટકોમાં પણ ઉચ્ચ વર્ણના લોકો વાપરતા નથી; પરંતુ નીચ જાતિનાજ લોકો તે વાપરે છે. આ નીચ અને હલકી–પિશાચજાતિના લોકો 'દેવયોનિ'ના લોકો છે–અર્થાત્ તેમના પિતા દેવજાતિના પુરુષ અને માતા કોઇ બીજી જાતની સ્ત્રી, એ જાતના તેઓ મિશ્રસંતાન છે.

" पिशितं मांसं अश्नाति इति पिशाचः । "

અર્થાત્–"માંસ ખાનારા પિશાચ" કહેવાય છે. માંસભક્ષી–ઘાસ ખાનારા–એવા અર્થનો પિશાચ શબ્દ છે. આ શબ્દ સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે કે, જે લોકોએ એ જાતિના લોકોને એ નામ આપ્યું, તેઓ અવશ્ય માંસભક્ષી નહોતા.

ત્રિવિષ્ટપથી પશ્ચિમ અને દક્ષિણદિશાની મધ્યમાં–નૈઋત્ય દિશામાં પિશાચજાતિનું અસ્તિત્વ હતું; તેથીજ નૈર્ઋત્ય દિશાનું આ નામ વિનાશસૂચક છે. निर्ऋति શબ્દનો અથ સંસ્કૃત ભાષામાં 'વિનાશ, દુઃખ, મૃત્યુ' વગેરે પ્રકારનો થાય છે. પિશાચો, માંસભક્ષકો તથા ક્રૂર હિંસક મનુષ્યોનું અસ્તિત્વ આ નૈઋત્યદિશામાં હોવાથી સંભવ છે કે, એ દિશાનું પણ વિનાશસૂચક નામ પડ્યું હશે. આ વિચારવાથી પણ જણાય છે કે, પિશાચ જાતિના લોકો મહાક્રૂર કર્મ કરનારા હતા અને એજ કારણથી લોકો તેમનાથી ડરતા હતા.

હાલ પણ એવી ક્રૂર જાતિઓ છે અને તેમનાથી ગામડીઆ લોકો ડરે છે. તે જાતિઓનાં નામ લખવાની જરૂર નથી; કેમકે તેનો અનુભવ સૌ કોઇને છે. એજ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના પિશાચ લોકો ખૂબ ઘાતકી કર્મો કરનારા હતા અને તેમનાથી સઘળા લોકો દુઃખી થતા હતા. આ જાતિ દેવોના વીર્યથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવજાતિ પણ માણસોના જેવીજ હતી અને તે તિબેટમાં રાજ્ય કરતી હતી.

આ પિશાચના જેવાજ ગુણવાળી જાતિ "સિદ્ધ" તરીકે ઓળખાય છે, અને તે પણ "દેવયોનિ" જાતનીજ છે. સિદ્ધ શબ્દ હિંસાર્થક "सिधू" ધાતુથી બન્યો છે. જેઓ યોગાદિ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવાથી સિદ્ધ પુરુષ કહેવાય છે, તેઓ આ સિદ્ધ જાતિથી જૂદા પ્રકારના અને જૂદી કોટીના છે. આ દેવયોનિમાંની સિદ્ધ જાતિ પણ ઘણીજ ક્રૂર અને હિંસક હતી. હાલમાં તે જાતિ ઘણે ભાગે નાશ પામી છે.

૪–ગંધર્વ જાતિ–વિદ્યાધર, અપ્સરા, યક્ષ, ગંધર્વ, કિન્નર, ગુહ્યક વગેરે પહાડી જાતિઓ હોઇને તેઓ તિબેટના દક્ષિણભાગમાં તથા ભારતવર્ષના ઉત્તરભાગમાં હિમાલયની પહાડીઓમાં રહેતી હતી. એમાં જે "ગંધર્વ" શબ્દ છે, તે ઘણે ભાગે "गां–धर्व" અર્થાત્ (गां) પૃથ્વીનું (धर्व) ધારણ કરનાર એ શબ્દનું રૂપ લાગે છે. જે રીતે "भू–धर" શબ્દ પહાડ યા પર્વતનોપર્યાય છે, તેજ રીતે "गां–धर" અથવા ગાંધર્વ, ગંધર્વ એ શબ્દો પણ પહાડના પર્યાય લાગે છે.

भू–धर	એટલે	(ભૂમિને	ધારણ	કરનાર)
गां–धर(धर्व)	,,	,,	,,	,,
गं–धर्व	,,	,,	,,	,,

આ સમાનતાને લીધે ઉપલી વાત અવશ્ય સૂચિત થાય છે. અપ્સરાઓને રહેવાનું સ્થાન તિબેટ અને ભારતવર્ષ વચ્ચે–અર્થાત્ હિમાલયની પહાડીઓમાં હતું, એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. આ પહાડીઓમાંથી અપ્સરાઓ દેવલોકના દેશમાં પણ જતી હતી અને આ બાજુ આર્યોના દેશમાં પણ આવતી હતી. પુરૂરવા–ઉર્વશી વગેરેની કથાઓમાં તેમના આવવા જવાનું જે વર્ણન છે, તે ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે.

૫-યક્ષજાતિ–ઉપરની દેવયોનિ જાતિઓમાં "યક્ષ" પણ છે. આ નામ નીચે પ્રમાણે થાય છે:–

१–इः इव अक्षिणी यस्य । २–इः ह्यक्षिषु यस्य ।

અર્થાત (૧) કામદેવ જેવી આંખોવાળો; અથવા (૨) જેની આંખોમાં કામ છે તે. "इ" શબ્દનો અર્થ "કામદેવ, કામવિકાર, ક્રોધાદિ ભાવ, આંખોના વિકાર" વગેરે છે. કામક્રોધાદિ વિકારો પણ આંખ ઉપરથી જણાય છે. કેટલાકની આંખોમાં અસ્વાભાવિક વિકાર હોય છે–અર્થાત બીજાઓના જેવી તેમની આંખો નથી હોતી. પહાડી લોકોની આંખો થોડી ત્રાંસી, નાની અને જરાક વાંકી જેવી હોય છે. ચીની, જાપાની વગેરે મંગોલિયન જાતિના જેવી આંખોવાળાજ હિમાલયના પહાડી લોકો હોય છે. આ આંખોનો ભેદ ઉપરની ઉત્પત્તિદ્વારા બતાવ્યો છે.

આ લક્ષણ પણ હિમાલયની પહાડીઓમાં રહેનારાઓમાં બેસતું આવે છે; અને એ જાતિ "દેવયોનિ" હોવાથી ત્રિવિષ્ટપના વીરોની સાથે સંબંધ રાખે છે.

ઉપલું પાંચ જાતિઓનું વર્ણન દર્શાવે છે કે, દેવજાતિ પણ તેમના જેવી મનુષ્યજાતિજ હતી, અને 'દેવ' એ તો તેમનું નામજ હતું. જગતની રચના વગેરે કરનારા દેવો સાથે તેમને કોઇપણ પ્રકારનો સંબંધ નથી.

(ખ) ગણદેવ

દેવોનાં નામોમાં એક નામ "વૃંદારક" છે. આમાં "વૃંદ" શબ્દ સમૂહવાચક છે. સમૂહ, સંઘ, વ્યૂહ વગેરે ભાવો આ વૃંદ શબ્દમાં છે. જે ઘણા સંઘબળવાળા હોય તેઓ વૃંદારક કહેવાય છે–અર્થાત્ દેવોમાં અનેક સંઘ હતા, અને દરેક સંઘ વિલક્ષણ શક્તિ ધરાવતો હતો. એ દેવોના સંઘોમાં જેટલી એકતા હતી તેટલી તે વખતની બીજી કોઇપણ જાતિઓમાં દેખાતી ન હતી.

આ બધા દેવો ગણશઃ રહેતા હતા–અર્થાત્ એક સંઘમાં (ટોળાબંધ) રહેતા હતા; તેથીજ તેમને ગણદેવ કહેતા હતા. દરેક ગણના મુખીને " ગણપતિ " કહેતા હતા. ગણશઃ અથવા સંઘશઃ રહેવાનું તાત્પર્ય કે ખાનપાન, ઉપભોગ, રહેવું–સહેવું, પરણવું વગેરે બધી બાબતો આ ગણદેવો સંઘસાથેજ કરતા હતા. હાલમાં આવી બાબત કોઈપણ સ્થળે પ્રચલિત નથી, એટલે પાઠકોને પ્રત્યક્ષ બતાવાય તેમ નથી; પરંતુ કલ્પનાથીજ પ્રત્યક્ષ કરી શકાય તેમ છે. એનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકે તેટલા માટે તેમની સાંઘિક સ્ત્રીઓની કલ્પનાને પ્રથમ વિચારવી જોઇએ.

(ગ) ગણોની સ્ત્રી–ગણિકા

ગણોમાં જેઓ હોય અને તે બધાને માટે જે સ્ત્રીઓ રાખેલી હોય, તેમનાં નામ સંસ્કૃતમાં "ગણિકા, યૂથી, યૂથિકા, ગણસ્ત્રી" વગેરે છે. એક વાત યાદ રાખવી જોઇએ કે, ગણોમાં રહેનારા પુરુષોમાટે જૂદી જૂદી સ્ત્રી નહોતી. ગણોમાં રહેનારા બધાઓ માટે કેટ-

લીક સ્ત્રીઓ રાખેલી હોય, તેનું નામ ગણિકા કહેવાય છે. ગણોની સ્ત્રી હોવાથી તેને ગણિકા, સંઘની (યૂથની) સ્ત્રી હોવાથી યૂથી અથવા યૂથિકા, એ નામો તે સમયની દેવજાતિના લોકોની સામાજિક સ્થિતિ બતાવે છે. એ દેવજાતિના મનુષ્યો જૂદાં જૂદાં કુટુંબ બનાવવાની સ્થિતિમાં ન હતા, તેથી તેઓ બધા ભોગો સંઘપૂર્વક ભોગવતા હતા. દેવોનાં વર્ણનોમાં ઘણાજ થોડા દેવોનાં લગ્ન થયેલાં અને પુત્રાદિ પરિવાર થયેલા જણાય છે. ઘણેભાગે તેઓ દેવોના મુખીઓજ હતા. જેમકે અગ્નિ, ઇંદ્ર, વિષ્ણુ, મહાદેવ, વગેરે. ગણદેવો આ લોકો કરતાં જૂદી જાતના છે. દેવોના આ બે ભેદ વાચકોએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જોઇએ. ગણદેવોનું વર્ણન વાચક નીચેના શ્લોકોમાં જોઇ શકશે:—

आदित्यविश्ववसवस्तुषिता भास्वराऽनिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ (અમર૦ ૧–૧૦)

અર્થાત–"આદિત્ય, વિશ્વ, વસુ, તુષિત, ભાસ્વર, અનિલ, મહારાજિક, સાધ્ય અને રુદ્ર, એ નવ ગણદેવો છે." જેઓ તેમનાથી જૂદી જાતના છે, તેઓ ગણદેવ નથી–અર્થાત તેઓ ધર્મપત્ની વગેરે જૂદું રાખીને રહેતા હતા; પરંતુ ગણદેવોની રહેવાની રીત સંઘપૂર્વક હતી. આટલો ભેદ વાચકો જરૂર ખ્યાલમાં રાખે. જ્યાં સ્ત્રીઓ ઉપર પણ સંઘનોજ અધિકાર હોય છે, ત્યાં પોતાની માલિકીનું મકાન વગેરે બનાવવું, એ પણ મુશ્કેલ હોય છે; કેમકે સ્ત્રીનો એકજ પતિ સાથે સંબંધ નક્કી હોય તોજ જૂદાં જૂદાં કુટુંબ થવાનો સંભવ છે. જે સ્થિતિમાં સામુદાયિક જીવનજ ગાળવું પડે છે, તે સ્થિતિમાં જૂદા કુટુંબની કલ્પના કરવી પણ કઠણ હોય છે; અને તેથી આ ગણસંસ્થા કૌટુંબિક સંસ્થાની પહેલાંની છે, એમ માનવું જોઇએ.

(ઘ) ગણદેવોના ભેદ

નીચેના શ્લોકોમાં ગણદેવોના અંદર અંદરના ભેદોનું વર્ણન પણ વાચક જોઇ શકશે.

आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश स्मृताः। वसवश्चाऽष्ट संख्याता षट्त्रिंशस्तुषिता मताः॥
आभास्वराश्चतुः षष्टिर्वाताः पंचाशदूनकाः। महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा ॥
साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।

આ શ્લોકોમાં ગણદેવોના આંતરિક ભેદોનું વર્ણન કરેલું છે. બાર આદિત્ય, દશ વિશ્વેદેવ, આઠ વસુ, છત્રીસ તુષિત, ચોસઠ આભાસ્વર, ઓગણપચાસ અનિલ (મરુત્), બસોને વીસ મહારાજિક, બાર સાધ્ય અને અગિયાર રુદ્ર, એટલા ગણદેવોના પેટા વિભાગ છે.

જેવી રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં જે હજારો જાતિભેદો થયા છે, તે ઉપજાતિ તરીકે ગણાય છે; તેવાજ પ્રકારના આ ગણદેવોના પેટા ભેદ છે. વાચક અહીં પૂછશે કે, વૈદિક દેવોના આ ભેદ બતાવ્યા છે, માટે તે શબ્દો ઉપરથી દેવજાતિના તિબેટનિવાસી મનુષ્યોનું વર્ણન શી રીતે ઘટાવી શકાય? આ શંકાના જવાબમાં એટલુંજ કહેવાનું કે, દેવજાતિના જે મનુષ્યો પ્રાચીનકાળમાં હિમાલયની ઉત્તરબાજુએ તિબેટમાં રહેતા હતા, તેઓ પોતાનાં વૈદિક નામોજ રાખતા હતા. આ વિષે મનુમહારાજ પણ કહે છે કે:-

सर्वेषां तु स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ (મનુસ્મૃતિ ૧–૨૧)

અર્થાત–" તેમણે બધાનાં નામ તથા જૂદાં જૂદાં કાર્યોનાં નામ પણ વેદમાંનાજ શબ્દો મુજબ પાડયાં અને સંસ્થાઓ પણ તે ઉપરથીજ જૂદી જૂદી બનાવી."

દેવજાતિ પોતાને દેવ માનતી અને પોતાના અધિકારીઓનાં નામ ઇંદ્ર, બૃહસ્પતિ

વગેરે રાખતી; તથા ઐંદ્રી, મારુતી, ગણરાજ વગેરે સંસ્થાઓ બનાવવામાં આવી, તે પણ વૈદિક શબ્દોને અનુસરીનેજ તેમણે કર્યું હતું.મનુએ પણ એજ આશય ઉપરના શ્લોકોમાં વર્ણવ્યો છે. તેનું તાત્પર્ય સમજવાથી પૂર્વોક્ત દેવજાતિની વ્યવસ્થાનો બરાબર ખ્યાલ આવી શકશે. અસ્તુ. તાત્પર્ય એ છે કે, દેવજાતિના રાજ્યાધિકારીઓનાં ઇંદ્ર વગેરે નામો જોઇને ગભરાવાની કંઇજ જરૂર નથી; કેમકે આ રીતે શબ્દોની સમાનતા હોવી તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આ ગણ-દેવોમાં મહારાજિક ગણોના બસોવીસ ભેદ છે. આ મહારાજિકોજ આગળ જતાં "મહારાષ્ટ્રિક" નામથી આર્યોના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા છે, કે જે મહારાષ્ટ્રિકો હાલના "મરાઠા" છે.

મહારાજિક, મહારાષ્ટ્રિક, મહારટ્ઠા, મરહઠ્ઠા, મરાઠે, મરાઠા, આ રીતે રૂપરૂપાન્તર થઇથઇનેજ હાલનો "મરાઠા" શબ્દ થયો છે. તિબેટની દેવજાતિની કેટલીએ જાતો ઉત્તર-ભારતમાં આવી અને ત્યાંથી દક્ષિણભારતમાં ઉતરી આવી, એ વાત પણ ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે જાતિઓ અનેક કારણોથી સ્થાનમાં ફેરફાર કરે છે. ઇંગ્લૅંડ વગેરે દેશોમાંથી કેટલીએ જાતો અમેરિકામાં ગઇ; અને તેઓ ત્યાં રહ્યા તે વખતે તેમણે ત્યાંનાં પોતાનાં ગામ, ડુંગરા અને તળાવોનાં નામ પોતાના દેશ ઇંગ્લૅંડના જેવાંજ રાખ્યાં. જેમકેઃ—

ઇંગ્લૅંડનાં નામ	અમેરિકાનાં નામ
યૉર્ક	ન્યૂ-યૉર્ક
ઇંગ્લૅંડ	ન્યૂ-ઇંગ્લૅંડ
સાઉથ વેલ્સ	ન્યૂ-સાઉથ વેલ્સ

આ પ્રમાણે જેમ યૂરોપવાસીઓએ અમેરિકામાં પોતાનાં કેટલાંય નવાં નામ આપેલાં છે; તેમ કેટલીક જાતિઓ ભારતવર્ષમાંથી ગ્રીસમાં જઇને રહી હતી, તેમણે પણ ગામો અને સ્થળોનાં નામ ભારતવર્ષનાંજ ગામો અને સ્થળોનાં જેવાંજ પાડયાં હતાં.

ભારતવર્ષમાં મેરુ, સુમેરુ વગેરે પર્વતોનાં નામ તથા કુરુદેશનું નામ પણ ત્રિવિષ્ટપમાંથી ત્યાં આવી વસેલા લોકોએજ પાડેલાં છે. ઉત્તરકુરુદેશ તિબેટની ઉપર છે અને કુરુદેશ ભારતવર્ષમાં છે. આ નામો દર્શાવી આપે છે કે, એમાં એક સ્થાનનો બીજા સ્થાન સાથેનો સંબંધ, આપણે ઉપર બીજા દેશવાસીઓના વ્યવહારમાં જોયો તેવીજ જાતનો છે; કેમકે મનુષ્યસ્વભાવ ઘણેભાગે સર્વત્ર સમાનજ હોય છે.

મહારાષ્ટ્રનાં અનેક ગામો અને જાતિવાચક નામો તેમનો દેવાદિ પ્રાચીન જાતિઓ સાથેનો સંબંધ દર્શાવી આપે છે. તેનું વર્ણન આગળ યથાયોગ્ય સ્થાને આવશે. અહીં એટલુંજ બતાવવાનું છે કે, ગણદેવોમાં જેઓ મહારાજિક ગણ હતા, તેઓમાંથી કેટલાય લોકો મહારાષ્ટ્રમાં આવી વસ્યા હતા; અથવા હાલના મરાઠાઓ દેવજાતિના મહારાજિ-કોજ છે, એમ કહેવું તે પણ અનુચિત નથી-અર્થાત્ ગણદેવોના મહારાજિકોજ હાલના મરાઠાઓરૂપે દેખાય છે. આ વાત સિદ્ધ કરે છે કે, દેવજાતિ મનુષ્યજાતિજ હતી; પરંતુ તે જાતિ પોતાને 'દેવ' કહેવડાવતી હતી.

ગણદેવોમાં મરુત્ છે. મરુત્ શબ્દની સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો મર્ત, મર્ય, મર્ત્ય વગેરે છે, તે પણ મનુષ્યવાચકજ છે; તથા વેદભાષ્ય રચતાં શ્રી સાયણાચાર્યજીએ પણ લખ્યું છે કે, આ મરુત્ પહેલાં મનુષ્ય હતા અને પાછળથી તેઓ દેવ થયા. જુઓઃ-

मर्यासो मारका मनुष्यरूपा वा मरुतः । पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात् सुकृतविशेषण ह्यमरा आसन् ॥ (ઋગ્વેદ સાયનભાષ્ય ૧૦-૭૭-૨)

અર્થાત્-"મરુત્ પહેલાં મનુષ્યરૂપેજ હતા, પરંતુ વિશેષ સત્કાર્યો કરવાથી તેઓ દેવ

થયા." સાયણાચાર્યજીના આ કથનથી સમજાય છે કે, મનુષ્યોમાંથીજ કેટલાકોને મરુત નામના ગણદેવોમાં સમાવવામાં આવ્યા હતા. મરતાંસુધી લડનારા મરુત્ (मर+उत्) કહેવાય છે. અર્થાત્ આ " મરુત્ " મહાશૂરવીરોનું નામ છે; અને આ જાતિની વિશેષ શૂરવીરતાને લીધેજ દેવજાતિએ તેમને અપનાવ્યા હશે-અર્થાત્ તેઓ પહેલાં ભારતવર્ષના રહેવાસી હોવાથી મનુષ્ય કહેવાતા હતા, પરંતુ પાછળથી ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માં દાખલ થવાથી તેમનો સમાવેશ ' દેવજાતિ ' માં થવા લાગ્યો; અને તેમને દેવોના અધિકાર મળ્યા. દેવત્વ પ્રાપ્ત કરવાથી વિશેષ અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, એ તો સ્પષ્ટજ છે. હાલમાં પણ આવા ભેદ દેખાઇ આવે છે. જેમકે:-કોઈએક હિંદી મનુષ્યને બે પુત્ર થયા હોય, તેમાંના એકનો જન્મ ભારતવર્ષમાં અને બીજાનો ઇંગ્લૅંડમાં થયો હોય તો ઇંગ્લૅંડમાં જન્મેલા પુત્રને તે માત્ર ત્યાં જન્મ્યો છે એટલાજ ખાતર કેટલાયે ખાસ અધિકારો અંગ્રેજી સામ્રાજ્યમાં મળે છે. એજ પ્રમાણે આ મનુષ્યજાતિના વીરો દેવોના સૈન્યમાં દાખલ થયા; દેવરાજ ઇંદ્રની ફોજમાં સદાયે રહેવા લાગ્યા; દેવજાતિના કલ્યાણને ખાતર રાક્ષસો વગેરે સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા; દેવસ્થાન-અર્થાત્ તિબેટમાં રહેવા લાગ્યા; અને ત્યાંજ તેમનાં બાળબચ્ચાં પેદા થવા લાગ્યાં-અર્થાત્ દેવરાજ્ય સાથે તેમનો હિતસંબંધ દૃઢ થયો, એટલે તેઓ પણ ' દેવ ' કહેવાયા.

છેક હાલમાં પણ ભારતવાસીઓને રાષ્ટ્રસંઘ પરિષદ્‌માં દાખલ કરવા યોગ્ય ગણ્યા છે; તેનું કારણ એજ છે કે,યૂરોપના ગત મહાયુદ્ધમાં ભારતવાસીઓ યૂરોપમાં જઇને ત્યાં અંગ્રેજોના પક્ષમાં રહીને લડયા હતા. એજ રીતે દેવોના પક્ષમાં રહીને તથા દેવોના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરીને ઘણા પ્રાચીનકાળમાં જે ભારતવાસીઓ દેવજાતિમાં દાખલ થયા હતા, તેમનું નામ મરુત્ છે અને તેઓ ગણદેવ છે-અર્થાત્ તેઓ પણ ત્યાં સંઘપૂર્વક રહેતા હતા.

(ચ) ગણસ્ત્રીઓ

ગણદેવોનો પરિવાર અર્થાત્ સ્ત્રી વગેરે સાથે રહેવું, સંતાન વગેરે ઉત્પન્ન કરવાં, એ બધું કુટુંબની રીતે ન હતું-અર્થાત્ જે રીતે આપણા હાલના વ્યવહારોમાં એક માણસ પોતાના સ્વતંત્ર ઘરમાં રહે છે; પોતાની સ્વતંત્ર સ્ત્રી સાથે રહે છે; અને પોતાનાં સંતાન સ્વસ્ત્રીમાંજ ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ ન હતું. તાત્પર્ય કે, માણસો પોતાનું જૂદું કુટુંબ છે એમ માનીને તેમનું ભલું કરવાનો બોજો પોતાને માથે લઇને સઘળા વ્યવહારો કરે છે; તે પ્રમાણે તે ગણદેવોમાં ન હતું. ગણસંસ્થા પ્રમાણે રહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે:—

(૧) તેમને પોતાનું ઘર હોતું નથી.
(૨) પોતાની અલગ સ્ત્રી હોતી નથી.
(૩) જૂદાં સંતાનો નથી હોતાં, કે જેથી તેમનો વંશ વધે.
(૪) તેઓ અભિમાન લઇ શકે તેવી કોઈ ખાનદાની મિલ્કત તેમાંના કોઈ પાસે હોતીનથી.
(૫) તે બધાઓનો અધિકાર એકસરખો હોય છે. કોઇનો પણ ઉંચો કે નીચો દરજ્જો હોતો નથી.
(૬) તેમનું ભોજન, રહેવું-સહેવું, વગેરે એકઠું અને બધાનું સૈયારૂંજ હોય છે.
(૭) જે કંઇ માલમિલ્કત હોય તે ઉપર બધાનો સરખોજ અધિકાર હોય છે.
(૮) જે કાંઈ કાર્ય કરવું હોય તે પણ તેઓ બધા એકત્ર થઇને કરે છે-અર્થાત્ સંપૂર્ણ રીતે સંઘજીવન(સોશિયલ ઍાર કૉમ્યુનલ લાઇફ)ગાળવાની પ્રથા એ દેવગણોમાં હતી.

આપણા હાલના જીવનવ્યવહારમાં અને તેમના જીવનવ્યવહારમાં આટલો ભેદ છે તે વાત વાચકોએ સૌથી પ્રથમ બરાબર યાદ રાખવી જોઇએ. આપણું હાલનું જીવન-

એ "કૌટુંબિક" (ફેમીલી લાઇફ) જીવન છે; અને તેમનું "સંઘ" (કૉમ્યુનલ લાઇફ) જીવન હતું. તેમના રીતરિવાજ વગેરે વાચકોના ખ્યાલમાં બરાબર નહિ આવે, તો તેમના ઇતિહાસની કેટલીયે વાતો સમજવી મુશ્કેલ પડશે; માટે દેવજાતિની રહેણીકરણી તથા ગણ-દેવોની રહેણીકરણી બરાબર સમજી લેવી અત્યંત જરૂરની છે. ગણદેવોના સંઘમય જીવનનો વિચાર કરવામાં તેમની ગણસ્ત્રીઓનો પણ વિચાર કરવો આવશ્યક છે; કેમકે તેથીજ તેમના સ્ત્રીસંબંધનું ઠીકઠીક જ્ઞાન થશે. જો કે થોડાક માણસો જન્મપર્યંત બ્રહ્મચારી પણ રહેતા હશે; પરંતુ સમાજના સઘળા લોકો પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકતા નહિ હોવાથી સમાજની સુવ્યવ-સ્થાનેજ ખાતર પુરુષોની સાથે સ્ત્રીઓની યોજના કરવામાં આવે છે.

(૭) લગ્નની પાંચ પદ્ધતિઓ

આ સ્ત્રીઓની યોજના અનેક પ્રકારે કરવામાં આવે છે. જેમકેઃ—

(૧) ગણસ્ત્રીપદ્ધતિ, (૨) સહોદરસ્ત્રીપદ્ધતિ, (૩) નિયોગપદ્ધતિ, (૪) અસ્થિરલગ્ન-પદ્ધતિ અને (૫) સ્થિરલગ્નપદ્ધતિ.

હાલ આપણા ભારતવાસીઓમાં અર્થાત્ હિંદુઓની ઉચ્ચ જાતિઓમાં "સ્થિરલગ્ન-પદ્ધતિ" પ્રચલિત છે. એ"સ્થિર લગ્નપદ્ધતિ"માં એક વાર લગ્ન કર્યા પછી તે જન્મપર્યંત સ્થિર રહે છે–અર્થાત્ બેમાંથી એકનું મૃત્યુ થતાંસુધી તે લગ્નબંધન રહે છે; અને તેમાં કોઈ પણ કારણથી કોઇ પણ પ્રકારની શિથિલતા કરી શકાતી નથી.

"અસ્થિર–લગ્નપદ્ધતિ" યૂરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં તથા મુસલમાન રાજ્યોમાં પ્રચલિત છે.

આ પદ્ધતિની વિશેષતા એ છે કે, પતિપત્નીનો સંબંધ કોઈ વખત તૂટી પણ જાય છે. રાજ્યાધિકારીઓ સમક્ષ જઇને 'અમે અમારાં લગ્નબંધન તોડવા ઈચ્છીએ છીએ' એમ કહેવાથી તે વિવાહિત સ્ત્રીપુરુષ ફારગતી લઈ શકે છે; પરંતુ ઉપરની "સ્થિર લગ્ન સંસ્થા" માં તેવી છૂટ નથી. સનાતન વૈદિક ધર્મની વિશેષતા આ સ્થિર લગ્નપદ્ધતિમાંજ છે. અસ્થિર લગ્નપદ્ધતિ અને સ્થિર લગ્નપદ્ધતિમાં પરસ્પર ભેદ એટલોજ છે.

ત્રીજી "નિયોગ પદ્ધતિ" છે. એમાં અમુકજ સમયને માટે લગ્નસંબંધ થાય છે. આ સમય ઘણે ભાગે બે–ત્રણ વરસનો હશે; કેમકે સંતાન ઉત્પન્ન થતાં સુધીનીજ તેની હદ હોય છે. જો સંતાન પહેલા વર્ષમાંજ થયું તો તેટલોજ સમય અથવા તેથી વધારે વખત સુધી આ લગ્નસંબંધ રહી શકે છે; અને નક્કી કરેલો સમય પૂરો થતાં તે સંબંધ આપોઆપ તૂટી જાય છે. આ પદ્ધતિ પ્રાચીનકાળના આર્યોમાં હતી, પરંતુ હાલમાં તે કોઈ પણ દેશમાં ચાલુ નથી. પ્રાચીનકાળમાં પણ તેનો ઉપયોગ તો આપત્કાળેજ કરવામાં આવતો હતો. સાર્વત્રિક ન હતો.

ત્યારબાદ "સહોદર પદ્ધતિ" જોવા જેવી છે. સગા ભાઇ–એટલે કે એકજ માતાથી ઉત્પન્ન થયેલાઃભાઇઓ સહોદર કહેવાય છે; અને એક પિતાથી જુદી જુદી માતાને પેટ ઉત્પન્ન થયેલા ભાઇઓ સવીર્ય ભાઇ (ઓરમાન ભાઈ) કહેવાય છે. આ સહોદર પદ્ધતિમાં આ બધા ભાઇઓનું સૈયારૂં લગ્ન એક સ્ત્રી સાથે થાય છે. જેમકે, પાંચ પાંડવો દ્રૌપદીને પરણ્યા હતા. આ જાતનાં લગ્નો હાલમાં પણ હિમાલયની કેટલીક પહાડી જાતિઓમાં પ્રચલિત છે. પાંડવોના સમયમાં પણ હિમાલયની પહાડી જાતિઓમાંજ એ રિવાજ પ્રચલિત હતો અને ભારતવર્ષમાં તે કદી પણ ચાલુ થયો ન હતો. પાંડવોનો જન્મ હિમાલયના ડુંગરાઓમાં થયો હતો અને તેમની બાલ્યાવસ્થા પણ ત્યાંજ વીતી હતી, તેથીજ પાંડવોને પણ એવું ભેગું

લગ્ન કરવાની બુદ્ધિ સૂઝી; નહિ તો "સ્થિરલગ્ન" કરનારા આર્યોમાં આ પ્રમાણે "સહોદરસ્ત્રી-પદ્ધતિ"નું લગ્ન થવું અસંભવિતજ હતું.

પાંડવોના આ "સહોદર સ્ત્રીપદ્ધતિ"ના લગ્નથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે, પાંડવો અને કૌરવો નજીકના 'સાપત્ન' ભાઇ ન હતા. તેમનામાં કોઇપણ પ્રકારનો ભાઇનો સંબંધ હશે તો તે બહુજ દૂરનો હશે. મહાભારતમાં તેઓને પિતરાઇ ભાઇ લખ્યા છે, છતાં પણ તે યુક્તિ-પુરઃસર લાગતું નથી; કેમકે ભારતીય આર્યોમાં આ જાતનાં એકત્ર લગ્ન કરવાની પદ્ધતિ પ્રાચીનકાળમાં ન હતી, તેમ પાછળથી પણ તે ચાલુ થઇ ન હતી. ભારતીય આર્યોમાં તો માત્ર પાંડવોનાંજ આ એકત્ર લગ્ન થયાં છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેઓ કોઇ જૂદા પ્રાંતની જૂદી જાતિના, ખાસ કરીને હિમાલયની કોઇ પહાડી જાતિના હતા. આ વિષે વધારે વિચાર અમે આગળ લગ્નપ્રકરણમાં વિશેષ પ્રકારે કરીશું. અત્રે તેનું માત્ર દિગ્દર્શનજ કર્યું છે. અસ્તુ. આ રીતે અનેક ભાઇઓ વચ્ચે એક સ્ત્રી કરવાનો રિવાજ હિમાલયમાં હાલ પણ પ્રચલિત છે.

એ પછી "ગણસ્ત્રી પદ્ધતિ" નો વિચાર કરીએ. આ ગણોના બધા પુરુષોમાટે કેટલીક સ્ત્રીઓ રાખેલી હોય છે. માની લઇએ કે, મરુદ્‌ગણ અથવા મહારાજિક ગણની પુરુષસંખ્યા પાંચસો કે હજાર છે; તો તે બધા પુરુષોમાટે બસો-ત્રણસો કે જરૂર પ્રમાણે ઓછીવત્તી સ્ત્રીઓ પણ રાખતા હતા. તેમનાં નામ 'ગણસ્ત્રી' છે. ગણોની આ સ્ત્રીઓ-અર્થાત્ ગણના બધા પુરુષોમાટે રાખેલી જે સ્ત્રીઓ તેમનાંજ નામ 'ગણિકા', 'વારસ્ત્રી' છે. ગણિકા ગણની સ્ત્રીને કહે છે, અને તેને 'વારસ્ત્રી' પણ કહે છે; કેમકે 'વાર' શબ્દનો અર્થ પણ 'ગણ'-'સમૂહ' વગેરે થાય છે, કે જે શબ્દો "સમુદાયની સ્ત્રી" એજ ભાવ પ્રદર્શિત કરે છે.

'વાર' શબ્દનોઅર્થ 'દિન' અથવા 'દિવસ' પણ થાય છે. આ અર્થ લેતાં એવો અર્થ પણ નીકળશે કે, આ સ્ત્રી અમુક ગણત્રીનાજ દિવસોમાટે-અર્થાત્ ગણના પ્રત્યેક પુરુષમાટે મુકરર કર્યું હશે કે, અમુક સ્ત્રી તેની સાથે અમુક દિવસમાટે રહેશે, અને તે પછી બીજા પાસે રહેશે. જેમ દ્રૌપદી બે માસ બાર દિવસ સુધી એક એક પતિની ક્રમપૂર્વક સેવા કરતી હતી તે પ્રમાણે; પરંતુ દ્રૌપદી ગણસ્ત્રી ન હતી, પણ એક કુટુંબમાં જન્મેલા બધા ભાઇઓની સ્ત્રી હતી. માત્ર દિવસોની ગણત્રીને ખાતરજ અત્રે તેનું દષ્ટાંત આપ્યું છે-અર્થાત્ ગણિકા, વારસ્ત્રી, વારયોષિતા, ગણસ્ત્રી, વગેરે શબ્દ દેવોની ગણસંસ્થાની રહેણીકરણી વગેરે દર્શાવી આપે છે.

હાલમાં 'ગણિકા' વગેરે શબ્દો વ્યભિચારિણી સ્ત્રીના અર્થમાં વપરાય છે; પરંતુ ગણસ્ત્રીઓ-ની સંસ્થા જ્યારે દેવોના રાજ્યમાં પ્રચલિત હતી, ત્યારે તેમાં વ્યભિચારની કલ્પના પણ ન હતી.

ઋતુસમયે મહીનામાં મુકરર તિથિઓમાંજ સ્ત્રીસંબંધ કરવો; જે સ્ત્રીના દિવસો બીજા કોઈ ગણ સાથે મુકરર થયા હોય તે સાથે સંબંધ ન કરવો; વગેરે તેમના એવા નિયમો હતા કે જેથી તેમનામાં વ્યભિચારી ભાવો ઉત્પન્ન થતા ન હતા. પરંતુ હાલની ગણિકાઓનો વ્યવહાર તેમના કરતાં બહુ જૂદાજ પ્રકારનો હોવાથી હાલની ગણિકાઓ વ્યભિચારિણી છે, અને તે સમયની ગણસ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી ન હતી. તે સિવાય કુટુંબ-સંસ્થાનો પ્રચાર થયા પછી-અર્થાત્ સ્થિરલગ્ન પદ્ધતિ ચાલુ થયા પછી વ્યભિચારની જે કલ્પના કુટુંબવાળા લોકોમાં હોય છે; તે વ્યભિચારનીજ કલ્પના બરાબર તેજ ભાવમાં ગણસ્ત્રીવ્યવહાર, સહોદર સ્ત્રીવ્યવહાર, નિયોગવ્યવહાર અને અસ્થિર લગ્ન કરનારા સમાજોમાં ઉત્પન્ન થતી નહિ. જુઓ, આપણામાં તો એવાજ ભાવો હોય છે કે કોઇ પારકી સ્ત્રી આપણાથી મોટી હોય તો માતા, બરાબર હોય તો બહેન અને નાની હોય તો પુત્રીસમાન ગણવી. આ ભાવ આપણામાં

બહુ ઉંચો અને પવિત્ર મનાય છે; પરંતુ યૂરોપમાં તો એવા ઉચ્ચભાવોની સૌ લોકો મશ્કરીજ કરે છે અને કહે છે કે, આ વિચાર કેવા મલીન છે! યૂરોપના એ લોકો આ ઉચ્ચ ભાવને એટલો હાસ્યાસ્પદ એટલાજ માટે માને છે કે, તેમને ત્યાં ગાંધર્વલગ્ન પદ્ધતિ અને અસ્થિર-લગ્ન પદ્ધતિ ચાલુ છે. આથી તેઓ માને છે કે, પોતાનો પ્રેમસંબંધ અનેક સ્ત્રી સાથે હોઇ શકે. જેઓ પ્રત્યેક સ્ત્રી સાથે પોતાના પ્રેમસંબંધને શકય માનતા હોય, તેમને ઉપરના આર્ય વિચારો કયાંથીજ ઉચ્ચ લાગે? પરંતુ ભારતવર્ષમાં તો સ્થિરલગ્ન પદ્ધતિ ઉચ્ચ વર્ણો-માં પ્રચલિત પણ થઈ ચૂકેલી હોઈને ભારતવાસીઓનાં લગ્ન મૃત્યુપર્યંત તૂટી શકતાંજ નથી. એકવાર લગ્ન કર્યા પછી બીજી સ્ત્રીની સાથે તેનો સંબંધજ થવો મુશ્કેલ હોય છે;અને આવી દૃઢ ભાવનાવાળા ઉચ્ચ લોકોમાંજ પોતાની સ્ત્રીસિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ માટે ભોગેચ્છાવિનાના ઉપલા ઉચ્ચ ભાવો જાગ્રત રહી શકે તેમ છે.

આ વાત અત્રે વિસ્તારપૂર્વક દર્શાવવાની જરૂર એટલાજ માટે છે કે, વાચકોના મનમાં નક્કી થઇ જાય કે, વ્યભિચાર ઉપર ઘૃણાની કલ્પના કૌટુંબિક લગ્નપદ્ધતિ શરૂ થયા પછીજ ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે, તે પહેલાં નહિ. ગણસ્ત્રીપદ્ધતિ જે વખતે પ્રચલિત હશે, તે વખતે એક સ્ત્રી સાથે કેટલાક દિવસ સંબંધ થયા પછી બીજી સ્ત્રી સાથે પણ સંબંધ થવાનોજ હોય છે. એટલે જીવનપર્યંત એક સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહેવાની ઉચ્ચ કલ્પના તેઓમાં પેદા થવીજ અસંભવિત છે, તેથી વ્યભિચારવિષે જે ઘૃણા જેટલી હદસુધી હાલ આપણામાં છે; તે ગણસ્ત્રીપદ્ધતિના દિવસોમાં દેવજાતિના લોકોમાં તે વખતે ઉત્પન્ન થવી અસંભવિતજ હતી.

હવે અહીં કહેવાનું એ છે કે, આ ગણદેવોની ગણસ્ત્રીની પ્રથા તે ગણદેવોની સાથેજ ભારતવર્ષમાં પ્રચલિત થઇ અને હાલની ગણિકાઓના વિકૃત સ્વરૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. અમે આ પહેલાં બતાવ્યુંજ છે કે, "મહારાજિક" નામના ગણદેવ મધ્યભારતમાં આવી વસ્યા અને હાલમાં તેમના દેશનું નામ મહારાષ્ટ્ર અથવા મરાઠાદેશ કહેવાય છે. એજ રીતે બીજા બીજા ગણદેવો બીજા બીજા દેશોમાં વસ્યા હતા તથા તેમની સાથે તેમની ગણસ્ત્રીઓ પણ ત્યાં આવી હતી. તાત્પર્ય એ છે કે, ભારતવર્ષની હાલની ગણિકાઓની પ્રથા એ પ્રાચીન ગણદેવોની પ્રથા છે. આથી માત્ર ગણદેવજ મનુષ્ય હતા એમ નહિ, પણ સમસ્ત દેવજાતિ પણ મનુષ્યરૂપેજ હતી, એમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

આટલા વિચાર ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે, ગણદેવ મનુષ્યોજ હતા તથા દેવજાતિ પણ મનુષ્યજાતિજ હતી, અને માત્ર તે જાતિનું નામજ 'દેવ' હતું. હવે એ ગણદેવોમાંની અપ્સરાઓવિષે વિચાર કરીશું.

(જ) અપ્સરાઓ

ઉપર દેવયોનિઓની ગણત્રીમાં "અપ્સરસ્" શબ્દ આવ્યો છે, તેજ અપ્સરાઓ છે. દેવયોનિ,એ મિશ્રજાતિની સંતતિ હોવાવિષે પહેલાં લખાઈ ચૂક્યું છે. દેવયોનિ જાતિઓ, એ દેવજાતિના પુરુષ અને બીજી જાતિની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. અપ્સરાઓ પણ એમાંનીજ એક છે. દેવજાતિના પુરુષોનો સંબંધ કોઇ સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે થવાથી આ સુંદરીઓની ઉત્પત્તિ થઈ. આ જાતિમાં જે પુરુષ જન્મ્યા હશે તેઓનાં નામ વિદ્યાધર વગેરે અનેક છે; અને જે સ્ત્રીઓ હતી તેમનું નામ અપ્સરા હતું. આ અપ્સરાઓ ગણદેવોના વિલાસને ખાતર તથા બીજા બીજા દેવોના વિલાસને માટે રાખેલી હતી; તથા નાચવું, ગાવું વગેરે કામ તેમને સોંપેલું હતું. ઇંદ્રાદિ દેવોના દરબારોમાં અપ્સરાઓના નાચ થતા હતા. આ નાચનાં વર્ણન પુરાણો અને ઇતિહાસોમાં પણ પુષ્કળ છે. ઇંદ્રની સભામાં પુરુરવારાજા ગયા હતા; તેમના

સન્માનમાટે ત્યાં ઉર્વશીનો નાચ થયો હતો. એજ રીતે વિશ્વામિત્ર પણ કોઇ અપ્સરાની પાછળ ઈંદ્રસભા સુધી જઇ પહોંચ્યા હતા. અર્જુન શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા માટે ઇંદ્ર પાસે જઇને કેટલાંયે વર્ષ રહ્યો હતો,તે વખતે ઉર્વશી તે વીર અર્જુન ઉપર મોહિત થઇહતી;પરંતુ અર્જુને પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો તેથી ઉર્વશીની ઇચ્છા સફળ થઇ નહિ, વગેરે અનેક કથાઓ મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાં છે. એ ઉપરથી સમજાય છે કે, આ સુંદર અપ્સરાઓ સ્વર્ગની કામિનીઓ હતી અને તેમનો ભોગસંબંધ દેવો અને માનવો સાથે સરખા જેવોજ હતો.

એ વાત પ્રખ્યાત છે કે, દેવરાષ્ટ્રમાં-સ્વર્ગમાં-અર્થાત્ તિબેટમાં-જ્યારે સત્કર્મ કરનારા મનુષ્યો જઈવસતા હતા, ત્યારે ત્યાં તેમને મનગમતી અપ્સરાઓ મળતી હતી. અમે આગળ ઉપર બતાવીશું કે, યજ્ઞથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થવાની મૂળ કલ્પના કેવી છે અને શી રીતે તે યજ્ઞ કરનાર મનુષ્યોને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળતું હતું. વાચક જ્યારે તે વર્ણન વાંચશે, ત્યારે તેને તે વખતની વાસ્તવિક સ્થિતિની કલ્પના બરાબર આવી જશે; પરંતુ અહીં તો અપ્સરાઓની પ્રાપ્તિની કલ્પનાનેજ જોવી છે.

અમુક ખાસ કાર્યો કરવાથી ભારતવર્ષનાં મનુષ્યો તિબેટમાં રહેવાલાયક ગણાતાં હતાં-અર્થાત્ તેમને સ્વર્ગીય નાગરિકતાના અધિકાર (રાઈટ્સ ઑફ સિટીઝનશીપ) મળતા હતા; અને તે અધિકારોમાં સ્વર્ગીય અપ્સરાઓસાથે સંબંધ કરવો, એ પણ એક અધિકાર હતો!!!

આથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોના રાજ્યમાં સ્ત્રીવિષયક સ્વતંત્રતા વધારે હતી. વારસ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ નહિ રાખનારા પુરુષો ભારતવર્ષમાં પવિત્ર ગણાતા હતા અને હાલમાં પણ શુદ્ધ ગણાય છે; પરંતુ દેવોના દેશમાં ગણિકાઓ સાથે અર્થાત્ અપ્સરાઓસાથે સંબંધ રાખવો, એ પ્રતિષ્ઠાનું અને વિશેષ સભ્યતાનું ચિહ્ન ગણાતું હતું!! અપ્સરાઓસાથે સંબંધ નહિ રાખનારો એક પણ દેવ ન હતો! એટલુંજ નહિ પણ જે ભારતવાસીઓ દેવત્વના અધિકાર મેળવી દેવોના દેશમાં રહેતા હતા, તેઓને પણ દેવોની સભ્યતાનુસાર અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરવો પડતો અને દેવોની સભામાં થતા અપ્સરાઓના નાચ વખતે ત્યાં હાજર રહેવું પડતું હતું! આ વિષે દેવસભાઓનાં વર્ણન મહાભારતમાં જુઓ. જે રીતે યૂરોપમાં દારૂ નહિ પીનારાઓને પણ હૉટલોમાં દારૂની કિંમત ભોજનની સાથે આપવીજ પડે છે, તેમ દેવોના દેશના પ્રતિષ્ઠિત રહેવાસીઓએ અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ રાખવોજ પડતો હતો. કેટલાક લોકો ભારતવર્ષમાં યજ્ઞ એટલાજ માટે કરતા હતા કે પોતાને દેવોના દેશમાં રહેવાનું મળે અને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ સાથે સંબંધ કરવાનું મળે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોની સભ્યતામાં અપ્સરા વગેરેના સંબંધ તરફ હલકી દૃષ્ટિએ જોવાતું ન હતું.

(ઝ) રાજકારણમાં સ્ત્રીઓ

ભારતવર્ષના કેટલાય સમ્રાટો સ્વર્ગનું રાજ્ય મેળવવાનો-અર્થાત્ ઇંદ્રપદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, ત્યારે તેમના ઉપર ઇંદ્ર આ અપ્સરાઓનો પ્રયોગ અજમાવતો હતો; એટલે કે આ સુંદર અપ્સરાઓને ભારતવર્ષના રાજાઓને ત્યાં ભેટરૂપે મોકલતો હતો. એ સ્વર્ગીય કન્યાઓ અહીં ભારતીય રાજાઓ પાસે આવતી હતી અને તેમને મોહિત કરીને દેવરાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરવાના વિચારો ભૂલાવી દેતી હતી. આ રીતે વિશ્વામિત્ર વગેરે ભારતવર્ષના સમ્રાટો ઉપર સ્વર્ગકન્યાઓનો પ્રયોગ કર્યો હતો; તે કથાઓ સૌ કોઇ જાણે છે અને ઇતિહાસો તથા પુરાણોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્વર્ગની સ્ત્રીઓનું ભારતવર્ષમાં આવવું;

ભારતવર્ષના રાજાઓ સાથે રહેવું; સ્વર્ગરાજ્યના હિતને ખાતર પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરવું; અને આ પ્રમાણે આત્મસમર્પણના કાર્યમાં ભારતીય રાજાઓથી સંતાન ઉત્પન્ન કરવાં, વગેરે બાબતો સિદ્ધ કરે છે કે, જેનું નામ સ્વર્ગલોક છે તે હાલનો તિબેટજ છે; અને ત્યાંના દેવ તે માનવોનીજ 'દેવ' નામ ધારણ કરનારી જાતિ હતી તથા તેમની અપ્સરાઓ વગેરે પણ મનુષ્યોના જેવીજ રૂપાળી સ્ત્રીઓ હતી.

જેવી અપ્સરાઓ સુંદર હતી તેવીજ સુંદર ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ તે સમયે ન હતી, એમ માનવાનું કંઇ કારણ નથી. કેમકે જે રીતે દેવરાજ્યની અપ્સરાઓના રૂપ ઉપર ભારતવાસીઓ મુગ્ધ થતા હતા;તેવીજ રીતે ત્રિવિષ્ટપના દેવો પણ ભારતીય આર્યસ્ત્રીઓના રૂપ ઉપર મુગ્ધ થતા હતા. ઇંદ્ર પોતેજ ગૌતમની સ્ત્રી અહલ્યા ઉપર મોહિત થયો હતો;અશ્વિનીકુમાર ચ્યવનઋષિની સ્ત્રીને જોઇને મોહિત થયા હતા;અને દમયંતીનું રૂપ જોઇને મોહિત થયેલા ઇંદ્રાદિ દેવો પણ દમયંતીના સ્વયંવરમાં આવ્યા હતા તથા દમયંતી નળરાજા સાથે લગ્ન ન કરે એવો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ બધી માનવચેષ્ટાઓ જોઇને પ્રત્યેક વાંચનારના મનમાં એટલું તો નક્કીજ થાય તેમ છે કે, તિબેટમાં પ્રાચીનકાળમાં જે માનવજાતિ રહેતી હતી, તેનુંજ નામ 'દેવજાતિ' હતું; પરંતુ તેઓ મનુષ્યજ હતા. જો આ સત્ય વાત સૌના મનમાં ઐતિહાસિકરૂપે બરાબર ઠસી જાય તો તેમના મનમાંથી દેવોવિષેનો મોહ તો સૌથી પહેલોજ નીકળી જશે. જે અનેક દેવતાઓની કથાઓ છે, તે માત્ર નામોની સમાનતાને લીધેજ જગતની રચના કરનારા દેવોની કથાઓતરીકે ગણાય છે; અને તેથીજ દેવજાતિના મનુષ્યોનાં પાપ જગતની રચના કરનારા દેવોને માથે મઢી દેવામાં આવે છે; પરંતુ દેવજાતિના મનુષ્યોમાં તથા જગતની રચના કરનારા દેવોમાં ખરૂં જોતાં માત્ર નામોની સમાનતાસિવાય બીજી કંઇ પણ સમાનતા નથી. જો આટલી સીધી વાત પણ વાચક સમજી લેશે, તો પૌરાણિક કથાઓના સંબંધમાં કેટલાયે ભ્રમો તેમના મનમાંથી દૂર થઈ જશે.

"ઇંદ્ર" શબ્દના અર્થ પરમાત્મા, જીવાત્મા, મન, જગતની રચના કરનાર દેવોનો અધિપતિ, તિબેટનિવાસી દેવજાતિનો સમ્રાટ્, કોઇ પણ જાતિનો મુખી વગેરે થાય છે. આજ રીતે બીજા પણ કેટલાય દેવવાચક શબ્દોના અર્થ થાય છે; પરંતુ માત્ર તેટલાજ ઉપરથી ભ્રમમાં નહિ પડતાં કોઈ પણ કથામાં દેવવાચક શબ્દ આવે તો ત્યાં જોવું જોઇએ કે, કથા પ્રસંગ કોનો અને કયા પ્રકારનો સંબંધ દર્શાવી રહ્યો છે. આમ વિચારી જોવાથીજ સઘળી બાબતો બરાબર ખુલી જશે; અને દેવજાતિના માનવોનાં પાપ જગતની રચના કરનાર દેવોને માથે કદી નહિ ચઢાવી શકાય.

પુરાણ અને ઇતિહાસના લેખકોએ આખ્યાયિકાઓ લખતી વખતે વિભાગપૂર્વક આખ્યાયિકાઓ લખી નથી; તેથી એક નામની બધી કથાઓ એકઠી દેખાઈ આવે છે. આ વિષે ફરીથી જુઓઃ—

શિવ એટલે કલ્યાણરૂપ હોવાથી પરબ્રહ્મનું નામ
" " " " પરમેશ્વર " "
" " " " જીવાત્માનું "
" " " " શિવસંકલ્પ મનનું"
" " માનસરોવર તથા કૈલાસના તિબેટના ભાગનો રાજા, કે જે 'ભૂત' નામક માનવજાતિ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો.
" " શિવાજી છત્રપતિ (મહારાષ્ટ્રીય રાજ્યના સંસ્થાપક)

આ બધાં સમાન નામ હોવા છતાં પણ એક અર્થનાં વાચક નથી; અને તેથી તે બધાની કથાઓ સેળભેળ કરી નહિ નાખવી જોઇએ. શિવાજી મહારાજ તદ્દન અર્વાચીન રાજા હોવાથી પુરાણોથી જૂદાજ છે; છતાં તેમની હકીકતોમાં પણ "શિવ" નામના કેટલા રાજા અને માનવોની કથાઓ સેળભેળ થયેલી છે, તે પણ એક જોવા જેવીજ વાત છે. અસ્તુ. અત્રે આ ઉપરથી એટલુંજ બતાવવાનું છે કે, તિબેટની દેવનામધારી માનવજાતિની કેટલીયે કથાઓ ઐતિહાસિક હોવાથી પુરાણો અને ઇતિહાસમાં ભળી ગઇ છે. એ બધી વાતો સિદ્ધ કરે છે કે, તિબેટનિવાસી માનવજાતિનું નાશ "દેવ" હતું; પરંતુ તેઓ મનુષ્યજ હતા, અને તેજ કારણથી ભારતીય આર્યોનો સ્વર્ગીય દેવજાતિની સ્ત્રીઓ સાથે શરીરસંબંધ થતો હતો તથા સ્વર્ગના દેવો ભારતીય આર્યસ્ત્રીઓ સાથે પણ સંબંધ કરતા હતા.

તિબેટ શીતપ્રદાન દેશ હોવાથી, અને તેમાં પણ હિમાલયના ડુંગરાઓ વિશેષ શીત-પ્રધાન હોવાને લીધે ત્યાંનાં સ્ત્રીપુરુષો ગૌરવવર્ણનાં તથા સુંદર હતાં,અને હાલમાં પણ એવાંજ છે. તિબેટના લોકો હિમાલયના ડુંગરાઓમાં રહેનારાઓના જેટલા ગૌરવર્ણના નથી, અને તેથીજ હિમાલયના ડુંગરાઓમાં સંકીર્ણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થયેલી અપ્સરાઓ તિબેટના દેવજાતિના વીરોને તથા ભારતીય વીરોને મોહ પમાડે તેવી સુંદર હતી. આજ કારણથી તેઓ સ્વર્ગની ઇંદ્રસભામાં તથા ભારતીય રાજાઓનાં અંતઃપુરમાં દાખલ થઇ શકી હતી.

(૮) અસુર સ્ત્રીઓ

જેમ દેવાંગનાઓ તથા ભારતીય આર્યસ્ત્રીઓ પણ સૌંદર્યમાં એકબીજાથી ઉતરે તેમ ન હતી; તેમ અસુર સ્ત્રીઓ તથા રાક્ષસ સ્ત્રીઓ પણ સૌંદર્યમાં ઓછી ન હતી. હાલના ચિત્રકારો અસુરોના ચહેરા કઢંગા બનાવે છે, છતાં પણ ઐતિહાસિક કથાઓ જોવાથી માલમ પડે છે કે, અસુર સ્ત્રીઓ પણ ઘણી સુંદર હતી. પાંડવોના ઘરમાં કુંતીપુત્ર ભીમસેન-નું લગ્ન હિડંબા રાક્ષસી સાથે થયું હતું. મહાભારતમાં જોવાથી જણાય છે કે, આ લગ્નમાં કુંતી, ધર્મરાજ, અર્જુન વગેરેની પૂર્ણ સંમતિ હતી. જો હિડંબા રાક્ષસીનો ચહેરો કદ્રૂપો અને કઢંગો હોત, તો એમાં કુંતીની સંમતિ મળવી અસંભવિતજ હતી; કેમકે ભીમ ઉત્તમ ગૌરવર્ણનો અને સુંદર હતો. પોતાના સુંદર અને ગોરા પુત્રનું લગ્ન કદ્રૂપી, કાળી અને વિજાતિની સ્ત્રી સાથે કરવાની સંમતિ કોઇપણ માતા આપેજ નહિ. આથી સિદ્ધ વાત છે કે, હિડંબા સુંદર હતી. વાસ્તવમાં "અસુર" જાતિ હાલના પારસીઓના જેવીજ ગૌરવર્ણ અને રૂપ વગેરે ગુણોવાળી હતી. પારસીઓ "અસુરોપાસક" છે. બધી અસુરોપાસક જાતિઓ પારસીઓના જેવીજ હતી. અસુરોપાસક લોકો અસુર નામથીજ પ્રસિદ્ધ હતા. હાલના "એસિરિયા" દેશની આસપાસની જાતો પણ અસુર નામવાળી હતી.

બાણાસુરની કન્યાનું લગ્ન યાદવોને ઘેર થયું હતું, વગેરે બધી કથાઓ જોવાથી અને વિચારવાથી સમજાય છે કે, અસુરજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષ આર્યોના જેવાંજ સુંદર અને મનુષ્યના જેવાંજ દેહધારી હતાં, તોપછી દેવોના સંબંધમાં તો શંકાજ શી હોઇ શકે ? અર્થાત આ દૃષ્ટિએ પણ વિચાર કરવાથી માલમ પડે છે કે, અસુર, સુર વગેરે આપણાં જેવા માનવીઓજ હતા અને તેમને પરસ્પર શરીરસંબંધ પણ થતા હતા.

(૬) ત્રણ જાતિઓ

મહાભારતકાળમાં અર્થાત્ કૌરવપાંડવોના સમયમાં આ ભૂમંડળ ઉપર ત્રણ જાતિઓ હતી. ભારતવર્ષમાં આર્યજાતિ, ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માં દેવજાતિ,અને તિબેટની પશ્ચિમે અસુર-

જાતિ રહેતી હતી. એ દરેક જાતિમાં અનેક ઉપજાતિઓનો સમાવેશ થતો હતો; પરંતુ તેનો વિચાર પાછળથી કરીશું. પહેલાં દેવજાતિની પેટાજાતિઓનો વિચાર કર્યો છે, તેજ રીતે અસુરજાતિઓવિષે પણ આગળ વિચાર કરીશું. અહીં તો માત્ર એટલુંજ જણાવવાનું છે કે, આ ત્રણે જાતિઓમાં એકબીજા સાથે યુદ્ધ થતાં હતાં;લગ્ન થતાં હતાં તથા પરસ્પર મિત્રતા તથા દ્વેષ વગેરે પણ થતાં હતાં; અને એવું હોવાથી એ બધાંને મનુષ્યજ માનવાં જોઇએ. હાલમાં હિંદુ, જાપાની, રૂસી, યૂરોપીયન એ બધા જૂદા જૂદા દેશના રહેવાસીઓ મનુષ્યજ છે; તેમ પ્રાચીન સમયના ભારતમાં આર્ય, તિબેટમાં દેવ અને ઇરાન વગેરે દેશોમાં પણ અસુર નામના મનુષ્યોજ રહેતા હતા. આથીજ તેઓમાં પરસ્પર લગ્ન, દ્વેષ, મિત્રતા વગેરે હાલની પેઠે થયા કરતાં હતાં. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, આ બધા જૂદી જૂદી જાતિના માણસોજ હતા અને કોઇપણ જાતનાં બીજાં પ્રાણી ન હતા.

(૬) ત્રણ જાતિઓની સંસ્કૃતિ

અસુરો મોટાભાઈ અને દેવો નાનાભાઇ કહેવાય છે, તેનું સ્પષ્ટ તાત્પર્ય એ છે કે, તિબેટવાસી દેવો કરતાં અસુરો પહેલા ઉન્નતિને શિખરે પહોંચ્યા હતા. તિબેટની પશ્ચિમ-દિશામાં નાનામોટા અનેક દેશોમાં અસુરજાતિ રહેતી હતી અને તે દેવજાતિની ઉન્નતિ થયા પહેલાં ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલી હતી. અસુરજાતિનું રાજ્ય ભૂમંડળ ઉપર ચારે દિશાએ ફેલાયું હતું અને તેઓ સર્વ જાતના ઉપભોગો ભોગવવાને સમર્થ હતા. તેમના પછી દેવજાતિની ચઢતીકળા શરૂ થઇ. આથીજ કહેવાય છે કે, અસુર મોટા અને સુર નાના છે.

આર્યજાતિની ચઢતીકળાનો સમય તો વળી દેવજાતિના પણ પછીનો છે. મહાભારતકાળ તે આર્યજાતિના અભ્યુદયની પૂર્ણકળાનો સમય છે; કેમકે ભારતીય યુદ્ધ પછીજ આર્યજાતિની પડતી શરૂ થઇ હતી. તેથી ભારતીય યુદ્ધસમયે આર્યજાતિ ઉન્નતિના પરમ ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી હતી. ભારતીય યુદ્ધ આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે થયું હતું અને તે વખતે આર્યો ઉન્નતિના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચેલા હતા. એ વખતે પણ દેવજાતિનું બળ પહેલાં-ના જેવું જણાતું નથી. દેવોનાં અસુરો સાથેનાં યુદ્ધ પણ લગભગ બંધ થયાં હતાં. નિ-વાત, કવચ, વગેરે રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા ઇંદ્ર જાતે નહોતો ગયો, પણ આર્યવીર અર્જુને તે કાર્ય ઇંદ્રને ખાતર સિદ્ધ કર્યું હતું. ભૂતનાથ સમ્રાટ્ શ્રીશંકરના અર્જુન સાથેના યુદ્ધમાં બન્ને જણા લગભગ સરખાજ ઉતર્યા હતા; તથા ખાંડવવન બાળતી વખતે અર્જુને ઇંદ્રની સેનાને પૂરેપૂરી હાર ખવડાવી હતી. આ રીતે તે વખતની દેવજાતિની સ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે, તિબેટનિવાસી દેવજાતિ પણ લગભગ પડતીને રસ્તે ચડી ચૂકી હતી. અસુર વગેરે જાતિઓ ત્યાર પહેલાં પડતી દશાને પામી ચૂકી હશે. પ્રત્યેક જાતિની ચઢતી અને પડતીને ચાર–પાંચ હજાર વર્ષો લાગતાં હશે; તો આર્ય, દેવ અને અસુરજાતિઓના ઉદયાસ્તનો ઇતિહાસ એ ઓછામાં ઓછાં પંદરવીસ હજાર વર્ષોનો ઇતિહાસ હોવામાં કંઈજ શક નથી. અસુરો પછી દેવજાતિનો વિજયકાળ હતો; કેમકે દેવજાતિએ ઘણે ભાગે અસુરજાતિને હરાવીને નસાડી મૂકી હતી. આથી પણ નક્કી થાય છે કે, દેવસભ્યતા અસુરસભ્યતા પછીની છે; અને આ પહેલાં બતાવ્યુંજ છે કે, દેવો પાસેથી જ્ઞાન, શસ્ત્ર, અસ્ત્ર વગેરે પ્રાપ્ત કરીને આર્યો આગળ વધતા હતા. આથી દેવજાતિની પછી આર્યોના વિજયનો સમય આવે છે. આર્યોના વિજયનો સમય વિક્રમ સંવત પૂર્વે પાંચહજાર વર્ષનો હતો, એ ભારતીય યુદ્ધના સમયને લીધે નક્કી થાય છે. એ પહેલાં દેવજાતિ અને તેથીયે પહેલાં અસુરજાતિના અભ્યુ-દયનો કાળ છે. આથી અસુરોનો અભ્યુદયકાળ કયો હશે તેનું અનુમાન કરી શકાય તેમ

છે. તેથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, જે કારણથી અસુરોપાસક પારસી તથા ઇરાનની આસપાસની જાતિઓ અસુરતરીકે ઓળખાય છે, અને તેમના અંતર્ભાવો માનવજાતિના જેવાજ છે; તેજ કારણથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરનારી અને ભારતીય આર્યોને મદદ કરનારી દેવજાતિના લોકો પણ માનવોજ હતા, એમ માનવું જોઇએ. દેવોના શત્રુ અને મિત્રોનો વિચાર કરવાથી આપણને અહીં સમજાય છે કે, દેવો પણ તેમના શત્રુઓ અને મિત્રોની પેઠેજ મનુષ્યદેહધારી હતા. હવે ગણદેવોની એક-બે વાતોનો ફરીથી વિચાર કરીશું.

(૯) ગણરાજ

દેવોના ગણ (સમૂહો) હતા અને દરેક ગણનો એકએક મહાજન હતો તથા તેનું નામ 'ગણરાજ' હતું. આ ગણરાજ યા ગણપતિને તાબે બધા ગણો રહેતા હતા. તેની આજ્ઞાસિવાય કોઈ ગણ કંઈ પણ કાર્ય કરી શકતો નહિ. જે ગણો તેની આજ્ઞાનું બરાબર પાલન કરતા હતા, તેમનાં બધાં કાર્યોમાં આ ગણરાજ મદદ કરતો હતો; અને તેનો જે વિરોધ કરતા, તેમના કાર્યમાં તે અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી કરતો હતો. હાલમાં પણ એજ દેખાઇ આવે છે કે,મુખીની વિરુદ્ધ થતાં મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે અને તેને અનુકૂળ રહેતાં બધી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જાય છે. આથી આ ગણરાજનું નામ વિઘ્ન-કર્તા અને વિઘ્ન-હર્તા પણ છે.

દરેક કાર્યમાં તેનો પ્રથમ સત્કાર કરવો આવશ્યક હતો. એના સિવાય કોઇનું પણ કાર્ય સફળ થવું મુશ્કેલ હતું, તેથીજ ગણરાજનો સત્કાર સૌથી પહેલો થતો હતો. હાલમાં પણ દરેક કાર્યમાં મહાજનનો સત્કાર પ્રથમ કરવો અને તેને અગ્રસ્થાન આપવું આવશ્યક છે; તેજ પ્રમાણે તે વખતમાં પણ થતું હતું.

જેમ દરેક ગણનો એક ગણરાજ હતો; તેમ અનેક ગણોનો એક ગણનાથ પણ હતો. તેનું નામ "ગણોનો ગણપતિ" અર્થાત્ ગણોના સમૂહોનો પતિ હતું. ગણરાજો આ મુખ્ય ગણનાયકને આધીન રહેતા હતા અને પોતપોતાના ગણોદ્વારા ઇષ્ટકાર્ય કરતા હતા. જે રીતે ફોજમાં નાના તેમજ મોટા અધિકારીઓ હોય છે; તેજ પ્રમાણે દેવોમાં આ ગણરાજ સંસ્થા હતી. લશ્કરી વ્યવસ્થા માત્ર લશ્કરમાંજ દેખાય છે; પરંતુ ગણરાજ સંસ્થામાં ગણોની જે વ્યવસ્થા હતી, તે તેમનાં સઘળાં કાર્યોમાં જળવાતી હતી અને તેથી ગણોના હિતાહિતનાં સઘળાં કાર્ય લશ્કરી વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉત્તમ પ્રકારે થતાં તથા કોઇને કોઇ પણ પ્રકારે વિશેષ મુશ્કેલી નડતી નહિ.

હાલમાં યૂરોપનાં લશ્કરોમાં ટુકડીના જે નિયમો જોઇએ છીએ અને જે સુવ્યવસ્થા દેખાય છે, તેનું મૂળ દેવોની આ ગણરાજ સંસ્થામાં પાઠક જોઈ શકશે.

ઈંદ્રના મરુદ્‌ગણો ઇતિહાસ-પુરાણોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણેભાગે એ બન્ને ગણસેનાઓનાજ ગણ હતા. ભૂતગણોનું સ્થાન હાલનું "ભૂતાન" કિંવા ભૂતસ્થાન છે; અને મરુદ્‌ગણોનું સ્થાન તિબેટમાં કોઇ જગ્યાએ હોવાનું અનુમાન કરી શકાય છે.

આ રીતે ગણસંસ્થાનો વિચાર કરવાથી સમજાય છે કે, આ દેવગણો આપણા જેવા માનવોજ હતા; પરંતુ તેમની ઉત્પત્તિ દેવજાતિથી થવાથી તેમનું નામ "દેવ" પડ્યું હતું. આટલા વિચારથી સિદ્ધ થયું કે, દેવજાતિ પણ એક મનુષ્યજાતિજ હતી. હવે બીજી જાતિઓનો વિચાર કરવા પહેલાં નાગજાતિનો વિચાર કરીશું; કેમકે આગળ ઉપર તેનો વિશેષ સંબંધ આવવાનો છે.

૧૩–નાગલોક×

આ લેખમાં "નાગલોક" કયા પ્રદેશનું નામ છે, તેનો વિચાર કરીશું.

શ્રીહર્ષકૃત નાગાનંદ નાટકમાં નીચે લખેલા ભાવનું વાક્ય છેઃ—"હિમાલયની પાસેના પ્રાંતમાં રાજ્ય કરનારા જીમૂતકેતુ નામના વિદ્યાધરનો જીમૂતવાહન નામનો પુત્ર હતો. તે રાજા મલયપર્વતના ગોકર્ણક્ષેત્રની પાસે રહેનારા શંખપાલકુલોત્પન્ન શંખચૂડ નામના નાગનું રક્ષણ કરવામાટે તૈયાર હતો." (નાગાનંદ–અંક ૪) અર્થાત ગોકર્ણક્ષેત્ર તથા મલયપર્વત પાતાળદેશમાં અથવા પાતાળદેશની પાસે પશ્ચિમસમુદ્ર પાસે હતાં અને પાતાળમાં નાગલોક રહેતા હતા. આમાં "વિદ્યાધર" નામ પૂર્વોક્ત દેવયોનિ જાતિનું છે, તે જોવા જેવું છે તથા વધારેમાં જુઓઃ—

तदापाते च पातालं त्रासनिर्जाररराजिलं। कृत्स्नमेकपदे नष्टं नागलोकममन्यत ॥

(કથાસરિત્સાગર–તરંગ ૨૨)

આમાં "નાગલોક લગભગ નષ્ટપ્રાય થયો" એવું વર્ણન છે. આ નાગલોક નાગોનો પ્રદેશજ છે. આ રીતે નાગલોકોનો નાશ થતાંજ શંખચૂડ નાગ રસાતળમાં ગયો, એ વર્ણન નીચેની લીટીમાં જોવા જેવું છેઃ—

विसृष्टस्तेन च ययौ शंखचूडो रसातलम्। (કથાસરિત્સાગર–તરંગ ૨૨)

અર્થાત–રસાતળ પણ એક પ્રદેશ હતો અને તે પાતાળદેશની પાસે હતો. વળી ગોકર્ણ તથા મલયપર્વત પાતાળમાં, રસાતળમાં અથવા તેની પાસે હતાં. આ વાત નાગાનંદ નાટક અને કથાસરિત્સાગર ગ્રંથોથી સિદ્ધ થાય છે. નાગાનંદ નાટકનો રચનાર કવિ શ્રી હર્ષ શક ૫૩૦ અર્થાત સંવત ૬૬૫માં હયાત હતા; તેથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, એ સાલમાં પાતાળ અને રસાતળ શબ્દોથી ઉપલા પ્રાંતોજ ઓળખાતા હતા. એ પાતાળ અને રસાતળમાં નાગલોકો રહેતા હતા, એ ઉપરનાં પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે.

નાગાનંદ નાટકના પાંચમા અંકમાં નાયકના ભાષણમાં નીચે લખેલાં વાક્યો છેઃ–

नायकः--फणिपते शंखचूड ! किमेवमाविग्नोऽसि ? किमु स्थानमिदमागमनस्य ?—

स्वशरीरेण शरीरं तार्क्ष्यात्परिरक्षितं त्वदीयमिदम्।

नेतुं युक्तं भवता पातालतलादपि तलं तत् ॥१९॥ (નાગાનંદ અંક૦ ૫)

અર્થઃ–"હે શંખચૂડ! ગભરાય છે શામાટે? અહીં આવવાનું શું પ્રયોજન છે? તાર્ક્ષ્ય-(ગરુડ)થી મેં તારૂં સંરક્ષણ કરેલું છે, હવે તું પાતાળમાંથી તળમાં જા, એજ તારે માટે યોગ્ય સ્થાન છે."

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, "પાતાળ" દેશ પાસે "તળ" નામનો એક બીજો પ્રાંત છે. કવિ શ્રીહર્ષના આ શબ્દોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગોકર્ણક્ષેત્ર, મલયપર્વત, પાતાળ અને તળ, એ બધાં પાસે પાસેનાં સ્થાન અને પ્રદેશો હતા. ગોકર્ણક્ષેત્ર હાલમાં પણ હયાત છે; તેથી અમે કહી શકીએ છીએ કે, એજ સ્થળની પાસેના સઘળા પ્રદેશો પ્રાચીનકાળમાં એ નામોથી પ્રસિદ્ધ હતા.

નાગલોકોનો રાજા વાસુકિ હતો અને તેની રાજધાની ભોગવતીમાં હતી. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ અ૦ ૧૦૯માં કહ્યું છે કે,"તક્ષક અને ઐરાવત એ નાગોથી રક્ષાયેલી તથા વાસુકિ નાગે સંભાળેલી ભોગવતી નગરી બ્રહ્માવર્તથી દૂર દક્ષિણદિશામાં છે; અને આ ભોગવતી

× આ 'નાગલોક'વિષેનો લેખ ઇતિહાસસંશોધક શ્રી.વિ.કા. રાજવાડેજીએ લખ્યો છે. મૂળલેખક

નગરીની દિશામાંજ આગળ જતાં રાવણનું રાજ્ય છે." તાત્પર્ય એ છે કે ભોગવતી, પાતાળ, તળ, ગોકર્ણ અને મલયપર્વત એ પશ્ચિમસમુદ્ર(અરબી સમુદ્ર)પાસેના પ્રદેશોનાં નામ છે. જુઓઃ–

अत्र भोगवती नाम पुरी वासुकिपालिता। तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૦૯ શ્લોક ૧૯–૨૦)

અર્થાત–"આ (દક્ષિણદિશામાં) ભોગવતી નામની નગરી છે. તેનું વાસુકિ પાલન કરે છે અને તક્ષક, ઐરાવત વગેરે નાગો સંરક્ષણ કરી રહ્યા છે."

હવે વિષ્ણુપુરાણના નીચેના શ્લોક જોવા જેવા છેઃ–

भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदान्निशामय। इंद्रद्वीपः कशेरूमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥६॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गांधर्वस्त्वथ वारुणः। अयं तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः॥७॥

(વિષ્ણુપુરાણ–અંશ ૨, અ૦ ૩)

અર્થાત–"ભારતવર્ષના નવ ભાગ છે, તેવિષે સાંભળોઃ–ઇંદ્રદ્વીપ, કશેરૂમાન, તામ્રપર્ણ, ગભસ્તિમાન, નાગદ્વીપ, સૌમ્ય, ગાંધર્વ, વારુણ અને આ સમુદ્રથી ઘેરાયેલો નવમો પ્રદેશ છે."

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નાગદ્વીપ અને વારુણદ્વીપ એ ભારતવર્ષના નવ વિભાગોમાંના બે વિભાગ છે. એમાં નાગદ્વીપ એ નાગલોક છે–અર્થાત નાગ નામના મનુષ્યોનું નિવાસસ્થાન છે. તે બ્રહ્માવર્તથી બહુજ દૂર દક્ષિણદિશામાં છે તથા તેની રાજધાની ભોગવતી છે; અને તે ગોકર્ણ, મલય, પાતાળ અને તળપ્રાંતોની વચ્ચે કોઇપણ જગ્યાએ છે. આજ રીતે વારુણદ્વીપની શોધ કરવી જોઇએ.

इयं दिग्दयिता राज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥
यादसामत्र राज्येन सलिलस्य च गुप्तये। कश्यपो भगवान्देवो वरुणं स्माभ्यषेचयत् ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૧૦ શ્લોક ૧–૨)

"આ (દક્ષિણ) દિશા ગોપતિ વરુણ રાજાને પ્રિય છે. એ રાજ્ય જળચરોનું છે અને સમુદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે તેમને યોજેલા છે. ભગવાન કશ્યપઋષિએ વરુણનો અહીં રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો."

આથી સિદ્ધ થાય છે કે, વરુણલોક પણ સમુદ્ર પાસેના એક પ્રાંતનું નામ હતું અને ત્યાંનો રાજા વરુણ કહેવાતો હતો. મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે, નારદ માતલિને વારુણદ્વીપની વારુણ્ય નગરીમાં થઇને નાગલોકમાં લઈ ગયા હતા.

वरुणेनाऽभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः। (મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૮)

"વરુણની રજા મેળવીને (નારદ અને માતલિ) નાગલોકમાં ફરવા લાગ્યા." માતલિ પોતાના દેશમાંથી પોતાની કન્યાને માટે સુયોગ્ય વર શોધવામાટે નાગલોકસુધી ગયો હતો. જુઓઃ—

कन्यां शिरस्युपाघ्राय प्रविवेश महीतलम्। (મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૭)
अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वसुधातलम्। (મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૮)

અર્થાત–કન્યાને માટે યોગ્ય વર શોધવામાટે માતલિ વસુધાતળ, મહીતળ, રસાતળ, વરુણલોક, નાગલોક વગેરે પ્રાંતોમાં ફરતો હતો. તેના પ્રવાસવર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વારુણદ્વીપની પાસેજ નાગલોક અર્થાત નાગદ્વીપ અથવા નાગલોકોનો પ્રદેશ હતો–એટલે વરુણલોક અને નાગલોક (અથવા વરુણપ્રાંત અને નાગપ્રાંત) મહીતળ અથવા વસુધાતળ નામના ભારતવર્ષના પ્રદેશમાંજ પ્રાચીન સમયમાં ગણાતા હતા; અને તેમાં વરુણલોક નાગલોકની ઉત્તરદિશામાં તથા નાગલોક વરુણલોકની દક્ષિણે હતો અને એ બન્ને દેશો પશ્ચિમસમુદ્રને કિનારે હતા. આથીજ સ્થળે સ્થળે કહ્યું છે કે, વરુણ એ જળનો અધિપતિ

છે—અર્થાત પ્રાચીન દેવરાજ્યના શાસનમાં વરુણ સમુદ્રવિભાગનો અધીશ–રાજા હતો; તેથી ઉપરના શ્લોકોમાં કહ્યું છે કે, “ વરુણની રજા લઈને માતલિ વરુણદેશમાં અને નાગદેશમાં ફરતો હતો.”રાજાની રજાસિવાય પરદેશમાં દાખલ થવું અશક્ય હોય છે. હાલમાં પણ પરદેશ જવા માટે સરકારની રજા (પાસપોર્ટ) લેવીજ પડે છે. એજ વાત પ્રાચીનકાળમાં પણ હતી.

આ વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વરુણદેશ, નાગદેશ (વરુણલોક, નાગલોક), પાતાળ, તળ એ દેશો પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેના છે; અને બીજી બાજુના પ્રદેશમાં ગોકર્ણ-ક્ષેત્ર અને મલયપર્વત આવેલો છે. વળી વધારે જુઓ:—

अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्यश्च मातले। दिव्यप्रहरणाश्चासन्पूर्वदैवतनिर्मिताः ॥
अशास्यानपि शास्त्येष रक्षोबंधुषु राजसु ॥ (મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૮ શ્લોક ૧૭ અને ૨૧)

“ હે માતલે ! અહીં ઉત્તમ શસ્ત્રાસ્ત્રોવાળા રાક્ષસ અને દૈત્યજાતિના લોકો રહેતા હતા. જેના ઉપર રાજ્ય કરવું મહામુશ્કેલ છે,એવા એ રાક્ષસાદિ ઉપર પણ તેઓ રાજ્ય કરતા હતા. ” શાસનનું આ વર્ણન જોવા જેવું છે. આથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, રાક્ષસ અને દૈત્ય એ બન્ને જૂદી જૂદી જાતિઓ હતી,અને તે જાતિઓ પણ આ મહીતળ નામના ભારત-વર્ષના એક પ્રાંતમાં વસતી હતી. આ મહીતળદેશ પૂર્વોક્ત પાતાળ દેશની ઉત્તરમાંજ હોવાનો સંભવ છે; કેમકે મહીતળમાં થઈનેજ માતલિ પાતાળમાં ગયો છે.

પાઠક વિચાર કરશે તો તેને સમજાશે કે, આ બધું વર્ણન ભારતવર્ષના પશ્ચિમસમુદ્ર પાસેનાજ પ્રદેશનું છે. ગોકર્ણક્ષેત્ર તથા મલયગિરિ પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેનાજ પ્રદેશમાં છે. ત્યાંથી ઉત્તરદિશામાં જતાં જતાં પશ્ચિમસમુદ્ર અને સહ્યાદ્રિની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ છે, તેનાં આ નામ મહાભારતના પહેલાંના કાળનાં છે; એમ ઉપરનાં વર્ણનોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ઉદ્યોગપર્વમાં કહ્યું છે કે, “ આ પુરાતન ઇતિહાસ છે. ” અર્થાત્ તે પ્રાચીન સમયનો આ પુરાતન ઇતિહાસ છે. મહાભારતના સમયમાં પશ્ચિમસમુદ્રના પ્રદેશને “અપરાન્ત” “અપરાન્તક ” કહેતા હતા.

सोऽपरान्तेषु तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सर्वाण्येवाऽनुपूर्वेण जगामाऽमितविक्रमः ॥
(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૨૨૦)

અર્થાત–“ તે મહાપરાક્રમી અર્જુન અપરાન્ત દેશમાં તીર્થો અને પવિત્ર સ્થળો અનુક્રમે જોતો જોતો ફરતો હતો. ”

આ પ્રવાસવર્ણનથી આપણે આ પ્રાંતોનો અનુક્રમ નક્કી કરી શકીએ તેમ છીએ.

માતલિ “મહીપૃષ્ઠ”થી (અરવલ્લી તથા વિંધ્યાચળ પર્વત ઉપરથી) “મહીતળ” માં ઉતરીને પ્રથમ તે વરુણદેશમાં ગયો.

अवगाह्य तु तौ भूमिमुभौ मातलिनारदौ। ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपांपतिम् ॥
(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૮ શ્લોક ૬)

અર્થાત–“ માતલિ તથા નારદ એ બન્ને નીચાઈવાળી જમીન ઉપર ઉતર્યા અને જળના રાજા વરુણને તેમણે જોયા. ” અહીં નીચાઈવાળી જમીનનો અર્થ પર્વતપરથી ઉતરતાં જે નીચો પ્રદેશ આવે છે, તે પ્રદેશજ છે.

પછીથી તેજ માતલિ નાગલોકોની પાતાળનગરીમાં આવી પહોંચ્યો. જુઓ:—

एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरम् । पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् ॥
(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૯૯–૧)

અર્થાત–“ આ નાગલોકની પાતાળ નગરી છે, અને ત્યાં દૈત્ય તથા દાનવો રહે છે. ”

માતલિ હવે અહીં પહોંચ્યો.પછી અહીંથી તે તે દૈત્યોના હિરણ્યપુરમાં પહોંચ્યો.જુઓ:–

हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत्। दैत्यानां दानवानां च मायाशतविचारिणाम् ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૦-૧)

અર્થાત-"આ માયાપ્રયોગ કરનારા દૈત્ય-દાનવોનું હિરણ્યપુર છે." અહીં મુસાફરી કર્યા પછી નારદ તથા માતલિ આગળ ચાલ્યા અને પછી ત્યાંથી સુપર્ણલોકમાં ગયા. જુઓઃ—

अयं लोकः सुपर्णानां पक्षिणां पन्नगाशिनाम्। विक्रमे गमने भारे नैषामस्ति परिश्रमः ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૧-૧)

નારદ માતલિને સુપર્ણલોક દેખાડી કહે છે કે, "આ સુપર્ણોનો લોક એટલે દેશ છે."

અહીં પણ તેના મનને અનુકૂળ જમાઈ નહિ મળવાથી તે રસાતળમાં ગયો. જુઓઃ-

इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम्। यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवा ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૨-૧)

અર્થાત-"આ રસાતળ પૃથ્વીનું સાતમું તળ છે. અહીંની ગાયો ઉત્તમ છે." હવે એ સ્થળે નારદ તથા માતલિ જઈ પહોંચ્યા.

રસાતળની બાબતમાં પુરાણગાથા નામક પ્રાચીન ઇતિહાસ મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વના અધ્યાય ૧૦૨ માં નીચલા શ્લોકો જોવા જેવા છેઃ—

न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे। परिवासः सुखस्तादृक् रसातलतले यथा ।

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૦૨ શ્લોક ૧૫)

અર્થાત-"નાગલોકમાં, સ્વર્ગમાં અને વિમાનરૂપી ત્રિવિષ્ટપમાં પણ રસાતળતળના જેવું સુખકારક રહેઠાણ નથી." એટલે કે રસાતળનું તળ ઘણુંજ સુરમ્ય છે અને ત્યાં રહેવું એ પણ ઘણુંજ સુખદાયક છે.

માતલિ જમાઈની શોધમાં હતો. તેણે રસાતળની રાજધાની ભોગવતીના ચિકુર નામના નાગના સુપુત્ર સુમુખ નામના નાગને પોતાની કન્યામાટે વરતરીકે પસંદ કર્યો. એજ ભોગવતી રસાતળની રાજધાની હતી તથા રસાતળ એ મહીતળનો એક પ્રાંત યાને ભાગ હતો. મહીતળ અને મહીપૃષ્ઠ એ બન્ને નામ જમીન ઉપરનાંજ જણાય છે. મહીપૃષ્ઠ એટલે પર્વતનો ઉપરનો ભાગ અને મહીતળ એટલે પર્વતની તળેટીનો ભાગ (હાઇલૅન્ડ અને લોલૅન્ડ). સમુદ્રના જળની સપાટીથી જે પ્રદેશ ઘણોજ ઉંચો હોય તેનું નામ મહીપૃષ્ઠ (હાઇલૅન્ડ) છે; તથા સમુદ્રની સપાટી જેટલીજ ઉંચી જમીન હોય તે પ્રદેશનું નામ મહીતળ (લોલૅન્ડ) છે. એજ પ્રદેશનું મહાભારતકાળનું નામ "અપરાન્તક" હતું. "તળ" વાચક નામ મહાભારતથી પણ અતિ પ્રાચીનકાળનાં છે. અપરાન્તકનો અર્થ અપરસમુદ્રની પાસેનો પ્રદેશ, એવો છે; અને "અપર સમુદ્ર" એ પશ્ચિમસમુદ્રનુંજ નામ છે. પર સમુદ્ર-અથવા પૂર્વસમુદ્ર, એ તેનાથી જૂદો છે. અપર સમુદ્રની પાસે અનેક ગામ અને પ્રદેશો હતા, તેથીજ પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં "અપરાન્તેષુ" એવો બહુવચની પ્રયોગ થયેલો છે.

રસાતળમાં નાગોની અનેક જાતો અથવા અનેક કુળ કે વંશ હતા. તેમાંના કેટલાકનાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ—

वासुकिस्तक्षकश्चैव कर्कोटकधनंजयौ। कालियो नहुषश्चैव कंबलाश्वतरावुभौ ॥९॥
बाह्यकुंडो मणिर्नागस्तथैवापूरणः खगः। वामनश्चैलपत्रश्च कुकुरः कुकुणस्तथा ॥१०॥
आर्यको नंदकश्चैव तथा कलशपोतकौ। कैलासकः पिंजरको नागश्चैरावतस्तथा ॥११॥
सुमनोमुखोदधिमुखः शंखो नंदोपनन्दकौ। आप्तः कोटरकश्चैव शिखी निष्ठूरकस्तथा ॥१२॥
तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्च कुमुदो माल्यपिंडकः। द्वौ पद्मौ पुंडरीकश्च पुष्पो मुद्गरपर्णकः ॥१३॥
करवीरः पीठरकः संवृत्तो वृत्त एव च। पिंडारो बिल्वपत्रश्च मूषिकादः शिरीषकः ॥१४॥

दिलीपः शंखशीर्षश्च ज्योतिष्कोऽथापराजितः । कौरव्यो धृतराष्ट्रश्च कुहुरः कुशकस्तथा ॥१५॥
विरजा धारणश्चैव सुबाहुर्मुखरो जयः । बधिरान्धौ विशुंडिश्च विरसः सुरसस्तथा ॥१६॥
एते चान्ये च बहवः कश्यपस्यात्मजाः स्मृताः ॥१७॥ (મહા૦ ઉદ્યોગ૦ અ૦ ૧૦૩)

ઉપલામાંના દશમા શ્લોકમાં "કુકુણ" શબ્દ છે. એજ શબ્દ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં "કુંકણ" "કૌંકણ" એ શબ્દો થયેલા છે; અને મરાઠીમાં "કોકણ" તથા "કોંકણ" શબ્દ પ્રચલિત છે. જે પ્રાંત મુંબઇથી ગોકર્ણ સુધી લાંબો અને સહ્યાદ્રિથી પશ્ચિમસમુદ્રસુધી પહોળો છે, તેનું નામ કોંકણ છે. ઉત્તરમાં મુંબઇ, દક્ષિણે ગોકર્ણ, પશ્ચિમે પશ્ચિમસમુદ્ર યા અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વમાં સહ્યાદ્રિ છે, એ પ્રાંતનું નામ "કોંકણ" છે; અને તે કોંકણ નામ એ નાગરાજાના નામ ઉપરથીજ પડેલું છે–અર્થાત પ્રાચીનકાળમાં એ નાગરાજાએ મહા-પરાક્રમ કર્યું હશે અથવા આ નાગજાતિના લોકોએ ખૂબ શૌર્ય દાખવ્યું હશે, તેથી તેમના રાજ્યપ્રદેશનાં નામ પણ તેમનાંજ નામથી પડયાં.

અપરાન્તક પ્રદેશનુંજ કોંકણ એવું નામ છે. અર્થાત અતિપ્રાચીન નામ મહીતળ, પાતાળ, રસાતળ વગેરે "તળ" પ્રત્યયાંત હતા. મહાભારતકાળના અપરાન્તકનું હાલનું નામ કોંકણ છે.

એજ પ્રાંતમાં નાગલોકો રહેતા હતા. તળ, અતળ, વિતળ, સુતળ, મહીતળ, રસાતળ, તળાતળ અને પાતાળ, એ નામો એજ દેશના જૂદા જૂદા ભાગોનાં નામ છે. મહારાષ્ટ્રનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં "ચૌદ તાલ કોંકણ" દેશ છે, એવું પણ વર્ણન છે. ઉપરોક્ત સ્થાનમાં પાતાળોનાં સાત નામ આવે છે; અને તે દરેકના બબ્બે વિભાગ કરવાથી બરાબર ચૌદ થઇ રહે છે. એમાં મહીતળ મધ્યવિભાગ, પાતાળ સૌથી દક્ષિણવિભાગ અને અતળ સૌથી ઉત્તરનો ભાગ માનવો ઉચિત છે. "અતળ" શબ્દજ બતાવે છે કે, તે પ્રદેશ (અ–તળ) તળેટીનો નથી તેમ મહીપૃષ્ઠનો પણ નથી–અર્થાત ઉંચો પણ નથી, તેમ સમુદ્રના જેટલો નીચો પણ નથી. "પાતાળ" શબ્દ સમુદ્રની સપાટી બરાબરના પ્રદેશનું નામ છે, એમ આથી સ્પષ્ટ થાય છે. બીજાં નામો ઓછાવત્તા ઉંચાનીચા ભાગનાં છે.

કોં ક ણ સહ્યાદ્રિપર્વત–દેશ–મહીપૃષ્ઠ
અતળ
મહીતળ
પાતાળ
સમુદ્ર

આ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, નાગલોક તે કોંકણ દેશનુંજ નામ છે; અને એનુંજ નામ પાતાળ છે. આ પાતાળ દેશના લોકનાજ પુત્રની સાથે સ્વર્ગના ઇંદ્રસારથિ માતલિની પુત્રીનું લગ્ન થયું હતું–અર્થાત નાગલોકો પણ મનુષ્યોજ હતા અને તિબેટના દેવો પણ મનુષ્યજ હતા. જેમ હાલમાં જાપાની અને યૂરોપીય નામોથી જૂદી જૂદી જાતના અને દેશના લોકો ઓળખાય છે; તેજ પ્રમાણે તે પ્રાચીનકાળના તિબેટમાં દેવજાતિનાં મનુષ્યો, ભારતના ઉત્તરભાગમાં આર્યજાતિનાં મનુષ્યો અને આ કોંકણમાં નાગ યાને સર્પજાતિનાં મનુષ્યો રહેતાં હતાં.

હવે ઉપરની સર્પજાતિનાં નામોનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. ઉપરના શ્લોકોમાં સર્પજાતિનાં કેટલાંક નામ આપેલાં છે, તેજ નામ હાલના મરાઠા ક્ષત્રિયોમાં ચાલ્યાં આવે છે. જુઓઃ–

	સંસ્કૃત નામ	મહારાષ્ટ્રી નામ	મરાઠી નામ
૧	વાસુકિ	વાસુઇ	વાસે, ભાસે
૨	તક્ષક	તખઅ	તખે, તિખે
૩	કર્કોટક	કક્કોડઅ	કોકટે, ગોકટે
૪	કાલીય	કાલીઅ	કાળિયે, કાળ્યે, કાળે
૫	વામન	બામણ	બામણે
૬	કુકર	....	કોકરે
૭	કુકુણ	....	કોંકણે
૮	નંદક	ણુંદઅ	નંદે, ણુંદે
૯	કલશ	કલસ	કળશે
૧૦	પોતક	પોતઅ	પોતે
૧૧	પિંજરક	પંજરઅ	પિંજરે
૧૨	નાગ	નાગ	નાગ
૧૩	શંખ	સંખ	સંક
૧૪	કોટરક	કોટ્ટરઅ	કુટરે
૧૫	નિષ્ટ્રરિક	નિટ્ટરિઅ	નિચુરે
૧૬	તિત્તિરિ	....	તિતરે
૧૭	મુદ્ગર	મોગ્ગર	મોગરે
૧૮	કરવીરક	કરવીઅક	કરવે, કર્વે
૧૯	પિઠરક	....	પિઠરે
૨૦	દિલીપ	....	દુળીપ, ધુળપ
૨૧	શિરીષક	શિરિખઅ	શિર્ખે, શિર્કે
૨૨	શંખપાલ	(નાગાનંદ નાટકમાંથી)	સંકપાલ
૨૩	વિરજા		બિરજે
૨૪	કંબલ		કાંબળે
૨૫	મણિ		માને, મણે
૨૬	આર્યક		આડકે
૨૭	શબલ		સાબલે, સાંપળે
૨૮	સુમન		સોવને, સોને, સોમણે, સોમણ
૨૯	પિંગલ		પિંગળે
૩૦	પિંડરક		પેંઢરે
૩૧	કરવીર		કરવીરે
૩૨	બિલ્નક		બેલ્હે, બેલે
૩૩	હરિદ્રક		હળદે
૩૪	પન્નગ		પાનકે
૩૫	શ્રીવહ		શિરવે, સુરવે
૩૬	કુઠર		કુઠરે
૩૭	કુંજર		કુંજરે

૩૮ કર્દમ કદમ
૩૯ કર્કર કર્કરે

આ નામોમાંથી કેટલાંક નામ મહાભારત આદિપર્વના આસ્તીક પર્વ અધ્યાય ૩૫ માંથી લીધેલાં છે; અને કેટલાંક ઉદ્યોગપર્વના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાંથી લીધેલાં છે.

આ રીતે નાગજાતિનાં નામો, મરાઠા ક્ષત્રિયોનાં જાતિવાચક નામો તરીકે હાલમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેમજ વધારે શોધ કરવાથી બીજાં નામ પણ મળી શકે તેમ છે. બીજા પ્રાંતોમાં પણ આ નામોની શોધ કરવી જોઈએ.

અહીં એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે, હાલમાં નામોની આગળ જે જાતિવાચક નામો લગાડાય છે, તેમાં ઉંડો ઈતિહાસ સમાયલો છે. પ્રાચીન નામો બરાબર શોધવામાં તે ખૂબ મદદ કરે છે. કેટલાકોનાં નામ બહુજ વિચિત્ર જણાય છે તેથી કેટલાક તે છોડી દે છે; પરંતુ તે ભૂલ છે. ઉપર પ્રમાણે તુલના કરવાથી પાંડવકાળની જાતિઓનો પત્તો લાગે છે; અને બહુજ અગત્યની ઐતિહાસિક શોધ થઇ શકે તેમ છે. આથી જાતિવાચક નામ તથા ગામનાં નામ એ બન્નેનું ઐતિહાસિક શોધની દૃષ્ટિએ બહુજ મહત્ત્વ છે; માટે તેને કોઇએ પણ નકામાં સમજવાં જોઈએ નહિ.

નાગનામ	મરાઠી નામ
નાગપતિ—નાગવઈ—નાગવી................................	નાગવે
પર્ણપતિ—વણ્ણવઈ—વણ્ણવી................................	વણ્ણવે
તલકર	તળેકર
ફણિવર	ફણિવર

જો આ જાતિવાચક નામો અત્યારે મરાઠીમાં પ્રચલિત ન હોત, તો નાગજાતિનો પત્તો મળવો લગભગ અસંભવિતજ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં હાલ એ નામ છે,તેથીજ અત્યારે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે, મરાઠા ક્ષત્રિયોમાં કેટલાક નાગકુળના લોક પણ હયાત છે. આની પહેલાં અમે એ પણ બતાવી ચૂકયા છીએ કે, ગણદેવજાતિના મહારાજિક લોક તે હાલના મરાઠા છે.

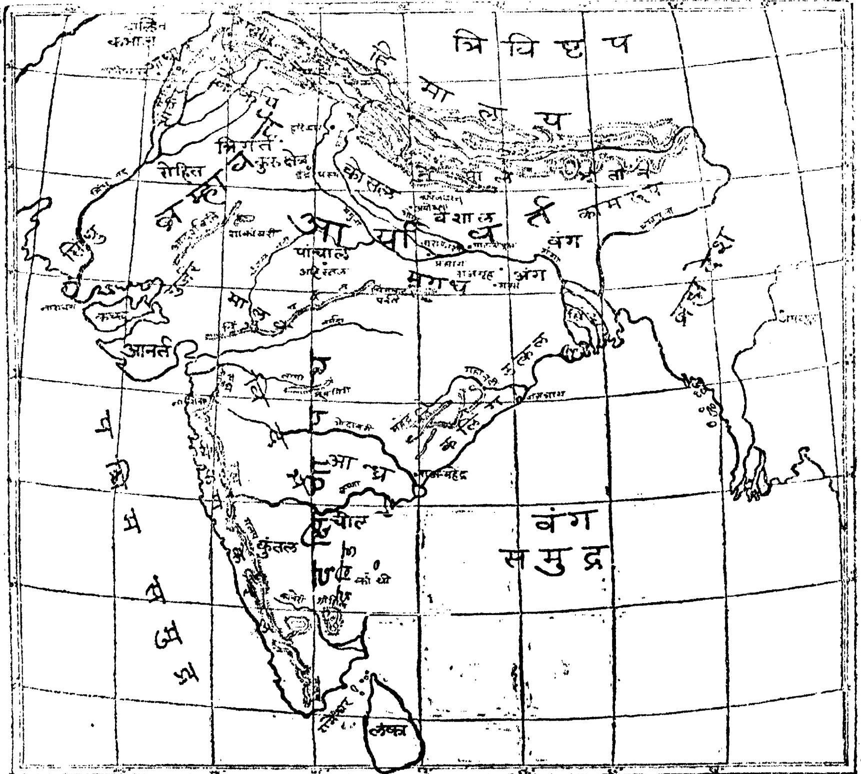
રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે કે, પ્રાચીનકાળના કાશ્મીરમાં નાગોનું રાજ્ય હતું. ખાંડવપ્રસ્થની દક્ષિણે તથા યમુનાનદીની દક્ષિણદિશાએ ખાંડવવનમાં નાગલોકોની વસ્તી હતી, એ હકીકત આદિપર્વના ખાંડવદાહ પર્વમાં લખેલી છે. નાગપુરમાં નાગો રહેતા હતા, તે વિષે હરિવંશમાં વર્ણન કરેલું છે—અર્થાત પાંડવોની પહેલાંના સમયમાં તથા પાંડવોના સમયમાં ભારવતર્ષમાં કોંકણ સિવાય બીજે પણ નાગોનું રાજ્ય યાને વસાહતો હતી. સર્પસત્રના કાવ્યપૂર્ણ વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, નાગો અને આર્યોનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું; અને આર્યોએ નાગોની બહુજ ભારે કતલ ચલાવી હતી. આમ છતાં પણ કેટલાક નાગો આર્યોના મિત્ર પણ હતા, અને તેથીજ અર્જુનનું ઉલૂપી નામની નાગકન્યા સાથે લગ્ન થયું હતું.

તાત્પર્ય એ છે કે, નાગજાતિનું મૂળસ્થાન પાતાળદેશ—અર્થાત કોંકણ હતું; અને તેઓ ત્યાંથી ભારતવર્ષનાં બીજાં સ્થળોમાં ફેલાયા હતા, તેથીજ પાંડવાદિ આર્યવીરોએ તેમને ઉત્તરભારતમાંથી પાછા દક્ષિણભારતમાં હડાવી કાઢયા હતા; અને તેમને આ પ્રકારે હઠાવી કાઢવામાટેજ નાગોનું આર્યો સાથે યુદ્ધ થયું હતું.

૧૪—નાગલોકોને દેવોની મદદ

ઉપરનાં વર્ણનોથી સમજાય છે કે, તિબેટદેશમાં દેવજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું.

આર્યાવર્ત દેશ અર્થાત ઉત્તરભારતમાં આર્યજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું અને ભારતના પશ્ચિમસમુદ્રની પાસેના કોંકણદેશમાં નાગજાતિના મનુષ્યોનું રાજ્ય હતું. આર્યોની ઉન્નતિ થયા પહેલાં લગભગ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં નાગજાતિએ પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું હતું. તક્ષશિલા, ખાંડવવન વગેરે સ્થળોનાં વર્ણનો સ્પષ્ટ દર્શાવી આપે છે કે, ત્યાં નાગજાતિનું રાજ્ય હતું. ખાંડવવન ઇંદ્રપ્રસ્થ પાસે હતું અને ત્યાં નાગોનું રાજ્ય હતું. અર્જુને ખાંડવવન બાળીને ત્યાંના નાગોનો સંહાર કર્યો, તેથીજ નાગલોકો આર્યજાતિનો વિનાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ તેઓ છેલ્લી ઘડી સુધી વેર વાળી શકયા ન હતા. એકવાર કચરાઇ ગયેલી પ્રજા ફરીથી ઉન્નત થવી અનેક કારણોથી મુશ્કેલ બની જાય છે. અર્જુન વગેરે આર્યવીરોએ નાગજાતિને એટલી બધી દબાવી દીધી હતી કે તેમનું પુનરુત્થાન થવું અશક્ય થયું. વાસુકિ, તક્ષક, અશ્વસેન વગેરે નાગજાતિના વીરો બહુજ પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ કોઇને પણ સફળતા પ્રાપ્ત થઇ નહિ. અશ્વસેને કર્ણનો આશ્રય લઇને અર્જુનનો વધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે ફળીભૂત થયો નહિ અને ત્યાંજ અશ્વસેનને મરવું પડયું. એ પછી તક્ષકે પરિક્ષિતને ગળું રૂંધીને મારી નાખ્યો; પરંતુ તેથી તો આર્યોએ નાગોની વધુ ક્રૂરતાપૂર્વક કતલ ચલાવી. આ રીતે પરાજિત નાગજાતિએ પોતાની ઉન્નતિમાટે જે જે પ્રયત્નો કર્યા તે નિષ્ફળજ ગયા; અને તે અરાજકીય (એનારકીકલ) અત્યાચારોથી નાગજાતિનું અધઃપતનજ થતું ગયું.

प्राचीन સમયનું ભારતવર્ષ

જ્યારે નાગજાતિ ઉપર આર્યોનો હુમલો થયો, તે વખતે નાગોનો રાજા તક્ષક જાતેજ ઇંદ્રલોકમાં અર્થાત તિબેટમાં જઇને ઇંદ્રના મહેમાનતરીકે રહ્યો હતો. તે ત્યાં એટલાજમાટે ગયો હતો કે નાગજાતિનું રક્ષણ કરવામાં ઇંદ્ર પાસેથી મદદ મળે એવો પ્રયત્ન કરી જોવો. સર્પસત્ર-પ્રસંગે—અર્થાત સર્પજાતિની કતલ ચાલતી હતી તે વખતે આ સર્પરાજ તક્ષક ઇંદ્રને શરણે ગયો હતો અને ઇંદ્રે તેને આશ્રય પણ આપ્યો હતો; પરંતુ તેનું પણ કંઇ ચાલ્યું નહોતું. કારણકે આર્યજાતિના વીરોનાં પરાક્રમ તે સમયે ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલાં હતાં—અર્થાત તેઓ અદ્વિતીય હતા. આથીજ દેવરાજની મદદ મળવા છતાં નાગજાતિ આર્યોનો વાળ પણ વાંકો કરી શકી ન હતી.

આ પૂર્વઇતિહાસ અત્રે લખવાનો હેતુ એજ છે કે, તેથી દેવજાતિ, આર્યજાતિ અને સર્પજાતિ, એ બધી જાતિઓ માનવજાતિઓજ હતી તે સિદ્ધ થઈ જાય. દેવો આર્યોના શત્રુ સર્પોને પણ મદદ કરતા હતા તથા મહાદેવ વગેરે ભૂતજાતિના રાજાઓએ પણ અસુરરાક્ષસોને મદદ કરીને બહુજ પ્રબળ બનાવ્યા હતા; તેથી આર્યોને ઘણાં દુઃખ ભોગવવાં પડયાં હતાં. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવજાતિ પણ એક સ્વતંત્ર મનુષ્યજાતિ હતી અને દેવોના રાજ્યનો રાજનૈતિક સંબંધ કોઈવાર અસુરો સાથે, કોઇવાર સર્પજાતિ સાથે અને કોઈવાર આર્યો સાથે ચાલ્યા કરતો હતો; એટલે આ બધી જાતિઓ મનુષ્યરૂપેજ હતી, એમાં શંકા નથી.

(ક) સ્વર્ગદ્વાર

તિબેટ દેશને અમે સ્વર્ગતરીકે નિશ્ચિત કરેલ છે. તે સ્વર્ગમાં પણ સ્વર્ગ, ત્રિવિષ્ટપ જૂદા જૂદા પ્રાંતો હોવાનો સંભવ છે. કેમકેઃ—

न नागलोके न स्वर्गे न विमाने त्रिविष्टपे । परिवासः सुखस्तादृग् रसातलतले यथा ॥

(મહા૦ ઉદ્યોગ૦ ૧૦૨–૧૫)

આ શ્લોકમાં સ્વર્ગ અને ત્રિવિષ્ટપ જૂદા જૂદા દેશો હોવાનું વર્ણન છે. સંભવ છે કે તિબેટના પૂર્વભાગને ત્રિવિષ્ટપ અને પશ્ચિમભાગને સ્વર્ગ કહેતા હશે; કેમકે ગંગોત્રી, બદ્રિનાથ, બદ્રિકેદાર વગેરે સ્થાનોના ઉત્તરપ્રદેશમાં “સ્વર્ગદ્વાર” નામનું એક સ્થાન પણ છે. હિમાલયના એક શિખર ઉપર આ સ્થાન આવેલું છે. કેટલાક તેને “સ્વર્ગકપાટ” અને કેટલાક “સ્વર્ગદ્વાર” કહે છે. આ સ્થાન પ્રાચીનકાળમાં સ્વર્ગમાં દાખલ થવાનું ખાસ સ્થાન હતું. જે રીતે રાજ્યમાં દાખલ થવાના રસ્તાઓ હોય છે; તેવી રીતે દેવરાજ્યમાં પણ પ્રવેશ કરવાનો આ ખાસ નક્કી કરેલો રસ્તો હતો. એનું સ્મરણ રાખવામાટેજ હાલમાં “સ્વર્ગદ્વાર” નામથી એ સ્થાનની પવિત્રતા મનાય છે. દરેક ત્રિસ્થળીનો યાત્રી તેનું દર્શન કરેજ છે અને ઓછામાં ઓછું પોતાના જીવનમાં સ્વર્ગ નહિ તો સ્વર્ગના દ્વારનાં પણ પોતાની સગી આંખોએ દર્શન કરીને તે પોતાને કૃતકૃત્ય થયો માને છે. આ સ્વર્ગદ્વાર નામના સ્થાનથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગ એ સ્વર્ગદ્વારની ઉપર છે—અર્થાત હિમાલયની બીજી બાજુએ છે. આ સ્વર્ગદ્વાર નામના સ્થાન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગ એ સ્વર્ગદ્વારની પેલીપાર છે—અર્થાત હિમાલયની બીજી બાજુએ છે. આથીજ અમે અગાઉ દર્શાવી ગયા છીએ કે, તિબેટજ સ્વર્ગ હતો અને અહીં સમજાય છે કે, તેના પશ્ચિમભાગનું નામ “સ્વર્ગ” અને પૂર્વભાગનું નામ “ત્રિવિષ્ટપ” હતું. આ પણ સ્થૂળ દૃષ્ટિએજ નિર્દેશ કર્યો છે; કારણકે ઘણો કાળ વીતી જવાથી તેમજ સ્થાનોમાં પણ ખૂબ ફેરફાર થઇ જવાથી તે વખતના સ્વર્ગના જૂદા જૂદા પ્રાંતોનો ખ્યાલ આવવો હાલમાં લગભગ અશકયજ છે. આમ છતાં જે પણ સૂચનો આપણને આર્ષ સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે; તે ઉપરથી પૂર્વકાળના ભૂવિભાગોની અને

તેટલી શોધ કરવી જરૂરની છે; અને તે શોધના પ્રકાશમાં તે પ્રાચીનકાળનો ઇતિહાસ વાંચવો આવશ્યક છે. આ લેખો પણ એજ દૃષ્ટિથી લખાય છે. આ રીતે સ્વર્ગના દ્વારનો પત્તો મળવાથી સ્વર્ગના માર્ગનો ખ્યાલ આવે છે. ભારતવર્ષમાંથી જેઓ સ્વર્ગમાં જતા હતા, તેઓ આ સ્વર્ગદ્વારનેજ રસ્તે થઇને જતા હતા. આગળ સ્વર્ગારોહણ પર્વમાં પાંડવોના સ્વર્ગ–ગમનનું વર્ણન આવશે ત્યારે વાચકો જોઈ શકશે કે, પાંડવો પણ હિમાલય પર્વત ચઢીનેજ સ્વર્ગમાં ગયા હતા.

૧૫–સ્વર્ગારોહણ

સ્વર્ગારોહણ એટલે સ્વર્ગલોકમાં ચઢવું એવો છે. આ શબ્દમાં જે "આરોહણ" શબ્દ છે, તે પહાડો ઉપર ચઢવાનો ભાવ દર્શાવે છે. વૃક્ષ ઉપર આરોહણ, હાથી કે ઘોડા ઉપર આરોહણ, અથવા પર્વત ઉપર આરોહણ કરવું, એ શબ્દમાં નીચેના ભાગ ઉપરથી ઉંચેના ભાગમાં ચઢવાનો ભાવ વ્યક્ત થાય છે. આથી આ શબ્દ સિદ્ધ કરે છે કે, સ્વર્ગ કોઇ ઉંચાણના પ્રદેશમાં છે. આજ કારણથી તે તિબેટમાં છે, એમ અમે નક્કી કર્યું છે.

પાંડવોના સ્વર્ગારોહણની હકીકત મહાભારતને અંતે આપેલી છે, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તિબેટજ સ્વર્ગધામ છે. કેમકે ધર્મરાજ વગેરે જે વીરો સ્વર્ગમાં ગયા, તેઓ હસ્તિનાપુર(દિલ્હી)થી ગંગાકિનારે પહોંચ્યા–અર્થાત દિલ્હીથી ઉત્તરદિશામાં ગયા. ત્યાં ગંગામાં સ્નાન કરીને પછી ઉત્તરદિશામાં ચાલતા તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા છે. હસ્તિનાપુરની ઉત્તરે ગંગાનદી અને ગંગાજીની ઉત્તરે હિમાલય છે; તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સ્વર્ગ હિમાલય પર્વતની પેલી બાજુએજ છે. અર્જુન સદેહેજ મહાદેવ પાસે તથા ઇંદ્ર પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા ગયેલો, તે પણ ઉત્તરદિશાએજ ચાલતો ત્યાં ગયો હતો. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ભારતવર્ષની ઉત્તરદિશાએ ગંગા તથા હિમાલયની પેલી પાર સ્વર્ગધામ છે; અને એજ સ્થાનમાં ધર્મરાજ વગેરે ગયા હતા. આગળ જતાં સમ્રાટ્ ધર્મરાજ જ્યારે સ્વર્ગની પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે ત્યાંના દેવો પોતપોતાના રથ વગેરે લઇને તેમનું સ્વાગત કરવા આવ્યા હતા. વળી મહાભારતના અંતિમ ભાગનું વર્ણન જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સત્કારની રીત પણ વિજયી પુરુષોને યોગ્યજ છે. જુઓ:–

ततः सन्नादयञ्छक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः । रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥

(મહા૦ મહાપ્રસ્થા૦ ૩–૧)

'જ્યારે સમ્રાટ્ ધર્મરાજ સ્વર્ગ પાસે પહોંચ્યા, ત્યારે " ચારે દિશાઓને ગજાવી મૂકતો ઇંદ્ર પોતાના રથ સાથે તેમની પાસે આવ્યો અને કહ્યું કે આપ રથમાં પધારો. "

આ વર્ણન ભારતીય વિજયી સમ્રાટોનું સ્વાગત સ્વર્ગમાં પણ કેવી રીતે થતું હતું, તે દર્શાવી આપે છે. અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આ પ્રમાણે શામાટે થતું હશે ? ભારતીય વીરોનું સ્વાગત તિબેટના દેવજાતિના લોકો શામાટે કરતા હશે ? એનો જવાબ આપવા માટે આપણે સ્વર્ગધામવિષે વધારે વિચાર કરવો જોઇએ.

(ક) સ્વર્ગધામ

આ શબ્દમાં " ધામ " શબ્દ ખાસ મહત્ત્વનો છે. ધામનો અર્થ "ઘર" (હોમ) "નિવાસસ્થાન" "આશ્રયસ્થાન" વગેરે થાય છે. દેવલોકો સ્વર્ગપ્રદેશનેજ તેમનું પોતાનું સાચું ઘર માનતા હતા. અત્રે વિચારવું જોઇએ કે, ભારતવર્ષમાં આવીને ભારે ભારે પરાક્રમો કરનારા વીર પુરુષો હિમાલયની પેલીપારના પ્રદેશમાં પોતાનું ઘર શામાટે માનતા હશે ?

કેવી સ્થિતિમાં આવી માન્યતા હોવી સંભવે છે ? એ બહુ વિચારવા જેવી વાત છે; અને તે સ્પષ્ટ થતાં ભારે ઐતિહાસિક શોધ થવાનો સંભવ છે.

ઉપરની શંકાના નિવારણમાટે તથા તે અતિપ્રાચીન ઐતિહાસિક બાબત દર્શાવવાને માટે અમે એક ઉદાહરણ લઈએ છીએ. હાલમાં ઈંગ્લૅંડના વીરો હિંદુસ્તાનમાં આવે છે; અહીં રાજકાર્ય કરે છે; વૃદ્ધ થતાં પેન્શન લઈને પોતાને ઘેર(હોમ) જાય છે અને જીવનનો છેલ્લો કાળ પોતાનાજ દેશમાં જઈને ગાળે છે. અંગ્રેજ જ્યાંસુધી આ દેશમાં રહીને સામ્રાજ્ય ચલાવવાનું કાર્ય કરે છે; ત્યાંસુધી હિંદુસ્તાનને તે પોતાનું ઘર (હોમ) નહિ માનતાં ખુદ ઈંગ્લૅંડનેજ હરહમેશ પોતાનું ઘર માને છે. કેટલાક મોટા મોટા અધિકારીઓ ખાસ કાર્ય કરીને જ્યારે પોતાના સ્વદેશ–ઈંગ્લૅંડમાં પાછા ફરે છે, તે વખતે તેમનાં ખાસ ખાસ કાર્યોના પ્રમાણમાં તેમનો ઇંગ્લૅંડના કિનારે ઉતરતાં સત્કાર કરવામાં આવે છે.

આ વાત જે અત્યારે પણ પોતાના દેશના સંબંધમાં બની રહી છે, તેનો વાચક બરાબર વિચાર કરશે, તો તે ઉપરથી તેમને પ્રાચીન સમયની વાત પણ પ્રત્યક્ષ થશે. જુઓ:–

તિબેટની દેવજાતિ અને દેવયોનિ જાતિના વીર પુરુષો એ વખતે ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; ત્યાં શૂરવીરતા અને પરાક્રમવાળાં ખાસ ખાસ મહાન કાર્યો કરતા હતા; પોતાના સામ્રાજ્યને વિસ્તારતા હતા; વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરતા હતા અને ઘરડા થતાં પોતાના સ્વર્ગધામ(હોમ)માં પાછા જઈને રહેતા હતા. જ્યારે એ વીર પુરુષો પોતાના સ્વર્ગધામમાં પાછા જતા હતા; ત્યારે ત્યાંના તેમના પૂર્વસંબંધીઓ, પહેલાંના ઓળખીતાઓ અથવા સ્વર્ગરાજ્યના અધિકારીઓ તેમની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં તેમનો આદરસત્કાર કરતા હતા અને તેમને યથાયોગ્ય સ્થાને માનપૂર્વક રાખતા હતા.

ધર્મરાજ વગેરે પાંડવો હિમાલયના ડુંગરાઓમાં તિબેટનિવાસી દેવજાતિના વીરોના વીર્યથી જન્મ્યા હતા. બાલ્યાવસ્થા પણ તેમણે ત્યાંજ વીતાવી હતી. યુવાવસ્થામાં તેઓ આર્યાવર્તમાં આવ્યા હતા. આર્યાવર્તમાં આવીને એ વીરોએ અનેક પરાક્રમ કર્યાં; અનેક વિજય મેળવ્યા; સામ્રાજ્ય વધાર્યું અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના પુત્રોને રાજ્ય સોંપીને પોતે પોતાના સ્વર્ગધામમાં પાછા ચાલ્યા ગયા. આ પાછા ફરતી વખતે સ્વર્ગના દેવો માનવસમ્રાટ્ ધર્મરાજનું સ્વાગત કરવા હાજર થયા હતા. તિબેટનિવાસી કેટલીયે માનવજાતિઓનો ભારતવર્ષ સાથે તે સમયે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હતો, તે એ વર્ણન સ્પષ્ટરૂપે બતાવે છે. વિજય ઇચ્છનારા, સામ્રાજ્યની ઇચ્છા કરનારા તથા યજ્ઞને ચાહનારા હિમાલયનિવાસી વીરો ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; અને ત્યાં યુદ્ધાદિ કરીને સ્વેચ્છાનુસાર ઉપભોગો ભોગવીને વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના સ્વદેશ ત્રિવિષ્ટપમાં જઈને રહેતા હતા. આથીજ કહેવાય છે કે, સ્વર્ગધામ "ભોગભૂમિ" છે, અને ભારતવર્ષ "કર્મભૂમિ" છે.

જો એજ બાબત હાલની પરિભાષામાં બોલીએ તો કહી શકાય કે, હાલમાં હિંદુસ્તાન એ અંગ્રેજોની "કર્મભૂમિ" છે, અને ઈંગ્લૅંડ એ તેમની "ભોગભૂમિ" છે. અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં આવીને રાજકારભાર ચલાવે છે, અને તે કાર્યનું ફળ ઈંગ્લૅંડમાં જઈને પેન્શનરૂપે ભોગવે છે. પ્રાચીનકાળમાં ભોગોની રીત કોઈ બીજી હશે, પરંતુ તે સર્વ રીતિઓનું તાત્પર્ય તો એકજ છે.

(ખ) ભારતવાસીઓની દુર્બળતા

જો તે અતિપ્રાચીનકાળના ભારતવાસીઓવિષે આપણે વિચાર કરીશું તો સમજાશે કે, તેમને તે સમયની સઘળી જાતિઓ "નિર્બળ" ગણતી હતી. જ્યારે રાવણે વરદાન માગ્યાં

હતાં; ત્યારે રાક્ષસ, દેવ, પિશાચ, ભૂત વગેરેથી પોતાનું મૃત્યુ ન થાય એવું માગ્યું હતું; પણ ભારતવાસી મનુષ્યોથી પોતાનું મૃત્યુ ન થાય, એવું માગવાની તેને જરૂર લાગી ન હતી. રાક્ષસ, દેવ, પિશાચ અને ભૂત એ જાતિઓનાં સ્થાનવિષે અમે આ પહેલાં નક્કી કરીજ ચૂકયા છીએ અને ભારતવર્ષ માનવજાતિના દેશતરીકે પ્રસિદ્ધજ છે. આ ભારતવાસી માનવજાતિની દુર્બળતાને લીધે તેમના તરફથી મરણ નહિ થવાની શરત કરવી રાવણને યોગ્ય પણ લાગી ન હતી; કેમકે કોઈપણ રાક્ષસને ભારતવાસી માનવીઓ મારી શકશે, એ વાત તેના સ્વપ્નમાં પણ નહિ આવી હોય!

જ્યારે ભીમે બકાસુરનો વધ કર્યો, ત્યારે ત્યાંના લોકો કહેવા લાગ્યા કે, આ "અ-માનુષ-કર્મ" છે-અર્થાત્ ભારતવાસી મનુષ્ય એવું પરાક્રમ કરી શકેજ નહિ.

तत्राजग्मुर्बकं द्रष्टुं सस्त्रीवृद्धकुमारकाः। ततस्ते विस्मिताः सर्वे कर्म दृष्ट्वाऽतिमानुषम् ॥

(મહા૦ આદિ૦ ૧૬૬-૧૨)

અર્થાત-"ત્યાં મરી ગયેલા બકરાક્ષસને જોવામાટે બાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ-અર્થાત બધા લોકો આવ્યા; અને એ અ-માનુષી કાર્ય જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા." કેમકે બકાસુરનું દુઃખ ભારતવાસી મનુષ્યોથી ટળી શકે તેમ નથી, એવો વિચાર ત્યાંના લોકોના મનમાં દઢ જામી ગયો હતો. આ વિષે નીચેનો શ્લોક જુઓઃ—

न तु दुःखमिदं शक्यं मानुषेण व्यपोहितुम् । (મહા૦ આદિ૦ ૧૬૨-૨)

અર્થાત-"બકાસુરથી થતું આ દુઃખ ભારતવાસી મનુષ્યો દૂર કરી શકે તેમ નથી." આ વાકયોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભારતવર્ષની માનવજાતિ પોતાને બીજી જાતિઓ કરતાં બહુજ નિર્બળ માનતી હતી.

"અ-માનુષ, અતિ-માનુષ" કર્મનો અર્થ એજ છે કે, જે કાર્ય રાક્ષસ, અસુર, દેવ, ભૂત, પિશાચ વગેરે કરી શકે તેમ હતું; પરંતુ ભારતવાસી કરી શકે તેમ ન હતું. હાલમાં જે એમ કહેવાય છે કે, આ યંત્ર વગેરે બનાવવાનું કામ તો જર્મન, ફ્રેંચ, અમેરિકન કે અંગ્રેજ કરે તોજ થાય; હિંદુસ્તાનીઓ તો કરી શકેજ નહિ. તેમ અતિપ્રાચીનકાળમાં પણ કહેવાતું કે, આ કામ અસુર, રાક્ષસ, દેવ, પિશાચ, યક્ષ, ભૂત એ જાતિઓનાજ માનવોથી થાય, ભારતવાસી માનવી તો તે કરી શકેજ નહિ. બન્નેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ભારતવાસીઓ નિર્બળજ હતા; અને તેથીજ તેમને કોઇ ગણત્રીમાં પણ લેવા જેવા ગણતું ન હતું. રાવણે પોતાના વરદાનમાં મનુષ્યોથી અવધ્યતા માગવાની જે ઉપેક્ષા બતાવી હતી, તેનું કારણ પણ તે સમયના મનુષ્યોની દુર્બળતાજ છે. એજ પ્રમાણે બીજા રાક્ષસોનાં ભાષણોમાંથી પણ તે સમયના ભારતવાસી માનવોની દુર્બળતાજ દેખાઇ આવે છે; પરંતુ તે બધાનો અત્રે વિચાર કરવાની કંઇજ જરૂર નથી.

પાંડવોમાં દેવોનું વીર્ય હતું, તેથી તેઓ પોતાને બીજા ભારતવાસીઓ કરતાં ઉચ્ચ માનતા હતા અને બીજાઓને હલકા ગણતા હતા. કર્ણ પણ દેવવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી પોતાનાજ અભિમાનમાં મસ્ત હતો. આ બધા ઇતિહાસનો વિચાર કરવાથી માલૂમ પડે છે કે, ભારતવર્ષમાં પાંડવોના પૂર્વકાળમાં જોકે તેમનામાં અનેક વીરો પણ થઇ ગયા હતા, તોપણ સામાન્ય ભારતવાસી જનતાની વ્યક્તિગત શક્તિવિષે તે વખતના કોઇ પણ વિદેશી મનુષ્યના મનમાં વિશેષ માનવૃત્તિ ન હતી; અને તેથી ઉલટું ભારતીય જનતામાં રાક્ષસ, દેવ, ભૂત વગેરે તે સમયની વિદેશી જાતિઓવિષે તેમની વ્યક્તિગત શક્તિસંબંધી બહુજ ભયભર્યા ખ્યાલો ભરેલા હતા. જો કોઇ નગરમાં કોઇ રાક્ષસ, દેવ

કે ભૂતજાતિનો માણસ આવતો તો તેને કોઇ અટકાવતું નહિ. રાક્ષસો તો આ જાતિને દબાવતાજ હતા. ભૂતલોક અર્થાત હાલના ભૂતીઆઓ પણ તેમને ડરાવતા હતા અને દેવો પણ મનમાં આવે તે ઉપાડી જતા હતા; પરંતુ આ બધામાં દેવજાતિના લોકો બીજાઓના જેટલું દુઃખ આપનારા ન હતા. તેઓ પોચા હૃદયવાળા હોવાથી તે વખતના મનુષ્યોને બહુ સતાવતા નહિ. આથી રાક્ષસ, અસુર, ભૂત અને પિશાચનો જેટલો ડર ભારતવાસીઓને લાગતો હતો, તેટલો દેવજાતિઓનો લાગતો નહિ; અને તેથીજ આગળ જતાં દેવજાતિ સાથે ભારતવાસીઓને મિત્રતા થઇ હતી.

તિબેટ, હિમાલય, અસુરદેશ તથા ભૂતદેશના લોકો આવીને ભારતવર્ષમાં રહેતા હતા અને પોતાનાં નાનાંમોટાં રાજ્યો પણ સ્થાપતા હતા. બાણાસુરનું રાજ્ય હાલના રામપુર રાજ્યમાં હતું. આ રામપુર સીમલા જીલ્લામાં છે. એજ પ્રમાણે મારવાડમાં ધુંધુ રહેતો હતો; નાશિક અને દક્ષિણે લંકામાં રાવણ તથા તેના અનુયાયી ખર અને દૂષણે તેમનાં રાજ્ય જમાવ્યાં હતાં; પશ્ચિમસમુદ્રને કિનારે પણ નિવાત–કવચ વગેરે બીજા રાક્ષસો આવી વસ્યા હતા; પરંતુ શુક્રાચાર્યસિવાય કોઇ પણ ભારતીય દ્વિજ અસુરોના દેશમાં જઇને પોતાનું ઘર કરીને રહ્યો ન હતો, એ પણ તે વખતના ભારતવાસીઓની નિર્બળતાજ દર્શાવે છે.

શુક્રાચાર્ય પણ અસુર દેશમાં જઇ વસ્યા હતા; તે કાંઈ વિજયી વીરની પેઠે નહિ પણ આચાર્ય થઇને–અર્થાત પાઠશાળાના અધ્યાપકતરીકે રહ્યા હતા. એ સિવાય વૃષપર્વાની રાજધાની કે જ્યાં શુક્રાચાર્ય અધ્યાપક થઇને ગયા હતા, તે સ્થાન પણ દેવોના અને ભારતવાસીઓના રાજ્યની પાસેજ હતું–અર્થાત શુક્રાચાર્ય પણ કાંઇ નિડર થઇને અસુરદેશમાં રહેતા ન હતા.

(૧) સંધ્યાકાળ થતાંજ ઘેર પાછા આવવું
(૨) ઘરથી બહુ દૂર ફરવા માટે પણ ન જવું
(૩) અસુરોના સંઘમાં એકલા ન જવું

એ વગેરે કચને માટે જે નિયમો હતા, તે દર્શાવે છે કે જે રીતે હાલમાં હિંદુસ્થાનના સરહદ પ્રદેશમાં અર્થાત અફગાનિસ્તાનની સરહદમાં હિંદુઓ રહે છે, તે જેમ હમેશાં ભયભીત દશામાં રહે છે; તેજ પ્રમાણે શુક્રાચાર્ય પણ અસુરદેશમાં રહેતા હતા. શુક્રાચાર્યના શિષ્ય કચને વારંવાર ઘાયલ કરીને તેમજ બીજી રીતે દુઃખ થવાથી શુક્રાચાર્ય દુઃખી થયા હતા; અને તેમણે અસુરોને બોલાવીને એ માટે ખૂબ ધમકાવ્યા પણ હતા; પરંતુ અસુરરાષ્ટ્રમાં તેમનું જીવન સુરક્ષિત ન હતું, એ વાત તો એથી સિદ્ધજ થાય છે. કહેવાનું એટલુંજ છે કે, શુક્રાચાર્ય સિવાય બીજા કોઇ વધારે ભારતવાસીઓ અસુરદેશમાં ગયા ન હતા; અને જેઓ ગયા હતા તેઓ પણ બ્રાહ્મણવૃત્તિથી ગયા હતા–ક્ષાત્રવૃત્તિથી નહિ. તેથી ઉલટું ભારતવર્ષમાં તો અસુરાદિ અનેક જાતિઓ આવીને વસી હતી અને તેઓ મનમાન્યા અત્યાચારો કરતી હતી; તથા સામાન્ય જનતા તેમની સામે થવાને અસમર્થ હતી.

જે રીતે હાલમાં અંગ્રેજ, જર્મન, ફ્રેંચ, પઠાણ, રશિયન, જાપાની, કોઝૅક વગેરે લોકો હિંદુસ્તાનમાં આવીને કંઇ પણ પ્રતિબંધસિવાય સુખોપભોગ ભોગવી શકે છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનના માણસો ઈંગ્લૅંડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, અફગાનિસ્તાન, રૂશીઆ, જાપાન, કોઝૅગોનો દેશ વગેરે દેશોમાં બહુ ઓછા જાય છે; અને જેઓ જાય છે તેઓ પણ પોતાના ગૌરવપૂર્વક તે દેશોમાં રહી શકતા નથી, એજ સ્થિતિ અતિ પ્રાચીનકાળમાં–અર્થાત પાંડવોથી પ્રાચીનકાળમાં હતી. તેથી અસુર વગેરે લોકો ભારતવાસીઓને દબાવતા હતા; અને દેવો પણ તેમની પાસેથી પોતાના ઉપભોગની વસ્તુઓ ભેટતરીકે લઇ જતા હતા.

પ્રાચીન સમયની દેશવ્યવસ્થા

કૌરવપાંડવોના પ્રાચીન પૂર્વજોમાંથી કોઈ પણ ભારતીય રાજાને અસુરોના દેશમાં જઇ ત્યાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર પણ ન આવ્યો; અને પ્રતાપી પાંડવો તથા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ ભારતવાસીઓનું સામ્રાજ્ય ભારતવર્ષની બહાર પણ વધે એવી કંઇજ યુક્તિ કરી નહિ. તેમની પાસે જે કંઇ યુક્તિઓ અને જે કાંઇ શૌર્ય હતું, તે ભારતવાસીઓ સાથેજ લડવાઝગડવામાં ખર્ચાઈ ગયું. ભારતવાસીઓનો અંદર અંદરનો કુસંપ પણ તેના કારણરૂપ છે અને તે કુસંપ હજીપણ ચાલ્યાજ કરે છે. કૌરવપાંડવોના પક્ષમાં રહીને લડેલા ભારતવર્ષના નાનામોટા રાજામહારાજાઓ પણ એક થઇને અને ભારતવર્ષના ઉદ્ધારને માટે માંહેમાંહેના ઝગડા મિટાવી દઇને ૧૮ અક્ષૌહિણી સૈન્ય સાથે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની નીતિ અને અર્જુન તથા કર્ણના શૌર્યનું સંગઠન કરીને જો અસુરદેશો ઉપર ચઢાઈ કરત, તો ભારતવાસીઓનો વિજયધ્વજ બહારના દેશોમાં પણ ફરફરતો હોત. પરંતુ ભારતવાસીઓએ માંહોમાંહેનાજ લડાઇટંટા અને કુસંપ વધારીને આપસ આપસમાં કપાઇ મરવાનુંજ આજથી હજાર વર્ષ ઉપર પસંદ કર્યું હતું; અને (બહુજ દુઃખની વાત છે કે,) હજીપણ તેમને એજ વાત પસંદ છે!!

(ગ) તેનું કારણ

ભારતવાસીઓ બહાર બહુ ઓછા જતા અને અહીંજ માંહોમાંહે લડયા કરતા હતા, તેનાં પણ કારણ શોધવાં જોઇએ. અમારા વિચાર પ્રમાણે ભારતભૂમિની આબોહવા તેના કારણરૂપ છે. આ જમીન સારી નિપજવાળી છે; અનાજ વગેરે પુષ્કળ થાય છે; બહુ ઠંડી પડતી નથી અને ગરમ દેશ હોવાથી કપડાં ન હોય તોપણ ચાલી શકે છે. મનુષ્યોને અન્ન અને વસ્ત્ર જોઇએ. ભૂમિ ફળદ્રૂપ હોવાથી અન્ન પુષ્કળ છે; અને વસ્ત્ર પણ થોડા પ્રયત્નથી જેટલાં જોઇએ તેટલાં પેદા કરી શકાય તેમ છે–અર્થાત મનુષ્યને જરૂરનાં અન્ન અને વસ્ત્ર અહીં પુષ્કળ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી અહીંના લોકો બહાર જવાની મહેનતજ શું કરવા કરે! બહાર

જવાથી તેમને વધારે મળવાનું પણ શું હતું ? જુઓ, દેવોનું રાજ્ય તિબેટમાં હતું, ત્યાં હમેશાં બરફ હોવાથી અનાજની પેદાશ બહુજ ઓછી હતી. ભૂતલોકોના ભૂતાનની પણ એજ દશા છે. તિબેટની પશ્ચિમે અસુરોના દેશમાં પણ ધનધાન્ય પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થતાં નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે, અન્નવસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જોઇએ તો જે સુખ ભારતવાસીઓને હતું; અને હાલમાં પણ મળી શકે તેમ છે, તે ભારતની ચારે બાજુના કોઈ પણ દેશમાં મળતું ન હતું. ઠંડીનું દુઃખ વધારે અને સુખે અન્ન ખાવા મળે નહિ, એ બે મુશ્કેલીઓ અસુરદેશોમાં તથા દેવોના દેશોમાં હતી અને ભારતવર્ષમાં ન હતી. આજ કારણથી ભારતવાસીઓ સ્વદેશમાંજ રહેતા હતા; કેમકે અહીં રહેવા છતાં પણ તેમનું યોગક્ષેમ ઉત્તમ રીતે ચાલતું હતું.

પરંતુ અસુર અને સુરદેશ તરફ જુઓ. તેમના દેશમાં તેમને જોઇએ તેટલું અનાજ પણ પેદા થતું નહિ, તેમ તેમને સમાન હવાની પણ મુશ્કેલી હતી. આથી અસુર, સુર, ભૂત, પિશાચ વગેરે ભારતની ચોતરફના પ્રદેશોના માણસો ભારતવર્ષમાં આવીને વસવામાટે જેટલા આતુર હતા, તેટલા અહીંના ભારતવાસીઓ અસુરાદિ દેશોમાં જવાને ઉત્સુક ન હતા.

દેશની પરિસ્થિતિનું આ કારણ છે. હાલમાં પણ ઇંગ્લેંડમાં ત્રણ માસપૂરતુંજ અનાજ પેદા થાય છે. આથી વર્ષના નવ મહીનામાટે ઇંગ્લૅંડને અનાજ બહારથી લાવવું પડે છે, તેથી તેઓને એવા દેશો સાથે સંબંધ કરવાની જરૂર છે કે જ્યાંથી તેમને પુષ્કળ અનાજ મળી શકે. આ ચિંતાજ તેમને પરદેશમાં જવાની ફરજ પાડે છે અને તેવી ચિંતાના અભાવેજ ભારતવાસીઓ પોતાના દેશમાં રહે છે તથા બહાર જવાને પ્રવૃત્ત થતા નથી.

પોતાનો દેશ છોડીને જે જાતિઓ બહાર જાય છે, તેમનામાં બહાર જવાને લીધે પણ વધારે એકતા રહે છે; કેમકે સ્વદેશ છોડીને બહાર ગયા પછીજ એકતાની જરૂર અને કિંમત સમજાય છે. આથીજ બીજી જાતિઓમાં વધારે એકતા અને સદા સ્વદેશમાંજ રહેનારા ભારતવાસીઓમાં બહુજ ફાટફુટ દેખાઇ આવે છે.

વાંચનારે એમ નથી સમજવાનું કે, ઉપલા દોષો કેટલેક ભાગે ઉપરનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવા છતાં પણ તેમાં કંઈ ફેરફારજ થઇ શકે તેમ નથી. કેમકે મનુષ્યની પુરુષાર્થશક્તિ, એ તો કોઇ વિલક્ષણજ વસ્તુ છે; અને માણસે એકવાર નિશ્ચય કર્યો એટલે તો પછી તેને માટે અશક્ય હોય તે પણ શક્ય થઇ જાય છે. આ વિષેનો વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નહિ હોવાથી આ વિષયને અહીંજ સમાપ્ત કરીશું. આ પ્રસંગ આટલા લંબાણથી એટલાજ માટે દર્શાવ્યો છે કે, ભારતવર્ષમાં ઘણા પ્રાચીનકાળથી બીજા દેશના લોકો શામાટે આવતા હતા ? અને બીજા દેશોમાં નહિ જતાં કેવળ ભારતવર્ષમાંજ શામાટે આવતા હતા ? તે બરાબર ખ્યાલમાં આવે. ભારતવર્ષમાં ખાધાપીધાનું જેટલું સુખ છે, તેટલું બીજા કોઇ પણ દેશમાં નથી; એ કારણ જેવું પાંચ હજાર વર્ષ ઉપર હતું, તેવુંજ હાલમાં પણ મોજુદ છે.

દેવો પણ અહીં ઉપરના કારણથી આવતા હતા; કેમકે તિબેટમાં પણ અનાજની પેદાશ બહુ ઓછી હતી. આથીજ દેવજાતિના વીરો ઇચ્છતા હતા કે, પોતાનીજ જાતિસાથે ભારતવર્ષનો સંબંધ બંધાય; અને ઉપલાંજ કારણોથી અસુર તથા રાક્ષસાદિ જાતિઓના લોકો પણ હૃદયપૂર્વક ઇચ્છતા હતા કે ભારતવર્ષનો સંબંધ તેમની સાથે બંધાય અને ત્યાંના ઉપભોગો દેવોને નહિ મળતાં તેમને–અસુરોનેજ પ્રાપ્ત થાય. દેવ અને દાનવોનાં મહાભયંકર યુદ્ધોનું કારણ ભારતવર્ષજ હતો. જે બે જાતિઓ કોઇ પણ બહારના દેશ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવા ઇચ્છે છે; તેઓમાં યુદ્ધના પ્રસંગો ઉભા થવાનો સંભવજ છે. દેવાસુર યુદ્ધોનું આ કારણ વાચકોએ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

રાક્ષસો ક્રૂરતાપૂર્વક વર્તતા હતા અને દેવો વધારે સભ્ય હોવાથી ભારતવાસીઓ સાથે પ્રેમભર્યો વર્તાવ કરતા હતા. આ કારણથીજ ભારતવાસીઓ દેવોસાથે રહેવાનું વધારે પસંદ કરતા હતા અને રાક્ષસોની ક્રૂરતાને લીધે તેમને દૂરજ રાખવા ઇચ્છતા હતા. આજ કારણથી ભારતવાસીઓ અને દેવોને મિત્રતા બંધાઇ અને રાક્ષસોસાથે શત્રુતા થઈ.

તિબેટના તથા હિમાલયની પહાડી જાતિઓના વીરો ભારતવર્ષમાં ઉપલાં કારણથી આવતા હતા અને ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવા ઇચ્છતા હતા. આથી ઉપરના દેશોના જે વીરો અહીં આવતા હતા, તે રાજ્યાધિકાર જમાવતા હતા અને જ્યારે પોતાને ઘેર–સ્વર્ગમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં પાછા જતા હતા, ત્યારે ત્યાં તેમનો ખૂબ સત્કાર થતો હતો. એજ પ્રમાણે સમ્રાટ્ ધર્મરાજાનો દેવરાજ ઇંદ્રે સત્કાર કર્યો હતો, તેનું વર્ણન ઉપર આવી ચૂક્યું છે.

(ઘ) દેવોનો અધિકાર

દેવોનો રાજ્યાધિકાર ભારતવર્ષના કેટલાય ભાગ ઉપર હતો.ખાંડવવનનું ઉદાહરણ લ્યો. તેના ઉપર ઇંદ્રનો અમલ ચાલતો હતો. ખાંડવવન દિલ્હીની પાસે હોવાથી તેના ઉત્તરભાગના પ્રદેશ ઉપર તેમનો અધિકાર હશે, એ સંભવિત છે. અર્જુન વગેરે આર્યવીરોએ ઉપલા પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો હતો, તે ઇંદ્રના સૈન્યને હરાવીને જમાવ્યો હતો. (જુઓ ખાંડવદાહ પર્વ) આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, દેવજાતિની સાથે ભારતીય રાજાઓને પણ યુદ્ધ થતાં હતાં; પરંતુ તે યુદ્ધોનું સ્વરૂપ અસુરોસાથેનાં યુદ્ધો જેવું ન હતું. કેમકે દેવજાતિ અને આર્યજાતિ પરસ્પર મિત્રતા ઇચ્છનાર જાતિઓ હતી; જ્યારે રાક્ષસ વગેરે જાતિઓ શત્રુતા રાખનાર હતી.

આટલા વર્ણન ઉપરથી વાંચનારને સમજાશેજ કે, ભારતવર્ષની બહારની સઘળી જાતિઓ ભારતવર્ષના ધાન્ય વગેરે જરૂરના પદાર્થોમાટે ભારતવર્ષ ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; અને તેથીજ તેઓમાં પરસ્પર યુદ્ધ થતાં હતાં; તથા એજ તેમના માંહોમાંહેના દ્વેષનું કારણ હતું.

(ચ) યજ્ઞ

દેવો અસુરોના જેટલા માયાવી (કપટનીતિવાળા) અને યુદ્ધમાં હોશિયાર ન હતા; પરંતુ તેઓ નીતિમાન અને ચતુર હતા,અને તેથી અંતે દેવોનોજ વિજય થતો હતો. તિબેટના દેવ અને ભારતના આર્યો એમના અસુર તથા રાક્ષસો વગેરે એકસરખા શત્રુ હતા. આથી દેવ અને આર્યો એ બે જાતિઓએ પરસ્પર સમજુત કરી લીધી હતી. એ સમજુત, સુલેહ અથવા સંધિપત્ર ઇતિહાસપુરાણોમાં "યજ્ઞ" ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અહીં યજ્ઞના આધ્યાત્મિક વગેરે ભાવો છોડી દઈને કેવળ રાષ્ટ્રીય ભાવજ લેવો જોઇએ. જેને આધિભૌતિક યજ્ઞ કહી શકાય, તેજ અર્થ અહીં લેવાનો છે. આધિભૌતિક અર્થાત મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓથી થતો યજ્ઞ; એમાં (૧) દેવોનો સત્કાર, (૨) દેવો સાથે સહકાર કરવો અર્થાત મિત્રતા બાંધવી અને (૩) દેવોનેમાટે હવિ અર્થાત અન્ન સમપર્ણ કરવું, એ ત્રણ વાતો મુખ્ય હતી. યજ્ઞોથીજ દેવોનો ગુજારો ચાલતો હતો; અને તેથીજ દેવોનું નામ "ક્રતુભુજ" છે. હવે આ શબ્દનો વિચાર કરીશું.

(છ) ક્રતુભુજ

આ શબ્દનો અર્થ (ક્રતુ) યજ્ઞદ્વારા (ભુજ) ભોજન કરનારા દેવ એવો થાય છે. ભારતવર્ષના આર્યો જ્યારે યજ્ઞ કરતા નહિ, ત્યારે દેવો ભૂખ્યા રહેતા હતા અને યજ્ઞ થતાંજ તેમને અન્ન મળતું હતું. આ વાતો પુરાણોમાં સર્વત્ર લખેલી છે. દેવોનું નામ "ક્રતુભુજ" એજ ભાવ બતાવે છે. તે સિવાય "યજ્ઞભુજ" "હવિર્ભુજ" વગેરે અનેક નામો છે, તે પણ એજ ભાવ વ્યક્ત કરે છે.

અહીં શંકા થશે કે, દેવો ભોજનની બાબતમાં આટલા બધા પરાધીન શામાટે હતા? ભારતવર્ષના આર્યો યજ્ઞ કરે તોજ તેમને ભોજન મળે; અને કોઈ વર્ષ ભારતવાસી આર્યોએ યજ્ઞ ન કર્યા તો દેવોને અન્ન ન મળે, એવું કેમ? દેવો આટલા બધા પરાધીન શા માટે? શું દેવો પણ પોતાનું અન્ન બીજી કોઇ રીતે મેળવી શકતા ન હતા? કોઇ મનુષ્ય યજ્ઞ ન કરે તો દેવ શું ઉપવાસજ કરતા હતા? અથવા બીજી કોઇ રીતે પોતાનું ગુજરાન કરવાનો ઉપાય શોધતા હતા? આ બધી શંકાઓનો નિકાલ આપણે ભારતવર્ષ અને ત્રિવિષ્ટપનો પરસ્પર સંબંધ બરાબર જાણીશું ત્યારેજ થશે.

તિબેટ દેવોનું અને ભારતવર્ષ આર્યોનું સ્થાન છે, એમાં તો હવે શંકાજ થાય તેમ નથી. ભારતવર્ષ કૃષિપ્રધાન દેશ હોવાથી અને જમીન બહુ ફળદ્રૂપ હોવાથી તથા સિંધુ, ગંગા, યમુના, બ્રહ્મપુત્રા વગેરે મોટી મોટી નદીઓ હોવાથી થોડી મહેનતે ઘણું અનાજ ઉત્પન્ન થવાનો અહીં સંભવ હતો અને હાલમાં પણ છે. હાલમાં યૂરોપ, અમેરિકા, આસ્ટ્રેલીઆ વગેરે દેશોમાં વૈજ્ઞાનિક ઉન્નતિ ઘણીજ થઈ છે; તોપણ ભારતવર્ષજેવા ઘઉં ત્યાં પાકતા નથી. જો કે બીજા કેટલાય દેશોમાં અનાજ પેદા થાય છે; પણ ભારતવર્ષના અનાજ જેવી મીઠાશ તે બીજા દેશોના અનાજમાં નથી હોતી. આથી કેટલીક વાર એવું પણ કરવામાં આવે છે કે, આસ્ટ્રેલીઆના ખરાબ ઘઉં ભારતવર્ષમાં લાવે છે અને તેને બદલે ભારતવર્ષના ઉત્તમ ઘઉં વિલાયતમાં લઇ જાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અહીં ભારતવર્ષમાં અનાજ બહુજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ઉત્તમ જાતનું પેદા થાય છે.

દેવજાતિની ઉન્નતિના દિવસોમાં બીજા કોઈપણ દેશમાંથી તેમને અનાજ મળવું અસંભવિત હતું; કેમકે ઉત્તર અને પશ્ચિમદિશાઓમાં જે જાતિઓ રહેતી હતી, તે બધી અસુર-રાક્ષસ જાતિઓ તિબેટનિવાસીઓની શત્રુજાતિઓ હતી. ત્યાં થોડુંઘણું અનાજ થતું હશે તોપણ શત્રુતાને લીધે તે દેવોને મળવાનો સંભવ ન હતો; પરંતુ ભારતવર્ષ સાથે એવી સ્થિતિ નહોતી. ભારતવાસી આર્યો દેવો સાથે સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા હતા અને પોતાના ખાદ્ય પદાર્થોમાટે દેવો પણ કોઈ એવા દેશ સાથે સંબંધ રાખવા ઇચ્છતા હતા, કે જ્યાંથી પુષ્કળ અનાજ મળે; કેમકે તિબેટમાં ઘણોજ બરફ હોવાથી પુષ્કળ અનાજ પેદા થવું અને કરવું અશક્ય હતું. કેવળ ઠંડીને લીધે ત્યાં લીલોતરી પણ બહુ થતી નથી તો પુષ્કળ અનાજ તો ક્યાંથીજ પેદા થઇ શકે? આથી દેવજાતિ પોતાના ખાદ્ય પદાર્થોમાટે બીજા દેશ ઉપર આધાર રાખતી હતી. પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાઓમાં શત્રુઓનાં રાજ્ય હોવાથી ત્યાંથી તો અનાજ મળવું અશક્યજ હતું; અને તે દેશો પણ ભારતવર્ષના જેટલા અનાજ ઉત્પન્ન કરનારા ન હતા. આથીજ દેવજાતિને પોતાના ભોજનમાટે બીજા દેશ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો અને ભારતવર્ષજ એક તિબેટ પાસેનો એવો દેશ હતો, કે જ્યાંથી દેવો પોતાની સંપૂર્ણ જરૂરીઆતો પ્રાપ્ત કરી શકે.

સાથોસાથ ભારતીય આર્યલોકો અથવા અહીંના ખેડુતો અસુર, રાક્ષસ, ભૂત, પિશાચ વગેરેના હુમલાઓથી ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારી ગયા હતા; અને તેમને હાંકી કાઢવાને પોતે અસમર્થ હોવાથી અસુર વગેરેથી તેમનું રક્ષણ કરે તથા રક્ષણને બહાને ભક્ષણ ન કરી જાય તેવી જાતિ સાથે મિત્રતા કરવા આતુર હતા. આર્યોને મિત્રતરીકે એવી દેવજાતિ મળી ગઇ હતી, કે જે જાતિ અસુર વગેરેને મારી હઠાવવા સમર્થ હતી; વિશ્વાસપાત્ર હતી અને સંધિના નિયમો પ્રમાણે ચાલે તેવી હતી. આથીજ નક્કી કરેલા પદાર્થો કરરૂપે મળવાથી દેવજાતિ આર્યોનું રક્ષણ કરતી હતી.

આ સંધિનુંજ નામ "યજ્ઞ" છે. યજ્ઞના બીજા બીજા ઘણાએ અર્થો થાય છે; પણ તેનો

અહીં કશો સંબંધ નથી. અહીં "રાષ્ટ્રાંતરીય સંધિ" (ઇન્ટરનેશનલ ટ્રિટિ) ના અર્થમાં આ શબ્દનો ભાવ જોઇશું. यज् ધાતુના અર્થ–

(૧) દેવોનો સત્કાર કરવો, (૨) દેવો સાથે સંગતિકરણ–અર્થાત્ મિત્રતા કરવી અને (૩) દાન–અર્થાત્ તેમને હવિર્દ્રવ્ય (અન્ન વગેરેના ભાગ) આપવું.

આ ત્રણ અર્થ જોઈએ. યજ્ઞમાં એ અર્થોનો મેળ બેસાડી જુઓ અને ઉપલી સ્થિતિમાં આ અર્થોની સંગતિ જુઓ, તો તેનું આધિભૌતિક તાત્પર્ય (અર્થાત્ માનવી વ્યવહારનું તાત્પર્ય) તરતજ સમજાશે. યજ્ઞમાં ઉપરની ત્રણ વાતો મુખ્ય હતી અને બીજા રીતરિવાજો ગૌણ હતા, એ વાત અહીં વિશેષ રૂપથી કહેવાની જરૂર નથી.

(જ) યજ્ઞવિરોધી રાક્ષસો

રાક્ષસો યજ્ઞનો નાશ કરતા હતા, એવું વર્ણન પુરાણોમાં અનેક સ્થળે છે. જ્યાં ઋષિઓ યજ્ઞ કરવા લાગતા હતા, ત્યાં રાક્ષસો તે યજ્ઞોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, જે કાર્યમાં (૧) દેવોનો સત્કાર થતો, (૨) દેવો સાથે મિત્રતા અર્થાત્ સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન થતો અને (૩) જે વડે દેવોને અન્ન વગેરે પુષ્કળ પદાર્થો મળવાનો સંભવ હતો; તે કાર્યો દેવોના શત્રુ અસુર, રાક્ષસ વગેરે શી રીતે ચાલવા અને વધવા દે તથા તેનો નાશ શામાટે ન કરે ? દેવજાતિનું ભલું થાય એવી વાત રાક્ષસોને પસંદ પડે, એ અશક્યજ હતું; કેમકે દેવો અને અસુરોને પરસ્પર અત્યંત વૈર હતું. રાક્ષસો જાણતા હતા કે, દેવોના રાજ્યમાં પૂરતું અનાજ પેદા થતું નથી અને દેવોને અન્ન વગેરે પદાર્થો આપવામાટે આર્યો હમેશાં એવા યજ્ઞો કરે છે; તેમજ જ્યાંસુધી જોઇતું અનાજ વગેરે ત્યાંથી મળશે ત્યાંસુધી દેવો જોરાવરજ રહેશે. આથી યજ્ઞોનો નાશ કરીને દેવોને મદદ કરવાના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવાના હેતુથી રાક્ષસો યજ્ઞનો નાશ કરવામાટે કમ્મર કસીને તૈયાર રહેતા હતા. શત્રુને મદદ મળતી બંધ કરવી, એ પણ યુદ્ધનો એક ભાગ છે અને રાક્ષસો તે બરાબર જાણતા હતા.

દેવો પણ જાણતા હતા કે, રાક્ષસો આ રીતે મળતી મદદ બંધ કરે છે, તેથી તેઓ જ્યાં પણ યજ્ઞ ચાલતા હતા ત્યાં યજ્ઞકર્તાના પક્ષમાં રહેતા અને રાક્ષસોને હરાવીને પોતાનો (હવિર્ભાગ) અન્નભાગ લેતા હતા. આ ઉપરથી યજ્ઞનો ભંગ કરવાનો રાક્ષસોનો શો હેતુ હતો તે લક્ષમાં આવશે. દેવજાતિને મળતી મદદ બંધ કરવી, એજ તેમનો મુખ્ય હેતુ હતો.

(ઝ) યજ્ઞોમાં દેવોની હાજરી

આધિભૌતિક યજ્ઞનું–અર્થાત્ માનવવ્યવહારરૂપ યજ્ઞનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવામાટે દેવો યજ્ઞોમાં જઈને જાતે હાજર રહેતા હતા કે નહિ, તેનો વિચાર કરવો જોઇએ. બ્રાહ્મણ વગેરે ગ્રંથોમાં અને પુરાણોમાં પણ લખ્યું છે કે, પ્રાચીનકાળમાં દેવીઓ જાતે યજ્ઞમાં આવતી હતી અને હવિર્ભાગ–અર્થાત અન્નભાગ જાતે લેતી હતી; પરંતુ પાછળથી તેમણે યજ્ઞમાં જાતે આવવાનું છોડી દીધું. યજ્ઞોમાં દેવોની હાજરીનાં વર્ણન મહાભારતમાં પણ કેટલીએ જગ્યાએ છે; અને બીજાં પુરાણોમાં પણ કેટલીએ જગ્યાએ છે. આ વિષે મહાભારતનું સુકન્યાનું આખ્યાન અથવા ચ્યવનઋષિની કથા સમજવા જેવી છે.

(ટ) ચ્યવનઋષિ

ચ્યવનઋષિની કથા અથવા સુકન્યાનું આખ્યાન મહાભારતના વનપર્વમાં અધ્યાય ૧૨૧ થી ૧૨૫ સુધીમાં છે. ત્યાં આ આખ્યાન વાચક પુરેપુરૂં જોઇ શકશે. તેનો સારાંશ એ છે કે:–

"શર્યાતિ નામનો એક રાજા હતો. તેને સુકન્યા નામે એક કન્યા હતી. આ કન્યાએ ચ્યવનઋષિનો કંઇ ગુન્હો કર્યો, તેથી રાજાને બહુ દુઃખ થયું. પાછળથી રાજાએ પોતાની કન્યાનું

ચ્યવનઋષિ સાથે લગ્ન કરી તેને કન્યાદાનમાં આપી. આથી ચ્યવનઋષિ સંતોષ પામ્યા. ચ્યવનઋષિ ઘણા વૃદ્ધ હતા અને આ કન્યા જુવાન હતી. એક વખત દેવોના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમારો ત્યાં આવ્યા. તેમણે સુકન્યાને કહ્યું કેઃ–'વૃદ્ધ ચ્યવનને ત્યજી દે અને અમારી સાથે લગ્ન કર.' સુકન્યાએ તે ગણકાર્યું નહિ. ત્યારબાદ વાતચીત થતાં અશ્વિનીકુમારોએ કંઇ ચિકિત્સાથી ચ્યવનને યુવાન બનાવવાનું સ્વીકાર્યું. તેમણે પોતાની ચિકિત્સાથી ચ્યવનને યુવાન બનાવ્યા. આ ઉપકારના બદલામાં અશ્વિનીકુમારોને યજ્ઞમાં અન્નભાગ દેવાનો પણ ચ્યવનઋષિએ સ્વીકાર કર્યો; કેમકે અત્યારસુધી અશ્વિનીકુમારોને–વૈદ્યોને–યજ્ઞમાં અન્નભાગ લેવાનો અધિકાર ન હતો. અંતે ચ્યવનઋષિએ યજ્ઞ કર્યો, તેમાં સઘળા દેવો આવ્યા; અને જ્યારે ચ્યવનઋષિ અશ્વિનીકુમારોને અન્ન આપવા લાગ્યા, ત્યારે દેવસમ્રાટ્ ઇંદ્રે કહ્યું કેઃ–

॥ इंद्र उवाच ॥

उभावेतौ न सोमार्हौ नासत्याविति मे मतिः। भिषजौ दिवि देवानां कर्मणा तेन नार्हतः॥

॥ च्यवन उवाच ॥

महोत्साहौ महात्मानौ रूपद्रविणवित्तरौ। यौ चक्रतुर्मां मघवन्वृंदारकमिवाऽजरम्॥
ऋते त्वां विबुधांश्चान्यान्कथं वै नार्हतः सवम्। आश्विनावपि देवेन्द्र देवौ विद्धि पुरन्दर॥

॥ इंद्र उवाच ॥

चिकित्सकौ कर्मकरौ कामरूपसमन्वितौ। लोके चरन्तौ मर्त्यानां कथं सोममिहाऽर्हतः॥

॥ लोमश उवाच ॥

एतदेव तदा वाक्यमाम्रेडयति देवराट्। अनादृत्य ततः शक्रं ग्रहं जग्राह भार्गवः॥

॥ इंद्र उवाच ॥

आभ्यामर्थाय सोमं त्वं ग्रहिष्यासि यदि स्वयम्। वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपमनुत्तमम्॥
एवमुक्तः स्मयन्निंद्रमभिवीक्ष्य स भार्गवः। जग्राह विधिवत्सोममश्विभ्यामुत्तमं ग्रहम्॥
ततोऽसौ प्राहरद्वज्रं घोररूपं शचीपतिः। तस्य प्रहरतो बाहुं स्तंभयामास भार्गवः॥

(મહા૦ વનપર્વ અ૦ ૧૨૪, શ્લોક ૯ થી ૧૩ અને ૧૫ થી ૧૭)

ઇંદ્રે કહ્યુંઃ–"આ બન્ને અશ્વિનીકુમારો સ્વર્ગમાં દેવતાઓની દવા કરે છે, તેમને સોમદાન આપવું યોગ્ય નથી."

ચ્યવનઋષિએ કહ્યુંઃ–"હે ઇંદ્ર! આ બન્ને અશ્વિનીકુમારો સમર્થ મહાત્મા, અત્યંત ઉત્સાહી તથા રૂપ અને ધનવાળા છે. તેમણે મને દેવતાઓની પેઠે વૃદ્ધાવસ્થારહિત–યુવાન કર્યો છે. હે ઇંદ્ર! તમને અને બીજા દેવતાઓને યજ્ઞભાગ મળે અને તેમને શામાટે નહિ? તેઓ પણ દેવતાજ છે ને!"

ઇંદ્રે કહ્યુંઃ–"હે ચ્યવનઋષિ! એ બન્ને ચિકિત્સા કરનારાઓ ઇચ્છાનુસાર રૂપ ધારણ કરીને મનુષ્યલોકમાં ફરનારા છે, તો પછી તેઓ શી રીતે સોમને લાયક છે?"

લોમશ મુનિએ કહ્યુંઃ–"ઇંદ્ર આ વચનો બીજીવાર બોલવા જતો હતો તેવામાંજ ભૃગુપુત્ર ચ્યવને ઇંદ્રનો અનાદર કરીને અશ્વિનીકુમારોને સોમભાગ આપ્યો. ત્યારે ઇંદ્રે કહ્યુંઃ–"જો તમે તેમને સોમ આપશો તો હું તમારા ઉપર ભયંકર વજ્ર ચલાવીશ." આમ કહેવા છતાં પણ ઇંદ્ર તરફ જોઇને કંઇક હસીને ચ્યવને અશ્વિનીકુમારોને સોમ આપ્યો. ત્યારે ઇંદ્રે ચ્યવનઋષિ ઉપર વજ્ર ચલાવ્યું; પરંતુ તેજ વખતે ચ્યવને ઇંદ્રના હાથને સ્થિર કરી દીધો."

આ કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઇંદ્રાદિ દેવ જાતેજ ભારતવર્ષમાં આવતા હતા; યજ્ઞમાં જાતેજ હાજર રહેતા હતા; પોતાના માનમરતબામાં અથવા આદરસત્કારમાં વધારોઘટાડો થવાથી પરસ્પર લડતા પણ હતા અને પછી પોતાને માટેનો યોગ્ય અન્નભાગ સાથે લઇને ચાલ્યા જતા હતા–અર્થાત્ જેમ આપણો મનુષ્યોનો વ્યવહાર થાય છે, તેવોજ તેમનો

વ્યવહાર તે પ્રાચીનકાળમાં ચાલતો હતો.

અશ્વિનીકુમાર વૈદ્ય હોવાથી તેઓ દરેક રોગીને ઘેર જતા હતા, તેથી તેમને યજ્ઞભ માટે અયોગ્ય ગણ્યા હતા; પરંતુ ચ્યવનઋષિના પ્રયત્નથી તેમને અન્નભાગ મળવા લાગ્યે આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, કેટલાક દેવોનો યજ્ઞમાં અધિકાર ઓછો, કેટલાકનો વધારે અને કે લાકનો બિલકુલ ન હતો.

યજ્ઞભાગ, હવિર્ભાગ અને અન્નભાગનું તાત્પર્ય એટલુંજ નથી કે ત્યાં યજ્ઞ વખતેજ થો અન્નભાગ જમવો; પરંતુ તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, ધાન્યાદિ પદાર્થોનો ભાગ પણ અહીં લઇ જવો. કેમકે આ યજ્ઞોમાં જે ધાન્યાદિ તેમને મળતું તેમાંથી તેમનું વર્ષપર્યંત ગુજર ચાલતું હતું. માત્ર ત્યાંજ પેટપૂરતું ભોજન મળે તો તેથી તેમનું ગુજરાન માત્ર એક દિવસજ થાય અને એટલાથી કંઇ તેમનું કામ ચાલે તેમ ન હતું.

દેવતાઓ યજ્ઞથી જીવતા હતા, તેનું તાત્પર્ય આટલા વિચારથી વાચકોના મનમાં ઠ ઠીક સમજાયું હશે. આથી નીચેના શ્લોકનો હેતુ પણ સ્પષ્ટ થાય છેઃ–

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

(ભગવદ્‌ગીતા ૩–૧૧

"તમે આ યજ્ઞથી દેવતાઓને સંતોષતા રહો અને તે દેવતાઓ તમને સંતોષ રહો. આ રીતે પરસ્પર એકબીજાને સંતોષતા રહીને બન્ને પરમશ્રેય અર્થાત્ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરો. અર્થાત આ યજ્ઞથી દેવોની મદદ આર્યોને અને આર્યોની દેવોને મળે છે; અને પરસ્પર મદદથી બન્નેનું કલ્યાણ થાય છે. આ યજ્ઞ આ રીતે બન્નેને સંતોષ આપતા હતા. આ બ વાતો વિચારપૂર્વક જોવી જોઈએ; કેમકે તે મહાભારત કરતાં કેટલાંય સૈકાં પહેલાંના કાળ છે, અને મહાભારતના લેખકને પણ આ ઐતિહાસિક વાતવિષે શંકા ઉપજી હતી. મહાભ રતના લેખક એટલેસુધી શંકાશીલ હતા કે, તેમને સર્પજાતિના લોકો મનુષ્ય હતા કે સા હતા તે વિષે પણ શંકા હતી; તેથી કોઇ જગ્યાએ લખે છે કે તેઓ સાપ હતા, અને કો જગ્યાએ તેમને મનુષ્ય જેવા લખે છે. આજ રીતે દેવદાનવો વગેરેના વિષે પણ તેમને કંઇ ખ્યા કલ્પના નહોતી આવી; પરંતુ જે કથાઓ તે વખતે પ્રચલિત હતી, તે બધીને એકસા જોડીને તેમણે લખી છે. હવે આપણેજ વિચાર કરીને નક્કી કરવું જોઇએ કે, ઐતિહાસિ દૃષ્ટિએ તે કથાઓદ્વારા શું સિદ્ધ થાય છે? દેવોવિષે આપણે અહીં જે વાતો જોઇ તે તેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થયું છે કે, તેઓ તિબેટમાં રહેતા હતા અને ભા તવાસીઓના મિત્ર થઇને તેમનું રક્ષણ કરતા હતા તથા ભારતવાસીઓ પણ તેમને આહુ હતા–અર્થાત આર્ય અને દેવ એ બંને પરસ્પર મિત્રજાતિઓ હતી તથા તેમનું કલ્યા એકબીજાના ઉપર આધાર રાખતું હતું. આથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે, દેવો પણ મનુષ્ય જેવા માનવજાતિના માણસો હતા.

(ક) સ્વર્ગનદી અથવા સ્વર્ણદી

ગંગાનું નામ "સ્વર્ગનદી" અથવા "સ્વર્ણદી" છે. તેનાં બીજાં નામ આ પ્રમાણે છેઃ

मंदाकिनी वियद्गंगा स्वर्णदी सुरदीर्घिका । (અમરકોષ ૧–૪૯

"વિયદ્‌ગંગા, સ્વર્ણદી, સુરદીર્ઘિકા" એ શબ્દો "દેવોની નદી" એજ અર્થમાં વપરા છે. "સુરસરિત, સુરનદી, અમરગંગા, દેવનદી" વગેરે શબ્દ પણ એજ ગંગા નદીના વાચ છે. એ શબ્દો સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, એજ ગંગાનદી દેવોના રાજ્યમાંથી વહેતી વહેતા અહ આવી છે. તે શરૂઆતમાં દેવોની નદી હતી. ભારતવર્ષમાં આવીને એજ નદી આર્યોને સુ

આપે છે. આ ગંગાનદીના વાચક શબ્દો પણ ' તિબેટ દેવોનો દેશ છે ' એજ ભાવ વ્યક્ત કરે છે. નદીવાચક શબ્દ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટરીતે સ્થાનનિર્દેશ કરે છે; તેથી દેવોનું રાષ્ટ્ર નક્કી કરવામાં એ શબ્દો બહુજ મદદગાર થઈ પડશે.

(૬) દેવોનો અન્નભાગ

આ રીતે દેવ નામની માનવજાતિ ત્રિવિષ્ટપ–તિબેટમાં રહેતી હતી; અને તે પોતાના ભોજનાદિ દ્રવ્યમાટે ભારતવાસીઓ ઉપર આધાર રાખતી હતી. ભારતીય આર્ય લોકો યજ્ઞયાગ કરતા હતા અને ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓના નામથી હાલના મુષ્ટિફંડ પેઠે અન્નનો મુઠ્ઠી જેટલો અથવા વધારે ભાગ જૂદો કાઢતા હતા. દેવોને માટે અન્નભાગ જૂદો કાઢયા-સિવાય આર્યલોકો કોઇ પણ અન્ન જમતા નહિ. આ રીતે દેવોને માટે આવશ્યક અન્ન-ભાગ ભારતવર્ષમાંથી મળતો હતો. દેવોને અન્નભાગ પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા સર્વ નાના અને મોટા યાગોમાં યાગના પ્રમાણમાં તથા યજમાનની શક્તિ પ્રમાણે થતી હતી.

(૭) યજ્ઞનું પારિતોષિક

આ રીતે યજ્ઞદ્વારા દેવોને અન્નભાગ દેવાનું સ્પષ્ટ કારણ તેઓ આર્યોનું રક્ષણ કરતા હતા, એજ છે; પરંતુ એ સિવાય પણ યજ્ઞકર્તાઓને એક ભારે પારિતોષિક મળતું હતું, એવું "સ્વર્ગવાસ"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં સ્વર્ગવાસનો અર્થ ઉંધોજ થાય છે. સ્વર્ગ-વાસ, કૈલાસવાસ, વૈકુંઠવાસ વગેરે શબ્દો હાલમાં મરણ પછીની સ્થિતિ દર્શાવવામાટે વપ-રાય છે; પરંતુ જ્યારે દેવજાતિ હયાત હતી અને તેમને આર્યો સાથે પરસ્પર હળવામળવા-નો સંબંધ હતો, ત્યારે ઉપલા સ્વર્ગવાસ વગેરે શબ્દો મરણ પછીની સ્થિતિ દર્શાવવામાટે ન હતા. મહાભારતમાં પણ તેનાં કેટલાંય પ્રમાણો મળી આવે છે.

(૧) અસ્ત્રવિદ્યા શીખવામાટે વીર અર્જુન સ્વર્ગમાં ગયો હતો; ઇંદ્ર પાસે ચાર વર્ષ રહ્યો હતો અને ત્યાં અસ્ત્રવિદ્યા શીખીને પાછો આવ્યો હતો. આ પ્રમાણે અર્જુનનો આ સ્વર્ગવાસ જીવતાંજ થયો હતો.

(૨) નારદમુનિ સ્વર્ગમાંથી ભારતવર્ષમાં અને ત્યાંથી નાગલોકમાં કેટલીયે વાર ફરી આવ્યા હતા. તેમને દેવોના મુનિ કહેતા હતા. તેમનું રાજનૈતિક કાર્ય ઇતિહાસ-માં પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્વર્ગમાં રહેતા થકા ભારતમાં પણ રહેતા હતા.

(૩) લોમશમુનિ સ્વર્ગમાં ગયા હતા અને ત્યાંની હકીકત તેમણે ધર્મરાજને કહી સંભળાવી હતી. (વન૦ અ૦ ૯૧)

આ બધા જીવતાછતાંજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા. આ રીતે કેટલાંયે પ્રમાણ આપી શકાય તેમ છે; પરંતુ તે બધાં અત્રે રજુ કરવાની જરૂર નથી. મહાભારત વાંચતાં વાંચતાં તે પ્રમાણો વાચકોના જોવામાં આવશેજ. તાત્પર્ય એ છે કે, તે અતિપ્રાચીન સમયમાં સ્વર્ગ-વાસ જીવતાંજ થતો હતો અને તેનો અર્થ " તિબેટનિવાસ " એટલોજ હતો. અહીં વાચક પૂછશે કે, સ્વર્ગની લાલચ આટલી બધી શામાટે ? ત્યાં ખાવાનું અન્ન તો પેદા થતું નથી, તોપછી ત્યાં જઇને રહેવામાં સુખ કેવા પ્રકારનું થાય ? જેમણે હિમાલયની મુસાફરી કરી હશે તેમને એનો જવાબ આપવાની જરૂર નથી. હિમાલયના ડુંગરાઓમાં ખાવાપીવાના પુષ્કળ પદાર્થો મળતા નથી; પરંતુ ત્યાંનાં દૃશ્ય, ત્યાંની આબોહવાનાં સુખ અને ત્યાંની શાંતિ અ-દ્વિતીયજ છે. આથી હાલમાં પણ ઉત્તરહિંદુસ્તાનના લોકો મહીના–બે મહીનાની રજાઓમાં "પહાડની સહેલ" કરવામાટે અવશ્ય જાય છે; તથા પૈસાદાર લોકો સોલન વગેરે સ્થાનો-માં નાનકડાં મકાન બંધાવવા ઇચ્છે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, હિમાલય અને તેના ઉત્તર-

ભાગનાં સ્થાનોમાં કંઇક વિશેષ સુખ છે, કે જે અહીં પુષ્કળ ધાન્ય હોવા છતાં પણ મળી શકતું નથી. આથીજ પ્રાચીનકાળના લોકો પોતાને સ્વર્ગમાં સ્થાન મળે તે માટે પ્રયત્ન કરતા હતા અને સ્થાન મળતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં ત્યાં જઇને આનંદપૂર્વક રહેતા હતા. ભારતવર્ષમાં જે જીવનકલહ છે તે ત્યાં નથી; સાદી રહેણી તથા ઉત્તમ આબોહવાને લીધે આરોગ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ ત્યાં સારૂં રહે છે; અને જળની નિર્મળતાને લીધે રોગ ઓછા થાય છે, વગેરે અનેક સુખ સ્વર્ગદેશમાં મળે છે. આથી ભારતીય લોક સ્વર્ગમાં થોડી પણ જગ્યા મેળવવા ઈચ્છતા હતા અને જેઓ પુષ્કળ યજ્ઞયાગો કરતા હતા તથા દેવોને ખૂબ ધાન્યાદિ આપતા હતા; તેમને તિબેટમાં થોડી જગા પણ અપાતી હતી. આ વિષે મહાભારતમાં જે કહ્યું છે તે જુઓઃ-

अष्टक उवाच-पृच्छामि त्वां मा प्रपत प्रपातं यदि लोकाः पार्थिव संति मेऽत्र ॥
यद्यन्तरिक्षे यदि वा दिवि स्थिताः क्षेत्रज्ञं त्वां तस्य धर्मस्य मन्ये ॥९॥
ययातिरुवाच-यावत्पृथिव्यां विहितं गवाश्वं सहारण्यैः पशुभिः पार्वतैश्च ।
तावल्लोका दिवि ते संस्थिता वै तथा विजानीहि नरेन्द्रसिंह ॥ १०॥

(મહા૦ આદિ૦ અ૦ ૯૨)

અષ્ટકે કહ્યુંઃ-" હે પૃથ્વીનાથ! મને જણાય છે કે, આપ ધર્મથી પ્રાપ્ત થનારાં સર્વ સ્થાનોને જાણો છો; તેથી પૂછું છું કે, સ્વર્ગ વગેરે લોકમાં મારા પુણ્યથી મળેલી કોઈ જગ્યા છે કે નહિ ?"

યયાતિએ કહ્યુંઃ-"હે નરેન્દ્રસિંહ ! સાંભળો, આ ભૂમંડળમાં ગાય, ઘોડા તથા પર્વતનાં જેટલાં પશુ છે; તેટલાં સ્થાન તમે તમારા પુણ્યવડે સ્વર્ગલોકમાં મેળવેલાં છે."

આ સંવાદ ઉપરથી સમજાય છે કે, આ કર્મભૂમિ ભારતવર્ષમાં યજ્ઞાદિ કર્મ કરીને તેમાં દેવતાઓને પુષ્કળ અન્નભાગ આપવાથી ત્રિવિષ્ટપમાં રહેવામાટે સ્થાન મળતું હતું. અષ્ટક રાજાને આવાંજ સ્થાનો મળ્યાં હતાં, એવું જ્યારે યયાતિ જીવિત દશામાંજ સ્વર્ગમાં ગયા હતા ત્યારે તેમણે પ્રત્યક્ષ જોયું હતું; અને તેજ વાત તેમણે અષ્ટકને કહી હતી. સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવવા માટે અહીં યજ્ઞો કરવા અને તે દ્વારા દેવજાતિના મનુષ્યોને અન્નભાગ આપવો, એજ માત્ર એક ઉપાય હતો.

ભારતવર્ષની જમીન સારી ફળદ્રૂપ હોવાથી અહીં એટલું બધું ધાન્ય નીપજતું હતું કે તેને ખાનારા પૂરતી સંખ્યામાં ન હતા. હાલમાં પણ જો યૂરોપીયનો અહીંથી અનાજ ન લઇ જાય, તો અહીં ઉત્પન્ન થતું ધાન્ય ઓછામાં ઓછાં ત્રણ વર્ષસુધી અહીંના લોકોને ચાલે. યૂરોપવાસીઓ ધાન્ય લઇ જાય છે, તેથીજ અહીંના લોકોને દરવર્ષે દુકાળ ભોગવવો પડે છે; નહિ તો આ ભૂમિ એવી નથી કે આવી રીતે દુકાળો સતાવ્યા કરે. તાત્પર્ય કે, અહીં ધાન્ય પુષ્કળ હતું અને એટલું બધું પાકતું હતું કે તેનો ઉપયોગ કરવાનીજ તેમને ચિંતા હતી.

(ણ) દાનની પ્રથા

અતિથિસત્કાર અને દાનની પ્રથા ભારતવર્ષના ધર્મમાં જેટલી વધારે છે તેટલી કોઇ-પણ દેશના ધર્મમાં નથી. આખી બ્રાહ્મણજાતિ કેવળ બીજાઓએ આપેલા ધાન્ય ઉપરજ જીવતી હતી અને તે સિવાય પણ બીજા ભિક્ષુ વગેરે અનેક હતા. હરેક વખતે બ્રાહ્મણભોજન, જ્ઞાતિ-ભોજન, અતિથિભોજન, સહસ્રભોજન વગેરે જેટલાં ભારતીય ધર્મમાં દેખાય છે, તેટલાં બીજી જગ્યાએ નથી જોવામાં આવતાં. નાનામાં નાના સંસ્કારો સમયે પણ જ્ઞાતિભોજન અવશ્ય થતું હતું. ગુરુકુળોમાં પચાસ પચાસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા હતા અને તે બધાનો નિભાવ દાન મળેલા ધાન્યાદિમાંથીજ થતો હતો. ભારતવર્ષની આ દાનપ્રથા જોઇએ, તો તેની સાથે બીજા

કોઇ પણ દેશની સરખામણીજ થઇ શકે તેમ નથી. બીજા દેશોના ધર્મમાં દાનનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે; પણ આટલું અન્નદાન કયાંય પણ નથી. કારણ તેનું એટલુંજ છે કે, બીજા દેશોમાં ધાન્યની ઉત્પત્તિ ઓછી અને ભારતવર્ષમાં ઘણી થાય છે. "દાન પોતાને ઘેરથી શરૂ થાય છે (ચેરીટી બીગીન્સ એટ હોમ)" એ વાકય યૂરોપમાં પેદા થયું છે. તેનું કારણ ત્યાં ધાન્યનો સદા દુકાળજ છે. જ્યારે ભારતવર્ષમાં જેટલા પણ અતિથિ આવે તેમને પેટપૂરતું અન્ન આપો અને પછી જાતે ભોજન કરો; એ ધર્મ એટલાજ માટે પ્રસર્યો કે અહીં હમેશાં અન્નનો સુકાળજ હતો અને હજુ પણ છે. આ સ્થિતિ જોવાથી અન્નદાન કરવાની પ્રથા શા-માટે શરૂ થઈ અને ભારતીય આર્યલોકો અન્નદાનથી તિબેટના દેવોનું બળ કેવી રીતે વધારતા હતા, તે સમજાય છે.

यज्ञ उ देवानामन्नम् । (શ૦ બ્રા૦ ૮–૧–૨–૧૦)

"યજ્ઞ એજ દેવોનું અન્ન છે"–અર્થાત યજ્ઞથીજ દેવોને અન્ન મળે છે. ઇંદ્રને માટે આ અન્નભાગ, વરુણમાટે આ અન્નભાગ, એ પ્રમાણે જે માણુસ વધારેમાં વધારે અન્નભાગ આપતો હતો, તેને સ્વર્ગલોકમાં વધારે ઉત્તમ સ્થાન રહેવા માટે મળતું હતું.

ભારતીય સમ્રાટો મોટા મોટા યજ્ઞ કરતા હતા અને તે વખતે દેવોને બહુજ અન્નભાગ મળતો હતો. જે ભારતીય સમ્રાટ્ સો યજ્ઞો કરતો હતો તેને સ્વર્ગમાં સૌથી સુંદર અને શ્રેષ્ઠ સ્થાન મળતું હતું. આનું તાત્પર્ય પૂર્વોક્ત વર્ણન વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રાચીનકાળમાં કેટલાય યજ્ઞો સેંકડો વર્ષોસુધી ચાલતા હતા;અને તેમાં દેવતાઓને જે અન્નદાન અપાતું હતું, તેનો કંઇ શુમારજ ન હતો. આ યજ્ઞો જેમ દેવતાઓને અન્નદાન આપવા માટે રચ્યા હતા, તેમ તે ભારતીય આર્યોની આંતરિક એકતા કરવામાટે પણ હતા; પરંતુ તેનો વિચાર કોઇ બીજે પ્રસંગે કરીશું. અહીં આપણે દેવજાતિનીજ વાત કરીએ છીએ, એટલે તેનો અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી.

આ સર્વ વર્ણન ઉપરથી વાચકોના ખ્યાલમાં એ વાત તો ચોક્કસ ઠસી હશે કે, ભારત-વર્ષની ઉત્તરદિશાના તિબેટ દેશમાં અર્થાત્ ત્રિવિષ્ટપમાં "દેવ" નામની મનુષ્યજાતિ રહેતી હતી; અને તે જાતિ ભારતીય આર્યજાતિની મિત્રજાતિ હતી તથા આ મિત્રતા બન્ને જાતિઓ-નું–અર્થાત દેવો અને આર્યોનું હિત વધારવા માટે થઇ હતી.

(त) અસુર ભાષામાં 'દેવ' શબ્દનો અર્થ

અમે પહેલાં બતાવ્યુંજ છે કે, દેવોના રાજ્યની પશ્ચિમ અને ઉત્તરદિશાઓમાં અસુરો અને રાક્ષસોના દેશ હતા; તેથી આપણે શોધી કહાડવું જોઇએ કે, તેમની ભાષામાં 'દેવ'શબ્દનો અર્થ શું છે. અસુરોની ભાષા ઝિંદ છે. એ ભાષામાં દેવ શબ્દનો અર્થ 'રાક્ષસ'જ છે. અસુરભાષામાં ક્રૂર, દુષ્ટ, વિનાશક, હત્યા કરનાર, એવાજ અર્થમાં 'દેવ' શબ્દ વપરાય છે. પર-શિયન અને ઉર્દુ ભાષામાં–અર્થાત અસુરભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બીજી ભાષાઓમાં પણ દેવ શબ્દનો અર્થ રાક્ષસજ થાય છે.

આનું તાત્પર્ય સમજવામાટે બહુ દૂર જવું પડે તેમ નથી. જે રીતે અસુરો અને રાક્ષસો દેવોના રાજ્ય ઉપર હુમલા કરતા હતા અને રાતદિવસ દેવોને સંતાપતા હતા; તેજ પ્રમાણે ઇંદ્ર પોતાની દેવસેના લઇને અસુરોના દેશો ઉપર હુમલા કરતો હતો, અસુરોનાં ગામો બાળતો હતો,તેમના કિલ્લાઓ છિન્નભિન્ન કરતો હતો અને તેમની કતલ કરતો હતો–અર્થાત જે રીતે અસુરજાતિના લોકો દેવોને દુઃખ દેતા હતા; બરાબર તેજ પ્રમાણે દેવો પણ અસુરોને દુઃખ દેતા હતા. આથીજ ' અસુર ' શબ્દ દેવભાષા(સંસ્કૃત)માં ભયાનક અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને

'દેવ' શબ્દ અસુરભાષાઓમાં ઘાતકીના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો; કેમકે અસુરોવિષે જેવો કડવો અનુભવ દેવોને થયો હતો, તેથી પણ વધારે કડવો અનુભવ દેવોવિષે અસુરોને થયો હતો. આથીજ એકબીજાની ભાષાઓમાં ઉપલો શબ્દ આવા વિલક્ષણ અર્થમાં વપરાયો છે.

એનું એક ઉદાહરણ હાલમાં પણ જોઈ શકાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં હાલમાં બાળકોને 'એ પઠાણ આવ્યો' એમ કરીને બીવડાવે છે; અને પઠાણોના દેશમાં 'એ મરાઠો આવ્યો' એમ કરીને બીક બતાવે છે. તાત્પર્ય એનું એ છે કે, એ લોકોએ એકબીજાના દેશમાં ઘણીજ ખુનામરકી ચલાવી હતી. કેટલોક કાળ એ ખુનામરકીની યાદ રહે છે, અને ત્યારપછી તે રૂઢ શબ્દો તેજ અર્થમાં વપરાય છે. અનંત કાળ વીત્યા પછી એનું મૂળકારણ ભૂલાઇ જાય છે અને શબ્દનો અર્થજ શેષ રહી જાય છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરનારાઓને જો મૂળ ઈતિહાસની ખબર હોય તોજ તે વ્યુત્પત્તિ બરાબર કરે છે;અને નહિ તો મનથીજ ઉપજાવી કાઢેલી વ્યુત્પત્તિ ઘડે છે. મૂળકારણની બરાબર ખબર ન હોવાથી એમ થાય, એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. ભારતવર્ષમાં તો એનાં ઉદાહરણો અનેક છે. દેવવાણી–દેવભાષા(સંસ્કૃતભાષા)ના શબ્દોમાં શતાબ્દીઓનો ઇતિહાસ ભર્યો પડેલો હોવાથી દરેક શબ્દની ઉત્પત્તિ અને વ્યુત્પત્તિઓ અનેકોએ અનેક પ્રકારે દર્શાવી છે. એમાં કેટલીક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બરાબર છે અને કેટલીક ભૂલભરેલી છે; પરંતુ હાલમાં તેનો પત્તો મેળવવા માટે ઇતિહાસની બરાબર શોધ કરવી જોઇએ અને જોવું જોઈએ કે, તે વખતે ઐતિહાસિક સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી. અસ્તુ. અહીં આપણે 'દેવ' શબ્દનો અર્થ અસુરભાષામાં જોયો તો તે(ડેવીલ)સેતાનના અર્થમાં વપરાયલો જણાય છે, તેથી પણ અનુમાન થાય છે કે, જેમ અસુરો દેવોને સતાવતા હતા; તેજ પ્રમાણે દેવો અસુરજાતિને પણ સતાવતા હતા. એટલે પરસ્પર શત્રુ હોવાથીજ પરસ્પરના વાચકશબ્દ પરસ્પરની ભાષામાં ક્રૂર અર્થ બતાવનારા પ્રસિદ્ધ થયા.

જો કે સંસ્કૃતમાં અસુર અને દેવ શબ્દોના અર્થ સારો અને ખરાબ એવા પણ થાય છે; છતાં પણ અસુર એટલે ખરાબ અને દેવ એટલે સારો, એ અર્થ વધારે વપરાય છે. આથી થોડા પ્રયોગવાળા બીજા અર્થ ઉપલા નિયમને બાધક થઇ શકતા નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ બન્ને જાતિઓ–અર્થાત અસુરજાતિ તથા દેવજાતિ–પરસ્પર શત્રુજાતિ હતી અને મનુષ્યોના જેવોજ તેમનો આકાર હતો, એમાં હવે સંદેહજ નથી.

(થ) દેવભાષા

જે ભાષાને હાલમાં આપણે સંસ્કૃત ભાષા કહીએ છીએ, તેનું નામ દેવભાષા પણ છે. તેનાં બીજાં નામ "દેવવાણી, દેવવાક્, દૈવી વાક્, અમરવાણી, અમરભાષા, સુરગી, સુરવાણી" વગેરે અનેક છે. એનો અર્થ એજ છે કે, એ દેવજાતિની ભાષા હતી–અર્થાત જે જાતિ ત્રિવિષ્ટપમાં રહેતી હતી, તે માનવજાતિનું નામ "દેવ" હતું; અને હાલમાં જેને સંસ્કૃતભાષા કહે છે, તેજ તેમની વ્યવહારૂ ભાષા હતી.

આ ભાષાનો વપરાશ સિદ્ધ કરે છે કે, એ ભાષા બોલનાર દેવ નામની જાતિ પ્રાચીનકાળમાં હતી; તથા ભાષાનો ઉપયોગ તો કેવળ માણસજ કરી શકતાં હોવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ ભાષા બોલનારા દેવજાતિ નામના મનુષ્યોજ હતા. આર્યોની ભાષાને જેમ આર્ય ભાષા કહે છે અને પિશાચોની ભાષાને પૈશાચી ભાષા કહે છે; તેજ પ્રમાણે સંસ્કૃતનું નામ 'દેવભાષા', તે દેવજાતિના માનવોની ભાષા હતી તેથીજ પડ્યું હતું.

દેવજાતિના મનુષ્યો સાથે આર્યજાતિના માનવોને ઘણો ગાઢ સંબંધ હોવાથી દેવોની ભાષા આર્યજાતિ પાસે આવી અને દેવજાતિના નાશ પછી તે દેવભાષા આર્યદેશમાં પ્રચલિત

થઇ. એજ દેવભાષા અસુરાદિ દેશોમાં પણ ગઇ હતી; પરંતુ અસુરજાતિના વિકૃત ઉચ્ચારોને લીધે તે દેવભાષા અસુરદેશોમાં વિલક્ષણ ફેરફારવાળી થઇ. ભારતવર્ષમાં પણ પ્રાકૃત ભાષાઓ એ સંસ્કૃતનાજ વિકૃત સ્વરૂપ દેખાય છે; અને તેના કરતાં પણ વધારે વિકાર અસુરદેશમાં થયો છે, એ વાત જોનારને હાલમાં પણ દેખાઇ આવે તેમ છે–અર્થાત્ દેવભાષાની વિકૃતિ ભારતવર્ષની અશિક્ષિત જનતાના કેટલાક ભાગમાં દેખાઈ આવે છે; અને અસુરદેશોમાં તે વિકૃતિ ઘણીજ હલકી સ્થિતિમાં દેખાય છે.

જેમ આખા યૂરોપમાં ફ્રેન્ચભાષાનો પ્રચાર હાલમાં પણ સિદ્ધ કરી રહ્યો છે કે, ફ્રેન્ચોની સભ્યતા એક વખતે યૂરોપમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાતી હતી; અને ફ્રેન્ચોનો રાજનૈતિક પ્રભાવ પણ એક સમયે ઘણોજ પ્રખર હતો; તેજ પ્રમાણે દેવભાષાનો પ્રચાર પણ હાલ જે અસુરદેશોમાં અને આર્યદેશોમાં અપભ્રંશરૂપે દેખાય છે, તે પણ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ કરે છે કે, દેવજાતિની સભ્યતાનો પ્રભાવ માત્ર સમસ્ત આર્યજગતમાંજ નહિ પણ અસુરજગતમાં પણ વંદનીય ગણાયો હતો. આ દેવજાતિની સભ્યતાનો સમય આર્યસભ્યતાની પૂર્વેનોજ નક્કી કરવો જોઇએ અને આસુરી સભ્યતાનો સમય તેની પણ પહેલાંનો સમજવો જોઈએ છે; કેમકે અસુરો તો તિબેટની દેવજાતિ કરતાં પણ પૂર્વના સમયની દેવજાતિ–અર્થાત "પૂર્વ–દેવ" હતા. અસુરોનું "પૂર્વ–દેવ" નામ પણ સિદ્ધ કરે છે કે, તેઓ દેવોથી પણ પ્રાચીનકાળના દેવ હતા. આથી માનવું પડે છે કે, દેવજાતિની સભ્યતાના પૂર્વકાળમાં આસુરી સભ્યતાજ પ્રભાવશાળી હતી.

(૬) દેવોનું દેવત્વ

હાલમાં દેવજાતિનાં ઇંદ્ર, મરુત્ વગેરે નામોની સાથે ખાસ પ્રકારનો "દૈવી ભાવોથી યુક્ત દેવત્વ"નો સંબંધ જણાય છે; તેથી ઇંદ્રાદિકોને મનુષ્ય જેવા મનુષ્ય માનવા એ કેટલાકને કઠણ લાગશે; પરંતુ થોડા વિચાર પછી સમજાશે કે, તેઓ એવાજ હતા; અને તેમને લાંબો સમય વીતી જવાને લીધેજ તેઓમાં વધારે પવિત્રતા કલ્પી લેવાઇ છે તથા તેથીજ તેમનું દેવત્વ વધી ગયું છે.

વિભૂતિપૂજા દરેક જાતિમાં હોય છે. જે પોતાની આત્મશક્તિથી પોતાની જાતિને પ્રભાવશાળી કરે છે, તેને "વિભૂતિ" કહે છે. આવી વિભૂતિઓ દરેક જાતિને માટે વંદનીય હોય છે. હાલમાં ભારતવર્ષમાં લોકમાન્ય મહાત્મા તિલક વગેરે કેટલીયે વિભૂતિઓ છે. તેમનાં અસાધારણ આત્મબળને લીધે હાલમાં પણ તેઓ આખા દેશમાં પૂજાય છે, અને ભવિષ્યમાં પણ પૂજાશેજ. સહેજ પહેલાંના સમય તરફ ધ્યાન આપતાં જણાશે કે, શ્રીશિવાજી છત્રપતિ, રામદાસ સ્વામી, રાણા પ્રતાપ, ગુરુ ગોવિંદસિંહ વગેરે વિભૂતિઓ તે વખતે પણ પૂજ્ય ગણાતી; અને તેમનાં નામોમાં હાલ પણ ઉત્સાહ પેદા કરવાની શક્તિ છે. જેટલો વખત જતો જાય છે, તેટલી તેમની પવિત્રતા અથવા ક્રૂરતા વધારે વિકાસ પામતી રહે છે. રાવણ અને કૌરવોની ક્રૂરતા તથા રામચંદ્ર અને પાંડવોની પવિત્રતા વધી જવાનું કારણ સમયમાંજ રહેલું છે. કથાઓ અનેક મુખે જતાં તે કથાનાં મુખ્ય પાત્રોના દરેક ગુણને વધારવામાં આવે છે, કહેનાર થોડુંઘણું મરચુંમીઠું પોતાનું પણ ભભરાવી દે છે; અને આ રીતે કથાઓ વધારેને વધારે રસદાર તથા લોકપ્રિય થતી ચાલે છે. પરિણામ એનું સરવાળે જનતા ઉપર સારૂંજ થાય છે, અને ઉપલા કારણથી એમ થાય તે ખોટું પણ નથી; પરંતુ જ્યારે ઘણોજ કાળ થતાં તે કથાઓનું ઐતિહાસિક સત્ત્વ પણ નાબુદ થઇ જાય છે; ત્યારે તેની તપાસ કરવાની અને એ વાતનો નિશ્ચય કરવાની જરૂર ઉભી થાય છે કે, એમાં ઐતિહાસિક સત્ય

કેટલું છે અને બહારની ભેળવેલી વાતો કેટલી છે.

ઐતિહાસિક કાવ્ય લખનારા કવિ પણ પોતાના તરફથી રોચકતા વધારવાને ખા ગુણોનો વિકાસ કરીને પોતાનાં કાવ્ય લખે છે, અને પોતાના ઇષ્ટદેવનું મહત્ત્વ વધારી દે આ રીતની કેટલીએ વાતો છે, કે જે વિભૂતિઓની મહત્તા વધારે છે અને અંતે તે વિભૂતિએ દેવો જેવી ગણીને તેમને દેવમંડળીમાં પણ ગોઠવી દે છે. આ રીતે માનવી વિભૂતિઓ પણ સમ જતાં દેવમંડળમાં ભળી જાય છે. પહેલાં અમે બતાવ્યુંજ છે કે, "મરુત્" લોકો પહેલાં જે માનવો હતા તેવાજ ગણાતા; પરંતુ પાછળથી સમય જતાં તેઓ પણ દેવોમાં ગણાયા. એ રીતે ઇંદ્ર વગેરે દેવોવિષે પણ એમજ બનેલું સમજવાનું છે. આ વિષે એક ખાસ પ્રાચી રિવાજનો પણ વિચાર કરવો જોઇએ. એ ખાસ રિવાજ "શતક્રતુ" શબ્દથી દર્શાવાય છે

(ધ) શતક્રતુ

દેવજાતિની રાજ્યશાસન સંસ્થાનો એવો નિયમ હતો કે, જે સો યજ્ઞ કરશે તે દ થશે. ઇંદ્ર ચુંટવામાં આવતો હતો, અને સો યજ્ઞ કરવા એ તેની મુખ્ય લાયકાત ગણા હતી. દેવોના રાજાને ઇંદ્ર કહેતા, અને આ ઇંદ્રપદ વંશપરંપરા ન હતું; પરંતુ એક પછી બી અને બીજા પછી ત્રીજો એ રીતે શતક્રતુ–અર્થાત સો યજ્ઞ કરનારો નરશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રપદે આવ હતો. આ રીતે ભારતવર્ષના રાજા નહુષ વગેરેને પણ ઇંદ્રપદને યોગ્ય સમજવામાં આવ્યા હ

(ન) ઇંદ્રની ચુંટણી

દેવોનો રાજા ઇંદ્ર વંશપરંપરાના હક્કથી નિમાતો ન હતો; એટલુંજ નહિ પણ જીવ પર્યંત પણ એ પદ ભોગવી શકતો નહતો. કોઇપણ વખતે જ્યારે તેનાથી કોઇ ખાસ અ રાધ થઇ જતો, ત્યારે તેનું ઇંદ્રપદ લઈ લેવાતું; એટલુંજ નહિ પણ સ્વર્ગમાંથી પણ તે કાઢી મૂકતા હતા–અર્થાત્ દેવરાષ્ટ્રમાંથી દેશનિકાલ કરતા હતા. આ નિયમ પ્રમાણે ત્યાં કેટલાય ઇંદ્રને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા, એવી હકીકત પુરાણોમાંથી મળી આવે

નહુષ વગેરે ઇંદ્રોનું પતન ઉપલાજ નિયમને આધારે થયું હતું. અહીં "પતન" અર્થ 'ત્રિવિષ્ટપના ઉંચા સ્થાનમાંથી નીચેનાં સ્થાનોમાં પડવું' એવો થાય છે. તેમની કથાએ થી પણ એજ નિયમ સમજાય છે કે, દેવોના રાજાનું પદ, વંશપરંપરાનું ન હતું, તેમ આ જીંદગીસુધીનું પણ ન હતું; પરંતુ જ્યાંસુધી ગુણકર્મધર્માનુસાર તેને ઇંદ્રપદને યોગ્ય સમ વામાં આવતો હતો, ત્યાંસુધીજ તે ઇંદ્રપદે રહીને દેવો ઉપર રાજ્ય કરી શકતો હતો. કે કોઇ વખત બરાબર યુદ્ધના કટોકટીના પ્રસંગેજ દેવોની વારંવાર હાર થવા માંડે ત્યારે ઇંદ્રપદ બીજાનેજ અપાતું. તાત્પર્ય એ છે કે, ઇંદ્રપદ ન તો વંશપરંપરાનું હતું કે ન જીવનપર્યંતનું હતું; પરંતુ જ્યાંસુધી તે ઇંદ્ર પોતાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે કરતો રહે, સુધીજ તેને તે સન્માન મળતું હતું. આ પદ્ધતિને લીધે ઇંદ્રપદે કાર્ય કરનાર ખૂબ પ્રભાવશા અને દક્ષ હતો; અને તે એવી સુયોગ્ય રીતે રાજ્ય કરતો હતો કે, હમેશાં તેના રાજ્યથી સંતુષ્ટ રહે અને કોઈપણ તેની વિરુદ્ધ ન પડે.

દેવોના નિયમવિરુદ્ધ ચાલનાર ઇંદ્ર હોય, તો તેને પણ તરતજ ઇંદ્રપદ ઉપરથી દૂર દેવોના રાજ્યમાંથી બહાર કાઢવાની એ રીત બહુજ ઉત્તમ પ્રકારની હતી; કેમકે એથી કર પદભ્રષ્ટ થયેલો ઇંદ્ર દેવોના રાજ્યમાં રહીને પોતાનો પક્ષ–પ્રતિપક્ષ બનાવીને વધારે ટ ફિસાદ કરી શકતો ન હતો. એક રાજનૈતિક દૃષ્ટિથી આ એક અત્યંત જરૂરની વાત દેવો રાજ્યશાસનમાં હતી. એનો હેતુ બીજી દૃષ્ટિએ પણ જોવાની જરૂર છે.

દેવોમાં ગણસંસ્થા હતી, તેનું વર્ણન આગળ ઉપર આવી ચૂક્યુંજ છે. અનેક

હોવાથી દરેક ગણુ પોતપોતાના હિતાહિતની દૃષ્ટિથી જુએ, તો તે કાંઈ અસ્વાભાવિક નજ કહેવાય. હાલની હિંદુજાતિવ્યવસ્થામાં જેમ દરેક જાતનો માણસ પોતાની જાતીય દૃષ્ટિથી જુએ છે અને સંપૂર્ણ હિંદુસમાજની દૃષ્ટિએ કોઇ જોતું નથી; તેવોજ દોષ દેવોની ગણુ-સંસ્થાઓમાં પણ હતો. આથી દેવોના ગણોમાં પરસ્પર વિદ્વેષ, ઝગડા, ટંટાફિસાદ વગેરે ચાલ્યા કરતા અને કોઈ કોઇ વાર તે વધી પણ જતા. દેવોના આવા માંહોમાંહેના ઝગડાનેજ લીધે અસુરોનો વિજય થઇ જતો હતો. આ પ્રમાણે અસુરોથી હાર્યા પછી દેવો માંહોમાંહે સંગઠન કરતા હતા; પોતાનું બળ વધારતા હતા; અને તેને પરિણામે તેઓ અસુરો ઉપર પાછો વિજય પણ મેળવતા હતા. આવા બનાવોનાં વર્ણન બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અને પુરાણોમાં પણ બહુ છે.

(१) ते चतुर्धा व्यद्रावन्, अन्योन्यस्य श्रिया आतिष्ठमाना अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः, इंद्रो मरुद्भिः, बृहस्पतिर्विश्वेदेवैः ।

(२) तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्ययेयुः ॥१॥

(३) ते विदुः पापीयांसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै नोऽनुव्यवागुः द्विषद्भ्यो वै रध्यामः।

(४) हंत संजानामहा, एकस्य श्रियै तिष्ठामहा इति ॥२॥ (શ૦ બ્રા૦ ૩-૪-૨)

(५) ते होचुः । हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदमाप्रदिवमेवाजर्यमसादिति ॥३॥

(६) ते इंद्रस्य श्रिया अतिष्ठन्त तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता, इन्द्रश्रेष्ठा देवाः ॥४॥

(શ૦ બ્રા૦ ૩-૪-૨)

અર્થાત્–"(૧) એમનામાં ચાર પક્ષ પડ્યા. તેઓ એકબીજાના ઐશ્વર્યથી એટલે કે અગ્નિ વસુઓથી, સોમ રુદ્રોથી, વરુણ આદિત્યોથી, ઇંદ્ર મરુતોથી અને બૃહસ્પતિ વિશ્વેદેવોથી અસંતુષ્ટ થયા. (૨) તેઓને આ પ્રમાણે પરસ્પરમાં દ્વેષ કરતા જોઇને અસુર અને રાક્ષસ તેમના ઉપર હુમલો કરવા લાગ્યા; (૩) અને ત્યારેજ દેવોના સમજવામાં આવ્યું કે, અમે મૂર્ખજ થયા છીએ; આથીજ અસુર–રાક્ષસો અમારી ઉપર હુમલો કરે છે. માટે હવે પણ જો અમે નહિ સુધરીએ તો તો એ શત્રુઓ અમને છેકજ કચરી નાખશે. (૪) આથી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે, અમે સંગઠન કરીશું અને એકબીજાની શોભા વધારવાના કાર્યમાં જોડાઇશું. (૫) તેઓ કહેવા લાગ્યા કે, હવે અમારે એવું સંગઠન કરવું કે જેથી તે કદી પણ તૂટેજ નહિ–અર્થાત હમેશાં ચાલુ રહે એવુંજ સંગઠન હવે અમારે કરવું જોઇએ. (૬) તેઓ ઇંદ્રના માનમાં ઉભા થઇ ગયા; અને તેથીજ કહે છે કે, ઇંદ્રજ સર્વ દેવતા છે."

બ્રાહ્મણગ્રંથમાં આ જાતની કેટલીયે કથાઓ છે, અને એજ ધ્વનિ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાંથી નીકળે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેવોના ગણોમાં પરસ્પરના ઝગડા ઘણાજ હતા. આથી તેઓમાં રાષ્ટ્રીય નિર્બળતા પણ બહુ હતી; અને તેથી તેઓ વખતોવખત માંહોમાંહે સંગઠન કરતા હતા. ગણસંસ્થાને લીધે ગણોમાં જો કે સંઘશક્તિ હતી, તોપણ ગણોમાં અંદર અંદર લડાઇટંટા થતા હોવાથી આખી દેવજાતિમાં જોઇએ તેવું બળ ન હતું; પરંતુ એવું છતાં પણ તેમની સામે કોઈ શત્રુ ઉભો થતાં તેઓ આપસમાં સમજુતી કરી લેતા અને પોતાનું સંગઠન કરી શત્રુઓને નસાડી મૂકતા હતા. ભારતવાસીઓમાં પણ અત્યારે અંદરઅંદરની ફાટફુટ તો ઘણીયે છે; પરંતુ શત્રુ ઉભો થતાં માંહોમાંહે સમજુત કરી લેવા જેટલી અક્કલ હજીપણ ઉપજતી નથી. ભારતીય હિંદુઓના જાતિભેદ અને ત્રિવિષ્ટપના દેવોનો ગણભેદ લગભગ એકસરખોજ છે; એટલુંજ નહિ પણ વિચાર કરતાં એમ પણ લાગે છે કે,ભારતીય આર્યોનો જાતિભેદ એ દેવોના ગણભેદનીજ ખરાબ નકલ છે. અસ્તુ. આ વિષય

અહીં એટલાજ માટે લીધો છે કે, દેવજાતિના લોકો પોતાના ઇંદ્રને પદભ્રષ્ટ કર્યા પછી દેવ-રાજ્યથી જૂદો શામાટે પાડતા હતા, તેનાં કારણ સમજાય. ધારો કે, પદભ્રષ્ટ ઇંદ્રને દેવોએ પોતાના રાજ્યમાંજ રાખ્યો હોત તો શું થવાનો સંભવ હતો ? રાજ્યપદના લોભથી ઇંદ્ર ત્યાંજ રહીને દેવોના કેટલાય ગણોને પોતાને વશ કરી યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ તેને માટે બહુ મુશ્કેલ ન હતું. હાલમાં જર્મનીમાંજ જુઓ, જર્મન બાદશાહ કૈસરને જર્મન પ્રજાએ કાઢી મૂક્યો છે,તે પણ હાલ બીજા દેશમાંજ રહે છે;અને બીજા દેશમાં રહેવા છતાંપણ તે જર્મનીમાંના પોતાના મિત્રોદ્વારા પોતાનેમાટે ગાદી મેળવવાની યુક્તિઓ કર્યાજ કરે છે.એજ પ્રમાણે બીજાપણ કેટલાય દેશોના પદભ્રષ્ટ રાજાઓએ કર્યું હતું. અમેરિકામાં તો લોકોએ ચૂંટેલો પ્રમુખ હોય છે; પરંતુ તે પણ પ્રમુખપદ છોડયા પછી જો જીવતો હોય તો બીજા પ્રમુખને કોઇ ને કોઇ પ્રકારનું દુઃખ દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. દેવોના ચૂંટાયલા પ્રમુખ ઇંદ્રને પણ આ નિયમના અપવાદરૂપ ગણવાની કંઇ જરૂર નથી; અને તેથીજ દેવજાતિએ પદભ્રષ્ટ થયેલા ઇંદ્રને દેવરાજ્યમાંથી દૂર કરી ભારતવર્ષમાં મોકલી દેવાનું યોગ્ય ગણ્યું હતું, કે જેથી પદભ્રષ્ટ થયેલો ઇંદ્ર દેવોને કોઇપણ જાતનું નુકસાન કરી શકે નહિ. આનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે, ભારતવાસીઓ દેવોને પગલે ચાલનારા હતા, પણ તેમના વિરોધી ન હતા.

દેવોનો પદચ્યુત ઇંદ્ર અસુરાદિ દેશોમાં મોકલાતો નહિ, પણ તેને ભારતવર્ષમાંજ મોકલવામાં આવતો. આનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે,પદચ્યુત ઇંદ્ર તેમના શત્રુ અસુરો સાથે મળી જઇને તેમને દુઃખ દઇ શકે નહિ. આ વિષે મલબારની પણ એક પ્રથા અહીં ખાસ વિચારવા જેવી છે. ત્યાં પણ બાર વર્ષમાટે એક પ્રમુખ ચૂંટાતો હતો; કેમકે પ્રાચીનકાળમાં અથવા મધ્ય ઐતિહાસિક કાળમાં મલબારમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું અને ત્યાંનો પ્રમુખ બાર વરસમાટેજ ચૂંટાતો હતો. બાર વર્ષ થયા પછી તેને દૂર કરી તેઓ બીજો પ્રમુખ ચૂંટતા હતા;અને બીજો અધ્યક્ષ ગાદીએ આવતાંજ પેલા જૂના પ્રમુખની ગરદન કાપી નાખવામાં આવતી! આ પદ્ધતિનો પણ એજ હેતુ હતો કે, આ પદભ્રષ્ટ પ્રમુખ પણ આગળ જતાં દુઃખ-કારક ન થઇ પડે. ગરદન કાપવાથી તેના તરફથી કંઇપણ દુઃખ થવાનો સંભવજ રહેતો નહિ. દેવજાતિના ઇંદ્રને દેશપાર કરવાનો નિયમ તો એ નિયમ કરતાં બહુજ સૌમ્ય નિયમ હતો; અને તેમ હોવા છતાંપણ પદચ્યુત ઇંદ્ર ફરીથી ઇંદ્રપદ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય કર્યાજ કરતો હતો. આ વિષે ઉદ્યોગપર્વમાંની નહુષરાજાની કથા જુઓ. નહુષ ઇંદ્ર થયો તે પછી પહેલાંના ઇંદ્રે પોતાની પછી આવેલા એ ઇંદ્રને પાડવાનો અને પોતાને માટે ફરીથી ઇંદ્રપદ મેળવવાનો ભારે પ્રયત્ન કર્યો હતો તથા તે સફળ પણ થયો હતો. આ રીતે પદચ્યુત થયેલા રાજાઓ પ્રયત્ન કરે છે, અને તેથી રાજ્યમાં પક્ષભેદ તથા માંહોમાંહે યુદ્ધ ઉભાં થાય છે. આ આપત્તિથી બચવા માટે કેટલીક રાજ્યપદ્ધતિઓમાં નિયમો ઘડેલા છે અને આપત્તિમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. દેવોની રાજ્યપદ્ધતિમાં પણ આજ કારણથી ઉપલો નિયમ ચાલતો હતો.

(૫) ઇંદ્ર અને ઉપેન્દ્ર

જે પ્રમાણે પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ હોય છે; મંત્રી અને ઉપમંત્રી હોય છે; તેજ પ્રમાણે ઇંદ્ર અને ઉપેન્દ્ર પણ હતા, તેનું વર્ણન વાચક નીચેના શ્લોકમાં જોઇ શકશે.

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुंठो विष्टरश्रवाः ॥१८॥

उपेन्द्र इंद्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ॥२०॥ (અમરકોષ ૧—૧)

"વિષ્ણુ, નારાયણ, કૃષ્ણ, વૈકુંઠ, વિષ્ટરશ્રવા, ઉપેન્દ્ર, ઇંદ્રાવરજ, ચક્રપાણિ, ચતુર્ભુજ" આ બધાં વિષ્ણુનાં નામ છે; અને તેમનાં એ નામોમાં " ઉપેંદ્ર, ઇંદ્રાવરજ" એ નામ તે ઉપ-

{ુ}ખ હતા એમ સૂચવે છે. ઇંદ્ર પોતે દેવોના પ્રમુખ અને આ ઉપેન્દ્ર દેવોના ઉપપ્રમુખ ા. ઉપેન્દ્ર ઇંદ્ર કરતાં નાના હતા એ સિદ્ધ કરવાની કંઇ જરૂર નથી, કેમકે એ તો ઉપલા બ્દોથી પણ સિદ્ધ થાય છે; પરંતુ "ઇંદ્ર+અવર+જ" આ તેમનું નામ પણ એજ સિદ્ધ કરે કે, આ વિષ્ણુ પણ ઇંદ્રથી નાના છે અને ઇંદ્રની પછી નીમાતા. "ઇંદ્રાવરજ" શબ્દ ઇંદ્રથી ચલા અધિકારવાળા ઉપપ્રમુખનોજ ભાવ દર્શાવે છે. હાલમાં વિષ્ણુનું માન ઇંદ્રથી પણ ારે ગણાય છે; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે પ્રમુખના આગળ જેટલું ઉપપ્રમુખનું માન હોય છે, લુંજ માન ઇંદ્રના આગળ ઉપેન્દ્રનું હોવાનો સંભવ છે. પરંતુ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે કે, ાના રાજા સમ્રાટ્ ઇંદ્ર ભારતવર્ષમાં બહુ ઓછા આવતા હતા. ભારતવર્ષમાં આવવાનું ને ત્યાંના કારભારનું નિરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય "ઉપેન્દ્ર" નું હતું; એ વાત વિષ્ણુનાં લાંક નામો જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

(૬) નારાયણ

આ વિષય ઉપર નારાયણ શબ્દનો અર્થ બહુ પ્રકાશ પાડે છે. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે —(નારે) નરોના-મનુષ્યોના સંઘોમાં જેનું (અયન) આગમન થાય છે, તેનું નામ નારા- ણ છે. મનુષ્યોના સંઘોમાં જવાનું કાર્ય ઉપેન્દ્રને આધીન હતું. જે રીતે હાલના હિંદુસ્તાનના ંનશાહ હિંદુસ્તાનમાં બહુજ ઓછા આવે છે; પરંતુ તેમનું અહીંનું કાર્ય ભારતસચીવ વા વાઇસરૉય સાહેબ કરે છે, તેજ પ્રમાણે દેવસમ્રાટ ભગવાન ઇંદ્ર જાતે અહીં બહુ છા આવતા હતા, અને અહીંનું બધું કામકાજ ઉપેન્દ્ર—અર્થાત વિષ્ણુદેવનેજ સોંપેલું ; અને તેથીજ તેમનું નામ "નારાયણ" (માનવસમૂહમાં જનારા) એવું હતું. આ નામ- એ અર્થ બહુજ સ્પષ્ટ છે અને તે તે વખતની રાજકીય સ્થિતિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે.

ाणां समूहो नारं तदयनं यस्य । (ભટ્ટોજી૦ અમરટીકા, ૧-૧-૧૮)

ा अयनं यस्य । (અમરટીકા ૧-૧-૧૮)

पो नारा इति प्रोक्ता नारा वै नरसूनवः। अयनं तस्य ताः प्रोक्तास्तेन नारायणः स्मृतः॥

(મનુ૦ ૧-૧)

(૧) નરોના સમૂહમાં જનારા; (૨) જેને મનુષ્યોમાં જવાનું કામ સોંપાયલું હોય છે, નારાયણ કહેવાય છે. (૩)....'નારા'નો અર્થ નરોના પુત્ર; તેમનામાં જેને જવાનું હોય છે નારાયણ કહે છે.

આ બધા અર્થોનું તાત્પર્ય એજ છે કે, જે ઉપેન્દ્ર, મનુષ્યોના સમૂહોમાં જતાઆવતા છે,તેમને નારાયણ કહે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે,દેવોના પ્રમુખ ઇંદ્ર પોતે તો માનવોના માં આવતાજતા પણ નહિ અથવા ઓછું આવતાજતા હશે; પરંતુ અહીં આવવા- ાનું કાર્ય ઉપપ્રમુખ અર્થાત ઉપેન્દ્રનુંજ હતું. ઉપેન્દ્ર, ઇન્દ્રાવરજ (નાના ઇંદ્ર, ઇંદ્રથી રતા દરજ્જાના અધિકારી), નારાયણ, વિષ્ણુ વગેરે નામ એકજ વ્યક્તિનાં છે. પુરાણોમાં ારાયણ સદાયે પૃથ્વીવાસીઓનું દુઃખ હરે છે' એવી અનેક કથાઓ છે. આ કથાઓનું પણ ત તાત્પર્ય છે કે, ઉપર વર્ણવેલા દેવરાજ્યના ઉપપ્રમુખ અહીં આવતા હતા અને અસુર- ાસો વગેરેને હરાવીને ભારતવાસીઓનું સંરક્ષણ કરતા હતા. આથી ઇંદ્રના કરતાં નારા- —ઉપેન્દ્ર ઉપર ભારતવાસીઓ વધારે પ્રેમ રાખતા. કેમકે ભારતવાસીઓને પ્રત્યક્ષ સંબંધ નીજ સાથે થતો અને ભારતીય જનતા પોતાનાં દુઃખ તેમનેજ નિવેદન કરતી ા. સમ્રાટ્ ઇંદ્રની પાસે સામાન્ય જનતા જઇ શકતી નહિ, તેથીજ બીજા દેવો કરતાં

ઉપેન્દ્ર નારાયણ ઉપર ભારતીય જનતા વધારે ભક્તિભાવ રાખતી હતી. બ્રહ્મલોક અથવા બ્રહ્મદેશના બ્રહ્મદેવ, ભૂતલોક અથવા ભૂતાનના રાજા મહાદેવ, તેઓ પણ નારાયણ ઉપેન્દ્રનેજ આશરે આવતા અને તેમને પ્રાર્થના કરતા હતા કે, " આપ કૃપા કરીને પૃથ્વીનિવાસીઓનું રક્ષણ કરો. " કેમકે બધા જાણતા હતા કે, તેઓજ સૌથી વધારે સામર્થ્યવાળા છે અને આર્યાવર્તમાં હમેશાં આવવાજવાથી તેની સ્થિતિની તેમનેજ પૂરી માહીતિ છે. પૃથ્વી, હિમાલયનો ચઢાવ, અને ઉપરનો ત્રિવિષ્ટપ પ્રદેશ, એ ત્રણે પ્રદેશોમાં તેઓનાજ પરાક્રમથી રક્ષણ થતું હતું અને તેથીજ તેમને "ત્રિ–વિક્રમ" કહેતા હતા. ઉપલાં ત્રણે સ્થાનોને "ત્રિપથ" કિંવા ત્રણ માર્ગ કહેતા હતા. ભારતનો ભૂપથ, હિમાલયનો ગિરિપથ, અને ત્રિવિષ્ટપનો દ્યુપથ, એ ત્રણ પથ અર્થાત ત્રણ માર્ગ હતા. આ રસ્તાઓમાં થઇને વહેતી હોવાથીજ ગંગા-નદીનું નામ "ત્રિ–પથ–ગા" અર્થાત ઉપલા ત્રણે માર્ગોમાં થઇને વહેનારી નદી છે. આ ત્રણે પ્રદેશોમાં પરાક્રમ કરનારા ઉપલા ઉપેન્દ્રજ હતા. આ કાર્યમાટે દેવોના મુખી ઇંદ્રને અવકાશ ન હતો. હવે આપણે જાણવું જોઇએ કે, ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુ કેવી યુક્તિથી આ કાર્ય કરતા હતા.

(બ) વિષ્વક્સેન

ઉપલી વાત પૂર્ણ રીતે સમજવામાં વિષ્ણુ અથવા ઉપેન્દ્રનું " વિષ્વક્સેન " નામ બહુ મદદ કરશે. આ શબ્દનો અર્થ એ છે કે, " જેની સેનાઓ ચારે બાજુએ થોડી થોડી વહેં-ચાયલી છે. " ચારે દિશાએ જેટલા દેશ છે તેમાં જેમનું લશ્કર હાજર છે–અર્થાત્ આ ઉપેન્દ્ર પોતાને સ્થાને રહીને પોતાની જૂદી જૂદી સેનાઓવડે દેશનું સંપૂર્ણ સંરક્ષણ કરતા હતા. જે રીતે હાલમાં અંગ્રેજોની સેનાઓ ભારતવર્ષમાં કેટલીએ જગાએ રખાય છે અને તેનાથી આખા દેશનું રક્ષણ કરવાની યોજના કરેલી છે; તેજ પ્રમાણે દેવોના ઉપપ્રમુખ ઉપેન્દ્ર મહારાજ પોતાની વિવિધ સ્થળોએ રાખેલી સેનાઓવડે ભારતવર્ષનું રક્ષણ કરતા હતા. ઉપેન્દ્ર અર્થાત વિષ્ણુને માનવોના રક્ષક ગણ્યા છે, તેનું આજ કારણ છે. બ્રહ્મદેવ, વિષ્ણુ અને મહાદેવ, એ ત્રણ દેવ ત્રિદેવોમાં ગણાય છે. તેમાંથી વિષ્ણુજ ઉપેન્દ્ર છે અને બધાના રક્ષણકર્તા છે. બ્રહ્મદેવનું રાજ્ય બ્રહ્મદેશમાંજ છે. કેમકે તેમની દિશા પૂર્વ માનેલી છે. મહાદેવનું સ્થાન કૈલાસપર્વત સુપ્રસિદ્ધ છે; અને આ ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુનું સ્થાન હિમાલય-ના કોઇ ડુંગર ઉપર હોવાનો સંભવ છે તથા તેનું તે વખતનું નામ 'વૈકુંઠલોક' સુપ્રસિદ્ધ છે. આ સ્થળે રહીને ઉપેંદ્ર ભારતવર્ષને સહાય કરતા હતા તેમ તિબેટને પણ કરતા હતા–જેમ મુખ્ય રાજા કરતાં તેમનો મુખ્ય પ્રધાન રાજનીતિમાં વિશેષ હોશિયાર હોય છે અથવા હોવો જોઇએ; તેમ પુરાણોમાં ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુને દેવોના સમ્રાટ્ ઇંદ્ર કરતાં વધારે રાજનીતિજ્ઞ દર્શાવ્યા છે. કમમાં કમ ભારતવર્ષના હિતની દૃષ્ટિએ જોઇને અમે કહીએ છીએ કે, ભારતવાસીઓને ઉપેન્દ્રજ ઘણી મદદ કરતા હતા અને હરેક પ્રકારે ઉપયોગી થતા હતા. તેથીજ ભારતવાસીઓ દરેક મુશ્કેલીને પ્રસંગે વિષ્ણુનેજ શરણે જતા હતા.

(ભ) ઉપેન્દ્રનાં બીજાં નામ

વિષ્ણુ(ઉપેન્દ્ર)નાં અનેક નામ છે; અને તે મહાભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંનાં નીચેનાં નામ આ પ્રસંગે ખાસ વિચાર કરવા જેવાં છેઃ—

(૧) (મેદિનીપતિઃ) પૃથ્વીના રાજા, (ક્ષિતીશઃ) પૃથ્વીનો માલિક. એ શબ્દો " ભૂપતિ " નો અર્થ દર્શાવે છે.

(૨) (લોકાધ્યક્ષઃ) લોકોનો અધ્યક્ષ, (લોકસ્વામી) લોકોના સ્વામી, (લોકનાથ) લોકોના નાથ, (લોકબંધુ) જનતાના ભાઈ. એ શબ્દો તેમની સાથેનો જનતાનો સંબંધ બતાવે છે.

(૩) (सुराध्यक्षः) સુરોના પ્રમુખ, (त्रिदशाध्यक्षः) દેવોના પ્રધાન. આ શબ્દો તેઓ પ્રમુખ કે ઉપપ્રમુખ હતા તે સૂચવે છે.
(૪) (धर्माध्यक्षः) ધર્મનું રક્ષણ કરનારા, ધર્મવિષયક બધો પ્રબંધ કરનારા. આ શબ્દો તેમનું ધાર્મિક કાર્યક્ષેત્ર બતાવે છે.
(૫) (ઇંદ્રકર્મા) ઇંદ્રનાં કાર્ય કરનારા. આ શબ્દ ઉપેન્દ્રનાં કાર્ય ઇંદ્રના જેવાં છે, એ આશય વ્યક્ત કરે છે.
(૬) (અગ્રણી) મુખી, (ગ્રામણી) ગામનો નેતા. આ શબ્દો તેઓ ગામોના અધિકારી હતા તે સિદ્ધ કરે છે.
(૭) (મહાબલ:) ભારે સૈન્યવાળા, (સુ–ષેણુ:) ઉત્તમ સેનાવાળા. એ શબ્દો તેમના સૈન્યબળના દ્યોતક છે.
(૮) વધારે સૈન્યવાળા હોવાને લીધેજ એ (જેતા) વિજયી, (સમિતિંજયઃ) યુદ્ધમાં વિજયી અને (અપરાજિતઃ) કદી પણ નહિ હારનારા છે.
(૯) (મહોત્સાહઃ) ખૂબ ઉત્સાહવાળા, (સુરાનંદઃ) દેવોને આનંદ આપનારા, (શાસ્તા) ઉત્તમ રાજ્યશાસન કરનારા. એ નામ પણ ઉપલાં નામો સાથેજ વાંચવા જેવાં છે.
(૧૦) (વીરહા) શત્રુના મહાન વીરોનો નાશ કરનારા, (નૈકમાયઃ) અનેક કાર્યો કુશળતાપૂર્વક કરનારા, આ શબ્દો તેમની કાર્યકુશળતા બતાવે છે.

આ રીતે મહાભારતના અનુશાસનપર્વમાં ઉપેન્દ્રનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં નામો જોવાથી તેમના કાર્યની સમજણ પડે છે. આથીયે તેમનાં વધારે નામો છે કે જે તેમના અન્યાન્ય ગુણો વર્ણવે છે; પરંતુ તે બધાં અહીં આપવાની જરૂર નથી.

(મ) ઉપેન્દ્રનાં કાર્ય

ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુનાં નામોમાં " दैत्यारि, मधुरिपु, बलिध्वंसी, कंसाराति, कैटभाजित् " વગેરે નામ તેમનાં કાર્ય બતાવે છે. તેમણે દૈત્યોને હરાવ્યા હતા. મધુ, બલિ, કંસ, કૈટભ વગેરે દુષ્ટોનો તેમણે સંહાર કર્યો હતો. આ નામોસિવાય બીજાં પણ તેમનાં અનેક નામો તેમનાં કાર્યોને દર્શાવનારાં છે. પરંતુ એ બધાંનો અત્રે વિચાર કરવાની જરૂર નથી. વાચક પોતે એ નામોનો વિચાર કરશે તો તેમને પણ તેના અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે.

એજ પ્રમાણે ઇંદ્રનાં નામોનો વિચાર કરવાથી તેમનાં પણ કાર્યની માહિતી મળી શકે તેમ છે. વૃત્રાદિ રાક્ષસોનો વધ કરવો તથા દેવો અને આર્યોનું રક્ષણ કરવું, એ તેમનું મુખ્ય કામ હતું; અને ઇતિહાસો તથા પુરાણોમાં પણ વિવિધ કથાપ્રસંગોદ્વારા એજ બાબત વ્યક્ત કરેલી છે. એટલે એ વિષે વધારે લખવાની જરૂર નથી.

(ય) ભૂતનાથ

ઉપરના લેખમાં ઉપેન્દ્ર અર્થાત વિષ્ણુનો વિચાર કર્યો. હવે તેમના 'સાથી મહાદેવનો વિચાર કરીએ. મહાદેવનાં નામોમાં ભૂતનાથ, ભૂતેશ, ભૂતપતિ વગેરે નામો સુપ્રસિદ્ધ છે. " ભૂત નામની જાતિના એક રાજા " એટલોજ ભાવ એ શબ્દો બતાવે છે. ભૂત નામની જાતિનું રાજ્ય ભૂતાન અથવા ભૂતસ્થાનમાં છે. આ જાતિ હાલમાં પણ ભૂતાનમાં હયાત હોવાથી તેમનાવિષે વધુ લખવાની જરૂર નથી. આ ભૂતજાતિના રાજા મહાદેવ નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. જોકે હાલનો ભૂતાન એ એક નાનકડો પ્રદેશ છે; પણ પ્રાચીનકાળમાં અને હાલમાં પણ આ ભૂતીઆ (ભોટિયા) લોકો તિબેટના દક્ષિણભાગમાં રહેતા હતા અને રહે છે. આથીજ તેમના રાજા મહાદેવે પોતાની રાજ્યધાની માનસસરોવર પાસેના કૈલાસપર્વત ઉપર

અથવા તેની પાસેના પ્રદેશમાં રાખી હતી. ત્યાં રહીને સમ્રાટ ભૂતનાથ મહાદેવ પૂર્વદિશાએ ભૂતાન ઉપર અને પશ્ચિમદિશાએ પિશાચજાતિ ઉપર પોતાનું રાજ્ય ચલાવતા હતા.

તેમનું નામ "ગિરીશ" સ્પષ્ટ બતાવે છે કે, તેઓ પહાડ ઉપર રહેનારા રાજા હતા. ગિરિ અર્થાત ડુંગરાઓના રાજા ગિરીશ કહેવાય છે. તેમનાં ધર્મપત્ની પણ પાર્વતીને નામે પ્રસિદ્ધ છે. "પાર્વતી" શબ્દ એજ ભાવ દર્શાવે છે કે તે પહાડી સ્ત્રી હતી, પહાડી રાજાનું લગ્ન પહાડી સ્ત્રી સાથે થાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

આ મહાદેવનો સમય નક્કી કરવો જોઇએ. તેમનો કાળનિર્ણય આપણે તેમનાં નામો અને તેમના વ્યવહાર ઉપરથીજ કરી શકીએ તેમ છીએ.

(૨) કૃત્તિવાસા

એ શબ્દ આ કાર્યમાટે બહુ ઉપયોગી છે. એનો અર્થ એ છે કે, "**कृत्तिः चर्म वासः यस्य**" જેનું વસ્ત્ર ચામડુંજ છે—અર્થાત આ મહાદેવ કપડાને બદલે ચામડું વાપરતા અથવા ચામડાને કપડાની પેઠે પહેરતા હતા. આ કૃત્તિ શબ્દ હજુ પણ સામાન્ય રીતે ચામડાનાજ અર્થમાં વપરાય છે; તોપણ વિશેષ કરીને તે હાથી અથવા હરણના કાચા ચામડામાટે વપરાય છે. ઉપર લખેલાં પશુઓને મારીને તેમનું ચામડું ઉતારીને તે કાચા ચામડાને પહેરવાનો ભાવ આ શબ્દથી જણાય છે. વાચકોજ વિચાર કરે કે, આ ભૂતાની રાજાની રહેવાકરવાની એ પદ્ધતિનું સ્થાન સભ્યતામાં કયાં હોવાનો સંભવ છે. અમે તો ધારીએ છીએ કે, કપાસનાં કે ઉનનાં કપડાં વણવાની અને પહેરવાની પ્રથા શરૂ થતા પહેલાંના યુગનું આ વર્ણન છે. કેમકે જે માણસ એક વાર ઉનનાં કે સૂતરનાં કપડાં પહેરવાની સભ્યતામાં આવી ગયો હોય; તે કાચું ચામડું પહેરવાના પૂર્વયુગમાં જઈ શકેજ નહિ. જે મનુષ્ય એકવાર પણ આ કપડાંની સભ્યતા સમજ્યો હશે, તે ભલેને ગમે તેટલો ઉદાસીન હોય તોપણ તે કાચું ચામડું તો પહેરીજ શકશે નહિ. મહાદેવના વર્ણનમાં તે ચામડામાંથી લોહીનાં ટીપાં ચારેબાજુ ટપકતાં હોવાનું વર્ણન, બતાવે છે કે, એ તદ્દન કાચુંજ ચામડું પહેરતા હતા. કેટલાક દિવસ પછી તે ચામડું સૂકાઇ જાય એ પણ બનવાજોગ છે; પરંતુ આ શબ્દ એ વખતની સભ્યતાની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે રજુ કરે છે, એમાં કંઇજ શંકા નથી. આ સભ્યતાને તે સમયની ભૂતાનની સભ્યતા માનવી યોગ્ય છે. કેમકે બીજા લોકો કરતાં રાજાની સ્થિતિ કંઈક તો સારીજ હોવાનો સંભવ છે; અને જેનો રાજાજ કાચું ચામડું પહેરે, તે લોકોની સભ્યતાની સ્થિતિ તેનાથી વધારે સારી માનવાનું કંઇજ કારણ નથી. અસ્તુ. હવે આ શબ્દની સાથે "**कपालभृत्**" શબ્દ જોવો જોઇએ.

(૩) કપાલભૃત્

"કપાલભૃત્, કપાલી, કપાલધારી" વગેરે શબ્દો સમાન અર્થવાળાજ છે. કપાલભૃત એટલે હાથમાં ખોપરી ધારણ કરનારા. હાથમાં વાસણને બદલે ખોપરીનો ઉપયોગ કરનારા. આ રિવાજ પણ ઉપલી સ્થિતિજ સૂચવે છે. જે કાચું ચામડું પહેરે, તે ખોપરીને વાસણતરીકે વાપરે એ શક્ય છે. માટી, ત્રાંબુ અને પિત્તળનાં વાસણોનો સંબંધ ઉનનાં અને સુતરાઉ કપડાં સાથે છે. જે સભ્યતામાં કપડાંને બદલે ચામડું વપરાય ત્યાં વાસણોને બદલે ખોપરીજ હોય.

તેનીજ સાથે "રૂંડમાલાધારી" એ શબ્દ પણ વિચારવા જેવો છે. ખોપરીઓની અથવા હાડકાંની માળા પહેરનાર, હાડકાંનાજ કકડા શણગારતરીકે વાપરનાર. આ શબ્દો પણ ઉપરનીજ સભ્યતાના સૂચક છે.

એની સાથે "ખટ્વાંગપાણિ" શબ્દ જોવા જેવો છે. એનો અર્થ "ખાટલાની ઈસ હાથમાં

ધારણ કરનારા" અર્થાત શસ્ત્રરૂપે ખાટલાની ઈસનો ઉપયોગ કરનારા. આ શબ્દોની સાથે બળરામજીના વાચક શબ્દ "મુસલી, હલી, હલાયુધ" વગેરે પણ વિચાર કરવા જેવા છે. ચોખા ખાંડવાનું સાંબેલું, જમીન ખેડવાનું હળ, એ શસ્ત્રો બળરામ રાખતા હતા–અર્થાત તેઓ સામાન્ય ઘરકાર્યમાં આવનારા પદાર્થો હળ, મુસળ કે ખાટલો વગેરેને શસ્ત્રતરીકે વાપરનાર હતા. હળનો અને ખાટલાનો શસ્ત્રની પેઠે ઉપયોગ કરવા માટે શક્તિ જોઇએ, એમાં તો શંકાજ નથી; પરંતુ અહીં આપણે જોઇએ છીએ કે, જે સભ્યતા જૂદાં જૂદાં સાધનોના ઉપયોગ ઉપરથી જણાય છે, તે સભ્યતા કરતાં તેમની સભ્યતા કયે પગથીએ હતી. વિચાર કરતાં જણાય છે કે, એ મહાપુરુષ વસ્ત્રની જગાએ જ્યારે ચામડાં અને હથિયારની જગાએ ખાટલાની ઇસોનો ઉપયોગ થતો હતો, તે સભ્યતાના સમયના છે.

જો કે મહાદેવનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોમાં "પરશુ, ત્રિશૂળ, ધનુષ્ય, બાણ તથા બીજાં હથિયારો" ઉપરાંત "પાશુપતાસ્ત્ર" નામે મહાતેજસ્વી હથિયાર પણ હતું તે આપણે જોઇએ છીએ; તથાપિ તેની સાથે અમે પૂર્વોક્ત શબ્દોને પણ ભૂલી શકીએ તેમ નથી. પાંડવવીર અર્જુન મહાદેવ પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યા શીખવા જાય છે અને તેમની પાસેથી શસ્ત્ર મેળવીને પોતાને વધારે બળવાન થયેલો જુએ છે; વગેરે વાતો પણ આ સમયે વિચારવી જોઇએ. પરશુ, ત્રિશૂળ, બાણ એ શસ્ત્રો ઉત્તમ પોલાદ બનાવનારાઓનો યુગ બતાવે છે; અને ઉપરના "કૃત્તિવાસાઃ" વગેરે શબ્દો ઘણાજ પ્રાચીનકાળમાં આપણને લઇ જાય છે. આથી અમે આ સભ્યતાનો કાળ એ બન્ને યુગોના મધ્યકાળનેજ માની શકીએ છીએ.

પૃથ્વી ઉપર એકજ સમયે જૂદી જૂદી જાતની સભ્યતાઓ જૂદા જૂદા દેશોમાં ચાલુ હોય છે. જુઓ, હાલમાં યૂરોપમાં વિમાનો અને મોટરોનો યુગ ચાલે છે; ભારતમાં બળદગાડીનો યુગ ચાલે છે અને તિબેટમાં પગે ચાલવાનો યુગ ચાલે છે; છતાં યૂરોપીયનોને લીધે ભારતવર્ષમાં પણ વિમાન અને મોટરો પણ આવે છે અને કેટલાક ધનવાન ભારતવાસીઓ એમાં પણ સહેલ કરે છે. પરંતુ એમ છતાં પણ ભારતવર્ષમાં મોટરોનો જમાનો ચાલે છે, એમ તો નજ કહી શકાય. કેમકે અહીં ભારતવાસીઓના બુદ્ધિકૌશલ્યથી મોટરો તો શું પણ મોટરનો એક ભાગ પણ બનતો નથી. એજ પ્રમાણે આફ્રિકાના લોકો યૂરોપની ઉત્તમ બંદુકો રાખે છે; પરંતુ તેઓ જાતે તે બંદુકો બનાવી શકતા નથી. પઠાણો લગભગ કાચા ચામડાના જમાનાથી થોડાજ આગળ વધેલા હોવા છતાં તેઓ પણ વિમાનોના યુગની બંદુકો વાપરી શકે છે. પરંતુ તેનું એજ કારણ છે કે, બીજા દેશોના બનેલા પદાર્થો જૂદા જૂદા દેશમાં લાવવામાં આવે છે અને ત્યાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. એજ પ્રમાણે ભૂતીઆ લોકો પણ ઘણાજ પ્રાચીનકાળમાં કાચું ચામડું વાપરતા હતા તો પણ પરદેશમાં બનેલાં પોલાદ વગેરે લાવીને તેને ખાસ રીતે તૈયાર કરી પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર બનાવતા હશે. ફરશી, ત્રિશૂળ, બાણ અને પાશુપતાસ્ત્રના ઉપયોગને લીધેજ તેમનો જમાનો બહુ ઉંચો હતો, એમ માનવું મુશ્કેલ છે. કેમકે તેની સાથે સાથે કાચા ચામડાને વસ્ત્રની પેઠે, ખોપરીને વાસણતરીકે અને હાડકાંને શણગારતરીકે વાપરવાની પ્રથાજ તેમનો ખાસ દરજ્જો નક્કી કરે છે. ભૂત અને પિશાચજાતિના લોકો તે વખતના અસભ્ય લોકો હતા; એ વાત મહાભારત વગેરે ગ્રંથો વાંચવાથી તરતજ સમજાય છે; પરંતુ મહાદેવ વગેરે વીર પુરુષોને તેમના કરતાં વધારે ઉંચી કોટિના માનવા યોગ્ય છે. કેમકે તેમનો મત બીજી રીતે પણ તે વખતે સર્વમાન્ય હતો.

(૫) ક્રતુધ્વંસી

મહાદેવનો વિચાર કરતી વખતે તેમનો યજ્ઞવિધ્વંસક ગુણ પણ જોવો જોઇએ. "ક્રત-

ધ્વંસી" શબ્દનો અર્થ 'યજ્ઞનો નાશ કરનાર' થાય છે. મહાદેવ યજ્ઞના નાશ કરનારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનો તેમણે નાશ કર્યો હતો. દક્ષ પ્રજાપતિ તેમના સંબંધી પણ હતા. યજ્ઞનો નાશ કરવાના ગુણથી આ મહાદેવવિષે થોડી શંકા ઉપજે છે;અને તે શંકા, જ્યારે આપણે જોઇએ છીએ કે મહાદેવે હમેશાં અસુરો અને રાક્ષસોને મદદ કરી છે, ત્યારે વધારે દૃઢ થાય છે. બાણાસુર વગેરેને મહાદેવે મદદ કરી હતી અને તેથીજ દેવો તથા આર્યોને ખૂબ સહન કરવું પડયું હતું. બાણાસુર જેવા અનેક રાક્ષસોને મહાદેવ મદદ કરતા હતા અને તેથી તેઓ પ્રબળ થઇને દેવો તથા આર્યોને દુઃખ દેતા હતા. મહાદેવનો યજ્ઞભંગ કરવાનો સ્વભાવ અને અસુરોને દેવો તથા આર્યોની વિરુદ્ધમાં પ્રબળ બનાવવાની રાજનીતિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે, તેઓ શરૂઆતમાં દેવોના પક્ષપાતી અને આર્યોના સહાયક ન હતા. પરંતુ ઘણા વખત સુધી પોતાની મરજીમાં આવે તેમ વર્તનારા, સ્વતંત્ર અને દેવો કે આર્યોના કલ્યાણમાટે તેઓ સંપૂર્ણ ઉદાસીનજ રહ્યા હતા. પછી જ્યારે તે ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુના પ્રયત્નથી અનેક વાર નિષ્ફળ થયા ત્યારે મહાદેવે પોતેજ દેવોના પક્ષમાં રહેવાનું યોગ્ય ગણ્યું અને તે પછીજ તેમણે દેવો તથા આર્યોને કશું દુઃખ દીધું નહિ. અર્થાત તેઓ પહેલી અવસ્થામાં રાક્ષસોના મદદગાર હતા; પરંતુ પાછળથી વૃદ્ધાવસ્થામાં દેવો અને આર્યોના હિતસ્વી થયા હતા.

(૨૧) યજ્ઞભાગમાટે યુદ્ધ

આ પૂર્વે દર્શાવેલુંજ છે કે, મહાદેવ "ક્રતુધ્વંસી, યજ્ઞહન્, યજ્ઞઘાતી" વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે દક્ષ પ્રજાપતિનો યજ્ઞ નષ્ટભ્રષ્ટ કર્યો હતો, તે વિષેની કથાઓ રામાયણ, મહાભારત વગેરે ઇતિહાસોમાં અને ઘણાં ખરાં પુરાણોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ હકીકત આ પ્રમાણે છેઃ–

"દક્ષ પ્રજાતિએ યજ્ઞ કર્યો હતો, તેમાં તેમણે બધા દેવોને નિમંત્રણ આપ્યું હતું;પરંતુ મહાદેવને નિમંત્રણ આપવાનું તેમને યોગ્ય લાગ્યું ન હતું. આથી ઝગડો થયો અને તે વધતાં વધતાં યુદ્ધ પણ થયું. મહાદેવે પોતાના ભૂતગણોને તેમના સેનાપતિ સાથે યજ્ઞસ્થાને મોકલ્યા અને તેમણે ત્યાં જઇને યજ્ઞમંડપ તથા સમસ્ત યજ્ઞનો નાશ કર્યો."

केचिद्बभंजुः प्राग्वंशं पत्नीशालां तथा परे । सद आग्नीध्रशालां च तद्विहारं महानसम् ॥
रुरुजुर्यज्ञपात्राणि तथैकेऽग्नीननाशयन् । कुंडेष्वमूत्रयन्केचिद्बिभिदुर्वेदिमेखलाः ॥
अबाधन्त मुनीनन्य एके पत्नीरतर्जयन् । अपरे जगृहुर्देवान्प्रत्यासन्नान्पलायितान् ॥

(શ્રીમદ્‌ભાગવત૦ ૪–૬ શ્લોક ૧૪ થી ૧૬)

"કેટલાકોએ યજ્ઞશાળાના વાંસ ભાગી નાખ્યા; પત્નીશાળા ભાગી નાખી; સભાસ્થાન, આગ્નીધ્રશાળા અને પાકશાળાનો કેટલાકોએ નાશ કર્યો; કેટલાકે યજ્ઞપાત્ર તોડી નાખ્યાં; બીજાઓએ અગ્નિ હોલવી નાખ્યો; કેટલાક યજ્ઞકુંડોમાં મૂતર્યા, વેદી અને મેખલા કેટલાકોએ તોડી નાખ્યાં; ઋષિમુનિઓને ધમકી આપી; અને કેટલાકે પત્નીઓનાં અપમાન પણ કર્યાં; અને બીજા કેટલાકોએ દેવોને પકડીને ખૂબ માર માર્યો."

આ બળવામાં દેવતાઓ પણ ખૂબ ઘાયલ થયા હતા. કેટલાકના દાંત તૂટી ગયા; કેટલાકને મોટા મોટા ઘા પડયા અને કેટલાકોની આંખો પણ ફુટી ગઇ હતી. એનું વર્ણન જુઓઃ–

जीवताद्यजमानोऽयं प्रपद्येताक्षिणी भगः । भृगोः श्मश्रूणि रोहन्तु पूष्णो दन्ताश्च पूर्ववत् ॥
देवानां भग्नगात्राणामृत्विजां चायुधाश्मभिः । भवतानुगृहीतानामाशु मन्योस्त्वनातुरम् ॥

(શ્રીમદ્‌ભાગવત૦ ૪–૬ શ્લોક ૫૧, ૫૨)

"યજમાન જીવો, ભગની આંખ સારી થાઓ, ભૃગુની મૂછો ઠીક થઇ જાઓ, પૂષાના

દાંત પહેલાં જેવા થાઓ, પથ્થરોથી ઘવાયલાં દેવોનાં ગાત્ર અને ઋત્વિજોનાં શરીરો સાજાં થાઓ." આ વર્ણનથી સમજાય છે કે, યજમાન દક્ષ પ્રજાપતિ એટલા બધા ઘાયલ થયા હતા કે તેમના જીવનની પણ આશા ન હતી. ભગ દેવતાની આંખો ફુટી ગઇ હતી; પૂષાના દાંત તૂટી ગયા હતા; ભૃગુની દાઢીમૂછ કાપી નાખી હતી અને બીજા દેવોનાં શરીરોના જૂદા જૂદા ભાગમાં મોટા મોટા ઘા પડેલા હતા. આ બળવાથી મહાદેવને જે યજ્ઞભાગ મળ્યો તેનું પણ વર્ણન જુઓઃ–

एष ते रुद्र भागोऽस्तु यदुच्छिष्टोऽध्वरस्य वै। यज्ञस्ते रुद्रभागेन कल्पतामद्य यज्ञहन् ॥

(શ્રી૰ ભાગવત૰ ૪–૬ શ્લોક ૫૨)

"હે યજ્ઞઘાત કરનારા રુદ્ર મહાદેવ! યજ્ઞનું ઉચ્છિષ્ટ અન્ન આપને મળશે, તેથી યજ્ઞ ચાલવા દો."

અર્થાત મહાદેવ અને તેમના ભૂતગણોને યજ્ઞનો ઉચ્છિષ્ટ અન્નભાગ આપવાનો નિશ્ચય કરવાથી મહાદેવ અને ભૂતગણોએ એ પછી કદી યજ્ઞને છિન્નભિન્ન કર્યો નહિ. ઉચ્છિષ્ટ અન્નભાગ એટલે એઠું અન્ન એવુંજ સમજવાનું કંઇ કારણ નથી. એનું એજ તાત્પર્ય જણાય છે કે, અન્યાન્ય દેવોને અન્નભાગ આપ્યા પછી જે અન્નભાગ બાકી રહેશે, તે રુદ્રને અપાશે. આટલા અન્નભાગથી ભૂતગણો સંતોષ પામ્યા. યુદ્ધ કરીને અન્નનો ભાગ કિંવા અન્નનો પહેલો ભાગ પણ ન લીધો, પરંતુ ઉચ્છિષ્ટ ભાગથીજ સંતોષ પામ્યા!

દક્ષાદિ આર્યો દેવોનો સત્કાર કરતા હતા અને તેમને અન્નભાગ આપતા હતા; પરંતુ ભૂતલોકોને કે તેમના ભૂતનાથ મહાદેવને યજ્ઞમાં કોઇ નિમંત્રણે આપતું નહિ, અને અન્નભાગ પણ આપતું ન હતું. યજ્ઞસમયે દેવજાતિના લોકો યજ્ઞમંડપમાં આવી વ્યાસપીઠ ઉપર બેસતા હતા અને તાજા અન્નનો ભાગ જમતા હતા. આર્યલોકો પણ એજ પ્રમાણે યજ્ઞમાં આવતા હતા અને બાકીનું વધેલું અન્ન જમીનમાં દાટી દેતા અથવા પાણીમાં ફેંકી દેતા હતા; પરંતુ ભૂતલોકોને યજ્ઞમંડપમાં આવવાની અને અન્નભાગ લઇ જવાની રજા ન હતી. હાલમાં પણ બ્રાહ્મણોના યજ્ઞાદિ કર્મ કરવાના સ્થાનમાં અંત્યજ, ઢેડ, ચમાર અથવા મ્લેચ્છ, યવન વગેરે અન્યધર્મી માણસો આવી શકતા નથી; તેજ પ્રમાણે પહેલાંના વખતમાં આ રિવાજ ચાલતો હશે. આથી ભૂત લોકો યજ્ઞમંડપની ચોતરફ અન્નની ઇચ્છાએ તડકો સહન કરતા અને વરસાદમાં ભીંજાતા ભીંજાતા ફરતા હશે; પરંતુ મિથ્યાભિમાની આર્યો અને શક્તિના અભિમાની દેવો આ ભૂખથી પીડાતા ભૂતો તરફ કંઈ પણ ધ્યાન આપતા ન હતા. વાચક જોઇ શકશે અને વિચારી શકશે કે, ભૂખ્યા માણસો આટલું અપમાન અને દુઃખ કયાંસુધી સહન કરી શકે? તેથી અંતે આ ભૂતોએ યજ્ઞમંડપ ઉપર પથરા ફેંકયા અને એકદમ અંદર ઘુસી જઈને યજ્ઞને ખૂબ નુકસાન કર્યું!

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, આ ભૂત લોકો વૈદિક ધર્મી કે આર્ય ધર્મી હતા કે બીજા હતા? ઉપરના વર્ણનથીજ એ વાત નકકી થાય તેમ છે. ઉપરના વર્ણનમાં નીચેની બાબતો છેઃ–

(૧) યજ્ઞશાળા તોડી નાખી; (૨) યજ્ઞપાત્ર, વેદીઓ અને યૂપ તોડી નાખ્યા; (૩) યજ્ઞકુંડોમાં મૂતર્યા; (૪) ઋષિમુનિઓ અને સ્ત્રીઓનાં અપમાન કર્યાં; અને (૫) દેવોને માર્યા–પછાડયા.

યજ્ઞશાળા, યજ્ઞપાત્ર, વેદીઓ અને યૂપ તોડી નાખ્યા અથવા દેવોને માર્યા–પછાડયા; એટલુંજ હોત તો તો વ્યક્તિગત દ્વેષને લીધે તે બનવાજોગ હોવાથી એમાં કંઇ મોટી વાત ન ગણાત; પરંતુ–

(૧) યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરવું, (૨) સ્ત્રીઓનું અપમાન કરવું તથા (૩) મુનિઓ અને સંતોને દુઃખ દેવું.

આ કાર્ય એવાં છે કે સ્વધર્મી લોકો તો તે નજ કરે. ઓછામાં ઓછું યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરવું એ તો યજ્ઞના અપમાનનું સંપૂર્ણ દ્યોતક છે. હાલમાં અંત્યજોને બ્રાહ્મણ વગેરે ત્રિવર્ણ દ્વિજો તેમનાં ધર્મકાર્યોમાં સામેલ થવા દેતા નથી; પરંતુ અંત્યજ સ્વધર્મી હોવાથી તેઓ કદીપણ અંદર દાખલ થઇને યજ્ઞમાં કે મૂર્તિ ઉપર મૂતરશે નહિ. હા, જો મુસલમાનો અવળા ફાટ્યા તો તેઓ યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરશે; દેવતાઓની મૂર્તિઓ તોડી નાખશે અને સ્ત્રીઓને પણ સ્વેચ્છાનુસાર સતાવશે. સ્વધર્મી અને પરધર્મી લોકોની મનોવૃત્તિ વચ્ચેનો આ ફેર જોવા જેવો છે. આજ દૃષ્ટિએ દક્ષયજ્ઞમાં મહાદેવના ભૂતીઆઓ ઘુસે છે અને યજ્ઞકુંડોમાં મૂતરે છે તથા સ્ત્રીઓ અને મુનિઓનું અપમાન કરે છે. આ ઉપરથી એ વાત તો નક્કી સિદ્ધ થાય છે કે, ભૂતલોકોને યજ્ઞાદિ માટે જરા પણ માનવૃત્તિ ન હતી. જો જરા પણ હોત તો તેઓ કદીપણ યજ્ઞકુંડમાં મૂતરત નહિ. માંહોમાંહેના દ્વેષને લીધે બીજી બાબતો થવાનો સંભવ ખરો; પરંતુ યજ્ઞકુંડમાં મૂતરવું, એ એક એવી બાબત છે, કે જે સ્વધર્મી માણસ કદીપણ કરેજ નહિ.

આટલા અત્યાચારો કરવા છતાં પણ ભૂતો યજ્ઞના ઉચ્છિષ્ટ અન્નથીજ સંતોષાઈ ગયા. આથી તેમની બુભુક્ષિત અને ગંદી પરિસ્થિતિનોજ ખ્યાલ આવી શકે છે. હાલમાં એઠું અન્ન ખાનારા કેટલાય અંત્યજો અને ભંગી વગેરે છે. એઠું અન્ન કોઈને આપવું એ ઉત્તમ કામ છે, એમ અમારૂં કહેવું નથી, પણ હાલમાં એ રિવાજ છે એજ કહેવાનું છે. બીજી જાતના લોકો એઠું અન્ન નથી ખાતા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે ઉચ્ચ દ્વિજાતિ મનુષ્યો ભોજન કરી રહ્યા પછી જે અન્ન વધે છે તે જોકે એઠું ગણાતું નથી; તોપણ તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર રાખનારા પણ આબરૂદાર ગણાતા નથી. તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, કોઇપણ રીતે વિચાર કરીએ તો આ ભૂતજાતિ ઉચ્છિષ્ટ યજ્ઞભાગ ઉપર સંતોષ પામી; તેજ સિદ્ધ કરે છે કે, તેઓ જાતેજ તેમને એથી વધારે લાયક માનતા ન હતા. દેવ અને દ્વિજોના ભોજન પછી જે અન્ન વધે તેટલું પણ મળે; તો પણ તે તેમને માટે બહુ છે એમ ભૂત લોકો અને તેમના નેતા માનતા હતા.

ભૂતજાતિએ દક્ષપ્રજાપતિના યજ્ઞ ઉપર જે હુમલો કર્યો હતો તે કોઇ મોટાં શસ્ત્રાસ્ત્રો-વડે પણ કર્યો ન હતો. "आयुधाश्मन्" એટલે કે તેમણે પથ્થરનોજ ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમના મુખીએ માત્ર એક–બે તીર ચલાવ્યાં હતાં. અંદર બેઠેલા દેવો, મુનિઓ અને ઋત્વિજો પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન હોવાથી માત્ર ગભરાવાથીજ તે બધા હારી ગયા હતા. તાત્પર્ય એ છે કે, તેમનાં તે વખતનાં હથિયારોમાં પણ પથ્થરજ હતા. આથી પણ તેમની ગંદી અને સામાન્ય સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે છે.

આ બધી મહાદેવની ઐતિહાસિક કથાઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે અને કોઇ પણ પ્રકારની શંકાજ નથી રહેતી કે, મહાદેવના પૂર્વ અને ઉત્તરજીવનમાં આ પ્રમાણે પરિવર્તન જરૂર થયું હતું–અર્થાત જેઓ પ્રથમ વિરોધી હતા તેઓ મારપીટ કરવાના કારણેજ પછી ઉચ્છિષ્ટ ભાગને લાયક માનવામાં આવ્યા હતા.

મહાદેવની રહેણીકરણીનું નિરીક્ષણ આ રીતે કર્યા પછી આપણે દેવોની રહેણીકરણીનું નિરીક્ષણ કરીશું તો આપણને ઘણો બોધ મળી શકે તેમ છે.

(૫) વિષ્ણુનું પીતામ્બર

દેવોના પહેરવેશવિષે જ્યારે વિચાર કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે સૌથી પહેલું વિષ્ણુનું પીતામ્બર યાદ આવે છે. એ ઉત્તમ વસ્ત્ર હતું. બધા દેવોમાં કપડાંલત્તાં પહેરવામાં તથા આભૂષણ વગેરે ધારણ કરવામાં વિષ્ણુ મહાકુશળ દેવ હતા. એક કવિએ પોતાના કાવ્યમાં કહ્યું છે કે:—

किंवा समस्तत्र विचारणीयं वासः प्रधानं खलु योग्यतायाः ।
पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकन्यां चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

" સમુદ્રમંથન વખતે વિષ અને લક્ષ્મી પેદા થયાં. એ બે પદાર્થોમાંથી સમુદ્રે લક્ષ્મી વિષ્ણુને એટલામાટે આપી કે તેઓ ઉત્તમ પીતાંબર પહેરનારા સુંદર દેવ હતા; અને તેજ સમુદ્રે વિષ મહાદેવજીને એટલા માટે આપ્યું કે તેઓ ચામડું પહેરનારા અને વિરૂપ–બેડોળ–દેવ હતા." આ સુંદર કાવ્યનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, ઉત્તમ પોષાક પહેરવો જોઇએ અને ત્યારેજ બીજા ઉપર ઉત્તમ પ્રભાવ પડે છે. અસ્તુ.

ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુની સુંદરતા અને રહેવાની સુશોભિત પદ્ધતિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તેથી તેનું વધારે વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી. આપણે અહીં તેમના સુંદર પીતાંબરનુંજ દર્શન કરવું છે. તે ઘણુંજ સુંદર રેશમી વસ્ત્ર હતું તેમ તેમનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર (ઉપરણો), તેમની પુષ્પમાળા, તેમના કંઠના શણગારો અને તેમનો સુંદર મુકુટ એ પણ અત્યંત રમણીય હતાં. સમ્રાટ્ ઇંદ્રનું વસ્ત્ર પણ સુંદર, તેમનો ઝબ્ભો જરીના નકશીદાર ભરતવાળો અને ઉપરણો પણ જરીના નકશીદાર ભરતવાળો હતો. મરુતોના ફેંટા તો બહુજ સુંદર હતા તથા શણગારો પણ મનોહર હતા. અશ્વિનીકુમારોની પણ સુંદરતા સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, દેવોનાં કપડાંલત્તાં પણ–સુંદર અને મનોહર હોવાનાં સ્પષ્ટ વર્ણનથી નક્કી થાય છે કે, ત્રિવિષ્ટપના દેવો વસ્ત્રોના જમાનામાં આવી ચૂકયા હતા. ભૂતાનના ભૂતીઆઓ જ્યારે ચામડાં પહેરવાના જમાનામાં હતા,તેજ વખતે ત્રિવિષ્ટપના દેવો ઉમદા વસ્ત્ર પહેરવાની સ્થિતિમાં આવી ચૂકયા હતા.

(સ) દેવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્ર

હવે દેવોનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોનો પણ થોડોક વિચાર કરવો જોઇએ. દેવોનાં યુદ્ધ વગેરેના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે ધનુષ્ય, બાણ, ગદા, તરવાર, ભાલા વગેરે શસ્ત્રો તેમની પાસે હતાં. કેટલાય પ્રસંગોમાં તેમનાં ખાસ શસ્ત્રાસ્ત્રોનું વર્ણન આવે છે. જેમકેઃ–વિષ્ણુનું ચક્ર. આ ચક્ર હાલના શીખોના ચક્ર જેવુંજ હતું. સંભવ છે કે, શીખોના ચક્રનો અને વિષ્ણુના ચક્રનો મેળ બેસી જાય. મરુતો પાસે ભાલા, બરછી, તમંચા, તરવાર વગેરે શસ્ત્રો હતાં. પૂષાદેવતા પાસે એક હથિયાર હતું, તે ભાલાના જેવું હતું. એ બધાં હથિયારો પોલાદનાંજ બનતાં હતાં. આ શસ્ત્રાસ્ત્ર અને મહાદેવ પાસેનાં ત્રિશૂળ વગેરે પણ લોખંડનીજ પ્રગતિનાં દ્યોતક છે. પોલાદ બનાવવાની અને તેમાંથી શસ્ત્રાસ્ત્રો તૈયાર કરવાની વિદ્યા એ સ્થાનોમાં જરૂર પ્રચલિત હતી. ત્યારબાદ મનમાં ઇંદ્રના વજ્રનો વિચાર આવે છેઃ–

(હ) ઇંદ્રનું વજ્ર

શસ્ત્રોમાં સૌથી ઉંચી જાતનું ઇંદ્રનું વજ્ર છે, અને વૃત્રાસુરને મારવામાટે દેવોના કારીગર ત્વષ્ટાએ તે બનાવ્યું હતું. તેમાં દધીચીઋષિનાં હાડકાંનો મુખ્યત્વે ઉપયોગ થયો હતો. દધીચિની પાંસળીઓ તેમાં ચોઢેલી હતી. પુરાણોનાં વર્ણન જોતાં સમજાય છે કે, આ દધીચિ ઋષિ હતા; અને તેમણે પરોપકારને ખાતર પોતાનાં હાડકાં આપ્યાં હતાં; પરંતુ તેનો વિચાર અતિસૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ કરવો જોઇએ. રાષ્ટ્રકાર્યને ખાતર પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવાનો બોધ દધીચિના આત્મત્યાગમાંથી મળી આવે છે. આ દષ્ટિએ દધીચિની ઉપલી કથા ઘણીજ બોધપ્રદ હોવામાં જરા પણ શંકા નથી; પરંતુ મનુષ્યનાં હાડકાંનું વજ્ર બની શકે કે નહિ, તેનો વિચાર કારીગરીની દષ્ટિએ પણ કરવો જોઇએ. હાથીના દાંત, હાથીનાં પાંસળાં અથવા એવાં મોટાં જાનવરોનાં હાડકાં વગેરેનાં હથિયાર બની શકે છે. શસ્ત્ર કે અસ્ત્ર બનાવવા માટે એવા પદાર્થો જોઇએ, કે જે જાતે મજબૂત હોય અને તૂટી જાય તેવા ન હોય.

મનુષ્યનાં હાડકાં એવાં નથી. બધાં પશુઓ કરતાં માણસનાં હાડકાં બહુ કમજોર હોવ
સાચેજ કોઇ ઋષિનાં–અર્થાત કોઈ મનુષ્યનાં હાડકાંથી કોઇ પ્રબળ અસ્ત્ર બનાવાયું હે
એવી કલ્પના કારીગરીની દૃષ્ટિએ યોગ્ય માનવી મુશ્કેલ છે.હાથીના દાંત કે હાથીનાં પાંસ
અથવા ઘોડાનાં પાંસળાં કે કોઇ બીજા મોટા જાનવરનાં પાંસળાં કે હાડકાંથી ઉપલાં હથિ
બનવાનો સંભવ છે.

તેની તપાસ માટે દધી–ચિ શબ્દને મળતો આવતો શબ્દ દધિ–ક્રા છે,તે અત્રેજોઇએ

(૧) દધિક્ર, દધિક્રા, દધિક્રાવન્.

(૨) દધિચ, દધીચિ, દધ્યંચ્, (દધિ+અંચ્)

પહેલો શબ્દ દિવ્ય ઘોડામાટે પ્રસિદ્ધ છે અને બીજો શબ્દ ઋષિનો વાચક છે. પૂર્વે
ઇંદ્રના વજ્રની સાથે ઋષિવાચક શબ્દનો સંબંધ પુરાણોએ બતાવ્યો છે; પરંતુ તે કારીગરી
દૃષ્ટિએ અસંભવિત છે; જેથી આપણે ઘોડાવાચક શબ્દજ એ સ્થળે માની શકીશું, તો તૈ
કરવાની દૃષ્ટિએ પણ ઇંદ્રનું વજ્ર મોટા ઘોડાનાંજ પાંસળાંવડે થઇ શકે તેમ છે. બન્ને શબ
માં “ દધિ ” શબ્દ સમાન હોવાથી આ કલ્પના પણ શક્ય લાગે છે; છતાં તે વિષે પણ વ
શોધ કરવાની પણ અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગમે તો માણસનાં હાડકાંથી ઇંદ્રનું વજ્ર બન્યું હોય અથવા ઘોડાનાં હાડકાંથી બ
હોય; પણ તે કોઇનાં પણ હાડકાંથી બનાવેલું હતું એ તો નક્કીજ વાત છે–અર્થાત હાડકાં
શસ્ત્ર બનાવવાના યુગને દેવજાતિનો યુગ માનવો યોગ્ય છે, કેમકે તેમના સમ્રાટ્નું હથિ
પણ હાડકાંનું બનેલું છે.

મહાદેવ કાચાં ચામડાં પહેરવાના યુગના હતા અને ઇંદ્રાદિ દેવ વસ્ત્રયુગમાં હતા, તો
હાડકાંનાં હથિયાર તો વાપરતાજ હતા; તેથી તેઓ અસ્થિયુગથી તો થોડીક ઉંચીજ સ્થિ
માં આવેલા હતા. ઇંદ્રના વજ્રમાં ત્વષ્ટાએ થોડુંક પોલાદ પણ વાપર્યું હતું અને તેને ત
વીને પાણીમાં ઠારીને તેને ઉત્તમ ધાર નીકળે એવું પાણીદાર બનાવ્યું હતું. આથી સિ
થાય છે કે, આ વજ્ર આખુંયે હાડકાંનું હતું અને તેના અગ્રભાગમાં અણીદાર છરા જોડે
હતા. હાડકાંનાં હથિયાર ઉપર પોલાદના છરા ચોઢવાની કારીગરી અહીં દેખાઇ આ
છે. આ પોલાદ દેવોનો કારીગર જાતેજ બનાવતો હતો અથવા બીજા દેશોમાંથી મંગાવ
હતો, તેનો પત્તો હજુપણ લાગ્યો નથી.

મહાદેવના ભૂતિયા કારીગર અને ઇંદ્રના ત્વષ્ટા કારીગર પોલાદ અને હાડકાંના યોગ
હથિયાર બનાવતા હતા એમાં સંશય નથી; પરંતુ પોલાદને તેઓ પોતે બનાવતા હતા
બીજા દેશોમાંથી મંગાવતા હતા, એ વિષે શંકા છે. આ વિષે અસુરોની પણ કારીગરી
થોડોક વિચાર કરવો જોઇએ.

(ળ) અસુરોની કારીગરી

અસુરોનું શિલ્પ, અસુરોની કારીગીરી,અસુરોની માયા–અર્થાત હુન્નર–ઘણાજ પ્રાચી
સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. પાંડવોના વખતમાં મયાસુર જેવો કોઇ પણ ઇજનેર આર્યોમાં ન હ
મયાસુર અસુરજાતિનો ઇજનેર હતો અને ભારતવર્ષમાં આવીને ત્યાંના રાજાઓના મહે
વગેરે બાંધી આપીને ખૂબ કમાણી કરતો હતો. હાલમાં યૂરોપના ઇજનેરો આવીને અ
કાર્ય કરે છે, તેનાજ જેવું તે સમયનું આ દૃશ્ય છે.

ભીમની ગદા ભારતવર્ષમાં બનેલી ન હતી, પણ અસુરોની કારીગરીથી બનેલી હ
અને મયાસુરે તે ભીમસેનને ભેટ આપી હતીઃ–

अस्ति बिंदुसरस्युग्रा गदा च कुरुनंदन ॥
निहिता भावयाम्येवं राज्ञा हत्वा रणे रिपून् । सुवर्णबिंदुभिश्चित्रा गुर्वी भारसहा दृढा ॥
सा वै शतसहस्रस्य संमिता शत्रुघातिनी । अनुरूपा च भीमस्य गाण्डीवं भवतो यथा ॥

(મહા૦ સભા૦ અ૦ ૩ શ્લોક ૫ થી ૭)

“હે કુરુનંદન! પેલા બિંદુસરોવરમાં એક મોટી અને ઉગ્ર ગદા પણ પડેલી દેખાય છે. લાખ ગદાઓના જેવી, બહુજ ભાર ઝીલી શકે તેવી, સુવર્ણબિંદુઓથી ચિત્રેલી અને શત્રુનાશિની એવી તે મજબૂત ગદા શત્રુઓને હણ્યા પછી રાજા વૃષપર્વાએ ત્યાં મૂકેલી છે. જેમ ગાંડીવ આપને યોગ્ય છે, તેમ એ ગદા ભીમસેનને લાયક છે.”

એ વગેરે વર્ણનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ભીમસેનની ગદા અસુર દેશના કારીગરોએ બનાવેલી હતી. ધર્મરાજાના સભાસ્થાનનો બધો સામાન અસુર દેશના કારીગરોએ બનાવેલો હતો; અને તે બનાવવામાં કે વેચવામાં ભારતવર્ષના કારીગરોને કંઈપણ ભાગ મળ્યો ન હતો. કૈલાસ પર્વતની ઉત્તરદિશાએ મૈનાક પર્વતની પાછળ હિરણ્યશૃંગ પર્વત છે, અને ત્યાં બિંદુસરોવર પણ છે. આ સ્થળે વૃષપર્વાના સભામંડપ માટે આણેલા સામાનમાંથી જે કંઇ વધ્યું હતું તેમાંથી ધર્મરાજનો સભામંડપ બનાવ્યો હતો અને વૃષપર્વાના સભામંડપમાટે સામાન અસુર દેશમાંથીજ આણ્યો હતો.

આ પરથી સમજાય છે કે કારીગરીના પદાર્થોમાટે અસુર દેશના માયાવી લોકો તે કાળમાં સુપ્રસિદ્ધ હતા; અને તેઓ પાસેથી ભારે ભારે કારીગરીના પદાર્થો દેવોના રાષ્ટ્રમાં તથા ભારતવર્ષમાં પણ લાવવામાં આવતા હતા. ‘અસુરમાયા’નો અર્થ અસુરોનાં હુન્નરકળાજ છે.

સ્થળે સ્થળે અસુરોની માયાથી દેવો અને આર્યો ડરતા રહેતા હતા. તેનો અર્થ એ છે કે, તેઓ અસુરોની કુશળતાથી, તેમના હુન્નરથી, તથા તેમની ચાલાકી અને કપટથી તેઓ ડરતા હતા—અર્થાત્ તે બાબતમાં દેવો અને આર્યોથી અસુરો ચઢીયાતા હતા. હાલમાં પણ યૂરોપના લોકો યંત્ર બનાવવામાં, યંત્ર વાપરવામાં, તેમજ ચાલાકી અને કપટનીતિ વગેરેમાં ભારતવાસીઓ કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે; અને તેથી તેમનાવિષે એક પ્રકારની બીક ભારતવાસીઓના મનમાં રહેલી છે, એજ વાત પ્રાચીનકાળમાં હતી. ભારતવાસીઓ અને દેવો સીધા, સાદા, સાચા દિલના અને કપટનીતિથી અજાણ્યા હતા. તેઓમાં કેવળ ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુજ એક એવા દેવ હતા કે જે અસુરો સાથે કપટ કરીને પણ પોતાનો બચાવ કરી શકતા હતા. બાકીના બધા દેવો અને આર્યો અસુરમાયાથી ગભરાઇ જતા હતા. આત્મરક્ષણની દૃષ્ટિએ દેવો અને આર્યોમાં આ મહાન ન્યૂનતા હતી. યુદ્ધના કોઇપણ પ્રસંગમાં જુઓ; જ્યાં અસુરો માયા કપટ અથવા હુન્નરનો ઉપયોગ કરીને આગળ ધસી આવતા કે દેવોમાં ગભરાટ ફેલાતો હતો. આથી આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે કે, આ વિદ્યામાં અસુરો બહુજ હોશયાર હતા.

દેવોએ કચને પણ અસુરો પાસેથી વિશેષ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા મોકલ્યો હતો. ત્યાંથી તે વિદ્યા શીખીને આવતાં સુધી દેવોનો વિજય થતો ન હતો—અર્થાત્ તે વખતે દેવો અસુરો કરતાં યુદ્ધકળામાં ઉતરતા હતા. આ બધી બાબતો જોવાથી સમજાય છે કે, અસુરદેશ વિદ્યા, હુન્નર, કળા, કપટનીતિ વગેરે અનેક સાધનોથી સંપન્ન હતો; અને ઘણાખરા પદાર્થો, શસ્ત્ર વગેરે અસુર દેશમાંથી દેવોના દેશમાં તથા બીજા દેશોમાં વેપારીઓ લાવતા હોય, એ સંભવિત છે. જેમકે હાલમાં તેમજ મરાઠાઓ સામ્રાજ્યના સમયમાં પણ શસ્ત્રાસ્ત્રો યૂરોપથીજ લાવતા હતા. સારી તરવારો, બંદુકો અને તોપો પણ વિદેશીજ હતી. તે એટલે સુધી કે ભારતીય મંદિરોના મોટા મોટા ઘંટ પણ પરદેશમાંથી લાવતા હતા અને અહીંના બનેલા નહોતા. આ બધી શોકનીજ વાત છે, પણ સાચી હોવાથી તે લખવી પડી છે. ધનધાન્યની વિપુલતાને

લીધે પણ ઘણા પ્રયત્ને સાધ્ય થનારાં કળાકૌશલ્ય તરફ તેમનું ધ્યાન બહુજ ઓછું હતું;અ અસુરોનું ધ્યાન તે તરફ વધારે હતું. આથી જેમ ભીમની પ્રસિદ્ધ ગદા અસુરદેશની બનેલ હતી, અને અર્જુનનો શંખ વિદેશી હતો; તેમ બીજાં પણ ઘણાં હથિયારો પરદેશથી લાવવામાં આવતાં હોય એ સંભવિત છે.

ઇંદ્રનું વજ્ર હાડકાંનું હતું અને તેના ઉપર પોલાદના છગ મઢેલા હતા. આખુંયે વજ પોલાદનું બનેલું ન હતું. ઇંદ્ર અને મહાદેવ પાસે કેટલાંક અસ્ત્રો વિશેષ પ્રભાવશાળી પ હતાં; પરંતુ તે આંગળીને વેઢે ગણાય એટલાં–અર્થાત્ બે ચાર કે પાંચ દશ એટલાંજ હતાં હજારોની સંખ્યામાં કદીપણ ન હતાં. અર્જુન મહાપરિશ્રમે મહાદેવ પાસેથી એ પાશુપતાસ્ત્ર અને ઇંદ્ર પાસેથી ચાર–પાંચ અસ્ત્ર લાવ્યો હતો. આટઆટલા યત્ન છ પણ અર્જુન પાસે હથિયારો ગણ્યાંગાંઠયાંજ હતાં અને તેથીજ ઘણી મુશ્કેલીના પ્રસંગ સિવાય ખાસ હથિયારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો ન હતો. કર્ણે ઇંદ્ર પાસેથી એકજ હથિ ચાર મેળવ્યું હતું અને તે અર્જુનને મારવામાટે સંઘરી રાખ્યું હતું;પરંતુ વચ્ચે આપત્તિ આ પડવાથી તેણે તે અસ્ત્ર ઘટોત્કચ ઉપર છોડયું હતું. આથી પછી તેની પાસે અર્જુનનો ના કરવાનું કોઇપણ હથિયાર બાકી રહ્યું ન હતું. આ બાબતોનો વિચાર કરતાં સમજાય છે કે,આર્યો પાસે તથા દેવો પાસે પણ ગણ્યાંગાંઠયાં શસ્ત્રાસ્ત્ર રહેતાં હતાં. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, અ શસ્ત્રો બનાવવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં કયાંય પણ ન હતાં. કોઈની પાસેથી કોઇ વિનાશ શસ્ત્ર માગી લાવતા અને તે ખાસ અમુક પ્રસંગનેજ માટે પાસે રાખી મૂકતા હતા. પોલા અથવા અસ્ત્ર બનાવવાની વિદ્યા દેવો અને આર્યો સારી રીતે જાણતા હોત તો અસ્ત્રોનો બ દુકાળ રહેવાનું કંઇપણ કારણ ન હતું. આ પરથી અમે અનુમાન કરીએ છીએ કે, તિબેટન દેવજાતિ હાડકાંનાં હથિયાર બનાવવાના યુગમાંજ હતી અને પોલાદ વગેરેના ટુકડા કો બહારના દેશમાંથી કોઇપણ રીતે લાવીને પોતાનાં હાડકાંનાં હથિયારોના આગલા ભાગમ મઢી લેતા હતા.

આથી એમ પણ ન માનવું જોઇએ કે, અસુર દેશોમાં આ અસ્ત્રોનાં મોટાં મોટાં કા ખાનાં હતાં. આવું માનવાનું કોઇપણ પ્રમાણ નથી; તથાપિ અસુરોની સંઘશક્તિ, તેમ કપટવિદ્યાના પ્રયોગ, તેમની યુદ્ધની સંગઠિત તૈયારી, જબરા હુમલાઓ કરવાનું સાહસ તેમનાં માયાયુદ્ધ અને તેમના અસ્ત્રપ્રયોગ વગેરેનાં વર્ણન જોતાં સમજાય છે કે, અસુરો પા એ પદાર્થો દેવો અને આર્યોની પેઠે ઓછા પ્રમાણમાં ન હતા.

રામરાવણનાજ યુદ્ધમાં જુઓ કે, રાવણની કેટલી બધી તૈયારી હતી ! તેનાં શસ્ત્રા કેટલાં હતાં અને રામના સૈન્ય પાસે નખ, દાંત અને લાઠીઓસિવાય કંઇપણ ન હતું. શ્રી રામચંદ્રની પોતાની પાસે પણ જો વિશેષ શસ્ત્રાસ્ત્ર ન હોત, તો તેમનો વિજય લગભગ અ શકયજ હતો. રામના વિજયનું મૂળ રાવણની ધાર્મિક અવનતિમાં પણ શોધી શકાય; અમારૂં કહેવાનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે, અસુર, રાક્ષસ વગેરે લોકો વિશેષ ભૌતિ સાધનોવાળા,વધારે કુશળ, વધારે કપટી અને વધારે શારીરિક શક્તિવાળા હતા.

દેવો અને આર્યોનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો ગણ્યાંગાંઠયાં હોવાથી અમે અનુમાન કરીએ છીએ કે ઉપલાં શસ્ત્રાસ્ત્રો બનાવવાનાં પુષ્કળ સાધન ન તો તિબેટના દેવો પાસે હતાં કે ન તો ભારતી આર્યો પાસે હતાં. એ સાધનો તેઓ બીજા દેશમાંથી લાવતા નહિ હોય તેમ અહીં પ પૂરતી સંખ્યામાં બનાવતા નહિ હોય, અથવા બનાવી શકતા નહિ હોય. જો બનાવતા હો તો અસ્ત્રો આટલાં બધાં ઓછાં ન હોય; અને થોડાંક અસ્ત્રોને માટે અર્જુનને ચાર–પાં વર્ષ વિદેશમાં (તિબેટમાં અને ભૂતાનમાં) રહેવાની જરૂરજ ન પડત.

મહાભારતના યુદ્ધવર્ણનથી જણાય છે કે, શસ્ત્રાસ્ત્રો બહુ ફળદાયક પણ ન હતાં. એક તો લડનારા વીરોમાં એકબીજા વીરોનાં ભાષણ સંભળાય એટલુંજ અંતર રહેતું હતું–એકબીજાના અવાજો સાંભળીને તેના સવાલના જવાબ આપવા માટે જેટલું અંતર જોઇએ તેટલુંજ અંતર લડનારા વીરો વચ્ચે રહેતું હતું--અર્થાત્ તેઓ બહુ પાસે પાસે રહીનેજ લડતા હતા. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, તેમનાં બાણોનો વેગ પણ બહુ વધારે ન હતો. પાસે પાસે રહીને સવાલજવાબ કરતા કરતા તેઓ એકબીજા સાથે લડતા હતા, અને અસ્ત્ર પણ એજ પ્રમાણે ફેંકતા હતા; તે છતાં પણ દરેક અસ્ત્ર સફળ પણ નીવડતું ન હતું અને અંતે બાણ ચલાવીનેજ શત્રુનો વધ થતો હતો. આ યુદ્ધના કરતાં તો હાલનાં યૂરોપનાં યુદ્ધો બહુજ ભયંકર છે અને યુદ્ધસાધનો પણ હાલમાં પુષ્કળ વધ્યાં છે. અમે કદીપણ નહિ કહીએ કે,આ સારૂં થયું છે;પરંતુ અહીં તો અમે યુદ્ધસાધનોની તુલનાનીજ દૃષ્ટિથી એ વિષે લખીશું. સારૂં હો કે ખોટું હો, તે તો જે હો તે હો. તાત્પર્ય કે અસ્ત્રશસ્ત્રોની અવાસ્તવિક કવિકલ્પના દૂર કરીને આપણે જોઇશું તો પ્રાચીનકાળમાં શસ્ત્રાસ્ત્રોની અલ્પતાજ પ્રતીત થશે. યુદ્ધનો અંતિમ નિર્ણય કરનારૂં શસ્ત્ર ધનુષ્યબાણુજ હતું. લાઠી, સોટી, પથ્થર, ગદા વગેરે સામાન્ય પાયદળનાં હથિયારો હતાં; અને રથી વીરો પાસે ધનુષ્યબાણ રહેતાં હતાં. આ સિવાયનાં બીજાં જે વર્ણન છે, તે કેવળ કવિકલ્પનાનાં છે.

આથીજ અમે કહીએ છીએ કે, ન તો દેવો પાસે કે ન તો આર્યો પાસે શસ્ત્રાસ્ત્રોનાં મોટાં કારખાનાં હતાં; અને તેમનાં શસ્ત્રાસ્ત્રો સામાન્ય લુહારજ પોતાની શક્તિપ્રમાણે બનાવતો હતો. બાકીનું વર્ણન ઘણુંજ અતિશયોક્તિવાળું છે અને કવિકલ્પનાએ ઉપજાવી કાઢેલું છે. જ્યાં દેવસમ્રાટ્‌નું પ્રબળ અસ્ત્ર હાડકાંનું બનેલું હોય, ત્યાં બીજાઓ પાસે તેથી વધારે સારી જાતનાં હથિયાર હોયજ કયાંથી !

(ક્ષ) સભ્યતાનો દરજ્જો

"વૈદિક ધર્મ" માં અર્થાત્ આર્યધર્મમાં સભ્યતાનો દરજ્જો શસ્ત્રાસ્ત્રોની પ્રગતિ ઉપર કે વસ્ત્રાભૂષણો ઉપરથી નક્કી નથી થઇ શકતો. નિર્ધન અને વસ્ત્રહીન ઋષિમુનિઓ અને સંન્યાસીઓ વૈદિક ધર્મમાં ઉંચામાં ઉંચી કોટિના ગણાય છે; અને ભૌતિક સાધનસંપન્ન માણસો જો તે આત્મજ્ઞાન વિનાના હોય તો અતિ નિકૃષ્ટ ગણાય છે–અર્થાત્ હાલમાં પણ લંગોટધારી આત્મશક્તિસંપન્ન મહાત્મા વંદનીય મનાય છે; અને મોટરોમાં બેસીને ફરનારા ધનપતિઓ એવા મહાત્માઓનાં ચરણોમાં માથું મૂકવામાં પોતાને ધન્ય માને છે. આ સારાંશમાંજ આપણી આર્યસભ્યતાની મહત્તા છે.

જો કે અમે પૂર્વલેખમાં અસુરોની વિશેષ સાધનસંપન્નતા, કુશળતા અને ધૂર્તતા દર્શાવી છે અને દેવો, ભૂતો તથા આર્યોની એ બાબતમાં ઉતરતી સ્થિતિ દર્શાવી છે; છતાં પણ એ ઉપરથી કોઇ એવું અનુમાન ન કરે કે, અમે બીજાઓ કરતાં અસુરોને વધારે સભ્ય દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારો એ ભાવ બિલકુલ નથી. ભૌતિક સાધનોની વિશેષતામાં કયા કયા દેશો કેવી સ્થિતિમાં હતા, એટલુંજ દર્શાવવાનો પૂર્વલેખમાં અમારો ઉદ્દેશ હતો.

દેવોના રાજ્યમાં નારદાદિ મુનિઓ અને આર્યોના રાજ્યમાં વસિષ્ઠ–વામદેવાદિ મુનિઓ ભૌતિક સંપત્તિમાં તદ્દન ન્યૂન હોવા છતાં વૈદિક સભ્યતાની દૃષ્ટિએ તો તેઓજ સૌથી આગળ હતા; એ વાત દરેક વાચકે વિચારપૂર્વક ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. અસુરોને પણ પોતાના મહાવિદ્યાલયમાં મુખ્યાધ્યાપકતરીકે શુક્રાચાર્યનેજ રાખવા પડયા હતા. એ ઇત્યાદિ અનેક વાતો દેવો અને આર્યોની સભ્યતા અસુરાદિ કરતાં કેટલાયેગણી ઉંચી હતી, તે દર્શાવી આપે છે. વૈદિક

ધર્મમાં સભ્યતાનો ભાવ "મનુષ્યત્વનો વિશેષ વિકાસ" જ છે; અને તે દેવોમાં, ઋષિમુ(
ઓમાં તથા આર્યોના બ્રાહ્મણોમાં ઘણીજ હતી,કે જે વાત તે વખતના અસુર વગેરે સર્વ કે
જાણુતાજ હતા. નારદમુનિને સુર, અસુર અને આર્યો એકસરખી રીતે માન આપતા હ
તેનું મૂળકારણ એજ છે. તેનો વિસ્તાર આગળ ઉપર બીજા લેખમાં થવાનો છે. અ
તો તેનું દિગ્દર્શનજ કરાવ્યું છે.

દેવો, ભૂતો અને આર્યોનો જે થોડો જેવો વિચાર આ લેખમાં કર્યો છે,તેથી તેમનાં સ્થા
અને રીતરિવાજોનો પણ વાચકોને ખ્યાલ આવશે. એ પછી અસુરાદિના દેશોનો વિચાર કરી
આ દેશોનાં સ્થાન આગળ ઉપર અપાયલા ચિત્રમાં વાચકો જોઇ શકશે. પુરાણોમાં અસુરો અ
રાક્ષસોના દેશ ત્રિવિષ્ટપની પશ્ચિમદિશામાં વર્ણવેલા છે, તેથી દેવોના દેશો નક્કી થતાંજ બી
દેશોનો નિશ્ચય થવો એ અશક્ય વાત નથી.

(ઞ-૧) અસુરોપાસક

અસુરોપાસક લોકોનું નામ પ્રાચીન કાળમાં અસુર હતું. હાલમાં અસુરોપાસક કેવ
પારસી લોકોજ છે; પરંતુ એ જાતિ હવે થોડીજ રહેલી છે. પ્રાચીન કાળમાં એ એક મહ
જાતિ હતી અને તેમનો દેશ પણ મહાવિશાળ હતો. આસિરિયા વગેરે અનેક દેશોમાં તેઓ
રહેતા હતા. હાલમાં પણ પારસીઓ પોતાના પરમેશ્વરની ઉપાસના "અસુર" અર્થા
"અહુર" નામથી કરે છે.

રાક્ષસલોકો એમના કરતાં જૂદા હતા. જો કે હાલમાં અસુર, રાક્ષસ વગેરે શબ્દો એક
અર્થસૂચક ગણાય છે,પણ પ્રાચીન કાળમાં આ શબ્દો જૂદી જૂદી જાતિઓના વાચક ગણાતા હત
અસુરો કરતાં રાક્ષસોનો દેશ કંઇક ઉત્તરદિશામાં અને દૈત્યોનો અસુરો કરતાં પણ પશ્ચિ
દિશામાં હતો.

દાનવોના સ્થાનને સૂચવનારી "ડાન્યુબ નદી" હાલમાં પણ હોવાથી તેમનો દેશ શો
વામાં બહુ મુશ્કેલી નહિ નડે.

એસિરિયા અથવા અસુર્ય દેશની ઉત્તરદિશામાં ઉરર્તુ દેશ છે; તેજ ઘણે ભાગે વૃ
દેશ છે. ઉકાર ને સ્થાને વકાર અને ર,તથા'ત'ને સ્થાને વ્યુત્ક્રમની કલ્પના કરવાથી તેમાં વૃ
શબ્દ દેખાઈ આવે છે;અને તે દેશ અસુર, રાક્ષસ તથા દાનવોના દેશોના મધ્ય સ્થાનમાં છે.

અસુર અને રાક્ષસોના દેશોની વ્યવસ્થા આ પ્રમાણે છે. જો કે આ દેશ ભારતવર્ષથી ઘણો
દૂર છે, તોપણ અસુર-રાક્ષસાદિ જાતિઓ ભારતવર્ષમાં પણ ત્યાંથી આવીને વસતી હતી; અ
કેટલાક અસુરવીરોએ તેમનું રાજ્ય પણ ભારતવર્ષમાં જમાવ્યું હતું. બાણાસુર વગેરે કેટલા
અસુરવીરો હિમાલયના ડુંગરાઓમાં પોતાનાં રાજ્ય જમાવીને રહેતા હતા. બાણાસુર
રાજ્ય હાલના રામપુર રાજ્યમાં હતું. આ રિયાસત સીમલા જીલ્લામાં છે. સીમલાથી સવા
માઇલ દૂર અને ચીનીના નાના કૈલાસની પાસે આ રિયાસત આવેલી છે. એની શિયાળા
રાજધાની રામપુર છે અને ઉનાળાની રાજધાની સરહન છે. ચીનીગામમાં બાણાસુરનો કિલ્લે
હાલમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે; અને કહેવાય છે કે, બાણાસુર ભૂતનાથ મહાદેવને એટલો બ
વહાલો હતો કે તેને મળવામાટે તેઓ રોજ તેને ત્યાં આવતા હતા. ચીની ગામથી ના
કૈલાસ છ માઇલ દૂર છે, અને મોટો કૈલાસ પણ સીધે માર્ગે સાઠ સિત્તેર માઇલથી વધારે દૂ
નથી; પરંતુ હાલનો રસ્તો તો બહુજ લાંબો છે. મહાદેવ પણ વર્ષમાં કેટલાક માસ કૈલાસ
રહેતા હતા અને કેટલાક દિવસ નાના કૈલાસમાં રહેતા હતા. આ રામપુર રાજ્યમાં મહ
દેવનાં શિવમંદિર તથા કાલીમંદિર બહુજ છે; અને સાથે સાથે બાણાસુરની પુત્રી ઉ

વગેરેનાં મંદિર પણ છે. આ ઉષાના મંદિરમાં ખૂબ ધન છે, અને હાલમાં તેનો ઉપયોગ વ્યાજે નાણાં ધીરવામાં થાય છે.

આ બાણાસુરની પુત્રી ઉષા પીતાંબરધારી ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુના પુત્ર અનિરુદ્ધ સાથે પરણી હતી; તેથી જણાય છે કે, જેમ બાણાસુર હિમાલયના કોઇ ડુંગરામાં રહેતો હતો, તેમ ઉપેન્દ્ર વિષ્ણુ પણ હિમાલયનાજ પહાડ ઉપર કોઇ જગ્યાએ રહેતા હતા. આ વિષે પહેલાં લખાઇ ચૂકયું છે.

જેમ બાણાસુરનું રાજ્ય હિમાલયમાં હતું, તેમ બીજા પણ અસુરવીરો ભારતવર્ષમાં આવી પોતાનાં રાજ્ય જમાવીને લહેર ઉડાવતા હતા. અત્યારે જેમ ઘણાંખરાં નાનાંમોટાં ગામોમાં અફ્ગાનિસ્તાનના પઠાણો આવે છે અને સાધારણ લોકોને સતાવે છે; તેમ આ અસુરરાક્ષસો પણ ઘણાય ગ્રામવાસીઓને પુષ્કળ દુઃખ દેતા હતા. દક્ષિણ ભારત સુધીમાં તેમનાથી દુઃખી ન હોય એવું કોઇ પણ ગામ ન હતું. પશ્ચિમસમુદ્ર ઉપર વરુણનો અધિકાર હતો અને કેટલાક અસુરરાક્ષસો તેમને આશ્રયે રહેતા હતા. ઉત્તરભારતમાં ભૂતનાથ મહાદેવના આશ્રયથી બાણાસુર વગેરે રાક્ષસો રહેતા હતા; પશ્ચિમભારતમાં તો ખાંડવવન સુધી અસુરરાક્ષસાદિનો અધિકાર હતો અને તેમને હરાવીનેજ પાંડવોને પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવું પડયું હતું.

તાત્પર્ય એ છે કે,અસુર વગેરેના દેશો જો કે ભારતવર્ષથી ઘણા દૂર હતા, તોપણ તેમની કેટલીએ જાતિઓ ભારતવર્ષમાં આવીને વસતી હતી; અને ભારતવાસીઓ સાથે વ્યવહાર કરતી હતી. અસુર વગેરે વિષે આટલો વિચાર કર્યા પછી હવે ભારતવર્ષસંબંધી એક મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નનો વિચાર કરીશું. તે પ્રશ્ન આ છેઃ–

(જ્ઞ–૨) ભારતવાસીઓનું રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય

ભારતવાસીઓની રાજકીય સ્વતંત્રતા કયી દિશામાં હતી, તે પણ એક વિચારણીય વાત છે. દેવજાતિ અને ભૂતજાતિનાં સંસ્થાનો ભારતવર્ષમાં પણ હતાં. જે રીતે યૂરોપવાસીઓએ અમેરિકા, ઓસ્ટ્રેલીઆ અને આફ્રિકામાં પોતાનાં સંસ્થાન સ્થાપ્યાં છે; અને તે દેશો યૂરોપીયનોને સ્વાધીન છતાં પણ અમેરિકાનાં સંયુક્ત પ્રાંતો તેમનાથી જૂદા થઇ ગયા છે, અને બીજાં સંસ્થાનો પણ પૂર્ણ સ્વતંત્ર થવાના પ્રયત્નો કરે છે; તેજ જાતનો સંબંધ તિબેટની દેવજાતિ અને ભારતવર્ષની આર્યજાતિ વચ્ચે હતો. ભારતવર્ષમાં દેવજાતિનાં સંસ્થાનો પશ્ચિમદિશાના પ્રાંતોમાં અને ભૂતજાતિનાં સંસ્થાનો પૂર્વદિશાના પ્રાંતોમાં સ્થપાયાં હતાં. એ દરેક સંસ્થાન પોતાને લગભગ સ્વતંત્ર માનતું હતું; પરંતુ પાછળથી અસુર, રાક્ષસ, દાનવ, દૈત્ય, ભૂત અને સુરોના હુમલાઓને લીધે સંસ્થાનવાસી ભારતીય આર્યોએ પોતાના સંઘ બનાવ્યા. પહેલાં જે નાનાં નાનાં "રાજ્ય" હતાં, તે સંઘોમાં ફેરવાઈ જતાંજ "સામ્રાજ્ય" અર્થાત "સંઘનું રાજ્ય" કહેવાયું. નાના "રાજ્ય" ના રાજ્યકર્તાનું નામ રાજા, મોટા મહારાજ્યના રાજ્યકર્તાનું નામ "મહારાજા" અને "સામ્રાજ્ય" ના રાજ્યકર્તાનું નામ "સમ્રાટ્" હતું. તેમનો મનોરંજક ઇતિહાસ ભારતીય યજ્ઞસંસ્થાનું મનન કરવાથી જાણી શકાય તેમ છે. આ વિષય કોઈ બીજા નિબંધમાટે રાખવાનો વિચાર હોવાથી આ સ્થળે તેનો વિચાર નહિં કરીએ; પરંતુ અત્રે એટલું કહેવું આવશ્યક છે કે, ભારતીય આર્યલોકો દેવજાતિનાં સંસ્થાનોના અંગરૂપ હોવાથી દેવજાતિનાજ પક્ષમાં હતા; અને જો કે દેવો અને આર્યોને યુદ્ધ થયા કરતાં હતાં, તોપણ તે યુદ્ધોનું સ્વરૂપ ઇંગ્લૅંડ અને અમેરિકાનાં સંસ્થાનોના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ જેવુંજ હતું–અર્થાત આર્યો અને દેવોનું યુદ્ધ ભિન્ન દષ્ટિથી જોવું જોઇએ અને આર્યો

તથા રાક્ષસોનું યુદ્ધ ભિન્ન દષ્ટિથી જોવું જોઇએ.

દેવોનાં સંસ્થાનો ભારતવર્ષમાં અનેકવાર સ્થપાયાં હતાં. દેવોની પહેલી વસાહતને મોજો અહીં સ્થિર થયા પછી કેટલાંય વર્ષો બાદ બીજો મોજો પણ ચઢી આવતો હતો. આ રીતે અનેક દેવો ત્રિવિષ્ટપમાંથી ભારતમાં આવી વસ્યા હતા.આથી પહેલાં આવનારાઓને પછીથ આવનારાઓની સાથે પણ યુદ્ધ થતાં હતાં. ભારતભૂમિમાં જેટલાં યુદ્ધ થયાં તેનો વિચાર કરત આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને વિચાર કરવો જોઇએ; અને તેમ થાય તોજ યુદ્ધના મૂળ કારણની મનમાં બરાબર કલ્પના આવી શકશે.

રાક્ષસજાતિએ પણ ભારત ઉપર કેટલીયે વાર હુમલા કર્યા હતા અને થોડાઘણા ભાગ ઉપર અધિકાર પણ જમાવ્યો હતો; પરંતુ એવે વખતે દેવો અને આર્યોના સંઘ બનાવવામ આવતા હતા, અને રાક્ષસોને હાંકી કઢાતા હતા.રાક્ષસોના પક્ષમાં રહી આર્યો અને દેવો સાથે યુદ્ધ કરનાર માત્ર એકલા ભૂતસમ્રાટ્ મહાદેવજ હતા. બીજા દેવોને આર્યો સાથે હમેશાં મિત્ર તાનોજ સંબંધ રહ્યો હતો; અને દેવો તથા આર્યોના ઝગડા માત્ર માંહોમાંહેના ઘરાઉ ઝગડાઓ કરતાં કદી પણ આગળ વધ્યા ન હતા. મહાદેવના અપવાદસિવાય બીજાં યુદ્ધોમ પાઠકો એજ વાત જોઇ શકશે.

તાત્પર્ય એ છે કે, આર્યજાતિ જો કે કેટલીયે બાબતોમાં અસુરો અને રાક્ષસોથી ઓછ બળવાળી હતી; છતાં પણ તે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય જાતિ હતી અને સદા આત્મસન્માનને માટે દક્ષ હતી; તેમજ કદી પણ પરતંત્રતા સહન કરનારી ન હતી. બહારથી શત્રુઓના હુમલા થતા હતા પરંતુ તે હુમલાઓને અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓથી તેઓ હઠાવી દેતા હતા; અને પોતાની સ્વતંત્રત અબાધિત રાખતા હતા. તેથીજ એમની સ્વાતંત્ર્યસ્થાપનાને માટે જે જે યુદ્ધ થયાં હતાં, તેને ઇતિહાસ બહુજ મનોરંજક અને બોધપ્રદ છે. જો હાલની ભારતીય જનતા પોતાના પૂર્વજોન ઇતિહાસને આ દષ્ટિએ જોશે, તો તેને આ સમયમાં પણ ખૂબ ફાયદો થઇ શકે તેમ છે; અને ધૈર્યપૂર્વક આગળ વધવાનું મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય પણ તેઓ કરી શકે તેમ છે. આશા છે કે, પાઠક પોતાના પ્રાચીન ઇતિહાસનો વિચાર શુદ્ધ ઇતિહાસનીજ દષ્ટિથી કરીને તે ઇતિહાસમ પોતાની ભાવી ઉન્નતિનો માર્ગ જોશે; અને એજ માર્ગપર ચાલીને વિજયભાગી થશે.

૨ જેમ સુરમ્ય સ્થાનમાં ફર્યાથી શરીર શીતળ થાય છે, તેમ અમૃતસમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચવા-સાંભળવાથી મન તેમજ પ્રાણ શીતળ થાય છે. 'નારાયણ હેમચંદ્ર'

મહાભારત શામાટે ખરીદવું જોઈયે !

ભારતવર્ષમાં મહાભારતના નામથી અપરિચિત કોઇકજ હિંદુ હશે. તે રચાયું ત્યારથી માંડીને અદ્યાપિસુધી હિંદુજાતિમાં જે જે સંસ્કૃત ગ્રંથો અતિ આકર્ષક, માર્ગદર્શક અને ઉપકારક ગણાતા આવ્યા છે, તેમાં મહાભારત પણ સદા પ્રથમ શ્રેણીમાંજ રહ્યું છે અને રહેશે.

મહાભારતરૂપી જે મહાસાગરના એક સ્વલ્પ અંશરૂપ 'શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા' જગતભરના વિદ્વાનોને પોતાના અલૌકિક જ્ઞાનગૌરવથી ચકિત કરી રહી છે; જે મહાસાગરમાંથી ગીતા ઉપરાંત બીજાં એવાં એવાં અનુપમ રત્નો હિંદુજાતિને પ્રાપ્ત થયાં છે કે જે નિત્યપ્રતિ લક્ષાવધિ અધિકારીજનોનાં હૃદયને જ્ઞાનભક્તિના અનેરા પ્રકાશથી અજવાળી રહ્યાં છે; જે મહોદધિનાજ એક અગત્યના ખંડરૂપ "શાંતિપર્વ" માં લહેરાઇ રહેલું ધર્મામૃત તેમાં નિમજ્જન કરનારાં હજારો ધર્મજિજ્ઞાસુ હૃદયોને શાંત, પવિત્ર અને ચારે પદાર્થ (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ) ને પાત્ર બનાવતું આવ્યું છે; જે મહાન ગ્રંથનો અદ્‌ભુત પ્રકાશ સહસ્રો વર્ષથી આર્ય નૃપતિઓની પરંપરાને રાજધર્મ અને વીરત્વના ઉત્તમોત્તમ આદર્શ દર્શાવતો આવ્યો છે; જે મહાન ગ્રંથની ઓજસ્વી કથાઓએ શતાવધિ નૃપતિઓને અને લક્ષાવધિ ક્ષત્રિયોને પ્રભાવિત કરી, તેમના પરમ હિતકારી ધર્મપંથે પળાવ્યા છે; જે મહાગ્રંથના પ્રભાવે અતિવિકટ સમયે પણ પ્રતાપ, ગુરુ ગોવિંદ અને શિવાજી જેવા મહાવીરોને આર્યધર્મની રક્ષામાટે અપૂર્વ ચેતના અને અદ્‌ભુત પરાક્રમ આપી તેમને અપાર બળશાળી શત્રુદળો સામે અડગભાવે ઉભા રાખ્યા છે; જે મહાન ગ્રંથની જ્વલંત પ્રેરણાઓથી પ્રેરાઇને લક્ષાવધિ ક્ષાત્રકુળદીપક વીરાત્માઓએ આ નશ્વર જગતપ્રત્યેનાં મોહ-મમતા છોડી દીધાં અને પોતાનાં પ્રચંડ શરીરોને પ્રફુલ્લવદને સ્વધર્મપાલનના મહાયજ્ઞમાં તૃણની પેઠે હોમી દઇ અત્યંત દિવ્ય એવી વીરગતિને પ્રાપ્ત કરી છે; જે મહાન ગ્રંથ ભારતવર્ષની વર્તમાન દીનહીન દશામાં પણ વિદ્વાનથી માંડી ખેડુતસુધીનાં અને રાજાથી માંડી રંકપર્યંતનાં કોટ્યવધિ સંતાનોને આર્યોની અસામાન્ય પ્રાચીન જાહોજલાલીનું સ્મરણ આપતો થકો તેમના એક માણુ-ખચિત સ્મારકસ્તંભરૂપે ભારતવાસીઓને '**उत्तिष्ठत जाग्रत, प्राप्य वरान्निबोधत**' ઇત્યાદિ ઉત્તેજક મહામંત્રો અનેકમુખે સુણાવી રહ્યો છે; અને જે મહાન ગ્રંથ દેવર્ષિ, બ્રહ્મર્ષિ, રાજર્ષિ અને ચારે વર્ણાશ્રમના અનેકાનેક મહાત્માઓનાં ચરિત્રોરૂપી મહામણિઓથી સુશોભિત હોવા ઉપરાંત તેમના વ્યવહાર તેમજ પરમાર્થને લગતા અનેકાનેક પ્રોત્સાહક અનુભવોથી અને ઉન્નતિપ્રદ ઉપદેશોથી ભરપૂર છે; આવો આ આર્યોનાં આદર્શભૂત જ્ઞાનચારિત્ર્યથી શોભી રહેલો મહાસાગરસમો મહાભારત ગ્રંથ, તે પોતાના સમગ્ર સ્વરૂપમાં અને ભારતની પ્રત્યેક ભાષામાં પ્રચલિત થઇ પ્રત્યેક હિંદુ-આર્યના ગૃહને સુશોભિત કરે, ઉચ્ચ પ્રેરણાઓ આપ્યા કરે અને ઉન્નતિપરાયણ રાખ્યા કરે તથા તેમ થાય તેટલા સારૂ તે સ્વલ્પ મૂલ્યે બહાર પડે, એવું કોણ નહિ ઇચ્છે ?

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } મું૦ અમદાવાદ અને મુંબઇ-૨

महाभारतनो महिमा अने उपयोग

(મહાભારતનાજ જુદા જુદા શ્લોકો અને શ્લોકાર્ધો ઉપરથી)

अनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । संदर्भ भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्यया ॥
धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥

દીર્ઘદૃષ્ટિવાળા અને મોક્ષસ્વરૂપ એવા ભગવાન વેદવ્યાસે કેવળ ધર્મનીજ કામનાથી આ મહાભારતની રચના કરી છે. હે ભરતશ્રેષ્ઠ! ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-આ ચાર પુરુષાર્થોના સંબંધમાં આ મહાભારતમાં જે કંઈ કહ્યું છે, તેજ બીજાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે; અને જે આમાં કહ્યું નથી તે બીજે ક્યાંય પણ કહેલું નથી.

एतत्पवित्रं परममेतद्धर्मनिदर्शनम् । एतत्सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
कायिकं वाचिकं चैव मनसा समुपार्जितम् । तत्सर्वं नाशमायाति तमः सूर्योदये यथा ॥

આ મહાભારત પરમ પવિત્ર છે, ધર્મને દર્શાવનારૂં છે અને સર્વ ગુણોથી સંપન્ન છે; માટે કલ્યાણને ઇચ્છનારા માણસે આનું વાંચન-શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઇયે. કેમકે એથી કાયિક, વાચિક તથા માનસિક સર્વ પાપો, સૂર્યોદયથી જેમ અંધકાર નાશ પામે તેમ નાશ પામે છે.

शृणोति श्रावयेद्वापि सततं चैव यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तो वैष्णवं पदमाप्नुयात् ॥
पितॄनुद्धरते सर्वानेकादशसमुद्भवान् । आत्मानंससुतं चैव स्त्रियं च भरतर्षभ ॥

જે પુરુષ નિત્યપ્રતિ મહાભારત સાંભળે છે કિંવા સંભળાવે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થઇને વિષ્ણુના પદને પામે છે; એટલુંજ નહિ પણ હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! તે પુરુષ પોતાની અગિયાર પેઢીના પિતૃઓનો, તથા પુત્ર અને સ્ત્રીસહિત પોતાનો પણ ઉદ્ધાર કરે છે.

यथा समुद्रो भगवान्यथा मेरुर्महान्गिरिः । उभौ ख्यातौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥
न तां स्वर्गगतिं प्राप्य तुष्टिं प्राप्नोति मानवः । यां श्रुत्वैव महापुण्यमितिहासमुपाश्नुते ॥

જેમ ઐશ્વર્યવાન સમુદ્ર અને મહાપર્વત મેરુ એ બંને રત્નનિધિતરીકે પ્રખ્યાત છે; તેમ આ મહાભારત પણ રત્નોના ભંડારતરીકે પ્રસિદ્ધ છે. મનુષ્યને આ મહાપુણ્યરૂપ ઇતિહાસ વાંચવા-સાંભળવાથી જેવો સંતોષ થાય છે, તેવો સંતોષ સ્વર્ગપ્રાપ્તિથી પણ થતો નથી.

शरीरेण कृतं पापं वाचा च मनसैव च । सर्वं संत्यजति क्षिप्रं य इदं शृणुयान्नरः ॥
भरतानां महज्जन्म शृण्वतामनसूयताम् । नास्ति व्याधिभयं तेषां परलोकभयं कुतः ॥

જે મનુષ્ય આ મહાભારત વાંચે કે સાંભળે છે; તે મન, વાણી અને કાયાવડે કરાયલાં સર્વ પાપોને ઝટ તજી દે છે. જે મનુષ્ય ઈર્ષ્યારહિત થઇને ભરતવંશીઓનાં મહાન ચરિત્ર વાંચે-સાંભળે છે, તેને વ્યાધિનોજ ભય નથી; તો પછી પરલોકનો તો ભયજ ક્યાંથી?

इदं हि वेदैः समितं पवित्रमपि चोत्तमम् । श्राव्यं श्रुतिसुखं चैव पावनं शीलवर्धनम् ॥
य इदं भारतं राजन्वाचकाय प्रयच्छति । तेन सर्वा मही दत्ता भवेत्सागरमेखला ॥

આ મહાભારત વેદતુલ્ય છે; ઉત્તમ છે; પરમ પવિત્ર છે; સાંભળવા યોગ્ય છે; કર્ણપ્રિય છે અને શુભ આચરણને વધારનાર છે. માટે હે રાજન્! જે મનુષ્ય આ ભારતનો ગ્રંથ વાંચનારને આપે છે; તેને સમુદ્રપર્યંતની સમગ્ર પૃથ્વી દાન કર્યાનું ફળ મળે છે.

૬ મહાભારતના પાઠથી માણસ નિઃસંદેહ ઉચ્ચ મનોભૂમિકામાં પહોંચી જાય છે; અને તેથી મહાભારતનો વધુ પ્રચાર કરવો એ પ્રત્યેક સમજુનું કર્તવ્ય છે.

મહાત્મા ગાંધીજી એવા ભાવનું કહે છે કે:—"મેં આ પહેલાં 'મહાભારત'નો સંપૂર્ણ ગ્રંથ વાંચ્યો ન હતો. કોઈ કોઇવાર થોડું થોડું જોયું હોય તે જુદી વાત. મેં તો ઉલટો તેની વિરુદ્ધમાંજ મત બાંધી દીધો હતો કે, એમાં મારપીટ, લડાઇ અને ઝઘડાઓની કહાણીઓ હશે, અને એવાં લાંબાં વર્ણન હશે કે મારાથી વાંચી પણ નહિ શકાય; અથવા હું વાંચવા બેસીશ તો મને નિદ્રાજ આવશે! એથી કરીને મહાભારતનાં છ હજાર પાનાંનાં મોટાં પોથાં જોઇને પ્રથમ તો હું ગભરાયો હતો; પરંતુ પછી જ્યારે મેં તેને વાંચવું શરૂ કર્યું ત્યારે તો પછી એ અમુક ભાગસિવાય એટલું બધું મનમોહક થઇ પડયું–તેમાં એટલી બધી લ્હે લાગી ગઇ કે એકવાર શરૂ કર્યા પછી એ ગ્રંથ પૂરો કરવાને હું અધીરો બની ગયા અને એ સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી એ વિષેના મારા પહેલાંના ખ્યાલો ખોટા ઠર્યા.

એ ગ્રંથ મેં ચાર મહીનામાં (યરોડા જેલમાં) પૂરો કર્યો ત્યારે મને લાગ્યું કે, આ મહાભારતને કાંઇ ઉપમા આપવી હોય તો તે ગણ્યાંગાંઠયાં સુંદર જવાહીરોની એકાદ તિજોરીની ન આપી શકાય; પણ અમૂલ્ય રત્નોની એકાદ અખૂટ ખાણ સાથેજ તેને સરખાવી શકાય, કે જે ખાણને જેમ જેમ વધુ ને વધુ ઉંડી ખોદીએ તેમ તેમ તેમાંથી કિંમતી જવાહીર વધુ ને વધુજ નીકળતાં જાય."

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે કહ્યું છે કે:—"મહાભારત ગ્રંથ અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. + + તેમાં ધર્મરાજની સત્યનિષ્ઠા, કર્ણની ઉદારતા, ભીષ્મનું બાહુબળ, અર્જુનનું યુદ્ધકૌશલ્ય ઇત્યાદિ અનેક અવર્ણનીય ગુણોયુક્ત વીરોનાં વર્ણન છે અને તે વીરોનાં ચરિત્ર વાંચવા યોગ્ય તથા મનન કરવા યોગ્ય છે. એમાં પણ ભીષ્મપિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રાજનીતિકૌશલ્ય તો વિલક્ષણજ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેમના આગળ બીજાઓના બીજા ગુણો ફિક્કા પડી જાય છે. × × × આથી નવયુવકોને હું કહું છું કે:—**'મહાભારતનું અધ્યયન અવશ્ય કરો અને ભીષ્મપિતામહનો દૃઢ નિશ્ચય તથા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું રણકૌશલ્ય તમારામાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરો.'**"

મહાન અભ્યાસી શ્રીમાન સાતવલેકર લખે છે કે:—"જ્ઞાની પુરુષો કહેતા આવ્યા છે કે, જેમને પ્રાચીન ઇતિહાસ નથી તેમને માટે ભવિષ્યમાં પણ આશા નથી; પરંતુ ભારતવાસીઓને તો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે, માત્ર ઇતિહાસજ નહિ પરંતુ દિગ્વિજયી, પ્રતિભાપૂર્ણ અને તેજસ્વી ઇતિહાસ છે, અને તેથી ભારતવાસીઓને માટે ભવિષ્યમાં પણ નિઃસંદેહ ભાગ્યદિન સર્જાયલો છે; પરંતુ એ ભાગ્યદિન લાવવા માટે ભારતવાસીઓએ પોતાના પૂર્વજોના એ ભાગ્યશાળી અને પ્રતાપપૂર્ણ ઇતિહાસને જાણવો અને મનન કરવો જોઇએ. માત્ર ઇતિહાસના અસ્તિત્વથીજ કામ નહિ ચાલે, પરંતુ તેનું જેટલું પણ વધારે મનન થશે તેટલોજ વધુ લાભ થવાનો સંભવ છે; અને એવું હોવાથી **આ પ્રતાપપૂર્ણ દિગ્વિજયનો ઇતિહાસ પ્રત્યેક ભારતવાસી સમક્ષ રજુ થવો જોઇએ.**"

"જનસમાજમાં અનેક જાતના લોક હોય છે અને દરેક જાતના લોકની રુચિ જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાથી એકને જે રુચિકર હોય છે તે બીજાને માટે નથી હોતું; પરંતુ આ કાવ્યમય ઇતિહાસ તો એવી અજબ રીતે લખાયો છે, કે **તેમાંથી પ્રત્યેક જાતના માણસને રસાસ્વાદ મળી શકે છે.** આસ્તિક ભગવદ્‌ભક્ત આમાં ભક્તિમાર્ગ જોઇ શકે છે; વેદાંતી આમાંથી આત્મપ્રત્યયનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે; તર્કવિશારદ એમાં યુક્તિવાદ જોઇ શકે છે; શાસ્ત્રજિજ્ઞાસુ આમાંથી અનેક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો જાણી શકે છે; ઇતિહાસપ્રેમી માટે એમાં અતિવિશાળ કાર્યક્ષેત્ર રહેલું છે; રાજપ્રકરણીને એમાં રાજનીતિ દેખાય છે; વીરને એમાં વીરતાનાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે; ગૃહસ્થાશ્રમીને એમાંથી ઉત્તમ ગૃહસ્થનું જીવન જાણવા મળે છે અને બ્રહ્મચારીને આદર્શ બ્રહ્મચારીના દાખલા મળે છે. તાત્પર્ય કે, **જેની જેની જેવી જેવી જિજ્ઞાસા હોય તેની તેની તે તે તમામ પ્રકારની જિજ્ઞાસા આપણા પૂર્વજોના આ અનુપમ પ્રાચીન ઇતિહાસરૂપી મહાભારતમાંથી તૃપ્ત થાય છે.**"

કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર કહે છે કે:–"રામાયણ અને મહાભારતને કેવળ મહાકાવ્યજ કહેવાં ન જોઇએ, પરંતુ તે ઇતિહાસ પણ છે. અલબત્ત, તે કાંઇ સમય અથવા ઘટનાઓના ઇતિહાસ નથી; કેમકે ઘટનાઓના ઇતિહાસ તો અમુક સમયનુંજ અવલંબન કરે છે, પરંતુ રામાયણ અને મહાભારત તો ભારતવર્ષના ચિરકાળના ઇતિહાસ છે. બીજા ઇતિહાસો સમય સમયપર ફેરવાતા રહે છે, પરંતુ આ ઉભય ઇતિહાસમાં કાંઇપણ પરિવર્તન નથી થતું. ભારતવર્ષની જે સાધના, જે આરાધના અને જે સંકલ્પ છે; તેનોજ ઇતિહાસ આ બન્ને **મહાકાવ્યોરૂપી રાજપ્રાસાદના ચિરકાળરૂપી રાજસિંહાસનપર સમ્રાટસમો વિરાજે છે.**"

શ્રીરામાયણનું સંક્ષિપ્ત માહાત્મ્ય

इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
एतदाख्यानमायुष्यं पठन्रामायणं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥
पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात् स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् ।
वणिग्जनः पुण्यफलत्वमीयात् जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥

ભાવાર્થ—આ રામાયણ ચિત્તને શુદ્ધ કરનાર, પાપનો નાશ કરનાર, પુણ્યરૂપ અને વેદના રહસ્યને પ્રતિપાદન કરનાર હોવાથી જે મનુષ્ય એનો પાઠ કરશે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થશે. જે મનુષ્ય આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર આ રામાયણનો પાઠ કરશે; તે પુત્ર, પૌત્ર અને સંબંધીવર્ગસહિત સ્વર્ગમાં સુખ ભોગવશે. રામાયણના પઠનથી બ્રાહ્મણ શબ્દબ્રહ્મના પારને પામે; ક્ષત્રિયને રાજનીતિ પ્રાપ્ત થાય અને વૈશ્યને વ્યાપારકુશળતા તથા શૂદ્રને શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત થાય. **(વાલ્મીકિ રામાયણમાંથી)**

चौपाई—रामायण सुरतरुकी छाया, दुःखसमय दूर निकट जो आया । रामायण सुरधेनु समाना, दायक अभिमत फल कल्याना ॥ श्री रामायण जहि घर माँहीं, भूत प्रेत तहां भूल न जाँहीं । प्रीति करै रामायण माँहीं, तेहि सम भाग्यवंत कोउ नाँहीं ॥ कथा रामायणकी जहां होई, सो गृह घर मति जाने कोई । सो घर तीर्थरूपसम भासे, तहां गए सब पातक नासे ॥

"રામાયણ, એ જગતમાં જેનો જોટો મળતો નથી એવો અનન્ય સાહિત્યગ્રંથ છે." **વિવેકાનંદ**

"રામાયણથી ભારતવર્ષનો સ્વાર્થપરાયણતાનો દોષ જેટલો દૂર કરાયો છે; તેટલો કોઈ પણ "નીતિવેત્તા, ધર્મવેત્તા, સમાજસુધારક, રાજપુરુષ કે રાજાથી પણ દૂર કરાયો નથી." **બંકિમચંદ્ર**

"કાવ્યનાં બંને અંગ–કવિ અને નાયક–ની બાબતમાં રામાયણની બરોબરી કરે તેવો કોઇ "પણ ગ્રંથ કોઇ પણ દેશમાં મળી આવશે નહિ. રામચંદ્ર સરખો અલૌકિક સામર્થ્યવાળો તથા "ઉદાત્ત નીતિવાળો અન્ય કોઈ પણ પુરુષ જગતભરના ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિએ પડતો નથી; તેમ "મહર્ષિ વાલ્મીકિના જેવી પ્રતિભા તથા ઉચ્ચ કલ્પનાવાળો કવિ પણ કોઇ જણાતો નથી. હોમર "તથા વર્જીલ નામના પ્રાચીન કવિઓના "ઇલિયડ" તથા "ઇનીડ" ગ્રંથો અને મિલ્ટન કવિનો "'પેરેડાઇઝ લૉસ્ટ' પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઉત્તમ ગણાય છે; પરંતુ એ બધા ગ્રંથો કરતા રામાયણ "કેટલી બધી શ્રેષ્ઠ છે? કદાચ કોઇ કાવ્ય–શક્તિમાં હોમર વગેરેને વાલ્મીકિની બરોબરીએ બેસાડે; "બાકી તેઓના કાવ્યનાયકો ઍકિલિસ વગેરે નીતિની દૃષ્ટિએ તો રામાયણના રામચંદ્રાદિ કરતાં "અતિશય ઉતરતા છે. સારાંશ કે, રામાયણમાટે આર્ય લોકો જે અભિમાન ધરાવે છે તે "યોગ્યજ છે." **ચિંતામણ વિ. વૈદ્ય**

"હમ રામાયણ કો પઢ કર કુછ કે કુછ બન જાતે હૈં; હમમેં ઉંચે ઉંચે ખ્યાલ પૈદા હો "જાતે હૈં; ઔર વહ ગુણ જો મનુષ્ય કી ઉત્કૃષ્ટતા કે ભૂષણ હૈં સો હમારે સ્હામને આ કર ખડે "હો જાતે હૈં. સત્ચાચરણ, પુત્રોં કી ભક્તિ, પતિવ્રતાધર્મ, પતિકર્તવ્ય, પિતામાતા કા સ્નેહ, વિનય, "ધૈર્ય, દયાલુતા, સારાંશ યહ કિ માનુષી ગુણોં કા કૌનસા ચિત્ર હૈ કિ જિસકે યથાર્થ રૂપ કો કવિ ને "અપની જાદૂભરી લેખની સે ઇસમેં નહીં લિખા?" **મી. ગ્રીફ્ફ**

"રામાયણ કહને કો તો એક મહારાજા કા જીવનચરિત્ર હૈ; પરંતુ વાસ્તવ મેં યહ સંસાર કે "મલોં કો નાશ કરનેવાલા અગ્નિ હૈ; અંધકાર મેં પ્રકાશ હૈ; સ્રીયોં કા ધર્મ હૈ; પુરુષોં કા પૌરુષ હૈ; "બ્રાહ્મણોં કા બ્રહ્મતેજ હૈ; ક્ષત્રિયોં કા ક્ષાત્રધર્મ હૈ; વૈશ્યોં કા ધન હૈ; શૂદ્રોં કા ધર્મ હૈ; ઔર ગૃહસ્થા- "શ્રમ મેં પ્રવેશ કરનેવાલે નરનારિયોં કા સુખદીપક હૈ. ઇસકી જ્યોતિ કો હાથ મેં રખકર પુરુષ યદિ "માર્ગ દેખ દેખ ચલે, તો હો નહીં સકતા કિ કિસી સમય વહ જીવનયુદ્ધ મેં પરાજય પ્રાપ્ત કરેં...જગત "કા ઇતિહાસ પઢનેવાલે કહતે હૈં કિ હિન્દુજાતિ કો વેદોં કે પ્રચાર હટજાને પર યદિ કિસી રસાયણ "ને જીવિત રખ્ખા હૈ તો યહ રામાયણ હી હૈ. ઇસીકે બલ સે હિન્દુ નારિયોં મેં સતીત્વ કા ઔર "હિન્દુ નરોં મેં બલિદાન કરને કા સાહસ રહા હૈ." **સંતરામ શર્મા**

સદ્ગ્રંથોના સેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્ગાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાવિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપળાના (લક્ષ્મીના–સ્ત્રીના) શુષ્ક વિનોદ શી ગણતરીમાં છે ?

"તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને બીજું જે આવ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચો તેજ સારૂં. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતનાં બીજાં પુસ્તકો વાંચો; કેમકે તેની આખા જીવન સુધી જરૂર છે." "સ્વામી વિવેકાનંદ"

"પુસ્તકોમાં હું ગુંથાયેલો રહી શકતો, તેથી મને બે માસ વધારે જેલ મળત તોપણ હું કાયર નહિ થાત; એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારાં પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઇથી વેઠી શકે. × × એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં છેવટે તમે આંતર્વિચાર પણ કરી શકશો." "મહાત્મા ગાંધીજી"

"મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમાં બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. × × × માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રચાર થયા વિના કોઇ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય ભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. × × × બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પશુ આદિના જેવી ઇંદ્રિયતૃપ્તિસિવાયનું બીજું કોઇ પણ એવું સુખ તમે નહિ બતાવી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. × × × સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માળી થવાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યસરોવરનાં કમળોની મધુર સુગંધથી મસ્ત બનવા લાગ્યું હોય, તેને તો સાહિત્યસિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ તુચ્છજ લાગે છે." "બંકિમચંદ્ર"

"ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો થાક ઉતારવાની અને માંદાંઓનું દર્દ ભુલાવી દેવાની ગ્રંથોમાં જેટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણું કરીને બીજી કોઇ ચીજમાં નથી." "માર્ડન"

"જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે અને પુસ્તકો તે એ સમુદ્રનો લાભ લઇ શકાય તેવાં વહાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ઘરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બંધબેસતા થાય તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિંમતી નોટો છે અને પુસ્તકો એ આપણા રોજના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા ચલણી સિક્કાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પંખા છે; જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો એ આપણને રહેવાલાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમાં રહી શકે તેવાં પાણીભરેલાં માટલાં છે; અને જ્ઞાન એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા છે તથા પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે." "સ્વર્ગનાં રત્નો"

"પુસ્તકોપ્રત્યેનો સ્નેહ એ ઇશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે."

"ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ઝેર પીવાસમાન છે."

"મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે, તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે."

"ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ઘરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ઘર ઘર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુડદાંઓને રહેવાની ઘોર છે."

હિંદુજાતિની પરમપાવની રામાયણો

શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ

ઉત્તમ ભાષાંતર—આવૃત્તિ બીજી

ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૪૦, પાકાં પૂંઠાં, કિં. ૬,
બે ભાગમાં ૬।। પોષસુધી ૦।।। કમી

વળી હનુમાન ઇત્યાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર કૂદીને ગયેલા કે તરીને? વગેરે અનેક બાબતોપર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો અદ્‌ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ લેખો આમાં છે.

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયલી શુદ્ધ આવૃત્તિ,
પૃષ્ઠ ૭૮૦, કદ ૫।।।×૯, પાકું પૂંઠું, મૂલ્ય ૨।

શ્રી યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

મોટા બેભાગમાં નિકળેલી ત્રીજી આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,
પૃષ્ઠ ૧૯૦૦, કદ ૬।।।×૧૦, મજબૂત કાગળ તથા
પાકાં પૂંઠાં સાથે રૂ ૧૦, પોષસુધી ૮)

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

આમાં ઉત્તમ ટીકા અને ૪૦ ચિત્રો છે.

મૂળ દોહાચોપાઇ આવા મોટાઅક્ષરમાંછે.
ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં છે.
પૃષ્ઠ ૧૪૨૦, મૂલ્ય ૬, બે ભાગમાં ૬।।
પોષ સુધી રૂ ૦।।। કમી

આમાં ઉપલા અનેક લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇત્યાદિ ચાર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાનચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન, માહાત્મ્ય તથા બીજી પણ પુષ્કળ બાબતો અપાઇ છે.

સર્વ તાપને શાન્ત કરનાર આર્યોની ધર્મનીતિનો ઉત્તમ ગ્રંથ

શ્રી શાંતિપર્વ—મહાભારતનું

નવી આવૃત્તિ—ઉત્તમ ભાષાંતર

પૃષ્ઠ ૯૨૦, મૂલ્ય ૫, પોષસુધી ૪।।

આમાં પિતામહભીષ્મ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, દેવર્ષિ નારદ તથા અનેક ઋષિમુનિઓના કલ્યાણકારી સંવાદ અને ઉપદેશો છે.

શ્રી જ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

પૃષ્ઠ ૭૦૦, કદ ૫।।।×૯, મૂલ્ય રૂ. ૨।।।

એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વર મહારાજે ૬૦૦ વર્ષપર રચેલી "ભાવાર્થદીપિકા" નામની ઉત્તમ અને ઉપરાઉપરી અનેક સચોટ દૃષ્ટાંતો આપી ગૂઢ રહસ્યને પણ સાદા રૂપે સમજાવનારી વિસ્તૃત ટીકાનું ભાષાંતર તથા શ્રીજ્ઞાનેશ્વરનું ચમત્કારી ચરિત્ર છે.

श्रीमद् भागवत भाषांतर

વેદધર્મસભાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર, આવા અક્ષર, ૧૫ ચિત્રો, ઉત્તમ કાગળ, પાકાં પૂંઠાં, મૂલ્ય ૫)

श्रीमद् भगवती भागवत

અથવા દેવી ભાગવતનું ઉત્તમ ભાષાન્તર ફરી છપાય છે.
દીવાળી પછી રૂ ૫) માં નીકળશે. તરત માટે ૪॥

श्री रामकृष्ण कथामृत

આવૃત્તિ બીજી-બંને ભાગ ભેગા-પૃષ્ઠ ૬૫૦, રૂ ૨॥

જગપ્રસિદ્ધ સ્વામી શ્રીવિવેકાનંદજીના ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા અદ્ભુત પુરુષની જિજ્ઞાસુઓ તથા વિદ્વાનો સાથેની સરળ, સચોટ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, સચોટ દષ્ટાંતો, ગવાયેલાં ભજનો તથા વારંવાર તેમને થઇ આવેલી ભાવસમાધિઓનું આબેહૂબ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે.

મહાન શિવાજીમહારાજના ગુરુ સમર્થ રામદાસ સ્વામીરચિત

श्री दासबोध

આ ગ્રંથમાં શ્રી સમર્થનું ભવ્ય ચરિત્ર, ઉત્તમ ભાષાંતર, છત્રપતિ પ્રત્યેના તથા બીજા અનેક પ્રકારના ધર્મ-નીતિમય ઉપદેશ, પાકાં પૂંઠાં, પૃષ્ઠ ૬૨૦, મૂલ્ય રૂ. ૨॥

महाभारत अने रामायण

એ વિષે વિચારો અને સૂચનાઓ.

મૂલ્ય દશ આના, પોષ્ટ સુધી ૭ આના

પદ્યિારકૃત જ્ઞાનભક્તિના સેંકડો દાખલા-દષ્ટાંતથી ભરપૂર

स्वर्गनां उत्तम पुस्तको

નીકળી ચુકેલી નવી આવૃત્તિઓ

સ્વર્ગનું વિમાન, સ્વર્ગની કુંચી, સ્વર્ગનો ખજાનો, સ્વર્ગનો પ્રકાશ નાનાં છોકરાં પણ સમજે એવી સાદી છતાં અસરકારક શૈલીથી લખાયેલાં ઉપલાં પ્રત્યેક પુસ્તકનું કદ ૫×૯, પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૫૦ ની આસપાસ, મૂલ્ય ૧)= અને પાકાં પૂંઠાં સાથે ૧॥= છે.

भगवद्गीता-सरल अर्थसाथे

ગુજરાતી સરલાર્થ સાથે-નવી આવૃત્તિ છપાય છે. કિં. ૦।
હિન્દી સરલ ટીકા સાથે-પૃષ્ઠ ૨૩૦-મૂલ્ય ૦।-, પાકું ૦।=
મરાઠી સુબોધ ટીકા સાથે-પૃષ્ઠ ૨૩૦-મૂલ્ય ઉપર મુજબ

मूलमूल भगवद्गीताओ

પ્રકાર	કદ	પૃષ્ઠ	પાકું પૂંઠું	મધ્યમ
મધ્યમ અક્ષરમાં	૩।×૫॥	...૧૮૫...	૦।...	૦)≡
મોટા અક્ષરમાં	૫×૬॥	...૨૨૦...	૦॥...	૦।=

मूलमूल पंचरत्नगीताओ

નાના અક્ષરમાં	ગુટકો	...૨૦૦...	૦।...	૦)≡
મધ્યમ અક્ષરમાં	ગુટકો	...૩૨૫...	૦।=...	૦।
મોટા અક્ષરમાં	પુસ્તક	...૩૫૭...	૦॥...	૦॥

श्री महाभारत विषे

અનેક વિદ્વાનોના જાણવાજેવા વિચાર

મૂલ્ય૧।, પાકુપૂઠું૧॥, પો.જુદું

आर्यभिषक् અથવા हिंदनो वैद्य

આવૃત્તિ છઠ્ઠી, કદ ૬॥।×૧૦, પૃષ્ઠ ૭૮૦, મૂલ્ય ૪)
દરેક ઘરમાં ખાસ રાખવા જેવા આ ઉમદા વૈદક ગ્રંથમાં સેંકડો રોગોનાં લક્ષણ, કારણ તથા હજારો ઘરગતુ ઉપાય અને સેંકડો ઔષધોના ગુણ તથા વર્ણનો છે.

आरोग्यविषे सामान्य ज्ञान

લેખકઃ-મહાત્મા ગાંધીજી, પૃષ્ઠ ૧૪૪, મૂલ્ય ૦।-
સવેળાથીજ રોગોથી દૂર રહી શકાય તથા થયેલા રોગને સાદા, વગરખર્ચના અને કુદરતી ઉપાયોથી ટાળી શકાય એવી રીતો આમાં છે.

તમારાં બાળકોનાં મનપર ઉમદા વિચારોની છાપ પાડી તેમને સુખી, સદ્ગુણી, બુદ્ધિમાન, ધાર્મિક અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા માટે

बाल ग्रंथावलिनां पुस्तको

સદ્ગુણી બાળકો—પાંચમી આવૃત્તિ, ...પૃષ્ઠ ૧૨૮, રૂ. ૦।-
બાળકોની વાતો—પાંચમી આવૃત્તિ, ...પૃષ્ઠ ૯૬, રૂ. ૦।
બાળસદ્બોધ—પાંચમી આવૃત્તિ, ...પૃષ્ઠ ૧૨૦, રૂ. ૦।
સુબોધક નીતિકથા—ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૧૮૪, રૂ. ૦।=
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ—બીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૯૦, રૂ. ૦।

योगतत्त्व

આમાં-હઠયોગ, પ્રાણાયામ, કસરત, સ્નાન, હવા, ઓજસ, શરીરરચના, આંતરિક રચના, વિદ્યુત શક્તિ, મનોબળ, આત્મિક ઉન્નતિ, અંતર્યામીનો અવાજ, ઈ૦ હકીકતો સમજાવેલી હોઇને કદ ૫॥×૮, પૃષ્ઠ ૩૮૪, મૂલ્ય ૧) પાકું પૂંઠું ૧।

આ તે ઇતિવૃત્ત ગ્રંથ ! કે વીરત્વકેરો પંથ ! વીર-વીરાંગનાઓનાં ચરિત્ર-ચિત્ર ! કે જ્ઞાનેચ્છુઓનાં પવિત્ર મિત્ર ! વીર કથાનો સાગર ! કે ગુણરત્નોની ગાગર ! ઉચ્ચતાની હોય આરત, તો લ્યો આ બીજું ભારત !

राजस्थाननो इतिहास

૮૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના બે મોટા ગ્રંથોમાં.
અનેક ચિત્ર ચરિત્રો તથા પાકાં પૂંઠાં સાથે મૂલ્ય માત્ર ૧૦)

शुभसंग्रह–भाग पहेलो

આમાં ઘરગતુ દવાઓ અને ઉપયોગી સૂચનાઓ ઈ૦ ૧૦૦ બાબતો છે. ત્રીજી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, **મૂલ્ય ૦।**, પાંચ પ્રતનો રૂ. ૧)

शुभसंग्रह–भाग बीजो

આ ભાગ વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા માગશરમાં નીકળશે. એમાં વિવિધ વિષયના અતિ ઉપયોગી સેંકડો વિષય હોઇ
કદ ૬॥। × ૧૦, પૃષ્ઠ ૫૮૪, મૂલ્ય રૂા. ૨) પાકું ૨॥

दयाळु माता અને सद्गुणी पुत्री

क्टलीक कन्याबोधक कविताओ साथे

પૃષ્ઠ ૧૬૦, મૂલ્ય ૦।, રૂ. ૧) ની પ્રત ૫, સો રૂા. ની ૬૦૦
સ્ત્રીવર્ગ તેમજ પુરુષવર્ગ માટે આમાંની ચારે વાર્તાઓ અસરકારક તથા બોધપ્રદ હોવાથી ઉદારાત્માઓએ એની હજારો પ્રત ભેટ વહેંચી છે.

કુંઘેલાને જગાડે, જાગેલાને ઉભા કરે અને ઉભેલાને દોડાવે એવા

ચારિત્ર્ય અને ઉત્સાહપ્રેરક ગ્રંથો

નવા નવા અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ બનાવો, વિચારો તથા શોધોને ઉપયોગમાં લઇને નવીન દુનિયા—અમેરિકાના વિદ્વાનોએ (મૂળ—અંગ્રેજીમાં) કરેલી ગ્રંથરચનાઓ બહુજ બળવાન, ઉદ્ધારક અને ઉછળતા નવજીવનવાળી હોઇને આગલા જમાનાનાં સ્માઇલ્સનાં પુસ્તકોને ભૂલાવી દે તેવી છે. વ્યાવહારિક શુદ્ધિ અને ઉન્નતિની અત્યારે આપણા લોકોને અધિક અગત્ય હોવાથી સર્વ કોઇમાટે આ પુસ્તકો અત્યંત ઉપકારક છે.

આ પુસ્તકોમાં નિબંધભાગ જૂજ હોઇને ખરાં બનેલાં પ્રોત્સાહક દૃષ્ટાંતોજ વિશેષ હોવાથી તેમાં મનોરંજકતા પણ એવી આવી છે કે, કંટાળેલા, થાકેલા, નિરાશ અને માંદા માણસો પણ તેના વાચન—શ્રવણવડે સતેજ અને આનંદી બની રહે છે; કારણ કે મનુષ્યમાં તેને નહિ સમજાયેલી એવી જે અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહેલી છે, તેનો ખ્યાલ આપીને આ પુસ્તકો, તેનામાં ઉન્નતિ, વિજય અને આરોગ્યાદિ મેળવવાની પુષ્કળ શ્રદ્ધા તથા શક્તિ જાગ્રત કરે છે. આથી તેને પ્રથમ અશક્ય લાગેલી બાબતો શક્ય લાગે છે, અને તે ઉત્સાહપૂર્વક પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર શોધી કાઢીને તેમાં ઝુકાવે છે—કૂદી પડે છે.

આ પ્રકારે આ અદ્‌ભુત પુસ્તકોએ હજારો નિરાશ માનવોને આશાવાળા, નિર્બળને બળવાન, બીકણને બહાદૂર, દુઃખીને સુખી, આળસુને ઉદ્યમી, રોગીને નિરોગી તથા હારી બેઠેલાને વિજયી બનાવ્યા છે. તેવાં પુસ્તકો અત્ર તરફથી નીચે મુજબ નીકળ્યાં છે.

बंकिमनिबंधमाला

પુષ્કળ ઉમેરાસાથે આવૃત્તિ બીજી, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧ાાા

પૂર્ણ નિડર, ધર્મપ્રેમી, કર્તવ્યપરાયણતાની મૂર્તિરૂપ એવા બંગસાહિત્યસમ્રાટ્ બંકિમબાબુના માર્મિક, સચોટ અને હાસ્યરસથી ભરપૂર એવા ધાર્મિક તથા સામાજિક લેખો ઉપરાંત તેમનું અસામાન્ય ચરિત્ર તથા "ધર્મતત્ત્વ" પુસ્તક પણ આમાં છે.

आगळ धसो

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૪૮૦, કદ ૫×૯, રૂ. ૧ાાા,

અંગ્રેજીમાં આની ૧૦૦ થી પણ વધારે આવૃત્તિઓ નીકળી ચૂકી છે. જાપાન, ઇટાલિ વગેરે દેશોમાં તો તે પાઠ્ય પુસ્તકતરીકે ભણાવાય છે. મરહુમ મી. ગ્લૅડસ્ટન, મહારાણી વિક્ટોરીઆ, અમેરિકાના પ્રેસિડેન્ટ અને બીજા પુષ્કળ નામાંકિત મનુષ્યોએ તેનાં વખાણ કર્યાં છે.

भाग्यना सृष्टाओ

પૃષ્ઠ ૭૨૦, કદ ૫×૬ાાા, છતાં માત્ર રૂ. ૧

આ પુસ્તક "આગળ ધસો"ના ઉમેરારૂપ હોઇ "માણસ પોતેજ પોતાનું ભાગ્ય કેવી રીતે રચી તથા ફેરવી શકે" તે શીખવનારા એક મહાન ઉસ્તાદ જેવું છે. એ મુજબ ચાલીને વિજયી થનારાઓનાં એટલાં બધાં અસરકારક દૃષ્ટાન્તો એમાં ગુંથેલાં છે, કે જેથી વાંચનારનું ચિત્ત આનંદ, ઉત્સાહ અને ઉચ્ચ વિચારોથી ઉછળી આવ્યાવિના રહે નહિ.

प्रभुमय जीवन

નવી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૨૦૦, મૂલ્ય ૦ાા

માણસો પોતાના સામર્થ્ય તથા સ્વરૂપના અજ્ઞાનને લીધેજ શિશ્નોદરપરાયણ, અલ્પાયુષી, સંકુચિત, સ્વાર્થી, નિર્બળ અને દુઃખી બનતા હોવાથી એ અજ્ઞાન દૂર થાય તથા તેઓ સુખી અને કૃતકૃત્ય બની રહે, એવા આપણા પૂજ્ય ઋષિમુનિઓનાજ સિદ્ધાન્ત આમાં સરલ રીતે દર્શાવેલા છે. "ઇન ટ્યૂન વિથ ધી ઇન્ફીનીટ"નો આ અનુવાદ છે.

૧૬ ભગવત ભેટે ભાવથી, કંપે કાળ કરાળ; ભાવ થકી ભાઇ ભણો, ભવ્ય ગ્રંથની માળ.
ઉત્તમ વાંચન ઉપરે, જો કંઇ હોય વહાલ; 'માળા ગ્રંથ વિવિધ' તણી, તો વાંચો તત્કાળ.

સુખ, સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ
તથા વિચારોના ચમત્કાર

પૃષ્ઠ ૫૫૨, કદ ૫×૬ાા, મૂલ્ય રૂ. ૧
આ ગ્રંથ સમજાવે છે કે:—આપણને ઉત્પન્ન કરનારી દિવ્ય પરમાત્મશક્તિ આપણામાંજ વસી રહેલી છે; અને જો તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડે તો જીવનકલહના સઘળા ઘા તથા સંકટોને દૂર કરવાનું અમોઘ સામર્થ્ય તેમાં રહેલું છે; દરેક માણસનું હાલનું શરીર અને બીજી સર્વ સ્થિતિઓ, એ સર્વ તેની આંતરસ્થિતિનુંજ પરિણામ હોઇને અત્યારે પણ જો તે ધારે તો પોતાના વિચારોમાં સુધારો કરીને પોતાનાં શરીર, ચારિત્ર્ય તથા બાહ્યસ્થિતિને સુદ્ધાં ફેરવવાને શક્તિમાન છે; અનંત ચૈતન્યસાથેની પોતાની અનાદિસિદ્ધ એકતા અનુભવવામાટે મનુષ્યે પોતાના મનરૂપી દ્વારમાં કેવી રીતે ખરાબ વિચારોને પેસતા અટકાવીને શુભ વિચારોનેજ પેસવા દેવા, તેનું આમાં આબાદ વર્ણન છે.

આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા

આમાં દેશવિદેશનાં સેંકડો ચરિત્રોમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં ૩૮૩ અતિ ઉત્તમ દૃષ્ટાંતો અને વચનો હોઇ પૃષ્ઠ ૩૩૦, મૂલ્ય રૂ. ૧)=

पुस्तको मंगावनारने सूचना

૧–પોસ્ટેજ માફ ન લખ્યું હોય તે સર્વનું જૂદું. ૨–બહારગામથી મંગાવનારે અમદાવાદજ લખવું. ૩–મંગાવેલામાંનું જે ન આવે તે ખલાસ સમજવું. ૪–રૂ. ૧)થી ઓછાનાં પુસ્તકાદિ માટે નાણું કે ટીકીટો પ્રથમજ મોકલવી. ૫–રેલરસ્તે મંગાવનારે મૂલ્ય ઉપરાંત વધારાના પૅકીંગ ૪૦ નો પણ રૂ. ૦ા પ્રથમથીજ મોકલવો. ૬–૨૫) કે વધુનાં પુસ્તકો લેવાથી કમીશન મળશે. ૭–મહાભારતની પણ ત્રણ પ્રત લીધી હશે તો કમીશન અપાશે. ૮–બહારનાં પુસ્તક લાવી મોકલાશે નહિ. ૯–ઉછી, ઉધાર, કે બક્ષીસ માગવુંજ નહિ.

ઉત્તમ પુસ્તકો ખૂજ કિંમતે પૂરાં પાડનારી ૧૭ વર્ષથી ચાલતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દર વર્ષે વિવિધ વિષયનાં પાા×૮ અને ૫×૯ ના કદનાં ૧૬૦૦ પૃષ્ઠ જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર ૪, માં અપાય છે. પાકાં પૂંઠાં સાથે ૫), પો. માફ

સંવત ૧૯૮૨માં "દાનવીર કાર્નેગી" અને "શુભસંગ્રહ–ભાગ પહેલો" નીકળી ચૂકયો છે. એનોજ બીજો ભાગ પણ તરતમાં નીકળી તે પછીનું પુસ્તક પણ સત્વર છપાશે. બીજાં પુસ્તકો–સં. ૧૯૮૩ તથા ૮૪ માટે નીચલાંમાંથી તેમજ નવાં પસંદ કરાય તેમાંથી નીકળશે. મુસ્લીમ મહાત્માઓ, પઢિયારનાં અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, ભારતના વીર પુરુષો, મહાન શીખ ગુરુઓ, બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન, દેશદેવી જોન ઑફ આર્ક, ફાધર ડેમીઅન, કાર્લાઇલ, વિલીયમ વૉલેસ, સત્યાગ્રહ અને અસહકાર, ટુંકી વાતોનો નવો ભાગ, ભારતીય નીતિકથાઓ, સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ, સુબોધરત્નાકર, વિજયકૃષ્ણ ગોસ્વામીચરિત્ર, સંતમહાત્માઓની વાણીનાં પુસ્તકો, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા ભાગ બીજો ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

ખાસ સૂચના—ગમેત્યારે ગ્રાહક થવા છતાં આખા વર્ષનાં પુસ્તકો મળશે. લવાજમ પણ કાર્તિકથી દિવાળીસુધીનું આખા વર્ષનું લેવાશે.

आ माळाना हजी मळता आगला सॅट. पो. जूदुं

સં૦ ૧૯૭૬નાં ત્રણ પુસ્તક–પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ.૨ાા, પાકાંપૂંઠાં ૩ાા સ્વામી વિવેકાનંદ ભાગ ૬–૭, ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ, ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૬ઠ્ઠો.
સં૦ ૧૯૭૯ નાં ત્રણ પુસ્તક–પૃષ્ઠ ૧૫૦૦, રૂ. ૩ાા, પાકાંપૂઠાં ૪ાા ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૭ મો, કાઉન્ટ ટૉલ્સ્ટૉય, સ્વામી વિવેકાનંદનો રાજયોગ.
સંવત ૧૯૮૦ નાં ત્રણ પુસ્તક–(ઇંચ પાા×૮ નાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૪, પાકાં પૂંઠાં ૫) સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૩ જો–ભાગ ૧૦–૧૧, મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું વિસ્તૃત ચરિત્ર, બંકિમકૃત ધર્મતત્ત્વ.
સંવત ૧૯૮૧ નાં ચાર પુસ્તક–(ઇંચ પાા×૮નાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય સાદાં પૂઠાં ૪, પાકાં ૫) સ્વામી રામતીર્થ ગ્રંથ ૪થો ભાગ ૧૨–૧૩, યોગતત્ત્વ, સ્વર્ગનો પ્રકાશ, આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા.

સ. સા. મુદ્રણાલય–અમદાવાદ–આસો ૧૯૮૩